Владан Јовановић

ВАРДАРСКА БАНОВИНА 1929–1941.

Београд 2011.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA
БИБЛИОТЕКА „СТУДИЈЕ И МОНОГРАФИЈЕ“
Књига бр. 67

За издавача
Др Момчило Митровић

Редакција
Др Гордана Кривокапић-Јовић (одговорни уредник)
Др Олга Манојловић Пинтар
Др Мирослав Перишић
Др Мира Радојевић
Др Драган Богетић

Рецензенти
Др Гордана Кривокапић-Јовић
Др Миле Бјелајац

Штампање ове књиге помогло је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР 5
ПРОЛОГ: 1918–1929. 15

ПРВА ГЛАВА:
СКИЦА ДРУШТВА И ПРОСТОРА

Демографска структура бановине: о идентитету становништва. 38
Главне друштвене групе 59
Сеоска и градска насеља југа 71
Токови и исход колонизационе политике 88
Исељавање муслимана 106
Економски потенцијали подручја 124

ДРУГА ГЛАВА:
ДРЖАВНА И БАНОВИНСКА УПРАВА

Органи бановинске управе 139
Буџет и главни финансијски токови. 158
Чиновништво среских и општинских власти 173
Снаге безбедности 184
Просветна администрација 207

ТРЕЋА ГЛАВА:
ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ

Балкански контекст 224
Интегрално југословенство и македонско питање 255
Парламентарни и политички живот 271
Државна борба против криминала 290
Политика и црква. 304

ЧЕТВРТА ГЛАВА:
ПРИВРЕДНА СТВАРНОСТ

Аграрни подухвати и развој перспективних грана 322
Оријентално привређивање пред налетом индустрије 341
Грађевинска експанзија 361
Модернизација саобраћаја 371
Коришћење природних ресурса 387

ПЕТА ГЛАВА:

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА СЛИКА

Резултати „народног просвећивања“ и карактер подручја 409
Стање у државним школама 418
Национално у културним и просветним садржајима 436
Здравствене прилике и култура живљења 465

ЕПИЛОГ: ПОВАРДАРЈЕ УОЧИ НОВОГ РАТА 479
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА 487
Извори и литература 501
Попис скраћеница 515
Именски регистар 516

ПРЕДГОВОР

Писање историје југословенског друштва и државе подразумева претходну синтезу научно валоризованих знања о свим аспектима тог вишенационалног заједништва, уз неизбежно праћење ширих токова и „општејугословенског смисла догађаја". Стога парцијално изучавање прошлости Југославије и дуготрајни обичај да се – из „официјелне линераности" и идеолошко-политичких ограничења – тематски кругови завршавају на границама бивших социјалистичких република и покрајина,[1] нису могли дати комплетну слику аутентичних административних целина из међуратног периода, какве су нпр. биле *бановине*. Наиме, Законом о називу и подели земље на управна подручја (1929) југословенска држава је подељена на девет бановина чије су границе избегавале сваку етничку, верску и историјску међу. Пошто су ти простори, у овом случају бановине, имали сопствени ритам живота и развоја, објективна представа о природи, функцијама и „билансу историјских учинака" Краљевине Југославије, са становишта целине и њених саставних делова, не би била потпуно поуздана без одговарајуће слике сваког од њих понаособ. Наизглед изоловано посматрање Вардарске бановине, заправо, представља „средство знања о целини" и може послужити повезивању постојећих историографских секвенци у суштински однос, чему савремена наука тежи.

Досадашњи монографски радови о југословенским бановинама (не рачунајући Бановину Хрватску која је настала под сасвим другачијим околностима) су изузетно малобројни.[2] Разлози те индолентности и „незаинтресованости" историчара могу се тражити у природи развоја југословенске историографије после Другог светског рата којој је федерална структура социјалистичке државе послужила као искључиви образац, унутар кога су изучавани сви друштвени и политички феномени.[3]

Слаба продукција радова који обрађују ову врсту територијално-административних јединица међуратне Југославије делимично појашњава зашто су нека њихова основна обележја остала недовољно истражена и потенцијално двосмислена. Један од главних проблема који су искрсли приликом коришћења архивске и публиковане грађе била је терминолошка двојност и недоследност при употреби најчешћег (и најважнијег) придева – *бански/бановински*. Теоријски, у административном праву, банска управа се манифестовала дво-

---

[1] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, Beograd, 1988, str. VI, XIII.

[2] Перко Војиновић, *Врбаска бановина*, Сарајево, 1975 (рад у рукопису); Борис Кршев, *Банкарство у Дунавској бановини*, Нови Сад, 1998; Сенка Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929–1941*, Подгорица, 2002; Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Нови Сад, 2007.

[3] С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 11.

јако: уколико је деловала као државна власт, у питању су били *бански* послови (тј. државни послови на територији бановине); у случају вршења самоуправне власти, радило се о *бановинским* пословима који су финансирани из бановинског буџета.[4] Другим речима, банска управа је била истовремено и општа управна власт државе, али и орган регионалне управе. Сходно томе, требало је да постоје *банski* и *бановински* службеници али је јединство надлештава и њихово стапање у „заједничко службено особље" узроковало потпуну конфузију функција, о чему ће бити више говора у одељку посвећеном органима бановинске управе. Та врста наше дилеме такође је последица недостатка одговарајуће подршке у историографској литератури, а произвољна, наизменична и *ad hoc* употреба оба придева у документима који су нам служили као извори првога реда приморала нас је да им се приклањамо, зависно од контекста.

Владајућа елита југословенске краљевине је укидањем парламентаризма, брисањем граница историјских области и покрајина, те успоставом система бановина имала за циљ, између осталог, да спречи набујале дезинтегративне процесе који су читаву деценију нагризали државу. Сматрало се да ће укидањем национално-историјских целина нестати уточишта сепаратизама и да ће *бановина*, као велика административна област под директном контролом централне власти, онемогућити сваку евентуалну тежњу за вишим степеном аутономије. Са друге стране, парцелизацијом дотадашњих историјских покрајина крчен је пут насилној унификацији и националној нивелацији коју је шестојануарски режим заговарао. Опредељење за установу бановине могло је изгледати као нападно уважавање државотворне традиције Хрвата[5] и конкретан уступак хрватској опозицији, али је и то, чини се, била само оптичка варка. Чињеница је да су у већини бановина Срби чинили већину, али је такође извесно да је српски народ живео у осам од девет југословенских бановина. Поред тога, основни простор Србије био је разломљен на пет бановина чиме је она фактички суспендована у историјском, политичком, националном, географском и економском смислу.[6] Према речима Милана Стојадиновића, краљ Александар је државним преуређењем само желео да убрза процес стапања разно-

[4] Laza M. Kostić, *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije*, knj. I („Ustrojstvo uprave"), Beograd, 1933, str. 224–225; Јован В. Стефановић, „Банска и бановинска управа", *Дунавски бановински гласник*, бр. 6/1932.

[5] Постоји неколико теорија о пореклу титуле *бан*. Најраспрострањеније објашњење је да назив потиче од сарматског израза *бајан* те се с тим у вези констатује да је сродан са титулом *кан*. Према неким теоријама реч је илирског порекла (*баниус*), а постоји мишљење да је назив титуле изведен из личног имена једног аварског кагана (*Бајан*), па чак и од старословенске речи *пан* (господин). С обзиром да је титула бана коришћена у Босни, Хрватској, Мађарској, Влашкој и Србији, увођење институције *бановине* могао је бити „лескички" уступак шестојануарског режима који се тиме „додворавао" не само хрватској већ и босанској политичкој традицији.

[6] Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. 3 („Србија у Југославији"), Нови Сад, 2001, стр. 140–141.

родних етничких елемената у јединствену југословенску нацију, сходно политици интегралног југословенства коју је инаугурисао.[7]

Један од кључних мотива за обраду готово дванаестогодишњег постојања Вардарске бановине лежи и у чињеници да је нашим магистарским радом (*Југословенска држава и Јужна Србија 1918–1929*) у проблемском смислу начета прва хронолошка целина приликом сумирања резултата међуратне југословенске управе на простору Македоније, Санџака, Косова и Метохије. За разлику од претходног случаја, предмет историографске обраде је овога пута у правном и административном погледу јасно дефинисан простор,[8] па би судови и закључци проистекли из резултата истраживања ове теме неминовно могли одвести заокруживању његове слике између два светска рата. Тиме би била извеснија и могућност даље објективизације представе о карактеру саме југословенске државе која делује на комплексном терену националне и верске разуђености и изражених етничких и политичких антагонизама. Поред тога, биће лакше лоцирати изворе стварне друштвене моћи, националних, верских и културних неједнакости, као и објаснити понашање бирократије у једном крајње неразвијеном друштву. Треба истаћи да је пред нама и мноштво затечених стереотипа и општих места утканих у дела савремене домаће и светске историографије и публицистике (а подстакнутих дешавањима на Балкану у последњих петнаестак година), па би овај истраживачки подухват требало схватити и као скроман прилог проучавању југословенског друштва у његовом тоталитету.[9]

Богатство историографске литературе о појединим сегментима ове теме (политика, култура, привреда, националне мањине, црква, војска) није значило да не постоји потреба за окренутошћу архивским фондовима. Тога је недавно био свестан и један млади дански историчар који је са доста ентузијазма приступио реконструкцији периода шестојануарске диктатуре, обилно се служећи грађом југословенских архива.[10] Осим провере постојећих знања било је нужно успоставити чврсту контролу над прикупљеном грађом како би сама композиција текста добила природније контуре и у оквиру којих би се развијао сваки појединачни део, сходно свом значају. Поред уобичајених проблема тражења квалитета у немерљивом квантитету и уз ризик да се залута у „микрологију споредног", било је ипак могуће скицирати политички оквир и

---

[7] Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970, str. 270.

[8] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. 1 („Присутно становништво, број кућа и домаћинстава"), Београд, 1937, стр. 10–11. У њен састав су ушли и срезови Лесковац, Власотинце, Босиљград и Јабланица, а три црногорска среза „Јужне Србије" потпала су под Зетску бановину. Косово и Метохија су разбијени на три дела од којих је највећи припао Вардарској бановини, а остатак Зетској и Моравској бановини.

[9] Victor Roudometof, *Collective Memory, National Identity, and Ehnic Conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question*, Greenwood Publishing Group, 2002; Hugh Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, Subotica, 2002; John Phillips, *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*, I. B. Tauris, 2004.

[10] Christian Axboe Nielsen, *One State, One Nation, One King: The Dictatorship of King Alexander and His Yugoslav Project, 1929–1935*, Columbia University, 2002.

препознати друштвену динамику подручја. Разноврсност изворног материјала помогла је реконструисању социјалних прилика, чиме је разлика између нормативног и стварног дошла у жељени видокруг.

Модерна балканска и светска литература послужиле су као незаобилазни ослонац, али и повод за размишљање над упрошћеним представама и уврежених предрасудама о „угњетачкој" политици Београда. Српски историчари нису избегавали да пишу о просторима који су чинили Вардарску бановину. Напротив, скоро свака озбиљнија студија о међуратној Југославији дотицала се тих, најпасивнијих крајева државе: од дела Бранка Петрановића и писаца средње генерације, до исцрпних монографија о албанском питању[11] и војсци[12] и свестране синтезе Љубодрага Димића која не обрађује само културни аспект југословенске политике већ задире и у њен најшири друштвени контекст.[13] Најмлађа генерација историчара се, усредсређујући се на политичке, војне, економске и културне теме из међуратне историје Југославије, дотицала и простора Јужне Србије / Вардарске бановине, што је такође било од користи за овај рад.[14] Када се ради о друштвено-политичким одликама лесковачког краја између два светска рата, текстови Сергија Димитријевића још увек нису изгубили на актуелности, баш као што ни дела Живка Аврамовског о међународним односима на Балкану не застаревају.

Ако се узме у обзир ужа географска ситуираност теме онда је било за очекивати нешто значајније и квалитетније упориште у македонској историографији. Издавачка делатност скопског Института за националну историју била је богата и пре почетка распадања СФРЈ. Уз некада квалитетан часопис *Годишњак* ова македонска научна установа је публиковала десетине вредних монографија и зборника грађе, а идући трагом нових политичких околности на Балкану, Институт је започео тренд објављивања „српских извора", тј. докумената који се тичу Македоније, а чувају се у београдским архивима. Оно што је проблематично код већине таквих издања је прилично сужен спектар тема, праћен анахроним синдикално-социјалистичким језичким изразом. Уз поменуту лексику пуну скамењених остатака југословенске партијске фразеологије, изразите симплификације, мноштво табуизираних тема и предрасуда, обично се лаконски закључује како је лош економски положај Македоније био резултат

[11] Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло–идеје–пракса*, Београд, 1995.

[12] Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994; *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004.

[13] Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, књ. 1–3, Београд, 1996, 1997.

[14] Ове монографије су настале углавном из магистарских радова одбрањених на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду (изузев прве): Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd, 2006; Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, 2007; Дмитар Тасић, *Рат после рата: војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд, 2008. и др.

„угњетачке и експлоататорске политике великосрпског режима и буржоазије“.[15] Навика, или потреба за уклапањем сваког новог истраживачког резултата у такав образац, аутоматски дисквалификује одређену проблематику, због чега се неке теме, потенцијално афирмативне по југословенску краљевину, тешко могу наћи у македонској литератури (модернизација Скопља, електрификација, хидротехнички радови, изградња здравственог система и сузбијање маларије и сл.). Изузетак представљају фрагменти четвртог тома *Историје македонског народа* у едицији Ивана Катарџијева, али се дефинитивно и за ову књигу може рећи да својим највећим делом „пати“ од манира рециклирања давно зацементираних стереотипа.[16] Са друге стране, теме које (с правом или не) дискредитују југословенску управу као по правилу привлаче већу пажњу истраживача. Једна од таквих је контроверзни процес колонизације и аграрне реформе који је налазио места у текстовима водећих македонских историчара.[17]

Радови бугарских аутора су махом још увек сконцентрисани на разматрање македонског питања из најуже бугарске перспективе. Један од квалитетнијих истраживачких резултата је понудио Костадин Палешутски, чије књиге на веома исцрпан и непристрасан начин обрађују простор Вардарске Македоније између два светска рата. Оно што је од посебне важности за нашу тему, Палешутски је у великој мери користио бугарске архивске изворе и објављену грађу о македонском питању и улози бугарског фактора.[18] Наравно, чини се да је било више радова који су својом тенденциозношћу били кориснији као извор о стању и приоритетима бугарске историографије него што су послужили конкретном истраживачком циљу. Приметна је добра пракса бугарских историчара да своје књиге објављују на неком од светских језика, чиме је и утицајност њихових ставова добила међународну тежину.[19]

Нови видови комуникације (интернет) такође су утицали на квалитет одабира литературе и општи увид у истраженост теме. Путем сервера који опскрбљују најшири круг корисника многи стручни часописи постали су доступни а њихова употреба знатно олакшана. Будући да је тај вид преношења информација и знања превагнуо у модерно доба, било је неопходно осврнути се и на стање ове врсте „литературе“. Занимљив је статус појма *Вардарска бановина* на интернету: приликом најобичније претраге назив ове историјске ад-

---

[15] Надежда Цветковска, *Македонското прашање во југословенскиот парламент меѓу двете светски војни*, Скопје, 2000, стр. 119. Статус кључних речи и израза могле би имати следеће синтагме: „унитаризам и великосрбизам“, „српска окупаторска власт“, „великосрпска грађанска класа“, „великосрпска пропаганда“, „денационализација и асимилација“, „колонијални статус“, „провидна демагогија“, „етничка ликвидација“, „реокупација“ итд.

[16] *Историја на македонскиот народ*, том 4, Скопје, 2000.

[17] Ванчо Бурзевски, *Колонизација и деколонизација на Македонија*, Скопје, 1997; Александар Апостолов, *Колонизацијата на Македонија во Стара Југославија*, Скопје, 1966. и др.

[18] Костадин Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, София, 1983; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, София, 1998.

[19] Dimiter Minchev, *The Macedonian Question – Origin and Development 1878–1941*, Sofia, 2002.

министративне јединице се појављује на нешто више од десет хиљада места.[20] Углавном се цитирају сајтови енциклопедија (линкови махом упућују на *Википедију*), али је текст идентичан и језгровит.[21] Посебан вид представљају виртуелни форуми на којима се мање или више стручно расправља о питању македонског идентитета, уз доминантно учешће македонских емиграната из Северне Америке и ватрених грчких опонената. У расправи о главном граду садашње Македоније један од старијих учесника дискусије је, не би ли појаснио, изјавио: „Скопље је главни град Вардарске бановине!“ Занимљиво, на неким немачким, бугарским и македонским сајтовима Вардарска бановина се описује као српска провинција, а не југословенска, док је учесници форума из Македоније представљају као аутентичну македонску протодржавну творевину двадесетог века из које се 1944. развила македонска држава.

* * *

Имајући у виду хронолошке и просторне границе ове теме наш методолошки приступ би се пре могао окарактерисати као традиционални, с обзиром на драматични *staccato* ритам усредсређивања на кратке временске периоде, догађаје и личности који су „оставили последице“. Упућеност на остале хуманистичке науке била је нужна услед „контаминираности“ хуманистичких и друштвених наука и чињенице да су, како каже Бродел, све оне способне да говоре истим језиком.[22] Обиље извора првог реда расутих по готово свим фондовима Архива Југославије настало је као последица фреквентне двосмерне везе на линији бановина–држава и обратно. У питању је 28 фондова и збирки чије богатство пружа могућност за објективно посматрање свих виталних државних функција. Тиме је значајно ублажен недостатак аутентичне грађе Вардарске бановине која је нестала из Скопља у време бугарске окупације. О њеној даљој судбини се готово ништа не зна.[23]

Друга (по нас) повољна околност је што се главнина расположивих извора налази у Београду, а занемарљиви део у Државном архиву Македоније и Историјском архиву Лесковца. Неколико личних заоставштина и збирки које су похрањене у Архиву САНУ биле су од непроцењиве важности за реконструкцију чиновничког апарата „изнутра“. Од велике користи биле су публикације и ретки наслови периодике штампани у Скопљу које није би-

[20] http://www.google.com/search?hl=sr&q=vardarska+banovina&lr (14. 7. 2008).

[21] „Vardarska banovina (Banovina of Vardar) was one of the territorial subdivisions of the Kingdom of Yugoslavia between 1929 and 1941. This banovina was located in the southernmost part of the country, encompassing the whole of today's Republic of Macedonia, southern parts of Central Serbia, and southwestern parts of Kosovo. It was named after the river Vardar and its administrative capital was the city of Skopje.“ (http://en.wikipedia.org/wiki/Vardarska_banovina)

[22] Fernand Braudel, „Time, history and the social sciences“, *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*, ed. by Fritz Stern, New York, 1973, pp. 406–417.

[23] У Државном архиву Македоније нисмо успели сазнати нешто више о судбини те грађе. Неке посредне приче о путевима грчких архивалија које су такође завршиле у Бугарској, дају оправдану наду да је и документација банске управе Вардарске бановине остала читава.

ло могуће пронаћи како у београдским тако ни у скопским архивима и библиотекама, а које су захваљујући специфичним политичким и историјским околностима одолеле зубу времена – у Хрватској.[24] Не умањујући вредност недељне и месечне штампе, треба нагласити да су нам као далеко вреднији извор послужили наслови периодике који су излазили дневно или сваког другог-трећег дана (*Вардар, Службени лист Вардарске бановине* итд.). Та предност се манифестује у готово фотографском меморисању догађаја, тако да су се дневни листови, подражавајући динамику бурне политичке и друштвене свакодневице, показали као неопходан историјски извор. Темпо излажења недељника и двомесечних часописа диктирао је сасвим другачију форму, садржаје и сврху. За разлику од „сирових" информација које пружају дневни листови, недељне новине су отварале могућности за историјску анализу у сасвим другој равни. Уопштавање и рационалније промишљање над оним што се десило у најближој прошлости такође представља вредно сведочанство за историчара, али донекле мења перспективу из које се посматра наведени догађај.

Суочавајући се са непрегледном и шароликом грађом често нам је у наступима дефетизма и осећаја беспомоћности над њеним обиљем падало на памет размишљање Хојзинге који „аболира" историчаре обавезе да до краја дефинишу све процесе и проблеме са којима се сусретну. Наиме, то би наводно требало да раде првенствено социолози, док би историчар имао задатак да само препозна феномене и изложи их у одређеном контексту. Тиме би свакако био слободнији да „у акцији" види економију, религију и друштво и посебно се позабави функцијом сваке од тих форми живота. Свођење на формулу или њихова систематизација били би онда од споредног значаја, док би главни задатак био да се оне прикажу у својој видљивој операцији у времену, простору и контексту.[25] Ово сазнање нам је на крају више послужило као својеврсна утеха у ситуацијама када је просто било немогуће на основу расположиве грађе и литературе до краја одгонетнути и расветлити неке појаве. Недостатак адекватног методолошког обрасца у овом случају је био предност, јер је у већој мери омогућио избегавање уобичајене замке „дорађивања емпиријског пејзажа" који су парцијално бојили претходни аутори. Имајући на уму да „ништа није нарочито тешко ако се подели на мале делове"[26] вођено је рачуна да се умереном фрагментацијом текста не наруши главна нит, док је на више места препуштано самим поднасловима да изразе хијерархију идеја.

Тема је обрађивана уз незнатно хронолошко и просторно растезање граница ради јаснијег погледа на узроке и последице уочених процеса чији коре-

[24] Стога нарочиту захвалност дугујем колеги и пријатељу др Никици Барићу, научном сараднику Хрватског института за повијест у Загребу, који ме је снабдевао литературом, периодиком и рукописном грађом богате Свеучилишне и националне књижнице, као и релевантним документима из фондова Хрватског државног архива.

[25] J. Huizinga, „Historical conceptualization", *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*, ed. by Fritz Stern, New York, 1973, p. 292.

[26] Patrick Dunleavy, *Authoring a Ph D. How to plan, draft, write and finish a doctoral thesis or dissertation*, Palgrave Macmillan, Houndmills-Basingstoke, 2003, p. 76.

ни сежу у доба турске управе. Етнопсихолошка трења, немирне границе, конзервативна отоманска чаршија, слаба интегрисаност насеља и низак степен саобраћајне фреквенције међу њима, латентна правна анархија, импровизовано устројство државних органа и неприлагођеност терену, самовоља чиновника и незграпне администрације који раде у тешким условима, конфликт, страх и неповерење према симболима државне управе, те пасивна резистенција становништва као реликт турског доба – указују на недостатак основних услова за успешну реформу друштва. Преплитање свих државних функција на нижим нивоима условило је да композиција текста буде проблемског типа, па је кроз уводне напомене и пет поглавља сумиран учинак југословенске власти на овом простору између два светска рата. Било је неопходно подсетити на резултате прве деценије деловања југословенске државе на тлу „нових крајева", указати на почетак интеграције простора, субјективне грешке државе (неадекватан чновнички апарат, корупција на свим нивоима) и објективне проблеме које је наследила (албански иредентизам, оружане активности уз асистенцију Бугарске, Албаније и Италије, пасиван отпор најширих слојева становништва, бојкот обавеза према држави, опирање свакој врсти промене). Ради прегледнијег увида у положај Вардарске бановине на југословенској равни изложена је нека врста компаративног резимеа на крају сваког поглавља.

С обзиром на утемељење у архивским изворима, државној статистици и локалној периодици, направљен је покушај демографске реконструкције простора у међуратном периоду. Скициране су главне друштвене групе при чему је посебна пажња поклоњена слоју бирократије и привредне елите, који је и у политичком смислу био доминантан и најутицајнији. На основу детаљне хронике насеља и свакодневног живота које нуди локална штампа, те радова угледних антропогеографа и етнографа, пажња је усмерена на типологију бановинских села, особености и друштвену физиономију пограничних крајева, токове и биланс колонизационе политике, исељавање муслимана, живот градсковарошких средина и успон Скопља, парадигме модернизаторских стремљења Југославије. Да би се државни покушај модернизације у наредним поглављима боље разумео, било је нужно указати на економске потенцијале подручја, док је посебан део посвећен комплексном и замршеном питању националног, политичког, верског и културног идентитета становника Вардарске бановине.

Државној и/или бановинској управи било је неопходно посветити цело једно поглавље. На основу грађе је формирана детаљна слика о бановима и њиховој управи – томе су нарочито допринели лични досијеи (иако често сачувани у фрагметнима), текстови образлагања бановинских буџета, реферата, извештаја са инспекцијских путовања и сл. Пошто се кроз форму бановине непогрешиво оцртавала и исказивала сама држава, њено функционисање је праћено и кроз неколико сачуваних записника са седница Банског већа али и свих осам бановинских одељења која су деловала као својеврсна министарства или испоставе државних ресора. Поред преовлађујуће слике механизма бановинске управе постојала је потреба да се у том контексту представи и чинов-

ништво среских и општинских власти, заједно са главним „репресивним“ симболима државне управе (војска, полиција, жандармерија), иако су они формално били изван компетенција бана. Прикупљени подаци о материјалним расходима и приоритетима Вардарске бановине понудили су прилично поуздану представу о главним финансијским токовима, самим тим и о курсу и дометима државне политике. Уз компаративни увид у државни буџет и бановинске буџете указивано је на одступања у положају појединих делова земље, при чему је било нужно макар препознати узрок такве дискриминације.

Међу кључним факторима који су директно или посредно утицали на прилике у Вардарској бановини био је спољнополитички, балкански контекст. У оквиру исте целине која се бави политичким питањима у најширем смислу, смештени су осврти на (ван)парламентарни живот, изборе за Народну скупштину, Сенат и општинске самоуправе, локалну инфраструктуру политичких странака и неформалних група, ефекте политике интегралног југословенства, раслојавања унутар владајуће партије, односе политике и цркве итд. Предмет обраде били су безбедносна ситуација, делатност војске на подручју Треће армијске области, а богата грађа Министарства унутрашњих послова и педантна статистика Апелационог суда у Скопљу омогућили су објективно сагледавање питања криминала, (де)национализације, делатности комуниста и ВМРО, албанске акције и сл. У сачуваној документацији одељења јавне безбедности пронађена је основа за приказ оружаних покушаја рушења ауторитета власти, тј. граничних сукоба са комитским четама и наоружаним албанским групама. Будући да је у другој половини тридесетих година македонско питање, паралелно са јачањем комунистичке пропаганде и организације, избило у први план на један другачији начин, било је неопходно указати на узајамни однос македонске интелигенције и државе, као и на делатност македонске емиграције у Бугарској, западној Европи и Северној Америци.

Широки корпус привредних питања разврстан је на ситније целине које се баве аграрним подухватима, развојем перспективних култура поднебља, природним ресурсима и њиховом експлоатацијом, развојем комуникација и модернизацијом саобраћаја, банкарством, статусом трговине и занатства у условима индустријализације, експанзијом грађевинарства и јавних радова итд. Посредством сачуваних реферата и извештаја о индустријским културама, саобраћајној инфраструктури, као и темељних статистика и рекапитулација стања заната, трговине, индустрије и рударства регистроване су значајне промене у оквиру неких општијих привредних али и политичких процеса (нпр. одраз светске економске кризе на привредне прилике југа, улазак лесковачког среза у састав бановине који је довео до привредне полицентричности терена). Комбинацијом богате литературе из економске историје и сачуваних квантификација које је за собом оставила банска управа направљена је нека врста пресека на основу кога је било могуће ситуирати привреду Вардарске бановине и на југословенској равни. Сликама контраста свакодневице и неискорењивих сукоба традиционалног (оријенталног) и

модерног (југословенског) проблеми су сагледавани са најнижих нивоа и из „најпростијих“ перспектива.

Захваљујући богатству фонда Министарства просвете, као и резултатима новије домаће историографије, у великој мери је олакшан увид у стање просветних и културних прилика на простору Вардарске бановине. Посебним поглављем су реконструисани мрежа државних институција и стање у њима, па су тако предмет интересовања биле народне, средње, грађанске и учитељске школе, Филозофски факултет у Скопљу, Народно позориште, Велика медреса. Поред тога, извори су наметали осврт на националне садржаје који су неговани у оквиру просветног система, карактер великих државних прослава и свечаности, судбину соколства које је као пансловенска идеја промовисано у несловенским крајевима итд. Као и у претходним целинама задатак је био исти: испитати докле се одмакло после 1918. године и какав је био резултат у односу на остале бановине. У форми епилога скицирани су априлски слом државе и нестанак Вардарске бановине, док је укрштањем добијених егзактних историографских резултата и социо-историјских фрагмената учињен покушај есејистичког расуђивања о југословенском искуству ових крајева у међуратном периоду.

* * *

Основу књиге чини текст истоимене докторске дисертације, одбрањене јануара 2010. године на Филозофском факултету у Београду. Списак оних који су помогли њену израду је заиста дуг. Најпре бих издвојио уважене професоре са Катедре за историју Југославије и свог ментора проф. др Љубодрага Димића који ми је годинама указивао поверење, стрпљиво ишчекујући сваки научни резултат. Професору др Ђорђу Станковићу и доц. др Мири Радојевић такође дугујем захвалност на стручним, подстицајним и добронамерним сугестијама које су убрзале завршетак овог рада. Изузетно корисне савете добио сам од своје поштоване колегинице др Гордане Кривокапић-Јовић која је још раније показала посвећеност овој историографској теми. Наравно, захвалност дугујем и другом рецензенту – др Милету Бјелајцу као и осталим колегама и пријатељима из Института за новију историју Србије који су непосредно утицали на квалитет текста: др Момчилу Митровићу, директору Института и руководиоцу пројекта „Традиција и трансформација: историјско наслеђе и национални идентитет у Србији у 20. веку“, др Момчилу Исићу, шефу пројекта „Срби и Југославија: држава, друштво, политика“, др Радмили Радић, али и Општем сектору Института без чије би техничке и пријатељске помоћи истраживачки део рада био готово немогућ.

У Београду, маја 2010.

Др Владан Јовановић

ПРОЛОГ: 1918–1929.

Наша политика на Југу била је пре политика на парче, без плана и система; што је један градио, други је рушио; уосталом као и у целој земљи и отуда пуно зулума наших модерних ага и бегова и политичких шићарџија који су само у тако несређеној политици могли бити неспутани у својој акцији и узимати маха на штету и Југа и државе.[1]

Политичка интеграција Македоније и Старе Србије након урушавања турске империје била је круна традиционалних стремљења српске државе да се угнезди на простору своје средњовековне (царске) државности. Отуда је и у симболичком смислу ова „реконквиста" имала посебан значај.[2] Ратни период 1912–1918. само је разгорео демографски хаос на Балкану који је наговештен још у Великој источној кризи. Стварањем југословенске државе „нови крајеви" су ушли у њен састав као део државотворног мираза Краљевине Србије, те је 16 округа и 59 срезова Македоније, Косова, Метохије, Санџака и Црне Горе све до 1929. било део покрајине *Јужне Србије*. Ова покрајина је спадала у „ивичне" области југословенске државе чије су унутрашње границе биле окренуте ка северу и северозападу урањајући у „Северну Србију", Босну и Црну Гору. У геополитичком смислу оне су доживљаване као историјска успомена на вишевековну распарчаност старих српских земаља под турском управом. Што се тиче спољашњих југословенских граница, само су се Вардарска и Дравска бановина граничиле са по три државе због чега је и њихов геополитички и стратешки значај био већи.[3]

Вардарска бановина је додиривала границе три суседне државе: Бугарске, Албаније и Грчке. Уз изузетак ове последње, у питању су били безбедносно критични и изузетно порозни гранични појасеви. Југословенско-албанска граница је повучена на основу Лондонског протокола (1915) и одлуке Конференције амбасадора која је новембра 1921. у Паризу потврдила стару трасу границе, дефинисану тзв. Флорентинским протоколом из 1913. године. Тиме је постојећа граница значајно измењена код Призрена и Дебра, док је Албанија добила место Лин, које је по Лондонском протоколу припало Србији.[4] Ова граница је била комбинована речно-планинска линија која се кретала преко високих планина попут Јабланице, Кораба, Коритника и Проклетија, због чега је сматра-

---

[1] Драгаш Ђ. Денковић, „Љубомир Давидовић и Јужна Србија", *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд, 1940 (репринт 2000), стр. 98.

[2] Војислав С. Радовановић, *Велики краљ и Јужна Србија*, Београд, 1934, стр. 3–4.

[3] Исти, „Географске основе Јужне Србије", *Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, уред. Алекса Јовановић, Скопље, 1937 (даље: *СДОЈС*), стр. 4–7.

[4] *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Албаније*, МИП – Биро за разграничење, Београд, 1935, стр. 3–4а.

на природном, стратегијски јаком, али не и етнографском.[5] Поред тога, била је изузетно нестабилна, чак и крајем тридесетих година. Узнемирење су изазивали упади пљачкаша и албанских емиграната из источне Албаније (пореклом са Косова), као и кријумчарење дувана код Скадра.[6]

Граница између Југославије и Грчке се протезала у општем правцу запад–северозапад и повучена је на основу Уговора о миру потписаног у Букурешту јула 1913, споразума Пашић–Венизелос из августа исте године и Нејског уговора (1919). Овим последњим документом одређена је нова југословенско-грчко-бугарска тромеђа код виса Тумба на планини Беласици, на коме је 1921. сазидана велика гранична пирамида.[7] По ондашњим критеријима граница је била природна, јака, активна, али не и етнографска.[8] С обзиром на то да је пресецала вардарску долину и битољско-леринску раван, а самим тим разбијала скопско-солунску и битољско-солунску комуникацију, граница никако није могла бити географска и природна. Иако тако „неприродна", југословенско-грчка граница је била у политичком смислу прилично стабилна, нарочито у поређењу са бугарском и албанском међом.[9]

Југословенско-бугарска граница је дефинисана 27. чланом Нејског уговора и до августа 1922. гранична линија је била повучена у облику плитког рова, а тамо где конфигурација терена то није дозвољавала – камењем.[10] Граница је била природна, стратегијски јака, активна, али наводно и етнографска, за разлику од остала два гранична појаса.[11] Наравно, за ову границу се лако може тврдити да је природна,[12] али се тешко може рећи да је била етнографска, тј. етнички чиста. То потврђује постојање двовласничких имања, које ће још дуго оптерећивати југословенско-бугарске односе. Ову границу је пресецала само једна пруга (Ниш–Димитровград–Драгоман–Софија) уз коју је истовремено ишао и најважнији друмски прелаз. Последње обележавање граничне линије са Бугарском извршено је 1937. на основу билатералног договора постигнутог

---

[5] Rade M. Perović, *Kraljevina Jugoslavija – kratak pregled*, Skoplje, 1937, str. 5.

[6] *Britanci*, II, str. 540; St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, knj. II, Zagreb, 1926, str. 633.

[7] *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Републике Грчке*, МИП – Биро за разграничење, Београд, 1935, стр. 3, 7, 55, 56. Крајем марта 1927. војно-географски институти Грчке и Краљевине СХС су постигли споразум о оснивању мешовите комисије за реконструкцију порушених граничних пирамида и поновног обележавања границе. Укупна дужина границе од Тумбе до Преспанског језера је износила 262 километра, а југословенско-грчки споразум о контроли и о одржавању граничних знакова потписан је у Солуну јануара 1930.

[8] R. M. Perović, *n. d.*, str. 5.

[9] Б. Милојевић, „Каква нам је отаџбина", *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1918–1928*, део 1, Београд, 1928, стр. 27–30.

[10] *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске*, МИП – Биро за разграничење, Београд, 1935, стр. 2, 7, 8, 67. Укупна дужина нове границе износила је 273,4 км, што је заједно са линијом старе српско-бугарске границе било 536,2 км.

[11] R. M. Perović, *n. d.*, str. 5.

[12] Јован Цвијић, „Границе и склоп наше земље (1)", *Српски књижевни гласник*, 1. 12. 1920, 527.

две године раније. Током Другог светског рата бугарска војска је по окупацији источне Србије и Македоније буквално збрисала све граничне ознаке.[13]

Када се радило о унутрашњој организацији земље, чинило се да је подела на области изведена нестручно, упркос мотиву власти да њоме избегне све тачке поделе и дотадашњих сукоба. У плану је била подела на географски логичне целине „са најприроднијим гравитацијама и везама", које би са по око 800.000 становника биле способне за самостални привредни живот. Уместо тога, поделу су вршили политичари и партијски људи према властитим потребама и жељама, па тако нпр. један Јован Цвијић није био ни консултован о овом послу. Из политичких разлога су вршени уступци босанским муслиманима, док је Хрватска са Славонијом раздељена на четири области. На простору Србије формиране су области које су биле једва нешто веће од старих округа, па је тако од 17 окружних места чак 13 постало средиште новоустројених области. Захваљујући тој недоследности и партијским уступцима држава је подељена на 33 области, уместо 12–15 административних јединица, колико је сматрано оптималним. Тиме је повећан и усложњен чиновнички апарат, без опипљивог позитивног резултата у пракси. Нови шефови обласних јединица постали су велики жупани који нису имали више ингеренција нити угледа од старих окружних начелника.[14]

* * *

Унутар тако скројених спољних и унутрашњих граница живело је етнички и верски измешано становништво, економски заостало, политички антагонизовано у дуготрајном српско-бугарском надметању и исцрпљујућим ратовима који су се низали на том подручју. „Колебљива маса" словенског (македонског) становништва је у радовима тада водећих антропогеографа описивана као народ без политичког обележја који је живео у заједници са потурчењацима албанског и српског порекла, архаичним Цинцарима, Јеврејима, Грцима и Ромима. Половину тог конгломерата чинили су муслимани, због чега је међу оновременом српском политичком елитом владало уверење да би се над таквом етничком мапом требало озбиљно замислити. Нова југословенска покрајина је била изузетно ретко насељена, а осипање јужних градова у периоду 1910–1921. није променило тренд варошког живота, као предоминантне друштвене „навике". Истина, стварање независне албанске државе и кидање саобраћајно-трговачких комуникација су убрзали разарање балканске привредне целине и одумирање старих косовско-метохијских чворишта.[15] Услед несносног поли-

[13] Бранко Павлица, „Југословенско-бугарска државна граница", *Лесковачки зборник*, бр. 38, Лесковац, 1998, стр. 34–36.

[14] Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda*, Banja Luka – Beograd, 1997, deo XXV, preuzeto sa elektronskog izdanja: http://www.rastko.org.yu/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7_25_l.html

[15] *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo, 1924, str. 221–222. Сви градови и вароши Македоније и Старе Србије су у периоду 1910–1921. изгубили већи део становништва, изузев Куманова и Косовске Митровице који су се увећали за око 7%.

тичког амбијента, правне анархије, преплитања страних пропаганди, осећаја личне несигурности и страха демографски поремећаји су настављени и током трајања прве деценије југословенске краљевине. Доминација ситног земљишног поседа била је последица распарчавања великих турских поседа и по своме исходу више је личила на нус-продукт државне политике пројектоване за брзо постизање социјалног мира.[16] По раштрканим селима јужне покрајине живело је становништво чије су феудалне карактерне особине формиране у условима перманентне исламизације и грчевитог рефлекса за очувањем сопственог идентитета.[17]

Имајући у виду тако неповољне друштвене и политичке околности поставља се питање – да ли су институције и органи југословенске државе били адекватно постављени и дорасли ситуацији? Уставом прокламовани делокруг парламента је на делу сужаван утицајношћу двора и политичких елита, због чега су се скупштински наступи посланика са југа сводили на безуспешно буђење савести министара, без конкретнијег одраза у пракси. Стање државноправног провизоријума уносило је доста конфузије у пионирске покушаје интеграције „бивших турских области", како у политичко-економском тако и у организационо-кадровском смислу.[18] Од 1922. на челу опште управе стајали су обласни велики жупани као политички представници владе потчињени Министарству унутрашњих дела. На следећем степенику управне хијерархије били су окружни начелници као помоћни органи жупана, често без потребних стручних квалификација, што се може тврдити и за среске поглаваре. Обласне скупштине и одбори формално су били изборна тела, премда је широка суспензивна моћ великих жупана чинила њихов рад бесмисленим.[19] Мимо строгих одредби Закона о чиновницима, државни службеници у Јужној Србији били су најслабија тачка управе. Њихово премештање и сељакање „по неминовној потреби службе", као и обављање послова ван прописаних оквира узроковали су корумпираност и гомилање лоших кадрова. Покушаји централне власти да бенефицирањем њихове службе сузбије корупцију нису донели резултате због чега је у једном тренутку очаја предложена смена комплетног чиновничког апарата источно од Вардара.[20] Ипак, та државна и административна рутина је некако опстала па се и наредних година ка југу сливала река кажњених и некомпетентних „партизана" који су упошљавани као просветни инспектори, аграрни повереници, финансијски службеници, надзорници путева и

[16] Лазар Соколов, *Промене у структури становништва НР Македоније 1921–1953. године као одраз економског развоја,* Скопје, 1962, стр. 43.

[17] *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Скопје, 1979, стр. 110; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 64–65.

[18] Бранислав Глигоријевић, „Парламентарни систем у Краљевини СХС (1919–1929)", *Политички живот Југославије 1914–1945*, Београд, 1973, стр. 365–367; Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје*, књ. 1, Београд, 1992, стр. 121.

[19] „Уредба о подели земље на области", *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 92, 28. 4. 1922, стр. 1–2; Привремени, „Уредба о подели земље на области", *Српски књижевни гласник*, 6/2, 16. 5. 1922, 151.

[20] *Стенографске белешке Народне скупштине* (даље *СБНС*), 105. ред. сас., 24. 7. 1922, стр. 771.

сл.[21] Неуспех успостављања праведне администрације такође је водио ономе што Бранко Петрановић назива „поразом српске политике у Јужној Србији (Македонији)“.[22] Период двадесетих година је показао да је изостао неопходан национални консензус, док је стање људских права на Косову и у Македонији изискивало радикални преокрет у унутрашњој политици.[23]

Љуба Давидовић је 1924. у својству председника владе изнео своју идеју завођења „строгог, али правичног“ режима у Јужној Србији. Он је говорио о потреби укидања контра-чета и народне милиције, те о најпробранијем чиновништву и неопходности „националног момента“ који није требало грубо испољавати нити на силу наметати. Сматрао је да ће се Македонија чвршће везати за државу преко поузданих Македонаца а не премештањем македонских чиновника у „Северну Србију“, јер би се тиме показало да „ми нити коме верујемо, нити нам ко верује, и да тамо немамо никога“. Требало је водити рачуна да школске зграде буду „угодне, али не и луксузне“, а да се у оквиру честих стручних инспекција увек макар један министар задеси на путу кроз Македонију. Давидовић је био уверен да је код процеса колонизације требало водити рачуна о подмиривању потребе у земљишту првенствено староседелачког становништва, па тек онда насељеника. Македонским производима је требало обезбедити што бољи пласман, због чега је предлагао да се пиринач троши превасходно у великим државним системима (војска, школе, казнени заводи) а индустријске културе преко задруга упућују на најбоља тржишта. Позивајући се на Бизмарково искуство, Давидовић је заговарао развој добрих путева и железница: „Чешћи састанци, пословни односи, воде познавању, од познавања иде се пријатељству, пријатељство води осећају сродности. Заснивају се и нове сродничке везе“.[24] На петој седници Министарског савета Краљевине СХС, одржаној 21. фебруара 1929. изнета су начела по којима је требало поступати у наредној деценији на простору „јужних крајева“. У плану су били јачање „националног домаћег елемента“ у долини Вардара путем увећања земљишних површина које би се делиле мештанима, као и колонизовање добровољаца ради стварања поуздане „народне фаланге“. Оно што је посебно занимљиво, шестојануарска влада је размишљала о увођењу војничке дисциплине међу колонистима како би их научила реду и одржавању услова за напредак, а посредством „праведних и доследних“ војних власти. Исељавање муслимана у Турску је такође требало искористити за што повољнији откуп њихових имања.[25]

---

[21] М. Кујунџић, *СБНС*, 3. ред. саст., 4. 6. 1923, стр. 335–37; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 142–145.

[22] Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, стр. 36.

[23] Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2004*, Indiana University Press, 2006, p. 79.

[24] Д. Ђ. Денковић, *н. д.*, стр. 97–98.

[25] *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931*, прир. Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић, Београд, 2002, стр. 27, 82. Само за 1929. годину Савез аграрних заједница у Скопљу је добио из колонизационог фонда око десет милиона динара за потребе насељавања пограничних крајева.

Све до краја двадесетих година и успостављања диктатуре полиција је деловала при општим управним властима, са сумарно назначеним ингеренцијама и потпуно нерегулисаним односом према жандармерији. У првој деценији југословенске државе полицијска служба је, следећи тадашње административно устројство, била подељена на обласне, окружне, среске и општинске полицијске управе.[26] Судећи по вишемилионским буџетским издацима за „путовања полицијских чиновника по народу и службу агената" могу се наслутити полицијске активности за које је држава била посебно заинтересована. Жандармерија је била унификована 1919. а три године касније законом је потврђена њена двојна припадност војсци и Министарству унутрашњих дела. Жандарми Друге жандармеријске бригаде са седиштем у Скопљу сами су „подешавали" начин и извршење постављених задатака, што је, поред неефикасности, имало за последицу и њену лошу репутацију у јужним крајевима. Варирање броја припадника ове службе није променило њену процентуалну заступљеност у покрајини Јужној Србији, где је све до 1929. перманентно било стационирано две трећине целокупног састава жандармерије.[27]

Један од пресудних фактора заштите државног ауторитета у покрајини, али и битан чинилац и генератор њене модернизације била је југословенска војска. Скопље је било седиште „казнителне команде", како је Трећа армијска област доживљавана међу самим официрима. По јужној покрајини је било распоређено дванаест пешадијских и неколико артиљеријских пукова, док је у Скопљу деловао ваздушни пук чији су авиони изводили бомбардерске акције на албанској граници и вршили значајно психолошко дејство надлетајући немирна насеља и неприступачна скровишта качачких банди.[28] Увидевши значај тог рода војске држава је од 1926. улагала огромне своте новца у изградњу скопског аеродрома, док је присуство Граничне трупе било последица узаврелог стања у граничним појасевима и анархије у зонама деловања качака и комита. Од 1922. озакоњено је постојање двадесет „летећих одреда", за чије су опремање оружјем и храном биле задужене команде свих пет армијских области,[29] а на гоњењу комита у граничним појасевима биле су ангажоване „окружничке потере" и тзв. народна милиција у брегалничком крају. Поред тога што је виђена као покровитељ парамилитарних група, војсци је замерано на нерационалном трошењу новца: по местима Јужне Србије ницали су велелепни официрски домови, касарне, болнице и барутане, што је чинило јак контраст са бедном околином.[30]

---

[26] В. Лазаревић, „Организација југословенске полиције", *Полиција*, бр. 9–12, Београд, 1936, стр. 648.

[27] Милутин Стефановић, „Наша жандармерија", *Полиција*, бр. 9–12/1936, стр. 618–620; В. Јовановић, „Жандармерија Краљевине СХС у `новоослобођеним областима` 1918–1929", *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2/2002, Београд, 2002, стр. 54.

[28] Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 297–298, 302–303.

[29] АЈ, 14–177–656, л. 1117.

[30] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 95–103.

Правосудни систем на југу је отежано функционисао првенствено због обавезе Апелационог суда у Скопљу да опслужује читаву покрајину. Недостатак саобраћајних комуникација између удаљених подручја и скопског суда, коме су по сили закона морала гравитирати, компликовао је послове заинтересованих страна, али и успоравао читав систем правосуђа.[31] Недостатак деловођа и писара у првостепеним и општинским судовима довео је до запошљавања великог броја неквалификованог особља, које је своју недовољну писменост могло надоместити макар сопственим поштењем. У покрајини су радили шеријатски судови за муслимане, грађански судови за Јевреје, а у непрекидном порасту је био и број надриадвоката који су отварали канцеларије мимо закона. Казнени завод у Скопљу и затворске установе су водили неквалификовани управници са јаким родбинским и политичким везама, па не чуди велики број махинација: злоупотребљавана је радна снага осуђеника за приватне потребе, а приходи из скопског затвора нису ни улазили у буџет као што је био случај у другим крајевима земље. Чињеница да је свега десети део свих осуђеника Јужне Србије био у скопском затвору (који је имао вишеструко највећи капацитет) тера на закључак да су удаљенија и забаченија места радила и преко својих могућности.[32]

Према оствареним приходима од прireза, такси и трошарина обласни и срески буџети Јужне Србије су далеко заостајали иза других југословенских покрајина. Прикупљена средства су превасходно трошена за изградњу путне мреже и зграда, просвећивање, административно особље и пољопривреду.[33] Спречавањем кријумчарења и финансијских малверзација бавили су се наоружани чиновници финансијске контроле, док је тзв. финансијска стража постављала заседе и обављала обилазну службу на граници. Међутим, слободно тумачење прописа и увођење неких специјалних намета деловали су још депресивније на ионако сиромашно становништво.[34] По оснивању Скопске трговачко-индустријске коморе 1921. уведен је и општи порез на промет (1-2%) од кога се комора издржавала. Развој економије стимулисан је школовањем привредног подмлатка на скопској и битољској трговачкој академији, док се Министарство пољопривреде више бавило манифестацијама парадног карактера, какве су биле изложбе и сајмови.[35] Истина, до 1927. је обновљено више де-

[31] *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине СХС*, 67. ред. саст., 8. 4. 1922, стр. 391.

[32] Александар Апостолов, „Специфичната положба на македонскиот народ во кралството Југославија", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1972, стр. 57–58; Б. Марковић, „Заводи за извршење казне лишења слободе и мера безбедности", *Полиција*, бр. 9–12, мај–јун 1936, стр. 585–587; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 144.

[33] *Преглед извршених техничких радова код градских општина у току од 1919–1931. године*, Београд, 1934, с. п.

[34] Stanoje M. Protić, „Državni budžeti za vrijeme od 1. januara 1919. do danas", *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb 1929, str. VIII, 4–22; „Наше јавне финансије", *Јубиларни зборник живота и рада СХС*, књ. 2, стр. 493–494.

[35] AJ, 65–159–504.

сетина општинских, среских и државних лозних и воћних расадника, оснивање су огледне и контролне станице, агроботанички одсеци и пољопривредне школе, док је идеја задругарства популаризована путем курсева у Београду које су похађали младићи са југа.[36] Систем здравствене службе се развијао прилично споро све до средине двадесетих година када је дошло до осетног напретка у здравственој инфраструктури и организацији. Иако су широм покрајине ницали домови народног здравља, здравствене и „маларичне" станице, постојеће окружне болнице са неквалификованим особљем једноставно нису одговарале духу времена.[37]

Важан сегмент државне политике остваривaн је кроз школски систем и мрежу просветних установа. Народне основне школе су радиле према српским законима и њихов број је био у сталном порасту. Државни подаци за међународну употребу кажу да је у периоду 1919–1929. у Јужној Србији изграђено скоро петсто нових школских зграда, што нисмо могли потврдити у другим изворима: из извештаја школских надзорника може се закључити да је у репрезентативном, уједно и највећем школском срезу подигнуто свега седамнаест школских зграда док је двадесетак поправљено „да привремено послуже". Читава покрајина била је издељена на школске области, срезове и општине у оквиру којих је финансирано просвећивање. Дотирање преко општинских судова се показало неефикасним пошто су обавезе свађене на леђа сиромашних сеоских општина, па је отуда у извештајима приметан јаз између прописаних и исплаћених средстава. Ситуацију су погоршавале и црквене власти које су, под изговором да им је узурпиран посед, избацивале ђаке из учионица.[38] Када се радило о средњим школама, држава је створила привид нормалног функционисања уздизањем тзв. непотпуних гимназија у виши ранг, али без адекватног наставног кадра, потребног броја интересената и материјалних услова. Учитељске школе у Скопљу и Прилепу су више забрињавале просветне власти него што су задовољавале потребу стварања учитељског кадра, првенствено због честих штрајкова и снажне комунистичке пропаганде у њима.[39]

* * *

Политичке прилике у првој деценији југословенске државе карактерисала је жива активност свих политичких субјеката кроз коју су се манифестовале и укрштале разне националне идеје и покрети. На предлог окружних начелника и председника судова у Привремено народно председништ-

[36] *Ekspoze ministra poljoprivrede i voda, uz predlog budžeta za 1928–29*, Beograd, 1928, str. 22–23; Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, стр. 84–86.

[37] Vladan Jovanović, „Zdravstvene prilike u Južnoj Srbiji 1918–1929", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–2, Beograd, 1999, str. 135–139.

[38] АЈ, 66–1859–1874, Извештај о стању школа у школском скопском срезу 1926/27.

[39] Јеротије Новитовић, „Средње школе у Краљевини СХС", *Јубиларни зборник живота и рада*, стр. 402; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 145–146.

во ушли су заступници из покрајине Јужне Србије, махом чланови Народне радикалне странке и Џемијета, захваљујући кохезији радикалско-отоманске чаршије утемељеној на заједничком материјалном интересу.[40] Ова муслиманска организација је имала стабилно гласачко тело у градским срединама, али је 1925. званично забрањена. Захваљујући изборним техникама и притисцима на бираче број радикалских мандата растао је геометријском прогресијом, док су демократе тек након избора 1927. достигле свој добар рејтинг из периода избора за уставотворну скупштину.[41] Оно што је посебно могло забринути власти је двадесет мандата које су 1920. освојили комунисти на југоистоку државе. Њихова снажна пропаганда на Косову и у Македонији имала је упориште у великој незапослености, општој беди и правној анархији на југу, а спроводили су је махом печалбари-повратници оснивајући социјалистичке клубове и кружоке. Репресиван одговор државе – рације, хапшења, забране листова и убиства – довео је до тога да је 1928. у Македонији било свега 37 активних чланова КПЈ.[42]

Милитаризација подручја је уследила као последица нерегуларних прилика у крајевима према Албанији и Бугарској. У таквој атмосфери главна преокупација писара и деловођа постаје трагање за државним непријатељима, док су учестала убиства жандарма и војника носила реалну опасност од колективног кажњавања јатачких села и страдања невиних, што је потврдило неколико случајева из прве половине двадесетих година. Страх и скепса локалног становништва били су са једне стране оправдани, али је урођена сумњичавост инхибирала државне напоре да превазиђе постојеће проблеме и противречности. У тако натегнутом контакту власти са становништвом једносмерни политички садржаји су се просто одбијали о нему средину којој су били намењени. Без обзира на важност која је придавана контроли над овим подручјем, урушена безбедност и ригидан однос власти према становништву резултирали су пасивним одговором аутархичне средине на сваки облик државног присуства. Поред тога, традиционални проблем наоружаног албанског становништва доводио је у питање сам уставни поредак због чега је држава покушала да га реши организованим акцијама војске и жандармерије, елиминацијом заосталог наоружања са „македонског војишта“ и превентивно – компликовањем законске процедуре за издавање оружних листова.[43] На другој страни, колонисти су систематски наоружавани из магацина при аграрним повереништвима пошто су се у највећем броју случајева појављивали као жртве наоружаних банди качака и комита. Искреност концепта разоружања озбиљно је доведена у

[40] Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд, 2002, стр. 163–165.

[41] Надежда Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928*, Београд, 1974, стр. 225–226.

[42] Иван Катарџиев, *КПЈ во Македонија до Обзнаната*, Скопје, 1961, стр. 67–76.

[43] *Југословенска држава и Албанци*, књ. 2, стр. 750–759; *Збирка закона*, св. 45, Београд, 1928, стр. 6–12.

питање када је током предизборне кампање 1927. носилац владине листе поделио оружје гњиланским Албанцима![44]

Качачки покрет је по инерцији из турског доба у својој основи имао непризнавање друштвене стварности, тј. негирање југословенске власти која се свим силама трудила да га искорени. У периоду трајања овог покрета кроз руке полиције прошло је више стотина качака, док је покушај власти да чете „организованих Арнаута" стави у своју службу брзо пропао.[45] Ни политичка рехабилитација бивших качака није давала очекиване резултате због чега се однос према овом проблему свео на непрекидно и јалово ратовање жандармерије са увежбаним и искусним групама одметника. Источно од Вардара постојало је неколико врло фреквентних комитских канала, упркос специфичној организацији пограничних села према Бугарској. Македонским срезовима крстарило је више десетина бугарских војвода који су одвраћали регруте од служења у југословенској војсци, убијали граничаре, колонисте итд. О слободи њиховог кретања сведочи развијена обавештајна мрежа чији су се подаци сливали у њихову штипску централу, а потом преко курира преношени у Бугарску.[46] Није случајно да је баш у Штипу 1923. на иницијативу великог жупана Матковића основано Удружење против бугарских бандита, које се, истина, више бавило „подизањем националне свести". Апсурдност постојања такве организације потврђује чињеница да су њени противкомитски одреди били састављени претежно од бивших бугарских комита.[47] Резултат хаотичног односа државе према комитском питању био је поражавајући: на једног страдалог комиту губило је живот у просеку преко двадесет југословенских војника и жандарма. Осим тога, приликом потера за наоружаним бандама вршена је неконтролисана репресија у виду расељавања читавих вароши и села, измишљања афера и повода за хапшења, што је све заједно уносило несигурност и немир међу све слојеве становништва. Кулминација комитских дејстава и покретање жандармерије и војске у дане парламентарних избора указивали су на чудну подударност: опсадно стање у Македонији би јењавало одмах по затварању бирачких места.[48]

Протежирање по националној основи, непотизам, финансијске злоупотребе, кријумчарење, афере високих политичара и бахатост чиновника чинили су препознатљиви корупционашки миље југа. Од 1923. је озакоњена установа кулука па су захваљујући бесплатној радној снази подизане жандармеријске станице, чуване пруге, „позајмљивана" кола и механизација од сељака, а у по-

[44] АСАНУ, бр. 13315/73, „Демократизам Вође Вукићевића", стр. 1–9; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 170.

[45] Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: порийекло–идеје–пракса*, Београд, 1995, стр. 77.

[46] АЈ, 14–177–655, л. 1009–1015, извештај команданта Треће армијске области, 11. 9. 1922.

[47] *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, кн. II, Скопје, 1981, стр. 17.

[48] А. Апостолов, „Специфичната положба", стр. 56; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 180–201, 224–225.

граничним крајевима кулучари су морали учествовати у сечи шума и гоњењу комита. У таквој атмосфери бујала је емиграција у Бугарску и Америку, док је исељавање муслимана у Турску и Албанију било подстакнуто првенствено аграрном реформом и колонизацијом.[49] Наиме, опредељење државе за колонизацију јужних крајева требало је да представља и на симболичкој равни дефинитиван раскид са турском управом. Ипак, од предвиђене површине за насељавање до 1928. је издељена свега половина, махом необрађених земљишних поседа, док су преко петине раздељених парцела чинила тзв. безвласничка имања која су трајно напустили муслимани. Највећи број насељеничких кућа саграђен је на територијама аграрних повереништава у Пећи, Урошевцу, Ђаковици, Вучитрну и Скопљу, али је знатан део терета падао на саме колонисте, с обзиром на то да је финансијско учешће државе у изградњи кућа износило од 5,5% у Урошевцу до 65,8% у Призрену. Кредити за изградњу канала и култивисање поља нису били довољни иако је Савез аграрних заједница добијао милионске износе за подизање нових колонија.[50]

Свест српских интелектуалаца о потреби и могућности претварања плодних делова Македоније у „Канаан старозаветски" није могла спречити стихију и грч под којима је југословенска држава спроводила колонизацију.[51] У жељи да задовољи што већи број интересената она је наизглед на брзину и без детаљнијег плана кренула у деобу земљишта. Насеобине су подизане првенствено у критичним крајевима југа, на фреквентним путањама албанских качака и утабаним стазама и пролазима комитских чета. Отуда није чудно што се највећи број оружаних инцидената десио управо у атарима нових колонија. Томе у прилог говори чињеница да је велики број земљишних комплекса уступљен бившим (и активним) четницима, те да је из Врховног аграрног повереништва подељено 25.000 државних пушака. Активности „народне милиције" такође су биле скопчане са колонизованом популацијом која је чинила значајан део ових формација.[52]

У почетку је вршена колонизација околине већих вароши при чему је издељено земљиште једва прелазило четвртину премерених површина. Највећи део земље припадао је држави (44%) и општинама (27%), док је нешто више од петине издељених парцела заправо представљало бивша имања муслимана који су се иселили из области Пећи, Струмице и Штипа.[53] Само на простору Македоније од укупне површине захваћене аграрном реформом око

[49] Бранислав Глигоријевић, „Положај Шиптара у Југославији и одлука Савета Друштва народа", *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–2, Београд, 1998, стр. 237–238.

[50] Vladan Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije", *Tokovi istorije*, br. 3/2006, Beograd, 2006, str. 26–31.

[51] АСАНУ, бр. 10081/7, *Аграрни проблем у Македонији и Старој Србији*.

[52] Ђорђо Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928, стр. 74.

[53] АЈ, 96–14–51/52; 96–13–49; 96–21–69, к. бр. 36982/6; Ђ. Крстић, *н. д.*, стр. 2–3.

52% су добили колонисти, а 39% староседеоци, тј. сељаци.[54] Највише колонија никло је до 1925. године на Косову и то у грачаничком, лапском, вучитрнском, гњиланском и неродимском срезу, док је на простору Македоније број нових насеобина био највећи у жеглиговском и скопском срезу. У неколико пограничних срезова основана је тек по једна колонија, као што је био случај са кавадарским, радовишким, кочанским, битољским и охридским срезом. Од те године број колонистичких насеобина стагнира а постојећа насеља се шире. Највећи број изграђених кућа био је лоциран на подручјима косовских и метохијских аграрних повереништава, при чему је значајан финансијски терет падао на саме насељенике. Комитска акција на Вардару и Брегалници била је непрекидна опасност за насељенике који су на починак одлазили са пушком, са њом се будили и ишли на пољске радове.[55] На удару комитских чета биле су посебно две колоније Босанаца и Далматинаца који су опстали и поред покоља из јануара 1922.[56]

На самој бугарској граници основана је колонија Пехчево крај Радовишта, коју су у два наврата (безуспешно) колонизовали насељеници из Галипоља, уз посредовање руског конзула у Цариграду. Струмичка област је била неподесна за колонизацију због мочварног терена, док је дојранска била препуна неексплодираних граната из Првог светског рата.[57] Незадовољство резултатима колонизационе политике испољавано је и поводом лоше адаптације црногорских колониста, за које се сматрало да су менталитетом били најсличнији Арнаутима. Како је насељавање „темпераментних и насртљивих динараца" јужно од Скопља резултирало бројним конфликтима са староседеоцима, предложено је да јужно од те линије иду само Врањанци и Лесковчани који су „најбоље схватили државну мисију".[58]

* * *

Култивисање привредних метода једног затвореног и анахроног економског система започето је у годинама монетарног хаоса и изражене феудалне свести становништва, које је, неповерљиво према банкама, зараду претварало у злато и сакривало га у подруме. Слабе предиспозиције за развој пољопривреде огледале су се у чињеници да је тек петина укупне површине покрајине била под обрађеним земљиштем, а да је њена примитивна обрада подсећала стране туристе на методе америчких урођеника.[59] Гајење индустријског биља упадало

[54] Ванчо Бурзевски, „Економската положба на македонските селани меѓу двете светски војни", *Гласник ИНИ*, Скопје, 1982, стр. 96–98.

[55] Ђ. Крстић, *н. д.*, стр. 5–6, 74, 84.

[56] Владан Јовановић, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934", *Токови историје*, бр. 1–2/2007, Београд, 2007.

[57] АЈ, 66–1094–1414. Уз грчку границу су насељени Врањанци, Пироћанци и Лесковчани и њихове колоније Селемлија и Богданци су спадале у развијенија насеља.

[58] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 545; Ђ. Крстић, *н. д.*, стр. 84.

[59] *Nova Evropa*, knj. XVII, br. 10–11, Zagreb, 1928, str. 361.

је у бирократске замке због чега је држава нехотице гушила многе уносне послове, као што је био случај са опијумом и дуваном. Процена тадашњих експерата – да је за изједначавање стања пољопривредних справа у Јужној Србији са оним у Словенији било неопходно преко пола милијарде динара – речито говори о екстремима југословенског привредног простора. Резултати аграрне политике на југу показују извесну култивацију земљишта, али и неуспешне покушаје поправљања приноса житарица, те слаб успех у покретању воћарства и виноградарства. Строге законске одредбе о гајењу дувана посредно су стимулисале његово кријумчарење, док су државни монопол над овом културом и непрекидно експериментисање за свега неколико месеци 1924. године довели до редукције у производњи од 70%.[60] Гајење македонског опијума је ограничено рестриктивним одредбама међународног законодавства, али и непрекидним падом откупних цена који је диктирао интересни круг домаћих велетрговаца, окупљених у званичном државном телу. Конфликт интереса увозничког и извозничког лобија обесмислио је и производњу свилених чаура, иако је јужно Повардарје деценијама уназад живело од тога. Ни покушај обнове сточног фонда није дао значајније резултате, нити је изменио архаичне навике тамошњих сточара.[61]

Покровитељски однос државе према увозницима – на штету занатлија, промене у обичајима и ношњи, те неприменљивост многих уредби на Јужну Србију довели су до посустајања четрдесетак регистрованих заната пред индустријском конкуренцијом. Идеја задругарства и самоорганизовања занатлија довела је до оснивања Занатске банке, која је у јужну покрајину пласирала више капитала него у Хрватску или Босну и Херцеговину.[62] Илегални путеви робе ка Албанији, са којом нису постојали адекватни међудржавни уговори, заживели су и поред јаких војних посада са обе стране границе, а несигурност трговаца и каравана на друмовима, скуп транспорт и чињеница да су неке општинске трошарине наплаћиване мимо закона утицали су на поскупљење робе. Опет, индустрија је на југу још увек сматрана ризичном граном и то не без основа: нелојална конкуренција и превисоке обласне трошарине на превозна средства били су довољан сигнал за опрез. Иако је до 1929. број индустријских предузећа нарастао пет пута, она су још увек била скромних капацитета.[63] Значај приватне иницијативе почивао је на ентузијазму приватника који су очигледно имали реалнију представу о средини, тржишту и менталитету. Држава је контролисала крупније финансијске токове налазећи

[60] Вид Ђурђевић, „Неколико привредних проблема Вардарске бановине", *Привредни летопис Задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд, 1936, стр. 302–303; М. Р. Гавриловић, *Привреда*, стр. 11, 20.

[61] Владан Јовановић, „Пољопривреда Јужне Србије у југословенским оквирима 1918–1929", *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, зборник радова, Београд, 2007, стр. 176.

[62] Juraj Tomičić, „Novčani zavodi u Jugoslaviji", *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb 1929, str. IX, 23.

[63] Киро Миљовски, „Скица за историјата на македонскиот народ 1918–1941", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1961, стр. 86–87; Живко Топаловић, *Привредни проблеми Југа*, Београд, 1927, стр. 5–8.

интерес превасходно за одржавање великих јавних система, какви су били војска, саобраћај, здравство и сл. Одсуство поступности и слуха доводило је до погрешних инвестиција, сукоба привредних и политичких интереса, али и до доношења анахроних и штетних економских одлука. Експанзија прехрамбене и текстилне индустрије, експлоатације шума и производње грађевинског материјала спутавана је великим општинским прирезима и таксама.[64] Ипак, евидентан помак у привреди био је праћен рапидним повећањем броја изграђених станова и кућа у Скопљу, додуше, уз скромно учешће државе која је градила искључиво капиталне јавне објекте. Са друге стране, дефицит квалификоване радне снаге довео је у покрајину више хиљада стручњака разних профила из других крајева земље. Скупоћа и све тежа социјална ситуација посредно су утицале на омасовљавање чланства скопске синдикалне подружнице, а један од речитих израза привредне депресије били су незаустављиви таласи печалбара.[65]

Већински део средстава у јужносрбијанским банкама био је под контролом страног капитала (51%), а главни новчани токови су се одвијали претежно преко експозитура домаћих финансијских институција – Државне хипотекарне банке, преко које је ишла изградња Скопља, Народне банке, задужене за откуп опијума и војна надлештва, те Поштанске штедионице која је по износу депонованог новца била на последњем месту у земљи.[66] Највећи број приватних банака био је везан за локалне политичаре и моћнике па је, услед честих пословних афера и политичких протекција и век њиховог трајања бивао знатно краћи.[67] Рударска производња је била препуштена страним инвеститорима: богате наслаге хрома на обронцима Шар-планине експлоатисале су грчке фирме, налазишта олова и цинка у Трепчи била су под контролом енглеског капитала, док су остали рудници били мање рентабилни због превисоких цена железничког транспорта.[68] Водопривреда није била профитабилна грана али је због споредних позитивних дејстава на пољопривреду и колонизацију (изградња насипа и водовода, копање бунара, мелиорација), заузимала посебно место у државној економској политици. Премда је из истог разлога било за очекивати сличне ефекте и у шумарству, то се није десило, упркос прихватљивој цени за пошумљавање. Бесправна сеча и издавање концесија по партијској линији допринели су да македонске голети надживе саму југословенску државу.[69] Саобраћајна еманципација јужне покрајине имала је, поред економских раз-

[64] АЈ, 74–51–71, Вид Ђурђевић, *Индустрија Јужне Србије с нарочитим погледом на остале гране привредне радиности*, реферат од 10. 1. 1929.

[65] Rastko S. Purić, „O pečalbarima Južne Srbije", *Radnička zaštita*, br. 4, Zagreb, 1934, str. 169; R. Purić, „Radništvo i sirotinja Južne Srbije", *Socijalni arhiv*, avgust–septembar 1936, str. I 242; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 304–305.

[66] Мил. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, стр. 22–25.

[67] *Izveštaj Beogradske radničke komore 1921–1926*, Beograd, 1927, str. 42.

[68] М. Белић, *Рударство у Србији*, Београд, 1938, стр. 10–12; М. Фолић, *КПЈ на Косову*, стр. 143–145.

[69] *Списак радова Генералне дирекције вода од 1919. до 1. априла 1927*, Београд, 1928, стр. 11; *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1929. годину*, књ. 1, Београд, 1932, стр. 162–163.

лога, своје геостратешко, национално и политичко утемељење. Међународни транзитни значај Повардарја диктирао је неговање вардарске магистрале, иако је Министарство саобраћаја у два наврата ову област сврстало у последњу групу железничких приоритета. Македонију и Косово су пресецали готово непроходни друмови слабог квалитета, по којима се кретао мали број приватних возила. Отварање цивилне ваздушне линије Скопље–Београд (1929) и скопског аеродрома као интернационалног пристаништа било је плод политичке иницијативе и практичних потреба државне администрације, док је развој поштанско-телеграфског саобраћаја, с обзиром на затечено стање, такође имао размере револуције.[70]

* * *

Ипак, један од највећих изазова Краљевине СХС била је културно-просветна политика у јужним крајевима, будући да је једва петина тамошњег становништва била функционално писмена, а о познавању „службеног" језика да се и не говори. Номинално јачање просветне инфраструктуре и издвајање трећине просветног буџета на Јужну Србију није имало очекивани исход пошто се настава и даље одвијала по изнајмљеним приватним кућама и напуштеним турским зградама различитих намена.[71] Преамбициозни основношколски програми, обојени тенденцијом непрекидног кориговања „некњижевног говора", нису наилазили на плодно тле – мимо прокламоване обавезе школовања, око 40% деце у покрајини није ни уписивано у школу како њихове куће не би изгубиле „радну снагу", док албанских основаца у државним школама готово да није ни било.[72] Управљање школским финансијама нашло се у рукама управника, а затечено наставно особље произведено је у стално, без полагања икаквих диференцијалних испита. Политички мотиви условљавали су бројне службене премештаје, родбинске везе постале су најјача препорука, а приватни живот наставника третиран је као мерило професионалне способности. Захваљујући поменутим „врлинама" покушај државе да објективно сагледа квалитет просветног кадра на југу био је готово неостварив.[73]

Ни ситуација у средњим школама није одударала од утиска о наметнутој обавези због које су родитељи нерадо слали децу на даље школовање. Велики број ђака је на крају сваке године напуштао школу, док су муслимани избегавали државне гимназије чак и у крајевима где су чинили већину. О наставницима се више причало као о учесницима политичких и криминалних инцидената, па су и њихови премештаји имали крајње бизарне мотиве. Услед мањка школ-

[70] Владан Јовановић, „Саобраћајна модернизација југа Краљевине СХС", *Историја 20. века*, бр. 1, Београд, 2002, стр. 62–77.

[71] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 98; В. Павићевић, „Неколико речи о школским зградама у Јужној Србији", *Учитељска искра*, бр. 5/1922, стр. 28–30.

[72] *СБНС*, 7. ред. сас., 8. 6. 1923, стр. 443.

[73] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 313–320.

ских просторија организована је полудневна настава са великим одељењима у којима се тискало преко четрдесет ученика. Као гимназијске зграде служиле су просторије за сушење чаура свилене бубе, бивши турски харем и сл. Поред тога што су ђаци науредно похађали часове, наставу су компликовала и бројна одсуства предавача, недостатак квалификованог кадра (свега 11% је имало звање професора), поверавање разредних старешинстава неискусним суплентима и сл.[74] Крајем двадесетих година пет пуних гимназија је претворено у ниже, док су четири потпуно укинуте, чиме је источни део покрајине остао без иједне средње школе.[75] Дебате о путевима националног уздизања југа довеле су до оснивања Филозофског факултета у Скопљу (1920), који су похађала углавном деца тамошњих чиновника. Изградња студентског дома, формирање певачког друштва *Обилић*, али и покретање Скопског научног друштва и Музеја Јужне Србије били су главне тековине ове високошколске установе, што на крају ипак није могло задовољити очекивања оснивача.[76] Музичка култура јужних крајева темељена је на природној надарености и музичком слуху становништва који су усмеравани пожељним националним токовима, тј. љубав и наклоњеност музичком изразу модификовани су према политичким потребама. Из тог разлога тамошња певачка друштва су имала пуну материјалну подршку највиших представника династије Карађорђевића, који су заузврат добијали пригодне песме од аутора жељних почасти и бекства из анонимности. Формалним обнављањем Народног позоришта у Скопљу и изградњом скупоцене реплике београдског позоришта на вардарском кеју културни лавиринт југа је добио нови рукавац кроз који је требало да потече мисија „националног култивисања".[77]

Културна заосталост југа имала је своје дубоке корене у незнању и страху, који су се међусобно хранили. Осим што паралише продуктивност, страх подстиче сујеверје и религије, расну и племенску нетрпељивост, одбојност према новом и различитом, поспешује конзервативизам и привржености застарелим обичајима и уверењима.[78] Страх је до те мере био преплавио становника југа да је он временом постао његово природно и уобичајено стање духа и свести. Различита и често супротстављена верска начела, неписменост и феудални менталитет слабили су комуникацију власти са становништвом у чијем је интересу вођена здравствена политика. Ослањајући се на сопствене стандарде и методе, држава је оснивала домове здравља, школске поликлинике

---

[74] *Годишњак средњих школа Краљевине СХС за школску 1921–1922. годину*, Београд, 1923, стр. 8–14.

[75] Иван Катарциев, *Време на зреење. Македонското национално прашање мегу двете светски војни (1919–1930)*, кн. 1, Скопје, 1977, стр. 85.

[76] *Меморандум о Филозофском факултету у Скопљу*, Скопље, 1933, стр. 6–7, 10–11, 17–20; *Скопско научно друштво. Годишњак I–VIII (1921–1928)*, Скопље, 1928, стр. 5–12.

[77] Боривоје С. Стојковић, „Историја српског позоришта од Средњег века до модерног доба (драма и опера)", *Театрон*, бр. 15–16, Београд, 1978, стр. 496–501; В. Јовановић, „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918–1930", *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3/2002, Београд, 2004, стр. 114–119.

[78] Entoni Kliford Grejling, *Smisao stvari: filozofija primenjena na život*, Beograd, 2008, str. 32.

и амбуланте, али је имала објективну препреку у изразитој маларичности подручја, са више стотина хиљада оболелих. Недостатак хигијенских навика (95% сељака није кречило куће, више од 40% је спавало са стоком у истој просторији, преко 80% није знало за сапун) узроковао је ширење туберкулозе, која је с правом сматрана социјалном болешћу, док је висок морталитет од грипа покренуо државну кампању вакцинисања, додуше, с половичним успехом.[79] Склоност становништва алтернативним путевима излечења, страх од „новотарија" и скупоћа терапије ломили су готово сваку организовану акцију Министарства здравља. Отуда је духовита опаска Василија Трбића – да је било целисходније унети у Јужну Србију неколико хиљада вагона креча него све политичке идеје заједно – поразан резиме десетогодишње југословенске здравствене и социјалне политике у овим крајевима.[80]

Оно што је у знатној мери утицало на стање политичких прилика у покрајини била је њена верска расцепканост. Легализовање верских заједница као „јавних установа са специјалним положајем" није унело довољно принципијелности према свим вероисповестима, те су тако неформална доминација и привилегован положај хришћанског живља били засновани на благонаклоном односу државе према свештенству и црквеној имовини православаца. Међутим, српско-бугарска дихотомија допринела је политизацији верских надлештава и двојаком третману верника унутар исте, православне групе.[81] Што се тиче муслимана и њихових пет муфтијстава Скопског улема-меџлиса, половину трошкова сносила је сама држава, док је Исламска верска заједница приходима од својих вакуфских имања и верским таксама обезбеђивала другу половину. У спољне видове толеранције спадало је деведесет основних школа на турском језику, више десетина медреса, неколико приватних вероучитељских школа, несметани рад шеријатских судова и сл. Са друге стране, држава је проблематично поступала са вакуфским имањем узурпирајући џамије, медресе, гробља и купатила и претварајући их у паркове, пољопривредне станице, барутане и магацине. На делу је била и нескривена политизација исламског свештенства и протежирање лојалних имама, што ће ескалирати средином тридесетих година.[82]

* * *

Заокупљена решавањем затегнутих српско-хрватских односа југословенска држава је у првој деценији свога постојања доста неопрезно испустила контролу над јужним крајевима, мада су политичка интеграција, економски полет и

[79] Željko Hahn, „Tuberkuloza kao socijalna bolest", *Socijalna misao*, br. 3, Zagreb, 1928, str. 31.

[80] *СБНС*, 37. ред. сас., 6. 3. 1928, стр. 299; V. Jovanović, „Zdravstvene prilike", str. 141.

[81] АЈ, 69–182–292, бр. 24/20, пов. бр. 280, 13. 12. 1927.

[82] АСАНУ, бр. 14458/I–8, *Moslems in Yugoslavia*, стр. 2–6; *СБНС*, 106. ред. сас., 25. 7. 1922, стр. 791–792; *Друштвено-политички положај и правни режим верских заједница у Југославији*, ИСИ, Београд, 1972, стр. 4; Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije", *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007, str. 82–84.

просвећивање културно запуштених области имали непремостиву баријеру и у укорењеном менталитету становника. Окована феудалним стегама и урођена у декаденцију сваке врсте, Јужна Србија је била простор који је тек требало оспособљавати за живот. Анархичност подручја, дубока економска и културна депресија, вековно одсуство комуникације становништва са било каквим присуством државе и чињеница да су три немирне границе ове покрајине биле уједно и државне међе, наметнули су Краљевини СХС/Југославији ванредне обавезе. Инсистирање на српском карактеру покрајине, перманентно ратовање војске и жандармерије са качацима, комитским дружинама, политичка безобзирност владајућих кругова и толерисање правне анархије, финансијски интереси различитих постфеудалних група и компликовање демографског амбијента, чинили су постојеће стање још конфузнијим. Јужна покрајина је постала политички полигон и обећана земља за финансијске малверзације, богаћење на рачун биолошки истрошеног и национално растрзаног становништва, а далеко од домашаја контролних инструмената државе. Релативно лоши резултати државне политике били су уочљиви тек на југословенском нивоу, док је у односу на затечено стање простор Јужне Србије видно еволуирао до почетка четврте деценије 20. века. Шестојануарским актом – суспензијом институција парламентарне демократије и административном реорганизацијом државе – „јужни крајеви“ су раздељени на три бановине, при чему је 75% становника дотадашње покрајине Јужне Србије „освануло“ у Вардарској бановини.

глава

СКИЦА ДРУШТВА И ПРОСТОРА

Долине Мораве (Велике и Јужне) и Вардара вековима су представљале главну природну саобраћајницу која је пресецала Балканско полуострво, везујући егејско приобаље са Подунављем и средњом Европом. Распоред старих цивилизација на Балкану био је управо последица прилагођавања географским потребама, због чега је и њихово опстајање на тим просторима било условљено превасходно (не)повољним геоморфолошким факторима. Оно што је карактерисало југоисточни део Балканског полуострва било је гомилање више цивилизација („које леже једна преко друге као геолошки слојеви"), као и одсуство континуитета у културним утицајима и развоју. Ширење турско-источњачких утицаја на руинама византијске цивилизације оставило је трага у језицима и обичајима балканских народа, али и у сплету психичких и моралних особина становништва, од којих Цвијић издваја немарност, лењост, угледање на господаре, али и „рајетинско" стање свести. Проучавајући етнопсихолошке профиле, он је установио постојање извесних законитости, па је тако дуж појединих праваца било могуће уочити промене психичких особина разних етничких група: у моравско-вардарској области најбољи су били „психички профили" од запада ка истоку, баш као и на потезу од Јадранског мора ка вардарској долини. Ипак, нешто им је свима било заједничко: „Људи плету око себе мрежу од историјских предрасуда, од националних сујета, од извитоперених начина живота и она их може духовно изоловати од осталога света и учинити да постану архаични. Никакав други узрок не може толико компромитовати развитак Јужних Словена као горе поменути начин мишљења".[1] –

Након слома турске власти и интеграције „Старе Србије и Маћедоније" у српску, потом југословенску државу, област уоквирена венцима Копаоника, Шар-планине, Јакупице, Осогова, Старе планине и граничним масивима од Охрида до Проклетија, постала је предмет административно-територијалних комбинација унутар саме Краљевине СХС. У првој деценији југословенске државе „бивше турске области" су грчевито држане уз Србију као засебна историјска покрајина (Јужна Србија), од непроцењивог стратешког значаја. Ту важност је Цвијић уочавао и првих година двадесетог века упирући прстом ка скопско-прешевској области, као идеалном географском језгру око кога би се могла створити једна велика држава. Предности прешевског развоја, које је без већих препрека спајало моравску и вардарску долину, биле су и у добрим везама са Косовом, тетовском котлином, а преко тзв. ћустендилског пута и са Бу-

[1] Јован Цвијић, Иво Андрић, *О балканским психичким типовима*, приредио Петар Џаџић, Београд, 1988, стр. 11, 17–18, 93–96.

гарском. Ова област омогућавала је стављање у функцију босанско-косовског пута, преко кога су лакше струјали утицаји ка Босни и новопазарском крају.[2]

Ако се има у виду образложење мотивације поделе на бановине, које је 3. октобра 1929. изнео генерал Петар Живковић пред члановима Министарског савета,[3] онда би географска конфигурација Вардарске бановине заиста могла, макар приближно, одговарати области са релативно природним границама, логичним комуникацијама и природним везама готово свих њених крајева са административним центром. За разлику од осталих бановина, у чијим је границама долазило до апсурдних решења и нелогичних спојева,[4] Вардарска бановина је имала прилично предвидиву територијалну композицију. Оно што је упадљиво нарушавало управно-територијални концепт из претходне деценије било је цепање простора „Старе Србије" на три бановине, као и прикључење индустријски перспективног лесковачког краја Вардарској бановини. Одустајање од држања „бивших турских области" у једној административној јединици по сваку цену вероватно је имало упориште и у неславној пракси југословенске државе из претходног периода. Поред дељења одговорности за стање у албанским крајевима на три бановинске администрације, постојало је уверење да ће таква бирократска дифузија утицати на разводњавање виталне албанске идеје и омести консолидацију антидржавних елемената расутих око критичног граничног појаса, али и у санџачком крају. На први поглед се чини да је разбијање етничке компактности албанског становништва било у средишту пажње креатора граница Вардарске бановине. Читава четвртина становништва дотадашње покрајине Јужне Србије остала је изван граница тек формиране Вардарске бановине.[5] У административном погледу Вардарска бановина је у самом почетку била подељена на три окружна инспектората, два самоуправна града, 46 срезова и 525 општина.[6]

Према званичном образложењу, нова подела је била инспирисана административно-економским мотивима, па је приликом одређивања граница наводно вођено рачуна да оне буду природне. Задржавање појединих среских граница требало је да убрза практичну примену новог закона, „јер су оне устаљене и познате, те су због тога цели срезови додељивани појединим областима".[7] Косово и Метохија су разломљени на три бановине: у оквиру Зетске бановине били су студенички, дежевски, ђаковички, источки, митровички, пећки и подримски срез, док су у састав Моравске бановине ушли лапски, ву-

[2] Јован Цвијић, „Централна балканска област и балканско територијално језгро", *Цвијићева књига* (одабрани текстови), СКЗ, коло 30, бр. 201, Београд, 1927, стр. 118–125.

[3] *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931,* приредили Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, Београд, 2002, стр. 99.

[4] I. Dobrivojević, *Državna represija*, str. 109.

[5] Војислав С. Радовановић, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље, 1937, стр. 128. Од 1.798.380 становника, колико их је 1929. живело у покрајини Јужној Србији, око 75,2% се нашло у саставу новоформиране Вардарске бановине.

[6] *Алманах Краљевине Југославије. Бановина Вардарска – општи преглед*, Скопље, 1931, стр. 1–2.

[7] *Записници са седница Министарског савета*, стр. 99.

читрнски и дренички срез. У границама Вардарске бановине нашли су се неродимски, гњилански, грачанички, подгорски, шарпланински и горски срез.[8] Дуж источне ивице источког среза налазила се тромеђа Зетске, Моравске и Вардарске бановине, док је јужна граница источког и пећког среза делила Вардарску и Зетску бановину, спуштајући се на југословенско-албанску државну границу.[9]

* * *

Додиривање три планинска система – родопског, динарског и шарско-пиндског – чинило је Вардарску бановину претежно планинском облашћу. Њен северозападни део представљала је косовска котлина, од Качаника на југу до Косовске Митровице на северу и лежала је управо на месту укрштања огранака три планинска система.[10] Вишевековно набирање ових система довело је временом до стварања котлина и пукотина које је пунила вода, а раседањем тла остајала су изолована језера која су услед одводњавања, испаравања и ерозионог дејства Вардара и његових притока сплашњавала. Неколико заравни и степенастих тераса представљало је питорескну успомену на некадашње ударе водених таласа.[11] У новије доба територија је била пуна котлина и поља која су највећим делом била исушена, обрађена и насељена, спајајући клисуре попут Грделичке, Качаничке или речне клисуре Треске.[12] Међутим, трагови подземних вода нису били потпуно ишчезли, у шта су се могли уверити радници копајући средином двадесетих година на потезу између Тетова и Скопља. Тако ниска подземна вода омогућавала је бујну вегетацију на површини, а планинске воде које су се акумулирале услед великих количина снега спуштале су се у котлине наносећи хумус од распаднутог кречног камена и ситног планинског биља.[13] Лесковачки крај је лежао у тектонској потолини некадашњег језера, као крајњи огранак Панонског мора, оивичен са истока Бабичком гором, Сувом планином, са запада планином Радан, а на југу Кукавицом и Чемерником. У питању је била површина од 2.250 км^2 са преко триста насељених места. Лесковачка котлина је на северу била отворена према нишкој котлини, док се преко Грделичке клисуре на југу спајала са врањско-бујановачком котлином. Уз мноштво притока Јужне Мораве и умерену континенталну климу ле-

[8] „Zakon o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja; o banskoj upravi; o praznicima", *Zbirka Službenog glasnika*, sv. XXXVI, Split, 1929, str. 4–5. Милутин Фолић наводи како је дренички срез био у саставу Зетске бановине (М. Фолић, *КПЈ на Косову 1919–1941*, Приштина, 1987, стр. 174).

[9] С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 66.

[10] Атанасије Урошевић, „Косово", *Српски етнографски зборник*, књ. 78–39, Београд, 1965, стр. 1.

[11] П. Вујевић, „Македонија (и Стара Србија): Географија", *Народна енциклопедија СХС*, II, стр. 633–634.

[12] А. Младеновић, *Јужна Србија*, стр. 18–22, 35–36. Највеће котлине и поља били су: лесковачко поље, врањско, прешевско-кумановско, тетовско (Полог), скопско, велешко, тиквешко, ђевђелијско, косовско, Овче поље, кочанско, струмичко и битољско-прилепско поље (Пелагонија).

[13] Живко Топаловић, *Привредни проблеми Југа*, Београд, 1927, стр. 19–20.

сковачки крај је и из географских разлога био одвајкада привлачан за трајније насељавање.[14]

Вардарску бановину је у геоморфолошком смислу делио Вардар са својим притокама Лепенцем и Пчињом. Источним делом бановине доминирали су планински масиви од кристаластих шкриљаца, гранита и млађих еруптивних стена а раседи су се пружали правцем упоредника, због чега је од севера ка југу било све више котлина, а мање масивних планина. Западно од Вардара терен је био сасвим другачијег састава и пластике. Тамошњи раседи следили су правац меридијана а несиметричне пиндске планине биле су махом састављене од седиментарних стена. У хидрогеографском смислу југоисток Краљевине Југославије је потпуно одударао од северних и западних делова земље. Земљиште ове области се углавном нагиње ка југу и југоистоку, па је тако преко половине територије припадало сливу Егејског мора. Највећи речни слив имао је Вардар, који је захватао површину од 24.278 км^2. Све веће реке су текле правцем север–југ услед пружања раседних линија западно од Пчиње и Вардара, али нису имале увек исти смер тока.[15]

Десетак планина је имало надморску висину преко 2.000 м, од којих је пет премашивало 2.500 м. Све ове планине су припадале шарском и родопском систему, док је само Црнољева била део динарског система. Шарском сплету су припадали гранични масиви ка Албанији (Паштрик, Коритник, Јабланица и шумовити Кораб). На источном ободу налазила се Илинска, јужно од Кораба Бистра и Стогово, док је између Охридског и Преспанског језера била смештена кречњачка Галичица. Том сплету је припадала и Шар-планина која се растезала од Кораба до Косовог Поља, на „25 часова хода". Највиши Шарини врхови били су Александров Вис (2.702 м) и Љуботен (2.496 м), мркосива пирамида оштрих облика која је увек била прва огрнута снежним плаштом („о његов дивовски врх колутају се магле, треште громови и фијучу снежне олује", каже А. Младеновић). Родопски планински сплет је делила река Вардар: западном сплету су припадали Кожуф, Ниџе, Баба и планина Перистер, која је била чувена по својим боровим шумама и два језера на великој надморској висини. Северно од Прилепа налазила се шумовита Бабуна, док су између Треске и Вардара биле Јакупица и Голешница. Источном сплету припадали су Стрешер, Бесна кобила, Осоговске планине, Плачковица, Скопска црна гора (Карадаг), Беласица и пашњацима богате Малешке планине.[16]

[14] Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, *Историја Лесковца*, Београд, 1992, стр. 5–6.

[15] П. Вујевић, *н. д.*, стр. 635–636; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 41–44.

[16] А. Младеновић, *Јужна Србија*, стр. 10–15.

Надморска висина (метара)	Површина ВБ у км^2	Површина ВБ у %	Површина Југославије у %
0–200	823	2,2	29,3
200–500	8.275	22,6	25,4
500–1000	16.686	45,5	27,4
1.000–1.500	7.836	21,4	14,0
1.500–2.000	2.396	6,5	3,3
2.000 и више	656	1,8	0,5

Извор: Љ. Марковић, „Шумарство", *Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, стр. 646.

Овако структуриран рељеф бановине, уз очигледно климатско шаренило, одређивао је и њен привредни карактер. Током 1937. године под пољском културом било је 27% укупне површине бановине, под шумама 25,8%, пашњацима 24%, барама и мочварама 0,9%, док су насеља, воде, путеви и неплодно земљиште чинили 22,3% површине Вардарске бановине.[17] У климатском погледу Вардарска бановина је била место укрштања благе медитеранске климе са оштријом континенталном, средњоервопском климом што је резултирало хладним, влажним континенталним зимама и сувим, готово суптропским летимам. У време несносних жега мање реке би потпуно пресахале. Повардарје је било област са израженом медитеранском климом, нарочито јужно од Демир-Капије где је сунце непрекидно сијало и по шест месеци годишње. Ова клима је погодовала вегетацији због чега је тиквешки басен, заклоњен од северних ветрова, био најтоплије подручје у коме је жетва обављана знатно раније него нпр. у битољско-прилепској котлини, која је имала далеко оштрију климу. Током зимских месеци количина кише се повећавала од севера ка југу, а лети се у истом правцу смањивала, додуше, нешто спорије.[18] Овче поље је због климатске сличности са Анадолијом још од Средњег века било привлачно за турске колонисте. Клима у ветровитом, косовском делу бановине била је шаролика услед специфичног рељефа котлине, која је била подједнако изложена климатским утицајима са истока и севера.[19]

[17] Љ. Марковић, „Шумарство", *Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (даље СДОЈС), стр. 646.

[18] П. Вујевић, *н. д.*, стр. 636–638.

[19] А. Урошевић, *Косово*, стр. 8–9.

Демографска структура бановине: о идентитету становништва

Наш је народ као драги камен –
још необрађен и неуглађен довољно[20]

Утисци о људима различитог етничког, верског и културног порекла који су живели у Вардарској бановини најчешће су сажимани у језгровите „формуле" на ивици стереотипа - као да је сам простор који су сви заједно насељавали опредељивао и обликовао њихов колективни карактер. „Југ је, као и његов становник, сам по себи ћутљив", приметио је школски надзорник Атанасије Младеновић.[21] Парафразирајући Гибона, а мислећи на разочаране косовске колонисте, Адам Прибићевић је закључио да „од очајања лењи народ" не може бити солидна основа државе.[22] Таква констатација имала је форму апела држави да поведе више рачуна о становништву југа, јер је то дугорочно било и у њеном интересу. Са друге стране, аутори попут Василија Првуловића су критиковали лоше особине „Јужносрбијанаца" наводећи како је просечан јужњак по својој природи био прљав, лењ, празноверан и претерано одан посту.[23] Овакви погледи су, пак, могли ићи у корист државе као илустрација затеченог и урођеног баласта са којим је она све време морала да се носи. Вековна учмалост простора не промиче ни Крлежиним експресијама и карактеристичним излетима кроз епохе, записаним након његовог боравка у Скопљу 1937. године. Инспирисан сценом изможденог старца са пастирским штапом, ослоњеног на рекламу *Стандард Оила* која га је подсетила на „симбол Аркадије са сопоћанске фреске", Крлежа оживљава натуралистичке слике „арнаутских ножева", трулих доксата и трагикомичне новоградње: стари пастир је вероватно 1912. служио као Зекир-пашин војник и ни сам не зна колико има година – нагађао је Крлежа видно узнемирен овом „митском" сценом.[24]

Византијска цивилизација се, упркос недостатку материјалних трагова, „преиначила" у балканску са примесама блискоисточних, па чак и медитеранских утицаја.[25] Нарочито је у западној Македонији било приметно византијско наслеђе код средњих и нижих класа становништва. У „метанастазичким" кретањима доста српског становништва се померило са југа на се-

[20] Проф. др Радослав Грујић о македонском становништву приликом прославе десетогодишњице Филозофског факултета у Скопљу (*Службени лист Вардарске бановине*, бр. 44–45, 7. 2. 1931, стр. 5).

[21] Атанасије Младеновић, *Јужна Србија. Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд, 1940, стр. 5.

[22] Адам Прибићевић, *Од господина до сељака*, прир. Ч. Вишњић, Загреб, 1996, стр. 123.

[23] *Вардар*, бр. 141, 11. 11. 1933, стр. 3–4.

[24] O. Bojadžiski, *Krleža i Makedonija*, str. 120.

[25] Исидора Секулић, „Д-р Јован Цвијић: Из успомена и живота", *Српски књижевни гласник*, IX, Београд, 1923, стр. 61–62.

вер, остављајући велики простор за десељавање Албанаца и јачање бугарског утицаја. Од способности прилагођавања разних досељеничких група зависила је етничка мапа простора, премда је вардарско-моравску струју одликовала ванредна моћ адаптације. Њихова померања су била узрокована историјским, психолошким, економским и климатским разлозима.[26]

Гледајући шире хронолошке оквире може се закључити како је у питању био простор у коме је пљачка била уобичајени вид преживљавања, а одметање од власти традиција.[27] Ту чудну симбиозу „пљачкаша, бунтовника и јунака" изнедрила је атавистичка етика брђана и горштака, настала као израз сточарске привреде и начина живота.[28] Цвијић је био уверен да је у „осиљеном и узрујаном арбанашком друштву", које су турске власти у пограничним областима систематски исламизовале и напајале мржњом против странаца, било мало услова за суживот. Осим тога, међу досељеним Албанцима је непрекидно тињало снажно осећање страха да не буду прогнани са земље коју су махом на силу заузели: „Сваки је човек живео за себе и у другоме гледао непријатеља, или се бар на њега није смео поуздано ослонити. Ако је сматрао да га довољно не респектују, он је убијао, као што је и сам у првој згодној прилици могао погинути због истог узрока или другог."[29] Атанасије Урошевић тврди да су односи између косовских староседелаца и колониста, након „посредовања државних власти", били добри и почетком тридесетих година, те да су резултирали позитивним утицајима у земљорадњи и материјалној култури.[30]

Са друге стране, утисци српских цивилних власти из 1913/14. могу бити такође занимљив извор за сагледавање демографских особина простора, непосредно по уклањању турске власти. Из њихових извештаја може се закључити да су у верском погледу Турци били најтолерантнији, док су Арнаути и Срби „душмански" мрзели сваку другу веру осим своје. У моралном погледу ствари су изгледале обратно – породични морал био је на високом степену код свих.[31] Албанска племенска организација (*фис*) губила је стара обележја, али је задржала забрану ендогамије пошто су се сви људи у оквиру једног фиса сматрали сродницима.[32] Код Албанаца су биле честе кућне задруге, разводи су били ретки чак и када не би било порода, а брачни пар је имао у просеку седморо деце. Сеоско насеље с албанском већином је и у социјалном смислу представљало чврсту

[26] Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, књ. 2, Београд, 1966, стр. 144–146, 152–158.

[27] Љ. Димић, *Југословенска држава и Албанци*, књ. 1, стр. 40.

[28] Михаило Јовановић је почетком тридесетих година писао како је део тог атавизма лежао у „жудњи за висинама", док су сиромаштво и одсуство перспективе били основна сметња у комуникацији тог заосталог света са државом (Мих. Јовановић, *Између Шар планине и Осогова*, Скопље, 1933, стр. 30–31).

[29] Ј. Цвијић, И. Андрић, *О балканским психичким типовима*, стр. 106–107.

[30] А. Урошевић, *Косово*, стр. 110–111.

[31] *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Скопје, 1979, стр. 91.

[32] Атанасије Урошевић, *О Косову. Антропогеографске студије и други списи*, Приштина–Гњилане, 2001, стр. 81.

заједницу с развијеном хијерархијом и осећањем међусобне солидарности.[33] Српски окружни начелници су сматрали да је друштвени живот хришћана почео да се мења и развија захваљујући ослобођењу и слободнијем кретању. Становништво је било побожно, морално и доброг здравља, премда су многи били „веома прости и застрашени". Препуштеност себи од најмлађих дана утицала је да се тај „намучени човек" брине само о себи и својој породици, избегавајући чак и најближе рођаке. Ипак, народ је био веома радан, штедљив и поштен, због чега су све врсте уговора и обавеза дуго утврђиване усменим путем. Појединачни случајеви браколомства нису кварили слику доброг породичног морала, премда је у Овчем пољу примећен обичај склапања бракова између дечака у пубертету и старијих жена („економска корист од повећања радне снаге").[34] На Скопској црној гори је била развијена територијална ендогамија, а свадба је по правилу трајала од суботе до понедељка. Манастирски сабори око хришћанских села нису имали само верски већ и шири друштвени значај: на њима су се виђали родбина и пријатељи, склапани су послови, али и бракови.[35]

Еволуција брака „од уговора до љубави" није ишла на Балкану тако брзо, као ни у оновременој Француској, где је брак сматран својеврсним тимским радом у коме је физички изглед брачног партнера био на последњем месту по важности.[36] Простор Вардарске бановине је, судећи по сачуваним фотографијама сеоских брачних парова, пре одговарао типу „неухрањених друштава" у којима је царевала задивљеност дебљином жене. Према упоредним статистикама из 1931, број разведених бракова се у југословенској краљевини непрекидно смањивао, док су подаци Врховног суда Српске православне цркве показали да су најчвршћи бракови били у Јужној Србији и Црној Гори, а најслабији у Београду.[37] Мушкарци су се најчешће венчавали између своје 21. и 25. године, а жене од 18. до 20. године живота. Обичај куповине жена био је распрострањен и почетком тридесетих година, због чега су „сиромаси остали вечити момци", како је иронично приметио новинар *Вардара*.[38] Највише мушкараца који су ступали у брак било је из редова земљорадника, док је најмање било чиновника.[39] Иначе, крајем 1929. у Вардарској бановини је више од 56% мушкараца било неожењено, а 47% жена неудато, што је отприлике одговарало

---

[33] Јован Трифуноски, *Албанско становништво у СР Македонији, Антропогеографска и етнографска истраживања*, Београд, 1988, стр. 126–146.

[34] В. Јовановић, „Историјско, свакодневно и приватно", стр. 545/6. И у штипском крају 16-годишњи мушкарци су се женили девојкама од 25 до 30 година (*Вардар*, бр. 51, 22. 1. 1933, стр. 3).

[35] Јован Ф. Трифуноски, *Скопска Црна гора. Чланци*, Београд, 1994, стр. 9, 10, 28, 29, 59, 60.

[36] *Историја приватног живота*, књ. 5 („Од Првог светског рата до наших дана"), прир. Филип Аријес и Жорж Диби, Београд, 2004, стр. 67, 246.

[37] АЈ, 38–724–903. Највише развода било је у епархијама Београд, Војводина, Босна, Пожаревац и Ниш, а најмање у скопској, битољској, призренској, штипској, црногорској и охридској епархији.

[38] *Вардар*, бр. 158, 21. 12. 1933, стр. 2; бр. 52, 26. 1. 1933, стр. 8.

[39] *Службени лист Вардарске бановине* (даље *СЛВБ*), бр. 186, 4. 6. 1933, стр. 2. Почетком тридесетих година била је и даље распрострањена куповина жена због које су, наводно, сиромашнији остали „вечити момци" (*Вардар*, бр. 52, 26. 1. 1933, стр. 8).

југословенском просеку. Оно по чему се овај крај разликовао од осталих делова Југославије био је релативно низак проценат разведених лица.[40]

Када се радило о муслиманском становништву, подаци врховног муфтије у Скопљу с краја 1929. говоре да је у „јужним крајевима" нешто преко 12% бракова било разведено, с тим да је највише развода било у Новом Пазару (где је сваки трећи брак окончан разводом), Кавадару, Прибоју и Пријепољу.[41] Католичка заједница је била прилично мала у Вардарској бановини, али је скопска католичка жупа водила о њој уредну евиденцију. Током 1932. тамо је обављено 59 венчања (од тога 15 мешовитих), те заведено 149 рођења, 64 смрти, док је у скопској жупној цркви подељено 18.000 причести.[42]

Природни прираштај је показивао да се у периоду између 1921. и 1931. становништво Вардарске бановине увећало за петину и да је на једно домаћинство 1921. долазило четири, а деценију касније готово шест становника![43] За разлику од Дунавске бановине, где је преовлађивала мала породица, на простору Вардарске, Дринске и Зетске скоро трећина домаћинстава бројала је више од седам чланова.[44] Службена статистика је 1929. на простору Вардарске бановине регистровала четворо деце по склопљеном браку.[45] Свеједно, наталитет од 40 промила и природни прираштај од 22 промила у овој бановини били су највиши у земљи.[46] Током тридесетих година бановинска штампа била је пуна текстова о легализацији побачаја као „валу западњачке настраности", а све више мушкараца (нарочито државних чиновника) тражило је себи жену путем огласа.[47] Иако су из врха власти стизала упутства чиновницима да посећују славе, крштења и сахране, као и да је пожељно радити на стварању родбинских и кумовских веза између чиновника и месног становништва, то никако није важило за припаднике жандармерије и војске.[48] Жандарми су се могли женити тек после навршених осам година службе, а др Лаза Марковић им је поручивао путем фељтона да претходно упознају мајку и родбину своје будуће невесте како би увидели „њене добре и зле особине тела, живаца и разума".[49] У контактима припадника војске са месним становништвом све чешће је у први план

---

[40] *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1929. годину* (даље: *СГКЈ*), књ. 1, стр. 116–121.

[41] AJ, 63–XIV–136.

[42] *Вардар*, бр. 55, 5. 2. 1933, стр. 4. Изван Скопља је било 70 католичких ђака, док је у самом Скопљу наставу похађало 70 средњошколаца и 171 основац.

[43] *Bankarstvo, Ekonomski mjesečnik Srba, Hrvata i Slovenaca*, knj. 8, Zagreb, 1931, str. VIII/382.

[44] Љубодраг Димић, „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлошћу)" у: Љ. Димић. Д. Стојановић, М. Јовановић, *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд, 2009 (2. издање), стр. 36.

[45] *СГКЈ (1929)*, књ. 1, стр. 116–121.

[46] Dušan Mitrović, „Istorijat medicine: nastanak Zavoda za zaštitu zdravlja Leskovac", *Apollinem medicum et Aesculapium*, br. 2–3/2002, Leskovac, 2003.

[47] *Полиција*, бр. 13–14, јул 1934, стр. 513; *Вардар*, бр. 88, 1. 6. 1933, стр. 7.

[48] Иван Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна (1912–1941)", *Историја на македонскиот народ*, том 4, Скопје, 2000, стр. 155–156.

[49] *Жандармеријски календар за 1930. годину*, стр. 209; *Жандармеријски календар за 1937. годину,* стр. 235.

долазио судар конзервативних и надолазећих либералнијих поимања мушко-женских односа.[50]

* * *

Као што је поменуто, највећи део дотадашње покрајине Јужне Србије уклопљен је у Вардарску бановину која се састојала од 44 среза. У њен састав ушли су још и срезови Лесковац, Власотинце, Босиљград и Јабланица, а три црногорска среза Јужне Србије потпала су под Зетску бановину (Беране, Бијело Поље и Пљевља). На основу пописа из 1931. Вардарска бановина је бројала 1.574.243 становника, распоређених у 259.803 куће, или 271.873 домаћинства. Највише становништва имали су срезови Скопље, Гњилане и Доњи Полог, док су срезови Дојран, Галичник и Качаник имали десетоструко мање становника од скопског среза.[51] Укупна површина Вардарске бановине износила је 36.672 км^2 и већ шест година касније у њој је живело 1.768.744 становника (или нешто више од 12%), тј. 48,2 њих по квадратном километру.[52] Вардарска бановина је након стварања Бановине Хрватске била на другом месту по површини, док је према броју становника била на трећем месту, одмах иза Хрватске и Дунавске бановине.[53]

Крајем јуна 1933. број становника у Вардарској бановини је износио 1.618.058 (1.078.072 православних, 517.282 муслимана, 12.173 католика и 8.124 Јевреја),[54] а две године касније демографске процене су имале у виду 1.656.000 житеља бановине (12% југословенског становништва) чија се густина насељености у 1931. попела са 35,6 на и даље скромних 42,6 становника по квадратном километру. Православно становништво је чинило 61,6%, муслиманско 36,8%, римокатоличко 1%, а јеврејско 0,4% од укупне популације. Становништво бановине било је распоређено у 3.260 насеља и 286.000 домаћинстава, при чему је трећина живела у градовима и варошицама. Такав тренд је објашњаван последицама раније „рђаве јавне безбедности и окрутног феудалног система".[55]

---

[50] *Вардар*, бр. 110, 17. 8. 1933, стр. 4. У Демир-Капији је извесна Верка Брзак убила на радном месту Павла Стаменковића, посматрача метеоролошке станице 3. ваздухопловног пука, јер је одбио да се ожени њоме!

[51] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. 1 („Присутно становништво, број кућа и домаћинстава"), Београд, 1937, стр. 10–12.

[52] Љ. Марковић, „Шумарство", стр. 645. Према подацима с почетка деценије Вардарска бановина је са површином од 39.566 км2 (?) представљала најпространију од девет југословенских бановина, захватајући 15,6% територије Краљевине Југославије (Ј.-П.-А, *Вођ кроз Вардарску бановину*, Скопље, 1931).

[53] А. Д. Младеновић, *Јужна Србија. Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд, 1940, стр. 3–4.

[54] АЈ, 38–716–895, експозе заменика бана Јанићија Красојевића (1933).

[55] *Вођ кроз Вардарску бановину*, стр. 2–3.

Срез	Број кућа	Број домаћинстава	Присутно становништво
Битољ	10.924	12.752	65.164
Босиљград	3.919	3.923	24.237
Царево Село	2.503	2.583	15.727
Дојран	2.221	2.309	11.713
Доњи Полог	11.970	12.240	70.983
Ђевђелија	2.823	2.996	15.943
Галичник	2.888	2.852	12.051
Гњилане	13.809	13.857	91.037
Гора	2.648	2.639	14.127
Горњи Дебар	3.752	3.628	16.296
Горњи Полог	5.757	5.932	32.666
Грачаница	9.202	9.363	57.858
Јабланица	8.791	8.774	58.322
Качаник	1.803	1.865	12.466
Кавадар	4.425	4.582	23.919
Кичево	5.583	6.181	32.101
Кочане	5.547	5.838	31.784
Кратово	3.194	3.251	20.300
Крива Паланка	6.104	6.092	40.532
Крушево	3.844	3.943	23.570
Лесковац	12.160	12.490	77.262
Малеш	2.604	2.862	15.394
Масурица	3.061	3.031	17.416
Морихово	2.493	2.583	15.891
Неготин (В)	2.370	2.524	12.876
Неродимље	5.662	5.782	38.383
Охрид	5.838	5.983	33.066
Овче Поље	3.480	3.570	21.938
Пчиња	9.505	9.579	55.364
Подгора	2.146	2.124	16.220
Пољаница	3.729	3.758	22.838
Пореч	3.209	3.237	18.740
Преспа	3.905	4.105	21.631
Прешево	6.834	7.086	44.405
Прилеп	9.522	10.078	54.480
Радовиште	3.583	3.672	19.461
Скопље	18.643	22.372	128.052
Струга	5.373	5.425	28.055
Струмица	6.727	7.165	38.996
Шар-планина	7.815	8.012	46.154
Штип	3.471	3.863	19.892
Велес	7.921	8.184	42.236
Власотинци	7.938	7.924	48.196
Жеглигово	10.107	10.864	66.501
ВАРДАРСКА БАНОВИНА	**259.803**	**271.873**	**1.574.243**

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga I (Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava), Beograd, 1937, str. 10–11.

Поред државног пописа из 1931. на простору тзв. Старе Србије (састављене из делова Вардарске, Зетске и Моравске бановине) крајем 1939. је обављен још један попис становништва, у режији среских начелстава. Према резултатима овог регионалног пописа само на Косову и Метохији је живело 645.017 становника од којих је 65,6% било несловенског порекла. Посебно су пописивани међуратни колонисти који су добили земљу од аграрних власти и њих је било 52.294 (9,2%), док је у поређењу са пописом из 1931. укупно становништво Косова и Метохије увећано за око 17%. Према истраживањима Горана Николића, рађених на основу података поменутог регионалног пописа о природном и механичком прираштају, на Косову и Метохији је 1939. било 54,4% Албанаца, 29,8% Срба итд. За разлику од претходног пописа број Срба, Црногораца, Хрвата и Рома се увећао, док је број Албанаца и Турака смањен, што због „већег чистог природног прираштаја хришћанског у односу на мухамедански живаљ", што због механичког кретања, тј. исељавања муслимана и досељавања хришћана.[56]:

	Година пописа					
	1921.	*%*	*1931.*	*%*	*1939.*	*%*
Албанци	288.907	65,8	331.549	60,1	350.946	54,4
Срби и Црногорци	92.490	21,2	148.809	26,9	213.746	33,1
Муслимани	13.630	3,1	24.760	4,5	26.215	4,0
Турци	27.920	6,3	23.698	4,3	24.946	3,8
Роми	11.000	2,5	14.014	2,5	15.221	2,3
Хрвати	2.700	0,6	5.555	1,0	7.998	1,2
Остали	2.360	0,5	3.679	0,7	5.940	0,9
Укупно	439.010	100%	552.064	100%	645.017	100%

Оно што је такође била демографска одлика ових крајева била је велика смртност становништва која се, са друге стране, потирала изразито високом стопом наталитета. Током 1930. на простору Вардарске бановине је чак у 74% смртних случајева за преминуле наведено да су умрли од непознате болести, мада су у тај број улазила и мртворођенчад. Тек после тога на морталитет су, статистички гледано, утицали туберкулоза и шарлах, док је највећа смртност бележена код деце до пет година и беба до шест месеци старости. Четири године касније, умирање је статистички било најчешће у првој години живота, док је током 1938/39. смртност одојчади у Вардарској бановини износила 157 на хиљаду живорођених беба. Занимљиво је да су код две трећине ум-

[56] Г. Николић, „Кретање становништва Косова и Метохије између два светска рата", *Нова српска политичка мисао (2006)*: http://www.nspm.org.yu/Debate/2006_nikolic_kos33.htm, 3. 4. 2008.

рлих беба родитељи били православни хришћани, док је трећина била муслиманског порекла.[57]

Рађање и умирање у Вардарској бановини 1936–1939.

Година	1936.	1937.	1938.	1939.	свега
рођено	63.438	60.654	58.751	58.270	241.113
умрло	31.250	31.561	34.188	32.288	129.287
склоп. бракова	12.811	13.585	14.577	14.852	55.825
живор. деца	63.438	60.654	58.751	58.270	241.113
законита деца	62.693	59.797	58.065	57.440	237.995
незакон. деца	745	857	686	830	3.118

Статистички годишњак Краљевине Југославије (1940), књ. X, Београд, 1941, стр. 127.

Према овој табели, у периоду између 1936. и 1939. године прираштај је износио 111.826 становника, на сто бракова било је 432 деце, док је на хиљаду законите рађано 13 ванбрачне деце.[58] Законитом („брачном“) децом сматрана су она која су била рођена 180 дана после венчања родитеља или 300 дана после престанка њиховог брака.[59] Према статистици банског Одељења за социјалну политику и народно здравље, у Вардарској бановини је током 1933. дневно долазило на свет 180 беба, тј. на сваких осам минута рађао се по један нови живот. Смањен је број ванбрачне деце и преполовљен број мртворођенчади, а према истом извору, број становника се у првом полугодишту увећао за 16.000 упркос живој демографској ситуацији.[60] Међутим, та динамичност демографских збивања није се односила на све нације и етницитете. Број Јевреја је између два светска рата био прилично стабилан, при чему је око половина јеврејске популације (3.000) живела у Скопљу.[61] Од некадашњих 12.000 Черкеза на Косову остали су само топонимски трагови па их је 1933. тамо живело свега око триста.[62]

[57] *СГКЈ (1930)* књ. II, Београд, 1933, стр. 67–72; *СГКЈ (1940)*, књ. X, Београд, 1941, стр. 103, 135; *Вардар*, бр. 158, 21. 12. 1933, стр. 2. Од 8.972 умрле бебе, 5.837 је било из православних (65%), а 3.008 муслиманских породица (33,5%).

[58] *СГКЈ (1940)*, књ. X, Београд, 1941, стр. 127–128. На хиљаду законите деце у Дунавској бановини је рађано 114 ванбрачне деце, у Београду 115, Дравској бановини 122, Земуну 137, Панчеву 161 итд.

[59] *Службени гласник Министарства унутрашњих послова* (даље *СГМУП*), бр. 2, 1. 2. 1940, стр. 123.

[60] АЈ, 38–716–895, експозе заменика бана Јаниħија Красојевића (1933). У првом полугођу у бановину се доселило 79 породица са 556 чланова, док се истовремено иселило 47 породица са 288 чланова.

[61] *Вардар*, бр. 74–76, 13. 4. 1933, стр. 3. У Скопљу је живело 170 јеврејских трговаца, 95 занатлија, 163 привредна чиновника, 20 државних службеника, седам лекара итд.

[62] *Вардар*, бр. 99, 9. 7. 1933, стр. 7.

* * *

Одлучујућу улогу у дефинисању појма нације свакако имају културне особености и изнад свега језик, пошто је и у давна времена језик био синоним за неку националну заједницу. На важност језика за национални идентитет указује то да су очување или изградња језика готово увек били примарни циљ национализма, а национални покрети често виђени као језички покрети. Ипак, Цвијић је сматрао да се при решавању македонског етнографског питања поклањало превише пажње лингвистичким разликама. И поред важности овог културног момента, он је у први план стављао македонску припадност византијско-цинцарском културном појасу.[63] Трагајући за коренима македонске националне свести он је мерио интензитет средњовековних српских и бугарских утицаја у Македонији и лоцирао њихову заступљеност у народним предањима, обичајима, ономастици и обичајном праву. Укрштање српске, грчке и бугарске пропаганде, зависно од политичких околности, још више је разводнило ионако „аморфну словенску масу".[64]

Осим културних мерила националности (језик, обичаји, карактер, психологија) нације су утемељене и на одређеним историјским премисама. Иво Банац наводи примере Српске православне цркве и континуитета хрватског парламентаризма оличеног у Сабору и установи бана, као институција које су постале жаришта националне свести, чувари државне традиције и опипљива успомена на некадашњи суверенитет. Национални идентитет међу Јужним Словенима најпре је развијен код Срба, Бугара и Хрвата и то давно пре развитка савременог национализма. Колективно сећање на средњовековну државност похрањено је у свести националних елита и народа, што их је одвајало од нпр. Македонаца који су били „производ промјена у националним склоностима међу Јужним Славенима у 20. стољећу, промјена које су и даље у току".[65] Извештавајући српску владу уочи избијања Првог светског рата о стању на терену, окружни начелник Милорад Вујчић (касније министар унутрашњих дела) каже да приликом пописа становника није прављена дистинкција између бугарског и српског становништва „јер они који су се пређе издавали за Бугаре сада се сами називају Србима".[66] Сличан утисак су стекли и у команди Битољске дивизијске области фебруара 1919. Појам „народности" био је још увек нејасан, а његова употреба крајње произвољна („изједначује се са партијом и мења према приликама"), због чега се дешавало да се рођена браћа различито изјашњавају по питању националности.[67]

---

[63] Јован Цвијић, *Из друштвених наука (одабрани текстови)*, Београд, 1965, стр. 89–90.

[64] J. Цвијић, *Балканско полуострво*, стр. 463–465.

[65] Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, str. 32–33.

[66] Maja Miljković, „Srpska elita i makedonski nacionalni identitet. Srpski pogled na Makedoniju", *Dijalog povjesničara/istoričara*, br. 2, Zagreb, 2001, str. 186.

[67] Дмитар Тасић, *Рат после рата: војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд, 2008, стр. 24.

Страни аутори увиђају парадоксални контраефекат који је имала неспретна југословенска политика на самоодређење Македонаца, нарочито након убиства краља Александра. Агресивна национална пропаганда је више отуђила и одбијала него што је послужила асимилацији. Иако македонско становништво још увек није било кадро да се прецизно идентификује, оно је јасно знало шта није: „нису Срби!“[68] Слична ситуација била је и у време бугарске окупације 1941: „У међуратном периоду Македонцима је речено да су они Срби из Јужне Србије; сада су сазнали да су Бугари из Македоније.“[69] Међутим, иако се у Скопљу евидентно славио долазак Бугара, расположење се брзо променило након бруталних потеза бугарских окупатора.[70] Третирајући Македонце као своје „заостале рођаке“ Бугари су их нехотице убедили да, поред тога што нису Срби, они нису били ни Бугари![71] Један од незграпних покушаја брзе бугаризације становништва било је отварање осамсто бугарских школа, довођење учитеља и егзархијских свештеника, што је на крају изазвало револт и јачање партизанског покрета.[72]

Нација је, као историјска категорија, омеђена културним мерилима и низом одредница које укључују посебну историјску свест, емоционалну припадност, инситуционалну па и верску посебност. Банац тврди да нације, попут живих организама, имају своје порекло, детињство и зрело доба, те да нове настају из старих, а неке напросто нестају. Појам националности је облик субнационалног феномена (више од народа, али још увек не нација у правом смислу) који се најчешће користи за народе који се налазе на путу остваривања своје политичке, економске или културне самосталности, при чему национална свест није нужно и национализам. И свест и национални покрети су постојали пре национализма, који изражава одређену националну идеологију. За разлику од старе националне свести, идеологија национализма унапређује замисао о братству, међузависности и заједничком циљу припадника исте нације, тежећи често да друштвене спорове пренесе на ниво односа са другим националним заједницама. Даље, националистичка идеологија може бити роматични национализам („добронамерна“ и питома идеологија), али и асимилационизам или интегрални национализам (агресивна идеологија, која полази од тезе да су односи између нација нескладни и где је инсистирање на правима мањина равно издаји). Као што је већ назначено, најаутентичније границе једне нације су

[68] Duncan M. Perry, „The Republic of Macedonia: finding its way“: Karen Dawisha, Bruce Parrott, *Politics, Power, and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, p. 229.

[69] Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Colaboration*, Stanford University Press, 2001, p. 163.

[70] Victor Roudometof, *Collective Memory, National Identity, and Ehnic Conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question*, Greenwood Publishing Group, 2002, pp. 102–103.

[71] D. Perry, *ibid*, p. 229.

[72] John Phillips, *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*, I. B. Tauris, 2004, pp. 31–32.

заправо језичке границе пошто „најзначајнији глас нације јест њен језик". Циљ обе идеологије је одлучност да се реализује национална интеграција.[73]

Простор савремене Македоније отприлике одговара подручју древне Македоније и од седмог века земља је била претежно словенска. Српске аспирације према њој почивају на последицама српских културних утицаја из 13. и 14. века, те потоњег деловања српске црквене организације. Међутим, национално буђење у Македонији 19. века било је недвосмислено дело бугарске акције иако је покрет поставио питање македонске аутономије. Иво Банац каже да је Македонија имала властиту епску сету и да су њени сељаци били познати по кратком осећају ведрине који је пркосио тегобним приликама у којима су живели. Њихова способност „стрпљиве патње", помешана са пригушеном осећајношћу и „обузданим жаром" препознатљива је и у поезији Коче Рацина.[74] Особине „потиштене класе" су се развиле на темељу рајетинске свести из турског доба, тврди Цвијић. Резултат тога били су понизност у карактеру, опонашање господара као део мимикрије, али и реализам и пословни дар тамошњег света. Изједначавање словенског становништва са албанским и турским, претапање Цинцара у Словене и грцизирање Словена довели су до живих етничких стапања у којима су трагови македонске националне свести сведени на Цвијићеву синтагму о аморфној словенској маси и балканској души. Он је сматрао да је „централни тип" непотпуно учествовао у развитку, што је резултирало тиме да македонско становништво није имало свој књижевни језик и властиту књижевност. Архаичност централног типа је, поред језика и менталитета, потврђивало и „неодређено, али неоспорно словенско осећање".[75]

Светозар Прибићевић је историјско и етничко гледиште македонског питања сматрао ирелевантним, закључујући како је субјективна свест, а не објективни елемент, оно што пресудно одлучује о националности свих, па и македонских Словена. Јован Цвијић му је наводно рекао како се Македонци никада неће приклонити оној страни на којој је сила: „Драги мој, то нису ни Срби, ни Бугари, барем не данас, мали људи из народа, сељаци, знају само да су Македонци." На Прибићевићево питање какав би онда режим одговарао Македонцима, Цвијић је одговорио: „То нема важности, битно је да има слободе. Македонци морају схватити да је након њихова ослобођења од турског јарма слобода замијенила ропство; али они то још не виде."[76]

Крсте Мисирков, делатник и творац концепције о посебности националног бића Македонаца, ипак је држао до тога да је из језичких разлога

[73] I. Banac, *n. d.*, str. 34–38. Чешки историчар Мирослав Хрох је назначио три хронолошке фазе савремене националне интеграције које су биле својствене малим, најчешће подјармљеним народима Европе. У првој је група „пробуђених" интелектуалаца почињала проучавати језик, културу и историју подјармљеног народа. Следио би врхунац народног препорода када би „родољуби", преносиоци националне идеологије, ширили националну мисао у шире слојеве и коначно, национални покрет би доживео свој „масовни апогеј".

[74] К. Рацин, *Бели мугри и други творби*, ур. А. Спасов, Скопје, 1974, стр. 68; I. Banac, *n. d.*, str. 43, 288.

[75] Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, стр. 439–443, 447–454, 463–465.

[76] Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990, str. 24, 128.

македонско питање било део ширег, бугарског комплекса. Такав поглед биће прилично популаран и током интелектуалних гибања у Повардарју средином тридесетих година 20. века: „Они су били Бугари у борбама против српског и грчког хегемонизма, али у оквиру бугарског свијета све су више постајали искључиви Македонци".[77] Ипак, након Цвијићеве крилатице о „аморфној маси" македонских Словена ни југословенски министри се нису либили да у парламенту говоре о македонском становништву као „колебљивој маси" погодној за манипулисање, упоређујући га са тестом од кога се може умесити шта год се пожели![78] Тиме је на експлицитан начин стављано до знања да је процес недовршен, те да није касно привести га крају. Процес колонизације имао је у основи националну нивелацију и био је срачунат на „разређивање" муслиманског, превасходно албанског елемента. Историчар Александар Апостолов тврди да су упоредо са тим процесом и Македонци исељавани у друге крајеве Југославије и иностранство, те да их је само током 1938. око 26.000 напустило простор Вардарске бановине.[79]

Албанци нису имали проблем са својим националним идентитетом, јер га је витална великоалбанска идеја, као неспорну и давно разрешену ствар, гурнула дубоко иза државне идеје. Бојећи се коначног исхода могућег плебисцита у Македонији, током Мировне конференције у Паризу (1919), Пашић је дао извесна упутства Стојану Протићу не би ли нежељено изјашњавање становништва испало добро по Југославију. Поручио му је да не треба жалити ни труд ни новац, те да треба искористити лојалне бегове у убеђивању најширих муслиманских слојева да гласају за Србију и Југославију.[80] Ипак, сама чињеница да је нова држава прокламована као „словенска" по дефиницији је маргинализовала Албанце као „непожељне госте".[81] У том смеру је ишла и замашна државна активност на њиховом исељавању, аграрној реформи и колонизацији.

Крлежа је самом Анти Павелићу говорио 1943. да су Албанци били ближи Хрватима од балканских православаца. Сматрао је да се православље у хиљаду година једва помакнуло, због чега се код њих више слегао „јаничарски талог" него аутентичне турске вредности. Са друге стране, код Албанаца се Исток задржао само у малоазијским категоријама, тврди Крлежа. Поглавник Павелић му је на то узвратио како је све то била једна „повјесна и културна шикара" из које се никад није знало шта може искочити, те да су албански интелектуалци и обични људи били систематски прогањани све до Загреба: „Док су код нас би-

[77] I. Banac, *n. d.*, str. 306.

[78] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 46.

[79] Александар Апостолов, „Специфична положба на македонскиот народ во кралството Југославија", *Гласник ИНИ*, св. 16, бр. 1, Скопје, 1972, стр. 46–54; I. Banac, *n. d.*, str. 299–300. Под „Македонцима" Апостолов вероватно подразумева и турско-албанске исељенике.

[80] Десанка Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1918–1923*, Београд, 1979, стр. 41. У акцију је требало укључити Црвени крст и друга хуманитарна друштва.

[81] Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2004*, Indiana University Press, 2006, p. 100.

ли повучени и мирни као јагњад, доље, у такозваној Јужној Србији, тамо су по дану живјели с ножем и барутом, а ноћу спавали с пушком под јорганом".[82] Са друге стране, ни живот српских насељеника није био једноставнији, о чему ће бити касније више речи.

* * *

Идеја о македонској аутономији је била строго политичка и није подразумевала њено одвајање од бугарске нације. Разлог томе била је пропаст идеала санстефанске Бугарске, па је замисао о аутономији Македоније била најбезболнија алтернатива њеној деоби између заинтересованих балканских држава. Другим речима, политички сепаратизам је био нужна жртва за очување духовне целовитости „бугарског племена". Припадници ВМРО су себе сматрали Македонцима, али не толико у националном смислу колико у смислу припадности ширем, вишенационалном простору коме се ова организација заправо обраћала. У бугарски етнички карактер македонских Словена готово да се није сумњало.[83] Додуше, у судским процесима након Другог светског рата бивши припадници бугарских окупационих снага су признавали како су њихове предрасуде о саплеменицима у Повардарју брзо падале у воду. Бивши начелник штаба бугарске полиције у Скопљу је изјавио на свом суђењу 1948. да се непријатно изненадио када је спознао да је у Вардарској бановини било мало правих Бугара.[84]

Македонска историографија унисоно пише о свом народу као етноисторијском субјекту који се, попут осталих, изграђивао у дугом историјском процесу, почев од средњег века па до деветнаестовековних тежњи за обликовањем македонске нације у сливовима Вардара и Струме.[85] Македонски покрет је био израженији од шездесетих година 19. века премда је већ кроз непуне две деценије систематски сузбијан од бугарског националног покрета који се развијао под окриљем бугарске цркве, тј. Егзархата. Урођена у спахијскочивчијски систем, Македонија је остала имуна на реформе које је спроводила турска власт. Према тзв. македонском уставу (1880) на тлу Македоније која је административно била у саставу Косовског (Скопског), Битољског и Солунског вилајета, биле су предвиђене извесне установе македонске аутономије али оне нису заживеле у стварности. Деловање македонског покрета изван Османске империје било је нарочито живо из Софије, Петрограда и Београда где су оснивани кружоци и покретана штампа. Ипак, један од кључних проблема еманципације македонског ентитета у оквирима турског царства била је малобројност интелигенције, махом расуте по свету, због чега су њихове идеје

[82] Ognen Bojadžiski, *Krleža i Makedonija. Fragmenti*, Zagreb, 2005, str. 44.

[83] I. Banac, *n. d.*, str. 291, 295, 305. Са друге стране, српске тежње су резултирале разрађеним системом теорија о праву Србије на Македонију, тврди Банац.

[84] Јован Павловски, *Судењата како последен пораз*, 2. издање, „Полог", Тетово, 1979.

[85] Блаже Ристовски, *Историја на македонска нација,* МАНУ, Скопје, 1999.

тешко допирале до македонских маса. Међу ретким културним делатницима који су оставили трага били су Крсте Мисирков и Димитрије Чуповски, док је македонско културно удружење у Петрограду (1902–1917), услед слабе информисаности (!?) пружало подршку Србији и Бугарској и њиховој „завојевачкој" политици.[86] Недељивост Македоније била је једна од експониранијих парола македонских идеолога с краја 19. века и заговорника балканске федерације у чијим је оквирима она виђена. Међутим, од самог почетка наредног столећа македонско пиање се драматично заоштрава и увлачи у троструку мрежу интереса Србије, Бугарске и Грчке. Пустошење Македоније у периоду 1912–1918. и њена подела између поменутих балкнаских држава готово да су покидали нејаке нити македонске самобитности коју је заговарала њена малобројна интелигенција у расејању. Процес индивидуализације и еманципације Македонаца постао је зависган искључиво од спољних фактора, па не чуди што је македонски национални ентитет први пут формално признат јануара 1934. у резолуцији Комунистичке интернационале. Овај комплексан процес сазревања био је узрок позне афирмације македонског националног (а касније и државног) идентитета.[87] Неки страни аутори сматрају да су протагонисти македонског национализма двапут „имали срећу": први пут током бугарске окупације (1941–1943), која је својом бруталношћу окренула Македонце будућој југословенској федерацији, и други пут 1990. када су их грчка хистерија око назива државе и Милошевићева диктатура на северу консолидовали у идеји сопствене посебности, због чега су се окренули изградњи суверене државе.[88]

Простор који је ушао у југословенску државу након распада турског царства имао је компликовану демографску структуру и заједнички феудални усуд. Отежана интеграција „нових крајева" приморавала је власти да непрекидно експериментишу са новим територијално-административним моделима. Британци су крајем двадесетих година уочили да је за просечног сељака на Косову Македонија била страна земља према којој није осећао неку наклоност те да су му Цариград и Тирана били значајнији центри од Београда или Софије.[89] Поделом државе на бановине напуштен је тврди став о неопходном административном јединству Македоније и Старе Србије и истовремено начињен покушај да се одговорност за стање у најкритичнијим крајевима (Косово и Метохија) пренесе на више бановинских управа. Непрекидне спекулације с почетка тридесетих година о додатном преуређењу Вардарске бановине, или планови о формирању Српске земље са седиштем у Скопљу након српско-хрватског спо-

[86] Dragoljub S. Petrović, B. Ristovski, *Historija na makedonska nacija*, MANU, Skopje 2000 (prikaz knjige), *Prilozi*, br. 31, Sarajevo, 2002, str. 236.

[87] *Исто*.

[88] Heather Rae, *State Identities and the Homogenisation of Peoples*, Cambridge University Press, 2002, p. 278. У питању је „крилатица" Штефана Требста (Sefan Troebst) који прилично добро познаје проблем македонског националног идентитета.

[89] Бранко Петрановић, *Историографске контроверзе*, Београд, 1998, стр. 161.

разума, могле су само још више збунити државне чиновнике а камоли просечног становника.

Политички идентитет македонског становништва било је тешко артикулисати без јасно одређеног националног осећања. Приликом аудијенције код краља Александра фебруара 1929. Прибићевић је на краљево питање: „Бисте ли ви желели слободне изборе и у Македонији?“ одговорио потврдно: „Истина је да тада не би били изабрани ни министри доведени из Србије, ни српски интелектуалци који не могу наћи мјеста у Србији. Дапаче, бит ће изабрани домаћи људи, прави главари обитељи који неће изазивати у Скупштини никакве немире и бит ће сретни да их се пусти на миру. Јамчим да протународни елементи неће бити изабрани. А кад у Скупштини домаћи људи буду представљали Македонију, то ће најповољније одјекнути и у Вашингтону и у Паризу и у Лондону, где ће то сматрати почетком учвршћења наше државе“.[90]

У Трумбићевом елаборату о хрватском питању (1932) као једна од основних замерки режиму наводи се бројчана доминација Срба у државним службама и финансијским институцијама. У свим министарствима било их је више од 80%, „а да се и не говори о Мацедонији, која се не смије звати ни географски друкчије него Јужна Србија“.[91] Божа Марковић је сматрао да ће „начело народног самоопредељења“, тј. народна воља допринети стварању најрационалније форме покрајина из којих би се састојала југословенска држава.[92] Страх српске владе од могућег плебисцита и накнадне примене одредбе о мањинама на Македонију утицала је на то да Пашић 1919. не потпише мировни уговор са Аустријом.[93] Из хрватске перспективе фикција о Јужној Србији била је прескупа за словеначке и хрватске политичаре, који су морали водити рачуна о јужнословенским мањинама у Аустрији и Италији.[94]

На идентитет људи утицао је и формални статус који су уживали у држави, тј. држављанство. Поред тога, припадници југословенске народности који су били најмање три године настањени у општини, стицањем држављанства су добијали „завичајност“ у дотичној општини рођења/настањења.[95] Септембра 1943. бугарски посланик у НДХ Мечкаров је упутио хрватском министру унутрашњих послова Андрији Артуковићу „вербалну ноту“ којом је хрватске власти замолио да не ометају „Бугаре“ који су чекали добијање бугарског држављанства. Наиме, радило се о Македонцима са простора Струге, Дебра, Тетова, Кичева, Галичника и Гостивара који су до 9. септембра 1943. били

[90] S. Pribićević, *n. d.*, str. 53–54.

[91] Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb, 1987, str. 19.

[92] Божидар В. Марковић, *Пре двадесет година. Наше народно уједињење. Унутрашње уређење Југославије*, Београд, б. г. [1938?], стр. 68–69.

[93] Bogumil Hrabak, „Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920“, *Arhivski vjesnik*, sv. 13, str. 28.

[94] I. Banac, *n. d.*, str. 299.

[95] *Одлуке Државног савета 1936*, Београд, 1937, стр. 113.

присиљени да узму италијанско држављанство, пошто су те области од Албанаца преузели Италијани.[96]

Снажан утицај на идентитет остваривала је сама држава кроз разна своја акта. Тумачењем закона о личним именима законодавцу је сугерисано да „поклони своју пажњу и питању на какав начин би се повратио народни значај оним словенским породичним именима, која су била под туђим империјумом силом измењена". Члан 27 тог закона је сваком лицу „поделио субјективно право" да се самостално определи.[97] Осим личних имена промене су захватиле и називе места. Преименовање сеоских насеља је имало различите мотиве, од којих је доминантан раскид са „туђинском" традицијом (Турци, Бугари). Марта 1931. овчепољско село Амзибегово преименовано је у Ковачевац, П(а)рдејац у ђевђелијском срезу назван је Степаново, док је Грчиште постало Краљево село на Вардару.[98] Поред квалитетније површине, скопске улице и сокаци на десној обали Вардара добијали су и „пригодније" називе: Улица султана Мехмеда Петог понела је име Принца Ђорђа, док су старе турске махале добиле називе по југословенским градовима (*Сарајевска, Мостарска, Зајечарска, Тимочка* и сл.).[99]

Самосвест становништва обликовали су ратни догађаји, стање непрекидних тензија, али и само сећање на њих. Улазак српске војске у Скопље 1912. био је изненађење за тамошње муслимане пошто су очито добијали дезинформације са бојишта, па су хоџе са својим верницима, чекајући „српске заробљенике" на скопској станици, дочекале неколико возова са турским рањеницима и дезертерима. Приликом уласка српске војске у Скопље престолонаследника Александра Карађорђевића су дочекали представници турске власти и страни конзули у свечаним оделима, замоливши га да „у име хуманости" не дозволи бомбардовање града. Дотадашњи председник скопске општине Рашид-паша је наводно изјавио: „То што је мачем узето, мачем се и враћа. Од кога смо узели, томе и дајемо".[100]

* * *

Мирослав Крлежа је, након неколико боравака у Скопљу, био прилично упоран у покушајима да назре и препозна нови модел јужнословенске интеграције у којој би се словенска племена, као слабо издиференцирани амалгам, утапала у „фантастичној растопини римско-хеленске декадентне традиције, у магичној

[96] Hrvatski državni arhiv – Zagreb, fond Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, Nadzorni odjel, Odsjek III, primljeno dne 22. 9. 1943, N. O. br. 2041, nadstojnik konzularnog odsjeka dr I. Škrobot Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 18. 9. 1943.

[97] *Полиција*, XVI, бр. 7–8, април 1929, стр. 294.

[98] *СЛВБ*, бр. 65, 18. 4. 1931, стр. 3; бр. 98, 24. 10. 1931, стр. 6.

[99] Фран Туђан, „По Скопљу", *Јужна Србија у слици и речи*, књ. 1, стр. 400–405.

[100] Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, том 1, Београд, 1996, стр. 102–105.

мјешавини источњачкобарбарских уплива и фантазмагорија".[101] Велики проблем за сагледавање етничке композиције Југославије били су политички критеријуми пописивача 1931. године, па се та слика може узети као непоуздана и непотпуна, превасходно због свеобухватног сагледавања „југословенске" целине, тј. неразрешених компоненти СХС-групе. Међутим, један документ из корпуса Министарског савета Краљевине Југославије даје детаљну етничку структуру, супротно принципу по којем је спровођен попис из 1931. на који се ретроактивно позивао:

Хрвати	3.221.000
Срби (Србија)	3.095.000
Срби (Црна Гора)	224.000
Срби (остале земље)	2.662.000
Срби (укупно)	5.963.000
Словенци	1.133.000
Босански муслимани	729.000
Македонци	642.000
Немци	498.000
Арнаути	479.000
Мађари	467.000
Турци Јужне Србије и Македоније	353.000
Чеси и Словаци	153.000
Румуни	134.000
Јевреји	68.000
Остали	174.000

АЈ, 138–7–56, л. 832, Народна статистика Југославије (по службеном попису из 1931)

Часопис *National Minorites* из 1939. подвлачи да је разлика између Срба и Хрвата била искључиво верске природе, Црногорци и Срби су се разликовали према политичко-историјском пореклу, док је између Срба и Бугара стајала искључиво језичка баријера. Без развијеног националног осећаја били су муслимани у Новопазарском санџаку за које се каже да су говорили хрватским језиком. Македонско становништво је регистровано као бугарско па је отуда и упадљиво високи проценат Бугара.

[101] О. Bojadžiski, *n. d.,* str. 47.

Национални састав Југославије према часопису National Minorities (3–4/1939)

Срби	5.167.300	37,08%
Хрвати	4.010.000	28,88%
Бугари	1.165.100	8,32%
Словенци	1.101.500	7,90%
Немци	498.600	3,58%
Албанци	478.600	3,43%
Мађари	467.300	3,35%
Црногорци	284.100	1,75%
Муслимани Словени	281.000	1,72%
Румуни	134.300	0,96%
Турци	132.200	0,95%
Словаци	71.500	
Цигани	64.900	
Чеси	52.200	
Руси	36.600	
Украјинци	30.900	
Шпански Јевреји	27.600	
Помаци	18.600	

АЈ, 334–33–96, л. 93, Положај мањина у државама наследницама од Г. де Ковер

Колико је заиста било српског становништва на југу и шта се са њим десило након Другог светског рата може илустровати и податак из првог пописа обављеног у ФНРЈ (1948) када је у Македонији регистровано свега 29.721 Србин и 2.348 Црногораца.[102]

Око једног утиска ипак постоји компромис. Швајцарски лист *Neue Zuricher Zeitung* је још крајем тридесетих година у свеобухватној анализи прилика у Јужној Србији закључио како је тамо вера одувек била важнија од народности. Историјски споменици су сведочили о присуству српске средњовековне државе, али и о „српско-бугарском сродству". Осим тога, међу муслиманима је било доста Срба и Албанаца који су од некадашњег владајућег слоја претворени у сељачки пролетаријат.[103] И Цвијић је уочио превагу значаја православне вере над националношћу и то нарочито у областима византијске културе.[104] Национално одређење и припадност одређеној националној заједници постали су ак-

[102] Попис из 1981. имао је у виду 44.468 Срба, 3.920 Црногораца и 14.000 Југословена, док је према последњем попису из 1991. у Македонији евидентирано 44.000 Срба, 2.000 Црногораца и око 10.000 Југословена.

[103] АЈ, 38–378–528.

[104] Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, стр. 118.

туелни тек крајем 19. века, када се под утицајем српске, грчке, бугарске и албанске пропаганде и њихових културних акција искристалисало неколико етнички компактних реона. Национална диференцијација је захватила и муслимански корпус унутар кога је почело раздвајање Албанаца од Турака.[105]

Почетком 20. века и страни аутори су примећивали да је код македонског сељака, како у Егејској тако и у Вардарској Македонији, верско одређење било доминантно у односу на национално.[106] То и не би требало да чуди с обзиром на вишевековну теократију Отоманског царства. Током 19. века сеоско становништво се углавном идентификовало са црквом, селом и породицом, а за националним одређењем је посезало тек под притиском националистичког образовања, пропаганде или деловања терористичких група.[107]

Исламизација српског и словенског становништва јужно од Новог Пазара, на Косову и Метохији вршена је све до почетка 20. века, док је на простору Македоније изразито мали проценат хришћанског становништва примио муслиманску веру (Читаци, Торбеши). Приликом насељавања на Косово и у западну Македонију католички Албанци („слабо утврђени у хришћанству“) су лако примали ислам како би се што пре докопали привилегија „господареће класе“. Освојивши села која су напустили Срби, Албанци су кренули у исламизацију а потом и албанизацију преосталог српског становништва. Цвијић тврди да су Албанци рушили мање православне цркве или их претварали у џамије, али да су зазирали од великих манастира, попут Дечана, Грачанице и Пећке патријаршије, према којима су гајили страхопоштовање.[108]

Супротан процес – покрштавање мухамеданаца, спадао је у реткост мада је било разних примера, чак и током Првог светског рата. Пошто су му Турци убили родитеље, жандарм Ахмет Зумбер се 1915, након борби код Валандова, покрстио узевши име Видоје Гојковић.[109] До превођења муслимана у православље најчешће је долазило приликом женидби Српкињама, док су многи то чинили својевољно, очекујући позитивне ефекте у свом друштвеном статусу.[110] Случај из Гостивара је јако сликовит. Тамошњи соколски старешина Шериф Макаревић (родом из Добоја) је затражио краљеву интервенцију августа 1931. пошто је имао проблема да ожени српску девојку Славку Ђорђевић. Упркос благослову њене мајке и томе што није био у плану прелазак младе у ислам, брак није могао

[105] Д. Тасић, *н. д.*, стр. 23–24. Српска сфера утицаја била је у поречком крају, западно од Вардара, бугарска у брегалничкој области, а грчка око Лерина, на северу Егејске Македоније.

[106] Dejan Djokić, „Nationalism, history and indentity in the Balkans: an overview of recent histories of Europe`s South-East“, *The Slavonic and East European Review,* vol. 81, No. 3, July 2003, p. 516.

[107] Loring M. Danforth, *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*, Princeton 1995; H. Rae, *State Identities*, p. 274.

[108] Ј. Цвијић, „Диференцијације услед промене вере“, *О балканским психичким типовима*, стр. 101, 106.

[109] *Жандармеријски календар за 1936*, стр. 182. „Осим тога, и у турско се време могао запазити страх од тога да не буду изгнати са земаља које су великим делом силом заузели; тим пре што су ове области биле на граници Србије и Црне Горе, које су помагале метохијске Србе и неретко слале чете које су убијале поједине арбанашке насилнике“.

[110] А. Урошевић, *Косово*, стр. 106–107. У Доњој Гуштерици је до 1930. из ислама преведен у православље читав цигански род Арслановића.

бити склопљен због противљења цивилних власти и свештеника! Растрзан између „принудног" преласка на православље „из љубави" и изгледне негативне реакције своје породице у Босни, Макаревић се нашао на мети свештеника Мирка Рогановића који је вишим црквеним и световним круговима навео разлоге због којих тај брак није могао бити склопљен. Несрећном младожењи је поручено да пронађе себи кћер неког муслимана како се не би још више компликовала демографска ситуација „у мору мухамеданства и арнаутлука". Децембра 1931. Макаревић је морао примити православну веру како би сачувао своју љубав и остао у Гостивару. Из дворске канцеларије није добио никакву подршку што га је посебно фрустрирало. Да ствари изгледају горе у његовим очима, девојка је била кћер погинулог српског војника, а он сам, као босански муслиман и соколски старешина, лојално „живео" југословенство које је заговарала држава.[111]

Потенцирање културног и духовног значаја Јужне Србије за развитак српске и читаве југословенске државе било је честа пракса која се сводила на глорификацију православља, тј. представљање „нових крајева" као предоминантно хришћанске територије. Штавише, југ је слављен као извориште културне и духовне цивилизације православних становника Балкана. Тако је једном свечаном приликом универзитетски професор Павле Стевановић рекао: „Јужна Србија је први источник духовне културе православнога Словенства; из ње је оно добило своју веру, црквену организацију, писменост и књижевност".[112] Статистика, па чак и визуелни утисци нису говорили тако. На страну импресије Ребеке Вест и њеног супруга који су били опчињени фијакерима из којих је скопска господа јурила на ускршњу литургију.[113] Занемаривањем половине (исламског) становништва (од 1929. проценат хришћана је нарастао због припајања неколико српских срезова Вардарској бановини) држава је самој себи ставила клипове у точкове.

Према једној недатираној војној статистици, рађеној по свој прилици средином тридесетих година (а која се позива на резултате пописа из 1931), у Вардарској бановини је живело 66,4% православног становништва. Највећи проценат био је заступљен у севернијим срезовима - Босиљграду, Кривој Паланци и Кратову (око 99%), а најмање у срезовима Гора (свега 1,6%), Качаник (5,6%) и Подгора (15,6%).[114]

Закон о држављанству Краљевине СХС омогућавао је свим муслиманима настањеним на анектираној територији после 1913. да постану пуноправни југословенски држављани, што се односило и на оне муслимане који су се до средине августа 1920. затекли на тој територији. Право на СХС држављанство су изгубили једино они који су до 1913. оптирали за турско држављанство

[111] AJ, 74–54–75, л. 94, 96, 97, 98, наведено према: C. A. Nielsen, *op. cit.*, pp. 291–292.

[112] Миливоје Павловић, „Књижевност у Јужној Србији", *СДОЈС*, стр. 835.

[113] R. West, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*, Penguin Classics, 1994, p. 633.

[114] AJ, 138–7–56, л. 869.

и иселили се.[115] Према резултатима пописа из 1921. у тадашњој покрајини Јужној Србији је живело скоро 48% муслиманског становништва, мада при регистровању присутног становништва према матерњем језику турски језик није био узет у обзир.[116] Дефинитивни резултати су незнатно кориговали претходно стање па је установљено присуство 148.019 Турака, тј. грађана који су турски језик пријавили као матерњи.[117] Тешкоћу при утврђивању стварног броја Турака представљало је стање створено вишевековном исламизацијом Словена, Арнаута, Цигана и Цинцара и њиховим међусобним мешањем и стапањем. Према подацима Јована Хаџи-Васиљевића потурчењаци су били распоређени од Охридског језера до призренске области и било их је око сто хиљада.[118] Турско становништво било је највећим делом распоређено по градовима и варошима Повардарја и Косова.[119] Након пропасти Отоманске империје 1912. албанско становништво је почело да се идентификује са турским по пореклу и вери, па је турски слом прихватило као сопствени усуд, исељавајући се у „своју домовину".[120] Утицаји турског елемента били су јачи у градским срединама, те су Албанци по варошима брзо примали турски језик и национално осећање, после чега се готово нису могли разликовати од правих Турака. Најизраженије турско-албанске асимилације биле су у Скопљу, Куманову и Тетову, а многи истакнути турски бегови и аге имали су заправо албанско порекло.[121]

Нису само Турци нагињали градском животу. Десети део свих југословенских Јевреја живео је у варошким срединама Вардарске бановине, превасходно у Битољу, Штипу и Скопљу.[122] Њихове синагоге постојале су у Скопљу, Битољу, Лесковцу, Косовској Митровици, Приштини и Штипу, а априла 1933. у Скопљу је основана месна ционистичка организација за васпитање јеврејске омладине којом је председавао Јосиф Бехар.[123] Ипак, упркос својој „дискретности" у друштвеном и политичком животу бановине, Јевреји из Повардарја су доживели судбину својих сународника – током холокауста нестало је близу 8.000 Јевреја са подручја Македоније.[124]

Католичко становништво Вардарске бановине било је такође сконцентрисано у већим градовима и око рударских насеобина. У главном граду бановине излазио је лист тамошњих језуита *Благовијест* а на иницијативу скопског като-

[115] *Стенографске белешке Народне скупштине* (даље *СБНС*), 69. ред. саст, 23. 5. 1922, стр. 97.

[116] *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. januara 1921*, Sarajevo 1924, 12–13.

[117] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo, 1932, str. 86–87.

[118] Јов. Хаџи Васиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији*, Београд, 1924, стр. 11.

[119] *Definitivni rezultati popisa (1921)*, str. 87–122.

[120] Јован Ф. Трифуноски, *Албанско становништво у СР Македонији*, Београд, 1988, стр. 100.

[121] *Исто*, стр. 114–115.

[122] Cvi Rothmueller, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb, 1932, str. 12–17 .

[123] *Вардар*, бр. 74–76, 13. 4. 1933, стр. 3; бр. 78, 27. 4. 1933, стр. 4.

[124] Milan Ristović, *Nemački „novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991, str. 89.

личког бискупа Гнидавца основан је дом „Св. Марте“. Растко Пурић је сумњао да се под кровом ове католичке установе одигравала трговина белим робљем, а у изгледу је било и отварање Завода Свете Магдалене „за морално посрнуле девојке“.[125] Поред уредне евиденције о својој пастви католичко свештенство је обављало верске обреде на гробљима широм бановине. Током новембра 1937. држани су помени на српском и француском гробљу у Битољу. Помен на француском гробљу одржао је војни свештеник за католичку вероисповест Анте Дујмушић у присуству француског почасног конзула Марсела де Воса и разних националних удружења.[126]

Мирослав Крлежа је, на себи својствен начин, оставио снажне импресије гледајући у скопске махале и улице, на њихову несвакидашњу мешавину људи и обичаја. Чинило му се да је бурна прошлост била итекако уткана у тадашњи тренутак, па зато његови утисци одишу најгорим песимизмом.[127]

Главне друштвене групе

Друштвена група би се могла описати као релативно трајан скуп међусобно повезаних људи који обавља одређену друштвену функцију или задовољава неку човекову потребу. Социјални односи на југу су се развијали под различитим утицајима због чега су и почетком 20. века на овим просторима били присутни трагови древне друштвене организације наслеђени из византијске културе, српског средњовековног и познијег турског законодавства. То потврђује утисак о сразмерно великом броју градског становништва и жилавости варошке културе која је вековима надживљавала своје носиоце. Ипак, основни принципи друштвене организације били су крвно сродство и територијално јединство, мада је класна и полна диференцијација била такође веома изражена. Највећи део становништва Вардарске бановине био је кроз породице утопљен у задруге, а чак и тамо где су задруге нестајале, породични обичаји се нису мењали. Задруге су биле распрострањене у свим типовима сеоских насеља и биле су првенствено засноване на економској логици. Упоредо са спровођењем аграрне реформе дошло је до деобе великих задруга и њиховог свођења на заједнице

[125] *Вардар*, бр. 157, 19. 12. 1933, стр. 6; бр, 48, 12. 1. 1933, стр. 2; бр. 240, 3. 7. 1934, стр. 7.

[126] AJ, 74–221–316, л. 149, Изасланик кнеза Павла кдт-у Треће армијске области, 30. 11. 1937.

[127] NSKZ, *Iz ostavštine Miroslava Krleže*, Rukopisi: 92, „Skoplje godine 1937. mjeseca januara“, str. 14. „Плач зурле и тупана, гочева и тарогата, та паклена музика, која данас грми као пемска блех музика: `Краља Петра од мегдана`, а голи и гладни Барбари стрижу ушима као избатинане мазге нестајући брзо у дну улица у пролазу као сјенке у страви, а очај се циједи из тих збуњених погледа. Као што овце блесаво жмиркају по клаоницама, осјећа се мирис свјеже крви, зноје се длanови, гута се слина од ужаса, пролазе чете, генерали, Турци, цареви, пролази штампа, егзархата, Зеки-паша, Ванча Михајлов и његови, Кобург и његови, генерал Богданов, Аписовци и Макензен, свирају музике а мујезин алаличе: Аллах илалах, све се лијепи као крвави рахатлук, као баклава намазана колерином, све је сиво као смртна осуда...“

најближих сродника који су, као чланови рода, живели на окупу у истом селу образујући једну махалу.[128]

Албанско становништво досељено из северне Албаније припадало је појединим племенима (фисовима), али су западно од Вардара од племенских обележја остала само имена. Фисна организација је ишчезла и на Косову међу Албанцима пореклом из Малесије, Дукађина и Мирдита, док досељеници из северноалбанских предела, настањени између Гостивара и Прилепа, нису ни познавали племенско-фисну припадност. Опстале су институције братства, рода и породице (*шпије*), премда се у западној Македонији дуго одржала и задруга (*мајфа*) као имовно-радна заједница састављена од сродника.[129]

Насељеничка популација југа представљала је нарочиту друштвену групу. Међуратна колонизација југоисточних области Краљевине СХС/Југославије је била мотивисана социјалним, економским и националним побудама под веома комплексним околностима, тако да се њени токови тешко могу подударити са четири општеприхваћене фазе друштвене асимилације, као завршног стадијума насељавања.[130] Према мишљењу социолога Роберта Парка, прилагођавање досељеника би требало да следи након компетитивне фазе (у којој се етноси „такмиче у ресурсима") и било би могуће тек када би у потпуности профункционисао правни систем. Том приликом би нестала и латентна опасност од антагонизма „непријатељског елемента", премда је Парк држао да је акомодација крхка, привремена фаза која лако може бити угрожена и поткопана.[131] У балканском случају, овај „регуларни" ток није био могућ из више објективних разлога, при чему је и сама перцепција појма *асимилације* подразумевала насилан процес и манипулисање верским и националним идентитетима (нпр. исламизација словенског становништва, македонско питање итд.).[132] Иако је постојала потреба да се преплитањем традиција и култура разбије устајалост друштва и привредном експанзијом отресе „прашина преживелих предања", до мешања је тешко долазило: колонисти су се држали заједно и сабијали у све једноличнију гомилу, а чак и у време избора су се појављивали групно. Насељеници су се на Косову тешко женили и кумили с другим колонистима, па се дешавало да Личани иду у Лику по девојку, Шума-

[128] Миленко С. Филиповић, „Етничке прилике у Јужној Србији", *СДОЈС*, стр. 451–456.

[129] Јован Ф. Трифуноски, *Албанско становништво у НР Македонији. Антропогеографска и етнографска истраживања*, Београд, 1988, стр. 126–137.

[130] Robert E. Park, W. I. Thomas, „Participation and Social Assimilation", in: Kimball Young (ed.) *Source Book For Social Psychology*, New York, 1927, pp. 47–53; William D. Perdue, *Sociological Theory: Explanation, Paradigm, and Ideology*, Palo Alto, Mayfield Publishing Company, 1986, pp. 228–233.

[131] Lewis Coser, *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context,* Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1977, pp. 359–362.

[132] Vladan Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije", *Tokovi istorije*, br. 3/2006, Beograd, 2006, str. 25–26.

динци у Шумадију... Чак су се и сахрањивали по суседним селима јер, како је изјавио један од њих, „лакше је и у гробу међу својим народом“.[133]

Ђорђо Крстић је сматрао да је за разлику од националног карактера колонизације, каква је била на Косову, у Македонији она имала претежно економско обележје. Земљиште је било лакше за обраду и протезало се углавном уз вардарску пругу, мада су проблеми са пијаћом водом и маларијом отежавали живот ових насељеника. Међутим, насељавање Повардарја имало је и значајну национално-политичку ноту, па није чудо што Крстић отворено говори о њој као о нарочитом моделу сузбијања бугарске пропаганде. Уместо бугарског становништва требало је „пресадити питом и прилагодан српски елемент“, при чему је поменуто неколико пожељних подручја за регрутовање будућих колониста (Војводина, Америка, Далмација, Херцеговина, Лика, Истра, Славонија).[134] У скопској котлини су живели тзв. Бошњаци, потомци босанско-херцеговачких муслимана од чијих је насеобина сачувана само она у Хасанбегову. Многи су прешли у Скопље, неки су се вратили у Босну, док је знатан део завршио у Турској, па су се у њихово село доселили Херцеговци и са затеченим мухаџирима живели прилично сложно.[135] Скопска црна гора на северном ободу Скопља је и у симболичком смислу представљала одбрамбени појас као „најнационалнији крај“. Становници тамошњих села су сматрани верним чуварима српског имена и косовске традиције, како под Турцима тако и под краткотрајном бугарском влашћу, због чега су их југословенске власти наградиле враћањем великих земљишних комплекса. У неким случајевима су готово читава села насељавана четницима, као што је то био случај са Брвеницом и Ропотовом у тетовском крају.[136]

* * *

Ипак, идентификовање и анализу разних социјалних група на простору Вардарске бановине најлакше је пратити на врху друштвене пирамиде, међу елитама – што због проминентности њихових припадника у изворима, што због јавности њиховог политичког и друштвеног деловања. Узајамна испреплетеност тих најутицајнијих, предоминантно градских група је очигледнија па би о неким „рањивијим“ друштвеним формацијама (попут сељаштва, радништва и ситнијег занатлијско-трговачког света) било посебно речи у наредним целинама.

Друштвени живот најинфлуентнијих група био је сконцентрисан око бана. Разлог томе није био толико персоналне природе колико је имао јаку симболичку ноту – бан је, као израз краљеве воље и персонификација саме државе,

[133] Владан Јовановић, „Историјско, свакодневно и приватно на простору Вардарске бановине“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Clio, Београд, 2007.

[134] Ђ. Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, стр. 19–20.

[135] Mil. S. Filipović, „Bošnjaci u okolini Skoplja“, *Pregled*, knj. VII, sv. 94–95, Sarajevo, 1931, str. 263–265.

[136] V. Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije“, str. 28, 32.

представљао магнетно поље у које су по природи ствари увлачене групе оних који су штитили своју моћ или су на њу претендовали. Без обзира на другоразредни значај личности које су вршиле ту функцију, један бан се својим именом ипак издвајао. Живојин Лазић је имао педигре преткумановског „националног радника" и своју харизму је градио кроз каријеру функционера Министарства унутрашњих дела, све док и сам није стао на његово чело. На то место је отишао управо из Скопља. Дуг боравак на југу учинио га је добрим познаваоцем македонских прилика, тамошњих политичких струјања, али и менталитета обичног света. Бан Живојин Лазић је, схватајући важност контроле над различитим етничким и верским групама, често приређивао вечере на којима је окупљао реис-ул-улему, чланове меџлиса и шеријатског суда, као и директора вакуфа.[137] Можда су управо због тога многи локални муслимански интелектуалци сматрани „просрпским" елементом и делом владајуће елите који је свађао Албанце и Турке, стављајући личну каријеру изнад интереса својих сународника. У такве су спадали понајпре Хасан Ребац, директор Вакуфске управе, Јусуф Зија Смаилагић, руководилац *Гајретовог* конвикта у Скопљу, Осман Нури Хаџић, Ахмед Мехмедбашић, дугогодишњи директор Велике медресе у Скопљу, Шукрија Куртовић, Зуфер Мусић и др.[138] Карактеристичан положај муслиманског света и његових елита сврстао је ову верско-етничку групацију у посебну социјалну категорију. Покушај повезивања муслиманских елита, босанских и „јужносрбијанских", имао је за циљ очување социјалних привилегија и отоманске традиције у условима убрзане југословенске интеграције, али он, због различитости положаја и интереса тих елита једноставно није успео. За разлику од компактне босанско-херцеговачке исламске заједнице, на југу земље су опстајале етнички и језички издиференциране муслиманске групе. У питању је била муслиманска градска елита албанско-турског порекла која је, додуше, била отворенија према новој политичкој реалности и није тако лако губила „смисао за живот" у новој држави.[139]

Кроз сачувана живописна сведочанства о неформалном делу банових активности могуће је говорити и о свакодневици водећих људи бановине. Наизглед шаљива прича новинара *Времена* о чаршијским дешавањима једног прохладног децембарског дана 1931. године, са пуно (не)битних детаља, може нам помоћи при реконструкцији скопске елите, положаја и односа између главних актера друштвеног живота бановине. Парафразираћемо најзанимљивије делове.

Бан Лазић је устајао врло рано и увек стизао на време у своју канцеларију. У њој је дневно примао педесетак људи, па су његови прозори били осветљени

[137] *СЛВБ*, бр. 39–42, 3. 1. 1931, стр. 28.

[138] Redžep Škrijelj, „Sandžački Bošnjaci u Makedoniji (1918–1945)", *Almanah. Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, br. 27–28, Podgorica, 2004, str. 210.

[139] Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд, 2002, стр. 164–165. Почетком двадесетих година она је артикулисала интересе муслиманске чаршије посредством Џемијета, политичке странке која је забрањена 1925.

до касно у ноћ. Кабинет му се налазио на спрату банских двора и био је украшен сликама Добровића, Тартаље, Крапине и Личеноског. Његова супруга Зорка била је права *Madame la Banesse* и „прва дама Јужне Србије", са тактом који је био својствен само Босанкама: активна у друштвеном животу и достојанствена, од банских двора је начинила „најгосподскију кућу у Скопљу". У згради се није служио алкохол јер њен домаћин није пио, нити је пушио. Првог дана децембра бан је примио команданта Треће армијске области генерала Недића, док је увече приређен бал, који се ни по тоалетама ни по редоследу игара није разликовао од оних у престоници: даме десно, кавалјери лево, потом *Краљево коло* и најзад – бал кнегиње Зорке који је био „највише шик", уз доминацију хаљина Шане Вићентијевић, госпође Папатеодози и супруге румунског конзула. Све сале Официрског дома биле су још тада капарисане за цео децембар и јануар од разних друштава која су организовала забаве са игранкама. Од клубова су били најзапаженији *Ротари* и тзв. *Француски клуб* (*Les amis de la France*), оба под председништвом Милана Чемерикића.[140] Први је био више „дебатинг" за старију и отменију господу која држе водећу улогу у скопском животу, док се у другом сакупљала омладина, те је тамо склопљено више веридби и венчања. Француски конзул Гиз је ту обитавао сваке вечери са скопским франкофилима, почевши од „намрштених букиниста", који су долазили само да би позајмили књиге из богате библиотеке, до младих девојака које разгледају модне журнале или слушају Шкодреану, секретара серкла.

Председник општине Јосиф Михаиловић је тих дана патио од ангине па није могао да држи говор грчким делегатима, али како му је патријарх честитао славу и послао свој благослов, „од тога момента му је боље". Од ангине је тих хладних дана боловао и заменик бана Ј. Красојевић, због чега је морао вадити крајнике. Банкар и бански већник Јосиф Арије, који је из обазривости део зиме проводио у Ници („јер не воли скопске магле"), чекао је да прође седница Банског већа, па да се отисне на пут. У старом делу вароши снег је улепшао криве улице и „чандије", хоџе су навукле *џебета* постављена лисичјом и вучјом кожом, баш као и стари јеврејски мењачи. На ћепенцима продавци и њихове космате муштерије шире своје кошчате руке над руменим мангалима и пријатељски ћуте, сатима. Тек понеки дошљак их фотографише док они тако „разговарају". Пошто је тих дана читава Вардарска бановина била завејана, на скопским улицама се ретко могла видети каква битољска или струшка „физиономија". Скопље је било мирније него иначе, јер очито ни Лесковчани и Врањанци нису волели да путују зими. Портир хотела *Бристол* је узалуд у свом жакету опточеном златом чекао на станици Американце и Енглезе: „Не прилазе ни они са Трепче, припијени уз радио, енглески билијар, камин и ду-

[140] Милан Чемерикић је, упркос етикети бугарофила коју је стекао крајем Првог светског рата као новинар и посредник са Бугарима, имао стабилан развој политичке каријере у Вардарској бановини. Више о његовој делатности 1916/17. у: Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд, 2007, стр. 260.

ван натопљен у ракију и мед, да мирише кад човек запали лулу".[141] Чак ни директор државне ергеле у Душанову Де Какаши никако да крене из својих штала („али он бар лови и шаље зечеве, јаребице и сомове на презент пријатељима у Скопљу"). Народни гуслар Вуксан држао је концерте широм бановине, али је био још познатији по томе што је више пута претио убиством Бранislаву Нушићу због „Пута око света", полемисао око „Горског вијенца" и упорно слао молбе да му се дозволи промена презимена у Немањић. Књижевно Скопље је спавало свој зимски сан: госпођа Аница Ребац-Савић је држала предавања из грчке класике на Филозофском факултету, Петар Митропан о Достојевском, док је Шеиф Сад-Един, „поглавица дервиша руфаијског реда", писао стихове на арапском и турском, чекајући лето да их прочита Глиши Елезовићу. Муслиманска госпођица Дидар Ћазим је писала своје радове на француском и читала их госпођици Ернестини Арије, која јој је заузврат показивала своје љупке аквареле и пастеле, а Анђелко Крстић је глачао свој роман из старих времена. Музику су носиле госпођа и госпођица Лапаријер, госпођа Оливијери и још три скопске даме. Позориште је под управом Бране Војиновића уторком приређивало премијере, главну друштвену атракцију дана, док је дисциплиновани скопски ансамбл интригирао све романтичне, сентименталне и монденске душе. На представама се могла видети читава скопска елита, укључујући и позоришног адвоката Креманца, познатог проводаџију кога су опседале многе слободне девојке.[142]

Ентеријер Народног позоришта у Скопљу (АЈ, ОЗФ 20-50)

[141] АЈ, 38–706–885, „Скопље у зиму или... Један сумаран преглед онога што нас занима ове сезоне у царскоме Скопљу", *Време*, Београд, 27. 12. 1931.

[142] АЈ, 38–706–885, „Скопље у зиму".

Овај текст *Времена* може бити занимљив из више разлога, а сама идеја да се на један духовит начин направи пресек свакодневице најистакнутијих људи бановине заслужује пуну пажњу. Информације којима располаже дописник листа (очито добар познавалац скопског друштвеног живота и његових главних актера), комбиноване са чаршијским причама, можда чак и нагађањима, дају колорит без кога је понекад немогуће идентификовати све ликове, везе и друштвени амбијент, а који иначе провејавају у сувопарној форми кроз архивску грађу и литературу. Радни дан самога бана, укључујући опис његовог радног простора и навике његове друштвено амбициозне супруге, те профил људи који су га посећивали, приближава нам личност која је била изложена најжешћој јавној критици. Подражавање престоничке атмосфере на баловима и главним састајалиштима елите само је последица потенцирања политичког и административног значаја Скопља као бановинског средишта. На основу неколико живописних новинских цртица могу се макар наслутити начин пулсирања живота водећих људи бановине и њихових супруга, интегрисаност и политички утицај скопског дипломатског кора, књижевно-уметничких кругова и сл.

Друштвени крем Вардарске бановине могао се препознати и на основу разних спискова гостију који су позивани на највише свечаности, а ради касније оријентације у тексту можда би их требало све поименце навести. На једној таквој листи сачињеној поводом освештања Храма славе маја 1934. могу се уочити имена седморице сенатора (Спире Хаџи-Ристића, Трајка Хаџи-Бошковића, Васе Богојевића, Џафера Сулејмановића, Петра Костића, Јована Алтипармаковића и Милутина Драговића) и 36 народних посланика изабраних на територији Вардарске бановине.[143] Из редова банске управе били су позвани тадашњи бан др Алекса Станишић, начелници свих њених одељења (Арса Петровић, Милан Миљковић, Бора Милутиновић, Панта Анђелковић, Живан Митровић, др Живојин Миленковић, Драгиша Видаковић, Милан Чемерикић), те управник полиције Драгутин Бошковић, срески начелник Мирослав Тодосић и комесар железничке полиције Милан Величковић. Занимљиво, помоћник бана Јаниће Красојевић био је прецртан са списка уз крупно „НЕ!“ дописано иза његовог имена.[144]

Од шефова надлештава били су позвани председник Врховног шеријатског суда Ахмед Мехмед Зеки, председник Апелационог суда Живко Јовановић, председник Управног суда Војислав Калановић, председник Духовног суда Михајло Пешић, декан Филозофског факултета др Мита Костић, директор Финансијске дирекције Драг. Дошен, директор Дирекције шума Милош Нешковић, управник Казненог завода Радомир Пашић (!), управник Хигијенског завода др Миливоје Ранков, управник државне болнице др Рака Милутиновић, директор мушке гимназије Стојан Зафировић, директор женске гимназије и пред-

[143] AJ, 74–221–316, л. 202–203, *Списак лица предвиђених за позив на ручак у Официрском дому на дан освећења Храма славе 27. маја 1934. године*.

[144] AJ, 74–221–316, л. 204, *Списак*.

седник *Мокрањца* Душан Коњевић, директор Учитељске школе Јован Ристић, директор Трговачке академије и председник певачког друштва *Вардар* Панта Јовановић, директор Велике медресе Мехмед Башић, управник Државне архиве Делимир Лазаревић, управник Народног позоришта др Брана Војиновић, председник улема-меџлиса Вејсел Алишан, директор Дирекције вакуфа Хасан Ребац, председник црквено-колске јеврејске општине и директор банке *Вардар* Јосиф Арије, директор филијале Хипотекарне банке Добросав Ка(м)перелић, директор филијале Народне банке Добривоје Митић, директор филијале Поштанске штедионице Здравко Симић, директор Поштанске дирекције Илија Антић, шеф саобраћајне службе Мита Поповић, заменик врховног аграрног повереника пуковник Иван Брановачки и инспектор монополског инспектората Драгутин Вуличевић.[145]

Списак гостију био би непотпун и без верских старешина, па су позвани скопски митрополит и председник обласног одбора Црвеног крста Јосиф Цвијовић, главни рабинер Мошо Бехар, католички жупник Стјепан Цепетић и окружни муфтија Амди Хаџи Абедин. Листи су придодата и четворица банских већника: индустријалац Емин Бећир, трговац Пане Стојановић, хотелијер Влада Богдановић и Н. Петровић. Од општинара су позвани скопски градоначелник Јосиф Михаиловић, те председници неколико суседних сеоских општина, чланови скопског општинског суда и одабрани градски већници (Морис Алкалај, др Јосиф Амодај, Јован Голочевац, др Вид Ђурђевић, Хаџи Драги Патрногић, Халил Ћазим, Абдула Хаџи Мехмед и др.).[146] Свечаност је била отворена и за представнике разних друштава као што су соколско друштво „Матица", Удружење југословенских националних железничара, Занатлијско удружење, Удружење резервних официра и ратника, Југословенска омладина, Удружење инжењера и архитеката, Друштво кнегиње Љубице, Друштво кнегиње Зорке, Југословенско учитељско удружење, Трговачко удружење, Удружење пензионисаних официра, Удружење четника, Скопско научно друштво, Адвокатска комора, Лекарска комора, Трговачка омладина, Народна одбрана. Нису заборављене ни пензионисане судије Апелационог суда, дописници и сарадници београдских листова, али и понеки успешни студент или ђак из Скопља. Посебан одељак на списку био је резервисан за представнике војних власти: генерала Милана Ђ. Недића, команданта Треће армијске области, и команданте дивизијских области (генерали Радован Обрадовић, Војислав Петровић, Ђорђе Аранђеловић, Милан Николић), генерала Ђорђа Божиновића, команданта места Скопље, те генерала Драгишу Ковачевића, команданта Граничне трупе, и генерала Лава Рупника, начелника штаба Треће армијске области. Ту су били и представници разних секција скаута, као и уредници локалних, али утицајних новина (*Јужног прегледа*, *Скопског гласника* и др.). У овај списак од 196 званица нису били урачунати чланови владе и краљевске свите, патријарх са својом пратњом и кон-

[145] *Исто*, л. 204–205.

[146] *Исто*, л. 205–207.

зуларно особље у Скопљу. Накнадно су руком дописана још нека имена (нпр. К. Кумануди, С. Урукало, Б. Кујунџић), тако да је коначна листа гостију садржала 224 имена.[147]

Као што се из наведеног може видети, најутицајније друштвене групе су се могле формирати углавном по политичкој и економској основи. Могућност приступа државним састанцима формалног и неформалног типа, светковинама, банкетима и разним манифестацијама имала су лица по службеној дужности, партијској припадности или према положају који су (тренутно) заузимала у државној администрацији или црквеној хијерархији. Неке струковне асоцијације су захваљујући утицају и богатству својих чланова прерасле у праве неформалне друштвене групе, па су предратни „рентијери" одржали свој статус и у годинама диктатуре. У првој деценији југословенске државе, са развојем туризма и променама у друштвеној свакодневици, ојачао је слој угоститеља и хотелијера чији су представници почетком тридесетих година радо узимали учешћа у политичком животу бановине. Почетком фебруара 1933. у скопској кафани *Престолонаследник* одржана је скупштина финансијски моћног Удружења угоститеља Скопља на којој је реизабран дотадашњи председник Владан Богдановић, власник хотела *Бристол* и *Сплендид*, док је његов конкурент Аврамовић (власник *Српског краља*) добио троструко мање гласова. На челу спортских клубова и савеза обично су стајали угледни људи различитих професија са наглашеним политичким педигреом. Председник скопског лоптачког подсавеза био је адвокат Стеван Тривунац, док је на челу тениског клуба стајао Коста Чохаџић, први човек месног одбора ЈРЗ-а.[148]

Посебној друштвеној групи припадала је витална радикалска екипа бивших четника и нациоалних радника коју је изнедрила тзв. „национална породица са Југа". У социјалном смислу, то су били махом трговци образовани у локалним срединама, питомци призренске богословије, учитељи и правници. Њихов национални ангажман под Турцима остваривaн је у режији српске цркве и кроз систем српских конзулата.[149] Српска историографија о старој гарди радикала који су били активни и пре 1903. углавном је окренута персонализовању историје радикализма кроз биографије Николе Пашића и ужег страначког вођства. Њима су приписиване заслуге за успешно вођење ослободилачких ратова, изградњу демократских институција и парламентарног система, стварање Југославије, иницирање модернизацијских промена на селу и сл. Са друге стране, значај националног рада у Македонији и Старој Србији и интеграције тих простора у српску и југословенску државу били су често повод за заносно евоцирање успомена на пожртвоване „националне рад-

[147] AJ, 74–221–316, л. 207–209, *Списак*. На свечаност су позвани и представници осталих удружења активних на простору Вардарске бановине, као што су били певачко друштво *Обилић*, Коло српских сестара, Удружење ратних добровољаца и четника, Јеврејско певачко друштво, Женски покрет, Удружење ратних инвалида, женска секција *Фидак* и др.

[148] *Вардар*, бр. 54, 2. 2. 1933, стр. 2; бр. 198, 24. 3. 1934, стр. 4.

[149] Г. Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза*, стр. 448.

нике", храбре војводе, четнике и учитеље који су према новијој типологији радикалске елите означени као тзв. „национална породица са Југа".[150]

Бивше комите и „национални радници" су се у време постојања Вардарске бановине, као изграђени политичари и државни функционери, прилично добро котирали у највишим друштвеним круговима. Неки су од пљачкаша и „сецикеса" еволуирали у банкаре, а многи су се као бивши четници инфилтрирали у безбедносне службе. Велики број је успео да састави и по неколико мандата у Народној скупштини и Сенату. Бан Лазић је постао министар унутрашњих послова, док је оснивач злогласног штипског удружења Михајло (Мијалче) Каламатијевић догурао чак до функционера Интерпола! Августа 1934. Лазић је, у својству министра унутрашњих послова, предложио „заслужног војводу милиције среза кратовског" Мину Станковића (тада жандармеријског поручника) за одликовање орденом Карађорђеве звезде IV реда. У питању је било прескакање процедуре и неколико степена одликовања, али је Лазић појаснио маршалу двора да је Станковић заслужио такву част с „обзиром на његове заслуге и јунаштва које је показивао у више борби при уништавању комитских чета... и његовој љубави и оданости према Њ. В. Краљу".[151] Упркос апелима среских начелника да је бахато понашање националних радника реметило ионако напету ситуацију у Македонији, Управно одељење Вардарске бановине је 1939. издвојило из свог буџета 200.000 динара као „помоћ заслужним борцима још из доба под Турском и нашим националним радницима".[152] Почетком априла 1939. на скопској железничкој станици је дошло до занимљиве ситуације: тадашњи министар пошта и телеграфа Јован Алтипармаковић силази из воза (својевремено довођен у везу са убиством генерала Ковачевића), а дочекују га свечано бан Хајдуквељковић и бивши војвода, тада народни посланик Мина Станковић.[153]

Категорија поратних новобогаташа („нувориша") стасалих у позадини ратне позорнице важила је за неминовни продукт социјалних катастрофа који је био лишен осећаја за естетику и укус. Такви богаташи су међу сиротом интелигенцијом сматрани делом псеудоцивилизације који се непрекидно регрутовао из нижих слојева „оних који се труде", док је њихово размажено потомство враћало то богатство држави и друштву преко разних врста луксуза.[154] С времена на време јавно су прозивани познати учесници друштвеног живота бановине, па се тако 1931. на удару нашао хотелијер Влада Богдановић због утаје пореза. На руку му није ишло ни то што му је мајка била рођена

[150] Gordana Krivokapić-Jović, „Tipologija radikalske elite i radikalska baza (1918–1929)", *Tokovi istorije*, br. 3–4, Beograd, 1997, str. 73, 86.

[151] АЈ, 74–221–316, Предлог за одликовање грађана Вардарске бановине, 14. 8. 1934.

[152] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 8. 3. 1939.

[153] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 8. 4. 1939.

[154] *Полиција*, XX/бр. 19–20, октобар 1933, стр. 926–927; XXII, бр. 13–14, јул 1935, стр. 642–643.

сестра супруге бугарског председника Кјосеиванова.[155] Када су постојали мотиви за раскринкавање политичких противника, афере су добијале неслућену брзину. Милан Стојадиновић је министра двора у више наврата извештавао о малверзацијама својих гласних опонената из главног одбора четничког удружења – Василија Трбића и Косте Пећанца. Они су, наводно, у доба Јевтићеве владе издејствовали од министра унутрашњих послова дозволу групи загребачких Јевреја да у местима Вардарске бановине поставе коцкарске апарате, а на име посредовања су добили 600.000 динара, које су потом ортачки поделили.[156]

Локални свет је имао утисак да је читаво богатство Скопља и Вардарске бановине било „у власништву Јевреја и дошљака".[157] Међутим, на удару народног гнева нашао се и кумановски банкар и бивши народни посланик Илија Вукотић пошто је крах његове банке унесрећио велики број штедиша.[158] Интригантно је деловало и пословање породице Шаломи, који су са сенатором Хаџи-Ристићем били главни купци и трговци опијумом.[159] Стереотип о богатству јеврејске популације донекле разбија статистика битољског свештеника Аврама Романа из 1932. према којој је од 823 јеврејске породице у Битољу чак 32% било сиромашно, док је 40% живело у крајњој беди. Највише је било трговаца и „ситних трговчића", старинара и пијара. Слична ситуација била је и у Штипу, где није регистрован ниједан интелектуалац, док је Скопље нудило далеко боље услове за људе склоне трговачким пословима.[160]

Елита Вардарске бановине је била сконцентрисана у Ротари-клубу Скопље, па су почетком 1933. његови чланови били сви виђенији Скопљанци различитих професија и вероисповести: Брана Војиновић, Хасан Ребац, Милош Чемерикић, Михаило Патрногић, Морис Алкалај, Владан Богдановић, Вид Ђурђевић, Милан Илић, В. Димитријевић, Халил Ћазим и др. Једна од тема којом су се бавили била је изградња скопске канализације чију су вредност проценили на 90 милиона динара. Занимљиво је да су на том састанку правили веома озбиљне калкулације и предвиђања о потребама града Скопља сежући чак у седму деценију 20. века.[161] Почетком маја 1937. у Скопљу је одржана пета конференција 77. дистрикта Ротари-интернационала, на коју је дошло триста делегата, укључујући и самог Милана Стојадиновића. Повод је био крајње прозаичан: крштење новог авиона скопског аеро-клуба.[162] Сличне организације

[155] AJ, 37–51–315, л. 116–120. Ову породичну везу је обзнанио бан Пауновић, на захтев Милана Стојадиновића.

[156] Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985, str. 124.

[157] AJ, 37–22–174, л. 347–348.

[158] AJ, 37–37–51–315, л. 162.

[159] Тодор Маневић, „Опијум – злато Јужне Србије", *Јужни преглед*, бр. 5, Скопље, 1936, стр. 182.

[160] C. Rothmueller, *n. d.*, str. 8–10.

[161] *Вардар*, бр. 57, 12. 2. 1933, стр. 1–2; бр. 97, 2. 7. 1933, стр. 1.

[162] *Јужни весник*, бр. 1, Скопље, 1937, стр. 1, 4. Новом авиону-четвороседу кумовала је Аугуста Стојадиновић, која га је, разбивши флашу о елису, назвала „Скопље".

почеле су да се оснивају и у другим градовима бановине. Октобра 1933. у Приштини и Прилепу је основана гут-темпларска ложа.[163]

Дефиле кнеза Павла и Стојадиновића пред члановима владе, сенаторима и народним посланицима у Скопљу 1937. (АЈ, ОЗФ 74-5-1185)

На друштвени живот бановине утицале су и супруге моћних људи. Зорка Лазић, супруга „бана Жике", била је изузетно друштвено активна. Приликом њеног одласка из Скопља, крајем јула 1932, дописник *Времена* ју је представио као веома ангажовану на хуманитарном и уметничком пољу. Она је била организатор бројних акција за сирочад Вардарске бановине, приређивала је добротворне изложбе, сарађивала у женским друштвима и сл. Стога јој је скопски одбор *Фидак* приредио опроштајну забаву у хотелу *Бристол*, а Зорка се кроз сузе захвалила на дирљивом испраћају обећавши да ће она и њен муж и из Београда наставити да помажу „вољени Југ". Поред виђенијих скопских дама Зорку су испратиле представнице муслиманског друштва *Хајрија*, страни конзули, градоначелник Михаиловић, управник војне болнице др Иличковић, начелници банске управе и др. Лазићка је од скопских дама добила 20 букета цвећа и једну торту, „по старом српском обичају".[164]

[163] *Вардар*, бр. 130, 17. 10. 1933, стр. 3.

[164] АЈ, 38–675–854, *Време*, 27. 7. 1932.

Сеоска и градска насеља Југа

Село је као облик друштвене заједнице представљало привредну, правну и култно-верску целину и у великој мери је својим устројством умањило значај дотадашњег братства и родовске организације, како на Косову тако и у Повардарју. Највиши интерес који је вековима држао његове становнике на окупу била је одбрана – што од судских и државних власти, што од насиља албанских оружаних група. За разлику од динарских крајева, села југа су се збијала ради лакше одбране од Турака и Албанаца, али су истовремено динарска села подизала заједничке богомоље, док су у косовској и вардарској области свако село, понекад и махала, имали своју цркву или џамију.[165] Услед нових политичких околности и израстања Скопља у административно-политички центар, његови рурални ободи су се међу првима нашли на удару друштвених промена. Сеоска насеља горњег Повардарја постала су место укрштања патријархалног и старобалканског културног појаса, не губећи своје снажно турско-источњачко обележје.[166] Цвијић је писао о скопском типу села као агломерацији збијених кућа које су ницале без икаквог реда по ивицама насеља.[167] Контраст са белим и уређеним селима северозапада земље нагонио је на утисак да су становници раштрканих села југоистока били међусобно посвађани.[168] У косовској котлини трећина насеља лежала је у равници, друга трећина у планинском подножју, док је остатак био на котлинском ободу. Оно што им је било заједничко је разбијена структура и џематског и старовлашког типа насеља. Територијална неповезаност ових насеља (чак и делова једног те истог села) била је последица својевременог „произвољног" насељавања албанског становништва.[169]

Према службеним подацима из 1931, у Вардарској бановини је нешто мање од 80% становништва живело на селу, углавном на ситним поседима који су тешко могли обезбедити основне животне потребе. Сточарство је било преовлађујући, али и ризичан вид привређивања (с обзиром на пљачкашке банде качака), док је печалбарство настало услед општег осећања несигурности и егзистенцијалне угрожености. Чинило се да је сваки способнији радник бежао са села препуштајући га најнеспособнијима, тј. радној снази која се задовољавала најгорим и имала најмање прохтеве.[170] Након ослобођења Србије турско становништво је почело да се исељава, док су Грци и Цинцари били већим делом асимиловани силаском сељака у вароши југа. Цвијић тврди да је

[165] М. С. Филиповић, „Етничке прилике", стр. 459–460.

[166] В. Радовановић, *Географске основе*, стр. 123–127.

[167] Ј. Цвијић, *Из друштвених наука*, прир. Ц. Костић, Социолошка библиотека, Београд, 1965, стр. 117–118.

[168] *Jugoslovenski sokolski kalendar za 1929. godinu*, Ljubljana, 1928, str. 54.

[169] А. Урошевић, *Косово*, стр. 59–62.

[170] А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 124.

занатлијско-трговачки ред „грађана“ у Македонији био формиран од српских сељака, те да је тај процес био изражен тек почетком двадесетих година.[171]

Поред Скопља као бановинског центра, Лесковац је био привлачан индустријски и трговачки град са својих 26 фабрика, чије се богатство мерило стотинама милиона динара.[172] Однос броја занатлија и трговаца у Вардарској бановини кретао се у сразмери 1:4, док је четвртина свих индустријских предузећа производила прехрамбене артикле.[173] Ипак, масовни одлазак у печалбу је показивао да су људи тешко опстајали на југу. Адаптација печалбара у Београду је била тешка, што показује и статистика самоубистава у престоници, према којој је половина починилаца потицала из тзв. Јужне Србије![174] Према неким социолошким анкетама, више од петине градског становништва југа чинили су земљорадници и сезонски радници који су силазили у градове и околне земље. Од укупног броја радника само је трећина била квалификована, због чега је до 1930. у Вардарску бановину доведено више од три хиљаде висококстручних радника разних националности.[175]

За разлику од варошких хришћана, који су спољном мимикријом (одевањем и начином становања) покушавали да штите свој положај под Турцима, сеоско становништво је збијало редове услед великих намета, чувајући тако своју веру и традицију.[176] Заједничко обележје свих типова сеоских насеља југа биле су примитивне куће које су споро еволуирале у вардарску или моравско-динарску брвнару, потом камену кућу. Уочи избијања Првог светског рата 12% таквих кућа није имало стакла на прозорима. Тек после земљотреса који је марта 1931. погодио средње Повардарје држава је одрешила кесу и саградила типске куће породицама које су остале под ведрим небом. То је, заправо, прва систематска акција државе окренута сеоској стамбеној политици.[177]

Муслиманска села била су збијена на малом простору ради боље личне и имовинске безбедности, док су хришћани живели по малама-ћематима, раштрканим по шумовитим брежуљцима, што је била последица превасходно сточарског начина живота. Већина хришћанских кућа била је с малим прозорима и без димњака, на малим, неограђеним плацевима. Главни узрок аљкавог изгледа хришћанских кућа очито је била тежња за „срачунатом скромношћу“ ради прикривања благостања и евентуалног богатства. Арнаутске камене куће су биле комфорније, светлије и чистије, с одвојеним просторијама за стоку. Готово свака муслиманска кућа била је ограђена високим зидом од блата на про-

[171] Јован Цвијић, „Реч о 25-годишњици Привредника“, *СКГ*, бр. X/2, 1923, стр. 134.

[172] D. Mitrović, *n. d.*

[173] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 305.

[174] *Полиција*, бр. 9–10, мај 1929, стр. 425.

[175] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 21; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 306. У Вардарској бановини регистровано је 166.500 „оскудних лица“ и 1.890 просјака, којих је највише било у Скопљу и Битољу.

[176] Тома М. Бацетић, *Стара Србија: прошлост, садашњост и обичаји*, Београд, 2001, стр. 10–11.

[177] Милослав Стојадиновић, „Обнова насеља Јужне Србије“, *Савремена општина*, бр. 32, Београд, 1932, стр. 11–15.

страном плацу пуном зеленила и јабланова.[178] На Косову је било лако разликовати српску од албанске куће: ниске и неугледне, покривене сламом припадале су Србима, некадашњим чифчијама. Те дводелне „кривуље“ или „чатмаре“ су се могле расклопити и преносити на друге чифлике при пресељењу. Зидане куће нису биле дозвољене под турском управом јер би, по тадашњим законима, власнику куће припало и земљиште на којем је сазидана. Куће на спрат (вардарског типа) биле су код хришћана изузетно ретке, премда су већ током двадесетих година почели зидати приземни део од камена, а спрат од цигле. Албанци су убрзо по досељавању почели градити камене куће, иако су мухаџири, као економски најугроженији слој који се тек прилагођавао новом завичају, имали најслабије куће. Током тридесетих година и на Косову су све чешће зидане куће вардарског типа, док су куле са пушкарницама у почетку служиле као мушке гостинске собе (за *селамлук*). Двориште је обично било ограђено плотом или зиданом оградом висине два и по метра, са дебелим слојем трња на врху. Кућа је по обичају била увучена у двориште, а и када је била на уличној линији, ретко када је била окренута према самој улици. И српске и албанске куће су имале „звекире“ за најављивање уласка (код Срба) или дозивање домаћина да уведу госта (код Албанаца), пошто се због обичаја скривања жене није смело слободно ући у двориште.[179]

Резултати једне анкете с почетка тридесетих година показали су да на простору Вардарске бановине 95% сељака није кречило куће, 40% је спавало са стоком у истој просторији, а 80% није знало за сапун, иако је Скопље било познато по производњи овог артикла.[180] Стање се није много променило ни после Другог светског рата, када је двоје америчких етнолога посетило сеоска насеља на обронцима Скопске црне горе и етнички мешовита села Блатије. Преовлађивале су дрвене куће с климавим стубовима и неосветљеним собама, лаворима и импровизованим славинама уместо лавабоа. У одевању је преовладавала комбинација вунене и поцепане градске одеће. Главно транспортно средство и даље је била мазга, а земља је обрађивана мотикама кућне израде.[181]

Етнолози тврде да се невербални етнички симболи изражавају преко вере, преко карактеристичне привредне делатности, куће, исхране, етномузиколошке традиције и народне ношње. Стварање народне ношње је плод дуготрајног историјског процеса и патријархалне културе, па је стога она један од најчешћих мотива на сачуваним фотографијама, као важан невербални етнички симбол. Ношња се уклапала у географску и климатску средину, указујући на основну привредну делатност и благостање заједнице, без обзира на имовинско стање

[178] *Српски извори*, стр. 176–177. Наиме, сељак је својевремено избегавао пријем турског сакупљача десетка, официра или чиновника, гледајући у њему непријатеља који његово гостољубље не заслужује. Тиме је „скучавао урођене осећаје гостољубља“ и лишавао себе основних услова доброг живота „да би пасивну резистенцију чинио омрзнутом турском режиму“.

[179] А. Урошевић, *Косово*, стр. 63–67.

[180] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 378.

[181] Joel Martin Halpern, Barbara Kerewsky-Halpern, „Letters from Macedonia“, *EthnoAnthropoZoom. Journal of the Department of Ethnology*, 4, Skopje, 2004, pp. 131–149.

појединца који је носи.[182] У средњем Повардарју становништво је носило чакшире од црног сукна, јелече и кратки овчји кожух, а лети кошуље с антеријом, уз обавезну шубару на глави. И хришћани и муслимани су око ногу зими умотавали тзв. објелу, а жене су носиле вунене сукње и црне мараме на глави. Туркиње су у свим крајевима носиле шалваре и фереце.[183] Изоловане етничке групе и села су задржали своју ношњу, чувајући тако своју индивидуалност и припадност одређеној верској и локалној заједници. Треба, такође, имати у виду да је форсирање традиционалне одеће било у служби изграђивања националне свести и интеграције на националном нивоу.[184] Ношња је истицала строгу обласну и групну ендогамију која је постојала у међуратном периоду. Она је посредно указивала на друштвени статус појединца, животну доб, верску припадност и представљала систем знакова који су на симболичкој равни откривали живот у одређеној заједници. Регионалне и етничке одлике народне ношње задржале су се до Другог светског рата када је, под новим друштвеним околностима и у условима индустријализације, започела нека врста њене унификације.[185]

Најкомпактније и најчвршће социјалне целине представљала су сеоска насеља са већинским албанским становништвом. Јасна хијерархија и решавање спорова на сеоским зборовима, ван домашаја државних судова – неке су од главних (интровертних) карактеристика албанских села Вардарске бановине. Веома битна одредница таквих насеља била је рационално и дисциплиновано управљање сеоском својином. Заједничко одржавање сеоских мостова, путева, џамија и пашњака, као и брижан однос старешина родова према угроженим породицама последица су несвакидашње међусобне солидарности која је одликовала Албанце.[186]

Упркос националним и политичким напетостима, заједничка одлика људи на Косову била је гостопримство: Срби су се посећивали породично у време празника, док су Албанци свраћали једни код других без озбиљнијег повода. Гошћење је код Срба подразумевало богату трпезу, док је код Албанаца нагласак био на забављању госта: око госта би се окупили сви мушки укућани и сели прекрштених ногу, добацивали би један другом дуванску кутију и причали о свему, осим о својим женама.[187] Добросуседски односи су неговани у сели-

[182] Славица Христова, Татјана Горгиовска, Александар Здравев, „Фотографијата – приказна за животот", *Етнолог*, бр. 11, Скопје, 2005, стр. 216.

[183] *Српски извори*, стр. 146.

[184] Мирјана Прошић-Дворнић, „Покушаји реформи одевања у Србији током 19. и почетком 20. века", *Градска култура на Балкану (15–19. век)*, књ. 2, Београд, 1988, стр. 184.

[185] Горги Здравев, *Македонски народни носии*, Скопје, 1996, стр. 218; С. Христова, *н. д.*, стр. 216–218. Уколико би прекршио социјалну норму обласне ендогамије, појединац би морао да прихвати ношњу краја у који се населио.

[186] Ј. Трифуноски, *Албанско становништво*, стр. 158–161.

[187] А. Урошевић, *н. д.*, стр. 55–57. И код Срба и код Албанаца гости су спавали на поду: у гостинској соби српске куће гост је спавао сâм, а у албанској с домаћином.

ма врањског и лесковачког краја, али и у колонијама.[188] Међутим, у сточарским крајевима односи су били прилично нарушени услед непрекидне борбе сточарских задруга око пашњака. Дешавало се да скопска дирекција шума тако подели државне сувате да неке задруге не буду задовољне. Расподела пашњака је вршена по принципу „рејонирања", тј. близине природног рејона коме је гравитирало седиште задруге. Марта 1932. најнезадовољнији су били крушевски сточари који су до тада имали обичај да своју стоку терају на север и тиме провоцирају локалне пастире. С обзиром на то да су скоро све задруге из Галичника, Крушева, Гостивара и Тетова бациле око на планинске пашњаке Шаре, Кораба и Бистре, претило је избијање отворених сукоба и крвопролића, како су предвиђали у Министарству шума. Најмање штете могло је бити уколико би се крушевска задруга одстранила из тог подручја, пошто су јој сувати на југу ионако били ближи. Након усијане ситуације, у којој је чак интервенисала и жандармерија, направљена је нова расподела пашњака којом су крушевски сточари усмерени на југ, ка Пелистеру и Кајмакчалану. Истовремено, тиме су примирени сточари са Шаре, Бистре и Кораба који нису хтели тек тако препустити своје пашњаке незваним гостима са далеког југа, кад су их већ на једвите јаде сачували од насртљивих Албанаца.[189]

Питање тзв. двовласничких имања било је део пакета којим је требало поправити односе између Југославије и Бугарске. Пиротске конференције (1929) на којима је разматран овај проблем имале су сасвим различиту перцепцију на обе стране. Југославија је желела да очисти гранични појас све до планина и ликвидира сва бугарска имања на својој страни, док је Бугарска намеравала да посредством ових споразума својој мањини у Југославији обезбеди право школовања на матерњем језику и слободнији прелазак границе. Многи Бугари су се наводно жалили како нису слали божићне пакете својим фамилијама зато што су граничари задржавали пакете када би видели бугарска слова на њима, што их је подсећало на „турски јарам".[190] Дакле, побуде и мотиви за ову врсту билатералног споразумевања прилично су се разликовали. Ипак, јула 1930. у Врњачкој Бањи се састала Бугарско-југословенска мешовита комисија за ликвидацију двовласничких имања, што је предвиђала и конвенција потписана у Софији 14. фебруара 1930. Тако је дуж границе од почетка јула 1930. почело да ради шест локалних комисија састављених од судија са обе стране.[191]

---

[188] В. Јовановић, „Историјско, свакодневно и приватно", стр. 550–551; А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 128, 135, 136, 146, 147, 149, 150, 223.

[189] AJ, 74–51–72, л. 573, 2. 6. 1932.

[190] AJ, 38–372–522, Robert Sage, „Balkans on pins and needles as Serbs ply whip: Bulgaria campaigns to escape yoke", *Chicago Tribune*, 29. 11. 1929.

[191] AJ, 38–372–522, *Време*, Београд, 16. 7. 1930. Југословенску делегацију у Врњачкој Бањи су чинили председник Мирослав Јанковић (начелник МИП-а), генерал Богољуб Илић, Живојин Симоновић (секретар МУП-а) и Драгутин Божовић (секретар МИП-а). Са бугарске стране су учествовали председник Јосиф Расуканов (помоћник министра унутрашњих дела), Караџов (архивски чиновник МИП-а), Васев (начелник конзуларног одељења МИП-а), генерал Златев и Узунов, секретар бугарског посланства у Београду.

Наиме, софијска конвенција из фебруара о ликвидацији двовласничких имања и одржавању мира на граници водила је рачуна о томе да не изазове јача миграциона померања, а да истовремено дође до праведне размене између власника. Пет мешовитих реонских комисија (тимочка, царибродска, трнска, кривопаланачка и беласичка) је радило на процени имања трудећи се да интересенти размењују добра што ближе месту становања двовласника.[192] После једномесечног заседања у Врњачкој Бањи јула 1930. чланови мешовите комисије су се запутили у Сарајево и Дубровник „ради обиласка јадранских летовалишта", да би се 17. августа вратили у Београд на пријем код краља Александра. На свечаном испраћају са врњачке станице председник бугарске делегације се захвалио власнику виле *Флорида* у којој су били смештени, а новинарима је издато заједничко саопштење централне комисије. Оба председника су изразила задовољство резултатима прве сесије, на којој су решени сви пристигли предмети и утврђен даљи теренски рад рејонских комисија. Нови састанак је био заказан за септембар у Софији.[193] Ипак, чинило се да мешовита комисија није била кадра да обузда пограничне окршаје па је крајем 1932. на југословенску иницијативу граница била затворена за промет двовласника.[194]

У другој половини тридесетих година село Вардарске бановине је лагано интегрисано у актуелна политичка збивања, како путем локалних, општинских избора тако и кроз процес избора за Пољопривредну комору. Крајем августа 1937. режимска ЈРЗ је победила у 43 среза док је Удружена опозиција победила само у скопском срезу.[195] Средином марта 1940. у Скопљу је основано културно-политичко друштво *Сељачка самопомоћ* и међу његовим првим члановима нашло се педесетак агронома, лекара, професора и учитеља. Ова организација се састојала из три секције – за сузбијање неписмености на селу, здравствене и ветеринарске – које су сваких петнаестак дана посећивале села Вардарске бановине.[196]

* * *

Склоност варошком животу била је, према Цвијићевом уверењу, типична особина византијско-цинцарског културног круга, а мање одлика словенског и албанског становништва. Заштитни знак таквих вароши биле су уске,

[192] Иностранн [Јован М. Јовановић], „Споразуми са Бугарима," *СКГ*, књ. XXIX/5, 1930, стр. 374–375. Други део преговора тицао се насилних прелазака оружаних чета преко границе и у случају нових инцидената било је предвиђено формирање мешовите комисије са веома широким овлашћењима.

[193] АЈ, 38–372–522, *Политика*, 15. 8. 1930; *Obzor*, Zagreb, 4. 12. 1930. Крајем 1930. комисија је окончала и своју другу сесију на којој је установљен довршетак посла у 694 случаја двовласничких имања – 410 бугарских двовласника са имањем на југословенској територији и 284 Југословена са имањем на простору Бугарске.

[194] *Britanci*, II, str. 90–91.

[195] АЈ, 38–10–39, телефонски извештај дописника ЦПБ од 1. 9. 1937.

[196] АЈ, 38–10–39, телефонски извештај дописника ЦПБ од 19. 3. 1940. Оснивачка скупштина је одржана 17. марта у сали хотела *Бристол* и на њој је за председника Сељачке самопомоћи изабран инжењер агрономије Боривоје Атанацковић, директор државне ергеле.

вијугаве и прљаве чаршије, безистани и велики базари са збијеним дрвеним дућанима у којима се продавала европска бофл-роба. По збијеним чаршијама су тумарала згурена и измождена лица, чију физичку малаксалост и својеврсну декадентност Цвијић доводи у везу са „седећивим" начином рада, недостатком хигијене и лошим навикама које су биле карактеристика старих, „изнемоглих" култура.[197]

Скопље се развијало превасходно захваљујући свом повољном географском положају, али и стратешкој важности вардарске долине која је водила ка егејском приобаљу. Осим тога, од Скопља су ишли путеви ка Бугарској, Србији и Подунављу, Албанији и Јадрану. Југословенске власти су брзо приступиле на изградњу ове вароши, подижући модерна здања, насупрот оријенталном делу, испресецаном ниским кућицама и узаним улицама. Град је за кратко време постао војно и економско средиште те су у њему ницале касарне, официрски станови, болнице, као и нова железничка станица. У економском смислу Скопље је имало привилегован положај, не само због вардарске пруге која је пролазила кроз шири центар града, спајајући Егеј и Дунав. Предност у односу на друге вароши се огледала у трговачкој живости скопске регије са Косовом, Метохијом и Црном Гором, прешевском и кумановском котлином, али и областима Охрида, Дебра, Гостивара и Тетова. Нешто јужније од Скопља, на терасастим падинама стрмих брда угнездио се Велес кога је, попут главног града бановине, река Вардар делила на пола. Варош је била сва у стрмим и узаним уличицама по којима су се тешко кретали и људи, а камо ли товарне животиње. Још у турско доба власти су почеле откупљивати земљиште на десној обали Вардара, како би град сишао у равницу. Збијене кућице, недостатак слободног простора, водовода и канализације, пар чесама са којих је текла мутна вода, три православне цркве и шест џамија – то је била слика Велеса након Балканских ратова.[198] Иако се за пет година није пуно тога променило, општинска управа је извештавала како се град налази на „лепом хигијенском простору" препуном пијаће воде, са обиљем квалитетних станова. Без обзира на овај еуфемизам, Велес јесте био једно од јефтинијих места за живот крајем двадесетих година, објективно је представљао битан економски центар на вардарској прузи и за петнаестак хиљада својих мештана несумњиво представљао лепу и привлачну варош.[199]

Градске средине западно од Вардара имале су нешто другачију структуру и обележја. Након Другог балканског рата Дебар је имао око 12.000 становника, претежно Албанаца, Турака и албанизованог словенског становништва. На српске цивилне и војне власти остављао је непријатан утисак због опште беде, непросвећености али и поткупљивости заплашеног хришћанског становништва. „Варош бесних бегова", како је Дебар називан међу Србима, била је повезана са околином искључиво козјим стазама, због чега је дебарска посада српске војске месецима динамитом крчила путеве. Као последица страха од

[197] Ј. Цвијић, *Из друштвених наука*, стр. 129–130.

[198] *Српски извори*, стр. 144, 148; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 50.

[199] AJ, 66–933–1333; *Jubilarna knjiga državnih železnica Kraljevine SHS 1919–1929*, Beograd, 1929, str. 479.

бегова и утеривача пореза тамошње кућице су зидане са шталом у приземљу остављајући утисак најгоре беде.[200] Варошко становништво Тетова је такође живело скромним друштвеним животом, премда је у њему, за разлику од Дебра, било више турских трговаца, а био је развијен и кујунџијски занат. У мање варошице су спадали Гостивар и Кичево, а ни јужнија варошка насеља, попут Струмице и Кавадара, нису одударала од свеопштег оријенталног профила.[201]

Уочи Првог светског рата Битољ се могао сматрати правим градом, а са својих 25 школа и две трећине писменог становништва, представљао је праву културну оазу региона. Варош су чинили безистан, еснафски издељене чаршије и тргови са којих су колски и каравански друмови водили на све стране. Град је, као и свако велико трговачко чвориште, био отворен за стране утицаје, па је и његово мултиетничко становништво карактерисала „дрскост" својствена еманципованијим становницима градова.[202] На врху битољског поља био је смештен Прилеп, са три четвртине словенског становништва распоређеног по тесним, кривудавим улицама и ниским кућама. Трговина житом и стоком била је главна делатност његових житеља. Доста повољнији положај и економски статус имао је Охрид који је услед добрих веза са елбасанским крајем имао развијену трговину. Упркос мучном утиску који су остављале брдовите и тесне улице начичкане старим кућама, охридска варош је „награђена" јединственим положајем на језеру и благом климом. Ипак, слом турске управе и замирање традиционалних путева трговине итекако су се осетили у Охриду. Варош је дефинитивно изгубила потрошачки рејон стварањем албанске државе и губитком легалног привредног контакта са Краљевином СХС, због чега су српске власти развијале стратегију његовог претварања у летњиковац.[203] На месту истицања Дрима из Охридског језера налазила се Струга, омиљено место албанских трговаца. Међутим, потреба регулације Дрима и исушивања тих мочварних предела као да је одвраћала српску, потом и југословенску власт од решавања тог проблема. Главна варош брегалничког краја био је Штип, који је услед живе комитске активности током двадесетих година био под нарочитим режимом власти.[204]

У периоду 1921–1931. проценат варошког становништва на простору покрајине Јужне Србије, касније Вардарске бановине, није се значајније мењао и кретао се око 24%. Главни узрок томе била је навала сеоског становништва у градове крајем 19. и почетком 20. века, а услед опште несигурности у доба турске управе. Међутим, с обзиром на високи проценат муслиманског становништва које се након Балканских ратова иселило, многи градови и варо-

[200] Јован Ф. Трифуноски, „Дебар – антропогеографска испитивања", *Гласник Етнографског института САН*, бр. II–III, Београд, 1957, стр. 269, 273.

[201] АЈ, 14–179–664; *Српски извори*, стр. 109–122.

[202] АЈ, 66–1491–1628, бр. 25875/19; *Српски извори*, стр. 223; Стеван Симић, *Охрид: опис града и околине*, Скопље, 1925.

[203] Јован Ћирковић министу унутрашњих дела С. Протићу (1914), *Српски извори*, стр. 224, 381–382.

[204] Извештај Љ. Грковића од 15. 1. 1914, *Српски извори*, стр. 269–270.

ши Вардарске бановине су имали мање становника него 1910. године (Битољ, Велес, Гњилане, Гостивар, Дебар, Ђевђелија, Кавадар, Кочане, Охрид, Прилеп, Призрен, Приштина, Струмица, Тетово, Штип).[205] Крајем прве деценије 19. века Скопље је бројало око 5.000 становника, док је у Битољу живело 15.000 људи.[206]

Број становника већих вароши на југу 1910–1931.године[207]

Година →	**1910.**	**1912–1914.**	**1921.**	**1931.**
Скопље	47.384	?	41.066	68.334
Битољ	48.370	50.000	28.410	33.024
Охрид	11.038	10.051	9.603	9.754
Велес	15.624	15.000	14.183	13.445
Штип	15.314	12.342	11.191	11.895
Дебар	10.199	10.200, 3.198[208]	7.060	7.198
Приштина	18.174	?	14.290	16.358
Призрен	21.244	?	16.433	18.955

Као што се може видети, многе вароши су готово опустеле: Ђевђелија је у периоду 1910–1921. изгубила 46,2% становништва, Битољ 41,2%, Дебар 30,8%, Штип 26,9%, Тетово 24,7% итд. Једини градови који су у том периоду забележили пораст броја становника били су Куманово (7,2%) и Косовска Митровица (6,7%). Велика страдања градова забележена су током Првог светског рата: Дојран је спаљен до темеља под артиљеријом Источне војске, док је Битољ након трогодишњег бомбардовања од бугарске и немачке војске углавном расељен, премда је 1917. трећина града изгорела.[209] Током бурних једанаест година 24 вароши „новоослобођених области" је изгубило укупно 60.770 становника, што током два балканска и једног светског рата, што у поратним исељеничким таласима.[210] Тако су почетком 1921. вароши са највећим бројем становника биле Скопље, Битољ, Прилеп, Призрен, Тетово, Пећ, Приштина и Куманово, док је Ђевђелија спадала у мање варошице. Упркос поменутим демографским падовима и осипању градова, градско становништво тадашње покрајине

[205] Јосиф Михаиловић, „Развитак градова и варошица од Ослобођења до данас", *СДОЈС*, стр. 799.

[206] Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1962, str. 243.

[207] *Prethodni rezultati popisa (1921)*, str. 221–222; *Definitivni rezultati popisa (1921)*, str. 86–120; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*, knj. I, Beograd, 1937, str. 98–106.

[208] Дебарски окружни начелник је априла 1913. евидентирао 10.200 становника, док је Јован Ћирковић годину дана касније утврдио да у Дебру живи читавих 7.000 становника мање. Од присутних 3.200 становника муслимани су чинили тек половину (Српски извори, стр. 90, 387).

[209] Александар Апостолов, „Вардарска Македонија од Првата светска војна до изборите за конституанта – 28. ноември 1920", *Годишен зборник*, том 13, Филозофски факултет, Скопје, 1962, стр. 36–37.

[210] *Prethodni rezultati popisa (1921)*, str. 221–222.

Јужне Србије се кретало око поменутих 24%, што је у поређењу са осталим историјским покрајинама Краљевине СХС био највећи проценат, после Баната, Бачке и Барање.[211] На потоњи развитак градова и градског живота имала је утицаја свакако унутрашња структура становништва:

	пољопр. (%)	индустрија и занати (%)	трговина (%)	банке (%)	саобраћај (%)	јавна служба (%)	надничари (%)	рентијери, пензионери (%)	остали (%)	укупно становника
Скопље	15,0	29,4	11,8	1,0	12,1	11,3	4,3	5,3	9,8	68.334
Битољ	14,2	36,2	15,0	0,7	6,9	9,8	2,6	6,6	8,0	33.024
Приштина	24,5	21,2	9,5	0,3	3,7	9,8	16,8	3,9	10,3	16.358
Призрен	23,2	30,0	10,8	0,3	3,2	10,8	10,8	5,9	5,8	18.955
Куманово	31,1	33,0	9,7	0,5	5,9	7,5	7,4	2,7	2,2	16.984
Тетово	24,5	32,0	9,3	0,6	4,2	8,8	15,7	4,5	1,0	16.359

Ј. Михаиловић, „Развитак градова и варошица од Ослобођења до данас“, *СДОЈС*, стр. 805.

Оно што прво упада у очи је да су сви градови, осим Скопља и Битоља, имали четвртину становништва које се бавило земљорадњом, и то не ради ренте, већ како би прехранило себе. У мањим варошицама је тај проценат био далеко већи што указује на то да градови Вардарске бановине баш и нису били то у правом смислу речи. Висок проценат у рубрици „индустрија и занати“ био је првенствено одраз бројности занатског сталежа, а никако развијене индустрије која је била тек у повоју. Мали број пензионера и рентијера посредно указује да је незнатан део градског становништва био запослен у државној служби, за разлику од осталих бановинских центара. Са друге стране, у градовима Вардарске бановине било је далеко више надничара и дневничара, тј. људи без сталног занимања који су често падали општини на терет. Оваква структура градског становништва најречитије говори о његовом слабом имовинском стању. Када се томе додају несразмерно нижи општински буџети од градова у другим бановинама, као и пракса запостављања комуналних проблема зарад политикантства, онда је отежани развој јужних градова донекле разумљивији. Скопски градоначелник Михаиловић је тврдио да га је развитак јужних вароши и градова подсећао на „прво тетурање детета које ступа у живот“.[212]

[211] *Трговински гласник*, бр. 32, 10. 2. 1924, стр. 2.

[212] Ј. Михаиловић, „Развитак градова“, стр. 805, 817.

Према Закону о општинама из 1933. у Југославији је било 76 градских општина, од чега је на простору Вардарске бановине само осам места имало статус града: Скопље, Битољ, Куманово, Лесковац, Врање, Призрен, Приштина и Тетово.[213] Међутим, у Врању су били јако незадовољни одлуком да њихова варош понесе статус града, док је слично незадовољство у Битољу („не жели да буде град") допринело да и ова стара градска средина задржи ранији статус вароши![214]

У једном чланку скопског градоначелника Михаиловића направљен је крађи осврт на резултате модернизације неколико градова Вардарске бановине. Берово је толико напредовало захваљујући новом водоводу и улагању у животни стандард да је имало десет пута више становника него 1918. године.[215] Битољ је демографски ослабио услед нових политичких околности које су га скрајнуле са старих балканских трговачких линија, али је град био без дугова, а у изградњи су били водовод, школске зграде итд. Валандово је такође било без јавних дугова, али и без „електрике" и канализације. Велес је још увек био без регулационог плана, за разлику од Гостивара који је захваљујући општинским властима добио и електричну централу. Регулационим планом могла се похвалити и Ђевђелија која је имала електричну централу, канализацију, школу, царинарницу, кланицу, хладњачу и среску зграду. Кичевске власти су такође усвојиле план града, издале струју и канализацију концесионарима, док је држава подигла два моста, здравствену станицу са купатилом и воћни расадник. Кочане је имало регулациони план који је 1929. на светској изложби у Барселони чак био посебно награђен! И кумановска општина имала је усвојен регулациони план, изграђен водовод и кланицу. Тамошња електроиндустрија била је у рукама концесионара, док је општинска управа подигла централну пијацу, школу, кланицу, сушницу коже, магацин за запаљиве ствари, јавно купатило, два парка и др.[216]

Иако је до 1932. око 80% вароши заменило петролејске лампе сијалицама, готово 32% варошких домаћинстава у Вардарској бановини живело је у „сасвим нехигијенским зградама".[217] Четири године касније око 40% варошких становника је живело испод сваког хигијенског нивоа. За разлику од других југословенских крајева, социјална статистика (нереално) показује да је у Вардарској бановини било доста стамбено збринутих: у питању су биле углавном куће од иловаче у којима је живело осам до десет особа. Током 1932. на подручју Вардарске бановине било је 84.637 домаћинстава: од тога су чак

[213] *Вардар*, бр. 93, 18. 6. 1933, стр. 1; бр. 274, 20. 9. 1934, стр. 2. Закон о градским општинама ступио је на снагу 23. септембра 1934 (*Вардар*, бр. 274, 20. 9. 1934, стр. 2).

[214] *Вардар*, бр. 124, 3. 10. 1933, 1; бр. 126, 7. 10. 1933, 3.

[215] Исти аутор у једном другом чланку говори да је Берово 1912. имало непуне две хиљаде становника, а 24 године касније 3.200 (Ј. Михаиловић, *н. д.*, 808).

[216] Јосиф Михаиловић, „Шта су поједини градови на Југу постигли од ослобођења до данас", *Правда*, 27. 10. 1937.

[217] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 22.

75.102 зграде (88,7%) затечене у години стварања југословенске државе, док је до 1936. саграђено 9.535 зграда од којих четвртина није имала електрично осветљење; за 35% се могло рећи да су нехигијенске. И поред тога, на њихову градњу је утрошено око 650 милиона динара, углавном приватних пара.[218]

Утисци о изгледу балканских вароши често су били вернији у представама странаца него у огледалу најобјективнијег посматрача с ових простора, навикнутог на призоре беде. Премда су се страни туристи често жалили због „неугодног осећања" које их је прожимало на градским улицама препуним просјака,[219] немачки лист *Das Interesante Vlat* је током 1931. низом текстова покушавао да кроз путописне извештаје разбија стереотипе о Македонији као „најтамнијој страни Балкана" претварајући њену егзотику у предност подручја. Тако су из Скопља стизале слике елегантних официра у белим летњим униформама и дама у тоалетама најновијег париског кроја, али и суморни призори пазара „са радњама без излога и с излозима без радњи". Далеко мучније слике стизале су из Тетова и Дебра, док је Охрид представљен као леп рибарски градић, премда је и у њему култура живљења била испод сваког нивоа.[220] Са језера се пружао поглед на степенасто начичкане кућице, узане и криве улице, а занимљиво је да су становници све до изградње водовода пили језерску воду.[221] Охрићани су остављали утисак веселих и безбрижних људи. За разлику од штедљивих Ресенаца и Битољаца из печалбе су се редовно враћали са празним кесама – чинило се да су вечито пролеће и природна лепота направили од њих „фриволну децу".[222] Од раног јутра охридским улицама су журили шегрти згрчених мишића на лицу, трговци и занатлије су се гегали на јутарњу кафу, жене су хитале ка пијаци. Први аутобуси су чекали своје путнике за Битољ и Скопље (преко Струге и Гостивара). Међу њима је било намргођених судија, полицајаца са црвеним капама и дебељушкастих порезника. Ћепенци су отворени, улице оживеле, сви се однекуд познају и поздрављају: муслимани прављењем „селама", а хришћани скидањем шешира или приношењем руке ободу капе.[223]

Изградња пруге није поправила положај Приштине, пошто је железничка станица била у Косовом Пољу. Њено привредно стагнирање довело је до селидбе трговачко-занатлијске популације у Скопље, чија је експанзија привлачила нарочито тамошње Јевреје. За разлику од других косовских градова, Приштина је имала оригиналну етничку структуру, тј. није било етнички чи-

[218] Растко Пурић, „Стамбене прилике у Ј. Србији", *Јужни преглед*, бр. 10, Скопље, 1936, стр. 324–330. Према тадашњим анализама стамбеног простора на једну особу је долазило 7,5 м^3 ваздуха у Прилепу, 9,9 м^3 у Приштини итд.

[219] *Службени гласник Министарства унутрашњих послова*, бр. 11, 1. 11. 1937, стр. 396.

[220] *Службени лист Вардарске бановине* (даље: *СЛВБ*), бр. 81, 18. 7. 1931, стр. 4–5.

[221] Раде М. Перовић, *Охрид и Охридско језеро*, Скопље 1936, стр. 9–10.

[222] *Луч*, бр. 1, 1. 6. 1937, стр. 24.

[223] Бранислав Лазић, „У Охриду и из Охрида", *Луч*, бр. 2–3, 1. 8. 1937, стр. 93. Док је испијао кафу из жуте џезве Бранислав Лазић је посматрао натуралистичку „идилу": улицом пролазе магарци натоварени свежим стајским ђубретом које испада кроз поцепане корпе.

стих махала, пошто су сви били измешани. Чак су и досељени Албанци прихватали турски језик, док је пракса склапања албанско-турских бракова бивала све чешћа.[224] Највећи проблем града средином тридесетих био је недостатак пијаће воде, чији је довод са Грмије био у плану. Са својих 16.000 становника и блатњавим улицама Приштина је одавала изглед запуштене оријенталне вароши. Продавци цигарета су служили седећи и лежећи, а међу њиховом робом су доминирале дописнице с еротским садржајем које су се могле наћи и на огледалима приштинских бербера и сандучићима чистача ципела. Порнографија је као „туђа еротика" служила као реклама и мамац за муштерије, упркос верским начелима и племенским обичајима Албанаца да у најближем друштву не говоре о женама. Дописник *Вардара* је био веома надахнут изгледом Приштине.[225] Затварањем албанске границе и призренско становништво је почело да се исељава у Скопље, а Призрен је као некада важан етапни град почео да одумире. У Урошевац се углавном досељавало мушко становништво без породице које се бавило трговином, док је Вучитрн због близине Митровице изгубио трговачки значај. Приземне куће турско-византијског стила су преовлађивале и 1938, док су вучитрнске махале остале етнички подељене.[226]

* * *

Демографска урбанизација Скопља, исказана кроз стални механички прираштај и непредвидиви токови руралиазације његових предграђа мењали су економски баланс и социјалну слику, али и културне потребе града. Брза трансформација – од турске вароши до значајног југословенског центра – била је подстицана снажним национално-политичким мотивима југословенске државе, због чега је неопходни склад између друштва и простора у великој мери изостао. Социолози су узроке тако неквалитетног нивоа урбанизације видели у раскораку између демографске и индустријске урбанизације.[227]

Политички, национални и стратешки значај Скопља пресудно је детерминисао социјалну структуру града, утицао на степен и темпо његове урбанизације, при чему је феудална традиција често претезала над модерним садржајима. Старо Скопље, као реликт давне прошлости, опстало је до данашњих дана, док је са друге стране Вардара концентрисана изградња, у почетку без регулационог плана, указујући тиме на неодложну потребу политичког промовисања града у одређеном историјском тренутку. Захваљујући свом повољном статусу у држави, покрајини, а потом и бановини, са прилично добром политичко-безбедносном ситуацијом, град је постао економска и културна оаза југоистока земље (40% индустријских капацитета покрајине би-

[224] А. Урошевић, *н. д.*, стр. 192, 263, 264, 274, 277, 284.

[225] *Вардар*, бр. 102, 20. 7. 1933, стр. 5; бр. 524, 9. 7. 1935, стр. 6; бр. 114, 31. 8. 1933, стр. 3–4.

[226] А. Урошевић, *н. д.*, стр. 112, 146, 161, 164.

[227] Владан Јовановић, „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918–1930", *Годишњак за друштвену историју*, св. 1–3/2002, Београд, 2004, стр. 99–100.

ло је у Скопљу), премда је неравномерност у друштвеним променама указивала да се урбанизација дуго кретала између површности и стихије. Физичка раздвојеност социјалних, верских и етничких група кварила је имиџ Скопља као „симбола националног јединства", док се његова изложеност својеврсној демографској и културној југославизацији манифестовала искључиво у новом делу града. Ипак, Скопље је почетак тридесетих година дочекало са реалним надама услед позитивних помака у урбанистичком, културном, па и економском смислу, без обзира на одјеке светске економске кризе који су се осећали у свакодневном животу. Електрификација, развој саобраћајне инфраструктуре, изградња модерних пословних, културних и стамбених здања, скромне, али и незаустављиве промене у култури живљења били су наговештаји модернизације града, на чијем се путу препознаје амбициозна политика државе која ипак није била кадра да најрационалније доврши започету реформу простора и његову интеграцију.[228]

Кроз изградњу и развој Скопља држава је симболички истицала племените намере, истовремено демонстрирајући своју (пољуљану) моћ. Ипак, иза све те раскоши и плодова мушевите модернизације, начичканих око Душановог моста, Скопље је било презадужен град. Када је Јосиф Михаиловић 1929. преузео дужност градоначелника општина је дуговала Државној хипотекарној банци скоро тринаест милиона динара, приватним предузимачима шест, а Уреду за осигурање радника два и по милиона динара! Поред тога, чиновничке плате су касниле око пола године, па је нова управа морала подићи кредит код Поштанске штедионице како би измирила дуговања према својим службеницима. Пошто је Михаиловић био „човек енглеског менталитета", он се прво раздужио: упутио је апел грађанима да измире своје обавезе према општини, што је наишло на добар одјек; потом је на име дуга осигуравајућем заводу уступљен општински плац, на коме је никла нова зграда Уреда (која је сматрана ремек-делом архитектуре), а на сличан начин општина се решила дуга према Државној хипотекарној банци (Министарству трговине је продата зграда трговачке академије, а новац враћен банци). Међутим, то није било све са чим се нова управа морала носити. Затечени хаос у Техничком одељењу почео је да се распетљава радовима на катастарском премеру града који су коштали 750.000 динара, а направљени су и планови за водовод, канализацију и електричну централу. У граду су подигнуте хигијенске и социјалне прилике отварањем народног купатила, дезинфекционог завода, станице за брзу помоћ и спасавање, народне кухиње, старачког дома, претварањем општинских зграда у станове за сиротињу, док је 1933. основана општинска штедионица која је кредитирала сиромашне занатлије. Градоначелник Михаиловић је тежио да од Скопља створи „зелени град", па је по препоруци енглеских урбаниста радио на уређењу паркова и сађењу дрвећа.[229] Калдрмисање новог скопског насеља

[228] *Исто*, стр. 121–122.

[229] АЈ, 38–706–885, *Вардар*, 6. 3. 1934; бр. 137, 2. 11. 1933, стр. 4. Општински буџет за 1934. годину износио је 22,4 милиона динара од чега је на плате ишло шест, техничке радове око пет милиона динара, а

Буњаковац било је такође део градоначелникове акције „Зелена варош – то је идеал г. Јосифа Михаиловића".[230]

Крлежа је 1937. писао о скопској „спанаћ-псеудоцивилизацији", згрожен сликама просјака у прњама на Душановом мосту.[231] Истина, у бановинском буџету је постојала ставка од око сто хиљада динара намењена скопској сиротињи од којих су обезбеђивани брашно, дрва и обрци за седамсто лица у народним кухињама. Упркос томе, Улица краља Петра била је место о коме су сањали сви просјаци, факири, хироманти и преваранти у Вардарској бановини. На централном корзоу учестала су самоубиства због незапослености, а забележено је и неколико убистава. Скопски казнени завод је био смештен у оближњем селу Идризову и његови затвореници су имали прилично уредан живот, у поређењу са многим сељацима: редовну храну, редовно слушање радија и уредно радно време.[232]

Раде Драинац је оставио своје утиске о граду који је некад познавао у сасвим другачијем светлу. Јесење сунце, уморни и болесни пејзажи, села обавијена љубичастом маглом... Чинило му се да је живот обновљеног Скопља пулсирао у другачијем ритму:

„Ломили смо ноге недавно, покојни Коста глумац и ја. Улице беху блатњаве, прекопане, разривене, неосветљене. Посетиоци позоришта су се враћали домовима са фењером у руци. Само су ноћу лутали пси и мачке, оне репате ангорске мачке које су језиво маукале пред капицицима. У негдашњој кафани Смирна и преко зиме становале су ласте. Над Вардаром и парком Идадије небројна јата врана и чавки. Од те паклене галаме некад се није могло живети у овом граду. Прошле године сам та иста јата врана и чавки сусрео у Варни и Бургасу. Напустиле су ове крајеве, као да су одлетеле за новим лешинама. Нико не може зажалити за тим временима. Пред пекарницама, малим дућанима, дрхтали су продавци алве, шећера, кисела млека. На Душановом мосту увек је било радника, загледаних у мутну воду... А данас је друго. Скопље је закоракнуло. Развио се интелектуални, привредни, па чак и банкарски живот. Скопље има својих аферица, својих смицалица, свој ритам живота, оригиналан, специјалан. Где је некада био ћепенак, сада је палата. Адвокат који је дошао са севера умео је за кратко време да стекне приличну кућицу. Банка која је донела нешто капитала, сада се ојачала. Дошли су оркестри, париски кројачи, шеширџије, лекари, професори, комисионари, новинари... Од блатњавог града, од прекопаних улица, од оног оријенталског ужаса остало је врло мало трагова. Град који никад није сањао о водоводу и канализацији сада је на путу све те благодети да ужи-

отплату општинских дугова нешто преко четири милиона динара. У плану је била рекострукција 20 улица, израда тротоара на вардарском кеју, проширење школских дворишта, пијаца, водовода и отварања јавних чесама.

[230] *Вардар*, бр. 125, 5. 10. 1933, стр. 6.

[231] M. Krleža, *n. d.*, str. 15.

[232] *Вардар*, бр. 54, 2. 2. 1933, стр. 2; бр. 631, 17. 11. 1935, стр. 4; бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 17; бр. 90, 8. 6. 1933, стр. 7; бр. 137, 2. 11. 1933, стр. 5; бр. 95, 25. 6. 1933, стр. 3; 473, 19. 5. 1935, стр. 6.

ва. Али је исто тако на путу да зажмури, да стегне усне. Јер култура долази са страховитим захтевима. Она је за неке Дамаклов мач, за неке помоћно средство у животу...“[233]

Једна пољска списатељица је доживела Скопље као „минијатуру“ Сарајева: исте стреласте тополе и минарета, мирис мајчине душице по гробљима на околним брдима, базари са шареним ћилимима, бакарним посуђем и сребрним, филигранским производима:

„Турци седе, са ногама скупљеним пода се, на прагу свог дућана – веома апатични, озбиљни. Дају утисак правих замишљених филозофа. Не вичу, не скрећу много пажњу на себе виком, и можда чак гледају зачуђени кад неко уђе у дућан и прекине их у њиховом размишљању, питајући о цени робе – јер то их онда приморава да оставе чибук или филџан црне кафе и да разговарају. А нису се претргли од посла. А и нашто? И иначе биће све онако како Алах буде хтео...“[234]

Развој робноновчаних односа, оснивање малих чаршија, заната и текстилних фабрика у Лесковцу и Скопљу подстакли су промене у одевању градског становништва.[235] Велики утицај на прихватање светске моде имали су печалбари који су се враћали у родни крај и отварали радње какве до тада нису постојале на овим просторима. Градска мода није мимоишла ни међуратно Скопље, у коме је још почетком 20. века под европским утицајима истискиван турски стил, при чему су задржани неки оријентални детаљи (фес).[236] Бивши четници и качаци су своје некадашње униформе заменили грађанским оделима, сходно новим улогама у јавном животу. Ипак, широке масе муслимана нерадо су напуштале своју традиционалну одећу, чак и у случајевима када су практични разлози то захтевали. Осигуравајући завод се 1939. обратио Министарству правде за помоћ, пошто муслимани нису желели да се на радним легитимацијама фотографишу гологлави (без кечета или феса), али се побунио реис-ул-улема тврдећи да то вређа њихова верска осећања.[237]

Скопље је имало великих комуналних проблема јер су грађани слабо измиривали своје обавезе према општини: локална управа је више пута током 1933. апеловала на грађанство јер је од предвиђених средстава наплаћена тек четвртина.[238] Исте године у Скопљу је побијено преко две хиљаде паса-луталица да би се наредне године накотило још толико. За свега годину дана на простору града су забележена 254 уједа, од чега је у 19 случајева доказано бесни-

[233] АЈ, 38–706–885, Раде Драинац, „За трагом истине под јужним небом (међу каишима фабрике народног живота)“, *Правда*, Београд, 20. 11. 1931.

[234] АЈ, 38–706–885, *Скопски гласник*, 1. 5. 1932, текст Казимјере Алберти објављен у 6. броју листа *Зједночење*.

[235] Ј. Трифуноски, *Народни живот*, стр. 150.

[236] С. Христова, *н. д.*, стр. 213–214.

[237] АЈ, 63–136, документ од 23. 4. 1937.

[238] АЈ, 38–706–885, *Скопски гласник*, 11. 11. 1933. Од такса за поливање и чишћење улица наплаћено је 37,5% предвиђених средстава, за изношење кућног ђубрета 19,7%, за употребу канала 26,9%, за обезбеђење приватне имовине од пожара 21,3%, од дуговања из претходних година 51,2%.

ло код паса. Занимљиво, жртве су најчешће биле добростојеће особе, које су уједали властити (бесни) пси. Ипак, у Скопљу није било смртних случајева док је у Вардарској бановини једанаест особа преминуло од уједа бесних паса. Сматрало се да је проблем луталица које су се врзмале по парку, око месара, пекара и позоришта био турско наслеђе, те да је својевремена акција младотурског режима – тамничења 15.000 паса по Цариграду – била слаба утеха за савремене проблеме Скопља.[239] У комуналне проблеме града спадали су и необезбеђени прилази реци и каналима.[240]

Крајем тридесетих година друштвена слика Скопља није била ружичаста. Лошим газдовањем приходи електричне централе су преполовљени, док је социјално стање грађанства било „веома неутешно": трећина Скопљанаца бавила се занатима, 15% пољопривредом, по 12% трговином и саобраћајем, 11% јавном службом. Годишњи приходи општине кретали су се око 26 милиона динара, што је за град од 75.000 становника било изузетно мало. Око 42% тих прихода стизало је од скопске електричне централе, а пошто је остатак зависио од прикупљених трошарина, одлучено је да се неке од њих повећају. Градоначелник Скопља је непрекидно указивао на тешку борбу са „организованим иностраним капиталом" (шведским *Електроинвестом*) који је својевремено ометао почетак градње централе.[241]

Упоредо са настојањима бана Андрејевића да реализује зајам од сто милиона динара за привредну обнову Вардарске бановине, скопска општина је јуна 1940. била спремна за закључење кредита код Државне хипотекарне банке у износу од педесет милиона динара. У Скопљу се обрео председник те банке Момир Гломазић, не би ли са председником скопске филијале Камперелићем и градоначелником Михаиловићем детаљно проучио реализацију кредита. Новинари *Времена* су пренели градоначелникове речи да је влада Драгише Цветковића посредовала у добијању овог зајма. Око осам милиона је требало искористити за „увођење уличних саобраћајних средстава" – након закључка о нерентабилности трамвајског саобраћаја прешло се на идеју о увођењу тролејбуса на скопске улице! Нешто преко једанаест милиона динара зајма било је предвиђено за изградњу канализације, око пола милиона ишло је за откуп земљишта за нове школске зграде, шегртски дом и модерно породилиште.[242]

[239] АЈ, 38–706–885, *Вардар*, 27. 2. 1934. Осим тога, пелцовање и лечење 253 уједене особе коштало је око 20.000 динара.

[240] *Вардар*, бр. 544, 30. 7. 1935, стр. 4. Тако су се у лето 1935. код бране на Вардару која је одводила јаз за млин Бећира Емина удавила двојица жандарма и двојица кувара из Официрског дома.

[241] АЈ, 38–706–885, *Правда*, Београд 29. 3. 1940.

[242] АЈ, 38–706–885, *Време*, Београд, 23. 6. 1940. Из овог кредита је требало довршити водовод, а мимо зајма општина је издвојила осам милиона за подизање велике кланице и хладњаче. Пројекат су финансирале банска управа и скопска трговинско-индустријска комора.

Токови и исход колонизационе политике

Непосредно после Балканских ратова српска влада је почела да спроводи колонизацију земљишта које су напустили муслимани, али се до почетка Првог светског рата релативно мали број колониста населио због неприпремљених услова, недостатка времена, отпора месног становништва и страха потенцијалних досељеника. Хаотична ситуација је настала током рата када су дотадашњи резултати колонизације поништени, а процеси исељавања, узурпације и продаје настављени, рефлектујући се на слабљење муслиманске елите. У брдовита албанска насеља колонизовани су најпре Црногорци, јер се сматрало да су били ментално и културно најсличнији Албанцима. Осим тога, они су се без много страха усељавали у конфисковане куће качака „не бринући много ни о могућој освети, нити о тапијама".[243] Према речима начелника Министарства аграрне реформе из септембра 1919, постојала је намера да се тзв. добровољци (а нарочито Црногорци) насељавају уз важне стратешке пунктове, првенствено у Метохији, Дреници, дојранском и малешком срезу „да се на тај начин спречи даље упадање Арнаута" из Албаније.[244] Посебна категорија субјеката били су *добровољци* којима је још српска влада на Крфу 1917. обећала довољну количину обрадиве земље у знак признања за ступање у редове њене војске. Међутим, како се рат примицао крају број „добровољаца" снабдевених сумњивим доказима о учешћу у рату се намножио.[245]

Под утиском чињенице да је нарушавање етничке структуре Косова и Метохије у корист албанског становништва (тј. исељавања Срба „уз благонаклоност турских власти") трајало од краја 17. века све до 1912. године,[246] неки аутори су у међуратној колонизацији видели покушај исправљања историјске неправде.[247] Расправљајући у Народној скупштини о буџету, др Велизар Јанковић се дотакао и колонизације: „Ми смо за 10 година свега са 2% поправили однос анационалног елемента према националном елементу, а већ три године не уводи се у живот закон о насељавању Јужне Србије".[248] Намера је била да се населе „национално заслужни и проверени елементи", тј. ратни добровољци, четници, жандарми, граничари, оптанти, избеглице и партијски активисти, мада је међу њима било и пензионисаних службеника, пропалих

[243] Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005, str. 325–327, 340.

[244] *Југословенска држава и Албанци*, прир. Љ. Димић, Ђ. Борозан, књ. 1, Београд, 1998, стр. 323.

[245] Александар Апостолов, *Колонизацијата на Македонија во Стара Југославија*, Скопје, 1966, стр. 66; Костадин Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, София, 1983, стр. 23.

[246] Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, London, 1998, pp. 114, 172, Z. Janjetović, *n. d.*, str. 25.

[247] Nikola Gaćeša, „Kolonizacija Srba i Crnogoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNRJ (1918–1948)", *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka*, Beograd, 1990, str. 112.

[248] *СБНС*, 38. ред. саст, 13. 3. 1933, стр. 19.

трговаца, па и авантуриста и пустолова.[249] Један Словенац из Горице је, хвалећи се својим југословенством, изразио жељу да се посвети земљорадњи, па је затражио од Дворске канцеларије земљиште у Повардарју и кредит за набавку пољопривредних справа. Међутим, у наставку писма он износи и „резервни" захтев – да му се изда „дозвола за пут око света" од које би, како каже, цела држава имала користи.[250]

Фебруара 1919. донете су Претходне одредбе за извођење аграрне реформе, а маја 1922. Закон о колонизацији којим је прецизиран критериј за дефинисање категорије *великог поседа*. Отуђење великог поседа спроводио је срески поглавар по одлуци великог жупана, после чега би држава одређивала откупну цену „вишка" земљишта које би било одузето за потребе аграрне реформе.[251] Општине, градови и колонисти су могли затражити експропријацију одређених парцела уколико су имали разрађене планове зидања стамбених објеката, а по добијању сагласности постајали су власници земљишта.[252] Уредба о насељавању јужних крајева је 1931. претворена у закон, док је изменама и допунама из јуна 1933. требало ставити тачку на постојећи хаос. Да би подстакла насељавање, држава је из буџета обезбедила бесплатан превоз и грађевински материјал: само 1921. издвојено је шест милиона динара, а током наредне буџетске године скоро 24 милиона.[253]

Колонисти су по насељавању ослобађани државних пореза – окружних, среских и општинских прireза на три, а од 1928. на пет година. Процес је спроводило Министарство за аграрну реформу преко Врховног аграрног повереништва у Скопљу и његових подручних повереништава, као и Савез аграрних задруга. Углавном су дељене необрађена државна земља, напуштене парцеле исељеника и земља одузета од одметника-качака. Од предвиђене површине за насељавање до 1928. издељена је свега половина, а скоро четвртину земље чинила су „безвласничка имања" која су муслимани трајно напустили. Само на територији Аграрног повереништва у Пећи је 1919–1939. било 9.674 ха трајно напуштеног (качачког) земљишта.[254] При одређивању субјеката аграрне реформе главну реч је водио срески поглавар који је путем периодичних ревизија проверавао понашање насељеника међу којима, бар декларативно, није смело бити државних чиновника, свештеника и гостионичара. Супротно прописима,

---

[249] А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 131–133.

[250] AJ, 74–51–72, Писмо Јернеја Шинигоја дворској канцеларији од 13. 5. 1929.

[251] Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*, Sarajevo, 1958, str. 387; Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, стр. 86.

[252] *Наредба о дефинитивном утврђењу објеката и субјеката аграрне реформе*, Београд, 1925, стр. 3–7. Општине и колонисти нису смели отуђити добијено земљиште без одобрења Министарства за аграрну реформу.

[253] Иван Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна (1912–1941)", *Историја на македонскиот народ*, том 4, Скопје, 2000, стр. 163–165.

[254] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 125, 225. До 1935. од дефинитивно ограниченог земљишта 43,8% је пре деобе припадало држави, 26,8% општинама, 22,7% је било „трајно напуштено земљиште", 6,5% су чиниле приватне парцеле, а 0,2% поседи цркава и манастира.

земљу су добијали официри, „заслужни грађани“, учитељи и чиновници, па је тако током 1926. земља масовно дељена добровољцима са Скопске црне горе и комитама, а позамашне парцеле су добијали и срески начелници, претварајући се у „нове бегове“. Према неким статистикама месно становништво је до 1925. године добило једва петину од укупно раздељене земље.[255]

О колонизацији су најисцрпнија сведочанства оставили људи који су били руководећи део њеног механизма. Сретен Вукосављевић је службовао у Македонији као повереник и подсекретар за аграрну реформу истичући се при подизању две велике насеобине: Витомирице крај Пећи и Карађорђевца на Вардару. Други је био Ђорђо Крстић, бивши судија сарајевског апелационог суда, а потом помоћник врховног аграрног повереника у Скопљу.[256] Вукосављевић је сматрао да је притисак сељачких маса на државу после 1918. био тако снажан да им је власт изашла у сусрет бојећи се социјалне револуције.[257] Истина, регент Александар је јануара 1919. издао проглас којим је обећао обрадиве површине „за слободне сељаке у слободној држави“, истовремено их позивајући да се стрпе док влада не реши аграрни проблем а велепоседницима обећавајући накнаду за земљу која ће им бити одузета.[258] Међутим, колонисти су у почетку масовно добијали земљу која је одузимана од власника са регуларним папирима, па је 1922. Србима из Војводине предложено да сами одаберу место за насељавање. И сам Вукосављевић је као високи представник аграрних власти 1918. саветовао македонске сељаке да присвоје земљу својих ага и бегова „и тако ставе државну власт пред свршен чин“.[259] Сличне ствари дешавале су се и у струмичкој области, а многим људима земља је одузимана због „неправилне куповине“ од Турака.[260] Потенцирајући феномен мржње, Р. Шкријељ пише да је широка и брза акција српске колонизације Повардарја спровођена на штету сеоског становништва које је „из дна душе мрзело српског колонисту“.[261] Иако су насељеници унапредили технику рада, сеоски Албанци и варошки Турци су на колонизацију гледали као на национално угрожавање. И локалне власти су попреко гледале на досељенике склоне опонирању како „кваре добри домаћи народ“. Изузетак су представљали официри који су им помагали иако им то није била професионална обавеза.[262]

---

[255] *СБНС*, 75. ред. саст, 22. 3. 1926, стр. 362–363; 77. ред. саст, 24. 3. 1926, стр. 436–437; *Наредба о дефинитивном утврђењу,* стр. 7–10; К. Палешутски, *н. д.*, стр. 25. Прилепски начелник Д. Стевановић је добио 10 хектара земље на којој му је радило 16 прилепских породица.

[256] Đorđo Krstić, *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo, 1928, str. 2–3.

[257] Јован Ф. Трифуноски, *Међуратна колонизација Срба у Македонији*, Београд, 1991, стр. 11, 21.

[258] Z. Janjetović, *n. d.*, str. 327.

[259] Ванчо Бурзевски, „Економската положба на македонските селани меѓу двете светски војни“, *Гласник ИНИ*, бр. 2–3, Скопје, 1982, стр. 92.

[260] AJ, 74–51–72, л. 193, 194; *СБНС*, 69. ред. саст, 23. 5. 1922, стр. 90; 5. ред. саст, 28. 10. 1926, стр. 62.

[261] R. Škrijelj, *n. d.*, str. 208; Стојан Киселиновски, *Етнички промени во Македонија (1913–1995)*, Скопје, 2000, стр. 52.

[262] Vladan Jovanović, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije“, *Tokovi istorije*, br. 3/2006, Beograd, 2006, str. 28–29.

* * *

Законом о банској управи укинути су сви уреди и дирекције дотадашње аграрне управе, а сви послови пренети су у надлежност Врховног аграрног повереништва у Скопљу, које је 1929. године затекло 111.000 несвршених предмета. Упркос великом послу око сређивања запуштене бирократије, основана је Теренско-техничка секција за колонизацију, која је радила пројекте наводњавања и изградње исељеничких кућа.[263] Међутим, несталност колонистичких поседа и подела земљишта по политичком кључу довели су до општег осећаја неизвесности код насељеника на „њиховим" неубаштињеним поседима.[264] Ни чињеница да је посао око убаштињења на подручју Апелационог суда у Скопљу био ослобођен свих такси није им била од веће користи.[265] Средином тридесетих година свега шест срезова Вардарске бановине имало је катастар.[266]

Код врховног аграрног повереника било је 1930. око 40.000 нереализованих решења за доделу земље која датирају из 1920. године и велики број молби за доделу земље. Да би се како-тако задовољила правда, решено је да се земља дели хронолошки, тј. по редоследу подношења захтева.[267] Ипак, у пракси су квалитетне парцеле дељене брже ономе ко би платио, а за новац је земљиште изузимано из комплекса и враћано старим власницима и селима.[268] Егзистенцијални проблеми муслимана су веома брзо долазили до њихових политичких вођа. Министар саобраћаја Мехмед Спахо је почетком јула 1938. известио министра пољопривреде да су се муслимани источког среза жалили како им је до те мере одузимана земља да је претила опасност да постану бескућници. У питању је било ограничавање земље за колонизацију због чега је министар пољопривреде уверавао Милана Стојадиновића да се не ради о насиљу већ законитом процесу који је захватао како муслимане тако и хришћане. Он је нагласио да му се муслиманска делегација из Истока и Пећи није жалила на насиље, већ је тражила да им се приликом ограничења остављају веће површине пошто је земља била слабијег бонитета. Њихов захтев је наводно прослеђен Врховном аграрном повереништву у Скопљу.[269]

Савез аграрних задруга Јужне Србије је по много чему био контроверзна установа. Њен вишегодишњи управник Васа Шалетић је 1936. предлагао исељавање Албанаца у режији Савеза који би истовремено био заду-

[263] *СЛВБ*, бр. 33, 15. 11. 1930, стр. 3.

[264] Z. Janjetović, *n. d.*, str. 338.

[265] *СЛВБ*, бр. 48, 28. 2. 1931, стр. 2.

[266] *Стенографске белешке Сената* (даље *СБС*), I, 11. ред. саст, 25. 3. 1936, стр. 215.

[267] AJ, 74–51–72, л. 377, наредба врховног аграрног повереника бр. 103 од 22. 9. 1930.

[268] А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 138. На Косову је читав низ посредника учествовао и зарађивао на оваквом послу.

[269] AJ, 37–42–499, министар пољопривреде председнику Министарског савета, 14. 7. 1938.

жен за откуп њихових имања и трансфер у Турску.[270] Поред тога што је политички злоупотребљаван, Савез је убрзо постао и парадигма корупције. Само у периоду 1920–1926. Министарство аграрне реформе је у Савез уложило 64 милиона динара, упркос лошој кадровској организацији, промашеним инвестицијама, манипулацијама при набавци грађе и пољопривредних справа.[271] Током 1930. године Савез се састојао од 134 аграрне заједнице и 18 слободних задруга, са више од 12.000 чланова, којима су поред колониста почели приступати и мештани. Савез је (бар декларативно) радио на смештају насељеника, подизању њихових кућа, кредитирању, набавци пољских алата, семена и вештачког ђубрива, организовању заједничке продаје производа и сл. Међутим, како насељеници још увек нису постали правни сопственици земље, они нису могли ни да се задужују код Аграрне банке, због чега су ишли зеленашима. Ослобађање од разних дажбина, омогућавање кредитирања и обустава одузимања земље били су неки од државних корака који су били срачунати на повећање насељеничких компетенција.[272] Према писању бугарског листа *Македонија* једино су колонисти могли бити чланови Савеза аграрних задруга и по том основу су ослобађани дажбина и добијали најплоднију земљу. Савез је, противно својим темељним принципима, помагао и градске насељенике, па је тако скопским колонистима додељено скоро 40 милиона динара.[273]

На конгресу аграрних заједница Вардарске, Моравске и Зетске бановине, одржаном 30. марта 1930. у К. Митровици саопштено је да је у Јужној Србији постојало 180 аграрних заједница. Изражена је захвалност министру пољопривреде на моралној и материјалној помоћи, уз закључак да је дотадашњи начин дељења земље био неадекватан за „солидан економски развитак једне породице". Министар је умољен да убрза право на убаштињење код оних који су стекли законски рок, пошто без права својине није било ни могућности кредитирања насељеничких породица. Шест година касније одржан је кумановски конгрес Савеза аграрних задруга који је резолуцијом поздравио вест да су влада и парламент донели одлуку о отпису насељеничких дугова. Ипак, чини се да витални проблеми из претходног периода нису били решени, што се види из списка њихових захтева. Занимљиво је да је уочи конгреса Савеза у Скопљу марта 1935. министар пољопривреде препоручио дворској канцеларији да не шаље свог изасланика, јер је на њему владина комисија требало да изврши „преглед целокупног Савезовог рада и пословања".[274] После из-

[270] AJ, 37–22–175, л. 362–365.

[271] Đ. Krstić, *n. d.*, str. 74. До 1930. држава је преко Савеза издала насељеницима 11 милиона динара готовине за зидање кућа, куповину семена и алата (*СЛВБ*, бр. 33, 15. 11. 1930, стр. 3).

[272] AJ, 74–51–72, л. 306.

[273] AJ, 38–505–657, *Македония*, София 22. 9. 1933. За председника Савеза Васу Шалетића се каже да је, иако необразовани бивши писар кожарског завода, поседовао кућу у Скопљу, вилу у селу Сарај и четири милиона динара готовине!

[274] AJ, 74–51–72, л. 306, 307, 668, 719, 720, Резолуција Конгреса Савеза аграрних задруга у Скопљу од 30. 3. 1936. Савез је тражио расподелу додатних земљишних комплекса, упрошћавање поступка убаштињења, ревизију решења којима је земља одузимана или редуцирана, доношење одлуке о

вршеног отписа дугова од 1. јула 1938. утврђено је да Савез аграрних задруга дугује Министарству пољопривреде скоро осам милиона динара.[275]

Питање исплате бивших власника представљало је директан терет за државни буџет, што се нарочито испољавало у годинама светске економске кризе. Аграрни судови су утврђивали накнаду за одузета земљишта, али и ренту која је припадала бившем господару.[276] У предлог буџета Министарства финансија за 1932/33. годину накнадно је унета сума од 1,3 милиона динара за откуп имања, док су у буџету Министарства пољопривреде за 1934/35. годину издвојена два милиона за исплату зајмова за откуп земљишта и бескаматних кредита насељеницима. Пошто је сума била симболично мала, министар пољопривреде је предложио отварање кредита код Државне хипотекарне банке у износу 12–15 милиона динара, док је за отплату ануитета требало да послуже поменута два милиона из ресорног буџета.[277] И заиста, на седници од 23. маја 1934. Министарски савет је одобрио закључење зајма од 15 милиона динара код Државне хипотекарне банке за куповину приватног земљишта у Јужној Србији ради насељавања „нашег здравог националног елемента".[278] Новембра 1938. Одељење државног рачуноводства је требало да исплати пет милиона динара Државној хипотекарној банци „за исплату накнаде бившим власницима чивчијских имања у ранијим покрајинама Јужне Србије и Црне Горе".[279] На основу Финансијског закона за 1939/40. Министарски савет је донео уредбу којом је министар пољопривреде био овлашћен да по властитом нахођењу располаже свотом од 1,5 милиона динара за откуп земље и некретнина оних лица која су након југословенско-италијанског споразума (март 1939) затражила италијанско држављанство.[280] Када се радило о тзв. спорном земљишту и објектима, Врховно повереништво аграрне реформе у Скопљу је крајем 1937. направило пресек стања, према коме је у 24 вароши и града Вардарске бановине од укупно 1.884 објеката било 1.148 „неспорних" и 736 „спорних". Међутим, када се поменуте некретнине изразе у динарима, добија се доста другачија слика: укупна вредност спорних објеката је износила 3,9 милиона динара, наспрам 2,5 милиона, на колико је процењена вредност неспорних објеката.[281] Збрка

раздужењу земљорадника према свим повериоцима, отварање школа, бесплатно дељење садница, подизање хигијенских бунара, повластице при коришћењу државних шума, бесплатна подела лекова итд.

[275] АЈ, 67–28–258, к. бр. 3789, Савез аграрних задруга Министарству пољопривреде 11. 10. 1939. Иако је рок за отплату продужен за још годину дана Савез је прикупио свега 317.200 динара, углавном у вредносним папирима.

[276] АЈ, 67–28–258, бр. 2723, 22. 7. 1939.

[277] АЈ, 70–428–701, 31. 12. 1931; 67–28–259. У предлогу Министарства пољопривреде се наводи да би требало искористити појачано исељавање муслимана и откупити имања по нижим ценама.

[278] АЈ, 67–28–256, јул 1934.

[279] АЈ, 70–428–701.

[280] АЈ, 67–28–262.

[281] АЈ, 96–21–70, К. Пов. бр. 161/37, 29. 11. 1937. Највише спорних објеката било је у Битољу и Струмици, премда су у Дебру и Радовишту скоро сви објекти проглашени спорним.

око статуса „безвласничких имања“ рефлектовала се на рад Управног одељења Вардарске бановине, које је било затрпано захтевима муслимана да им се врати имовина која је проглашена безвласничком, узурпирана и продата трећим лицима.[282]

* * *

Притиснути тегобама насељеничког живота, „покрајинским предрасудама и ускогрудошћу самог државног апарата“, многи колонисти су добијену земљу нелегално продавали и враћали се у родни крај или су је најчешће изнајмљивали муслиманским велепоседницима, а они се селили у оближње вароши.[283] Једном насељенику у Иловици аграрне власти су 1933. одузеле винограде и поделиле их основној школи и приватном лицу. Према речима оштећеног, неправда му је још теже пала када је видео да нови власник виноград издаје другоме под киријy.[284] Трговина додељеном државном земљом почела је још средином двадесетих година, због чега је 1927. извршена прва озбиљнија ревизија.[285] Врховни аграрни повереник у Скопљу је септембра 1930. донео прилично оштру наредбу пошто је уочено да су колонисти масовно склапали са купцима „уговоре о уступању“ у којима је сума за откуп дугова према аграрној заједници премашивала стварни дуг, тј. у њу је урачунавана готовина равна тржишној вредности некретнине. Наредбом је изричито наглашено да „трговина са државном земљом не може се и не сме дозвољавати“ и сходно томе је сваком колонисти који би на овакав начин напустио и „уступио“ државну својину запрећено кривичним гоњењем. Истовремено, решење о додели земље било би му поништено, а земља стављена на располагање аграрним властима за даљу деобу.[286] Током инспекцијских путовања нарочита пажња је обраћана на село Брвеницу у доњополошком срезу, пошто су неки од мештана тврдили да се велики број „тетовских четника“ тамо населио само да би трговао додељеним земљиштем. Заступник врховног аграрног повереника пуковник Иван Брановачки (познатији као старешина соколске организације) је скренуо пажњу насељеницима да се њихове међусобне погодбе неће важити без решења врховног повереника. Пошто апели нису уродили плодом, он је поново обишао село августа 1930. године и казнио двојицу купаца, наглашавајући у свом извештају да се таква трго-

[282] АЈ, 74–219–313, л. 287, Управа полиције Скопља Краљевској банској управи, 24. 8. 1939. Августа 1939. појавио се Мехмед Рушид са тапијом на плац и кућу у Скопљу у којој је већ девет година живео дуборезац Нестор Алексијевић. На основу тапије стварни власник имања је био др Владимир Костић који га је од Рушида својевремено купио. Аграрно повереништво је одустало од тог имања и уступило га др Костићу.

[283] А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 107. Тиме је „поништаван један од главних циљева аграрне реформе и колонизације“ (Z. Janjetović, *n. d.*, str. 339).

[284] Државен архив на Република Македонија – Скопје (даље: ДАРМ), фонд Врховно поверенство за аграрна реформа (121), кут. 1, арх. јед. 88, лист 178.

[285] Ђ. Krstić, *n. d.*, str. 21–24.

[286] АЈ, 74–51–72, л. 377, наредба врховног аграрног повереника бр. 103 од 22. 9. 1930.

вина мора немилосрдно сасећи у корену.[287] Овакви трговци земљиштем су свакако могли имати узор и у самом врху државе.[288]

У децентрализованим и анархичним аграрним надлештвима корупција и политичко мешетарење су били изгледнији. Спрега чиновника и неких народних посланика у плашењу колониста расељавањем имала је често политичку позадину. Са друге стране, колонисти су били згодни као средство за плашење „домородаца", на чије се гласове такође рачунало.[289] Да „анационални елеменат налази неоправдану заштиту код народних посланика", приметио је и врховни повереник за аграрну реформу пуковник Вељa Димитријевић. Он је јула 1932. скренуо пажњу министру пољопривреде на понашање народног посланика Вељковића који је у селу Кучкову подстицао албанске староседеоце на отпор аграрним властима. Да иронија буде већа, то је радио заједно са инспектором Министарства пољопривреде чија је комисија требало да испита неправилности аграрних органа при деоби земље у бардовачкој и мирковачкој општини. Инспектор је рад комисије у потпуности препустио Вељковићу, збијајући успут неслане шале са геометрима, вређајући колонисте, председника општине и челнике Аграрног повереништва. Наиме, одлуком Државног савета староседеоцима је била одузета земља и они су уз асистенцију жандармерије морали да је напусте. Комисија је демонстративно радила у једној приватној кући, где је лично примала аграрне интересенте, а да би и симболично исказала свој став према колонизацији, премерила је врбак Васе Шалетића и поделила га мештанима. То је био повод да се у село запути пуковник Брановачки и поручи да на „деструктивни рад" инспектора Стојановића и посланика Вељковића не треба обраћати пажњу.[290] И староседеоци из Дабиља су нерадо гледали како се у суседно Драгомирово насељавају „неморални и нерадни Далматинци", јер је селима брујало како је неколико колониста силовало старију жену која је потом умрла. Као бранилац дабиљских староседелаца појавио се др Фиданчевић агитујући против досељавања колониста и бранећи „нарушене чифчијске интересе мештана".[291]

Колонизација у охридском и битољском крају трпела је неуспех услед деловања комита и израженог анимозитета домородаца према насељеницима. У једном тренутку је чак и сама охридска општина покушала да исели последњих

[287] АЈ, 74–51–72, л. 373, 378. У уговорима ових купаца је утврђено да је поред стандардног „откупа дуга" према Савезу аграрних задруга исплаћена и сума од 40.000 динара. Брановачки им је предложио да туже оне који су им продали државно земљиште.

[288] Постоје индиције да су поседи водећих државних функционера, нпр. Николе Пашића и Милана Стојадиновића, куповани јефтино а потом препродавани месном становништву по баснословним ценама (А. Апостолов, *Колонизацијата на Македонија*, стр. 51–52).

[289] Đ. Krstić, *n. d.*, str. 52.

[290] АЈ, 74–91–134, л. 898–900, врховни повереник аграрне реформе министру пољопривреде 25. 7. 1932. Вељковић је понављао да је земља била отета од сиротиње како би се разделила пуковницима, што је албанске староседеоце у Бардовцу охрабрило да прикупљају летину са одузете земље. Када се један од насељеника пожалио инспектору како му Арнаути односе сав усев са додељене земље, овај му је рекао: „Ко је тебе звао да дођеш овамо, иди одакле си дошао".

[291] ДАРМ, 121–1–99, л. 221, 234, 239.

12 колониста.[292] Пошто се током 1932. више охридских мештана жалило да је земља неправедно дељена, Аграрно повереништво у Битољу је направило нове спискове и поново организовало поделу земље за 298 породица сиромашних домородаца.[293] Априла 1936. аграрно повереништво у Струмици било је претрпано захтевима група грађана да се иселе у Бугарску, при чему су навођени истоветни разлози („да се отарасимо земљорадње"). У извештају струмичког аграрног повереника се наглашава да је писац свих тих захтева био адвокат Глигор Димитријевић који је скупљао потписе лица „с конца и конопца да би што помпезније изгледало". Готово сви подносиоци захтева су навели да имају родбину у Софији, те да им је живот у Вардарској бановини додатно отежан фаворизовањем колониста „из старих граница", добијањем земље слабог бонитета, као и ниским ценама жита, дувана и опијума.[294]

Бугарски листови су колонизацију Вардарске Македоније представљали веома агресивним текстовима, описујући је као „варварство" срачунато на ефикасно „посрбљавање". Најжешћу кампању водила је софијска *Македонија*, која је писала о томе како је држава потрошила преко 200 милиона динара насељавајући четнике и Црногорце у Македонију, што су наводно потврдили Ђорђо Крстић и Чеда Јанковић, тадашњи секретар Вардарске бановине.[295] У аграрном повереништву се сматрало да су разни агенти, нејчешће прерушени у „торбаре", систематски сејали мржњу између староседелаца и колониста „који нису сви цвећке, али већим делом су поштени и исправни земљорадници". Тиме су појачавали ружну слику о повлашћеним колонистима који живе „на терет зноја домородаца".[296] Са друге стране, на морал колониста је свакако пресудно утицао сплет неповољних околности у којима су се нашли: „Неутешни изглед празне пустоловине, осећај осамљености међу туђим светом, несавладива чежња за старом средином (...), тешко сналажење у средини непознатих друштвених обичаја и правних уредаба – слабе у почетку насељениково самопоуздање, нагризају његов морал..."[297]

* * *

Идеја да се припадници националних мањина преселе са севера на југ земље и тиме бројчано ослаби мањинско становништво на северу, а њиховим „распршивањем" по југу унапреди радна техника и едукује староседелачко

[292] Đ. Krstić, *n. d.*, str. 35–36.

[293] AJ, 74–51–75, л. 580, 22. 8. 1932. Ради регуларности поступка расподели је присуствовао заменик врховног аграрног повереника који је позвао интересенте да се сакупе дан раније како би извлачили коцку.

[294] ДАРМ, 121–1–99, л. 195; 121–1–97, л. 205; 121–1–98, л. 29–210; 121–1–99, л. 219.

[295] AJ, 38–505–657, *Македония*, София 22. 9. 1933. Према писању софијске *Македоније*, колонисти су до 1932. над месним становништвом починили 151 насиље, 198 убистава и 35 „детоубистава".

[296] ДАРМ, 121–1–99, л. 249.

[297] А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 101.

становништво – остала је у домену пропалог експеримента.[298] Адам Прибићевић је сматрао да је у оно време била потребна већа храброст запутити се на Косово, у Дреницу и Метохију, него у Америку. Према његовим речима, иако су се у јужне крајеве досељавали и Војвођани и Словенци, „само је горштак прогутао ледину и остао жив". Негативно искуство са црногорским колонистима, који су продавали машине и клали стоку добијену од аграрних власти, актуелизовало је потребу да се над њима спроведе нека врста „културне принуде". У том духу је насељавање „темпераментних и насртљивих динараца" јужно од Скопске црне горе сматрано контрапродуктивним, јер су редовно изазивали конфликте са староседеоцима. Међутим, временом су се у гушће насељеним крајевима брисале индивидуалне разлике, па су лична, морална и ментална физиономија престале бити етнички препознатљиве.[299]

Насеље Нова Батања било је састављено од српских оптаната из околине Сегедина, који су добијали нешто веће парцеле, али је скопска хидротехничка служба узалуд бушила бунаре пошто од воде није било ни трага. Навикнути на бољи живот, „пречани" су се већ 1926. вратили у Војводину, па су 1931. у Нову Батању почеле да се досељавају сиромашне српске породице из Добруџе.[300] Фебруара 1932. Добруџанци су се захваљивали врховном поверенику за аграрну реформу што им је преко Црвеног крста обезбедио вагон хране, уз обећање да ће бити „послушни и сусретљиви у сваком погледу, како једном држављанину доликује".[301] Карађорђевац је био типично динарско насеље у Доњем Повардарју у које су већ 1919. почели да се насељавају ратни добровољци.[302] Далматинци из сињског, книнског и бенковачког среза су се 1923. доселили и основали крај Прилепа колонију Александрово. Школу су сазидали од сопствених средстава, а да би саградили и цркву почели су од 1937. да скупљају прилоге у житу.[303] Најмање среће имали су Босанци и Личани који су 1922. населили Кадрифаково у Овчем пољу. У нападу комитске чете Јована Брла убијено је 20 колониста, при чему је страдала читава породица Олујић. Влада је за одмазду ангажовала Удружење против бугарских бандита, па је почетком марта 1923. у митраљеској ватри страдало 56 старијих мештана села Гарван.[304] У спомен на жртве масакра Кадрифаково је преименовано у Олујић (данас Јосифово).[305]

---

[298] Z. Janjetović, *n. d.*, str. 334.

[299] Живко Топаловић, *Привредни проблеми Југа*, Београд, 1927, стр. 21; А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 113, 132–133.

[300] Ј. Трифуноски, *Међуратна колонизација*, стр. 29–30.

[301] АЈ, 74–51–72, л. 554.

[302] Ј. Трифуноски, *Међуратна колонизација*, стр. 35–37. Око 40% су били Крајишници, а 20% Кордунаши и Црногорци.

[303] АЈ, 74–221–316, л. 88.

[304] АСАНУ, бр. 13316/104, *Кадрифалково и Тонатарци*, стр. 1; *СБНС*, 55. ред. саст, 11. 10. 1923, стр. 1702.

[305] *Вардар*, бр. 603, 20. 10. 1935, стр. 2. Село је прву чесму добило тек 1928. године, али су већ 1933. све цеви биле пропале.

Октобра 1930. издата је наредба за додељивање земље свим „контрачетницима“ струмичког среза који су се борили против комита. Фебруара 1934. и Министарство пољопривреде је издало наредбу којом је требало наградити струмичке контра-четнике, а октобра исте године појавио се и списак „заслужних људи“ који нису имали добровољачка уверења, али им је, по речима пуковника Брановачког, требало дати земљу у допуну приликом ревизије сиромашних староседелаца.[306] Било је и доста незадовољних насељеника који су се осећали изиграним. Марта 1936. „националисти-добровољци“ из неродимског и гњиланског среза су се веома оштрим, готово претећим тоном обратили кнезу Павлу тражећи да им се додели обећана земља. Наиме, они су се тамо доселили како би учествовали у „требљењу“ качака и комита (за шта им је обећано земљиште), а остали су и даље надничари код Албанаца. Добровољци су захтевали да им се хитно доделе парцеле „ради спаса национализма“ и да би им се повратила „нада у победу непријатеља“.[307] Оваква упозорења имала су нарочиту тежину с обзиром на чињеницу да су колонисти регуларно снабдевани оружјем преко Савеза аграрних задруга. Тек после случаја у лапском срезу, где су српски насељеници масовно продавали оружје Албанцима, донета је одлука да се и они разоружају.[308]

Колонизација „јужних крајева“ није привлачила само српску сиротињу из пасивних крајева Југославије. Лист словеначких исељеника у Аргентини је 1930. позивао своје саплеменике да уместо у Јужну Америку, крену пут Македоније и Дојрана.[309] У Бистрици, у средњем току Вардара, живели су Помаци који су своју земљу продали Аграрном савезу за 20% реалне цене и иселили се у Турску.[310] Сва имања у селима Бистрица и Дубљане откупила су 1929. прво тројица приватника, па пошто им је пропао пољопривредни експеримент, земљу су понудили на продају Министарству пољопривреде. Око 40 чланова Аграрне заједнице избеглица из Јулијске крајине (Истре, Трста и Горице) купило је у Бистрици 391 ха земљишта за 1,7 милиона динара и населило се, иако нису одмах исплатили новац. Да би добили компактно земљиште и изделили га својим „национално свесним“ члановима, министар пољопривреде им је издејствовао отплату у више годишњих рата. Словенци су проценили да су им за изградњу кућа, инвентар и стоку била потребна још три милиона динара, због чега су решили да подигну кредит код Привилеговане аграрне банке у Београду који би отплаћивали десет година. Последњу рату коју су добили ко-

[306] ДАРМ, 121–1–100, л. 284; 121–1–102, л. 288–289; 121–1–105, л. 294; 121–1–106, л. 205. Априла 1939. још 55 чланова пододбора Удружења четника у Стумици је затражило земљу и добило је по наредби Министарства пољопривреде.

[307] АЈ, 74–91–135, л. 1019, 5. 3. 1936.

[308] *Југословенска држава и Албанци*, књ. 2, стр. 750–759, 845.

[309] АЈ, 38–505–657, *Slovenski tednik*, Buenos Aires, 30. 8. 1930. И љубљанско *Јутро* је 1932. донело промотивни текст о насеобини словеначких колониста у Јужној Србији.

[310] АЈ, 38–418–569, извештај дописника ЦПБ од 28. 2. 1931. У једном тексту софијске *Македоније* пише како су истарски Словенци насели на пропаганду тамошњих орјунаша о Македонији као „рају Јужних Словена“.

лонисти су искористили да откупе преостала имања Турака из Бистренице и Дубљана чиме је њихова заједница заокружила земљиште ових сеоских атара.[311] Међутим, Словенци су и даље куповали земљу, овога пута од Савеза аграрних задруга, тако да је 1936. њихова заједница имала у поседу 1.358 ха земљишта, али и дуг од 4,4 милиона динара. Током зиме 1935/36. један број Словенаца се иселио „из верских разлога", због чега се задруга обратила за помоћ држави како би населила нове интересенте. Тражили су да се, сходно принципу да се колонистима јужно од Скопља отпишу дугови, изађе у сусрет и Бистреници, тј. да држава преузме 80% њихових дугова.[312] Педесетоминутни документарни филм Мирана Зупанича *Separations* (2003) базиран је на изјавама представника три генерације ових насељеника и портретише драматичан имигрантски живот, нестајање старог националног идентитета и прихватање новог. Тешкоће са којима су се сусретали словеначки насељеници спречавале су аклиматизацију и прилагођавање новим животним условима, због чега се известан број њих вратио у завичај.[313]

Избеглице из грчког дела Македоније, тј. 43 фамилије грчких оптаната су се још 1925. самостално населиле у област Ђевђелије и Дојрана, јер је и њима према Закону о насељавању јужних крајева следовала бесплатна земља. Када је грчка влада положила у име накнаде за њихова покретна имања 1,8 милиона динара, мањи део је присвојио Савез аграрних задруга у Скопљу на име краткорочних кредита који су издавани избеглицама. Јуна 1932. из Министарства пољопривреде су у Министарски савет почеле стизати ургенције и молбе да се остатак новца што хитније исплати. Димитрије Беширевић, народни посланик из дојранског среза, пожуривао је исплату новца који је грчка влада већ била уплатила пошто су избеглице биле у очајном стању.[314]

Министар пољопривреде је маја 1934. говорио о јачању покрета сиромашних породица из пасивних крајева државе и избеглица из Албаније и Италије који нису чекали на регуларну процедуру, већ су се прво насељавали, а потом чекали да им се додели земља. Будући да је преостало земљиште било ниског бонитета, министар пољопривреде је указао на „погодан моменат" због појачаног исељавања муслимана у Турску и Албанију, који су своје исељавање условљавали продајом имања и кућа.[315] У формуларима за молбе је стајало да

[311] AJ, 67–28–258, Молба Аграрне задруге исељеника из Јулијске Крајине у Бистреници на Вардару за преузимање и отпис дугова, 20. 3. 1931, 18. 5. 1932, 21. 9. 1932. Банка је грешком прокњижила ову трансакцију као раздуживање код Савеза аграрних задруга!

[312] AJ, 67–28–258, 10. 7. 1936, 11. 7. 1936. Државна хипотекарна банка је 1936. поднела тужбу против бистреничке задруге па су Словенци поново тражили од државе да им притекне у помоћ.

[313] *6th Festival of Slovenian Film*, http://www.film-sklad.si/html/festival2003/en/programme/official-selection/separations/, 23. 6. 2006.

[314] AJ, 67–28–261, помоћник министра пољопривреде Министарском савету 25. 6. 1932; Димитрије Беширевић министру пољопривреде 20. 2. 1933; бр. 5233, 13. 7. 1934. О имовини коју су оптанти оставили у Грчкој сведочиле су под заклетвом њихове комшије у управној згради ђевђелијске општине.

[315] AJ, 67–28–259, бр. 34001, министар пољопривреде Министарском савету, 23. 5. 1934.

молилац „нипошто не долази ради земље док не буде позват“, док су са друге стране, многима поништена решења о насељавању, јер се нису населили у законском року.[316] Иако је држава формално спутавала досељавање без процедуре, у Вардарској бановини је крајем 1929. било око 2.000 самосталних насељеника (тзв. аутоколониста), који су самоиницијативно долазили на југ и куповали имања. Они су више пута тражили да се у правном смислу изједначе са (повлашћеним) државним колонистима.[317]

Према подацима из маја 1937. чак 22% издељене земље било је необрадиво.[318] Неповољно поднебље, сиромашни градови, невешта и слаба радна снага, самовлашће полиције и пореских органа – никако нису личили на доброчинство државе. Фама о „богатом Косову“ била је, према речима Адама Прибићевића, оптичка варка и лаж локалних скоројевића који су, изненађени сопственим успехом, падали у „маћију величине“ дивећи се и величајући све око себе.[319] Упркос томе, највише колонија никло је управо на Косову (у грачаничком, лабском и вучитрнском срезу), где је сграђено и највише насељеничких кућа.[320] Амерички лист *Boston Science Monitor* 2. септембра 1930. писао је о колонизацији Метохије као највреднијем актуелном подухвату југословенске владе, те да је захваљујући предузетој иригацији терена, обнављању аутомобилских путева и аболицији качака ова област постала „перспективан колонистички центар“, спреман да прими преко пола милиона људи! Само у јесен 1931. у Метохији је насељено 1.400 породица из Црне Горе: подигнуте су им типске куће и додељено више од 20.000 ха земље на потезу између пута Призрен–Ђаковица–Пећ и реке Дрима.[321] Већ од 1936. започео је нови талас одузимања земље од Албанаца у пограничним крајевима, при чему им је остављано свега 0,4 ха по члану домаћинства.[322]

* * *

Рекапитулација броја насељеника настала у Министарству пољопривреде занимљива је из више разлога. Прво, чињеница да су подаци упоређивани са „ђенералштабном картом“ може указати на наручиоца ове статистичке

[316] ДАРМ, 121–3–3, л. 19; 121–3–61, л. 187; 121–3–62, л. 189; 121–3–63, л. 192.

[317] АЈ, 38–505–657, *Правда*, 1. 1. 1930. На њиховој скопској конференцији од 29. 12. 1929. изнети су предлози за стварање Удружења самосталних насељеника и основан одбор за израду резолуције у који су ушли Васа Шалетић, Стеван Карамата и Лилија Васић.

[318] АЈ, 96–15–54, К. Бр. 13968/37, мај 1937. Од 3.631 хектара „одметничког имања“ није било необрађених парцела.

[319] А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 102–107.

[320] АЈ, 96–13–49. Учешће државе у финансирању изградње кућа није било апсолутно, нити равномерно, због чега је значајан терет падао на саме исељенике (у Призрену је држава учествовала у изградњи са 65,8%, али зато у Урошевцу свега 5,5%).

[321] АЈ, 38–505–657.

[322] Z. Janjetović, *n. d.*, str. 331. Нежељени резулати колонизације очито су натерали власти да на овај начин униште основ албанске егзистенције и приморају их на исељавање, чиме је појачано антидржавно расположење код Албанаца.

презентације и друго, извршена је систематизација података о насељеницима према њиховој националности и вероисповести, што такође може имати везе са „наручиоцем“ и политичким околностима уочи Другог светског рата. У обзир је узето 47 срезова и то два из Моравске бановине, 11 из Зетске и остатак са територије Вардарске бановине. Према овим подацима (који нису укључивали 268 породица којима је Министарство пољопривреде купило земљиште), у „јужним крајевима“ је до 1940. године било насељено 17.607 породица, тј. 87.743 људи. Од тога је Срба било 78.692 (89,68%), 8.811 Хрвата (10,04%) и 240 Словенаца (0,27%). Према вероисповести, међу колонистима је било 82.388 православних (93,89%) и 5.355 римокатолика (6,1%).[323] Са друге стране, према подацима Врховног аграрног повереништва у Скопљу из 1940. године у „јужним крајевима“ је било 1.078 колонија у којима је живело 19.508 насељеничких породица.[324] Јован Трифуноски је избројао 110 нових колонистичких насеобина само на подручју потоње СР Македоније, тврдећи да је тамо до 1940. било нешто више од 6.000 домаћинстава и до 40.000 колониста.[325] Званични подаци Врховног повереништва аграрне реформе показују сличне податке са спецификацијом земљишта и нешто другачијим структурирањем колониста, из чега се може закључити да су насељеничке породице добијале у просеку 8 ха земље, те да је колонизацијом и аграрном реформом била обухваћена 48.261 породица.

[323] AJ, 67–28–264, *Рекапитулација*.

[324] AJ, 96–21–69, Списак колонија на територији Јужних крајева од 8. 6. 1940.

[325] J. Трифуноски, *Међуратна колонизација*, стр. 12–14. Упркос својим квалитетним антропогеографским истраживањима Трифуноски олако идеализује рад тадашњих државних установа, нарочито Савеза аграрних задруга у Скопљу.

АГРАРНО ПОВЕРЕНИШТВО	Узето за сврхе агр. до 1940.	ИЗДЕЉЕНО							НЕИЗДЕЉЕНО	САГРАЂЕНО КУЋА		
	ха	Колонистима, добровољцима, оптантима, аутоколонистима (породица/ха)	Чивчијама, староседеоцима, стварним сопственицима (породица/ха)	Народним основним школама (школа/ха)	Јавним установама и угледним економијама (установа/ха)	Војсци и жандармерији (број/ха)	Селима за утрине (села/ха)	За путеве (ха)	ха	Држава	Насељеници	Насељеници уз помоћ државе
Пећ	112.310	8.159 / 62.350	3.616 / 10.493	56 / 100	101 / 6.982	55 / 283	53/13.313	2.178	16.611	1.591	6.476	89
Урошевац	41.341	2.905 / 20.891	4.174 / 9.512	46 / 71	57 / 250	21 / 112	- / 7.913	998	1.593	133	2.008	-
Митровица	41.489	1.878 / 19.462	2.659 / 10.723	19 / 43	40 / 106	22 / 37	- / 4.248	1.265	5.604	127	1.567	-
Скопље	153.165	4.126 / 33.823	18.266 / 52.121	156 / 204	228 / 3.498	22 / 99	- / 28.070	2.504	32.033	675	2.792	-
Призрен	32.940	611 / 6.062	1.867 / 5.266	12 / 12	38 / 94	10 / 110	- / 3.803	374	17.217	186	181	118
УКУПНО	381.245	17.679 / 142.588	30.582 / 88.115	289/ 430	467 / 10.930	230 / 1.451	? / 57.345	7.319	73.058	2.712	13.024	207

АЈ, 96–15–57, Статистички преглед обављених радова до краја октобра 1940. године, Израђено у Техничком одсеку Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу на дан 11. 11. 1940.[326]

Према писању бугарске *Зоре* 17. марта 1940. донета је одлука да се појача колонизација у Вардарској бановини због чега је у Београд допутовао Павле Јововић, врховни комесар за колонизацију.[327] Упркос избијању Другог светског рата и његовом изгледном ширењу на Балкан, руководство скопског аграрног повереништва је и у новембру 1940. са доста ентузијазма правило калкулације о предстојећим радовима у наредној години. Међу приоритетима су били спровођење поступка узимања за аграрне сврхе тзв. качачког, пустог и трајно напуштеног земљишта (20.737 ха), премер површина „стављених под удар" аграрне реформе (167.351 ха) и деоба расположивих површина. На 40.556 ха је требало извршити тзв. реамбулацију ради убаштињења интересената на додељеном земљишту (71% таквог земљишта се налазио на територијама повереништава у Пећи и К. Митровици), док је на 200.786 ха требало спровести поступак издвајања минимума пређашњим власницима чија је земља дошла под

[326] Аграрно повереништво у Скопљу је обухватало све аграрне испоставе на простору Македоније.

[327] АЈ, 38–716–895.

удар аграрне реформе. У плану је била и продаја 1.564 безвласничке куће и плаца по варошима и градовима, као и градња 14.260 нових насељеничких кућа.[328]

У поређењу са сличним колонизационим подухватима тога доба (Аргентина, Канада, Кавказ) насељавање Јужне Србије је имало наглашену националну ноту. Истина, чини се да је југословенска колонизација била најјефтинија, тј. на једну насељеничку породицу је издато око 10.000 динара кредита, док је нпр. у Пруској сваки колониста добијао бесповратну помоћ од 120.000 динара, Канади 160.000, а на Кавказу 90.000 динара. Зато су насељеници југа дуговали укупно 93,3 милиона динара, премда је уредбом о отпису насељеничких дугова коју је донела Стојадиновићева влада њихова обавеза умањена за 80%. Да би се колонизација привела крају, аграрне власти и Савез аграрних задруга су убрзали ликвидацију аграрне реформе форсирањем убаштињења насељеника.[329] Међутим, некад су и ванредне околности компликовале земљишне односе. Августа 1939. ваздухопловна команда је правећи помоћну писту аеродрома у Петровцу, заузела земљу 34 колониста. Иако су власници формално остајали у поседу својих имања и били ослобођени свих пореза и прireза, приликом равнања терена су избрисани трагови граница парцела, што је отежало процес исплате накнаде.[330]

* * *

Аграрна реформа и колонизација су веома брзо од социјално-економског и националног подухвата срозане на политикантство. Чак је и беговска олигархија, која је била витално угрожена аграрном реформом, прилично успешно политички трговала до изгласавања Видовданског устава. Према Ђ. Крстићу колонизација у Македонији је имала претежно економски карактер, што је у супротности са његовим идејама о сузбијању бугарске пропаганде и „пресађивању питомог и прилагодног српског елемента“ уместо бугарског становништва.[331] Чињеница је да овај процес није задовољио ни државу, ни саме насељенике, а још мање староседеоце.[332] То је било јасно и великом жупану брегалничке области који је још 1927. сматрао да је дотадашњи ток насељавања доживео крах.[333] Васа Шалетић је као управник Савеза аграрних за-

[328] АЈ, 96–15–57, Програм предстојећих радова за 1941. годину, 10. 11. 1940. Највећи број нових кућа требало је изградити на подручјима аграрних повереништава у Пећи, Скопљу и Урошевцу, док се највише безвласничких објеката које је требало продати налазило на територији Скопља (87%).

[329] АЈ, 38–716–895, *Време*, 25. 10. 1937. У ту акцију су били укључени срески аграрни судови и Виши аграрни суд у Скопљу.

[330] ДАРМ, 121–1–115, л. 557–560; 121–1–117, л. 563.

[331] АСАНУ, бр. 10081/7, *Аграрни проблем у Македонији и Старој Србији*; Đ. Krstić, *n. d.*, str. 19–20, 74, 84. Крстић је Врањанце и Пироћанце сматрао најподеснијим „за асимилацију Македонаца“.

[332] Z. Janjetović, *n. d.*, str. 343. „Држава која је због сиромаштва, лоше организације и неспремног чиновништва, али и корупције и странчарства мало помогла колонисте, није добила чврсте и укорењене чуваре новопripојених, претежно мањинских територија“.

[333] Иван Катарџиев, *Време на зреење. Македонското национално прашање мегу двете светски војни (1919–1930)*, кн. 1, Скопје, 1977, стр. 544.

друга изјавио марта 1936. како је аграрна реформа била „точак без осовине", те да је насељавање Срба међу пола милиона Албанаца било грешка.[334] Жак Ансел, француски географ и академик, који је са толико жара писао о модернизацији Македоније у доба Краљевине СХС, морао је признати да је општи резултат колонизације био поражавајући, јер се од укупног броја насељених породица до краја 1928. године задржало у колонијама свега 45%, док су се остали вратили у завичај.[335]

При сагледавању биланса колонизационог подухвата, треба имати у виду да је до средине двадесетих година из државног буџета годишње издвајано више од 30 милиона динара само за исплату ренте бившим власницима земље која је обухваћена аграрном реформом. Упркос томе, од 23 министра аграрне реформе, колико их се сменило у првој деценији југословенске државе, само су четворица обишла јужну покрајину.[336] Истина, колонизациони процес је често био директан подстрек за извођење скупих хидротехничких радова, пошто су у почетку многе колоније ницале на безводном земљишту.[337] У првим годинама диктатуре међу аграрним повереницима су доминирали скоро искључиво пуковници (Чемерикић, Димитријевић, Брановачки), али се чини да су са више одговорности приступали послу него цивили. Поред тога што није било неопходног „духа мисије", како тврди Прибићевић, у процесу насељавања није било ни континуитета јер ју је спроводило политичко тело – министарство, склоно честим променама. Отуда се и само чиновништво осећало угроженим и несталним, па су морално слабији захватали где су могли док им се државне јасле не би измакле. Велепоседници су изгубили највећи део поседа и за то добили неадекватну и закаснелу одштету, општине су биле незадовољне због губитка прихода, док су обесхрабрени колонисти постали терет, брига и претња за шкрту бирократију.[338] Македонски историчар Ванчо Бурзевски тврди да стару Југославију није ништа тако снажно компромитовало као аграрна реформа, те да је простор Македоније био најизложенији колонизацији у читавој држави, ако се рачуна постотак површине обухваћене аграрном реформом.[339]

---

[334] AJ, 37–22–175, л. 362. Ову изјаву треба схватити као прилог његовој тези о потреби неодложног исељавања Албанаца у Турску.

[335] Jacques Ancel, *La Macédoine, son évolution contemporaine*, Paris, 1930, pp. 87, 104.

[336] M. Stefanović, „Sumaran pregled agrarne reforme na Balkanu", *La Fédération Balkanique*, Nr. 98, p. 11. 11. 1928; К. Палешутски, н. д. 26; Đ. Krstić, *n. d.*, str. 97.

[337] ДАРМ, 119–6–2, л. 18–20, Списак извршених хидротехничких радова 1930–38. на територији Вардарске бановине; N. Gaćeša, *n. d.*, str. 114. У општој журби око насељавања колоније су осниване на погрешним локацијама, што је био један од разлога расељавања Нове Батање, Ерџелије и Мариног Села. Стога је Вардарска бановина до 1938. уложила око 3,5 милиона динара у мелиорацију и асанацију земљишта, регулацију речних токова и водоснабдевање.

[338] А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 111, 134, 138. Прибићевић је читав процес насељавања и хвалисања државе „како није упропастила колонисту" сликовито поредио са ситуацијом у којој отац одводи своје дете пропалом занатлији. И када би којим чудом дете чак и напредовало, отац би се поносно бусао у груди: „Вала сам га отхранио, ухлебио и човека од њега начинио"!

[339] В. Бурзевски, „Економската положба", стр. 96–98.

Када су социолози посматрали однос између увећања популације и раста диференцијације међу њима, закључили су да често и веће заједнице могу бити хомогеније од мањих уколико њихови чланови имају „ограничени контакт".[340] Упркос више него ограниченом контакту између насељеника и староседелаца, хомогеност „јужних крајева" је изостала, као и очекивани ефекат привредног процвата, док су резултати нове етничке мапе поништени Другим светским ратом. Током бугарске окупације колонисти су стављени ван закона: поред убистава насељеника спровођено је њихово систематско расељавање, док је у Ерџелији крај Струмице основан логор за колонисте. Маја 1941. и „Добруџанци" из Нове Батање су завршили у бугарском логору у Мустафину, да би крајем лета били пребачени у Србију.[341] Илузија о добрим намерама Бугарске коју су гајили староседеоци је ишчезла већ 1942. када је наступило опште отимање земље, а они остали „фактички сопственици без решења".[342] После Другог светског рата 15.770 српских породица остало је без права повратка на Косово, Метохију и у Македонију, јер се нови режим дистанцирао од резултата колонизационог подухвата који је спроводила југословенска монархија.[343] Наиме, марта 1945. револуционарна савезна влада је донела тзв. Одлуку бр. 153 којом је српским колонистима забрањен повратак на имања. Иако та одлука никада није формално укинута, нове власти су већ почетком августа 1945. усвојиле и Закон о ревизији колонистичких односа у Македонији, који је за колонисте предвиђао извесне компензације у Војводини.[344] Према документу из септембра исте године, свега 3.352 „бивших колониста" је добило право да се врати на своја имања на Косову и Метохији, док је 306 насељеника који су изгубили право повратка у Метохију такође преусмерено у Војводину.[345]

[340] Leo Schnore, „Social morphology and human ecology", *American Journal of Sociology*, 63 (1958), pp. 620–634.

[341] Ј. Трифуноски, *Међуратна колонизација*, стр. 17, 18, 29, 30. Постојала је наредба да се до септембра 1941. сва српска домаћинства иселе у Србију са покретном имовином.

[342] Ванчо Бурзевски, *Колонизација и деколонизација на Македонија*, Скопје, 1997, стр. 86–89. У два наврата Бугари су до темеља спалили овчепољску колонију Криводол.

[343] Sima M. Ćirković, *The Serbs*, Blackwell Publishing, 2004, p. 276.

[344] В. Бурзевски, *Колонизација и деколонизација*, стр. 6, 97, 106. Бурзевски тврди да је након његовог текста у *Борби* од 1. 8. 1945. Моша Пијаде изјавио како би јавност требало хитно припремити за Закон о ревизији, који је заиста и донет већ после два дана. Уочи распада СФРЈ српски комунистички врх је покренуо медијску и политичку кампању против овог закона, свесно распаљујући националистичке пориве усталасане јавности.

[345] ДАРМ, 121–3–68, л. 201–216, Регистар ранијих колониста са Косова и Метохије за које је Мешовита комисија за ревизију (образована решењем Министарства колонизације ДФЈ од 15. сепембра 1945) донела решење.

Исељавање муслимана

Као што је већ поменуто, упоредо са процесом колонизације одвијало се исељавање, превасходно муслиманског становништва. Додуше, масовна миграција муслимана ка југоистоку Балкана и Турској кренула је још од Велике источне кризе а кулминирала након слома турске империје. Јован Трифуноски сматра да су и неетнички Турци, вођени верским осећајем, пропаст Отоманског царства доживљавали као сопствену несрећу, па су се исељавали у Турску сматрајући је домовином. Јован Цвијић је био уверен да су после ослобођења Србије Турци исељени „природном еволуцијом".[346] Непосредно по аустроугарској окупацији БиХ (1878) око 50.000 исељеника је кренуло за Истамбул, док је на железничкој прузи Митровица–Солун у октобру исте године регистровано 60.000 исељеничких породица. Истовремено, у новопазарском Санџаку је проценат муслиманског становништва рапидно нарастао са 45% на 60%, првенствено захваљујући досељеницима из Босне. Аустроугарска анексија БиХ из 1908. изазвала је нови талас исељавања мухаџира у новопазарски Санџак, али је оно добило нешто другачији карактер пошто је младотурска власт спроводила „отоманизирање" европског дела Турске са много више плана (сматрали су да у „насеобинама мухаџирским лежи услов за миран развитак турске империје"). Пошто су досељеници били „љута сиротиња" и „пргав свет", турске власти су им уступале сва имања која су Срби напустили првих година 20. века, бежећи пред Арнаутима и Турцима.[347] Политичке и националне аспирације балканских народа с краја 19. и почетка 20. века штетиле су правилној процени етнографске структуре Македоније, па је тако нпр. број Турака Македоније у најширем географском смислу варирао између 225 и 620 хиљада.[348]

Током Првог балканског рата исељавање муслиманима је било интензивније са подручја која су запоселе добровољачке јединице црногорске војске.[349] Према сведочењу Лава Троцког који је у јесен 1912. радио као извештач кијевског листа са балканског ратишта, ни поступци српских снага према муслиманском становништву у скопско-кумановском крају нису били ништа мање брутални.[350] И поред гаранција Србије и Бугарске да ће муслимански држављани имати пуна грађанска, политичка и верска права, те да ће световне

[346] Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije", *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007, str. 80–81.

[347] Avdija Avdić, „Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja Jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938)", *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar, 1985, str. 147–152.

[348] АСАНУ, бр. 10081/6, Расправа В. Николића: „Македонски проблем".

[349] Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991, str. 14–17.

[350] George Weissman, Dunean William (Eds.), *The War Cerrospondence of Leon Trotsky: Balkan Wars 1912–1913*, Pathfinder, New York, 1993, pp. 267–277.

школе бити двојезичне, њихово исељавање је узело маха већ од јесени 1913. године. Бечка штампа је писала да се до краја марта 1914. из области додељених Грчкој одселило 24.296, Бугарској 45.900, док је из „новоослобођених крајева" Србије емигрирало око 60.000 муслимана.[351] Према извештају аустроугарског вицеконзула у Бару од априла до јула 1914. преко барске луке се у Турску иселило 16.570 људи, а из области које су припојене Србији 40.000 муслимана. Министарство иностраних дела Турске је оперисало збирним податком о 200.000 муслимана исељених из њених изгубљених балканских провинција, док Џастин Мекарти тврди да је чак 62% муслимана напустило регион. Према његовим истраживањима, на просторима који су после балканских ратова припојени српској и црногорској краљевини (потом Краљевини СХС) око 46% затечених муслимана је остало да живи и под југословенском управом:

	Муслимани 1911. године	**Преостали муслимани**	**Разлика**
Грчка	746.485	124.460	622.025
Бугарска	327.732	179.176	148.556
Југославија	1.241.076	566.478	674.598
Укупно	2.315.293	870.114	1.445.179

Justin McCarthy, „Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva", *Muslimani Balkana: „Istočno pitanje" u XX vijeku*, ur. Fikret Karčić, Tuzla, 2001, str. 56.

Као узроци исељавања се помињу ширење осећања неминовности одласка, верски фанатизам који строго забрањује Турчину да живи под управом народа друге вере, родбинске везе, страх од одмазде због насиља над хришћанима, учешће добровољаца у аустроугарској војсци, као и некажњена неправда коју су починиле нове власти. Нада у бољи и богатији живот у Турској била је такође један од покретачких мотива.[352] Поводом јубилеја скопске медресе сарајевски новинар је приметио да је њено оснивање пробудило из учмалости тамошње муслимане: „Економски потпуно срозани, ново доба и нове прилике сасвим су их збуниле и ошамутиле, да ни сами нису знали шта ће радити. У тој опћој пометњи најбоље им се чинило отићи одатле, напустити своје домове, оставити своју земљу коју је стољећима орао и отићи у Турску."[353] Турски лист *Ла репиблик* је 1937. писао како су Турци у својој историји увек испољавали „каваљерску трпељивост" према народима под њиховом управом, због чега се залагао за пријем Турака који су остали изван граница Турске („пошто Тур-

[351] Bogumil Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje, 1988, str. 97.

[352] Jasmina Rastoder, *Spiskovi iseljenih u Tursku iz Sandžaka iz avgusta i oktobra 1935. godine*, separat, b. g., str. 259–260; A. Avdić, „Opšti pogled", str. 154–156; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, str. 17–19. Банцовић помиње и документ Стојана Протића (1923) којим је предложено да се у наредној деценији број муслимана у Јужној Србији мора свести на 15% тадашњег стања.

[353] AJ, 38–706–885, *Narodna pravda*, Sarajevo, 27. 9. 1940.

чин не може да подноси ропство и презир“).[354] Чак је и Мустафа Кемал Ататурк изјавио како су мухаџири били „турска национална успомена на земље које смо изгубили“.[355]

* * *

Двогодишњи руско-турски рат који је окончан миром у Сан Стефану (1878) узроковао је масовну сеобу муслимана са подручја Бугарске. Према прорачуну Тефлика Бијикоглуа, када су Руси прешли Дунав и кренули ка Једрену, емигрирало је 600.000 Турака, од којих је 100.000 прешло у Анадолију, 150.000 у Истамбул, а исто толико је остало у Родопским планинама, што је потврдила и специјална комисија Берлинског конгреса.[356] Слом Османлијског царства у Првом светском рату и окупација Турске од војних снага Енглеске, Француске, Грчке и Италије створили су нове демографске компликације. Грчко искрцавање у Измиру и продор у унутрашњост Анадолије иницирали су рат за турску независност који је окончан октобра 1922. када су снаге пуковника Мустафе Кемала ушле у подручје Теснаца (из кога су се повукли Французи, Италијани и Грци): у новембру 1922. је свргнут последњи султан, а октобра 1923. је проглашена Република Турска. Мировна конференција у Лозани (новембар 1922 – јул 1923) оставила је Турској читаву територију у Малој Азији и источној Тракији, премда се морала одрећи арапских земаља и острва у Егеју.[357]

Иако је уговором у Лозани потврђено територијално јединство турске нације, она је тек крајем 1929. добила право да самостално одлучује о својим царинским законима, а сходно томе и о питању имиграције муслиманског становништва из балканских земаља. Изузетак представља турско-грчка *конвенција о размени становништва* (јануар 1923, Лозана) којом је исељено 1.230.000 хришћана из малоазијског приморја (640.000 их је завршило у Егејској Македонији), док је са друге стране у Турску из Грчке исељено 360.000 Турака и других муслимана.[358] Према рачуници коју нуди Вестерманов *Атлас светске историје*, после грчко-турског рата миграцијама је било захваћено 1.082.000 Грка, 635.000 Турака, 250.000 Бугара и 125.000 Јермена.[359]

Поред праћења демографских последица грчко-турског рата, пажња југословенске дипломатије била је усмерена и на турско-румунске преговоре

[354] АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Турској (370), фасц. 9, арх. јед. 42, л. 749.

[355] S. Bandžović, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912–1941“, *Prilozi*, br. 32, Sarajevo, 2003, str. 214.

[356] A. Avdić, *n. d.*, str. 149. Још већим бројевима барата Билал Шимшир, који тврди да Бијикоглу није узео у обзир 300.000 исељеника који су емигрирали у солунски и косовски вилајет, нити 200.000 оних који су побегли у друге крајеве империје.

[357] Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, стр. 174–176.

[358] Тодор Симовски, „Миграционите движења од 1912 до 1971 година и реперкусиите врз етничкот состав на наланието во Егејска Македонија“, *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb, 1978, str. 227–230.

[359] *Der grosse Atlas zur Weltgeschichte*, Orbis Verlag/Westermann GmbH, Braunschweig, 1990, p. 153.

о исељавању 400.000 Турака из Добруџе. Охрабрена успехом размене становништва са Грчком, турска влада је јуна 1934. донела закон о колонизацији и исте године закључила са Румунијом споразум о исељавању, које је требало обавити у року од пет година. Према речима југословенског посланика у Анкари (1939), Турска је интензивном имиграцијом „подесног елемента" намеравала да насели опустели појас према Ирану и Ираку, са кога је почетком тридесетих година на најбруталнији начин протерала Курде и пошто покушај насељавања тог појаса домаћим Турцима (због страха од освете) није успео. Будући да је у тадашњој Бугарској живело 789.296 муслимана (15%), то је и тамо неминовно дошла на ред идеја о њиховом исељавању у „матицу". У мају 1935. до МИП-а је стигла турска процена да је у Добруџи остало још свега 102.000 муслимана, а до новембра 1935. када је турски парламент усвојио допуне закона о колонизацији, у Турску је усељено 600.000 муслимана, од чега је 400.000 било последица размене са Грчком, договорене у Лозани.[360]

* * *

Слика реформисане Турске била је опречна стандардним представама југословенских муслимана о Оријенту. Поред проглашења републике (1923), Мустафа Кемал је законима 1924–1935. из корена променио државу, потпуно је одвојивши од цркве.[361] Неочекивани домети реформи су утицали да до југословенских муслимана допру чак и гласине о томе како ће Турска прихватити протестантизам као државну веру! Почетком 1927. Султан-Муратова џамија у Скопљу је била преплављена комунистима и републиканцима („обожаваоцима Кемала"), пред којима је хоџа током службе пропагирао вешање свих државних имама и хоџа који су се противили „бољшевизацији муслимана". Међутим, стварна еманципација муслимана приметна је у све чешћим захтевима бирократске природе (да се у службеним актима уместо „мухамеданац" пише „муслиман") и молбама за укидањем фереце.[362]

Средином тридесетих година турски парламент је регулисао насељавање емиграната са Балкана, док је министар унутрашњих дела добио право да сам помера становништво. Укидање племена и племеских титула било је увод у конфискацију племенских добара и њиховог уступања исељеницима са Балкана, при чему је прописан цензус од 10% који страни поданици нису смели прећи у варошима.[363] Турски листови *Танин* и нарочито у Скопљу утицајни *Ватан* писали су о бујицама исељеника које су кренуле у Турску после анадолске победе и под притиском „шовинистичког режима". Чак је и југословенско Министарство иностраних послова у реакцији на причу о терору над мусли-

[360] AJ, 370–9–42, л. 622, 623, 629, 681, 682, 718, 853.

[361] Мирјана Теодосијевић, *Мустафа Кемал Ататурк у југословенској јавности*, Београд, 1998, стр. 157–158.

[362] V. Jovanović. „Iseljavanje", str. 86.

[363] *Вардар*, бр. 263, 25. 8. 1934, стр. 1.

манима објавило деманти по коме је 1922/23. издато свега пет пасоша за Турску. *Ватан* је својим текстовима подстицао турску владу да емигрантима уступа најплоднију земљу „да њихово задовољство буде вечити мамац за остале", али је било и новина које су се противиле прихватању балканских муслимана „међу којима има врло мало Турака по крви". Крајем 1923. делегат СХС је писао да се Турци чуде толикој најезди муслимана, па је Аднан бој окривио ниже југословенске чиновнике за репресију према муслиманима, истовремено понављајући како Турска неће примати арнаутске исељенике. Заиста, почетком јануара 1924. уследила је наредба МУД Турске цариградском валијату да не издаје више „нуфус-тескере" досељеним мухаџирима, уз образложење да Турска не жели мухаџире арнаутског порекла, јер је била презаузета разменом становништва са Грчком.[364] Отприлике у исто време догодило се неколико убистава емиграната у Цариграду која су владу СХС уверила да је на помолу „шира завера" против њених исељеника.[365] Намера Југославије да се кроз исељавање „народа турске културе" ослободи нелојалног албанског становништва није наишла на одобравање у Анкари. О отежаном исељавању Арбанаса који су желели да се преко Турске домогну Албаније сведоче инструкције југословенског МИП-а посланику у Цариграду, као и пракса турског конзулата у Скопљу да од потенцијалних исељеника албанског порекла захтева перфектно знање турског језика.[366]

Већ фебруара 1925. листови *Ватан*, *Танин* и *Акшам* су писали како је турска влада одобрила усељење 30.000 муслимана из Србије и да је само за 1926. предвидела прихват чак 50.000 исељеника. Турска влада није потврдила ове информације, али их није ни демантовала што је навело поменуте листове на закључак како влада у Анкари чека да југословенски муслимани прво продају своју имовину, а онда „крену пуних, а не празних шака за Турску". Настојећи да премости бирократске препреке, управа Вардарске бановине је сугерисала да се на исељеничким пасошима за Турску не наглашава да су за исељење, већ да се само на првој страни назначи рок трајања визе. Масовно исељавање добростојећих Албанаца из призренског краја „на печалбу" у Смирну изазивало је сумњу у њихове стварне намере, па је југословенски делегат у фебруару 1928. потврдио да се ради о великим зарадама на изградњи железнице, а никако о политичким мотивима.[367]

Почетком тридесетих година из југословенског посланства у Цариграду су почеле стизати вести о томе да полиција забрањује странцима бављење пословима „резервисаним за Турке", због чега су се на удару нашли и ста-

[364] АЈ, 370–9–42, л. 496–499, 511–513, 518, 524, 525, 532, 534, 544. Гласови против имиграције су понављали да балкански муслиман који је „жив, немиран, турбулентан, а притом интелигентан, предузимљив и жилав" тешко може да опстане са „мирним, индолентним и фаталистичним Анадолцем".

[365] АЈ, 370–10–43, л. 37.

[366] АЈ, 370–9–42, л. 590, 748.

[367] АЈ, 370–10–43, л. 136, 137, 139. Сиротиња из горског среза је ишла у Турску на сезонске послове (чобани, бозаџије), али их је турска бирократија приморавала да узимају турске пасоше.

ри црногорски насељеници који су из Зонгулдака протеривани као „Грци“, а њихова непокретна имовина конфискована. Дужи боравак је ускраћен и великом броју печалбара који су учествовали у изградњи нове престонице Анкаре, због чега су ови морали узимати бугарско држављанство како би остали у Турској. Усвајањем тзв. Закона бр. 2007 од 11. јуна 1932. године Турска је дефинисала шест категорија занимања којима се странци нису више могли бавити. Под удар закона је дошло око 1.300 југословенских држављана, премда је у горој ситуацији било 20.000 грчких и 15.000 италијанских радника. У југословенском конзулату у Цариграду је владало уверење да је Закон средство за „насилну туркизацију“ и да се до 16. јуна 1933. Југославија мора припремити за репатријацију својих грађана. Тек маја 1933. Министарство иностраних послова је затражило од свог посланика детаљну евиденцију радника који су остали без посла, али је покушај пописивања југословенске колоније у Цариграду схваћен као припрема „репатрирања у маси“. Притиснута роковима и невољна да прими печалбаре из Турске, југословенска влада је прибегла компромису – рекламирању уносних послова на „персијској железници“ и фортификацији Дарданела. Ипак, мањи број радника је октобра 1934. искористио бесплатан превоз и бродовима *Јадранске пловидбе* допловио до далматинских лука.[368]

Неажурност и неспремност конзулата и посланстава у Турској да се изађе у сусрет повратницима била је очигледно диригована са вишег места. Из једног документа МИП-а упућеног посланику у Анкари октобра 1934, поред стандардног списка поданика који су иступили из југословенског држављанства се каже: „Повратак ових лица у Краљевину непожељан је, јер немајући овде никаквог имања, пала би на терет државе, општине или родбине. Стога Министарство има част молити, да се приложени списак држи у евиденцији, како се у њима именованим лицима не би издала дозвола за повратак у нашу земљу.“[369]

Повратак исељеника у Вардарску бановину (1931–33)

Година					
1931.	83	140	17	70	52
1932.	175	45	48	116	122
1933.	59	140	17	28	27

СГКЈ (1930–1940), књ. II–X, Београд, 1931–1933.

Страх од уласка турских држављана у Југославију манифестовао се на више начина. Током 1928. пасоши турских држављана који су долазили у Краљевину СХС визирани су највише на шест месеци, док им за повратак у Турску није наплаћивана никаква такса. Од јануара 1930. учестала је пракса да се код „спор-

[368] V. Jovanović. „Iseljavanje“, str. 87.

[369] AJ, 370–9–42, л. 583 (1. 10. 1934).

них поданика" (оних који нису регулисали имовинске односе у Југославији) издаје шестомесечна виза само шефу породице. Визирање пасоша за турске држављане било је доста скупо, премда је и одлазак из Турске био нешто компликованији пошто су власти захтевале излазну визу и нарочиту „карту истоветности". Када се радило о разочараним муслиманима који су, не препознавши реформисану Турску желели назад, Конзулат је добио инструкције да у таквим случајевима нипошто не издаје визу.[370] Изложени „денационализацији" и неразумевању турских власти за активности и пројекте којима би сачували језик, обичаје и свест о пореклу, емигранти су од јануара 1935. узимали нова презимена пошто је у Турској ступио на снагу закон о обавезном породичном имену.[371]

* * *

Успостављањем дипломатских односа између Турске и Југославије (1925) створени су предуслови за конференцију Балканског споразума (1930), прву званичну посету краља Александра Турској (октобар 1933), југо-турски уговор о пријатељству, ненападању, судском расправљању, арбитражи и концилијацији (новембар 1933) и формирање Балканског савеза између Југославије, Турске, Грчке и Румуније (1934). Поред увреженог мишљења да „коректност у међународним односима Турци сматрају као слабост",[372] дошло је и до привредног зближавања две земље. Наиме, у Анкари је априла 1931. потписан споразум о заједничком тржишном наступу произвођача опијума, а будући да су турски и југословенски сирови опијум задовољавали чак 80% потреба светских прерађивача, у Цариграду је основан Централни биро за опијум.[373] Питање које је нарушавало нормалну комуникацију било је одштета од милијарду динара коју је Турска тражила за 100.000 „отетих" хектара земље.[374]

Исељавање муслимана са југословенског простора у Турску правно је регулисано септембра 1928. на основу члана 55 Закона о држављанству. Њиме је било предвиђено да „несловенски" држављани Краљевине СХС могу иступити из држављанства у наредних пет година, при чему би моментално били избрисани из војних и општинских спискова, док би им олакшице за исељење и продају њихове имовине омогућио Министарски савет. Међутим, без јасно регулисаног билатералног поступка исељеници су често враћани са турске границе о трошку Краљевине СХС.[375] Сам записник о иступању из југословенског

[370] V. Jovanović. „Iseljavanje", str. 88.

[371] Ejup Mušović, „Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja", *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar, 1989, str. 144–145: Е. Мушовић, „Југословенско исељеништво у Турској", *Зборник радова Етнографског института*, књ. 12, Београд, 1981, стр. 72.

[372] AJ, 370–56–142, л. 489.

[373] *СБНС,* 10. ред. саст, 18. 11. 1932, стр. 121–122.

[374] Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit")*, Beograd, 1985, str. 171.

[375] AJ, 370–9–42, л. 506, 630, МИП делегату СХС у Цариграду Т. Живковићу (3. 6. 1923).

држављанства задржао је исту форму и крајем тридесетих година и морао је садржати потписе исељеника, два сведока и предстојника градске полиције.[376]

Одлука турске владе да забрани даље усељавање изазивала је економске и социјалне последице јер је југословенска држава на терету имала доста беземљаша који су чекали на земљиште муслимана. Отуда је и комуникација између МИП-а и Генералног конзулата у Цариграду постала готово свакодневна. „Ми фаворизујемо исељење муслимана из Јужне Србије", каже генерални конзул СХС у Цариграду и подсећа да су прећутним споразумом југословенске власти издавале муслиманима пасоше „без права повратка". До које мере се ишло, показује пракса из маја 1933. када се за иступ из држављанства нису морале испунити формалности из чл. 55, већ је било довољно давање „једне просте изјаве", док се у име неписмених могао потписати било који чиновник посланства: „А како је наш интерес да се што више несловена користе овом законском одредбом, то је потребно у примени закона бити што либералнији".[377]

Британско посланство у Београду је током 1936. извештавало о очигледној намери југословенских власти да се „ослободе једног народа који по њиховом мишљењу вероватно никада неће постати миран припадник заједнице". Те године је, према наводима југословенског посланика у Драчу, влада у Београду тражила од Тиране да размотри могућност прихвата 50.000 албанских сељака са Косова. Иницијатива је наводно потекла од албанске владе, која се плашила „велике евакуације Косова" пошто је већ била упозната са југословенско-турским преговорима о исељавању 200.000 муслимана у Анадолију. За британског посланика у Београду није било сумње да је на делу била политика присилног исељавања, додуше, спора и прикривена. Неуверљив је био и Стојадиновић када је у Скопљу изјавио да ће се споразум са Турском односити само на оне југословенске поданике турског порекла који буду желели да се иселе.[378]

Заиста, југословенске војне власти су слале предмете банској управи у којима су позивале на одслужење војног рока регруте који су се склонили у Албанију (преко југословенског представника у Тирани). Нуђена им је могућност да се ослободе војне обавезе уколико потпишу изјаву о иступању из држављанства (став 4 Закона о држављанству). Тиме би се обвезник брисао из грађанских и војних спискова на подручју родне општине. Када су 1935. албански сељаци из Дреноглаве у гњиланском срезу решили да се иселе у Турску, у њихово село је допутовао лично М. Милчић, саветник у МИП-у. Његов задатак је био да испита могућности бесплатног транспорта исељеника, па је у ту сврху контактирао агенцију *Путник*. Потом је посетио исељеничке колоније у подримском срезу у које су се 1934. сместили емигранти из Албаније, с намером да

[376] AJ, 334–26–64, л. 744. Записник је садржао податке о месту у коме је изјава потписана и свега пар реченица: „...Желим да се са целом породицом за навек иселим из Југославије у /Турску/. Изјављујем да иступам из држављанства Краљевине Југославије и молим да ми се у року од године дана дозволи исељење за /Турску/. Исељујем се са својом породицом, који престају бити југословенски поданици".

[377] V. Jovanović. „Iseljavanje", str. 89.

[378] *Britanci*, II, str. 415–416, 651.

испита шта све треба урадити да се читаве породице не би враћале у Албанију, како се у почетку дешавало.[379]

Организовано исељавање муслимана постало је средином тридесетих година тема којом се занимала најшира јавност, а неколико примера потврђује да је иницијатива „одоздо" у великој мери била инспирисана неким (не)званичним и тајним државним одлукама. Скопски адвокат Димитрије Анастасијевић је августа 1936. упутио писмо председнику владе којим га је обавестио како он лично ради на „исељавању и разређивању арнаутских маса у Југославији". Далеко конкретнији и детаљнији био је Васа Шалетић, управник Савеза аграрних задруга Јужне Србије у свом писму Министарском савету (март 1936). Исељавање Арнаута је требало да буде „логични наставак ослободилачког рада", сматра Шалетић, али су „утопистичке сањарије из 1918. омеле протеривање застрашеног страног елемента". Аграрну реформу описује као „точак без осовине", јер је држава насељавала Србе међу 450.000 Албанаца, понављајући грешку Аустро-Угарске која је Мађаре насељавала међу српске масе. Имајући у виду да је пола милиона Албанаца представљало „мину у темељима Јужне Србије" чији су упаљач држале Албанија и Италија, Шалетић је дошао до закључка да Арнауте не треба исељавати у Албанију јер би се тиме ојачала њена офанзивна моћ („треба искористити њихов верски фанатизам, па их иселити као муслимане у Турску"). Заговарао је договор са Турском, којој је требало предочити да су Албанци и за њу опаснији ако су у Србији као „авангарда империјалистичке Италије", па је предложио здушно финансирање њиховог превоза и смештаја кроз бесплатно издавање грађевинског материјала Турској, уз потребну дозу дискреције: „Исељавање Арнаута не сме да носи печат државне акције, већ печат верског заноса Арнаута... и приватне иницијативе откупа имања". Стога је комплетна организација требало да буде препуштена Савезу аграрних задруга, као најподеснијој институцији за откуп албанских имања и њихов трансфер у Турску. Мере које Шалетић препоручује за убрзавање процеса исељавања у потпуности се подударају са закључцима *интерминистеријалне конференције.*[380]

Наиме, 20. септембра 1935. у МИП-у су се састали представници пет министарстава и Генералштаба ради елаборације питања могућег исељавања муслимана, док је четири дана касније састављен и пројекат тзв. Ужег комитета интерминистеријалне конференције о исељењу несловенског елемента из Јужне Србије.[381] Међу закључцима овог пројекта доминира потреба хитног доношења билатералних конвенција са Турском и Албанијом, а у случају

[379] AJ, 334–26–64, л. 428, 379 (документи од 22. 7. 1935. и 13. 7. 1935).

[380] AJ, 37–22–175, л. 356, 362–365. Шалетић је предлагао: упрошћавање издавања пасоша, ревизију катастарске класификације земље („метнути у највише класе земље Арнаута и Турака"), забрану сађења дувана у арнаутским срезовима „под изговором да имамо доста дувана или их на откупу строго ценити", драконско кажњавање албанских горосеча, ширење кулука у албанске крајеве, строгу примену ветеринарске уредбе и сл.

[381] Више о томе у: Vladan Jovanović, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju 'neslovenskog elementa' u Tursku (1935)", *Prilozi*, br. 35, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2006, str. 105–124.

проблема са исељавањем Албанаца предложено је њихово пресељење у унутрашњост Југославије. Повластице (ослобађање од свих пореза и војне обавезе) су биле предвиђене за оне који се добровољно одрекну држављанства, а на бесплатан превоз до Солуна могли су рачунати само они који би своју непокретну имовину оставили држави. Готово сви предлози пуковника Ј. Соколовића су једногласно прихваћени и усвојени као мере које пројекат предлаже за „успешније и брже исељавање несловенског живља у Турску, односно Арбанију": сузбијање пропаганде против исељавања која се водила из Тиране, што чешће позивање несловенских регрута из граничних срезова на војне вежбе и маневре, забрану примања у државну службу „лица која долазе у обзир за исељење", премештај актуелних несловенских чиновника у друге крајеве земље, „национализовање географских објеката и особних презимена" итд.[382]

Да су ови предлози веома брзо почели да се примењују у пракси, показују „мере за сузбијање албанске иредентe" бана Вардарске бановине Ранка Трифуновића које је потписао његов помоћник Душан Филиповић 29. априла 1936. Наиме, требало је „било пропагандом, било изузетним мерама" стимулисати исељавање Албанаца у Турску. За почетак, било је довољно проширити гласине по чаршијама да ће у Турској добити најплоднију земљу и већа права него у Албанији. Даља методологија је истоветна поменутим мерама В. Шалетића (кулучење на исушивању мочвара, кажњавање ђачких родитеља, забрана производње дувана), али укључује и сугестије интерминистеријалне конференције: конфискацију албанских уџбеника, натурање службеног језика, кажњавање чиновника који одлажу извршења судских пресуда Албанцима, наплату заосталих пореза „без милосрђа", што чешће проглашавање сточних заraза у албанским селима, национализовање имена и географских појмова и сл.[383]

Васа Чубриловић је на свом предавању одржаном марта 1937. у Српском културном клубу говорио о постојању „албанског клина" који је, ослоњен на албанско етничко залеђе и забоден дуж основице Дебар–Рогозна, дубоко продирао у „старе рашке земље" раздвајајући их од Македоније и вардарске долине. Предлагано је разбијање тог клина а критиковано дотадашње настојање државе да „западним методама" реши овај етнички проблем. У Српском културном клубу су сматрали да је приликом решавања приватно-правних земљишних односа на Балкану требало обићи законе и међународне уговоре и приступити исељавању националних мањина, тј. „измени" становништва. Отуда и критика дотадашње колонизације јужних крајева која је извођена без континуитета, занемарујући национализацију Шар-планине што је сматрано предусловом за

[382] AJ, 370–9–42, л. 637–643, Записник Интерминистеријалне конференције од 20. 10. 1935. и пројект Плана о исељењу. У раду Конференције су учествовали представници министарстава: иностраних послова (Илија Миликић – председавајући, Миливоје Милчић, Петар Цабрић, Радован Митровић), пољопривреде (Војислав Маговчевић, Ђура Таталовић), унутрашњих послова (Душан Тадић), финансија (Душан Трајковић), саобраћаја (Милош Поповић) и Главног генералшаба (пук. Јован Соколовић).

[383] AJ, 37–51–315, л. 41.

неутралисање албанског иредентизма. Осим тога, међу члановима овог клуба је постојала идеја да се део косовских Албанаца исели у Албанију а остатак расели по другим крајевима Југославије.[384] Октобра 1940. Министарство иностраних послова је ангажовало др Петра Јовановића, др Миленка Филиповића и др Атанасија Урошевића да крену са теренским испитивањем крајева настањених Албанцима.[385]

* * *

Настојања југословенске владе да постигне споразум са Турском према коме исељавање муслимана више не би било једнострани акт датирају од 1930. године. Турски шеф дипломатије Ружди Арас је тврдио септембра 1935. како је већ са бившим југословенским премијером Јевтићем био постигнут коначни договор о исељавању. Ипак, дуготрајни преговори су реализовани тек 11. јула 1938. када је у Цариграду парафиран текст конвенције. Предлог за формирање мешовите комисије за исељавање потекао је од турског министра иностраних послова у Анкари фебруара 1938. на састанку Савета Балканског споразума, а Комисија за исељавање се састала у Цариграду 9. јуна 1938. и њоме је председавао турски делегат Хасан Сака.[386] На осам седница ове Комисије доминирало је неколико проблема, од којих је први решен тако што је текст турско-румунске конвенције и искуство стечено у њеној примени постављен као образац југо-турског споразума. Озбиљнији проблем је представљало финансирање пресељења 200.000 људи, па је Хасан Сака ставио до знања да Турска очекује да Југославија плати транспорт емиграната до Солуна и макар половину реалних трошкова пресељења (за откуп земљишта у Анадолији), тј. 20 милиона турских лира. У вези са тим био је и механизам плаћања: југословенска страна је инсистирала да „одштета" буде плаћена по глави емигранта, док је Турска сматрала рационалнијим плаћање по исељеној породици (рачунала је да породица има најмање пет чланова). Пошто је југословенска страна попустила, 11. јула 1938. је потписана конвенција која се састојала из 21 члана. Њоме је узето у обзир југословенско муслиманско становништво „које говори турски језик и има турску културу", али не и Роми и „номадско становништво". Географски је дефинисан простор за исељавање (38 срезова Вардарске, пет Зетске и три среза Моравске бановине), при чему Санџак и БиХ нису били обухваћени, па су се тамошњи муслимани на путу за Турску задржавали у срезовима наведеним у Конвенцији. Турска се обавезала да прими 40.000 породица у року од шест го-

[384] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 543–552. Као пример лоше националне стратегије навођен је Санџак кроз који ниједан пут није повезивао Србију и Црну Гору, док су постојећи служили искључиво као веза између босанских и „јужних" муслимана.

[385] АЈ, 66–99–283.

[386] Avdija Avdić, „Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata", *Novopazarski zbornik*, br. 15, Novi Pazar, 1991, str. 112–114. Поред турских чланова у Комисији су седела и два југословенска делегата – Милан Ристић (шеф Балканског одсека МИП-а) и Војислав Маговчевић (инспектор Министарства пољопривреде).

дина које би се исељавале од маја до октобра сваке године. Одредбе су важиле искључиво за сеоско становништво, премда су се могли исељавати и становници градова као „слободни емигранти". Сва непокретна исељеничка имања припала би југословенској држави у тренутку кад годишња листа емиграната буде достављена турским представницима у Југославији и кад емигранти напусте пребивалиште и дођу до луке. Договорена одштета коју би Југославија плаћала Турској била је 500 турских лира по породици, тј. 20.000.000 лира за свих 40.000 породица. Исплата би се обављала сваке године од 1. априла до 1. октобра сходно броју исељених породица (у 12 рата на 6 година) и то 30% у страној валути, а 70% у динарима депонованим на рачун Републике Турске код Народне банке Југославије. Та средства би била утрошена за све трансакције и куповину југословенске робе без наплате пореза, осим оне која се плаћала у девизама (бакар, вуна, кожа, ораховина, уљарице, маслине и жито). Исељеници би добијали статус емиграната по давању изјаве о иступању из држављанства, а статус турских држављана по потписивању годишње листе исељеника коју би добили од турских делегата. Осим ослобађања од војне обавезе муслимана чије су породице на листама за исељавање, Југославија се обавезала да неће позивати регруте исламске вере из срезова који су били предвиђени за исељавање. Конвенција је предвиђала трансфер исељеника и њихове покретне имовине до солунске луке о трошку Југославије, док би се укрцавање обављало на основу колективних турских пасоша и бесплатних југословенских излазних виза у Југословенској слободној зони у Солуну.[387]

[387] V. Jovanović. „Iseljavanje", str. 91–92. Исељеници су имали право да са собом понесу највише четири грла крупне стоке и десет ситних животиња, од накита највише једну огрлицу по особи, док је сваки кућни старешина могао изнети до 2.000 динара у готовини и девизе чија вредност не прелази 4.000 динара. Вишак новца су могли утрошити на куповину у Југославији робе чији увоз у Турску није био забрањен или га ставити на текући рачун којим би НБЈ тренасферисала новац на рачун ЦБРТ.

Турски председник владе Исмет Инени и министар спољних послова Ружди Арас у посети индустрији аеромотора у Раковици, 1937 (АЈ, ОЗФ 820-88)

Слаб одјек Конвенције у југословенској штампи више говори о тајности парафираног споразума него о његовом скромном значају.[388] У неколико докумената се наглашава потреба за „зајамченом дискрецијом" преговора, премда је још у мају 1938. италијанска штампа објавила и најпикантније детаље око исељавања. Још већи проблем је представљала нова уцена којом је турска влада условљавала ратификацију Конвенције. Наиме, Турска је тражила од Југославије да за три године исплати 20 милиона лира и тиме стекне услов да у истом року исели половину предвиђеног броја породица (20.000) о свом трошку. Без обзира на неповољне финансијске услове, ово убрзавање процеса исељавања је очигледно одговарало југословенској влади, што се види из телеграма Цинцар-Марковића упућеног 13. августа 1939. посланику у Анкари.[389] Накнадно преиспитивање и тумачење договора водило је закључку да је „тајни смисао" конвенције исељавање албанског становништва коме југословенска држава није морала да плати никакву одштету за сеоска имања, те да је

[388] АЈ, 370–9–42, л. 922; *Политика*, бр. 10819, 13. 7. 1928, стр. 2. „Не препоручује се редован поступак за озакоњење из разлога унутрашње и спољне политике. Било би боље увести конвенцију у живот путем уредбе, а затим је повратно озаконити идућим финансијским законом", сматрали су југословенски званичници априла 1939. године.

[389] АЈ, 370–9–42, л. 773, 777, 927, 931. Цинцар-Марковић је сугерисао југословенском посланику да пристане на све услове турске владе иако је поново дошло до измене плана за ту годину: уместо предвиђених 4.000 исељеника Турска је обезбедила прихват за 1.200 и то у санџаку Александрете из кога су емигрирали Јермени након француско-турског споразума (јул 1938).

конвенција била тако срочена да се исељавање могло учинити обавезним без обзира на вољу погођеног становништва, како турског тако и албанског.[390]

У Тирани се с правом страховало да су југословенско-турски преговори били срачунати на ажурирање исељавања Албанаца-муслимана, па је уследила права политичка кампања против закључивања Конвенције.[391] У кампању „изнутра" био је укључен и југословенски реис-ул-улема Фехим Спахо, који је октобра 1938. у Новом Пазару позвао вернике да не напуштају своју дедовину.[392] Лична ургенција краља Зогуа код турског председника (1935) имала је за циљ враћање свих косовских и македонских Албанаца у Албанију, а у истом духу била је и посета Ферхат-бега Драге и Малића Пеливановића Цариграду и Анкари, где су лобирали да се из Конвенције изузму етнички Албанци. Ферхат Драга је октобра 1938. предао др Спаху меморандум против спровођења југотурске конвенције о исељавању. У мисију са сличним задатком албанска влада је у Анкару послала и Мехмеда Коница септембра 1938. Судећи по речима Цинцар-Марковића из априла 1939. Ружди Арас није подлегао албанским притисцима и био је спреман да до краја спроведе потписану конвенцију.[393]

Након потписивања југословенско-турске конвенције о исељавању муслимана (1938), албански званичници су започели акцију против исељавања Албанаца. Албански конзулати су одбијали да визирају исељеничке пасоше за Албанију, док је албански конзул у Скопљу Ђађули утицао на турског конзула у Скопљу да не визира албанске исељеничке пасоше за Турску. Када је процурела информација о југословенско-турским преговорима, албански краљ Зогу је ангажовао једног од својих агената у Бечу да у својству представника албанског пресбироа пређе у Женеву и тамо покрене албанско питање у Југославији. Добио је инструкције да буде дискретан и да оснује лист који би се бавио питањем мањина. Акција је била прикривена и спорадична све до парафирања Конвенције о исељењу, када су Албанци прешли у отворену офанзиву. Први покушај интернационализације овог питања десио се у Ларвику (Норвешка) на конгресу Светског савеза за међународно пријатељство помоћу цркава августа 1938. Тамо је митрополит Висарион, по налогу Зогуа, поднео Мањинској комисији Савеза меморандум којим је изражено страховање да ће приликом реализације споразума о исељавању Турака из Југославије бити исељени и тамошњи Албанци. Из тог разлога је затражио да се извршење тог споразума препусти некој неутралној комисији. Висарион је уочи расправе ипак повукао меморандум пошто је његова француска верзија била више пута преправљана.[394]

---

[390] AJ, 370–9–42, л. 921–922, 5. април 1939.

[391] Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: порijекло–идеје–пракса*, Београд, 1995, стр. 133–139.

[392] AJ, 37–25–196, л. 247–248. „Зли језици говоре, управо наши непријатељи, да има да се селите, али ја вам изјављујем да од тога нема ништа. Ово је ваша земља, оставили су је вама ваши очеви и дедови и нико вас не може и неће иселити".

[393] V. Jovanović. „Iseljavanje", str. 91–92.

[394] AJ, 334–4–18, л. 961, „Покушаји покретања питања арбанашких мањина код нас".

Одмах по повратку митрополита у Албанију, краљ Зогу је упутио у Атину и Анкару бившег министра Мехмеда Коницу не би ли издејствовао место представника Албанаца у комисији за исељавање, те да убеди Турску да не прима албанске исељенике из Југославије. Албански посланик у Софији Џемил Дино је крајем октобра 1938. подстакао на разговор Кјосеиванова о покретању питања бугарске мањине у Југославији, пошто је сматрао да је био повољан тренутак. Поред званичних састанака Дино се састао и са Димитријем Шалевим, бившим председником скопске општине, тада емигрантом у Софији, распитујући се о могућности покретања терористичких акција у Македонији. Македонској политичкој организацији се ставило на располагање и албанско друштво „Ђерђ Кастриот" из Герија у Индијани „за заједнички рад на рушењу Југославије". Почетком октобра 1938. и Албанци из Питсбурга су се резолуцијама обратили краљу Зогуу и Мусолинију молећи их да „помогну арбанашке аспирације". На иницијативу албанског конзула у Бостону, њујоршки Албанци су упутили резолуцију представницима четири велике силе у време њиховог боравка у Минхену, а другу Хитлеру и Мусолинију. На сличан начин реаговале су и остале албанске колоније по Америци. Нешто мање успеха ова албанска дипломатска акција имала је у Бугарској где није био дозвољен састанак друштва „Дешира" које је припремало сличну резолуцију. Истакнути „Косовари" су осуђени чак и у самој Албанији где им је забрањен митинг, због чега су се жалили албанском краљу, тражећи оснивање листа у иностранству који би интернационализовао албанско питање. Чини се да их је по питању албанског листа у емиграцији претекао сам Зогу, пошто је реализација те идеје била у завршној фази. Албанска влада је намеравала да покрене у Паризу или Женеви лист на француском језику чији би уредник био Бедри Пеја. Лист *Дрита* је постојао у самој Албанији и бавио се величањем Призренске лиге, чиме је по мишљењу југословенских власти развијан иредентизам на Косову. То је такође водило закључку да је краљ Зогу био решен да „на широј основи" покрене питање албанске мањине у Југославији.[395]

Ипак, судећи по речима турског конзула у Скопљу албанска антикампања је допринела да број колебљивих министара у турској влади значајно нарасте.[396] Осим тога, Турска није ратификовала Конвенцију ни због смрти Кемала Ататурка, да би компликације око ревидирања финансијког дела споразума и избијање Другог светског рата дефинитивно омели реализацију овог билатералног договора.

* * *

Пописивањем становништва на дан 31. јануара 1921. установљено је да у 16 округа југословенске покрајине Јужне Србије (тј. Македоније, Санџака, Ко-

[395] AJ, 334–4–18, л. 962, 963.

[396] Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 395; S. Bandžović, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana", str. 225.

сова и Метохије) живи 1.474.560 становника, од чега 47,9% муслиманске вероисповести, али при регистровању присутног становништва према матерњем језику, турски језик није био узет у обзир.[397] Дефинитивни резултати пописа незнатно су кориговали претходну слику, па је установљено да у покрајини живи 1.476.747 становника (739.278 православних, 711.481 муслиман, 18.306 римокатолика, 5.702 израелићана итд.). Овога пута, према матерњем језику је регистровано 416.977 Албанаца и 148.019 Турака, док је удео муслимана био 48,2% од укупног броја становника покрајине.[398] Тешкоћу при утврђивању стварног броја Турака представља стање створено вишевековном исламизацијом Словена, Арнаута, Цигана и Цинцара и њиховим међусобним мешањем.[399]

Иако је у попису из 1931. године задржано питање о матерњем језику, овога пута је постављено и питање о народности, док је у упутствима за пописивање било предвиђено да се све националности, укључујући и „национално неопредељене муслимане", пописују као Југословени.[400] Војни извори који се позивају на податке Државне статистике кажу да је у Вардарској бановини живео 302.901 Албанац, Зетској 150.062 и Моравској бановини 48.300 (дакле, укупно 501.263), док је 124.599 Турака регистровано на простору Вардарске бановине. У документу Министарског савета који се позива на „службени попис из 1931", износе се колоквијални бројеви од 479.000 Албанаца и 353.000 „Турака из Јужне Србије и Македоније".[401]

Резултати државних пописа из 1921. и 1931. године су углавном потцењивани код страних историчара. Зависно од интерпретације појединих аутора, број Албанаца у првој деценији југословенске државе се кретао између 700 и 800 хиљада. Мухамед Пираку и Иво Банац доводе у питање званичне резултате пописа становништва, тврдећи да је њиме стварни број Албанаца готово преполовљен. Упориште за те тврдње налазе у Меморандуму предоченом Лиги народа 5. маја 1930. у коме се каже да је 140.000 Албанаца приморано да емигрира у Турску и Албанију, те да је између 800.000 и милион Албанаца живело у компактним насеобинама уз границу према Албанији. Рецеп Ћосја иде тако далеко па тврди како је 1919–1940. око 300.000 Албанаца протерано из Југославије и још око 400.000 њих 1946–1966. Миранда Викерс такође потцењује службене југословенске податке о исељеним муслиманима (које она, узгред, идентификује са Албанцима!) и сматра да је укупан број „албанских" емиграната из Југославије био између 200 и 300 хиљада.[402]

---

[397] *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. 1. 1921*, Sarajevo, 1924, str. 12–13.

[398] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921*, Sarajevo, 1932, str. 86–87.

[399] Јов. Хаџи Васиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији*, Београд, 1924, стр. 11.

[400] *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini. Nacionalni sastav stanovništva FNRJ po naseljima i opštinama*, knj. III, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1994, str. 5.

[401] V. Jovanović. „Iseljavanje", str. 93; AJ, 138–7–56. Овај извор региструје и 642.000 Македонаца.

[402] Muhamet Piraku, „Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji 1919–1941", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–4, Beograd, 1978, str. 356–370; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca, Cornel University Press, 1984, pp. 298–300; Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, New York, 1998, p. 119.

Британско посланство у Београду је ценило да је првих месеци 1925. муслиманска емиграција у Анадолију била сразмерно велика, изузев из брегалничког среза. Према њиховим сазнањима у Турску се месечно исељавало четири до пет хиљада људи, све док турска влада није забранила даљи прилив становништва из Јужне Србије.[403] Према подацима Министарства иностраних послова, број лица из Југославије која су се до 1935. године иселила у Турску по давању изјаве о иступању из држављанства износио је 21.500, док је у Албанију прешло 1.350 лица.[404] Према државној статистици, у периоду 1927–1939. у Турску је из Југославије емигрирало 19.278 лица, док је у Албанију прешло 4.322 лица.[405] Подаци Атанасија Урошевића, које је добио комбиновањем резултата пописа становништва и својих теренских истраживања сугеришу да су се до 1935. са Косова у Турску иселиле 804 арбанашке „куће" и 40 кућа поисламљених и поарбанашених Срба. У исто време у Албанију је исељено 68 кућа, док су се у Сирију запутиле две арбанашке куће.[406]

Статистички годишњаци од 1930. до 1939. показују да се у том периоду у Турску иселило 13.678 лица (без података за 1938), што значи да се између 1927. и 1930. иселило око 5.600 људи. Такође, исељеници из Вардарске бановине су представљали тек 6,4% свих југословенских емиграната који су се кретали према ваневропским земљама (првенствено ка Америци) и 21% оних Југословена који су се током тридесетих година исељавали у неку од европских земаља. Чињеница да је петина југословенских „евро-исељеника" потицала из најјужније бановине тесно је скопчана са флуентном миграцијом у Турску и друге балканске земље, јер је половина исељеника из Вардарске бановине која је вођена као „исељеништво по европским земљама" завршила управо у Турској![407] Само током 1934. из Вардарске бановине се у континенталне земље иселило 50% свих југословенских исељеника, од којих је 4.123 отишло у Турску и Персију.[408]

[403] Ž. Avramovski, *Britanci*, knj. 1, str. 327. Већину муслимана преосталих у Македонији чинили су Албанци, док се број Турака и исламизованих Словена драстично смањио.

[404] АЈ, 370–9–42, л. 630. Исти извор каже да је 1931–1935. број Албанаца у Јужној Србији нарастао за 65.000.

[405] Sulejman Smlatić, „Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini", *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb, 1978, str. 251–256.

[406] Атанасије Урошевић, „Косово", *Српски етнографски зборник*, књ. LXXVIII/39, Београд, 1965, стр. 95.

[407] *СГКЈ (1930–1940)*, књ. II–X, Београд, 1933–1941.

[408] *Вардар*, бр. 536, 21. 7. 1935, стр. 2.

Исељавање становништва 1930–1939.

	ИЗ ВАРДАРСКЕ БАНОВИНЕ		ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ	
Година	у евро-земље	у ваневропске	у евро-земље	у ваневропске
1930.	4.121	878	25.409	13.560
1931.	2.347	489	10.560	4.808
1932.	2.527	155	6.642	2.454
1933.	3.420	122	7.508	2.221
1934.	5.001	170	11.004	2.907
1935.	4.750	218	10.120	3.345
1936.	2.493	266	8.625	3.860
1937.	2.886	520	14.287	5.378
1938.	?	?	14.376	5.686
1939.	374	261	23.613	3.789
1930–1939.	**27.919**	**3.079**	**132.144**	**48.008**

СГКЈ (1930–1940), књ. II–X, Београд, 1933–1941.

Исељавање из Вардарске бановине у неке европске земље

Година	Турска	Румунија	Чехослов.	Албанија	Грчка	Бугарска
1930.	1.581	935	76	329	842	63
1931.	725	628	67	138	562	109
1932.	1.206	688	41	94	307	132
1933.	1.678	605	63	187	303	539
1934.	3.639	509	62	75	266	397
1935	2.710	737	272	261	186	509
1936.	886	466	223	430	185	250
1937.	1.056	607	275	258	151	343
1938.	?	?	?	?	?	?
1939.	189	31	7	31	39	58
1930-1939.	13.678*	5.206*	1.086*	1.803*	2.841*	2.400*

* без података за 1938. годину

СГКЈ (1930–1940), књ. II–X, Београд, 1933–1941.

Да је исељавање муслимана из/преко Македоније био дуг и комплексан процес, показује њихова фреквентна миграција ка Турској и после Другог светског рата: од 1953. до 1961. године исељено их је чак 164.400, док су 1961–1970. од 46.700 исељеника чак 74% чинили Турци. Од 1970. се смањује број

исељеника на свега 179 лица годишње.[409] Отуда, подаци турског *Хуријета* (18. април 1978) о 190.000 људи који су после 1945. из Југославије емигрирали у Турску не делују тако претерано, како тврди Е. Мушовић.[410] Упркос политичкој конфузији око идентитета различитих муслиманских групација, Хју Поултон је закључио да су осцилације у броју Турака у Македонији биле последица тога што су Албанци почели да се изјашњавају као Турци (ради лакшег исељења), док су етнички Турци почели да се изјашњавају као „муслимани". Позивајући се на податке из статистичких годишњака, он тврди да се после 1953. око 80.000 југословенских Турака иселило у Турску, док је према турским изворима тај број наводно био двоструко већи.[411] Новембра 1979. приштинско *Јединство* је објавило податке према којима је у Турској живело око 400.000 југословенских исељеника. Сличан број понудио је и С. Смлатић који тврди да је крајем седамдесетих година у Турској било 350.000 муслимана југословенског порекла.[412] Екстремнијим вредностима барата Х. Хоџа тврдећи да је до слома турске управе у пределе данашње Турске исељено 200.000 Албанаца, док је од 1936. „под притиском власти" око 100.000 Албанаца исељено у Турску (свега неколико хиљада у Албанију), те да је крајем 70-их година двадесетог века у Турској било око милион људи албанског порекла.[413] Поултон преноси ништа мање екстремне податке о пола милиона Албанаца који су се између два светска рата иселили у Турску, као и тврдње „косовских демографа" да је у Турској живело око два милиона муслимана албанског порекла.[414]

Економски потенцијали подручја

Дуготрајна турска владавина је учинила простор Старе Србије и Македоније изузетно пасивном облашћу. Иако су по ослобођењу створени услови за слободнији проток роба и капитала, рецидиви феудалног система и запуштене пољопривреде, појачани ратним разарањима 1912-1918, осећали су се и наредних деценија. Отуда је и покушај југословенске државе да великим

[409] Елка Димитриева, Верица Јанеска, „Особености на миграционите движења од СР Македонија во странство", *Проблеми на демографскиот развој во СР Македонија*, Скопје, 1985, стр. 339–340.

[410] E. Mušović, „Posleratne migracije", str. 144.

[411] Hugh Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, Subotica, 2002, str. 83–84.

[412] S. Smlatić, „Iseljavanje jugoslavenskih muslimana", str. 93; Милена Спасовски, „Основне одлике демографског развитка БиХ од 1918–1991", *Босна и Херцеговина од Средњег века до новијег времена*, Београд, 1995, стр. 228–231. Почетком шездесетих година босански и санџачки муслимани су се прво исељавали у Македонију, па одатле у Турску (у Македонији су се изјашњавали као Турци како би лакше добили отпуст из југословенског држављанства).

[413] Hajredin Hodža, „Uzroci, problemi i posledice migracija stanovništva Kosova i pripadnika albanske nacionalnosti u inostranstvo", *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb, 1978, str. 258–261. Према Хоџиним контроверзним подацима, југословенско-турским споразумом из 1937. године (?!) договорена је миграција 250.000 Албанаца из Југославије у Турску!

[414] H. Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, str. 95.

инвестицијама оконча привредну депресију захтевао далеко комплекснију акцију. Одсуство адекватног правног оквира, монетарни хаос, феудални менталитет, примитивна земљорадња и полуномадско сточарство, анахрона саобраћајна инфраструктура, демографска нестабилност простора и слабе безбедносне прилике – само су неке од околности због којих је ова покрајина остала прикована за само дно свих статистичких презентација југословенске међуратне привреде. Очигледну неравномерност у пољопривредном развоју југоистока Краљевине СХС у односу на остатак државе подупирало је још неколико неповољних фактора: непрекидно уситњавање земљишних поседа, спора обнова и неадекватна ратна одштета, дестимулишућа царинска политика и лоши услови кредитирања.[415] Велики пад пољопривредног дохотка бележен је у годинама светске економске кризе када су цене пољопривредних производа биле на најнижем нивоу у периоду између два светска рата. Наиме, у периоду 1925–1932. пољопривредни доходак Краљевине СХС је пао за око 60%, при чему су се и приходи Јужне Србије од земљорадње и сточарства у истом временском интервалу такође умањили за по 60%.[416]

О тешкоћама писања кондензоване економске историје Вардарске бановине је расправљано и током тридесетих година. Наиме, уочено је да су неке географске целине биле сличне структуре (Косово, Санџак, Лесковац), за разлику од Македоније коју су карактерисале специфична клима и пољопривредне културе. Поредећи Повардарје са Подунављем Мировски је дошао до податка да је на југу било 30 пута више рала него на северу земље и двапут мање гвоздених плугова, што је довољно говорило о нерентабилности и заосталости земљорадње у Македонији.[417] Специфични климатски фактори југа, као што су суша и висока температура, утицали су на образовање посебног педолошког супстрата земљишта, а самим тим и на структуру пољопривредне производње.[418] Према службеним подацима из 1931. у Македонији је 80% становништва живело на селу, углавном на ситним сеоским поседима. Скоро 19.000 породица било је без икакве земље, док су 7.244 породице имале поседе 50–100 ха. Према тој рачуници половина свих сеоских породица била је без земље или су је имали недовољно да се прехране.[419] У тренутку новог административног преуређења југословенске краљевине 1929. простор дотадашње покрајине Јужне Србије имао је најгоре индексе привредног стања после Црне Горе.

---

[415] Владан Јовановић, „Пољопривреда Јужне Србије у југословенским оквирима 1918–1929“, *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, зборник радова, Београд, 2007, стр. 178–179.

[416] Ђорђо Крстић, *Два актуелна аграрна проблема*, Сарајево, 1934, стр. 102. Приходи Јужне Србије од земљорадње пали су са 1,3 милијарде на 0,52 милијарде динара, а од сточарства са 1,78 на 0,71 милијарде динара.

[417] Т. Мировски, *н. д.*, стр. 15, 35.

[418] Благоје Рогановић, „Биљна производња“, *СДОЈС*, стр. 537.

[419] И. Катарџиев, „Македонија мегу Балканските и Втората светска војна (1912–1941)“, стр. 166.

Индекс привредног стања

Словенија	Хрватска	Војводина	БиХ	Далмација	Ц. Гора	Ј. Србија	С. Србија
171,5	127,7	126,7	73,4	86,2	62,8	63,8	86,1

АЈ, 335–26, *Нацрт привредног плана*, стр. 106а.

Почетком 1933. у Вардарској бановини је било 23% зиратне земље, 23,4% чинили су баре и ритови, 21,5% пашњаци, док је неплодна земља заузимала 17% од укупне површине. Пет година касније необрадиве површине су смањене на 11,6%, док су оранице чиниле 24,5% територије бановине. Другим речима, више од 59% Вардарске бановине чинили су шуме и пашњаци! У приватној својини је било 26,8% земљишта, док је остатак припадао држави и сеоским општинама. На плодном земљишту сађене су најчешће житарице (78,6%) док су мање заступљени усеви били поврће (3,4%) и индустријско биље (3,1%). Када се радило о поседничким односима, ситна газдинства (до пет хектара) чинила су 70,8% земљишта, средња (5–20 ха) 27,8%, док је великих поседа (преко 20 хектара) било укупно 3.152 (1,4%).[420]

Један од предуслова за нормалан привредни развој била је одговарајућа густина насељености становништва. Према попису из 1921. у тадашњој покрајини Јужној Србији је на квадратном километру живело 32,3 становника, што ју је после Црне Горе чинило најслабије насељеном покрајином (просечна насељеност у Краљевини СХС износила је 48,8).[421] Иако су ратна разарања условила осипање градског становништва, у градовима и варошицама Јужне Србије живело је почетком двадесетих година више од 23% укупног становништва покрајине, што је у поређењу са осталим крајевима Краљевине СХС био највећи проценат (после Баната, Бачке и Барање).[422] Тај однос се није битније променио ни 1931. године, када је у Вардарској бановини преко 24% укупног становништва живело у градским срединама. Овај однос између градског и сеоског становништва био је за 10–13% већи него у другим покрајинама земље, па би се на први поглед могло погрешно закључити да је урбанизација становништва Јужне Србије одмакла далеко испред осталих покрајина. У питању је била навала сеоског становништва ка градовима крајем 19. и почетком 20. века услед опште несигурности на селу у време турске управе. Становништво је напуштало своја имања и силазило у вароши из егзистенцијалних разлога,

[420] *Пољопривреда нашег Југа*, бр. 2, Скопље, јун 1938, стр. 16–17; бр. 3, јул 1938, стр. 12–13; *Вардар*, бр. 60, 23. 2. 1933, стр. 5. Када се узме у обзир само приватно земљиште, 34,3% су чинили ситни поседи, средњи су заузимали 52%, док су крупни поседи чинили 13,7% приватног земљишта у Вардарској бановини.

[421] АЈ, В. Ј. Марамбо (335), фасц. 26, *Нацрт привредног плана са инвестиционим програмом Краљевине Југославије*, стр. 91–92; *Претходни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, Сарајево, 1924, стр. XVII.

[422] *Трговински гласник*, бр. 32, 10. 2. 1924, стр. 2.

како је сматрао тадашњи градоначелник Скопља и познати архитекта Јосиф Михајловић.[423]

Аграрна реформа и колонизација изазвали су велике поремећаје у свим сегментима друштва, па и у привреди. До 1928. за потребе колонизације ограничено је 225.397 ха земљишта, од чега је издељено 111.602 ха, док је остатак земљишта био у спору. На раздељеним површинама никле су 173 колоније и 419 мањих насеобина, а земљу су добијали превасходно српски колонисти из Лике, Црне Горе, Босне, Далмације, Славоније, Шумадије и Војводине, добровољци, четници, староседеоци, војска, школе, разне хуманитарне установе и др. Власничка структура земљишта пре деобе показује да је највише тзв. безвласничких имања (која су трајно напустили муслимани) издвојено за насељавање на подручјима аграрних повереништава у Струмици, Штипу, Скопљу, Урошевцу и Призрену, док су у регионима Ђаковице, Пећи и Вучитрна у земљишном фонду за потребе насељавања преовлађивале државне парцеле.[424] Државна статистика бележи да је до 1929. у „јужне крајеве" било досељено 8.219 породица.[425]

Јужна Србија је 1921. имала око 74% домаћинстава која би се према занимању старешине могла назвати пољопривредним, што је било нешто мање од југословенског просека (76%).[426] Десет година касније близу 79% становништва на овом простору бавило се пољопривредом, док се број пољопривредних домаћинстава увећао за 4% (увећање на југословенском нивоу износило је 12,8%). Осим тога, у Јужној Србији је било далеко више надничарских домаћинстава него у осталим југословенским покрајинама услед раширене појаве печалбарства.[427] Када се ради о становништву у радном периоду живота (15–64 године старости мушко и 15–59 женско становништво), на подручју Македоније је 1921. године 51,6% укупног броја било у радном периоду живота, док је на Косову и Метохији тај проценат износио 48,4%. Почетком 1931. у македонском делу Вардарске бановине живело је 53,7% становника у радном узрасту, док је на Косову и Метохији тај постотак увећан на 53,9%. Треба истаћи да су наведени проценти били најнижи на југословенском нивоу и поред перманентног раста тог контингента становништва. Дакле, Јужна Србија је поред слабе насељености оскудевала и у радно способном људству, па је према величини учешћа контингента становништва у радном периоду живота спадала у „групу нижег удела".[428] Осим тога, у овој покрајини је било 42% привредно активних и скоро 58% издржаваних лица. Захваљујући специфич-

[423] AJ, 38–716–895, *Правда*, 26. 10. 1937.

[424] AJ, Фонд Министарства аграрне реформе, 96–14–51, 52; 96–13–49; Ђорђо Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928, стр. 2–6.

[425] *Статистички годишњак за 1929. годину*, књ. 1, Београд, 1932, стр. 452–453.

[426] Joso Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb, 1929, str. 6.

[427] Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура у Краљевини Југославији (Према попису становништва од 31. марта 1931. године)*, Београд, 1999, стр. 10–11.

[428] Владимир Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921–1961. Укупно становништво, полна и старосна структура*, Савезни завод за статистику, Београд, 1964, стр. 105–106.

ном положају жене на југу (нарочито међу албанским становништвом) више од 92% жена које су зарађивале чиниле су то у пољопривреди.[429]

Припадност Јужне Србије зони патријархалне привреде чинила ју је, уз Црну Гору, најнезахвалнијим подручјем за стабилан индустријски развој.[430] Према резултатима пописа из 1931. године становништво Вардарске бановине бавило се претежно пољопривредом, шумарством и рибарством (78%), док је у индустријско становништво (у које је спадао и занатски сталеж) спадало тек 9,4% становника.[431] Број осигураних радника, чланова скопског Уреда за осигурање, кретао се од 11.307 (1925. године) до 30.289 (1929), што је, сразмерно броју становника, било испод југословенског просека.[432] Мали проценат индустријског становништва имао је, према мишљењу тадашњих привредних експерата, две изразито негативне последице: „С једне стране, пољопривредник нема месног тржишта за своје производе, а с друге стране, сувишак радне снаге не ноже наћи запослења на лицу места. Уколико јој није могућ одлазак на печалбу, ова сувишна радна снага остаје на селу, отежава положај газдинства које пропада и доводи до сиромашења и пролетаризације села".[433] Стога је на југу била јако развијена пропаганда за исељавање у Јужну Америку и Канаду.[434] Печалбари из Повардарја били су редовни сезонски радници у Румунији, Бугарској, Грчкој и Турској. У Румунију је годишње одлазило око 8.000 печалбара из источне Србије и Македоније који су радили махом као посластичари и бозаџије. Престоница Бугарске била је уточиште македонских занатлија чија је пословна судбина зависила од реципроцитета и сличних југословенско-бугарских политичких игара. Дипломатско тактизирање Југославије и „гледање кроз прсте" Грцима (зарад слободне трговинске зоне у Солуну) опредељивало је статус печалбара који су, попут својих сународника на раду у Бугарској, били принуђени да узму грчко држављанство.[435]

* * *

Чињеница да је на територији Вардарске бановине 1929. године постојало 2.360 сеоских дућана и 9.527 трговачких радњи може се довести у везу управо са неразвијеном индустријом која је готово све потребе у индустријским производима морала набављати из „индустријских покрајина" Краљевине СХС, што је погодовало развоју локалне и увозне трговине. Исте године на југу су

[429] М. Исић, *Социјална и аграрна структура*, стр. 36–37.

[430] АЈ, *Нацрт*, стр. 101–102.

[431] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ. 4 („Присутно становништво по главном занимању"), Сарајево, 1940, стр. 292–293.

[432] *Radnička zaštita. 15 godina SUZOR 1922–1937,* br. 8–9, Zagreb, 1938, str. 644.

[433] АЈ, 335–26, *Нацрт*, стр. 87.

[434] АЈ, Фонд Министарства унутрашњих послова, стр. 14–39–143.

[435] Mira Kolar-Dimitrijević, „Djelovanje velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslavenskih naroda", *Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама Југоисточне Европе*, Београд, 1976, стр. 361–363.

радила 104 индустријска предузећа (претежно млинови и рударске фирме), премда је међу њима постојао мали број оних која су то била у правом смислу речи. То су биле по капацитету мале, а по техничкој опреми махом примитивне радионице које су упошљавале незнатну радну снагу производећи искључиво за локалне потребе.[436] Анахрони привредни амбијент југа огледао се и у томе, што су све до 1. фебруара 1929. сеоски дућани радили без икаквих законских ограничења, тј. могли су продавати било какву робу, без обзира на квалитет и порекло.[437]

Велики број сељака је у продуктивним сезонама био принуђен да, уместо рада на пољу, учествује у изградњи жандармеријских касарни и путева, чува пруге и мостове и сл. Кулук је као бесплатна услуга држави имао и форму „позајмица" у запрежним колима, моторним возилима и радној снази, а финансијским законом из 1923. министар грађевина је овлашћен да два пута годишње употребљава „народну снагу" за оправку јавних путева.[438]

Одумирање некадашњих балканских комуникација довело је до гашења старих трговачких центара, попут Битоља. Овај град је све до почетка тридесетих година био повезан пругом нормалног колосека само са Солуном.[439] Поред тога, култивисање анахроних економских метода подразумевало је хватање у коштац са општим неповерењем у државу, оријенталним начином привређивања и размишљања, завођење монетарног реда и промоцију банкарства. Анђелко Крстић је писао о јужњачком менталитету сељака који тешко приступа ризику, али када се у њега упусти, онда иде до краја. Такву карактерну особину је објашњавао наслагама вековног ропства које су му укљештиле душу опрезношћу и развиле осећај снебивања до крајњих граница: „Новац десет пута завезује у крпице и док га одреши да потроши, предомисли се и пишмани..."[440]

Предиспозиције за развој пољопривреде биле су слабе: свега 23% укупне територије Вардарске бановине било је под обрадивим површинама, а просечно село имало је нешто испод 300 житеља, од којих је само половина била радно активна. Истина, у првих седамнаест година југословенске државе погодно земљиште за пољопривредну експлоатацију је увећано за 68%, или читавих милион и по хектара.[441] Непрекидно експериментисање и учешће виђенијих политичара у производњи и трговини индустријским културама, те кријумчарење, довели су до слабих резултата у овој перспективној грани, док је примитивна обрада земље остала константа упркос улагању у пољопривредну механизацију. Средином двадесетих година преко половине свих југословенских површина

[436] AJ, 74–51–71, Реферат СТИК од 10. 1. 1929.

[437] AJ, 65–159–504, Извештај о раду СТИК од 20–21. седнице (1929).

[438] Милан Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања*, Београд, 1932, стр. 457–459; М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1/1, стр. 128.

[439] *Britanci*, II, str. 71.

[440] *Луч*, бр. 6–7, Скопље, 15. 12. 1937, стр. 261.

[441] Б. Рогановић, *н. д.*, стр. 535.

засејаних дуваном налазило се у Повардарју, где је била сконцентрисана и целокупна југословенска продукција опијума. Послератни покушај обнове сточног фонда остао је неуспешан, изузев у неким хомогеним колонијама.[442] Некада разгранато и уносно гајење свилене бубе временом је ограничено на свега три среза Вардарске бановине.[443]

На овим просторима су се ретко могла видети кола на четири точка јер је превоз обављан углавном воловским двоколицама, товарним коњима и магарцима. Отуда је и приступ варошима и тржницама био отежан и спор. Некадашњи каравани камила су на свом „памучном путу" од Солуна до Сарајева пролазили кроз Скопље и Вучитрн, а последњи примерци ових животиња били су у поседу познате кирицијске породице Камиларевић. Они су својим камилама све до 1930. преносили еспап од Удова до Струмице, када их је један чешки циркус откупио.[444] Зависност производних делатности од саобраћајне инфраструктуре била је посебно уочљива у домену железничког транспорта. За разлику од осталих покрајина Јужна Србија је имала највише ускотрачних пруга, због чега највећи део њене железничке инфраструктуре није одговарао духу времена. Узане пруге су чиниле 52% тамошње железничке мреже и служиле су више као трговачке притоке вардарске пруге којима је допремана роба са западних и источних обода Македоније.[445]

Због интернационалног значаја посебна пажња је посвећена прузи Београд–Ниш–Скопље–Ђевђелија, где је за кратко време скоро 55% укупне дужине ускотрачних пруга замењено нормалним колосеком. Међутим, измена шина и скретница на овим релацијама није била уједначена, па је тако на деоници Скопље–Ђевђелија промењено свега 37 км колосека.[446] Поред тога, осећао се недостатак попречне линије којом би се моравско-вардарска пруга везала за косовски крај, због чега је од Лесковца до Косова требало превалити пут од 240 км, иако је стварно одстојање било једва око 80 км.[447] Сличан проблем односио се и на Врање, а из тих разлога ни косовско жито није могло бити допремано у долину Мораве одакле би се развозило у остале крајеве. Нерентабилност пољопривреде западно од Вардара тумачена је несрећеним трговинским односима са Албанијом и високим транспортним тарифама.[448]

Сувоземни путеви током двадесетих година добијају све већи значај пошто су аутомобили почели да конкуришу железници не само у путничком, већ

[442] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 303–4.

[443] AJ, 38–716–895, *Време*, 7. 4. 1940.

[444] Милош И. Ракић, „Трговина у 19. веку", *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље, 1937, стр. 681.

[445] *Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, Београд, 1927, стр. 35. Највећи део мреже (98%) био је у државном власништву, док су приватна предузећа експлоатисала железницу у свега 4% случајева.

[446] *Експозе министра саобраћаја о буџету за 1926/27. годину*, Суботица, 1926, стр. 7.

[447] *СБНС*, 25. ред. саст, 10. 12. 1925, стр. 25–26.

[448] *Исто*, 68. ред. саст, 15. 3. 1926, стр. 71.

и у теретном саобраћају. Јужна Србија је на крају треће деценије двадесетог века имала 3.125 км путева, док је на 100 км2 површине долазило тек 9 км путева, што је било убедљиво најгоре стање у земљи.[449] Према подацима Београдске радничке коморе из 1926. године, у јужној покрајини је од укупне путне мреже било једва 40% употребљивих и проходних путева, са великим узбрдицама и слабим мостовима. Исти извор показује да је на Јужну Србију (неочекивано) отпадало скоро 24% свих сувоземних путева у земљи.[450] Несразмера у односу између података једног и другог извора указује на то да је изградња путева у Јужној Србији у периоду 1926–1932. све теже пратила темпо развоја саобраћајне инфраструктуре у осталим крајевима земље.

Занати су се лагано гасили пред развојем индустријске конкуренције, иако су се за разлику од осталих крајева земље показали виталнијим услед спорих промена у обичајима и ношњи. Штавише, државне мере су штитиле увознике на штету занатлија, па ни окаснела интервенција Занатске банке није била од веће користи. Упркос петоструком увећању броја индустријских предузећа до 1929, она су била скромног капацитета и више су личила на мале, приватне радње. Озбиљнија предузећа за производњу хране, грађевинског материјала, тканине и прераду дрвета спутавана су непримерено високим општинским прирезима и таксама. Недостатак квалификованог особља резултирао је механичким прираштајем људи разних профила и националности, а 1931. на простору Вардарске бановине 79% људи се бавило пољопривредом, 9% занатима и индустријом, док је нешто изнад 4% партиципирало у јавној служби и војсци. Печалбарство је остало феномен овог поднебља са кога је средином тридесетих на сезонски рад ван завичаја одлазило око 36.000 сељака.[451]

Фискално оптерећење привреде (у првом реду порез на пословни промет) превазилазило је реалне моћи предузећа, а нарочити баласт представљале су обласне таксе. Њима је обласна управа негирала прокламоване државне планове за модернизацију, јер су обласним трошаринама оптерећена и сва моторна возила – аутомобили и трактори. Пољопривредници су сматрали да су се тим мерама обласни органи у суштини определили за „заштиту каравана и дрвених ралица", што је било у супротности са државном политиком која је, трудећи се да искорени рало, давала највеће царинске олакшице за тракторе, а гориво ослобађала таксе.[452]

С обзиром на конфигурацију и рудно богатство терена, рударство је била атрактивна делатност за улагање, али је од самог почетка препуштено страним фирмама. Нешто успешније вођена је политика у водопривреди која је дугорочно имала позитивне ефекте у пољопривреди и процесу колонизације.

[449] AJ, 335–26, *Нацрт*, стр. 103.

[450] *Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, стр. 36–37.

[451] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 305.

[452] AJ, 65–159–504, Извештај о раду СТИК од 20–21. пленарне седнице (1929). Обласном трошарином оптерећена је и производња опијума, док су извозници стоке и сточних производа били погођени таксом на пренос сточних пасоша.

Стратешка и политичка важност Вардарске бановине утицала је на улагање у модернизацију саобраћаја, превасходно железница које су биле у државном власништву, док је друмска инфраструктура уређивана углавном сходно потребама војске.[453] Замах електрификације земље најслабије се осећао на простору Вардарске бановине која је 1931. била на последњем месту према производњи и потрошњи електричне енергије.[454] На изложби графикона, дијаграма и компаративних фотографија о напретку Краљевине Југославије од уједињења, која је одржана јануара 1931. у сали Официрског дома у Скопљу,[455] било је прилично једноставно убедити посетиоце у очигледан напредак јужних крајева. У тако запуштеном региону сваки напредак је био лако уочљив и могао је изгледати револуционарно. Отуда и театралност у самохвалисавим наступима представника власти.

Тодор Мировски је још 1934. у свом докторату „Привреда Југа" уочио да је македонска привреда била у слепој улици услед неразумне економске политике, о чијим је мотивима гласно размишљао: „Да ли државни функционери у економском сиромаштву Македоније виде неки економски регионални престиж или политичку победу?"[456] Растко Пурић је у својој књизи „Работнички југ" такође писао о контроверзама економске политике у Вардарској бановини, наводећи неке парадоксе као илустрацију својеврсне шизофрености тамошњих привредних прилика. Док је са једне стране трошен велики новац на етнографска истраживања и испитивање фауне Охридског језера, дотле је запостављена борба против туберкулозе и неписмености, а истовремено је трећина Битољчана седела код куће без посла. Мерећи економске апсурде југа Пурић износи податак да су у периоду 1933–1937. од четрдесет скопских фамилија само три купиле (полован) зимски капут, док је 237 чланова породица успело себи да купи свега дванаест пари нове обуће. Током 1937. у Вардарској бановини је било око 60.000 печалбара чији су укупни приходи до 1918. износили 110 милиона динара, а у том тренутку они нису прелазили 18 милиона. Поред општих политичких и економских узрока напуштања завичаја Пурић је навео и секундарне мотиве као што су били јачи прираштај у брдима, крвна освета и турски зулуми (или чак успомена на њих).[457] Истражујући социјалну структуру градова исти аутор је уочио да је међу 478.000 градских становника југа било 64.000 радника и 45.000 земљорадника који су сезонски силазили у градове и друге земље, при чему је једва трећина радника била ква-

[453] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 306–307.

[454] *Вардар*, бр. 55, 5. 2. 1933, стр. 5. У Југославији је 1931. било укупно 618 електричних централа, док је у 965 места уведено електрично осветљење. Те године је укупно произведено 777 милиона kW/h (или 56 kW/h по становнику), при чему је Дравска бановина била на првом месту по производњи и потрошњи, а Вардарска бановина убедљиво последња.

[455] *СЛВБ*, бр. 43, 31. 1. 1931, стр. 1.

[456] Тодор Мировски, *Стопанството на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни, Докторска дисертација одбранета на 20 јануари 1934 година на Економско-комерцијалната висока школа во Загреб*, Скопје, 1998, стр. 237–238.

[457] *Луч*, бр. 2–3, 1. 8. 1937, стр. 104–106.

лификована. Судећи по томе да су градске општине у својим буџетима имале посебне ставке за помоћ радништву, може се наслутити да је овај друштвени слој у свом раном развитку доживљаван као изузетно рањива социјална категорија.[458]

* * *

Према новој административно-територијалној подели југословенске државе (1929) Косово и Метохија су се нашли у саставу три бановине, док је у границама Вардарске бановине остало свега шест косовских срезова дотадашње покрајине Јужне Србије, читава Вардарска Македонија и четири среза „преткумановске" Србије. У просторном смислу ова бановина је била највећа све до стварања Бановине Хрватске, док је према броју становника била на трећем месту, одмах иза Хрватске и Дунавске бановине. Са својих преко милион и по становника (што је чинило 12% југословенске популације) Вардарска бановина је и даље, после Зетске бановине, била најслабије насељена област у држави. Трећина становништва живела је, по инерцији из турског доба, у градовима и варошицама услед „рђаве јавне безбедности и окрутног феудалног система". За разлику од 1921, када се постотак муслимана у покрајини Јужној Србији кретао око половине укупног становништва, административном реорганизацијом простора и стварањем Вардарске бановине тај удео је сведен на 36%, док је православно нарасло на 66% укупног становништва бановине. Драстично смањење процента муслимана говори о тенденцији власти да макар административним путем елиминише њихову већину унутар једне територијалне јединице, премда је „проблем" тиме био само замаскиран пошто се остатак „нелојалног" (албанског) становништва нашао у оквирима Зетске и Моравске бановине. Захваљујући високој стопи наталитета и природног прираштаја у периоду 1921–1931. (који су били највиши у Југославији) становништво Вардарске бановине се увећало за петину, брачна заједница је у просеку имала четворо деце, док је просечно домаћинство нарасло са четири на шест и више чланова. Превага значаја верског идентитета над националним одређењем и најмањи проценат разведених бракова били су специфична одлика овог поднебља, али је истовремено, у другој половини тридесетих година приметан тренд пада броја рођених и пораст броја умрлих особа.

Типологизацију сеоских насеља Вардарске бановине није тако лако извршити услед њихове географске, етничке, верске, па и културне шароликости. Оно што им је било заједничко је изразито декадентна социјална и привредна структура, формирана у условима наталожене феудалне свести и анахроног начина живота. Обесхрабрујуће лоши резултати настојања југословенске државе да продре у село Вардарске бановине били су делом последица њене политичке растрзаности и предуге листе приоритетнијих циљева. Мо-

[458] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 21. Током 1932. све варошке општине Јужне Србије су предвиделе укупно 2,3 милиона динара за радништво.

дернизација села у коме је живело становништво скромних прохтева, застрашено, неповерљиво и „самодовољно", била је спорадична и махом везана за процес колонизације. Интровертне сеоске заједнице, како хришћанске у раштрканим планинским селима, тако и муслиманске, претежно расуте по речним долинама и на ободима вароши, представљале су лош амбијент за ширење нових пољопривредних технологија, животних навика и обичаја. Кретање сељаштва ка варошима Вардарске бановине у годинама велике економске кризе само је продубило агонију Скопља и других градова који су и без тога имали вишак неквалификоване радне снаге. Руралиазација његових предграђа током тридесетих година уследила је управо захваљујући таласима сезонских радника са села и печалбара. Процес колонизације се захуктавао током двадесетих година, да би уочи новог рата на простору „јужних крајева" било регистровано 19.508 насељеничких породица у 1.078 колонија. Имајући на уму и породице староседелаца које су добиле земљу, може се закључити да је преко 48.000 породица, или скоро 17% свих домаћинстава Вардарске бановине на директан начин било обухваћено процесом аграрне реформе и колонизације. Колонизовање Македоније и косовско-метохијских предела одвијало се током тридесетих година под све комплекснијим околностима, услед појачаних таласа исељавања муслимана, непријатељског држања староседелаца и контроверзног пословања Савеза аграрних задруга. Чак петина издељеног земљишта била је необрадива, што је уз неповољно поднебље, самовлашће полиције и пореских органа – фаму о „богатом Косову" и „мађедонском рају" чинило најобичнијом пропагандом.

Исељеници из Вардарске бановине су представљали тек 6,4% свих југословенских емиграната који су се кретали према ваневропским земљама (првенствено ка Америци) и 21% оних Југословена који су се током тридесетих година исељавали у неку од европских земаља. Чињеница да је петина југословенских „евро-исељеника" потицала из најјужније бановине тесно је скопчана са флуентном миграцијом у Турску и друге балканске земље, јер је половина исељеника из Вардарске бановине која је вођена као „исељеништво по европским земљама" завршила управо у Турској. Овај процес је легализован јула 1938. потписивањем југословенско-турске конвенције о исељавању муслимана „турске народности", премда се у периоду 1927–1939. из Вардарске бановине у Турску већ било иселило око 19.000 лица.

С обзиром на унутрашњу структуру јужних градова и вароши рекло би се да су сви, изузев Скопља и Битоља, имали четвртину становништва које се бавило земљорадњом, и то из егзистенцијалних разлога. У мањим варошицама тај проценат је био далеко већи, што потврђује да су градови Вардарске бановине били крцати становништвом слабог имовинског стања. Осим тога, од свих места у градским општинама свега је 10% имало статус града, док је илузија о обиму послератне изградње сагледива и кроз податак да је почетком тридесетих година чак 89% зграда на простору Вардарске бановине било затечено још приликом стварања југословенске државе. Петина вароши

још увек је била без електричне струје, док 40% објеката није задовољавало елементарне хигијенске услове. Комунални проблеми градова били су у директној вези са платежном моћи становништва, те је Скопље једва прикупљало четвртину предвиђених прихода. И уочи Другог светског рата социјална слика главног града Вардарске бановине изгледала је депресивно, првенствено услед неповољне професионалне структуре становништва, али и слабог пословања тамошње електричне централе која је са 42% учествовала у општинским приходима.

Територија оивичена границама Вардарске бановине ушла је у четврту деценију 20. века са убедљиво најслабијим индексима привредног стања. Приходи од земљорадње и сточарства су преполовљени у годинама светске економске кризе, а уз (преживели) патријархални начин привређивања, недовршену саобраћајну инфраструктуру, непримерену пореску политику, дефицит индустријског становништва и појачани тренд „печалбарења", пред бановинским властима је стајао скоро немогућ задатак.

Као и у осталим крајевима југословенске краљевине, тако су се и на простору Вардарске бановине профилисале водеће друштвене групе, превасходно по политичком и економском основу. Око средишње фигуре бановинске власти окупљале су се разне интересне групе партијских функционера, високих државних чиновника, банкара, индустријалаца, велетрговаца, поратних богаташа, али и припадника масонске ложе и ротаријанаца (којима је највећи део скопског друштвеног крема и припадао). Почасно место у хијерархији моћних имали су припадници старе радикалске гарнитуре, четници и тзв. национални радници. На том највишем нивоу приметна је кохезија и у конфесионалном погледу, пошто су водећи људи свих верских заједница изгледали као права, сложна породица, за разлику од њихове дубоко подељене и антагонизоване пастве. Попут припадника Џемијета у претходној деценији, највиши представници отоманске чаршије југа били су интегрисани у кругове најмоћнијих бановинских слојева, отуђујући се од масе обичног света, за чије су се интересе наводно борили. То је била права друштвена елита Вардарске бановине, чију је утицајност и моћ у свакодневном животу било лако уочити.

глава

II

ДРЖАВНА И БАНОВИНСКА УПРАВА

Укидајући дотадашњу поделу државе на области и племена краљ Александар је промовисао потребу државног и националног унитаризма, која се очитовала и у новом називу државе. Његовим прогласом и законом од 3. октобра 1929. земља је подељена на бановине, а нови назив државе постао је Краљевина Југославија. Јавности је понављано да је овим „принципом деконцентрације" државна администрација заправо приближена народу, док је председник владе Петар Живковић најављивао кореницу реформу администрације и изједначавање законодавства у неочекивано кратком временском року.[1]

Према уставу из 1931. Краљевина Југославија је била уставна и наследна монархија у којој су законодавну власт вршили краљ и Народно представништво (Сенат и Народна скупштина). Краљ је именовао и разрешавао председника Министарског савета и министре. Државна управа је вршена кроз тринаест министарстава, док је у административном погледу била подељена на девет бановина, срезове и општине. У свакој бановини су постојали *бански одбор*, који је припремао предлоге банских уредби, и *банско веће*, које је на својим седницама решавало о њима. О основама нове државне управе учило се и у средњим и стручним школама.[2] Истина, закон о избору банских већа је донет тек три године касније, као и дефинитивне границе бановина, чијим су корекцијама учињени извесни уступци Хрватима и Словенцима. Британски посланик у Београду је запазио да су новим законом од 31. августа 1931. исправљене неке „економске неправде", те да је управна подела земље спроведена на праведан и практичан начин.[3]

Приликом поделе државе на бановине, које су уз изузетак Приморске назване по рекама, режим се позивао на потребу разбијања национално-историјских целина ради економичније администрације, бољих саобраћајних веза и привредног укрупњавања простора. У новој структури државе покрајинско-историјска мерила је требало маргинализовати па су сви национални амблеми (заставе, химне, грбови) били забрањени. Овакви потези, срачунати на насилну југословенску унификацију, само су разбуктали разне врсте отпора по националној основи. Бановине су постале највиши облик централизма као територијално-административне јединице подређене директно централној власти, уз оправдање да су државни и национални унитаризам били неопходни ради очувања унутрашњег јединства и одбране државне целине.[4] Са дру-

[1] Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd, 2006, str. 95.

[2] Раде М. Перовић, *Економска географија Краљевине Југославије за четврти разред трговачких академија*, Скопље, 1935, стр. 45–46.

[3] *Britanci*, II, str. 43.

[4] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, str. 190–191.

ге стране, поделом земље на бановине начињен је покушај „неутрализације племенских традиција“ али и гушења аутономистичких покрета и сепаратистичких тенденција.[5] С обзиром на политичке последице читавог система диктатуре могло је изгледати да је и ова административна подела била потпуни промашај. Уместо националног јединства дошло је до „атомизације“ и распршивања српске политичке сцене уз истовремену консолидацију и јачање странака у другим крајевима земље које су, по правилу, опонирале владајућем поретку.[6]

Сама методологија цртања бановинских граница указивала је на тежњу „аутора“ да се, где год је то било могуће, обезбеди српска бројчана премоћ, или макар ојача српски утицај. Чињеница је да је територија Србије (у географском смислу) била тако раздељена да је улазила у простор пет бановина, не рачунајући Управу града Београда. Међутим, нелогична територијална прекомпозиција и одвајање појединих места од њихових традиционалних културних и економских средишта водили су све већој административној збрци, будећи сумњу у искреност намера шестојануарског режима.[7] И из хрватске перспективе бановине су разграничене „против сваког принципа гравитације интереса, саобраћајних средстава, културних и економских прилика, а само у циљу да у шест бановина буде, уз потпору централне владе, српство имало доминантан положај“.[8] Извесну врсту уступка незадовољницима требало је да представљају закони о градским и општинским изборима, реорганизацији бановина, као и измена ригидног изборног закона из 1931. године. Ипак, дуго најављивани Закон о већој аутономији бановина (чији је нацрт био завршен) није био поднет парламенту нити се о њему више разговарало.[9] Истина, границе бановина су Законом из краја августа 1931. делимично измењене, јер су поједини срезови одвајани од једних и прикључивани другим бановинама. Када је након неколико дана донет Устав, бановинске границе су постале коначне, иако је министар унутрашњих послова задржао надлежност за решавање спорних „граничних“ питања. Упркос томе, већ у октобру је поново измењен Закон о подели Краљевине на управна подручја када је неколико села Дравске бановине припојено Савској, док је пар општина Зетске ушло у састав Дринске бановине. Иако је било разлика између бановина, оне нису биле тако истакнуте као код раније поделе на области. Најмања и највећа бановина стајале су у

---

[5] Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. 3 („Србија у Југославији“), Нови Сад, 2001, стр. 140–141.

[6] Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1973, str. 55.

[7] Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, стр. 12, 39.

[8] Lj. Boban, *n. d.*, str. 25. „У тих 6 бановина, којима је очито ограничена Велика Србија, на положајима бана, подбана и банске управе су Срби, а у првом реду из Србије, у школама се гаји ексклузивни великосрпски дух, у њих су уведени београдски уџбеници, а ћирилско писмо постало је искључиво службено писмо“, стоји у Трумбићевом елаборату из 1932. године.

[9] *Britanci*, II, str. 81, 146.

односу 1:3 према броју становника (Врбаска и Савска), док је према величини територије тај однос био 1 : 2,5 (Дравска и Савска бановина).[10]

Органи бановинске управе

Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја општа управа је поверена бановинама, срезовима и општинама. Територија Вардарске бановине била је ограничена са севера границама Зетске и Моравске бановине, а са истока, југа и запада државном границом према Бугарској, Грчкој и Албанији.[11] Иако је подела извршена по географском критеријуму, вођено је рачуна да „поједине бановине" буду до те мере велике да у економском смислу буду функционалне и готово самосталне целине.[12] У Декларацији Живковићеве владе је наглашено да су и ниже управне јединице, банска већа и већници, поред своје основне дужности, морали бити у идеолошком смислу „искрени и одани помагачи југословенске националне и државне политике у бановини".[13]

Према Закону о банској управи од 7. новембра 1929. на челу бановине је стајао бан који је постављан краљевим указом на предлог министра унутрашњих послова и на њега се није односио Закон о чиновницима.[14] Његова функција је обједињавала елементе општеуправне и самоуправне власти. За разлику од претходног периода, сви послови државних и самоуправних органа били су кондензовани у јединствено надлештво – *краљевску банску управу* и подвргнути заједничком шефу: *бану*. Творци нових југословенских административних јединица су обједињену банску управу супротстављали дотадашњој лошој пракси „двоструког управног колосека", позивајући се на пример из енглеске традиције. Као што је поменуто у предговору ове књиге, двојност банске управе се огледала у њеним функцијама државног и регионалног карактера. На основу те двоструке надлежности, сви послови на територији бановине су могли бити окарактерисани као *бански* или *бановински*, зависно од извора финансирања (државни/бановински буџет).[15]

Банска управа се делила на одељења, одсеке и одељке (*референте*). Одељењима су управљали начелници, постављени краљевим указом, чија је дужност била да распоређују кадрове, усавршавају службу, воде евиденције и статистике за оцењивање особља, формирају годишње буџете и сл. За

[10] Laza M. Kostić, *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije*, knj I („Ustrojstvo uprave"), Beograd, 1933, str. 223–224.

[11] „Zakon o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja; o banskoj upravi; o praznicima", *Zbirka Službenog glasnika*, sv. XXXVI, Split, 1929, str. 1–5.

[12] I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 107.

[13] „Deklaracija Vlade generala Petra Živkovića 13. januara 1929" u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1986, str. 314.

[14] *Закон о чиновницима*, Београд, 1931, стр. 3.

[15] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 224–227.

расправљање неких начелних питања која су по својој природи захтевала опште сагласје, при банској управи су одржаване тзв. начелничке конференције у којима су учествовали начелници свих одељења банске управе. Њима су били потчињени шефови одсека, премда је бан имао дискрециono право да лично преузме руковођење појединим одсецима. Министар унутрашњих послова је имао овлашћење да по потреби групише поједине бановинске срезове у окружне инспекторате, при чему су окружни инспектори били помоћници бана у свим пословима јавне безбедности. За инспекторе су обично постављани бивши велики жупани и они су у бановинској хијерархији стајали између бана и среских начелника. Заправо, окружни инспектор је био еквивалент некадашњој установи великог жупана, с тим што је након 1929. уместо округа координирао рад среских самоуправа.[16] Лаза М. Костић наглашава да окружни инспектор ни у ком случају није био инстанца између среског начелника и бана, те да није располагао потребним апаратом помоћу кога би доносио конкретна решења. Сврха постојања окружних инспектората била је ефикаснији надзор над крајевима који су били географски удаљени од седишта банске управе. У том послу инспектори су само наступали „у име бана" као надзорници среских управа и органа.[17]

Списак овлашћења бана је прилично дуг. Њему су били потчињени сви органи и надлештва опште управе у бановини, а комплетан надзор над самоуправама вршио је на личну одговорност. О стању јавне безбедности и свим важнијим збивањима у бановини подносио је појединачне и повремене извештаје министру унутрашњих послова. Иако није имао директне ингеренције над војском,[18] он је у споразуму са војним властима надзирао послове око евиденције „одбрамбене снаге". Уопште узев, кључна реч која доминира у широком опсегу банових обавеза и овлашћења била је *надзор*. Најшири спектар обавеза у надлежности бана припадао је домену тзв. опште управе и кретао се од послова унапређења ратарства, сточарства и колонизације, до организовања пољске полиције и метеоролошке службе. Бан је био обавезан да надзире пројектовање, изградњу и одржавање свих путева, мостова, јавних зграда, те да води рачуна о уређењу водених токова и комплетној водопривредној делатности. Надзор над акционарским друштвима, привредним и кредитним задругама и трговачко-индустријским коморама такође је потпадао под његов домен, баш као и сви послови пошумљавања и експлоатације шума и рудника. Бан је управљао пословима социјалне и здравствене политике, али и системом културно-просветних установа, укључујући ту и изградњу школске инфраструктуре. Нарочита обавеза бана била је да „будно прати рад свију јавних органа у служби као и њихово понашање ван службе". У случају елементарних непогода био је слободан да употреби „народну радну снагу", а снагу свог ауторитета могао је искористити ради организовања хуманитарне помоћи и

[16] *Zbirka Službenog glasnika*, XXXVI/1929, str. 12, 15–17, 21.

[17] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 229.

[18] I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 108.

сакупљања добровољних прилога за сиротињу. По одобрењу надлежног министра могао је нека своја овлашћења пренети на среског начелника. Основна годишња плата бана износила је 96.000 динара, што је са додацима на скупоћу (99.000) и путним трошковима (150.000) износило 345.000 динара. Стан, огрев и електрична енергија („осветљење“) су се подразумевали. Основ за пензију му се обрачунавао по истим прописима као и министрима, с тим што је на такву пензију могао рачунати једино ако је имао најмање три године активне банске службе. Помоћник бана је имао потпуно иста овлашћења у случају спречености бана и морао је бити дипломирани правник са најмање 12 година државне службе. Истина, његова примања су била знатно скромнија јер је третиран по Закону о чиновницима.[19]

Банску управу је чинило седам одељења (опште, управно, пољопривредно, просветно, техничко, финансијско, одељење за социјалну политику и народно здравље), а у појединим бановинама, по потреби, и одељење за трговину, обрт и индустрију. Вардарска бановина је имала и ово, осмо одељење.[20] У оквиру *општег одељења* функционисали су секретаријат, персонални одсек, главна писарница и уредништво службеног листа банске управе. *Управно одељење* се састојало из три одсека (општи управни, јавне безбедности, за самоуправе), *Пољопривредно* из четири (за пољопривреду и сточарство, ветеринарство, аграрно-правне послове, шумарство), *Просветно* из два одсека (за основну наставу, за средњу, учитељску и стручну наставу и народно просвећивање), док је *Техничко* имало три одсека (за мостове, путеве и железнице, за хидротехничке радове, за архитектонске и електромашинске послове). *Одељење за социјалну политику и народно здравље* се састојало из два одсека (за социјалну политику и за народно здравље), *Финансијско* су чинили само рачуноводство и бановинска благајна, док су у оквиру *Одељења за трговину, обрт и индустрију* функционисала два одсека (за трговину и за рударство). При главној писарници је установљен и *економат* као „помоћна установа за економичну набавку и штедљиво трошење канцеларијског материјала“.[21]

Изменом Закона о банској управи формирано је *Банско веће* као нови саветодавни орган бана састављен од представника срезова, вароши и градова.[22] У његов састав су улазили по један представник сваког среза и још по један за сваку варош која је бројала преко три хиљаде становника; веће вароши су могле, зависно од броја становника, дати и до четири делегата за банско веће. Веће је имало различит број чланова у Југославији: у Савској и Дунавској бановини по 30, Вардарској, Дринској и Моравској по 25, а у осталим бановинама по 20 чланова. Банске већнике је на предлог бана постављао и смењивао министар унутрашњих послова, премда се декларативно тражило да већници свој положај „заслуже“ својом стручношћу. Приликом одабира већника мини-

[19] *Zbirka Službenog glasnika*, XXXVI/1929, str. 6–12.

[20] *СЛВБ*, бр. 1, Скопље, 6. 4. 1930, стр. 6–7.

[21] *Zbirka Službenog glasnika*, XXXVI/1929, str. 17–20.

[22] *СЛВБ*, бр. 9, 31. 5. 1930, стр. 1.

стар унутрашњих послова није зависио од предлога које му је могао сугерисати бан. Веће се састајало редовно једанпут годишње и то најкасније месец дана пре утврђивања бановинског буџета. Могло је трајати највише петнаест дана. Ванредно заседање је одобравао искључиво бан приликом хитних случајева, као што су закључење зајмова, отуђивање бановинске непокретне имовине итсл. Оно што је јако важно, правилник о раду банских већа није предвиђао доношење икаквих одлука, тако да су се седнице сводиле на то да „бан саслушава само поједине већнике, а не и веће као целину".[23]

Будући да је крајем марта 1930. законски повећан број чланова већа, банско веће Вардарске бановине су чинили бан и 74 већника. На својим седницама су расправљали о најразличитијим питањима: штедњи и буџету, зидању болница, гимназија, о банској управи и сл. Крајем децембра 1930. банско веће Вардарске бановине се састало и на њему су бан Лазић и већници разговарали о неопходној буџетској штедњи због снажне економске кризе, среским расадницима, бановинском прирезу, оснивању пољопривредних школа, развоју пчеларства, ширењу соколства. Већници су држали куртоазне говоре којима су величали одлуку краља да распусти парламент, а потом прешли на конкретније теме као што су били ванредни расходи.[24] Међутим, банско веће је имало и нарочита задужења у области просвете, сходно законима о учитељским и народним школама. У надлежности овог саветодавног тела били су надзор над интернатима учитељских школа, куповина земљишта за изградњу школа, одобравање распореда екскурзија, вођење надзора над повлашћеним књижарама и биоскопским представама, вођење школских статистика, посредовање у споровима између директора и наставника, одобравање привременог прекида рада школа услед епидемије и сл.[25] Банско веће је почетком тридесетих година сматрано провизорном установом коју је у блиској будућности требало да наследи *бановинско веће* са изабраним члановима и „решавајућим одлукама".[26]

Сви службеници банске управе су, сходно Закону о банској управи, имали иста права и дужности, независно од тога да ли су били постављени на терет државног или бановинског буџета. Њих је постављао, пензионисао и отпуштао бан на предлог бановинског одбора.[27] Према броју бановинских службеника Вардарска бановина је 1933. била на последњем месту (6%), као и према броју чиновника-приправника којих је било нешто више од 5% југословенских приправника, док је у привредним установама бановине било 8% свих југословенских службеника који су радили у бановинским предузећима:

[23] *Zbirka Službenog glasnika*, XXXVI/1929, str. 21; L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 229–230.

[24] *СЛВБ*, бр. 39–42, 3. 1. 1931, стр. 2; бр. 39–42, 3. 1. 1931, стр. 2–12. Међу већницима су били хотелијер Владан Богдановић, Крста Стрезовић, банкар Јосиф Арије, Гавра Стаменковић и др.

[25] С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 100–101.

[26] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 230.

[27] *Исто,* стр. 225.

	ВАРДАРСКА БАНОВИНА	ЈУГОСЛАВИЈА
III група	-	10
IV група	-	41
V група	4	93
VI група	1	136
VII група	4	166
VIII група	9	260
IX група	36	319
X група	27	295
СВЕГА ЧИНОВНИКА	**81**	**1.320**

СГКЈ (1933), књ. V, Београд, 1935, стр. 454–455.

При банској управи је постојала комисија за полагање политичко-управног испита чији је председник био помоћник бана, а формиран је и петочлани Стручни савет Вардарске бановине.[28] Држава је периодично вршила инспекцију и непосредан увид у функционисање бановинске власти као нпр. октобра 1930. када је у Скопље допутовало шест министара.[29] Дописништво Централног прес-бироа у Скопљу готово да је имало статус бановинске установе, јер га је материјално и „морално" помагао сам бан. Бан Живојин Лазић се нарочито истицао у том погледу, примајући стране новинаре у сопственој кући, стављајући на рачун банске управе трошкове дописништва за огрев, телефон, намештај и транспорт. Иначе, биро у Скопљу је отворен јуна 1930, а банска управа је годишње плаћала само за гориво које је трошило скопско дописништво на десетине хиљада динара.[30] Августа 1930. одобрен је нарочити додатак на службу бановинским чиновницима свих струка и категорија који се кретао између 200 и 3.500 динара месечно.[31]

* * *

Као што је речено, банови су у законском смислу третирани као и министри, па су сходно томе имали исту плату и додатке на скупоћу. Једна од разлика била је у томе што су банови стицали право на пензију после три године проведене у том звању. Према Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја од банова нису захтеване нарочите школске квалификације, нити је постојало икакво ограничење у годинама старости. Банови нису имали па-

[28] *СЛВБ*, бр. 8, 24. 5. 1930, стр. 1. У комисији су седели др Даут Вилхелм, Велимир Поповић, Вјекослав Опатић, инж. Димитрије Аксентијевић и Милан Милић.

[29] *СЛВБ*, бр. 29, 18. 10. 1930, стр. 1.

[30] АЈ, 38–10–40, Годишњи извештај о раду скопског дописника Централног прес-бироа за 1931. год.

[31] *СЛВБ*, бр. 21, 23. 8. 1930, стр. 1.

сивно бирачко право јер су стајали у важном јавно-правном односу према бановинским већницима, те због тога нису смели бити чланови Народног представништва. Мада су имали подједнаке плате као министри, банови су у пракси, као управни орган другог степена, сматрани нижим рангом.[32]

Навешћемо укратко радне биографије свих десет/девет банова који су ову дужност обављали у Вардарској бановини од 1929. до 1941. године.

Живојин А. Лазић
(октобар 1929 - јул 1932)

Живојин Лазић је био први бан Вардарске бановине. На ту функцију је постављен указом од 9. октобра 1929, а његови помоћници су били Милан Николић, потом Драгомир Тодоровић и од априла 1931. Јанићије Красојевић.[33] Пореклом је био из таковског краја и правник по струци. Обављао је више полицијских функција у предратној полицији Краљевине Србије – од писара до инспектора и окружног начелника, успут се стручно усавршавајући у неколико европских држава.[34] У Скопље је дошао возом децембра 1929, а дочекали су га скопски градоначелник Јосиф Михаиловић, генерал Катанић, командант Граничне трупе, мноштво грађана и сељака из оближњих села.[35] Лазићево „уходавање" у нову дужност одвијало се прилично брзо, пошто је добро познавао ове крајеве. Током маја и јуна 1930. је обавио два инспекцијска путовања кроз Вардарску бановину, обећавајући успут помоћ просветним и здравственим установама, старим занатима и најављујући хитне поправке путева, пошумљавање голети, преуређење расадника, као и темељно завођење реда међу чиновништвом.[36] Почетком јула 1931. Лазић је у оквиру свог инспекцијског путовања обишао надлештва у Тетову, Гостивару, Дебру, Струги, Охриду, Ресну, Битољу и Бачу (у коме је била ратна резиденција краља и будући центар мо-

[32] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 361–362.

[33] *Полиција*, XVI, бр. 19–20, октобар 1929, стр. 924.

[34] АЈ, 38–716–895, *Време*, 10. 10. 1929. Лазић је рођен 1876. у Сврачковцима крај Такова, а по завршетку Правног факултета у Београду изабран је за председника Правничког друштва и студентског друштва „Побратимство". После годину дана писарске службе у полицији именован је за шефа кривичне и опште полиције, а 1913. постао начелник београдског округа. Као писар Управе града Београда послат је на полицијске студије у Немачку и Беч, а касније, као члан градске управе, у Италију, Немачку и Аустро-Угарску на студије управне струке. У време Првог светског рата именован је за начелника подринског округа где је успешно сарађивао са све три српске армије. Приликом повлачења српске војске 1915. одређен је за специјалне комесарске дужности у Митровици и Призрену (евакуација избеглица и обезбеђење комуникација). По напуштању Србије додељен је МУП-у да се стара о избеглицама у Италији, Француској и Енглеској и руководи „борбом против непријатељске дефетистичке пропаганде". Највећи део времена у иностранству провео је као начелник МУП-а, да би по повратку у земљу 1918. био именован за инспектора, а потом и начелника Јавне безбедности, где је остао све до септембра 1928. када је постао помоћник министра унутрашњих дела. Са тог положаја је организовао безбедносну службу у Јужној Србији и сарадњу становништва у оквиру Удружења за народну самоодбрану.

[35] АЈ, 38–716–895, *Правда*, 10. 12. 1929.

[36] *СЛВБ*, бр. 9–11, 31. 5. – 14. 6. 1930; бр. 44–45, 7. 2. 1931, стр. 12. Како би осавременила рад својих служби банска управа је почетком фебруара 1931. купила десет нових писаћих машина.

риховског среза). Том приликом је обишао готово све бановинске и државне радове и градилишта, поклањајући нарочиту пажњу привредним питањима.[37]

Лазић је био познат по својој отворености за представнике штампаних медија. Уочи нове 1932. године приредио је пријем за новинаре и са њима разговарао о приликама на југу и новом буџету који је за неколико милиона динара био мањи од претходног. Обавестио их је да је сазвао банске већнике уочи Нове године како би их упознао са буџетом, али и зато што је 3. јануара требало бирати сенаторе. Сматрао је да је тим потезом штедео време „да се не би већници два пута потрзали и замарали", као и због оштре зиме због које су многи путеви били непроходни.[38] У интервјуу који је дао за *Време* Лазић се осврнуо на „мразну и дуготрајну" зиму 1931/32. апелујући на локално милосрђе и формирајући среске одборе који су од богатих прикупљали помоћ за сиромашне. Широм бановине су оснивани фондови који су продавали храну по набавној цени а сиротиње је делили бесплатно. У питању су биле намирнице које су јефтино набављане у северним крајевима земље, а држава их бесплатно транспортовала. Банска управа је пасивним крајевима разделила 20 вагона кукуруза, док је од државе стигло 25 вагона пшенице и још 10 вагона кукуруза. Због оскудице у сточној храни доста јагњади је угинуло те зиме. Министарство војске је притекло у помоћ са својим резервама сточне хране, док је Министарство пољопривреде дало 200.000 динара сточарима Вардарске бановине, по прилично једноставној процедури.[39] У време Лазићевог мандата Повардарје је погодио снажан земљотрес марта 1931. па је тако бан имао и доста ванредних активности. Он је фебруара 1932. на захтев маршала двора направио фотоалбум пострадалих места, која су доцније по краљевом налогу обновљена уз помоћ војске и цивилних мајстора и радника.[40]

Иако је одлазак Живојина Лазића у Београд на место првог човека полиције бивао све изгледнији, његово бановање у периоду ишчекивања новог бана носталгично је сагледавано као „ланац корисних и напредних иницијатива". Немачке новине *Gelsenkirchene allgemeine Zeitung* од 18. јануара 1931. су писале да је Лазић био „душа и моторна снага целог тог краја", поредећи га са старим Финком који је у Вестфалији један век раније био на сличном задатку. Лазића су боље разумели сељаци него студенти или чиновници, па је немачки новинар закључио: „Овде је један сељак са државничким способностима на делу: да из беде коју су донела столећа турске власти изведе земљу у доба реда и напретка".[41]

Приликом одласка у Београд на нову функцију Лазић је добио гомилу писама и телеграма у којима је изражено жаљење што напушта „Парнас нашег Југа", док су поетски расположени грађани описивали његове заслуге пригод-

[37] AJ, 38–675–854, *Политика*, 3. 7. 1931.

[38] AJ, 38–675–854, *Политика*, 30. 12. 1931.

[39] AJ, 38–675–854, *Време*, 26. 4. 1932.

[40] AJ, 74–222–317, л. 290, бан Вардарске бановине маршалу Двора, 17. 2. 1932.

[41] AJ, 38–675–854, *Скопски гласник*, 23. 7. 1932.

ним стиховима. Песме су биле израз жаљења за човеком који је разумео „витешке тежње омладине“ и који је, наводно, остао у „пријатној успомени свих Вардараца“.[42] Уредник *Дуванског гласника* Тодор Крајничанац (потоњи сарадник софијске *Македоније* и најжешћи критичар Лазићевог лика и дела) објавио је чланак о бившем бану под насловом „Национални понос Јужне Србије“, а који је пренео скопски *Вардар*. У тексту се патетично величају плодови његовог рада и закључује како су грађани Вардарске бановине, после краља Александра, најискреније волели „симпатичног и омиљеног јужносрбијанског бана Жику који је излечио многе ране на привредном организму Јужне Србије“. Иако је постао министар унутрашњих послова „његово духовно присуство осећа се свуда и на свакоме месту у Јужној Србији“, тврдио је Крајничанац.[43]

Из бугарске перспективе Лазић је био „бугароубица“ и „опустошитељ Македоније“ који пре свог постављења за бана није смео „ни нос да промоли“ бојећи се реакције становништва (имајући у виду његов полицијски рад на овим просторима пре и после 1918). Сумња у Лазићеве стручне квалификације и недостатак такта илустрована је његовим властитим признањем о краху пројекта сламања македонске организације путем наоружавања становништва државним пушкама.[44] О његовој делатности 1922–1929. редовно је писала софијска *Македонија*, тј. Т. Крајничанац који је, не много пре тога, као уредник *Дуванског гласника* писао о Лазићу у суперлативима. Овога пута, Крајничанац је у једном од првих текстова бројкама представио дојучерашњег „симпатичног бана Жику“: 20.000 жандарма, 8.000 војника на граници, 5.000 караула, 200 вагона бодљикаве жице и 50 железничких вагона којима је затворена бугарска граница – то су биле главне асоцијације на бански мандат Живојина Лазића. Према писању истог листа, Лазић је посредством Народне и Хипотекарне банке уништио македонске трговце, занатлије и земљораднике, док је са друге стране протежирао колонисте додељујући им преко аграрних задруга скоро 40 милиона динара сваке године. Хипотекарна банка им је наводно дала 800 милиона бесповратног кредита, док је Народној банци из врха власти стигло изричито наређење да помаже само колонисте из Врања, Лесковца, Београда и Куршумлије, те им је тако до 1927. издала кредите у вредности од преко 100 милиона динара. Осим утицаја на финансијске токове, Лазићу је замерано што је затворио преко педесет радњи Бугара који су одбили да му раде као агенти, тако што је забранио чиновницима да посећују радње неподобних трговаца. Његова политика је била штетна и за сељаке, тврди Крајничанац, јер је преко својих људи у монополској управи (Саве Обрадовића и Драгана Мишчевића) диктирао неповољне цене за откуп дувана, опијума и жита. Лазићев „вандализам“ се огледао и у томе што је затворио 22 бугарске гимназије и 514 основних школа, те оснивао листове за доказивање српског карактера Македоније

[42] AJ, 38–675–854, *Вардар*, 24. 7. 1932.

[43] AJ, 38–675–854, *Вардар*, 27. 11. 1932. Марта 1933. Лазић је приложио 3.000 динара за ђачку трпезу у Тетову (*Вардар*, 2. 3. 1933).

[44] AJ, 38–372–522, *Македония*, София, 15. 5. 1930.

(*Српско Косово, Наш Југ, Вардар, Четник, Јужни преглед, Завичај*). Флоскула о посрбљавању Бугара кундаком поткрепљивана је непрестано причом о пуњењу затвора невиним људима, убиству 5.000 људи по његовом наређењу и ликвидацији 700 трговачких фирми. Осим тога, оптуживан је да је пљачкао Македонију присвајајући годишње триста милиона динара такси и скоро две милијарде динара од продаје дувана. Посебна критика односила се на његову кадровску политику – наводно је за чиновнике по Македонији распоредио 20.000 својих агената.[45]

Његовој биографији се додаје и склоност непотизму јер је касније као министар унутрашњих послова постављао своје кумове за среске начелнике широм земље (Приштина, Нова Градишка), док је његов шурак др Ханжек догурао до места министра. Винковачки градоначелник Паја Шумановац био је такође Лазићев кадар а оптуживан је за најмрачнија дела (силовање, утају пореза, гажење два пешака).[46] Бугари су га увредљиво називали „бикоглавом шумадијском величином" која је незаслужено помпезно испраћена из Скопља јула 1932.[47]

Јанићије М. Красојевић, в. д. бана (јул 1932 – април 1934)

Вишегодишњи помоћник бана, а пуне две године и вршилац дужности бана Вардарске бановине био је Врањанац Јанићије М. Красојевић, иначе правник по образовању.[48] Он је почетком априла 1931. постављен за помоћника бана уместо дотадашњег Лазићевог заменика Драг. Тодоровића.[49] И софијска *Македонија* је нотирала његов долазак у Скопље 7. априла 1931. када су га дочекали чиновници и скопски кмет Марко Аднић. Красојевић се одмах са станице запутио ка општини где је заседао комитет за помоћ пострадалима у земљотресу, који је претходног месеца погодио Повардарје. Долазак новог „подтиранина" уместо Тодоровића, дотадашњег „македоножде ра", изазивао је

---

[45] АЈ, 38–675–854, *Македония*, София, 22. 12. 1933. Замерало му се што је основао „национални комитет" и у њега увукао митрополита Јосифа, те владике Николаја, Венјамина и Серафима, начелника бановинске управе Милана Чемерикића, шефа управе за безбедност Николу Димитријевића, начелника Просветног одељења Косту Дошена, председника трговачке коморе Јосифа Михаиловића, Михајла Каламатијевића и др.

[46] *СБНС*, XIV р. с, 20. 2. 1934, 288, стр. 292.

[47] АЈ, 38–675–854, *Македония*, София, 21. 1. 1931; *Утро*, София, 8. 7. 1932.

[48] АЈ, 38–673–852, *Време*, Београд, 8. 4. 1938. Красојевић је рођен 1884. у Врању, гимназију је завршио 1902. у Крагујевцу, а правни факултет 1906. у Београду. Као судски чиновник радио је од 1907. до 1914. када је постављен за начелника ваљевског среза, а 1920. за окружног начелника у Шапцу. Као окружни начелник је потом службовао у Приштини и Тетову. За великог жупана Мостарске области именован је 1923. а потом је био велики жупан Ваљевске и Сремске области. По образовању бановина постављен је за начелника Управног одељења у Новом Саду, а потом за помоћника бана у Скопљу, при чему је пуне две године био вршилац дужности бана Вардарске бановине. Априла 1938. постао је помоћник бана, а крајем исте године и бан Моравске бановине. Учествовао је у свим ратовима као резервни пешадијски официр и у више наврата је одликован за јавне заслуге.

[49] *СЛВБ*, бр. 63–64, 4. 4. 1931, стр. 16.

зебњу и страх код становништва и није слутио на добро, тврдио је дописник *Македоније*.[50]

Јанићије Красојевић (АЈ, ОЗФ 38-24)

Улога Красојевића постала је нарочито важна после одласка бана Лазића за министра унутрашњих послова, када су се све банске функције слиле у његове руке. Овај интеррегнум је потрајао знатно дуже него што је било ко очекивао. Већ децембра 1932. Красојевић је образлагао предлог буџета за 1933/34. потенцирајући неопходност усклађивања расхода са новонасталом ситуацијом коју је проузроковала светска економска криза. Промовишући дух штедње, који је заговарао и његов претходник, он је предлагао редукцију броја државних и бановинских чиновника, уз непрекидну замену затеченог, неквалификованог чиновништва школованим особљем. Красојевић је личну имовинску безбедност у Вардарској бановини описивао као „највећу" у земљи, а са посебним поносом је истицао резултате у пољопривреди: установу узор-ратара, експерименте, пропаганду и курсеве, оснивање фондова и форсирање нових, рентабилнијих култура (нпр. кикирикија у ђевђелијском и кочанском крају).[51]

Красојевић се за разлику од свог претходника понашао неконвенционалније, чак и током службених инспекција. У друштву кмета-приправника је изненада обилазио народне кујне по Скопљу и сам дегустирао јела.[52] Почетком августа 1933. је заједно са начелником Техничког одељења инж. Митровићем кренуо у инспекцију путева јужно од Скопља, при чему су испитивани недостаци на деоници Скопље–Велес, а инжењер предлагао решења на лицу места.

[50] АЈ, 38–673–852, *Македония*, София, 9. 4. 1931.

[51] „Експозе заменика бана Вардарске бановине", *Вардар*, 15. 12. 1932.

[52] АЈ, 38–673–852, *Скопски гласник*, 14. 1. 1933.

Пошто су саслушали извештаје локалних власти о изградњи велешког водовода, продужили су за Прилеп, зауставивши се на око сат времена у тунелу Превалец (910 м), где се Красојевић распитивао о минерским радовима, присуствовао рушењу стена, подзидавању сводова и разговарао са радницима о њиховом радном времену, здравственој заштити и дневницама. Потом су преко Бабуне наставили за Прилеп посматрајући серпентине које воде до Крушева и размишљајући о могућности изградње пута Крушево–Кичево који би туристе са охридских плажа водио и у крушевске висине. Заменик бана се у Крушеву састао са охридско-битољским епископом Николајем Велимировићем, који је покушао да га анимира причом о крушевској сиротињи којој је требало поделити обрадиву земљу у прилепском пољу. Красојевић је преноћио у жандармеријској станици и ујутро посетио дечје опоравилиште у подножју крушевских шума, где су му деца приредила соколско-скаутску представу. У повратку ка Скопљу је обилазио националне раднике, банске већнике и народне посланике, а присуствовао је и једном црквеном венчању. Потом је свратио у Пореч, завичај чувеног војводе Мицка, који је у саобраћајном смислу био доста изолован. Мештани су га замолили да учествује у гађању, што је он, иако уморан, прихватио „постигавши завидне резултате“.[53] У његову канцеларију су стизали поздрави од ватрогасних друштава и политичких организација, а на предлог свог бившег непосредног шефа а тада министра унутрашњих послова, крајем 1933. је одликован огрлицом краљевског ордена југословенске круне.[54] За бана Моравске бановине именован је указом од 19. септембра 1938.[55]

Др Алекса Станишић
(април 1934 – септембар 1934)

Указом од 23. априла 1934. за бана Вардарске бановине је постављен дотадашњи бан Зетске бановине др Алекса Станишић.[56] На то место га је предложио тадашњи председник владе Узуновић.[57] Од његових, иначе незапажених активности бележимо посету Битољу у јулу, а већ средином септембра 1934. Станишић је умро. Заменио га је његов помоћник др Бранко Секулић, који је убрзо потом отворио Дечји дом краља Александра у Скопљу.[58]

[53] „Г. Заменик бана у Велесу, Прилепу и Јужном Броду“, *Вардар*, 10. 8. 1933.

[54] АЈ, 38–673–852, *Вардар*, 14. 2. 1933; 7. 12. 1933.

[55] АЈ, 138–7–48. На ту функцију је постављен као помоћник бана Моравске бановине (*Политика*, 21. 9. 1938; *Време*, 21. 9. 1938).

[56] АЈ, 138–7–54. Станишић је био рођен 1877. и бановао је на Цетињу у периоду 1932–1934.

[57] АЈ, 38–664–843, *Novo doba,* 24. 4. 1934. Истовремено, Драгослав Ђорђевић је постављен за бана Врбаске бановине.

[58] *Вардар*, бр. 240, 3. 7. 1934, стр. 7; бр. 274, 20. 9. 1934, стр. 4; бр. 275, 22. 9. 1934, стр. 5.

Драгослав П. Ђорђевић
(јануар 1935 – септембар 1935)

Тек што се адаптирао на функцију бана Врбаске бановине, Драгослав Ђорђевић, иначе родом из Груже, морао је поново да пакује кофере и пресели се у Скопље на нову дужност.[59] Наиме, указом од 6. јануара 1935. он је као бивши бан Врбаске бановине постао бан Вардарске бановине.[60] За разлику од свог претходника, Ђорђевић је остао упамћен као човек од иницијативе који се није либио да предузме конкретне мере. Једна од првих била је наредба о одржавању течајева о воћарству за учитеље народних школа које је требало организовати при свим срезовима.[61] Маја 1935. издао је наредбу да се, зарад прилагођавања српско-византијског стила захтевима савременог живота, „сви пројекти нових грађевина, без обзира да ли су државне, бановинске, самоуправне и друге, обрађују спољa у српском или српско-византијском стилу".[62] Ђорђевић је био познат по својим изненадним инспекцијама. Тако је 20. фебруара 1935. бануо у Велес редовном линијом *Оријент-експреса*, па му је дочек стигла приредити само музика тамошње железничке радионице. На свом другом инспекцијском путовању посетио је крајњи југ бановине (Ђевђелију, Дојран, Валандово и Струмицу), док је средином марта исте године са својим шефом кабинета Браниславом Лазићем посетио Тетово. Крајем априла обишао је Кратово где га је дочекала маса народа предвођена тамошњим директором гимназије у пензији Стеваном Симићем, која је носила натписе „Чуваћемо Југославију", „Живео г. Јевтић", „Живео 5. мај" и сл.[63]

Током конкордатске кризе Ђорђевић је био изричити противник потписивања Конкордата због чега га је *Самоуправа* у неколико бројева, до-

[59] АЈ, 38–664–843, *Vrbaske novine*, 25. 4. 1934. Драгослав Ђорђевић је рођен 14. 1. 1887. у Закути (гружански срез) где му је отац радио као учитељ. Основну школу је завршио у Крагујевцу, средњу је похађао у Крушевцу и Крагујевцу, али је због учешћа у штрајку истеран из крагујевачке гимназије, па је 1906. матурирао у Трећој београдској гимназији, да би 1912. дипломирао на филозофско-педагошкој групи Филозофског факултета у Београду. Још као редов-ђак је ступио у крагујевачку батерију, као артиљерац је учествовао у балканским ратовима, а 1913. постављен за суплента Треће београдске гимназије, где је радио све до 1919. У Првом светском рату је учествовао као водник Дунавског артиљеријског пука и био тешко рањен у главу. Међу првима је ушао у Суботицу где је као резервни официр одмах постављен за шефа војне цензуре и војне полиције. Тамо се оженио буњевачком књижевницом Маром Малагурском и потом 1919–21. био у Енглеској усавршавајући се из педагогије, али и радећи као професор ниже гимназије за српске ђаке у Фавершаму и чиновник посланства у Лондону. По повратку је постављен за професора гимназије у Суботици, те суботичког великог жупана (1923) и градоначелника Суботице (1926/27), после чега је први пут пензионисан. На месту начелника Одељења за основну наставу провео је три године радећи на изједначавању школског законодавства. Затим је постао члан Државног савета и помоћник министра просвете, а потом је и други пут пензионисан. Јуна 1933. је именован за сенатора, током 1934. за бана Врбаске бановине, 1935. бана Вардарске бановине, а до 1939. је поново седео у Сенату. Био је близак пријатељ Милана Стојадиновића. Поред богате државничке службе бавио се науком, књижевношћу и новинарством. Умро је 1973. у Београду.

[60] АЈ, 138–7–54.

[61] АЈ, 38–664–843, *Вардар*, 5. 4. 1935.

[62] АЈ, 38–664–843, *Вардар*, 22. 5. 1935.

[63] АЈ, 38–664–843, *Вардар*, 22. 2. 1935; 12. 3. 1935; 21. 3. 1935; 26. 4. 1935.

ста ниским ударцима, напала наводно истражујући мотиве његовог категоричног става. У тој прилично прљавој кампањи је оптуживан да је своје једино дете (које је у јеку те кампање већ било покојно!) крстио у католичкој цркви, те да се противио Конкордату „зато што из властитог искуства зна колико жена католкиња има велики утицај на целу кућу у коју уђе". Поред тога је оптуживан да је од професора левичарске оријентације са бедном платом веома брзо и сумњиво узнапредовао до „богатог пензионера и власника луксузних кућа".[64] И намесник Раденко Станковић је пред Сенатом 23. марта 1934. држао говор о моралу и злоупотребама Ђорђевића који је наводно фалсификовао указе о премештају.[65]

Оно што се са сигурношћу може тврдити је да је Ђорђевић био интимус Милана Стојадиновића, о чему сведоче сачувана писма у којима га овај, независно од повода, непрекидно ословљава са „Драги Милане..." Од средине 1935. га је стално извештавао о деловању групе око сенатора Јована Алексића и Василија Трбића, који су радили на обарању Стојадиновићеве владе. Осим тога, у писмима је често критиковао заменика бана Јанићија Красојевића тражећи његово пензионисање пошто се тај „нерадник, интригант и бонвиван" био намерачио на фотељу бана („иначе, он је нежењен и врло добро ситуиран, те му пензија нимало неће тешко пасти", писао је Ђорђевић). И начелник осмог одељења банске управе Милан Чемерикић је означен као антирежимски човек кога је требало одстранити. До последњег дана свог службовања у Скопљу Ђорђевић је комуницирао са Стојадиновићем, али је та директна кореспонденција изгледа сметала министру унутрашњих послова Корошецу.[66] Указом од 13. септембра 1935. Ђорђевић је пензионисан, а на његово место је именован државни подсекретар у пензији Ранко Трифуновић.[67]

Ранко Д. Трифуновић
(септембар 1935 – фебруар 1936)

Овај Шапчанин је био правник по образовању и први државни чиновник у Јужној Србији, јер је свега недељу дана после кумановске битке 1912. именован за окружног начелника у Куманову. Пошто је годинама обављао ту функцију мењајући округе, познавао је прилично добро ситуацију на терену од саме пропасти турске управе.[68] За бана Вардарске бановине проглашен је ука-

[64] АЈ, 38–664–843, *Самоуправа*, Београд, 4. 11. 1937.

[65] АЈ, 37–51–315, л. 17.

[66] АЈ, 37–51–315, л. 1, 4, 5, 13, 14, 15.

[67] АЈ, 138–7–51а.

[68] АЈ, 138–7–51а. Рођен је децембра 1878. у Шапцу, док је гимназију и Правни факултет завршио у Београду. Одмах по завршеној школи 1902. ступио је у управну службу, тако да је 1912. постао начелник Кумановског округа. Доцније је обављао исту функцију у Скопљу, Штипу и Битољу. Оставку на положај окружног начелника поднео је 1919. када се активно укључио у политику као члан Радикалне странке. У хомогеном радикалском кабинету 1920. постављен је за помоћника министра унутрашњих дела, а 1924. постаје државни подсекретар при Министарству унутрашњих дела и бива изабран за народног посланика као носилац листе у охридском округу. Члан Главног

зом од 13. септембра 1935. као државни подсекретар у пензији и већ наредног дана положио заклетву.[69] У Скопље је допутовао возом 16. септембра а дочекали су га дотадашњи бан Ђорђевић, подбан Јанићије Красојевић и командант Треће армијске области В. Николајевић, док је међу грађанима било упадљиво много муслимана.[70]

Делатност бана Трифуновића била је више обојена политикантством него конкретним акцијама. Додуше, децембра 1935. је прилично детаљно извештавао ресорна министарства о поплавама које су оштетиле пруге и путеве од Скопља ка Приштини, те бујицама Пчиње код Катланова и Маркове Реке крај Драчева.[71] Већ почетком наредне године Трифуновић је предложио Стојадиновићу отварање шеријатске академије у Скопљу, како се више не би доводиле шеријатске судије из Босне због „давно заподенуте и давно запажене суревњивости и нерасположења овамошњих Турака према муслиманима босанским".[72] И то је било отприлике све чиме је стигао да се бави. Министар финансија је дао сагласност за његово пензионисање 22. фебруара 1936. а наредног дана његов помоћник Филиповић је преузео дужност бана.[73]

Разлози за његово напрасно уклањање су постајали очигледнији у данима који су следили. Трифуновић је непосредно по предаји дужности бана почео да посећује конференције ЈНС-а у Скопљу и отворено критикује владајућу ЈРЗ. Скуповима које су по Вардарској бановини организовали Ранко Трифуновић и Милош Бабић присуствовали су „сви могући незадовољни и опозициони елементи", иако ови формално нису били чланови ниједне партије.[74]

Светислав З. Пауновић (август 1936 – јул 1937)

Указом од 3. августа 1936. за новог бана постављен је Светислав З. Пауновић, дотадашњи бан Дунавске бановине.[75] Дужност је примио од актуелног помоћника бана Душана Филиповића 13. августа 1936. године, а недељу дана касније организовао је конференцију за новинаре. Његов заменик по-

одбора НРС-а постао је 1926. а већ наредне године, у време владе Веље Вукићевића, пензионисан је као државни подсекретар. Све време био је члан ГО НРС-а.

[69] *Полиција*, XXII, бр. 17–18, септембар 1935, стр. 929. - „Ја, Ранко Д. Трифуновић, заклињем се свемогућим Богом, да ћу владајућем Краљу Петру Другом бити веран и да ћу дужност своју по законима и законитим наредбама тачно и савесно вршити. Тако ми Бог помогао" (АЈ, 138–7–51а).

[70] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ од 16. 9. 1935.

[71] АЈ, 37–51–315, л. 21, 22.

[72] АЈ, 37–51–315, л. 28.

[73] АЈ, 138–7–51а.

[74] АЈ, 37–51–315, л. 46, 54, 55, 60. Маја 1936. ЈНС је одржао конференцију у скопском хотелу *Бристол*, а међу 35 присутних виђени су Коста Кумануди, Васа Јовановић, Игњат Стефановић, Јован Алексић, Јован Алтипармаковић, Џафер Сулејмановић, Милутин Драговић и др.

[75] АЈ, 138–7–51а.

стао је Димитрије Нешић.[76] Међу првим Пауновићевим иницијативама била је реорганизација листа *Вардар*, због чега му је шеф Стојадиновићевог кабинета 3. септембра 1936. послао никшићког пензионера Илију Врбицу. Поред тога, он је новембра 1936. саставио опсежан елаборат о привредном стању у бановини, потенцирајући нерентабилност опијума и дувана. Пауновић је доста свог времена провео анализирајући политичке прилике у бановини. Указивао је на лоше стање у Лебану и слабу позицију ЈРЗ-а узроковану бахатим понашањем браће Драговић, истовремено предвиђајући да на предстојећим општинским изборима опозиција неће освојити више од 10% општина. Охрабрен таквим проценама Стојадиновић је одобрио одржавање општинских избора у Вардарској бановини за 6. децембра 1936.[77]

Почетком јула 1937. бан Пауновић је послао захтев Милану Стојадиновићу да буде пензионисан из здравствених разлога. Након само три дана председник Министарског савета му је одговорио у форми молбе, која може личити на захтев за противуслугом: наиме, тражио је од Пауновића да Ђири Маневићу, бившем председнику кумановске општине пронађе неки посао, па пошто је овај то обећао, Стојадиновић му је већ 10. јула 1937. уважио захтев за пензионисање.[78] Ипак, без обзира на чињеницу да је Пауновић сам захтевао одлазак у пензију, прави разлог његовог уклањања из Скопља био је незадовољни Антон Корошец. „Познато ми је да желите доћи у Београд", писао је Стојадиновић Пауновићу 23. априла 1937.[79] Пошто је разрешен дужности бана Пауновић је потом именован за сенатора.

Марко Н. Новаковић
(јул 1937 – фебруар 1939)

Уместо пензионисаног Пауновића за новог бана Вардарске бановине је указом од 10. јула 1937. именован дотадашњи бан Моравске бановине Марко Новаковић. Дужност је формално примио од помоћника бана Димитрија Нешића 16. јула, мада је управа Моравске бановине известила Министарски савет како је Новаковић тек 28. јула отишао на нову дужност у Скопље.[80]

Новаковић је своју банску дужност обављао под далеко сложенијим околностима него његови претходници, па је чешће био на удару врха власти. Први инцидент за доба његовог мандата било је скандалозно кашњење припрема за прославу 25-годишњице ослобођења Скопља, због чега је претило померање самог датума одржавања прославе. У питању је била спорост уметника који је вајао споменик краљу Александру, али је ипак некако у последњи час приређен дефиле народа у ношњи, ватромет, а све куће су пригодно осветљене. Даље,

[76] AJ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 20. 8. 1936.

[77] AJ, 37–51–315, л. 66, 69, 71, 76, 82.

[78] AJ, 138–7–51a; 37–51–315, л. 111.

[79] AJ, 37–51–315, л. 95, 99.

[80] AJ, 138–7–51a.

у време Новаковића је забележен куриозитет – да је упркос јачању комуниста децембра 1937. студентска управа Филозофског факултета у Скопљу по први пут била десничарски настројена. Конкордатска криза се такође поклопила са Новаковићевим мандатом. Замерано му је што је на дан парастоса патријарху Варнави у црквама Вардарске бановине било недопустиво мало људи, углавном чиновника, што је на врло пластичан начин сликало политичку атмосферу и расположење тамошњег становништва. Маја 1938. бан је извештавао о масовним штрајковима у дуванским станицама, као и о чиновницима „лучистима" које је требало дискретно разместити у друге бановине. Јула исте године Новаковић је саопштио Милану Стојадиновићу да ће престати са прикупљањем оружја од муслимана како је тражено од њега, пошто је проценио да је „политички опортуно са тим засада застати". У мору непријатних дужности Новаковић је морао да председника Министарског савета извештава о „неумешном поступању" др Милосава Стојадиновића, који је као кандидат ЈРЗ-а изгубио поверење у народу: био је осоран према жандармерији, није плаћао коње за агитацију нити се руковао са људима, а током једног састанка у кафани са муслиманима, одмотао је из хартије сланину и пред њима је јео! Бан се више пута правдао како се *лучисти* нису размножили у његово време, те да су главни покретачи њихове акције били шеф кабинета претходног бана Александар Цветковић и Борислав Арсић из Трговинског одељења банске управе. Јуна 1938. државни тужилац је забранио први број *Луча* чиме се сматрало да су духовни инспиратори уклоњени, али је из врха власти још увек разматрана могућност да се уместо Новаковића за бана постави неко војно лице, нпр. пуковник Танасије Динић.[81] Бан Марко Новаковић је пензионисан указом од 24. фебруара 1939. године.[82]

Владимир Хајдуквељковић (март – септембар 1939)

Владимир-Влајко Хајдуквељковић је био члан Државног савета у пензији и народни посланик када је указом од 24. фебруара 1939. постављен за бана Вардарске бановине.[83] На дужност је ступио дванаест дана касније.[84] Био је родом из смедеревског краја и најпознатији потомак Хајдук-Вељка Петровића.[85] Школовао се у више наврата на Правном факултету, а као адвокат Смедеревске банке је, следећи породичну традицију, постао члан Радикалне странке, посланик јасеничког среза, начелник у МУП-у и државни саветник. На положај бана Вардарске бановине дошао је у Скопље са својом другом супругом Јеленом,

[81] АЈ, 37–51–315, л. 132, 134, 138, 150, 152, 161, 174, 246, 254.

[82] АЈ, 138–7–54.

[83] АЈ, 138–7–51а.

[84] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 8. 3. 1939.

[85] Dragan Alimpijević, „Potomci Hajduk Veljka žive u selu Dubona", *Glas javnosti*, 9. 3. 2004, http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2004/03/09/srpski/R04030801.shtml.

са којом је био у браку свега пола године и све је изгледало као да ће их чекати лагодан живот.[86]

Међутим, њихова идила је завршена пре него што је и почела. Бан Хајдуквељковић је са својих 46 година био на врхунцу каријере када је 6. септембра, на рођендан краља Петра Другог, постао жртва случајног убиства из освете. Према другој верзији, у његову ликвидацију била је умешана ВМРО. Најисцрпније сведочанство о том догађају оставио је његов синовац, који је непосредно по Другом светском рату био на принудном раду у неком стоваришту крај београдске Дунав-станице. Када је на прозивци одјекнуло његово презиме, позвао га је директор тог предузећа и признао му „са поносом" да је лично убио његовог стрица у Скопљу. Наиме, он је тада био жандарм на дужности телохранитеља бана Вардарске бановине, а пошто је из неког разлога превремено пензионисан, одлучио је да убије секретара који је потписао то решење. Међутим, пошто га није успео пронаћи, дошао је до ресторана у коме су редовно ручавали бан и његова супруга, несметано прошао обезбеђење које га је познавало, пришао Хајдуквељковићу и из близине га усмртио са два хица из пиштоља.[87]

Иза покојног бана је у његовој породичној кући у Дубони остала обимна документација, тј. решења која је потписивао српским породицама на Косову, а које су током окупације биле протеране, без права повратка. По доласку комуниста на власт покојни бан Владимир Хајдуквељковић је проглашен народним непријетељем што је омогућило да велики део његове имовине буде конфискован и раздељен. Његова удовица је лишена наследства а читава фамилија означена неподобном, због чега су многи њени чланови завршили у емиграцији.[88]

Александар Т. Андрејевић
(децембар 1939 – јун 1940)

Након трагичног завршетка Хајдуквељковића за новог бана Вардарске бановине је 12. септембра 1939. постављен Александар Андрејевић, судија каса-

[86] U. M., „Vladimir Hajdukveljković, ban Vardarske banovine", *Pečat – internet izdanje*, Mladenovac, 30. 7. 2006, http://www.pecat.info/sh/493/60/471/. Рођен је 1893. у богатој породици у смедеревском крају. Основну школу је завршио у Дубони, гимназију у Београду, где је уписао и Правни факултет, али се брзо предомислио и уочи Првог светског рата прешао на Војну академију. Као војни питомац је био недисциплинован, а из рата, у коме је био рањаван, изашао је у чину капетана прве класе са две Карађорђеве звезде. Потом је привео крају студије права у Београду, оженио се тамошњом богатом апотекарицом и прешао са њом у Смедеревску Паланку. У завичају је прилично лако стекао углед, с обзиром на то да му је још деда био предратни посланик јасеничког среза, па је и он 1929. постављен за посланика истог среза. Све чешће путује службено за Београд, а по оснивању ЈРЗ-а постаје његов истакнути члан.

[87] *Исто*. Убица се током рата прикључио партизанима, а потом постао директор у Београду. Сахрана Владимира Хајдуквељковића, са погребном поворком од Теразија до парцеле крај Алеје великана на Новом гробљу, била је свечана и уз све државне почасти. Подигнут му је велики и раскошан споменик, али ни он није дуго опстао. После рата његова гробница је измештена на парцелу коју је саградила његова прва супруга, док је његову стару гробницу са све спомеником наводно присвојио „неки удбаш".

[88] *Исто*.

ционог суда у Београду.[89] Андрејевић је био правник из угледне београдске породице и у јужним крајевима се први пут појавио у својству председника струмичког првостепеног суда. У другој половини двадесетих година био је судија скопског Апелационог суда и изузетно активан у друштвеном животу југа. Организовање среских судова по Вардарској бановини почетком тридесетих година било је у великој мери његова заслуга, тако да се може рећи да је прилично добро познавао терен и прилике.[90]

Нови бан је стигао у Скопље 20. септембра. Дочекао га је тадашњи председник скопске општине К. Чохаџић.[91] Главне Андрејевићеве активности кретале су се око зајма од сто милиона динара који је Вардарска бановина требало да закључи код Државне хипотекарне банке, Поштанске штедионице и СУЗОР-а са роком отплате 30–50 година. Занимљиво, Андрејевић није искључивао могућност склапања зајма у иностранству уколико би било неких проблема са домаћим банкама, истичући да је сума била недовољна, те да је бановини у том тренутку било неопходно најмање 280 милиона динара. Ипак, од предвиђених сто милиона највећи део био је предвиђен за унапређење пољопривреде, просвету и техничке радове. Већници су били против трошења зајма на луксузне објекте, зграде начелстава и бановинске хотеле, али су га ипак једногласно усвојили. Истовремено, већници су усвојили и одлуку о платама чиновника (850–2.300 динара), а увече је у њихову част Народно позориште приредило специјалну представу.[92] Бан Андрејевић је разрешен дужности бана 26. јуна 1940, а на његово место постављен је Живојин Рафајловић, „министар у пензији".[93]

Живојин Рафајловић
(јул 1940 – ?)

Јула 1940. још један од бивших министара и некадашњих „националних радника" из предкумановског доба доживео је да буде на челу Вардарске бановине. Живојин Рафајловић је био пореклом из ваљевског краја, али су га женидба и војна каријера одвели у Врање. Непрестано се говорило да на дужност бана Вардарске бановине није одлазио као партијски функционер, већ као национални радник, премда је формално стигао у Скопље као „министар

[89] АЈ, 138–7–51а.

[90] *Српски биографски речник*, том 1 (А–Б), Матица српска, Нови Сад, 2004, стр. 156–157. Андрејевић је као државни стипендиста боравио у Немачкој, а након школовања започео каријеру као судски писар у Шапцу, Нишу, потом био секретар судова у Алексинцу, Ћуприји и Нишу. Поред председавања првостепеним судовима у Струмици и Врању, функције судије скопског апелационог суда Андрејевић је радио и у београдском касационом суду. Од средине тридесетих био је председник Народног универзитета за Скопље и Јужну Србију, општински одборник, соколски старешина и потпредсеник обласног одбора Црвеног крста. Писао је о струмичкој области угледајући се на Цвијићеве радове. Одликован је орденом југословенске круне 4. степена.

[91] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 20. 9. 1939.

[92] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 8. 3. 1940.

[93] АЈ, 38–685–864.

у пензији".[94] Он је брзим возом приспео на скопску станицу 1. јула 1940. Приликом примопредаје дужности градоначелник Скопља Јосиф Михаиловић је нагласио да је тамошњи народ „прешао период туторства који се првих дана ослобођења дао разумети", док је нови бан поновио како је на чело Вардарске бановине дошао, не као партијски, већ као „национални човек". Дочеку су присуствовали дотадашњи бан Андрејевић са својим помоћником Александром Цветковићем, командант армије Илија Брашић и командант Граничне трупе Драгиша Ковачевић.[95]

* * *

Оно што је свакако било заједничко свим бановима Вардарске бановине било је њихово порекло. Наиме, ниједан од њих деветорице није потицао са југа. Изузетак је представљао вишегодишњи вршилац дужности бана Јанићије Красојевић, рођени Врањанац, који је фактички обављао ту важну државну улогу. Међутим, пракса постављања „дошљака" на чело бановина имала је и своје наличје. На челу Дунавске бановине у периоду 1933–1935. био је нико други до Добрица Матковић, бивши велики жупан брегалничке области и један од вођа злогласног штипског Удружења за борбу против бугарских бандита, из раних двадесетих година. Све ово показује да је функција бана била првенствено политичка улога која је поверавана лојалним партијским функционерима различитог профила. Њихово непрекидно ротирање и кружење од бановине до бановине није оставило позитивне резултате у банским управама. У два случаја банови Вардарске бановине су били угледни „национални радници" из преткумановског периода, чије је бановање правдано добрим познавањем ситуације на терену, док се један као судија на разним инстанцама упознавао са простором на коме ће крајем тридесетих година бити постављен за бана. Остали би се могли подвести под пуке бирократске администраторе који су у Скопљу завршили из мање или више тривијалних разлога и тренутних потреба службе.

---

[94] AJ, 38–685–864, *Политика*, Београд, 27. 6. 1940, вест агенције „Авала" од 26. 6. 1940. Рафајловић је рођен 26. 10. 1871. у Мионици. По завршеној гимназији ступио је у Војну академију из које је 1892. изашао као потпоручник. Служио је у разним гарнизонима све док 1898. није премештен у 1. пешадијски пук Кнеза Милоша Великог у Врању, где се оженио и остао да живи. Због свог националног рада у Старој Србији и Македонији 1903–1912. напустио је војничку каријеру и посветио се јавном и националном раду. На изборима 1906. изабран је за народног посланика као носилац Националне странке у врањском округу. Све до 1929. биран је за народног посланика управо у том округу. За министра народног здравља постављен је 1. 5. 1920. у кабинету Миленка Веснића, а 1922. за министра шума и рудника у коалиционој Пашићевој влади. Био је један од оснивача предратне Народне одбране и њен први потпредседник.

[95] AJ, 38–685–864, вест агенције „Авала" од 1. 7. 1940.

Буџет и главни финансијски токови

Бановински буџет је, сходно закону, претресан по одељењима на седницама Банског већа. Најбитнији извор средстава од којих је функционисала банска власт биле су таксе и приходи од бановинске привреде, углавном од расадника и бања.[96] Првих неколико година постојања Вардарске бановине подударило се са великом економском кризом, због чега је бановински буџет био изложен ванредним редукцијама, заједно са бановинским прирезом, једним од кључних извора прихода. Буџет за 1929/30. годину је износио 79,5 милиона динара уз прирез од 40%, али је, као последица светске економске кризе, буџет за наредну годину срезан на 74,8 милиона, па је и стопа прireза пала на 30%. Због слабе платежне моћи пореских обвезника августа 1931. буџет је још једном умањен за 13,4 милиона и тиме сведен на једва 59,4 милиона. Пошто је буџет претресан по одељењима, ставку по ставку, смањење је достигло читава 22 милиона динара од ионако редукованог буџета. Овога пута прирез је смањен на 20% из обзира према пољопривреди, како је истакао бан Живојин Лазић на свом новогодишњем брифингу 1931. Најмање резова било је у оквиру Техничког одељења, како се не би запустила саобраћајна инфраструктура. Осим довршетка врањске и призренске гимназије, остале инвестиције су биле остављене за нека боља времена. Највећи део овако скресаног буџета ишао је на грађевине без инвестиција, пољопривреду и просвету. Лазић је одговорио одрично на новинарско питање о закључењу великог кредита, али је додао да би у складу са побољшаним економским приликама бановина узела зајам како би се извршила мелиорација мочварних предела, те сазидале три гимназије и пет болница. Осим тога, требало је саградити банску палату јер је бановинска администрација била раштркана у девет различитих приватних зграда.[97]

Проблеми у комуникацији Вардарске бановине са државом по питању праведније расподеле дотација и кредита постојали су током целе деценије. Сам податак да је 1934. године од 2,5 милијарде кредита Вардарска бановина добила свега 90 милиона динара (3,6%) делује довољно интригантно.[98] Један од најнезахвалнијих и најнепријатнијих послова бана била је управо кореспонденција са Министарством финансија. Од маја 1931. бан Ж. Лазић је интензивно тражио од министра финансија др Станка Шверљуге исплату државних дотација за протеклу и текућу годину, жалећи се да током „пасивних месеци“ нема довољно новца да покрије све расходе. До краја 1931. државни дуг према Вардарској бановини нарастао је са осам на 11,5 милиона динара, па

[96] ДАРМ, 119–16–9, л. 166–167, начелник Финансијског одељења бану Вардарске бановине, 23. 8. 1939. Судећи према подацима из 1931. највећи приходи стизали су од скопске бановинске болнице (7,3 милиона), а најмањи из Сијаринске бање (40.000). Истовремено, највећи расходи ишли су управо на бановинску болницу и воћне расаднике (*СЛВБ*, бр. 51–62, 21. 3. 1931, стр. 12–13).

[97] АЈ, 38–675–854, *Политика*, 30. 12. 1931.

[98] *СБС*, II, 15. ред. саст, 22. 3. 1934, стр. 112.

је Лазић у пет наврата безуспешно ургирао указујући на врло незгодан положај банске управе у погледу издржавања бановинских болница.[99]

Како је обустава исплата од Министарства финансија потрајала, Лазић је покушао да се самостално снађе. Априла 1932. завео је строгу штедњу канцеларијског материјала и телефонских трошкова. Све пошиљке су слате обичним поштанским пакетима, уведена су прецизна месечна требовања канцеларијског материјала (како би се видело поименце који је службеник колико и како потрошио), а истовремено је забрањена дотадашња пракса наручивања депешом. Сва требовања су ишла економату, док је позајмљивање материјала или узимање на вересију било најстроже забрањено. Нове књиге, обрасце и штамбиље било је дозвољено употребити тек пошто би стари били сасвим искоришћени. Извештаје је требало писати на половини или четвртини табака, осим ако је акт имао прилоге или се предвиђало да ће се на њему још радити. Архивари су били дужни да пре него што ставе акт у архиву поваде сву преосталу чисту хартију и предају је руковаоцу за даљу употребу. Ова строга правила су предвиђала чак и избегавање закачки и иглица јер су биле доста скупље од конца и јемственика. Такође је сугерисано избегавање рада на шпартаној и зеленој хартији које су биле скупље од обичне, беле хартије. Свако надлештво је добијало највише по један рис штампане хартије „за сваки случај", а штедњу је требало спроводити и код употребе коверата. Наиме, нове коверте је требало употребљавати само за поверљиве и препоручене пошиљке, док је за обична писма требало користити импровизоване коверте, направљене од старих формулара и листова неисписаних књига којих је било напретек по свим надлештвима. Посебна пажња поклоњена је стању писаћих машина, које је требало покривати и закључавати како их „незвани и невешти" не би покварили. Сви који су радили на писаћим машинама морали су се детаљно упознати са њеним механизмом, док су шефови надлештава били у обавези да поменуто решење о мерама штедње периодично читају пред окупљеним службеницима „да не дође у заборав".[100]

Наравно да ни ове мере нису могле осетно поправити финансијско стање бановине. Зато је бан већ у октобру 1932. поново писао министру финансија подсећајући га да је по партији 8 (*државна помоћ*) држава и даље дуговала Вардарској бановини пет милиона динара из тзв. дотација за болнице. Истовремено, банска власт је била принуђена да болнице издржава од „туђе готовине", пошто је дуг државе у том тренутку досегао 13 милиона динара. Другим речима, држава је у периоду 1930–1933. ускратила Вардарској бановини више од 18 милиона динара, или трећину њеног годишњег буџета. Лазић је поново био принуђен да се сналази како зна и уме. Прво је изнео предлог да се држава „одужи" тако што би се пола милиона динара од прикупљеног службеничког и тзв. 1%-пореза употребило за „олакшање дотација". Средином новембра

[99] ДАРМ, 119–15–1, л. 1–4. Државна помоћ је била намењена за подизање зграде полицијске управе у Скопљу и среске зграде у Валандову.

[100] ДАРМ, 119–15–2, л. 6–7, Решење о мерама штедње бана Живојина Лазића од 20. 4. 1932.

заменик бана Красојевић је обавестио министра финансија да је Вардарска бановина премостила један краћи период захваљујући наслеђеним сумама од самоуправних области и срезова, али да је ситуација крајем 1932. измакла контроли те бановина више није била у стању да издржава болнице, 15 гимназија, грађанске и стручне школе. Осим 1,3 милиона динара од пореза које је прикупило Финансијско одељење, заменик бана је поменуо и суму од шест милиона која је служила за обнову крајева пострадалих у земљотресу, чиме је на неки начин наговестио њено трошење. Поред овога, бановина је код Државне хипотекарне банке располагала и са 15 милиона динара депозита и новца од „откупнине личног рада". Красојевић је напоменуо да су приходи Вардарске бановине били тако ниски да се од њих нису могли подмирити ни лични расходи, те да је било извесно да ће пре или касније доћи до колапса у раду свих бановинских установа. Да би избегла дефицит бановина је из свог обртног капитала унела у буџет 11 милиона динара за 1931/32. јер је у том тренутку на име дотација држава дуговала Вардарској бановини непуних 30 милиона динара.[101]

Пошто је предузимљиви Красојевић желео да испита природу проблема, он се информисао о томе како су остале бановине стајале са наплатом државних дотација. Сазнао је крајем фебруара 1933. да су све бановине, изузев Врбаске и Приморске, за три године добиле 228 милиона динара, од чега је Савска добила 43 милиона, Дравска 35, Дринска 29, а Вардарска бановина свега нешто више од девет милиона динара, тј. 4,2%. Свестан тога да су подаци о дотацијама некако „процурели", министар финансија му је поново обећао помоћ, али је Красојевић песимистички прогнозирао да ће се „неправилна подела и шиљање дотација" наставити. Потом је заменик бана Вардарске бановине покушао да наплати купоне са обвезница 2% ратне штете, али је 1. марта 1933. од љубазне службенице Одељења за државне дугове преко телефона могао чути само: „А кад ће то бити, то се не зна". Красојевић је био очајан: „Схватам да држава моментално може да буде у немогућности да Бановини пошаље одједном неколико милиона динара на име дотације, али да на исплату овако малих сума за државну благајницу мора Бановина да чека месецима, непојмљиво ми је... Нека ми дозволи Госп. Министар /финансија/ да изјавим да не могу да разумем овакво поступање према Вардарској бановини".[102]

Септембра 1933. Красојевић је правио калкулације о потребним средствима за бановинске путеве који су били у јадном стању, наглашавајући да су приходи бановине подбацили, те да је свега 18% реализовано. Наставак радова на бановинским путевима као и саобраћај на њима зависили су искључиво од пријема државне дотације, које није било. Издржавање болница било је такође под знаком питања и њихове управе су биле принуђене да „мољакају лиферанте да не престану да их снабдевају", па је Красојевић затражио да војска, жандармерија и гранична трупа хитно измире око пола милиона дина-

[101] ДАРМ, 119–15–2, л. 13–19.

[102] ДАРМ, 119–15–3, л. 20–21.

ра дуговања болницама за лечење својих припадника. Откупнина личног рада у скопској општини је такође подбацила, тако да је у периоду 1929–1933. од предвиђених 12 милиона динара наплаћено свега нешто више од два милиона. Ажурирање наплате „разрезане кулучарине" било је ургентно јер је, судећи по телеграму Красојевића од 9. маја 1933, лесковачкој болници била искључена струја, врањска болница остала је без воде, док су лиферанти масовно отказивали снабдевање осталих болница намирницама.[103] До 1934. Вардарска бановина је требало да прими од државе 34,3 милиона динара, а она је за разлику од осталих бановина добила свега 13,6 (39,6%). Забринути градоначелник Скопља Михаиловић је изнео идеју да се ефикаснија наплата „откупнине личног рада" постигне тако што би се од саме откупнине ангажовало додатно особље.[104]

Образлажући пред већницима предлог буџета за 1933/34. годину Красојевић их је подсетио да се бановински буџет непрекидно смањивао од 1930. године: од првог бановинског буџета био је мањи за 31 милион, а од оног из 1932/33. за скоро шест милиона динара. Радило се о спровођењу политике штедње и редукције расхода која је прокламована због последица светске економске кризе и ради усклађивања са платежном моћи становништва. При том су расходи били сведени на минимум за административно функционисање бановине. Извршена је редукција броја државног и бановинског чиновништва у односу на претходну годину, док је стопа бановинског прireза остала иста (25% од непосредног пореза).[105]

Почетком 1934. тадашњи министар финансија др Милорад Ђорђевић је упорно понављао да је буџетска равнотежа основна смерница његове финансијске политике.[106] Буџет Вардарске бановине за 1934/35. износио је 49,4 милиона динара и био је већи од претходног за 11,4 милиона. Стопа бановинских прireза остала је 25% државних пореза, а од нових намета уведене су таксе на луксузне псе, филмове, новинске огласе, полисе осигурања и сл. За првих осам месеци 1933. године од предвиђених 33 милиона динара наплаћено је свега 40%, али је значајно порастао буџет Управног одељења, а повећане су и ставке за унапређење рибарства и набавку семена.[107] Почетком априла 1935. донета су два прописа о индиректним порезима. Првим су биле укинуте бановинске трошарине на разне артикле, док су истовремено порези на неке намирнице (кафу, чај, какао, пиринач) уједначене на нивоу целе земље. Њиме је било предвиђено и оснивање централног бановинског трошаринског фонда из кога би се финансирало свих девет бановина, уместо дотадашње праксе да свака бановина на својој територији убире приходе од трошарине. Другим прописом

[103] ДАРМ, 119–15–3, л. 26, 30, 31, 33, 37, 38, 42, 51.

[104] ДАРМ, 119–15–4, л. 56, 61.

[105] АЈ, 38–673–852, *Вардар*, 15. 12. 1932.

[106] *СБС*, II, 14. ред. саст, 21. 3. 1934, стр. 9.

[107] *Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 2–3, 7.

је укинута такса за аутомобилске дозволе како би се подстакао развој овог вида саобраћаја.[108]

Снажан финансијски терет за буџет представљао је и број „државних платежника", који је, према речима министра финансија, неподношљиво растао па је тако у Југославији до 1936. године било око 360.000 буџетских корисника, укључујући пензионере и инвалиде.[109] Пореска администрација била је и даље конфузна јер 90% људи „не знају како стоје с порезима". Уредбом о бановинским трошаринама из марта 1935. бановине су биле дужне да партиципирају у овом приходу сходно броју становника. На тај начин се у заједнички фонд бановинских трошарина сливало годишње око 170 милиона динара.[110]

Уочи Другог светског рата држава је морала у више наврата да одступа од буџетских планова и посеже за ванредним финансијским мерама. Услед измењених прилика 7. фебруара 1939. предложено је да се предвиђена четири милиона динара од скупног пореза који је следовао бановини употреби за одбрану из ваздуха и збрињавање деце у случају рата.[111] Поред намере да се уравнотеже бановински буџети, од Министарског савета је септембра 1940. затражен кредит од 28 милиона динара којим би се покрили увећани расходи бановина, тј. „за правилно функционисање управног апарата у случају евентуалних ратних прилика". Пошто је у подели прихода Бановинског фонда прометног пореза партиципирала и Бановина Хрватска са 29%, то је и њој требало надокнадити разлику.[112]

БАНОВИНА	ОЧЕКИВАНА ИСПЛАТА ИЗ БУЏЕТА
Хрватска	8.700.000
Врбаска	2.031.080
Дринска	1.913.120
Зетска	2.943.160
Моравска	1.312.640
Дравска	2.533.066
Дунавска	5.142.518
Вардарска	**3.484.811**
УКУПНО	28.060.395

АЈ, 138–7–54, л. 754, 19. 9. 1940.

[108] *Britanci*, II, str. 357.

[109] *СБС*, I, 11. ред. саст, 25. 3. 1936, стр. 178. Личне инвалиднине је у Југославији примало 17.873 људи, а породичне 52.269, док је у Вардарској бановини личне инвалиднине примало њих 1.027, а породичне 4.405.

[110] *СБС*, I, 9. ред. саст, 23. 3. 1936, стр. 80, 82, 93. Тако је учешће Дравске бановине износило 8,21%, Савске 19,41%, Врбаске 7,45%, Приморске 6,47%, Дринске 11,1%, Зетске, 6,64%, Дунавске 17,13%, Моравске 10,31%, Вардарске 11,31% и Београда 2,07%.

[111] ДАРМ, 119–16–9, л. 168, начелник Финансијског одељења бану Вардарске бановине, 7. 2. 1940.

[112] АЈ, 138–7–54, л. 754, бр. 6526, 19. 9. 1940.

У буџетској 1940/41. години за све бановине је тражено повећање редовних расхода од четири милиона динара. Одржавање и поправка државних зграда у Вардарској бановини коштали су 46.666 динара, док је за наредну годину предложено 140.000. За дневнице и службена путовања није захтевано никакво повећање суме (41.000), као ни за одржавање и оправку државних путева и мостова (43.616).[113] Што се тиче Министарства грађевина за 1941. у Вардарској бановини није било предвиђено пуно послова. Поред бирократских принадлежности (плате и дневнице за службена путовања), новац је био намењен за транспорт материјала и алата, одржавање државних аутомобила и грађевинских машина. Даље, предвиђени расходи су обухватали одржавање водотокова и мелиорацију у износу од 304.750 динара, наспрам 10,4 милиона, колико је било издвојено за хидротехничке радове у Југославији.[114]

* * *

Велики кредити су били једини начин да се нешто покрене. Почетком тридесетих година Вардарска бановина је закључила зајам од 94 милиона динара код Државне хипотекарне банке, од чега је била дужна да врати само половину, док је остатак дуга преузела на себе сама држава. Од тог кредита 30 милиона је било предвиђено за зидање банске палате, 30 за подизање болничких зграда, 30 за гимназије и четири милиона за откуп дела земљишта на коме је требало саградити банску палату.[115] Иначе, средином јула 1930. је истицао конкурс за израду скице банске палате.[116]

Половином 1939. министар унутрашњих послова је одобрио бану ванредни сазив Банског већа Вардарске бановине поводом одобрења министра финансија о закључењу јавног зајма од сто милиона динара. Том приликом је требало да се бански већници изјасне о појединостима овог зајма са становишта економских, културних и социјалних потреба Вардарске бановине.[117] Иако је питање овог унутрашњег инвестиционог зајма покренуто још у доба бана Хајдуквељковића, експозе о закључењу кредита намењеног покретању великих јавних радова поднео је 1940. године бан Андрејевић. Он је и формално донео одлуку о закључењу зајма од сто милиона динара код Државне хипотекарне банке, Поштанске штедионице и СУЗОР-а. Кредит је требало да у наредне 32 године отплаћују „доцније генерације, јер ће оне углавном имати да осете и благодети овог зајма".[118] С обзиром на годишњу рату од 7,8 милиона динара и камату од 7% Вардарска бановина је кроз 32 године требало да врати Државној

[113] AJ, 62–1730, 11. 3. 1940, начелник Архитектонског одељења Министарства грађевина Одсеку рачуноводства.

[114] AJ, 62–1730 (1941), стр. 2–8.

[115] *СЛВБ*, бр. 39–42, 3. 1. 1931, стр. 19.

[116] *СЛВБ*, бр. 1, 6. 4. 1930, стр. 34. Прва награда на конкурсу је износила 70.000 динара.

[117] ДАРМ, 119–16–1, л. 1–2, документ од 16. 12. 1939.

[118] ДАРМ, 119–16–2, л. 6, Експозе бана о закљученом зајму од сто милиона динара, 3. 8. 1940.

хипотекарној банци целих 250 милиона динара. Поред тога, да би уопште одобрила кредит, банка је захтевала да се у буџету предвиди и вишак ануитета од 25% ради сигурности наплате њеног потраживања, па се тиме годишња рата попела на 9,7 милиона. Било је очито да Вардарска бановина није могла наћи такво покриће у свом буџету.[119]

Није био занемарљив број банских већника који су били за одлагање закључивања кредита „док се смире и нормализују међународне прилике", а слично су размишљале и управе корпорација.[120] Дискусија у Банском већу је занимљива јер показује стање прилика у бановини и начин размишљања већника о приоритетима и средствима за превазилажење проблема. Наравно да су предложени износи у коначном збиру прелазили сто милиона динара.[121] Али, када су још начелници одељења и шефови одсека банске управе почели износити појединачне предлоге, видело се да ће бити великих проблема око расподеле кредита. Ипак, судећи по предложеним сумама новца, чини се да су шефови одељења и одсека маја 1940. били доста скромнији у потраживањима, него што су то били у први мах бански већници. Уз демагошку причу о згради среског начелства као „народној кући", начелник Општег одељења је затражио 4,5 милиона за адаптацију зграда среских начелстава у Босиљграду, Гостивару, Тетову, Кичеву, Призрену, Приштини, Сурдулици, Берову, Сувој Реци и Струги, те за зграду полицијског затвора у Битољу, намештај и писаће машине.[122] У Пољопривредном одељењу су сматрали да највећи део зајма треба усмерити „за стварање продуктивних објеката". Предложили су да се сваке године народу раздели милион садница бадема који је подносио сушну климу, а био изузетно рентабилан. Ове потребе је требало да покрије седам милиона динара, колико су затражили маја 1940.[123] Из Ветеринарског одељења су тражили три милиона за подизање бановинских поткивачница и пет сточних болница са амбулантама у Скопљу, Лесковцу, Куманову, Приштини и Битољу.[124] За уређење 400 регистрованих бујица које су подстицале „замочваривање" плодних површина и пошумљавање пола милиона хектара голети потраживано је укупно 12

[119] ДАРМ, 119–16–9, л. 167, начелник Финансијског одељења бану Вардарске бановине, 23. 8. 1939.

[120] ДАРМ, 119–16–2, л. 7.

[121] ДАРМ, 119–16–2, л. 8–10. Као пољопривредна покрајина са слабим жетвеним приносима Вардарска бановина је оскудевала и у модерним кланицама и хладњачама, па се тако чуло да би из зајма требало издвојити барем 15 милиона за кланицу и хладњачу у Скопљу („да стоку извозимо у закланом стању"). По два милиона је требало обезбедити уа подизање матичњака америчке лозе, ветеринарских станица и сточних болница, по 10 милиона за школске зграде и пошумљавање, 17 милиона за гимназије, 35 милиона за регулисање бујица, по 6 милиона за сређивање токова Вардара и Јужне Мораве и унапређење трговине, индустрије и заната, 15 за мелиорационе радове, 10 за водоводе и бунаре, 8 за подизање хотела у Охриду, 43 милиона за путеве, те 37 милиона за изградњу болница у Призрену, Битољу, Охриду, Тетову и Гостивару, новог павиљона у Гњилану и 40 здравствених домова, као и за Катлановску и Дебарску бању.

[122] ДАРМ, 119–16–3, л. 12, начелник Општег одељења бану Вардарске бановине, 1. 2. 1940.

[123] ДАРМ, 119–16–3, л. 14, 15, начелник Пољопривредног одељења бану Вардарске бановине, 31. 1. 1940, 15. 5. 1940.

[124] ДАРМ, 119–16–3, л. 18, шеф Ветеринарског одсека бану Вардарске бановине, 15. 5. 1940.

милиона динара.[125] „Просветом се буди народни дух. Њоме се подиже и морална снага народа“, изјавио је театрално начелник Просветног одељења тражећи 12,4 милиона динара. Бански школски надзорник је процењивао да је за довршетак започетих зграда и замену дотрајалих било потребно 25 милиона динара за 504 зграде, од чега највише у власотиначком, велешком, доњополошком и прилепском срезу.[126] Из Техничког одељења су упозоравали да је у бановини свега 600 км путева било проходно у свако годишње доба, а да је 1.700 км било проходно само лети. Отуда и њихов захтев да им се из кредита додели 15 милиона динара.[127]

Посебно атрактивна тема за већнике била је – како уопште отплатити зајам? Покриће за отплату кредита требало је да буде повећање бановинског прireза са 20% на 30%, затим повећање школског прireза са 30% на 35%, као и сума од четири милиона динара од скупног пореза на пословни промет.[128] Адвокат Војислав Протић, већник из Гњилана, сматрао је да су међународне околности биле изразито неповољне за увећање бановинског прireза. Иако је значајан број већника подржавао бана залажући се за ситне, локалне потребе, мањи број трезвенијих и храбријих је закључио како ће се терет отплате кредита свалити на земљораднике.[129] Списак банских већника који су се позитивно изразили о зајму показује да их је било 75, заједно са установама од којих је такође тражено мишљење.[130] Против кредита је гласало 13 већника од којих су половину чинили муслимани. Они су сматрали да би због неповољних међународних прилика требало одложити потписивање зајма, макар и после парламентарних избора.[131] О овом питању су се уздржали од изјашњавања др Коста Чохаџић, председник Лекарске коморе, Светозар Тасић, већник из Битоља, Адвокатска комора и Учитељско удружење Скопља.[132] Васо Шалетић је још октобра 1939. у име Савеза аграрних задруга поздравио потписивање кредита и банову политику, непрекидно понављајући фразе о „националној колевки“. Два месеца касније председник Туристичког савеза Владан Богдановић је просто запитао своје колеге у Банском већу: „Да ли је сада, обзиром на ратне заплете у Европи, време за закључење тако замашног инвестиционог зајма?“[133]

---

[125] ДАРМ, 119–16–3, л. 24–26, документ од 16. 5. 1940. Иначе, процењено је да је за комплетно решење проблема бујица у Вардарској бановини било потребно око 150 милиона динара, тако да је седам милиона било тек минимум за најхитније интервенције.

[126] ДАРМ, 119–16–3, л. 27, 28, 33, документи од 4. 1. 1940. и 12. 5. 1940.

[127] ДАРМ, 119–16–3, л. 34, 40, начелник Техничког одељења бану Вардарске бановине, недатирано. Из Лесковца су тражили 100.000 динара за пострадале од изливања Ветернице 9. 7. 1940. Ово одељење је калкулисало да је за исушивање поља било потребно још 10, а за снабдевање пијаћом водом још пет милиона динара.

[128] ДАРМ, 119–16–2, л. 10.

[129] ДАРМ, 119–16–4, л. 46.

[130] ДАРМ, 119–16–5, л. 121–125.

[131] ДАРМ, 119–16–6, л. 126.

[132] ДАРМ, 119–16–7, л. 127.

[133] ДАРМ, 119–16–8, л. 134, 156.

Упркос све гласнијем противљењу појединих већника и институција, одлуком управног одбора Државне хипотекарне банке од 18. 9. 1940. Вардарској бановини је одобрен кредит од сто милиона динара са 7% годишње камате. Занимљиво је да је, уместо раније помињане 32 године, отплату зајма требало обавити у року од 15 година (!) и то у пет транши по двадесет милиона динара.[134] Почетком децембра 1940. министар финансија Јурај Шутеј је од Министарског савета затражио измену начина реализације овог зајма, захтевајући да се средства исплате бановини у три транше (20+40+40 милиона), па је Министарски савет на својој седници од 25. фебруара 1940. усвојио предложену измену.[135]

Наравно, приликом сагледавања рентабилности овог зајма било је неопходно оценити његово наличје, тј. економску (не)моћ пореских обвезника Вардарске бановине, јер је велики део ануитета кредита требало подмирити повећавањем постојећих и увођењем нових бановинских дажбина. У том тренутку, основни извори бановинских прихода били су 20% бановински прирез, 30% школски прирез и 10% здравствени прирез; из дотадашњег искуства је било јасно да ће они бити тешко прикупљени због сиромаштва пореских обвезника. Зато се логично наметало питање: како би се поднели нови терети, када се ни постојећи нису могли реализовати? Уколико би се део зајма употребио на здравствене установе, онда би се здравствени прирез морао повећати за 10%, у случају издвајања дела кредита за просветно-културне потребе школски прирез би ишао горе, за изградњу путева требало је повећати путни фонд итд. Када су у питању остале потребе, уколико не би било довољно повећање појединачних прireза, требало је подићи стопу бановинског прireза.[136]

* * *

Пореско оптерећење грађана није било једнако у свим крајевима земље. Осим тога, изостајала је јача контрола друштвеног пореза, па је тако 1932. прикривање прикупљеног пореза досезало читавих 378%. Неки народни посланици су закључили како су порески одбори добро радили, али да су привредници упорно и успешно сакривали приходе.[137] Ревносно „утеривање" пореза и даље је остало одлика северозападних крајева па је 1933. у Моравској бановини наплаћено 69%, Вардарској 69%, Зетској 71%, Дринској 53%, Врбаској 83%, Приморској 67%, Савској 95%, Дравској 101% (!?) и Дунавској 88%.[138] На примедбу др Бењамина Шуперине да су бановине Дунавска, Савска и Драв-

[134] ДАРМ, 119–16–12, л. 181, одлука Државне хипотекарне банке од 18. 9. 1940.

[135] ДАРМ, 119–16–16, л. 242, министар финансија Министарском савету, 3. 12. 1940.

[136] ДАРМ, 119–16–9, л. 166–168, начелник Финансијског одељења бану Вардарске бановине, 23. 8. 1939.

[137] *СБС*, I, 8. ред. саст, 12. 2. 1934, стр. 103. Љубљана је тако пријавила 79 милиона, док су порески одбори утврдили 193 милиона динара, код Бањалуке је тај однос био 10/24, Скопља 24/90, Ниша 13/66 итд.

[138] *СБС*, I, 9. ред. саст, 23. 3. 1936, стр. 112.

ска дале 1933. године више него све остале бановине заједно, сенатор Гаврило Церовић је добацио: „Шта хоћете тиме да кажете? Па дали смо у крви!“[139]

Марта 1933. у југословенском парламенту су се могла чути два утиска: „велико расположење код свих органа државних и самоуправних да траже државна средства и врло мало расположење код пореских обвезника за сношење пореских терета“.[140] Упркос „великом расположењу“ финансијског чиновништва, њихов смештај је био један од већих проблема, како за њих саме тако и за службену документацију која је пропадала.[141] Међутим, добри резултати органа који су непосредно наплаћивали бановинске дажбине били су у непосредној вези са наградама које су им следовале. Од 1930. начелник Финансијског одељења Вардарске бановине добио је право да дели награде пореским инспекторима: 3% од наплаћене суме за срески, обласни и бановински прирез, а 5% од наплаћене суме од варијетеа, кабареа, барова и биоскопа.[142] Како је овај „наградни фонд“ у бановинском буџету временом нарастао преко милион динара, многи већници су се побунили и окомили на финансијске органе („Они се не смеју мазити да би радили, јер то ствара рђав преседан“). Бан Лазић је признао да ни њему предложена сума од 1,5 милиона није била симпатична, али да се морало мислити на реализацију буџета. Компромис је постигнут тако што је Лазић пристао да се сума умањи за пола милиона динара и да тај новац оде на изградњу школа.[143]

Почетком 1933. наплата пореза у Вардарској бановини је износила преко 90%, али је истовремено прикупљено свега 22% текућег бановинског прireза. Узрок томе је било незаконито одвајање бановинског прireза у корист државног пореза. Тачније, док су финансијски чиновници примали награде, исплата се одвијала без већих проблема: „Сада, када те награде нема, свесно се спроводи супротан рад и готово све што један порески обвезник положи на каси пореске управе књижи се као државни порез, а минималне суме као бановински прирез“.[144]

---

[139] *СБС*, II, 14. ред. саст, 21. 3. 1934, стр. 32.

[140] *СБНС*, 39. ред. саст, 14. 3. 1933, стр. 132, 154. Народни посланик из Пореча је упозорио на раширен обичај пореских органа да намерно одбијају пореске уплате док не прође рок, како би наплатили и казну.

[141] АЈ, 138–7–33, л. 39, Одељење пореза Министарства финансија Министарском савету, 5. 12. 1940. У Крушеву је пореска управа користила трошну кућу Друштва за унапређење Крушева и за кирију плаћала 7.200 динара. Дотрајали кров који прокишњава и трули прозори без стакла допринели су пропадању службених књига управе, али и здравља самих чиновника.

[142] *СЛВБ*, бр. 15, 12. 7. 1930, стр. 2.

[143] *СЛВБ*, бр. 39–42, 3. 1. 1931, стр. 13–14.

[144] ДАРМ, 119–15–3, л. 47, Заменик бана Јанићије Красојевић министру финансија, 27. 3. 1933.

Наплата непосредног пореза за 1933. годину

БАНОВИНА	БРОЈ СТАНОВНИКА	НАПЛАЋЕНО ДИН.	ДИН. ПО СТАНОВНИКУ
Град Београд	287.901	253.195.823	**879**
Моравска	1.446.512	103.407.750	**72**
Вардарска	1.649.122	90.474.924	**55**
Зетска	906.982	48.360.008	**53**
Дунавска	2.305.099	539.068.378	**234**
Дринска	1.684.802	121.989.580	**72**
Врбаска	1.003.360	49.761.348	**50**
Приморска	880.420	55.928.988	**64**
Савска	2.596.768	421.723.127	**162**
Дравска	**1.118.504**	**220.914.222**	**198**

Стенографске белешке Сената, ред. саз. за 1933/34, 14. ред. саз, 21. 3. 1934, књ. II, Београд, 1934, стр. 32.

Током 1934. порези су више него икада погодили становништво целе земље, како због повећаног пореског оптерећења тако и због ригорозније примене закона, али и све произвољнијег процењивања приватне својине која се нашла на удару пореских органа. Осим тога, поскупеле су поштанске услуге, увећане царине и трошарине и уведено обавезно издавање оверених признаница за сву робу вреднију од 20 динара.[145]

Предвиђање и наплата бановинског прireза у Вардарској бановини варирали су од године до године и у великој мери су зависили од његове стопе. „Уколико се пење стопа бановинског прireза, утолико је мања наплативост", изјавио је начелник Финансијског одељења Вардарске бановине како би описао ситуацију на терену која се понављала из године у годину.[146] Током 1939. године свота наплаћених општих непосредних пореза у Вардарској бановини чинила је тек 3,8% на југословенском нивоу, док је наплата такса (2,4%) и трошарина (0,5%) показивала још горе резултате финансијских органа банске управе у Скопљу.[147]

Платежна моћ становништва бивала је све мања, док су порези и таксе непрекидно расли. Сенатор и велетрговац монополском робом Спира Хаџи-Ристић је позивао министра финансија да возом посети Вардарску бановину и

[145] *Britanci*, II, str. 271.

[146] ДАРМ, 119–16–9, л. 166–167, начелник Финанс. одељења бану Вардарске бановине, 23. 8. 1939.

[147] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 142.

лично се увери како су нестале њиве засејане опијумом и дуваном: „Он се неће онда чудити зашто су Велес и Неготин-Вардар дали 49% порезе“.[148]

Година	ПРЕДВИЂЕНО		ОСТВАРЕНО	
	динара	стопа прireза у %	динара	%
1930/31.	28.450.000	40	17.813.166	62,61
1931/32.	21.792.576	30	7.119.294	32,66
1932/33.	12.895.276	25	4.651.485	36,07
1933/34.	13.985.445	25	5.103.042	36,48
1934/35.	14.034.464	25	6.534.432	46,55
1935/36.	11.200.000	20	5.331.208	47,60
1936/37.	9.700.000	20	6.643.949	68,49
1937/38.	8.800.000	20	8.163.220	92,76
1938/39.	8.700.000	20	7.162.539	82,32

ДАРМ, 119–16–9, л. 167.

Порезима, таксама и већим уделом у тзв. скупном порезу банска управа се првенствено трудила да покрије непрестани дефицит у буџету. Вардарска бановина је средином јула 1939. дуговала 22,5 милиона динара, од чега је највећи део (19,7 милиона) представљао кредит за зидање банске палате, непуна два милиона представљала су зајам руднику *Трепча*, док су остатак чинили дугови врањског округа и бивших среских самоуправа жегligовског и скопског среза. Пошто је Министарски савет од 1936. добио право да на основу предлога министра финансија ревидира расподелу скупног пореза бановинама, пуне четири године су вршени притисци на Министарство финансија да се Вардарска бановина третира као „пасивна бановина“ и да јој се по том основу увећа део од скупног пореза. Ипак, та настојања су остала без резултата јер је повећање могло ићи једино на рачун других бановина, чиме би им се умањио њихов најсигурнији извор прихода. Важан бановински приход биле су трошарине, при чему су се многе стручне корпорације залагале за укидање постојећих такси на вино и ракију, док је банска управа непрекидно разматрала увођење нових, непопуларних трошарина које би погодиле најсиромашније слојеве (нпр. трошарина на сапун).[149]

Додуше, у лето 1930. инсектициди су ослобођени трошарине, док је 1931. уведен порез на нежење, по угледу на некадашњи *бећарски данак*.[150] За буџетску 1931/32. годину биле су предвиђене нове дажбине: трошарине на безалкохолна пића, таксе на билијар и карте за играње, док је укинута такса од закупни-

[148] *СБС*, II, 15. ред. саст, 22. 3. 1934, стр. 110.

[149] ДАРМ, 119–16–9, л. 166–167.

[150] *Полиција*, XX, бр. 5–6, март 1933, стр. 272; *СЛВБ*, бр. 25, 20. 9. 1930, стр. 2.

не испаша.[151] Душан Цекић је тврдио да су се грађани због превисоке трошарине почели плашити општинских власти више него некада шуме. Са њим се сложио и трговац Јаков Коен који је 1935. изјавио да је трошарина „права авет за град" и да је била неподношљива.[152] Било је и другачијих погледа: на седници банског већа Јосиф Арије је, на примедбу да Вардарска бановина спада у „теже крајеве", рекао да се у Скопљу ипак живи боље него у Загребу![153]

Оно што је неспорно у статистичким показатељима јесте да је према оствареним приходима буџет Вардарске бановине далеко заостајао иза других југословенских бановина. Током 1935/36. удео бановинских буџетских прихода Вардарске бановине чинио је тек 3,7% на југословенском нивоу, што је банску управу у Скопљу сврставало на последње место у земљи. До извесног напретка је дошло у 1938/39. када је тај удео нарастао на 5,3%, чиме се Вардарска бановина по оствареним приходима нашла испред Зетске и Врбаске бановине.[154]

Остварени буџетски приходи Вардарске бановине 1930–1940.

1930/31. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	28.450.000	17.813.167	**62,6**
Трошарина	18.000.000	7.719.915	**42,8**
Такса	9.850.000	8.061.925	**81,8**
Приход бановинских установа	1.639.000	1.677.146	**102,3**
Камате	450.000	1.530.623	**340,1**
Ванредни приходи	21.100.811	21.398.743	**101,4**
СВЕГА	**79.489.811**	**58.201.519**	**73,2**

ДАРМ, 119–16–9, л. 167.

1931/32. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	21.792.576	7.019.294	**32,2**
Трошарина	6.000.000	8.105.770	**135,1**
Таксе	8.396.000	6.712.422	**79,9**
Приход бановинских установа	3.705.401	1.867.287	**50,4**
Камате	500.000	2.047.509	**409,5**
Ванредни приходи	34.389.517	13.054.802	**37,9**
СВЕГА	**74.783.494**	**38.807.084**	**51,9**

ДАРМ, 119–16–9, л. 167.

[151] *СЛВБ*, бр. 68–69, 2. 5. 1930, стр. 2.

[152] АЈ, 38–706–885, „Чаршија и пољопривредници о трошарини града Скопља", *Вардар*, 14. 5. 1935. „На метар свиле који се трошарини са два или три динара, ја зарађујем по један динар", тврдио је Коен.

[153] *СЛВБ*, бр. 39–42, 3. 1. 1931, стр. 8.

[154] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 145.

1932/33. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	12.895.276	4.651.485	**36,1**
Трошарина	9.550.000	4.296.024	**44,9**
Таксе	4.484.008	3.734.877	**83,3**
Приход по Специјалном закону	2.290.000	1.888.893	**82,5**
Приход приватних установа	3.184.015	1.713.040	**53,8**
Државна помоћ	5.600.000	3.100.000	**55,3**
Откупнина личног рада	8.786.934	5.591.465	**63,6**
Остали приходи	7.129.059	8.140.633	**114,2**
СВЕГА	53.919.292	33.116.417	61,4

ДАРМ, 119–16–9, л. 167.

1933/34. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	13.985.445	5.103.042	**36,5**
Трошарина	4.550.000	3.464.644	**76,1**
Таксе	3.324.000	2.988.790	**89,9**
Откупнина личног рада	4.315.333	5.091.243	**117,9**
Остале бановинске дажбине	72.000	216.339	**300,5**
Бановинска привреда (вишак)	309.480	406.020	**131,2**
Државна помоћ	4.857.811	2.800.000	**57,6**
Приходи из ранијих година	5.000.000	4.820.634	**96,4**
Разни приходи	1.990.000	1.732.065	**87**
СВЕГА	**38.404.069**	**26.622.777**	**69,3**

ДАРМ, 119–16–9, л. 167–168.

1934/35. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	14.434.464	6.584.780	**45,6**
Трошарина	5.440.725	5.845.442	**107,4**
Таксе	3.353.000	6.862.798	**204,7**
Откупнина личног рада	2.000.000	1.912.541	**95,6**
Остале бановинске дажбине	121.500	135.951	**111,9**
Бановинска привреда (вишак)	7.286	10.112	**138,8**
Државна помоћ	4.148.115	3.873.445	**93,4**
Приходи из ранијих година	6.390.000	3.708.547	**58**
Разни приходи	2.212.836	1.711.936	**77,4**
СВЕГА	**38.110.926**	**30.645.552**	**80,4**

ДАРМ, 119–16–9, л. 168.

1935/36. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	11.400.000	5.396..714	**47,3**
Трошарина	11.012.833	10.459.612	**94,9**
Таксе	3.335.000	3.261.233	**97,8**
Бановинска привреда (вишак)	318.820	638.755	**200,3**
Дуговани приходи	8.150.000	2.674.021	**32,8**
Разни ситни приходи	1.183.347	1.126.098	**95,2**
СВЕГА	**35.400.000**	**23.556.433**	**66,5**

ДАРМ, 119–16–9, л. 168.

1936/37. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	9.900.000	6.688.691	**67,5**
Удео скуп. пореза	3.999.000	3.747.867	**93,7**
Трошарина	15.012.048	12.885.825	**85,8**
Таксе	3.258.000	3.156.101	**96,9**
Бановинска привреда (вишак)	3.747.000	3.425.621	**91,4**
Разни ситни приходи	901.406	990.537	**109,9**
Ванредни приходи	3.700.000	1.966.735	**53,1**
СВЕГА	**40.517.454**	**32.861.377**	**81,1**

ДАРМ, 119–16–9, л. 168.

1937/38. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	18.100.000	12.779.548	**70,6**
Удео скуп. пореза	3.999.000	3.999.885	**100**
Трошарина	20.415.356	20.187.343	**98,9**
Таксе	3.800.000	3.399.271	**89,4**
Бановинска привреда (вишак)	4.100.000	3.665.667	**89,4**
Разни приходи	945.000	1.051.580	**111,3**
Дуговани приходи	3.100.000	1.715.727	**55,3**
СВЕГА	**54.459.356**	**46.799.021**	**85,9**

ДАРМ, 119–16–9, л. 168.

1938/39. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	18.300.000	13.679.558	**74,7**
Удео скуп. пореза	3.999.000	3.887.425	**97,2**
Трошарина	20.314.760	21.400.247	**105,3**
Таксе	3.180.000	3.180.592	**100**
Дуговани приход	3.468.000	2.106.983	**60,7**
Бановинска привреда	3.930.000	3.910.894	**99,5**
Разни приходи	855.000	807.619	**94,4**
СВЕГА	**54.046.760**	**48.973.318**	**90,6**

ДАРМ, 119–16–9, л. 168.

1939/40. ГОДИНА	ПРЕДВИЂЕНО	ОСТВАРЕНО	%
Бановински прирез	18.750.000	992.098	**5,3**
Удео скуп. пореза	3.999.000	672.058	**16,8**
Трошарина	21.069.500	4.044.220	**19,2**
Таксе	3.182.000	862.334	**27,1**
Дуговани приход	3.950.000	929.706	**23,5**
Бановинска привреда	3.930.000	564.460	**14,4**
Разни приходи	800.000	19.682	**2,5**
СВЕГА	**55.680.500**	**8.084.558**	**14,5**

ДАРМ, 119–16–9, л. 168.

Чиновништво среских и општинских власти

Ја сам Мусолини за град Лесковац
и нико ми не може ништа!
(председник лесковачке општине Буринчић,
у наступу беса)[155]

Да је добра државна управа захтевала „збринуто и обезбеђено чиновништво“ били су свесни и чланови прве шестојануарске владе. Такође су били свесни да је почетни ентузијазам државних службеника јењавао већ само пар месеци након именовања Живковићеве владе.[156] А како је исход амбициозних планова режима диктатуре умногоме зависио од спремности држав-

[155] *Вардар*, бр. 104, 27. 7. 1933, стр. 7.

[156] *Записници са седница Министарског савета*, стр. 125. Поред замерки због „испијања кафа“, ранијег напуштања посла и оговарања надређених, чиновницима је замерано на непоштовању

них чиновника да прихвате нову идеологију, Никола Узуновић је у својству министра без портфеља поручио свим државним службеницима да раде на искорењивању странчарења у надлештвима. Он је захтевао и од министара да не подлежу утицајима са стране већ да остану лојални краљевом манифесту. Уз глорификовање режима диктатуре уведене су мере штедње, појачаног надзора и цензуре, сузбијања „племенске политике" и агресивне пропаганде, а све ради ширења југословенског националног осећања.[157]

Према Закону о чиновницима из 1931. сва службена звања су била доступна свим југословенским држављанима, под условом да „потпуно знају службени језик". Државна служба грађанског реда је обухватала чиновнике, чиновнике-приправнике, званичнике и служитеље и њој је претходио трогодишњи приправнички стаж. Упркос комплетној административној реорганизацији државе Закон се највећим делом ослањао на онај из 1923. године и чини се да је било мало иновација (чак и у лексичком смислу), уколико се изузме категоризација положаја.[158] Сва звања су била подељена на десет положајних група, у оквиру којих су чиновници напредовали и на основу којих су примали плату.[159]

положајна група	степен	плата у дин.	плата са периодским повишицама у динарима				положајни додатак (динара)	лични додатак на скупоћу (према разредима скупоће)		
								I	II	III
I		4.000					3.500	1.500		
II	1	3.750					3.100	1.500	1.350	
	2	3.500					2.700	1.500	1.350	
III	1	3.250					2.120	1.350	1.200	1.100
	2	3.000					1.720	1.350	1.200	1.100
IV	1	2.350	2.550	2.750	3.000		1.320	1.300	1.150	1.050
	2	1.750	1.950	2.150	2.350		920	1.300	1.150	1.050
V		1.450	1.550	1.650	1.750		800	1.250	1.100	1.000
VI		1.150	1.250	1.350	1.450		650	1.200	1.050	950
VII		910	970	1.030	1.090	1.150	500	1.150	1.000	900
VIII		730	790	850	910		400	1.100	950	850
IX		575	625	675	730		300	1.050	900	800
X		475	525	575			200	1.000	850	750

Закон о чиновницима, Београд, 1931, стр. 11.

службене процедуре и све слабијој радној дисциплини. Наведен је пример Новог Пазара где је „дезорганизаторски" рад чиновништва био најочигледнији.

[157] Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 143.

[158] Видети: *Закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда*, Београд, 1923, стр. 17–44; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 76–77.

[159] *Закон о чиновницима (1931)*, Београд, 1931, стр. 4, 6, 8.

Без обзира на објективно стање цена и разлике у појединим градовима, у први разред скупоће су спадали сви бановински центри, другом разреду припадала су седишта срезова, док су остала места службовања била у трећем разреду скупоће.[160]

Среско начелство је представљало општеуправну власт првог степена, а његов начелник „представника владе" у срезу са репрезентативном, управном, надзорном и полицијско-казненом функцијом. Са друге стране, срески начелник је имао и улогу посредника, као „тумач народних жеља код владе". Уопште узев, ниједан државни орган није имао толико дискреционе моћи као срески начелник. Закон му је дозвољавао да заузме став у свакој ствари и умеша се где год то нађе за сходно: „Срески начелник преузимаће, из својих побуда, све што је по закону допуштено и траже јавни интереси и што је складно са законима и јавним интересима".[161] Начелник је уз себе имао и стручне референте за поједине области, као и „осамостаљене" органе појединих министарстава. Ван сталних седишта срезова одржавани су тзв. службени дани, када су се целокупна начелства селила у унутрашњост како би „уредовала ближе народу".

Првих година постојања Вардарске бановине остало је на снази правило да се службовање у Јужној Србији рачуна двоструко.[162] Међутим, у другој половини тридесетих година на овако бенефициран стаж у Вардарској бановини могли су рачунати само они државни службеници који су и пре септембра 1923. радили у тим крајевима. С обзиром на покретљивост и несталност тамошњих чиновника, јасно је да је тим, својеврсним бирократским триком направљена велика уштеда у буџету. При том су плате деловођа и благајника расле у зависности од величине општине, али је било очигледно да су и даље биле ниже него нпр. у Моравској бановини.[163] Велизар Јанковић је 1933. говорио о „читавој дивизији државног особља" од око четврт милиона југословенских чиновника, у које нису били урачунати официри и општински службеници. Већ тада се наметала потреба за редукцијом броја чиновника, професора, полиције и бановинског особља.[164]

Према подацима пописа из 1931. на територији Вардарске бановине је евидентирано 22.319 државних чиновника и намештеника.[165] Средином 1934. у Вардарској бановини је било запослено 4.870 приватно-самоуправних чиновника, тј. канцеларијског особља, без државних чиновника. Како је незапосленост локалних интелектуалаца бивала све већа, тај „усуд Југа" је објашњаван

---

[160] *Исто*, стр. 13. Осим тога, постојао је и породични додатак на скупоћу који је зависио од броја деце: за свако дете у породици чиновника следовао је додатак од 150 динара.

[161] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 235–236.

[162] *Одлуке Државног савета 1929–1932*, Београд, 1934, стр. 272.

[163] *СГМУП*, I/бр. 3, 1. 3. 1937, 93, стр. 106–107.

[164] *СБНС*, 38. ред. саст, 13. 3. 1933, стр. 18–19. Свака бановина имала је у просеку око 5.000 чиновника.

[165] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, knj. IV,* Beograd 1937, Sarajevo, 1940, str. 264–265. Истовремено, на простору Вардарске бановине је било још 34.882 лица која су издржавали државни службеници.

чињеницом да је међу државним службеницима било превише образованих странаца. Скоро читава градска полиција на простору Вардарске бановине састојала се од „дошљака", док је у општинским самоуправама једва четвртина школованих намештеника била пореклом са тих простора. Сматрало се, између осталог, да су тамошњи људи били склонији другим позивима као што су ситна трговина, банкарство, занатство или печалбарство.[166] Средином октобра 1931. бан Вардарске бановине је напречац закључио како се чиновништво родом са југа невољно покретало из свог завичаја, само зато да би радило на разбијању југословенске идеје: „Тешко је разумети, зашто чиновници рођени у овим крајевима нерадо одлазе да служе у другим деловима наше земље, иако често добијају врло лепа и богата места".[167] И посланик Марко Петровић је тврдио да је међу чиновницима Јужне Србије био најмањи проценат оних који су пореклом стварно били из тих крајева.[168]

Почетком 1939. у Југославији је било око 200.000 активних чиновника од којих је на сваког годишње трошено из буџета по 27.500 динара. Вредност чиновничке плате је непрекидно падала, па се државна служба све чешће напуштала, а тражили се додатни послови.[169] Још је Стојадиновићева влада на почетку свог манадата смањила плате државним чиновницима за око 7%.[170] У лето 1940. свим руским емигрантима на подручју Вардарске бановине било је ускраћено даље обављање јавних функција.[171]

* * *

Сама чињеница да су из перспективе тадашњих политичких елита Косово и Македонија изгледали као „санаторијум за поправку рђавог чиновништва"[172] претвара целу причу о администрацији у хронику непрекидних злоупотреба јавних овлашћења. Међутим, искуство је показало да је „сумњиво" чиновништво тек на југу могло (готово несметано) испољити своју склоност криминалу. Гледиште највиших војних кругова на стање чиновништва Вардарске бановине било је још горе. Реферишући усмено кнезу Павлу и Драгиши Цветковићу на Бледу септембра 1940. генерал Богољуб Илић је истакао да су на југу дефинитивно превладали сепаратистички елементи, те да је управни апарат био потпуно у рукама бугараша који су несметано прогонили чиновнике српске националности. Он је нагласио да је корумпирано чиновништво ин-

[166] *Вардар*, бр. 238, 28. 6. 1934, стр. 2.

[167] АЈ, 66–20–47, документ од 16. 10. 1931.

[168] *СБНС*, 39. ред саст., 14. 3. 1933, стр. 159. Са друге стране, Милан Ћуковић је у парламенту говорио о менталитету пречанских Срба који су нерадо служили ван свог завичаја: „Јужну Србију нећу ни да спомињем, јер она је за многе од њих страшило" (*СБНС*, 38. ред. саст., 13. 3. 1933, стр. 29).

[169] *СБС*, I, 5. ред. саст., 22. 3. 1939, стр. 31.

[170] *Вардар*, бр. 590, 21. 9. 1935, стр. 1.

[171] *СГМУП*, IV/бр. 7, 1. 7. 1940, стр. 330.

[172] *СБНС*, 42. ред. саст, 17. 3. 1933, стр. 48.

дуковало незадовољство у народу, због чега је и бугарска пропаганда постала пријемчивија. Председници сеоских општина су углавном били једни те исти људи као и под Турцима и у време бугарске власти, док су утицајни Албанци задржали везе са главним „бугарашима".[173]

Ипак, стручне квалификације чиновништва биле су најчешће на удару критике. У Вардарској бановини је примећена масовна појава среских начелника који су „апсолвирали основну школу", али да им је диплома, како су тврдили, пропала у рату. Драгутин Костић је пред посланицима Народне скупштине изразио наду да ће и он једнога дана у свом срезу дочекати среског начелника који је завршио правни факултет.[174] Звучи као претеривање, али није тако. Чиновнике који су готово волонтирали на пословима „народног просвећивања" је требало некако бодрити. Приликом једног од својих инспекцијских путовања бан Лазић је среске економе назвао мисионарима који треба да шире културу сађења америчке винове лозе.[175]

Иако је корупција преплавила бирократију, ретки су били случајеви у којима су кривци кажњавани и уклањани из службе. Један од ретких био је битољски геометар Љубисав Илић који је као шеф катастра у Битољу оптужен за несавестан рад и „изнуђивање награде".[176] Многи бивши функционери су упркос својим сумњивим каријерима и мрљама у професионалној биографији реактивирани, па је тако обласни инспектор Михајло Кречковић поново враћен из Бихаћа у Штип.[177] Чиновник битољске управе Никола Анђелковић се бавио фалсификовањем пасоша и узимањем мита за њихово издавање, продајом државних дрва испод цене, запленом оружја од Битољчана који су имали уредне дозволе итд.[178] Председник дојранске општине Душан Ђукић је ухапшен због проневере 650.000 динара општинског новца.[179]

Главни град бановине имао је специјалан третман по том питању. Није могао свако представљати Скопље јер је скопска управа била у жаришту медијске пажње. Дуго година је на његовом челу био архитекта Јосиф Михаиловић, да би маја 1939. Скопље добило нову градску управу. Одлуком бана Хајдуквељковића нови председник општине постао је лекар и угледни јавни радник др Коста Чохаџић, док је за потпредседника изабран адвокат Војислав Ђукић. Дотадашње општинско веће имало је 36 одборника, а од тада 54 већника међу којима су доминирали „најугледнији представници скопске чаршије и свих скопских сталежа". Чохаџић је и раније учествовао у комуналној политици града, а би-

[173] Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, Београд, 2007, стр. 71–72.

[174] *СБНС*, 42. ред. саст, 17. 3. 1933, стр. 48.

[175] *СЛВБ*, бр. 9, 1930, стр. 5–6.

[176] *СБС*, I, 5. ред. саст, 17. 11. 1932, стр. 32–33.

[177] *Вардар*, бр. 109, 13. 8. 1933, стр. 3. Као окружни инспектор у Штипу Кречковић је обишао колонију Нову Батању (*Вардар*, бр. 79, 30. 4. 1933, стр. 7).

[178] AJ, 14–180–665, л. 228, документ од 12. 2. 1933.

[179] AJ, 14–194–716, л. 366.

ран је и за председника Лекарске коморе Вардарске бановине.[180] Његов заменик био је правник Војислав Ђукић за кога се причало да је био „човек лепе интелигенције".[181]

После убиства краља Александра његови блиски пријатељи су се очито нашли на ветрометини збивања. Бивши председник кумановске општине Ћира Маневић је новембра 1935. молио министра двора да му омогући аудијенцију код кнеза Павла пошто је његова породица била на рубу егзистенције, а он без икакве службе. Очајничким тоновима је изложио историјат свог дружења са Александром који га је увек посећивао при проласку кроз Куманово, као и своје заслуге за четовање под Турцима. Маневић признаје да је после марсејског атентата остао као „нејака стабљика" на улици, без свог дугогодишњег пријатеља и моћног заштитника, па је зато тражио да се збрине његова сиромашна породица. Подсећао је на обећање покојног краља из марта 1934. да му се може слободно обратити ако дође у такву ситуацију и остане без посла. У свом очајничком писму Маневић каже да три месеца није имао никакве приходе, па се потписао као апсолвирани правник и бивши председник општине града Куманова.[182]

У периоду 1936–1938. све молбе и жалбе на ову тему ишле су директно Антону Корошецу. У његову канцеларију су стизали најразличитији захтеви: да се чиновници запосле сходно својој школској спреми, да се реконвалесценти после маларије преместе у војвођанске градове због климе и менталитета и сл. Све ургенције за државну службу ишле су преко Арсе Петровића, помоћника министра унутрашњих послова. Довитљивији муслимани су се обраћали скопском митрополиту Јосифу да се заузме за њихов премештај, па је тако скопски полицијски стражар Ариф Мићић тражио да се врати у Бањалуку, где му је била породица. Поред обичних чиновника, молбе су стизале и од познатих људи и државних функционера. Професор скопског факултета др Војислав

[180] АЈ, 38–706–885, *Јужна Србија*, Скопље, 2. 5. 1939. Коста Чохаџић је рођен 1883. у Ђевђелији, средњу школу је учио у Цариграду и Солуну, док је медицину завршио у Паризу. Пошто је нострификовао диплому у Цариграду, почео је да ради као приватни лекар у Ђевђелији, а потом и као државни лекар у Куманову. По избијању Првог балканског рата додељен је градској болници у Скопљу, а 1913. је постављен за среског лекара у Скопљу. Наредне године је мобилисан као резервни официр, па се као трупни лекар повлачио 1915. кроз Албанију. На Солунском фронту је био трупни лекар све до пробоја, а потом враћен на редовне дужности: 1921. постао је окружни физикус у Кавадару, затим шеф гинеколошко-акушерског одељења скопске болнице и њен в. д. управника све до 1931. када је дао оставку и посветио се приватној пракси. Одликован је орденом Светог Саве и Југословенске круне, а као оснивач Друштва пријатеља Француске влада у Паризу га је одликовала орденом Легије части. У јавном животу је био активан у многим удружењима: предеседник Лекарске коморе Вардарске бановине, певачког друштва „Вардар", Тенис-клуба, железничког спортског клуба „Југ", потпредседник Ротари-клуба и скопске црквене општине итд. После рата је био активан и као потпредседник Народне одбране и Удружења резервних официра и ратника.

181АЈ, 38–706–885, *Јужна Србија*, 2. 5. 1939. Ђукић је рођен у Ваљеву 1898. где се и школовао. Као матурант је са српском војском прешао у Албанију а затим матурирао у Ници. Права је такође завршио у Француској (Екс ан Прованс). Радио је као судија у Призрену и у Скопљу. Од 1925. је имао своју адвокатску канцеларију и једно време био потпредседник Адвокатске коморе. Био је генерални пуномоћник Окружног уреда, Савеза аграрних задруга, банке *Стара Србија* и Вакуфске дирекције. Четири године је био на челу Фонда сиромашних ђака основне школе „Цар Душан".

[182] АЈ, 74–222–317, л. 155, 156, Ћира Маневић Милану Антићу, министру Двора, 16. 11. 1935.

Радовановић је молио за унапређење банског инспектора Савске бановине, јер је био брат Франа Туђана, познатог по текстовима о Јужној Србији („само треба ствар гурнути", поручивао је Радовановић јула 1939). Поменути окружни начелник Михајло Кречковић, тада подбан у пензији, тражио је августа 1939. од „Арсе" да се позабави његовим предметом из 1925. године, када га је пријепољски суд осудио за утају аутомобила коју је починио као пљеваљски окружни начелник.[183]

Од почетка 1939. ургенције су ишле и Мирку Ралчићу, начелнику Министарства унутрашњих послова. Народни посланик Тодор Живковић га је у фебруару молио да се бановински чиновник Александар Антић премести у Велес, док је месец дана касније народни посланик Трбојевић молио Драгишу Цветковића да се шеф писарнице Вардарске бановине Илија Жутић након девет година службе у Скопљу „из здравствених и фамилијарних разлога" премести у Београд, Земун или Загреб.[184] Ралчићеви пријатељи су тражили да их премести са Косова у Гружу, начелник власотиначког среза је одбијао да пређе у западну Србију, председник Финансијског одбора је тражио премештај за свог познаника у било које место Дунавске бановине, Словенци су нагрнули са Косова и из Македоније на северозапад земље, министар без портфеља Франц Сној је молио за премештај свог пријатеља из Скопља у Дунавску бановину, Сомборци су се жалили што је њихов срески начелник пребачен у Скопље и на његово место доведен антихрватски настројени Милош Стојадиновић итд. Марта 1939. Мирку Ралчићу се обратила и једна суплентkиња из Алексинца с молбом да јој вереника пребаци из Берова у Алексинац, због чега је нижи чиновник, који је примио писмо, написао напомену свом начелнику: „Драги Ралчићу, види како цвиле и обраћају се мени јер немају никога. Ја пак једино што могу то је: да ти ово доставим и умолим да учиниш ако хоћеш, јер знам да можеш. Учини роду глас, а захвалност ти и са моје стране унапред. Поздрав, Старешина првог кварта".[185] Интервенције су стизале и из самог Министарства унутрашњих послова, нпр. да се полицијски писар жегличовског среза премести у „границе предратне Србије".[186]

На удару „молилаца" нису били само највиши чиновници МУП-а, већ и сам Драгиша Цветковић. Њему се 17. јуна 1940. обратио Милутин Крстић, бивши народни посланик и индустријалац (власник скопске фабрике конзерви и тестенина *Факир*) и прилично интимним тоновима ургирао за њиховог заједничког пријатеља и земљака из власотиначког краја Богомира Стаменковића, среског

[183] AJ, 14–240–854, л. 59, 63, 105, 184.

[184] AJ, 138–6–28. Трбојевић поткрепљује своју молбу председнику владе додатним аргументима: „Ова молба мотивисана је из здравствених и фамилијарних разлога, а и ја сам обећао уложити сав мој уплив, уколико га имам, његовој фамилији, која је у срезу приликом избора гласала за мене и државну листу".

[185] AJ, 14–240–854, л. 423, 424, 434, 436, 439, 440, 444, 458, 475. Ургенције су такође ишле и Гојку Ружићу, шефу кабинета МУП-а.

[186] AJ, 138–6–28, документ од 15. 3. 1939.

начелника у Скопљу („кога Ви добро познајете, а који је и сасвим Ваш човек“).[187] Цветковићу је 9. фебруара 1939. стигао предлог од министра пошта и телеграфа да се за среског начелника у Кратову постави Димитрије Трифуновић, а исти министар је 26. маја 1939. тражио од Цветковића да поништи своју одлуку о премештају извесног полицијског пристава из Ресна у кривопаланачки срез: „Умољен сам од партијских пријатеља да се заузмем код Вас“, каже министар и изражава наду да ће задржати поменутог чиновника у Ресну „како на опште добро – тако и у интересу странке“. Већ наредног дана министар пошта је имао нову молбу за Цветковића: тражио је да премести политичко-управног секретара банске управе Јордана Стојановића за среског начелника било ког места у коме постоји гимназија, са напоменом да је овај већ био срески начелник у Дојрану и Валандову.[188] Маја 1939. министар В. Чвркић је замолио Цветковића и Петровића да се заузму за случај његовог пријатеља јер је овај био „исправан и поштен човек“. Народни посланик Р. Накић је маја исте године молио Цветковића да обустави премештај полицијског писара из Врања у Подујево, јер је „Илинчић једини гласао за мене и мисли да му се овим премештајем чини неправда“. Из Кочана су ургирали да се тамошњем полицијском писару В. Матићу не излази у сусрет јер је отворено радио за опозицију, прогонећи чланове ЈРЗ-а.[189] Међу кључним речима у овој врсти писама доминирају патетичне синтагме: „син угледног националног радника“, „мој рођак“, „наш човек“, „активни члан наше странке“ и сл.

* * *

Општине су, као један од најстаријих облика правне организације, имале различиту традицију код јужнословенских народа. Прва унификација општинског законодавства у Југославији је извршена марта 1933. када је донет Закон о општинама. Код издвајања вароши узимана је у обзир њихова величина па је од 24 града некадашње покрајине Јужне Србије свега седам задржало тај статус, док су остала места постала сеоске општине, задржавши „титулу“ вароши. Измене постојећих општина могле су се вршити само у границама истог среза, њиховим груписањем или разгруписавањем. Главни општински органи су били општински одбор, општинска управа и председник. Одбор се састојао од 18 до 36 чланова, зависно од броја становника, док је управу обично сачињавало до пет чланова. Оно што је било јако занимљиво, општински избори су били непосредни, али јавни и било је предвиђено да се одржавају сваке три године.[190]

[187] АЈ, 138–7–36. Поменути Стаменковић је имао 21 годину службе током које је оцењиван одличним и врло добрим оценама: „Требао је бити унапређен пре две године и врло му је незгодно да га његови млађи другови претекну у авансовању и напредовању“.

[188] АЈ, 138–7–39.

[189] АЈ, 14–240–854, л. 134, 327, 400, 418.

[190] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 242–251.

Персонална општинска политика је реформисана 1933. поменутим Законом о општинама. Њиме је дошло до изједначења плата у свим општинама Вардарске бановине, али ни та уредба није донела обећавану сталност чиновника.[191] Закон је само начелно прописао правила за општинске службенике, док је самим бановинама остављено да статутима уреде ту осетљиву област. Замерке на овако непринципијелан став, у годинама свеопште унификације, полазиле су од потребе уједначавања општина, али и чиновништва на нивоу читаве државе.[192]

Према Статуту о општинским службеницима Вардарске бановине, из 1934. године, општине су се састојале из одсека подређених председнику општине, при чему је он сам бирао и распоређивао кадрове. На челу општинске администрације стајао је деловођа, заједно са шефовима шест одсека – управног, грађевинског, социјално-здравственог, финансијско-привредног, војног и статистичког. Општинска стража је била засебно тело „оружаних општинских службеника" за вршење полицијске службе и старала се о јавној безбедности, реду и миру у општини. Регрутација стражара обављана је по Правилима за општинске стражаре. У општинске службенике нису спадали хонорарци, дневничари и сезонци, а сва звања општинских службеника Вардарске бановине била су „подједнако доступна свима југословенским држављанима". Службена места су се делила на главна и помоћна, а ова на стручна и административна. Сви општински службеници су обавезно полагали заклетву, док су „периодске" повишице могли очекивати тек након три године ефективне службе, под условом да нису били под истрагом. Принадлежности су исплаћиване службеницима унапред, почетком сваког месеца, док су помоћним службеницима исплаћиване ретроактивно, крајем месеца. Општински чиновници су имали право повлашћене вожње железницом и лађом, нису смели примати поклоне и награде, а морали су строго чувати службену тајну, због чега је декларативно требало уредити родбинске везе како би се предупредио непотизам. Минимално радно време износило је седам сати, а суботом пет. Службенице су имале право на породиљско боловање у трајању од по четири недеље пре и после порођаја.[193] Осим тога, чланови породица финансијских чиновника Вардарске бановине су имали попуст од 50% саобраћајних трошкова.[194]

Континуитет у лошој кадровској политици одолевао је пред све чешћим захтевима да се она озбиљно преиспита. Према речима Игњата Стефановића, за председнике општина су постављани људи из реда „кафанских клуподера, варошких пандура и беспосличара", што је илустровао примером турске општи-

[191] Славко М. Станковић, „Један осврт на уредбу о општинским службеницима Вардарске бановине", *Полиција*, XXVII/7–9, јул–септембар, 1940, стр. 434–437.

[192] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 267.

[193] ДАРМ, 119–17–23, *Статут о општинским службеницима Вардарске бановине*, Скопље, 1934, стр. 308–313. Радно време у канцеларијама општих управних власти на територији Вардарске бановине прописано је октобра 1931. – радним данима се радило од 8 до 12:30 и 15:30 до 18 часова, а суботом од 8 до 14 сати (*СЛВБ*, бр. 92, 3. 10. 1931, стр. 7).

[194] ДАРМ, 119–15–9, л. 78.

не Драгово којом је председавао извесни Лазар Ђорђевић-Глабуџа. Ђорђевић је наводно пљачкао турске мештане како би себи сазидао огромну кућу, али је тек после стоте жалбе смењен и ухапшен: „Код нас ће пре пасти влада, него један сеоски кметић".[195] Тодор Крајничанац је кроз своје текстове ширио уверење како је политика свих општина Вардарске бановине била у рукама Жике Лазића који је увек могао да рачуна на своје агенте и себи одане „градске кметове": Јосифа Михаиловића у Скопљу (чија је фамилија из Галичника говорила бугарски), Ћиру Маневића (Кирила Манева) у Куманову, Николу Цуракова у Велесу, др Фиданчев(ић)а у Струмици, др Шапкарева у Прилепу, М. Каламатијевића у Штипу, Хаџивасиљевића у Кавадару, Срезов(ић)а у Ресену, Шуменковића у Струги, Ђаков(ић)а у Кочану, Петров(ић)а у Тетову итд. За кметове сеоских општина Лазић је наводно именовао жандаре, колонисте, капларе и сл. Бугарски лист даље наводи како Македонци нису могли бити општински чиновници, те да су бележене велике финансијске малверзације и поткрадање општинских електричних централа.[196] Почетком 1933. чувар државних шума у кочанском срезу је оптужен за мито и суспендован, а по новој пресуди Касационог суда осуђен на затворску казну. У његову одбрану стао је управник скопске полиције предложивши премештај оптуженог у Босну, где би сачекао коначну одлуку суда.[197]

Да би се стекао увид у потенцијалне размере махинација, требало би се осврнути и на величину општинских буџета. Приходи свих општина Вардарске бановине били су више него двоструко већи од укупних бановинских прихода, па су тако 1931. општине прикупиле преко 144 милиона динара, док су банске власти једва саставиле 62 милиона динара.[198] Градски буџет Скопља за 1933. износио је нешто више од 23 милиона динара и из тих средстава су, поред осталог, куповани плацеви за нове основне школе и издржаване три народне кухиње. Исте године битољска општина је располагала са мање од два милиона динара, који су трошени на издржавање школа, градске полиције, набавку огрева и изградњу царинских путева.[199] Остварени приходи сеоских општина Вардарске бановине кретали су се у укупној југословенској суми од 7,8% (1936/37), до 7,2% (1938/39), док су градске општине југа успевале да реализују свега 4,3% прихода свих градова Југославије.[200]

[195] *СБНС*, 27. ред. саст., 17. 2. 1933, стр. 138.

[196] АЈ, 38–378–528, *Македония*, София, 25. 2. 1933.

[197] АЈ, 74–222–318, л. 99, Управник скопске полиције 2. одељењу банске управе, 18. 7. 1934. Чувар шума у Јужној Виници Хасан Вукотић се по суспензији преселио у Скопље где је живео са породицом као подстанар. Управник скопске полиције га је описао као исправног чиновника који се замерао људима у кочанском срезу јер је „олако оптуживао народ за разне ствари".

[198] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 26; бр. 556, 13. 8. 1935, стр. 3. Те године су у свих 495 варошких и сеоских општина Вардарске бановине смањене дажбине и уведена општа штедња. Скопска општина је 1935. примала општински прирез у натури (пшеница, јечам).

[199] *Вардар*, бр. 50, 19. 1. 1933, стр. 1, 4; бр. 65, 12. 3. 1933, стр. 4. Буџет прихода и расхода скопске општине за 1934. износио је 19 милиона динара, што ће рећи да је сваки Скопљанац морао издвојити по 277 динара годишње (*Вардар*, бр. 158, 21. 12. 1933, стр. 1).

[200] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 146–147.

Бугари су преко утицајне *Македоније* поручивали међународној јавности да су пљачку Вардарске бановине спроводили сви – од бана, до последњег архивара. Уколико је неко желео да брже добије пасош, документе за продају, региструје фирму или добије дозволу за сађење дувана, морао је поред регуларних такси да издвоји нешто и за чиновника. Према тврдњи овог листа у скопском срезу су харали начелник Тодосић и његов потчињени чиновник Чарапић. Тодор Крајничанац је као „експерт" *Македоније* за прилике у Повардарју писао да су поменути хапсили сељане, а ови давали по десет лира адвокату Вукделићу који би их потом вадио из среског затвора. Случајеви „откупљивања личне слободе" били су реликт с почетка двадесетих година, али се чини да су актери постали организованији. У скопско село Бунарџик је тако упала жандармерија, почела да пуца и позива комите на предају. Потом је похапсила најимућније сељане, а Крајничанац тврди да је наредног дана затекао сељаке у канцеларији поменутог адвоката како плаћају по 20 лира не би ли ослободили своје рођаке из Бунарџика. Исти извор тврди да је трио Вукделић–Тодосић–Чарапић добро зарадио: адвокат Вукделић је сазидао две куће, начелник Тодосић је направио вилу на Јадрану, док је чиновник Чарапић постао власник једне „кокетне" куће у центру Скопља. Да би се неко бавио занатом морао је претходно доћи до „предворителног" решења које су издавали Грубановић, Јанковић и Милковић, „тројица главних дерикожа у бановини", како преноси *Македонија*. За мајсторску диплому је требало платити 2.000 динара таксе, 1.000 динара мито и још 500 динара за њену регистрацију. Према истом извору, Борислав Арсић (доцнији протагониста *лучистичког* покрета) је као чиновник Трговачког одељења банске управе продао концесију за аутобуски саобраћај фирми *Браћа Поповић* за 50.000 динара, после чега су цене аутобуских карата биле вишеструко увећане.[201]

Узроке чиновничке немарности и злоупотреба пре треба тражити у нестабилној друштвено-економској и политичкој клими него у нормативном оквиру. Сваке године оцењивана је стручна способност државних службеника грађанског реда и њихово владање у служби и ван ње. Од „старешинских извештаја" посредно је зависила висина плате, док је напредовање по положајним групама формално било немогуће у случају истраге или кажњавања чиновника. За најблаже прекршаје следиле су казне за „неуредност" које су подразумевале писмену опомену и укор, те новчану казну која није смела прећи 10% њихове плате. Дисциплинске казне су се састојале од умањења принадлежности (до 20% плате), губитка времена за напредовање, премештаја без селидбених и путних трошкова, пензионисања са умањеном пензијом и отпуштања из службе. Државни службеници (укључујући и бана) декларативно нису смели улазити у било какве послове са државом нити бити чланови управних и

[201] AJ, 38–378–528, *Македония*, София, 27. 10. 1933. Пут од Охрида до Скопља сада је коштао 250 динара, док је за путовање од Велеса до Царевог Села требало издвојити чак 280 динара. Да би се извадио пасош, требало је дати 1.500 динара извесном адвокату Гинићу, исто толико секретарима бановине и 500 динара чиновнику који је попуњавао пасош.

надзорних одбора државних монопола, државних банака, рударских предузећа и сл.[202] У инспекцију бановине често су долазили високи функционери Министарства унутрашњих послова. Тако је 12. маја 1940. у обилазак делова Зетске и Вардарске бановине кренуо Арса Петровић, тадашњи помоћник министра.[203]

Снаге безбедности

Иако војска и жандармерија нису биле *de facto* у надлежности бановинске управе, учешће бана у „праћењу војне ситуације", организацији кулука за војне потребе и надзирање мобилизације регрута – дубоко су уплели бановину у војне послове државе. Иначе, команда армијске области се поред војних функција, бавила „помагањем" одржавања „примереног реда". Идентичним својствима и функцијама одликовала се установа дивизијске области која је уз то управљала регрутацијом, уписом стоке, наплатом војнице (за оне који су изузети од „личне службе") и сл. Војни округ се такође бавио пословима регрутације и пописивањем људства, стоке и моторних возила за кулук, као и војним распоредом, прослеђивањем молби и жалби, потрагом за војним бегунцима итд. Другим речима, команда војног округа је стајала у непосредном контакту са грађанским властима и цивилним становништвом.[204]

Оружане снаге југословенске државе су од самог њеног оснивања имале значајно присуство на југоистоку државе. У првом реду, агресивни комитски покрет у Македонији је изискивао велике напоре једне „уморне" војске, чије је основно ткиво било исцрпљено у ратовима 1912–1918. Бугарску границу је било тешко затворити јер је током двадесетих година ВМРО, под покровитељством владе у Софији, користио уходане канале и одане симпатизере и делатнике у самом Повардарју, превасходно брегалничкој области из које су поникли сами челници организације. Координација са албанским покретом на Косову, Метохији и у западној Македонији, а уз финансијску и тактичку подршку Италије, развукла је војску југословенске краљевине дуж целе албанске и бугарске границе. Подршка и асистенција жандармеријских снага у косовско-метохијским местима била је неопходна али не и довољна. Акције разоружавања „одметнутог" становништва, сузбијања пљачкашких група и заштите државних органа, колониста и вардарске пруге од све чешћих атака, захтевали су потпуни државни ангажман.

Команда Треће армијске области са седиштем у Скопљу формално је почела да делује 12. јануара 1919. када је од својих подређених дивизијских об-

[202] *Закон о чиновницима (1931)*, стр. 15–23, 29–30, 33–36.

[203] АЈ, 138–6–28, л. 48, Министарство унутрашњих послова Министарском савету, 2. 1. 1941. Међутим, на путу од Подгорице ка Цетињу његов ауто се преврнуо због неисправних кочница и он је задобио неколико прелома због којих је инспекција прекинута, а он сам проглашен неспособним за даљу службу.

[204] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 191.

ласти затражила извештаје о стању, распореду и саставу јединица. Приликом образовања дивизијских области (Битољске, Вардарске, Брегалничке, Косовске, а једно време Моравске и Ибарске) вођено је рачуна да се њихове границе што више саобразе постојећој административно-управној подели земље. Компликована ситуација у крајевима насељеним албанским становништвом и уз бугарску границу личила је на стање продуженог рата те је и распоред пешадијских јединица требало прилагодити томе.[205]

пеш. пук	седиште пеш. пука	седиште 1. батаљона	седиште 2. батаљона	седиште 3. батаљона	седиште 4. батаљона	митраљеска чета
12. пп	Дебар	Дебар	Дебар	Кичево	-	Дебар
21. пп	Скопље	Скопље	Скопље	Гостивар	Скопље	Скопље
22. пп	Куманово	Куманово	Куманово	Кратово	Куманово	Куманово
23. пп	Штип	Кочане	Штип	Штип	Царево Село	-
24. пп	Митровица	Митровица	Пећ	Нови Пазар	Митровица	Митровица
28. пп	Велес	Велес	Велес	Ђевђелија	Велес	Велес
30. пп	Призрен	Призрен	Призрен	Ђаковица	Ђаковица	Призрен
31. пп	Приштина	Урошевац	Приштина	Приштина	Вучитрн	Приштина
46. пп	Битољ	Битољ	Охрид	Битољ	Прилеп	Битољ
48. пп	Пљевља	Колашин	Пљевља	Беране	-	Пљевља
49. пп	Струмица	Струмица	Струмица	Струмица	Берово	Струмица
50. пп	Скопље	Скопље	Скопље	-	-	Скопље

M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 297–298.

Из ове табеле је очигледно да су пешадијске јединице крајем двадесетих година биле правилно распоређене по свим критичним тачкама југоистока земље, а присуство 48. пешадијског пука у црногорским округзима показује да је и у војном врху респектовано тадашње административно јединство „нових крајева".[206]

Југославија је сразмерно свом сиромаштву издржавала прилично велику мирнодопску армију, која није располагала довољним средствима за модернизацију. С обзиром на специфичну географску структуру – велике површине под планинама и шумама, неразвијености путне мреже и слабе но-

[205] Дмитар Тасић, *Рат после рата: војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд, 2008, стр. 55–56.

[206] Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 299–301.

сивости постојећих мостова – преовладало је мишљење да не треба журити са механизацијом и моторизацијом армије.[207] Ипак, сплет повољних међународних околности[208] утицао је на то да Генералштаб све до почетка 1935. не буде претерано забринут због тога. Слаба саобраћајна инфраструктура, хронични проблеми са мобилизацијом сточног фонда и све слабија дисциплина у редовима војске након погибије краља Александра почели су да буде зебњу војног врха. Поправљање односа између Југославије и Бугарске манифестовало се и у војним круговима, премда није било лако превазићи уврежене предрасуде: „Докле год се активни официри буду сећали рата 1913. године и битке на Брегалници, постојаће одређено страховање и подозрење".[209]

Министар војске Краљевине Југославије генерал Љубомир Марић у Софији са бугарским војним министром генералом Даскаловим маја 1938. (АЈ, ОЗФ 820-68)

Лична служба у војсци могла је бити принудна (18-месечна служба за редове и обичне војнике) и вољна. Ову другу је обављао старешински кадар кроз десет редовних чинова или са чином војводе, који су могли стећи у неком од претходних ратова. Официрски чинови су одговарали групама чиновника грађанског реда, због чега су након корекција Закона о војсци и морнарици од септембра 1930. имали готово идентичне плате и положајне додатке као и чиновници одговарајућих група. Осим тога, официри су имали право на „момка и дрва", а ове ванредне принадлежности су биле веће током зимских месеци.

[207] *Britanci*, II, str. 292. Отуда се као оптимално решење наметао лагани камион са дизел-мотором који је трошио сирову румунску нафту.

[208] Аустрија, Мађарска и Бугарска биле су мање-више разоружане, склопљени су војни уговори са савезницама из Мале антанте и Турском, поправљени су односи са Бугарском, док је савезништво са Француском посебно уливало самопоуздање.

[209] *Britanci*, II, str. 297.

У складу са природом посла и „официрском части“, официри су имали и ван службе одређене дужности и ограничења: наиме, официри до чина поручника се нису смели женити, а свима је било ускраћено активно и пасивно бирачко право. И подофицирски чинови су углавном одговарали групама грађанских званичника, а неке значајније привилегије имали су ожењени подофицири. Старешине овог ранга обнављале су свој радни однос сваке две године. Поред официра и подофицира у војсци су радили службеници грађанског реда и војни чиновници који су, за разлику од цивилних државних службеника, потпадали под надлежност војних судова.[210] Уредба о помоћној војсци земаљске одбране (1940) односила се на све мушко становништво између 16 и 70 година старости, при чему су првопозивци били радници из индустрије и заната, док су у другопозивце спадали пољопривредници.[211]

Службовање официра у Трећој армијској области повлачило је за собом и награде у виду бенефицираног радног стажа и „специјалног додатка за јужне крајеве“. Истина, право на превремену пензију имали су само они официри који су у Јужној Србији и Црној Гори провели време од јануара 1921. до краја јула 1923. или од 1923. до 1931. године. Њима је осам месеци службе рачунато као пуна календарска година.[212]

Према члану 112 Октроисаног устава војска је могла бити употребљена за одржавање унутрашњег реда, а на захтев грађанске власти. Процењено је да су дотадашње „застрашујуће мере“ (нпр. пуцање у ваздух) биле превазиђене јер су биле склоне пре „да подстрекну масу пре на даљу непослушност, него на одустајање“.[213] Док је др Марко Кожул причао у парламенту о великим судским процесима у далматинским општинама, један глас је добацио како тога није било у Јужној Србији. „Код вас свакога дана војска само пуца“, узвратио је Кожул.[214] Једна тетовска делегација на челу са сенатором Васом Богојевићем и народним послаником Марком Петровићем је новембра 1932. тражила од краља да се Тетову додели специјална војна јединица чије би присуство „ченичило“ српску мањину. Наиме, у лето те године Тетово је остало без иједног војника иако је поседовало војничке станове и потребу да се зауздају муслимани „јер њима импонује војска“.[215]

Упркос свему томе, британски посланик у Београду је ценио да је југословенска војска почетком тридесетих година представљала једину добро вођену организацију и главну кохезиону снагу у земљи. Мрљу је представљало њен покровитељски став према одредима Косте Пећанца које је овај четнички војвода оснивао и изван територије Вардарске бановине. Војска је виђена као чинилац окупљања „различитих расних елемената“ јер су млади војници,

[210] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 379–385.

[211] *СЛМП*, бр. 8, 1. 7. 1940, стр. 156.

[212] M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, str. 173–174.

[213] *СГМУП*, бр. 5, 1. 5. 1937, стр. 184–185.

[214] *СБНС*, 27. ред. саст, 17. 2. 1933, стр. 142.

[215] AJ, 74–221–316, л. 103, 104, делегати тетовске општине краљу Александру, 28. 11. 1932.

служећи далеко од завичаја, упознавали земљу, њене обичаје и културу. Поред обједињавајуће улоге војска је била и васпитна организација у којој је 60% припадника описмењавано у полугодишњем року. *Војнички гласник* је ову установу представљао као својеврсну народну школу у којој је 50–80% неписмених војника научило да чита и пише. Осим тога, у поређењу са корумпираном и омраженом цивилном управом југословенско војно руководство је деловало прилично професионално, поштено и ефикасно, премда му је недостајало савремених схватања и искустава у модерном ратовању.[216] Изгледало је као да старији официри још увек живе на ловорикама Кајмакчаланске битке размишљајући у превазиђеним категоријама – више о рововском рату, а мање о ваздушним нападима и тактици муњевитог рата.[217] Осим тога, према обиму буџетских издвајања за војску југословенски војник је био најјефтинији у Европи, после румунског и албанског.[218] Почетком 1934. оптимална сразмера броја мирнодопских војника под заставом и броја становника износила је 1:100, што би значило да је идеалан број југословенских војника требало да буде 140.000 (20.000 више од тадашњег бројног стања). При том је четвртина државног буџета Југославије ишла војсци, док је за Граничну трупу, састављену од 8.381 човека, издвајано петнаест милиона динара.[219]

Током 1931. искоришћен је нешто повољнији развој прилика у Македонији па су четири батаљона пребачена из Вардарске бановине на северозапад земље, ради јачања ефектива на италијанској граници. Истина, инциденти на бугарској граници нису престајали. У босиљградском срезу је на јесен 1933. пет бугарских комита напало југословенске граничаре па се повукло. Када су југословенски војници кренули да изврше увиђај, из једног ранца је експлодирала бомба усмртивши једног од њих.[220] Након отварања нових граничних прелаза 1935. смањени су ефективи војних и жандармеријских јединица са бугарске стране, док се у Југославији још увек страховало од нових комитских упада и оживљавања акције ВМРО. Исте године, у време венизелистичке побуне, из Скопља је упућено десет авиона у Грчку где су префарбани грчким ознакама. Како се ситуација на бугарској и албанској граници компликовала тако су и у војном врху сазревале идеје о својеврсној војно-територијалној прекомпозицији. Током 1937. било је говора о преуређењу Треће армије и евентуалном формирању Шесте армијске области која би такође била стационирана у Јужној Србији.[221]

---

[216] *Војнички гласник*, XIII, бр. 6, 15. 3. 1932, стр. 91; *Britanci*, II, 80, 132, 375–8. Британски посланик у Београду је приметио да су се југословенски виши официри без основа задовољавали борбеним искуством стеченим у ратовима 1912–1918. сматрајући га довољним за рад са војницима. Истина је, тврди посланик, да се 1914. Србија борила са аустријским јединицама осредњих борбених квалитета, да је 1915. разбијена и да се вратила на бојно поље тек 1918. када је непријатељ био деморалисан.

[217] Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973, str. 176.

[218] *СБС*, I, 11. ред. саст, 25. 3. 1936, стр. 213.

[219] *СБС*, II, 18. ред. саст, 25. 3. 1934, стр. 218, 238–240.

[220] *Вардар*, бр. 128, 12. 10. 1933, стр. 6.

[221] *Britanci*, II, str. 66, 385, 386, 583.

Пишући јула 1939. извештај о војно-политичкој ситуацији у Југославији, немачки војни аташе је запазио да је југословенски војник био одан, издржљив и сналажљив, али да је степен његове обучености (упркос једноипогодишњем војном року) будио сумњу, као и да је наспрам себе имао изразито слабо руководство. Након смрти краља Александра војно руководство као да је претрпело озбиљан ударац од кога се није опорављало годинама: командни кадар су углавном чинили стари српски генерали који су „по француским начелима" познавали теорију али споро реаговали. Сам Стојадиновић је тврдио да Југославија може мобилисати милион и по војника па је намачки аташе процењивао да управо толико има пушака и муниције „за први мах". Пешадија је средином тридесетих модернизована куповином 10.000 пушкомитраљеза система *збројовка*, док је 1.500 тешких митраљеза *шварцлозе* потицало из претходног рата. Артиљерија је располагала са 720 *шкодиних* топова, а из Чехословачке је стизала и тешка артиљерија. Стање муниције било је такво да је југословенска војска могла издржати навише десет дана јаких борби на добрим положајима, закључио је немачки аташе у Београду Фон Фабер.[222] Британци су са друге стране процењивали да је југословенска војска у случају рата могла боље проћи на својим источним и западним, него на северним границама.[223]

Снабдевање војске вршено је путем јавних лицитација. Пошто се радило о великим пословима, неретко су бележене афере у којима су учествовали крупни индустријалци, заклоњени иза својих политичких патрона. Готово читава текстилна индустрија Вардарске бановине (Лесковац) била је окренута војсци. Министарство војске је набавке зоби вршило преко лифераната широм Вардарске бановине, али је случај Приштинског гарнизона (који је био посебна тема седнице Сената) довео до закључка како би било у општем интересу да војска откупљује пољопривредне производе директно од произвођача. Примера ради, цена сто килограма зоби износила је 90 динара, док је војска плаћала посредницима 155 динара![224] Додуше, војни министар је негирао пословање са лиферантима, залажући се за директно снабдевање од пољопривредника.[225] Са друге стране, војска је користила искључиво домаћи (кочански) пиринач, али је Кочанска земљорадничка задруга, свесна да нема конкуренцију, непрекидно подизала цену.[226]

Финансирање изградње војних објеката у Вардарској бановини понекад је, услед тешке економске ситуације, било препуштано приватној иницијативи. Тако је крајем маја 1929. актуелизован довршетак Официрског дома у Битољу пошто је извесни Видак Новаковић, банкар из Сан Франциска, приложио близу 18.000 долара за ту сврху. Новаковић је претходно уложио новац у

[222] „Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine", dok. 65, *Aprilski rat*, str. 262–264.

[223] *Britanci*, II, str. 478.

[224] *СБС*, II/43, 39. ред. саст., 18. 10. 1932, стр. 301–302.

[225] *СБС*, I, 4. ред. саст., 15. 11. 1932, стр. 28.

[226] *СБНС*, 14. ред. саст., 9. 12. 1932, стр. 225.

зидање народног дома у К. Митровици, али пошто је након двадесет година схватио да тамо још увек ни темељ није био постављен, преоријентисао се на Битољ. Сума није била довољна за зграду предвиђену оригиналним пројектом па је предложено да се избаце све непотребне и луксузне ствари како би се у оквиру постојећих средстава довршила зграда. Новац је конвертован у динаре и депонован у Државну хипотекарну банку на рачун Министарства војске и морнарице.[227]

Током постојања Вардарске бановине функцију команданта Треће армијске области обављали су: армијски генерал Милан Ђ. Недић (од 11. 4. 1929. као помоћник и као в. д. команданта од 2. 8. 1930), потом генерал Војислав Т. Николајевић (од 8. 6. 1934), генерал Милан Јечменић (од 6. 9. 1936), Петар Недељковић (као в. д. од 15. 4. 1939), генерал Илија Брашић (в. д. од 6. 9. 1939) и генерал Јован Наумовић.[228] Генерал Николајевић је средином 1934. прешао у Скопље из Новог Сада како би на положају првог човека Треће армијске области наследио Милана Недића, новог начелника Генералштаба. Њега је у септембру 1936. на месту команданта Треће армије заменио генерал Јечменић, краљев ађутант и инспектор коњице.[229]

Армијски генерал Илија Брашић је био познат првенствено по дружењу са рођеним братом Петра Живковића, са којим је руку под руку шетао Кнез-Михајловом улицом, а Драгиша Пандуровић га описује као „високо и штркљасто сељаче из левачког села Опарића које се за три године војне академије ишчаурило у стаситог и лепог пешадијског поручника". У јесен 1939. Брашић је постао командант Треће армијске области, иако према Пандуровићевом мишљењу, није имао способности за тако важну функцију. Осим тога, мрљу на његов морал бацила је афера са доделом куће у Београду када се, супротно каваљерским манирима, жалио на одлуку суда да кућу добије његов земљак, подофицир из Рековца. Током априлских операција 1941. Брашић је имао задатак да „слисти" италијанску војску из Албаније, али пошто генерал Наумовић није успео да заустави Бугаре, Вардарска дивизија је нападнута с леђа у тренутку продирања у Албанију, а Брашић је завршио у немачком заробљеништву.[230]

Истовремено са именовањем Брашића за комаданта Треће армијске области у Штип је прекомандован генерал Драгиша Пандуровић у својству в. д. команданта Брегалничке дивизијске области, која је покривала територију источно од Вардара. Током активирања позивано је месно становништво, док су кадровци најчешће долазили из других крајева државе. У артиљерији је 94% људства било из Србије, Срема и Војводине и 6% Албанаца док су у пешадијским јединицама доминирали Хрвати (Срба је било једва 15%).

[227] АЈ, 74–221–316, л. 89–91, документ од 28. 5. 1929.

[228] Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004, str. 320.

[229] *Britanci*, II, str. 80, 289, 480.

[230] Mile S. Bjelajac, *General Dragiša Pandurović. Život i svedočenja*, Beograd, 2007, str. 474–477.

Септембра 1940. генерал Богољуб Илић је, реферишући о расположењу народа, правио калкулације о његовом понашању током евентуалног избијања рата. Уочио је јачање сепаратизма и бугарске пропаганде, симпатисање хрватских политичара, а народ се све чешће јавно радовао успесима сила Осовине.[231]

Уочи самог избијања Априлског рата на чело Треће армије постављен је генерал Јован Наумовић, некадашњи командант жандармерије. Према сведочењу Драгише Пандуровића, генерал Наумовић је своје „лепо име" стекао у ратовима 1912–1918. а због заробљавања читаве аустријске регименте добио је одликовање које су могли добити искључиво команданти армија. Као припадник „Црне руке" упућен је на Крф и пензионисан, али је убрзо изгладио односе са Петром Живковићем па је реактивиран. Захваљујући утицајним политичким везама успео је да као активни пуковник постане велики жупан Скопске области и тиме изненади целокупну јавност. Ипак, у врховима власти се сматрало да је као преткумановски комита добро познавао македонске прилике те да је био угледан међу тамошњим „националним радницима". Потом је поново враћен у војску да би завршио као командант целокупне жандармерије. Његови добри односи са Корошецом и Стојадиновићем допринели су гласинама да ће бити промовисан у команданта армије. Упркос последицама једне саобраћајне несреће (због које је ментално оболео), Наумовић је постављен за команданта Пете армијске области, а по стицању чина армијског генерала поново је пензионисан. Уочи Другог светског рата Наумовић је неочекивано реактивиран и постављен за команданта Треће армијске области где је требало да брани фронт према Бугарској. Брзина немачких возила, Наумовићева необавештеност и лабилно психичко стање убрзали су суноврат војске. Пандуровић је оштро замерио Команди што је тако болесног човека „са покиданим нервима" ставила у вртлог догађаја којима није био дорастао.[232]

[231] *Исто*, стр. 71–73.

[232] *Исто*, стр. 469–472.

Команданти дивизијских области на простору Треће армијске области 1929–1941.[233]

Година	БРЕГАЛНИЧКА	ВАРДАРСКА	КОСОВСКА
1929.	Душан Марковић	Мирослав Томић	Милан Плесничар
1930.		Живко Станисављевић	
1931.			
1932.	Теодосије Луковић		Војислав Петровић
1933.	Милан Николић	Ђорђе Аранђеловић	
1934.	Лазар Милосављевић		Радивоје Златановић
1935.	Бошко Тоскић		
1936.		Ђорђе Поповић	
1937.			
1938.		Коста Адамовић	Драгиша Пандуровић
1939.	Драгиша Пандуровић		Милутин Миленковић
1940.	Драгутин Живановић	Душан Крстић	
1941.			

На основу анализе коју је уочи Другог светског рата направило Организационо одељење Главног генералштаба могуће је закључити да је међу активним и резервним официрима било мало људи из редова националних мањина. Осим тога, међу 476 активних официра (припадника националних мањина) није било Албанаца и Турака, док су од 2.786 резервних официра (такође мањинских припадника) били свега један Турчин и три Албанца. Занимљиво је да су преко половине укупног броја резервних официра („мањинаца“) чинили Јевреји. Генералштаб је испољавао забринутост око великог броја обвезника из редова „потенцијално нелојалних мањина“ – на подручју Косовске дивизијске области било их је 46.572 и Вардарске 21.250. Генерал Душан Симовић је сматрао да их треба (у оквиру борачких јединица) држати даље од фронтова на којима су ратовали њихови саплеменици.[234] Бројно стање „несловенских“ резервних официра оцењивано је у Генералштабу као алармантно „тако да о овој чињеници треба убудуће водити строжије рачуна“.[235]

Оцењивање официра је често било предмет жалби оних који су сматрали да су њихове квалификације лоше процењене, из личних или политичких разлога.[236] Жалбе су најчшће стизале генералу Аци Димитријевићу, маршалу Двора, у којима су га његови познаници и школски другови молили да

[233] Подаци за табелу су наведени према: M. Bjelajac, *Generali i admirali*, str. 321.

[234] Mile S. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd, 1999, str. 38–39.

[235] Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1986, str. 391.

[236] AJ, 74–221–316, л. 118, Оцена бригадног пешадијског генерала Илије Димитријевића за 1939. годину. Формулар за оцењивање је садржао 17 рубрика (у ћириличној и латиничној верзији) које је попуњавао командант одређене дивизијске области: име и презиме, чин и род војске, актуелно звање, душевне и моралне особине, физичка способност, способност и како врши службу, владање у служби и ван ње, какав је економ, општа спрема и способност, стручна спрема, марљивост и

узме у разматрање њихове проблеме са напредовањем у служби.[237] Многи су захваљујући личном познанству са Миланом Стојадиновићем покушавали (и успевали) да аванзују и домогну се жељених положаја. Један од таквих био је генерал Јован Аћимовић који је на положају у К. Митровици активно пропагирао Стојадиновићеву политику, мада се жалио како је често морао да из сопствених средстава финансира штампање и растурање летака. Хвалио се у пролеће 1936. како је све приштинске Албанце „придобио за народну ствар" те је од председника владе затражио награду – место у комисији за пријем ратног материјала „како би мало живахнуо".[238] Вести о унапређењима официра на простору Треће армијске области редовно су објављиване у скопском *Вардару*. Јула 1933. пуковници Лав Рупник, Димитрије Чемерикић и Димитрије Павловић су промовисани у чин генерала.[239]

Југословенска авијација је била скромних капацитета. На месту будућег скопског аеродрома 1919. су стајале бараке и шатор у којима је била смештена 3. ваздухопловна ескадрила, седам година касније 3. ваздухопловна група, а од 1928. у модерне бетонске хангаре сместио се 3. ваздухопловни пук, којим је средином тридесетих година командовао Мирослав Навратил. Августа 1933. у Скопљу је организован курс за пилоте који је водио професор Озебек. Пошто је већина кандидата отпала после лекарског прегледа, примљена су свега тројица ученика од којих је један (Ивковић) недуго затим погинуо током једног од летова.[240] Ова јединица имала је у опису посла и контролу југословенског неба на крајњем југоистоку државе јер је прелет страних авиона био дозвољен код Цариброда и Ђевђелије.[241] Оно што је било карактеристика раних тридесетих година били су аеро-митинзи које је приређивао Трећи ваздухопловни пук. На једном од таквих скупова у Скопљу у лето 1933. било је присутно око десет хиљада радозналих људи.[242] Октобра 1935. у Лесковцу је одржана „ваздухопловна недеља" током које су летели заинтересовани грађани, па чак и један слепи човек на сопствени захтев. Том приликом је прикупљен новац за куповину новог авиона и изградњу хангара.[243]

Током летњих месеци 1933. приређивани су лажни ваздушни напади на Загреб, Београд, Скопље, Марибор и Нови Сад, док су власти у забаченим деловима Македоније организовале лажне нападе отровним гасовима.[244] Увежбавање Скопљанаца за случај напада из ваздуха организовао је Црвени

радиност ка војном усавршавању, казне, боловање, одсуство, да ли заслужује тренутни или виши чин.

[237] AJ, 74–221–316, л. 116, 117, писмо анонимног генерала из Битоља маршалу Двора, 5. 6. 1934.

[238] M. Bjelajac, *Generali i admirali*, str. 45.

[239] *Вардар*, бр. 98, 6. 7. 1933, стр. 5.

[240] *Вардар*, бр. 548, 3. 8. 1935, стр. 2; бр. 150, 2. 12. 1933, стр. 4.

[241] *Vazduhoplovni kalendar za 1931. godinu*, Mostar, 1931, str. 18, 24–29, 69.

[242] *Вардар*, бр. 100, 13. 7. 1933, стр. 4. Прву награду је освојио поднаредник Валеријан Берток.

[243] AJ, 38–10–38, месечни културни преглед дописника ЦПБ из Скопља за октобар 1935.

[244] *Britanci*, II, str. 213–215.

крст 17. октобра 1933, а лажни пожари подметнути су на главне зграде у центру Скопља. Посебна атракција био је апарат за праћење звука авио-мотора. Сирена се огласила са зграде Официрског дома, на све стране су одјекивали топови и трештали митраљези, „горела" је Ристићева апотека на главном градском тргу, а бачене су и мале дозе гасова. Пар месеци касније фингирани ваздушни напади су приређени и у Косовској Митровици, Штипу и Битољу.[245]

* * *

Поред војске, безбедност на југу Краљевине Југославије је одржавала и Гранична трупа, мирнодопска војна формација која је имала задатак да чува и надзире државне границе. Она је формално била специјална трупа војске и морнарице, те се сматрала помоћним родом војске. Њено устројство је било прописано Законом о граничној трупи из новембра 1931. и правилником од априла 1932. Овим актима Гранична трупа је у сваком смислу била потчињена војном министру, премда је положај њених припадника био готово идентичан положају жандарма.[246]

Њена команда је била у Скопљу и у почетку је имала у својој надлежности три гранична одсека са 14 чета које су покривале граничне појасеве уз Албанију, Грчку и Бугарску. С обзиром на неповољне безбедносне прилике Гранична трупа је бројала све више чета. Служба је обухватала патролирање и постављање заседа, а током неповољних временских прилика, зими су се повлачили ка унутрашњости, да би на пролеће излазили на „летње положаје", уз граничну линију. Недостатак прописних караула приморао је граничаре да бораве у провизорним заклонима, а отежано снабдевање и лоша опрема срозавали су морал и дисциплину. Истовремено, људи су нерадо ступали у граничну службу због сложености посла и малих плата. Иако је у командном смислу била директно одговорна министру војске, Гранична трупа је била природно ослоњена на команду Треће армијске области у Скопљу. „Заједничке одговорности, ангажмани, акције и жртве додатно су нагласиле ову повезаност", каже Дмитар Тасић.[247] Гранични инциденти нису увек долазили са друге стране граничног камена. Изолованост караула и недостатак елементарних животних услова ширили су безнађе и мутили разум самих граничара. Почетком августа 1930. депримирани редов из Војводине је побегао ка албанској граници па су га његове колеге из карауле убиле. Двадесетак дана касније каплар-граничар С. Милосављевић је убио Охрићанина Ристу Димитријевића који је тада радио на државном путу Ресан – албанска граница. Милосављевић је током редовног обиласка кречане на граници пришао радницима и упитао несрећног Димитријевића које је националности. Када је овај одговорио да је Србин ка-

[245] *Вардар*, бр. 119, 17. 9. 1933, стр. 6; 120, 21. 9. 1933, стр. 3–4, бр. 143, 16. 11. 1933, стр. 2; бр. 145, 21. 10. 1933, стр. 1; бр. 147, 25. 11. 1933, стр. 1.

[246] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 193.

[247] Д. Тасић, *н. д.*, стр. 88–90, 95–96.

плар му је пуцао у груди. Други радник је сместа побегао а убица је пронађен како седи под једним дрветом.[248]

За разлику од активних подофицира граничари нису имали право да им се службовање у Јужној Србији рачуна у увећаном износу за пензију.[249] Осим тога, нису имали право попут жандармерије, да приликом сукоба са кријумчарима пуцају у лица која беже „и изгледају подозрива да имају намеру да изврше какву недопуштену радњу".[250] Као једна од првих мера за сређивање стања на бугарској граници 1930. била је побољшање старешинског кадра Граничне трупе. У питању су били углавном резервни официри, недорасли командовању и васпитавању људства у деликатној граничној служби. Из тог разлога је војни министар 15. маја 1930. донео решење о замени резервних официра активним, што је требало обавити до краја 1935. године, али је читав процес праћен масовним жалбама разрешених резервних официра.[251]

* * *

Решењем Министарског савета Краљевине СХС из средине децембра 1918. Министарству унутрашњих дела је одобрена регрутација 10.000 жандарма, чиме је фактички обновљена ова предратна формација ради стабилизације безбедносних прилика. Само на простору Треће армијске области било је предвиђено нешто мање од 4.000 жандарма, али је од тог броја недостајало више од половине.[252] Прве две године број жандарма у Македонији није прелазио 1.700 људи, иако је стање безбедности према албанској и бугарској граници било критично. Већ 1921. број жандарма значајно расте, да би 1928. достигао читавих 8.000, тј. две трећине целокупног састава. Већина бугарских и македонских историчара се позива на податак да је 1923. број специјално организованих лица за борбу против комита износио 25.000, те да је у Македонији било сконцентрисано 40.000 припадника војске и 10.800 жандарма.[253] Према сазнањима М. Бјелајца, све до 1925. године жандармерија Краљевине СХС је задржала број од 21.000 жандарма, при чему је на југу, осим команде пука у Скопљу, постојао и додатни батаљон на територији Брегалничке дивизијске области.[254] Средином 1931. југословенска жандармерија је бројала 18.203 жандарма (од тога 442 официра и 35 војних чиновника) и 2.499 полицијских извршних службеника, а по-

[248] AJ, 14–194–716, л. 363.

[249] *Полиција*, бр. 1, јануар 1940, стр. 36.

[250] *SGMUP*, br. 5, 1. 5. 1937, str. 183.

[251] AJ, 74–221–316, л. 130, Команда Граничне трупе у Скопљу министру Двора, 24. 8. 1934.

[252] Д. Тасић, *н. д.*, стр. 97–98. У метохијском округу је од планираних 450 „сакупљено" свега 50 жандарма.

[253] Костадин Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, София, 1983, стр. 63; Киро Миљовски, „Скица за историјата на македонскиот народ 1918–1941", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1961, стр. 81.

[254] Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994, str. 37.

ред тога, држава је од 1919. до 1934. године потрошила 173 милиона динара за финансирање 1.200 жандарма који су обезбеђивали вардарску пругу.[255]

Жандармерија је, као помоћни род војске Краљевине Југославије, имала задатак да „бди над јавном безбедношћу, одржава јавни ред и мир и обезбеђује извршење закона".[256] Имала је готово војну организацију, али војне власти нису имале ингеренције над њом у погледу заповедништва. Команда је и даље била (као и током двадесетих година) у рукама органа Министаства унутрашњих послова, премда начелно није могла деловати само на подручју градских полиција. За разлику од војске и морнарице, у жандармерији није било „принудних службеника" јер су њени редови попуњавани добровољцима. Официрски кадар жандармерије су чинили активни и резервни официри до чина поручника и жандармеријски наредници „с нарочитим квалификацијама", с тим што су активни војни официри имали једногодишњи, а резервни официри двогодишњи припремни период. За жандарме су углавном бирани поднаредници, мада су им се чинови из војске признавали само титуларно. Служба се обнављала на три године, али је након десет година постајала стална и без рокова, при чему је жандарм могао добити отпуст кад год то затражи.[257]

Током 1934. састав југословенске жандармерије је незнатно редуциран захваљујући „добровољној сарадњи грађана", али свакако и услед ликвидације комитског покрета у самој Бугарској. Штавише, модел *народне милиције* је предложен и за северозападне делове Југославије.[258] Близу Царевог Села неколико сељака и жандарма ликвидирали су Миту Паликрушева и четворицу комита који су са пакленим машинама дошли из Бугарске. Сви учесници у акцији су били одликовани.[259] И код Струмице су се водиле жестоке борбе између комита и „сељачких потера". У лето 1933. уништена је бандитска тројка уз учешће сељака из села Соколарци који су потом одликовани. „Да живеје краљ!", поздрављао их је државни војвода Мина Станковић на крају свог говора. Иначе, он је непрекидно са својих 150 милиционара-коњаника обилазио бугарску границу. Група од 35 сељака из Новог Села је одликована након ликвидације комитске чете Илије Бајковског, а када је на пругу Удово–Ђевђелија постављена паклена машина, сељаци из Стојакова су сами убили вођу банде Стојана Мандалова.[260]

Устројство жандармерије имало је војни карактер, иако је била у надлежности министра унутрашњих дела. Нестабилне југословенске границе према Бугарској и Албанији, проблем наоружаног (албанског) становништва, бујање

[255] АЈ, 37–22–174, л. 331, *Summary of material outlay incurred for defence against komitadji raids from 1919 to 1934*; *СБС*, ванред. саз. за 1932, стр. 17. р. с, 21. 3. 1932, стр. 348; *Полиција*, бр. 7–8, април 1932, стр. 329.

[256] Члан 1 Закона о жандармерији од 27. септембра 1930.

[257] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 175–176, 389–390.

[258] *СЛВБ,* бр. 108–110, 3. 1. 1932, стр. 8; *СБС*, ред. саз. за 1933/34, књ. 2, стр. 18. ред. саз., 25. 3. 1934, стр. 218.

[259] *Вардар*, бр. 77, 23. 4. 1933, стр. 3; бр. 87, 28. 5. 1933, стр. 8.

[260] *Вардар*, бр. 92, 15. 6. 1933, стр. 2; бр. 104, 27. 7. 1933, стр. 1; бр. 124, 3. 10. 1933, стр. 2; бр. 125, 5. 10. 1933, стр. 1.

качачког и комитског покрета и опште незадовољство народа економским приликама допринели су да југословенска жандармерија има прилично незахвалну улогу на простору Македоније, Косова, Метохије и Санџака. Широки опсег њених послова који се често преплитао са ингеренцијама полицијских и војних снага, хронични кадровски проблеми и висок степен слободе жандарма у *ad hoc* одлучивању, учинили су ову формацију крајње непопуларном међу становништвом. Са друге стране, присуство две трећине њеног састава на југоистоку Краљевине СХС допринело је привременом сламању качачког покрета на Косову и сузбијању комита у Македонији. Судећи према губицима у људству, може се рећи да је највишу цену пацификовања „новоослобођених области" платила управо жандармерија, чије су потере биле изложене синхроној акцији албанских и бугарских чета. Непримерен однос жандарма према становништву, које је по инерцији идентификовано са „јатацима" и непријатељима државе, додатно је заоштравао постојеће антагонизме, при чему треба нагласити да су кључни проблеми службе лежали у цивилним управним центрима који су командовали жандармеријом.[261]

На основу извора државног порекла било је могуће извршити преглед људских губитака које је жандармерија југословенске краљевине имала у окршајима са наоружаним групама качака и комита на простору Македоније, Косова и Метохије. При коришћењу доступних материјала уочена је недоследност у презентовању броја жртава, изазвана околностима под којима су ти подаци били саопштавани. Изглед табела и података најчешће је зависио од тога коме су, када и којим поводом информације обелодањиване. Зато се и коначни бројеви погинулих у периоду 1918–1934. драстично разликују, крећући се у распону од 353 до 2.141. Зависно од мотива, број погинулих и рањених је често навођен заједно, док је у мањем броју случајева вршена дистинкција између погинулих и умрлих жандарма. Интригантна игра бројевима и немогућност увида у губитке које је имала војска замагљују праву слику исхода сузбијања качака и комита, чиме је и могућност вредновања антитерористичких акција знатно ограничена. Ипак, на основу најфреквентнијих статистика је упадљиво да се број жандарма који су погинули у сукобима са качацима смањивао тек од 1927. године, иако су званичници тврдили да је албанско одметништво сузбијено три године раније. Када се радило о последицама борби са комитским четама, број погинулих је био у паду од 1928, упркос порасту броја оружаних окршаја.[262] Један од ретких приказа броја жртава качачких и комитских напада потиче из Министарства иностраних послова и очито је био намењен међународној јавности:

[261] Владан Јовановић, „Жандармерија Краљевине СХС у `новоослобођеним крајевима` 1918–1929", *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2/2002, Београд, 2002, стр. 54.

[262] Владан Јовановић, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934", *Токови историје*, бр. 1–2/2007, Београд, 2007, стр. 18.

Губици жандармерије у сукобима са качацима и комитима 1919–1933.

YEAR	KACACI (individual brigands)				KOMITADJIS (bands)			
	KILLED		WOUNDED		KILLED		WOUNDED	
	Officers	Men	Officers	Men	Officers	Men	Officers	Men
1919	-	30	-	29	-	-	-	-
1920	2	77	-	55	-	-	-	6
1921	1	21	-	22	-	-	-	2
1922	-	18	-	11	1	16	-	4
1923	-	40	-	18	1	11	-	2
1924	1	56	-	19	-	30	-	11
1925	-	10	-	7	-	4	-	1
1926	-	12	-	3	-	2	-	-
1927	-	8	-	9	-	1	-	14
1928	-	5	-	4	-	-	-	-
1929	-	1	-	1	-	2	-	-
1930	-	1	-	-	-	2	-	-
1931	-	1	-	-	-	1	-	-
1932	-	1	-	-	-	1	-	-
1933	-	6	-	-	-	-	-	-
TOTAL	**4**	**277**	**-**	**178**	**2**	**70**	**-**	**41**

AJ, 37–22–174, l. 330, *Losses in officers and men of the Corps of Gendarmerie*

Овај документ показује да су губици жандармерије у сукобима са комитским четама износили 70 жандарма и два официра, док је 41 жандарм био рањен, из чега се може наслутити да је качачки покрет био далеко опаснији по југословенску жандармерију. Према броју страдалих жандарма посебно се издваја 1924. година, што коинцидира са заједничком акцијом војске и жандармерије приликом гушења побуне у Дреници.[263] Подаци министра унутрашњих дела из периода кулминације албанског покрета говоре да је само од 1918. до 1923. године у покрајини Јужној Србији погинуло око 600 жандарма.[264] Сходно информацијама помоћника команданта Друге жандармеријске бригаде, у акцији разоружавања косовско-метохијских округа 1920. године је учествовало 1.666 жандарма из редовних посада, али се осим петорице војника 21. пука не спомињу жртве међу жандармеријом.[265] Арчибалд Рајс је кроз причу о последицама деловања комитских чета провукао податак о 300 убијених „истакнутих мештана" до 1923. године и око 3.000 погинулих војника и жандарма.[266]

[263] Ђ. Борозан, *н. д.*, стр. 103.

[264] *СБНС*, 3. ред. саст, 20. 6. 1923, стр. 273.

[265] *Југословенска држава и Албанци*, стр. 750–759.

[266] Архив САНУ, бр. 13313/3, *Живојин Лазић*, стр. 13.

Публикација намењена самим жандармима намеће сасвим другачију слику исхода сукоба са качацима и комитима, мада је период 1929–1933. важио за „безбеднији". Ови подаци се драстично разликују од оних у претходној табели, па су бројеви погинулих и по неколико десетина пута већи. Тако испада да је у пет „мирнијих" година током 151 сукоба погинуло 78 и умрло 524 жандарма, тј. да су 602 жандарма изгубила живот.[267]

Приметно је да је број жртава био мање колоквијалан што је временска дистанца између извора и обрађиваног периода била већа, те да је уз погинуле и рањене припаднике југословенских снага уведена и нова категорија жртава – умрлих на дужности. Према полицијском извору с краја двадесетих година, током периода 1919–1927. у борбама против качака и комита погинуло је свега осам жандарма, 387 их је рањено, док је услед „напорног рада" и лоше хигијене дуж албанске и бугарске границе умрло чак 755 жандарма.[268] Статистика команданта жандармерије генерала Душана Марковића показала је да је у сукобима са качацима и комитима 1918–1931. погинуло 736, рањено 399 и умрло чак 1.405 жандарма, што би значило да су у укупним губицима жандармерије умрли припадници чинили читавих 66%. За разлику од броја погинулих, који је варирао зависно од безбедносних прилика, број умрлих је био перманентан и износио је око 100 жандарма годишње, чиме је њихов укупан број за 13 година досегао скоро десети део целокупног састава југословенске жандармерије. У великом броју случајева ова категорија жртава није узета у обзир, па се тако рачуница бригадног генерала Милутина Стефановића завршава на 11 жандармеријских официра и 816 жандарма који су погинули током прве деценије југословенске државе.[269] На сличан начин проблему приступа и уредник *Жандармеријског календара* када каже да је у борбама против качака и комита жандармерија изгубила девет официра и више од 670 жандарма.[270] Приликом позивања на југословенске изворе страни аутори најчешће цитирају службене податке о броју жртава.[271] Уз незнатна одступања, они одговарају сазнањима Александра Апостолова који каже да је у периоду 1919–1934. забележено 467 комитских напада у којима је погинуло 185 људи, рањена 253 службена лица и 288 цивила.[272] Поново ћемо се позвати на извор из Министарства иностраних послова који даје какву-такву процену свих жртава:

[267] *Жандармеријски календар за 1935*, стр. 74–75.

[268] *Полиција*, бр. 1–2, јануар 1929, стр. 39–42.

[269] *Полиција*, бр. 11–12, јун 1932, стр. 598; бр. 9–12, Београд 1936, стр. 634.

[270] *Жандармеријски календар за 1930*, стр. 74–75.

[271] Hugh Poulton, "Macedonians and Albanians as Yugoslavs", *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, Ed. by Dejan Djokić, London, 2003, p. 118.

[272] Александар Апостолов, „Специфичната положба на македонскиот народ во кралството Југославија", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1972, стр. 56.

Year	Komitadji raids and attacks	Officials killed or wounded	Civilians killed or wounded	Komitadjis killed, wounded/captured
1919	10	1	1	2
1920	17	9	4	7
1921	24	12	8	8
1922	41	26	38	21
1923	51	37	42	16
1924	74	38	42	79
1925	55	14	24	47
1926	23	7	20	9
1927	61	19	32	27
1928	10	3	-	7
1929	16	6	6	8
1930	13	7	33	1
1931	17	5	2	13
1932	18	1	1	3
1933	34	-	-	16
1934	3	-	-	4
TOTAL	**467**	**185**	**253**	**268**

AJ, 37–22–174, l. 326–327, *Report of the results of Macedonian komitadji action*

Табела показује да се после жестоког периода 1921-1927. број комитских упада значајно проредио. Од 1930. поново расте, али без већих последица по државне органе и цивиле, што се не би могло рећи и за саме комите. Можда се може претпоставити да је жандармерија постала ефикаснија, али опет треба имати у виду податке о жртвама у „мирнијем периоду" које нам је понудио *Жандармеријски календар* из 1935. године. Поред губитака у директним окршајима са наоружаним групама, југословенска жандармерија је губила своје припаднике и у нетипичним ситуацијама. У честу врсту инцидената можемо уврстити погибију од граната заосталих из балканских ратова и Првог светског рата.[273] Друга врста „нетипичне" погибије била је распрострањена у крајумчарским крајевима у којима су шверцери дувана без имало обзира отварали ватру на жандармерију и службенике финансијске контроле.[274]

Разлоге за несразмерно велике људске губитке у жандармерији треба тражити на више страна. Прво, принцип ангажмана тзв. народне милиције, или наоружаних сељака при гоњењу банди уносио је додатну конфузију у њен рад, иако је „милицији" поверена већа количина војничких пушака „у циљу самоодбране и потпоре жандармерије".[275] Асистенција наоружаних, а потом одликованих сељака приликом ликвидације убачених комита бивала је све

[273] AJ, 14–180–665, л. 190.

[274] AJ, 14–200–729, л. 239.

[275] *Полиција*, бр. 5–6, март 1934, стр. 213.

чешћа, па је 1933. године забележено неколико таквих случајева који су са доста публицитета праћени у штампи (Соколарци, Драмче, Бајково, Ново Село, Стојаково).[276] У Ростуши је у мешовитој потери жандарма и сељака за качацима у Стрезимирској шуми страдао потерник Бељур Шафијевић, док је у заседи код села Богдева убијен сељак-потерник В. Саитовић.[277] Други узрок рањивости ове формације може бити њена сама кадровска структура, тј. неискуство млађих припадника и несталност у служби. У текстовима *Жандармеријског календара* који третирају проблеме жандармерије међу кључним речима доминирају „храброст" и „јунаштво", док се о професионализму и вештини не проговара.[278]

Имајући све то у виду, може се закључити да је традиција жандармерије Краљевине Србије препознатљива и у пракси унифициране југословенске жандармерије. Упадљиво је да је однос између броја погинулих жандарма и комита у кратком интервалу 1914–1915. и дужем периоду 1919–1934. године остао идентичан, тј. 1 : 1,44.[279] Ово, готово невероватно подударање у две децимале може бити пука случајност, али такође може навести на закључак да је упркос новим политичким околностима превагнуо континуитет у методама, тактици, кадровима, па чак и у наоружању са обе супротстављене стране.

У таквој анархији простор Македоније и Косова је био крајње непопуларан за сваку врсту државне службе, па су у Вардарску бановину углавном стизали жандарми по казни (са кривичним досијеима или наклоњени опозиционим странкама). Већина Хрвата који су се одважили да званично затраже прекоманду су као мотиве наводили нездраву климу у Македонији, неподношљиве услове на албанској граници, честе оружане акције против комита и качака, као и немогућност напредовања у служби. После потписивања споразума Цветковић–Мачек жандарми хрватске националности су добили могућност да буду прекомандовани у Жандармеријску бригаду Бановине Хрватске, али су многи мимо процедуре своје молбе слали директно хрватским политичарима (од Мачека и Шубашића до народних посланика).[280] Начелник Министарства унутрашњих послова Мирко Ралчић је и крајем тридесетих година био затрпан молбама хрватских и словеначких жандарма да се преместе са Косова и из Македоније у Савску бановину. Ипак, најчешће ургенције су се односиле на српске жандарме из Шумадије и Мачве који су посредством утицајних политичара покушавали да добију прекоманду у свој завичај.[281]

---

[276] *Вардар*, бр. 77, 23. 4. 1933, стр. 3; бр. 91, 11. 6. 1933, стр. 1; бр. 93, 18. 6. 1933, стр. 1.

[277] АЈ, 14–194–716, л. 253, 256, 258, 268, 280, 281, 283.

[278] АЈ, 14–227–812, л. 173. Средином октобра 1930. у јужном делу Охрида комитска тројка је убила жандармеријског наредника Стојана Јонића испаливши 15 метака и једну бомбу.

[279] *Жандармеријски календар за 1933*, стр. 65. Губици српске жандармерије током 1914/15. године износили су 277 погинулих, наспрам 400 ликвидираних комита.

[280] Nikica Barić, „O problemu nacionalnog sastava žandarmerije nakon sporazuma Cvetković–Maček", *Radovi*, br. 32–33, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999–2000, str. 182–184. Барић наводи случај каплара Јосипа Џиде који је у Вардарску бановину дошао по казни због своје наклоности ХСС-у, па је његова молба за премештај одбијена.

[281] АЈ, 14–240–854, л. 458.

Драгутин Перко је 1933. у Народној скупштини закључио како се политичка подобност у Словенији равнала према верском осећају А. Корошеца, у Хрватској по племенској припадности В. Мачека, а у Јужној Србији „по жандарској опредељености". И Светислав Хоџера је упозоравао да су југословенски жандарми све више пратили народне посланике уместо да гоне хајдуке.[282]

Крајем тридесетих година официрски кадрови жандармерије попуњавани су резервним официрима из грађанства, па је тако 1938. команда примила 17 официра на двогодишњу обуку. Ови резервни официри су активирани октобра 1940. и тада је затражен кредит од 68.000 динара, пошто је сваки резервни жандармеријски или војни официр добијао једнократни износ од 4.000 динара за набавку најнужније опреме.[283] На примедбе Хрвата да их је било мало у администрацији, сенатор Милутин Драговић им је одговорио како их је у Јужној Србији било највише међу „зелембаћима", тј. у финансијској контроли. Према његовим речима, већина командира жандармеријских станица били су управо Хрвати.[284] На једном списку од 21 жандарма железничког комесаријата у Скопљу који су предложени за одликовање, може се на основу њихових имена и презимена наслутити национална структура одликованих: тринаест Срба, два Хрвата, два Словенца итд.[285]

Током пролећа 1933. жандармеријске снаге у Македонији су биле знатно појачане: пограничне јединице биле су јаче за хиљаду људи а додељен им је приличан број припадника регуларних трупа. Истовремено, организацији Народна одбрана је раздељено 25.000 пушака за случај евентуалних немира у Македонији.[286] Опште стање на простору Друге жандармеријске бригаде било је ипак лоше. Генералу Јовану Наумовићу су се жалили комесари пограничне и железничке полиције да им недостају жандарми који говоре стране језике.[287] Осим тога, телефонске везе су биле тако очајне да је командант Зетског жандармеријског пука, приликом посете краља Студеници, успео да добије Нови Пазар тек пошто је краљ већ стигао у манастир. У случају појаве качака и сличних инцидената телефонске линије Пећ, К. Митровица, Н. Пазар, Беране биле су неупотребљиве.[288]

Смештајни капацитети жандармерије били су посебан проблем. Изградња зграде штаба Вардарског жандармеријског пука у Скопљу била је скупоцени подухват чије се пројектовање отегло од 1938. до краја 1940. године. Било је предвиђено да зграда има 22 канцеларије за писаре и официре, магацине, радионице, спаваонице, школу и затвор са два одељења, док би у засебном објекту били смештени гаража, магацини и коњушница. Иако је коман-

[282] *СБНС*, 33. ред. саст., 24. 2. 1933, стр. 87; 57. ред. саст., 18. 10. 1933, стр. 42.

[283] АЈ, 138–6–28, л. 57, документ од 14. 2. 1941.

[284] *СБС*, II, 15. ред. саст., 22. 3. 1934, стр. 100; I, 5. ред. саст., 26. 7. 1935, стр. 73.

[285] АЈ, 74–221–316, л. 409. Одликовани су по један наредник и поднаредник док су остали били каплари.

[286] *Britanci*, II, str. 206.

[287] Pokrajinski arhiv Maribor, Ostavština Antona Korošeca, evidencioni broj 7-IV/15-1958 (14. 4. 1936).

[288] АЈ, Фонд Министарства поште и телеграфа, 116-410, препис акта од 25. 9. 1939.

дант жандармерије поручивао да се гради без икаквог луксуза и претеривања, Техничко одељење Вардарске бановине је предвиђало трошкове од 2,2 милиона динара. Земљишне парцеле на којима је требало да никне касарна припадале су фирми Патрногића и Ђорђу К. Крстићу, а градско поглаварство је инсистирало да се откупе обе како не би дошло до затварања околних улица. Пројекат је предвиђао да у згради може преспавати 160 жандарма, али се команда жандармерије бунила тврдећи да је комисија своје ставове заснивала само на тренутним приликама, не узимајући у обзир будући развитак Скопља „и његове улоге на југу". Другим речима, тражили су касарну за 200 људи и ургентан почетак зидања јер су трошкови кирије за закуп приватних зграда били несносни.[289] Ни јануара 1940. пројекат касарне није био готов јер су се прикупљали подаци о канализацији, колекторима, подземним водама и сл. Због толиког одуговлачења, седам милиона динара из прве транше кредита код Хипотекарне банке остало је неискоришћено. Тек је 19. марта одобрена лицитација за подизање касарне у износу од 5,2 милиона динара, а четири дана касније одобрен је и елаборат за касарну Вардарског жандармеријског пука у нешто измењеном износу од 5,6 милиона.[290] Међутим, прве две лицитације које су организоване у мају 1940. нису успеле, па је предрачун за зидање двоспратне касарне нарастао на 7,5 милиона динара.[291]

Жандармерија је често имала проблема и са набавком опреме. Због несташице вуне 1940. жандармерији је претила опасност да остане без нових шињела. Наиме, током септембра и октобра су расписане три лицитације за набавку 30.000 м сивомаслинасте чоје, али се на њу ниједан од произвођача није одазвао, управо због недостатка сировине. Команда жандармерије је била принуђена да преполови тражену количину па су се на четвртој лицитацији појавила два предузећа са простора Вардарске бановине: лесковачка фабрика вунених тканина Мике Станковића и индустрија вунених тканина Лазара Теокаревића из Вучја. На интервенцију Драгише Цветковића Министарски савет је одлучио да прихвати понуде обе фирме те је из буџета издвојено 2,2 милиона динара.[292]

* * *

Унификација прописа о организацији полицијских установа извршена је тек 19. јуна 1929. када је донет Закон о унутрашњој управи. Њиме је полиција коначно раздвојена од осталих општих управних власти, а као основна

[289] ДАРМ, 119–12–2, л. 1, 3, 4, 8, 10, 14, 17, 20, 22, 28. Јула 1939. затражено је присуство надзорника који би користио искуство експресног подизања жандармеријске касарне у Нишу. Пројектант скопске касарне био је Владимир Девић, саветник у Министарству грађевина који је тек августа 1939. добио решење да отпутује за Скопље.

[290] ДАРМ, 119–12–3, л. 31, 33, 39, 43, 44.

[291] ДАРМ, 119–12–6, л. 86; 119–12–8, л. 107; 119–12–11, л. 346.

[292] АЈ, 138–6–28, л. 46, р. бр. 50, 4. 1. 1941. Лесковачка фабрика је понудила 10.000 м чоје по цени од 152 динара по метру, док је фабрика из Вучја по истој цени понудила 5.000 м материјала за шињеле.

административна јединица полицијске службе назначена је општина.[293] Управа полиције се налазила у сваком седишту бановине и њен управник је био директно потчињен бану. Егзекутивна служба је обављана посредством „збора униформисане полицијске страже" и „збором полицијских агената" у цивилном оделу. Предстојништва градске полиције су обично ширила своју надлежност и на околину градова, док су полицијски комесаријати образовани „где се укаже потреба", а по одлуци министра унутрашњих послова. За полицијске извршне службенике важио је Закон о државним полицијским извршним службеницима од 24. октобра 1930. као и уредбе о устројству и делокругу месних полицијских власти. У полицијске службенике су спадали полицијски стражари, агенти и надзорни чиновници полицијске страже.[294] На простору Вардарске бановине је деловало и одељење јавне безбедности на чијем су челу стајали прилично анонимни људи: од 1933. уместо Милоша Рашића шеф тог одељења постао је Никола Димитријевић из Ресна.[295]

Полиција је била под Министарством унутрашњих послова и занимљиво, за Вардарску бановину није важио нови кривични поступак по коме је истрагу кривичних дела водио суд, већ је то чинила полиција! Тако се у подгорском срезу десило да је тамошњи срески начелник био и оптужени и онај који је требало да истражи случај. У тако надреалној ситуацији људи су се снебивали да у његовој канцеларији сведоче против њега самог.[296]

За разлику од жандармерије полиција није имала тако „брутална" овлашћења и није смела употребити оружје приликом пружања „пасивног отпора".[297] Углавном је деловала у градским срединама, а њене акције све чешће су деловале спектакуларно. Јурећи за групом лопова у Тетову полиција је дојурила до кафане у „затвореном" аутомобилу што је очевице подсетило на филмове који су се тих дана могли видети у биоскопу.[298] Ипак, чинило се да је полиција била прилично неприпремљена за праве градске окршаје. Када су 9. марта 1930. у Струмици двојица комита испалила три метка у главу општинског стражара П. Гоговића и бацила бомбу у кафану *Уједињење* од које је рањено 16 људи, праве реакције није било. Убице су без проблема успеле да се докопају Бугарске.[299] Полиција је била подеснија за спречавање уличних немира и контакте са обичним (ненаоружаним) грађанима. Октобра 1940. скопска полиција је сконцентрисала своје снаге на корзоу пошто јој је дојављено да се спремају демонстрације синдикалаца против скупоће.[300]

---

[293] В. Лазаревић, „Организација југословенске полиције", *Полиција*, бр. 9–12, Београд, 1936, стр. 648.

[294] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 172–176.

[295] *Вардар*, бр. 64, 9. 3. 1933, стр. 1.

[296] АЈ, 74–222–318, л. 24.

[297] *СГМУП*, бр. 5, 1. 5. 1937, стр. 182.

[298] *Вардар*, бр. 138, 4. 11. 1933, стр. 7.

[299] АЈ, 14–194–716, л. 203.

[300] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 8. 10. 1940.

У Скопљу је постојала државна полицијска стража, тј. Управа градске полиције. На конкурсима за пријем 150 стражара-приправника тражени су неожењени мушкарци од 21 до 30 година старости „који одлично познају службени језик“ и који су били виши од 164 цм.[301] Управник скопске полиције у периоду 1929–1933. био је Мирко Аџић, после чега је премештен на службу у Београд, а на његово место је дошао Драгутин Бошковић.[302] У другој половини тридесетих година заповедник државне полицијске страже у Скопљу био је Ђока Богојевић, против кога је скопски окружни суд 1938. повео истрагу због бројних злоупотреба службеног положаја. Априла наредне године предмет је достављен државном правобранилаштву али су уследиле интервенције код државног тужиоца да предмет не изађе пред суд. Народни посланик Драгутин Матовић је још у доба прве Стојадиновићеве владе једном већ „избавио“ Богојевића због чега је овај остао на челу скопске полиције. Упркос свему, Богојевић је и 1939. био на положају заповедника државне полицијске страже, првенствено захваљујући интервенцијама скопског градоначелника Панте Јовановића и поменутог Драгутина Матовића.[303]

[301] *СЛВБ*, бр. 70, 9. 5. 1931, стр. 4. Државна полицијска стража у Скопљу је на лицитацији купила 150 пари ципла, 50кг ђона за обућу и 15кг коже за крпљење обуће (*СЛВБ*, бр. 24, 13. 9. 1930, стр. 4).

[302] *Вардар*, бр. 129, 14. 10. 1933, стр. 2; бр. 130, 17. 10. 1933, стр. 3.

[303] АЈ, 63–3/1939, поверљива архива. Иначе, списак Богојевићевих махинација био је подужи. Он је прво утајио новац од предатог државног ђубрива и држао га код себе све до 1938. када је истрагом утврђено да паре нису положене. Потом је скопског месара Костића промовисао у сталног лиферанта меса државне полицијске страже, пошто је претходно узео од њега „зајам“ од 4.000 динара. Случај је такође испливао на видело тек 1938. године. За пријем стражара Мише Анте у службу узео је 500 динара, док је од стражара Живка Вукичевића, коме је банска управа била наменила награду, присвојио за себе исту суму. Након тужбе оштећеног заповедник је платио казну од 300 динара иако је у питању била кривична ствар. Богојевићу је стављано на терет да је државни кукуруз намењен полицијској коњици користио да прехрањује своје свиње, те да је из службене кухиње износио торте, прасиће, маст и друге прехрамбене производе. Поред тога, он је 1937. од својих стражара узео 4.650 динара за Аеро-клуб и новац задржао за себе.

Димитар Раев, обласни полицијски директор у Скопљу
са председником кумановске општине (АЈ, ОЗФ 38-358)

У мањим срединама кадрови су били још проблематичнији, како у професионалном тако и у моралном смислу. Неродимски срез је 1933. био „уточиште" за кажњене полицијске писаре који су стизали из Урошевца и Бихаћа. Сенатор П. Костић је молио да се Исмаил Куленовић и Живорад Кораћ повуку са „класичног Косова", како би се заменили честитим дипломираним правницима.[304] Др Милан Метикош је предлагао закон о корупцији који би се примењивао ретроактивно на сва дела почињена у последњих тридесет година, а њиме је била предвиђена смртна казна вешањем „да се у народу поврати вера у правду и законе".[305] На јесен 1939. из банске управе Вардарске бановине је стигло наређење свим среским начелницима и органима полиције да пооштре мере сузбијања свих антидржавних манифестација. Ова наредба је настала као одговор на примедбе министара унутрашњих послова и војске да је на овим просторима учестало растурање летака којима је народ позиван на бојкот свих државних органа. Срески начелници су подсећани на одредбе војно-кривичног законика који је предвиђао драконске казне за све који избегавају или ометају мобилизацију, прикривају имовину или дају лажне информације.[306]

[304] АЈ, 74–222–318, л. 24.

[305] *СБНС*, 15. ред. саст, 21. 2. 1934, стр. 353.

[306] *Aprilski rat*, str. 382–383.

Просветна администрација

У складу са новим политичким и законодавним мерама шестојануарске владе, министар просвете Божа Максимовић је пред Министарски савет изнео план културне политике који је требало спровести ради успешнијег ширења југословенске идеологије. Све културно-просветне институције дошле су под покровитељство Министарства просвете, па чак и позоришта, музеји, задужбине, уметничке школе. Законом о уређењу врховне државне управе и Уредбом о уређењу Министарства просвете успостављен је пуни надзор државе над културом и просветом, а централизацијом свих активности културно-просветног карактера стварани су услови за ефикаснију промоцију југословенства и ширења југословенског националног духа. Сходно циљевима новог политичког курса, влада је у својој декларацији од 4. јула 1930. захтевала највишу моралну и стручну подобност наставног особља.[307] При банским управама је организован апарат просвете (*Просветно одељење*) који се састојао из два одсека: првог, задуженог за основну наставу и другог, које је обухватало средњу, учитељску и стручну наставу. Нарочиту улогу у просветеној политици имали су бански школски надзорник и надзорници школских срезова.[308] Значајну улогу требало је да одиграју саме општинске и среске власти, али је судећи по суми која је издвајана за „културно-социјалне инвестиције" било јасно да је локална самоуправа била незаинтересована за овај друштвени сегмент. Наиме, од укупних средстава самоуправних зајмова у Југославији намењених култури и просвети, на простору Вардарске бановине је 1936. године улагано свега 1,3%. Једино је Моравска бановина стајала горе у том погледу. Куриозитетом се може сматрати чињеница да градске општине Вардарске бановине нису издвајале ниједан динар за културу, док су у зајмовима сеоских општина издаци за ову друштвену област прелазили петину (22,3%) укупних средстава.[309]

Без обзира на декларативно залагање власти за што потпунију интеграцију локалног света у све сфере друштвеног живота, према подацима из 1932. године свега 29% свих учитеља било је рођено на простору Вардарске бановине, мада су две трећине наставног кадра у „јужним крајевима" чинили млађи учитељи.[310] У банској управи су сматрали да у Македонију није требало слати младе учитеље („код којих се још није формирао карактер"), већ искусније и старије. Бан је посредством просветних инспектора и надзорника водио евиденцију о учитељима који су „по свом темпераменту" били незгодни за те крајеве, па

[307] Љубодраг Димић, „Држава, интегрално југословенство и култура", *Књижевност*, бр. 1–3, Београд, 1994, стр. 171–207; С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 49–52; Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 117.

[308] С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 97, 102.

[309] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 155–157.

[310] *Исто*, књ. 2, стр. 107.

је једном приликом 1930. године добио списак од 71 учитеља које је требало расути по другим бановинама. Међу разлозима за премештај су доминирали детаљи из приватног живота, због чега су општа места у образложењима најчешће била „нервозан", „штетан по околину", „егзархијски васпитаник", „одан коцки и пићу" и сл.[311] Чинило се да просветна централа у Скопљу није била задовољна учитељским подмлатком те да је младе учитеље сматрала површним особама за које државна служба више није била светиња и идеал, већ „средство за бољи живот".[312] Из једног списка учитеља који су по казни премештени у Вардарску бановину може се видети да су скоро сви наставници били српске националности, те да су пребачени из Дунавске бановине и распоређени по школама кичевског, шарпланинског и битољског среза.[313]

Није била тајна да је у Вардарској бановини постојао „проблематичан етички ниво учитеља",[314] о чему су јавно говорили чак и сами просветни радници. Министарство просвете је током 1932. често добијало жалбе од учитеља из Вардарске бановине који су скретали пажњу на проблематичан однос њихових колега из „старих граница" Црне Горе. Наиме, црногорски учитељи су углавном били искључиви и нетрпељиви према другим учитељима, безразложно изазивајући препирке и сукобе. Њихов однос према месном становништву био је наводно још гори јер су их потцењивали и понашали се грубо према њима, навлачећи мржњу локалног света на цео просветни кадар, самим тим и саму државу чији су наставници били репрезенти. Стога је школским надзорницима препоручено да такве учитеље непрекидно опомињу и евентуално удаље из службе.[315] Било је и таквих случајева да су учитељи присвајали државни новац, узимали мито од ђачких родитеља и сл. Општинске власти у Зјуми у шарпланинском срезу пријавиле су 1933. Министарству просвете тамошњег учитеља који је присвајао плату службеника, разрезивао новчане казне родитељима ученика, налагао ђацима да му од куће доносе разне намирнице, мештанима продавао лекове из школске апотеке итд.[316]

---

[311] АЈ, 66–20–48, предлози бана за премештај учитеља од 31. 7. 1930.

[312] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 103–104. Сматрало се да су најдубљи узроци таквог односа према држави и учитељском позиву били пад родитељског ауторитета, помодарство и одсуство идеала. Другим речима, школски надзорници су у својим извештајима невешто и бојажљиво описивали симптоме разградње патријархалног друштва Вардарске бановине.

[313] АЈ, 66–21–49, Списак учитеља који су у Вардарску бановину дошли по казни, к. пов. 264/33.

[314] *СБНС*, 42. ред. саст, 17. 3. 1933, стр. 40.

[315] АЈ, 66–21–50, Министарство просвете банској управи Вардарске бановине, 8. 9. 1932. На „неуљудно и грубо" понашање црногорских учитеља жалили су се просветним властима и ђачки родитељи (АЈ, 66–21–50, 8. 2. 1932)

[316] АЈ, 66–21–49, Извештај за дисциплински одбор (недатирано). Тамошњи учитељ Милан Станимировић је истовремено обављао и функцију управника школе, па је поред наведених малверзација провоцирао средину купујући од ученичких пара (издвојених за светосавске слаткише) себи и свом друштву дуван, вино и ракију. Осим тога, у школској згради је чувао свиње, а највећи део радног времена проводио у Призрену, уместо у школи. Станимировић се бранио тиме да код мештана није био на добром гласу, те да је свиње уклонио чим га је надзорник опоменуо.

Иако је током школске 1932/33. године на простору Вардраске бановине 57 места вапило за учитељем,[317] у Просветном одељењу банске управе су се, додуше на захтев Министартсва просвете, бавили разним рестрикцијама правећи спискове наставног особља по верској и етничкој припадности. Тако је начелник Просветног одељења 1933. начинио списак од осам учитеља муслиманске вероисповести који су махом радили у Приштини.[318] На сличан начин настао је и списак бивших егзархијских учитеља који су и даље били у служби (међу њима је било десет учитељица), са признатим радним стажом из егзархијских школа. Неки од њих су у више наврата отпуштани због слабих квалификација и бугарофилства, али су и враћани на посао. Углавном су службовали источно од Вардара и имали српска презимена (са препознатљивом бугарско-македонском основом).[319] Одељењу за основну наставу Министарства просвете стигао је средином октобра 1933. тражени списак егзархијских учитеља, затим оних који су у Вардарску бановину стигли по казни, као и списак учитеља муслиманске вероисповести. Први списак је садржао имена 63 егзархијска учитеља запослена у битољском, дебарском, охридском, струшком, кратовском и прилепском срезу, од којих је већина имала више од 20 година службе. На списку од девет кажњених учитеља више од половине њих је дошло из Дунавске бановине и размештено по школама кичевског среза. На посебној листи било је осам муслиманских учитеља који су службовали у овчепољском, штипском, жеглиговском и грачаничком срезу.[320] Током 1935. у служби је било 22 учитеља и учитељица који су навршили преко 35 година радног стажа и махом радили у Скопљу, па су групно предложени за пензију.[321]

Међутим, некад је било пожељно да број егзархијских учитеља из међународних обзира буде и већи од стварног. Априла 1930. Министарство иностраних послова је тражило од својих колега из просветног ресора податке о броју егзархијских учитеља примљених у југословенску службу, како би се пред Друштвом народа побиле тврдње из тзв. Шалевићеве петиције. „Потребно је изнети податке о максималном броју ових учитеља", поручивали су из МИП-а, шта год то значило. Сходно томе, из Министарства просвете је стигла информација да је 1913. примљено 170 бивших бугарских, егзархијских учитеља, те да је 1930. још увек било у служби 131 лице. Седам година касније учестали су предлози за масовно пензионисање егзархијских учитеља. Заменик бана је јула 1937. сматрао да би наставни кадар Вардарске бановине требало очистити од таквих учитеља, али поступним пензионисањем, из политичких

[317] АЈ, 66–21–49, Списак празних места на територији Вард. бановине за 1932/33. на дан 17. 10. о. г.

[318] АЈ, 66–21–49, Списак учитеља муслимана сачињен у смислу наређења пов. бр. 987.

[319] АЈ, 66–21–49, Списак бивших егзархијских учитеља сачињен према наређењу Министарства просвете, пов. О. Н. бр. 987/33.

[320] АЈ, 66–21–49, пов. 264, 21. 10. 1933.

[321] АЈ, 66–21–49, Списак учитеља Вардарске бановине који имају преко 35 година ефективне службе а треба их пензионисати, 29. 6. 1935.

обзира.[322] Чак је и наређење министра војске из 1927. године („да би се комитској акцији учинио крај, потребно је све егзархисте-учитеље преместити из Јужне Србије пошто они помажу бугарску акцију“) стављено ван снаге децембра 1932. на предлог команданта Треће армијске области, пошто су се безбедносне прилике на југу смириле.[323]

Кадровска политика просветних власти на простору Вардарске бановине била је неминовно скопчана управо са сузбијањем бугарских утицаја и то у време када се као актери јачања македонске свести појављују школовани људи и интелигенција, уместо дотадашњих „комитаџијских метода“. Ширење комунистичких идеја и појава „умивеног“, самим тим и перфиднијег непријатеља државе поставили су пред власти небројено много задатака које је требало решавати другачијим средствима. Показало се да државни методи нису у довољној мери еволуирали, па је тако расписом Министарства просвете од 2. маја 1932. било забрањено сеоским учитељима да посећују предавања на скопском факултету и народном универзитету „у интересу дисциплине код учитеља“. Локални моћници са политичком залеђином су масовно почели да истерују правду оптужујући на своју руку учитеље за „несрпско држање“ у време бугарске управе. Најгласнија у томе су била браћа Драговић, народни посланици из јабланичког краја. Они су крајем јула 1932. оптужили учитеља у Горњем Водну Арсенија Јовановића да је у време бугарске окупације фалсификовао земљишне тапије и манипулисао пољопривредним кредитом. Ипак, највише су му замерали што је и поред забране Министарства просвете (за коју је овај наводно тврдио да је „ћеф“ власти) посећивао предавања на скопском народном универзитету, због чега су тражили да се уклони из „мисионарске службе“ и премести из бановине. Октобра 1939. тројица школских надзорника су на захтев министра просвете саставила списак учитеља који нису имали „никаквих стварних потреба“ да и даље службују у Скопљу. Списак се састојао од двадесетак неудатих учитељица и неожењених учитеља, разведених, удовица без деце, те оних чији су супружници службовали у другим местима бановине. Било је учитеља који су прилично агресивно злоупотребљавали своја политичка познанства и везе. Учитељ Вукадин Ђокић из села Кучкова се до те мере осилио ослањајући се на народног посланика Вељка Вељковића (који је био рођен у том селу) да је претио сељанима одузимањем земље уколико не буду гласали за свог земљака. Школски надзорник Радомир Михајловић га је опоменуо али је настрадао: захваљујући посланику Вељковићу и другим политичким везама овај бахати учитељ је приморао надзорника да поднесе оставку и са женом се исели из Скопља. Против Ђокића је поднето неколико тужби, што од насељеника и сељака, што од службених органа. Сличну склоност за партијским експонирањем имао је учитељ Михајло Петровић из Петровца. Он је у време избора у шумадијској ношњи јахао коња кроз Скопље

[322] АЈ, 66–20–48, април 1930; Писмо заменика бана ВБ министру просвете од 16. 7. 1937.

[323] АЈ, 66–20–47.

предводећи колону демонстраната из свог села. И овог учитеља је подржавао посланик Вељковић, па су просветне власти закључиле како би их све требало преместити из скопског среза јер су реметили хармонију и дисциплину код сеоских учитеља.[324]

Треба признати да ни самим властима није било лако препознати „неподобне" учитеље јер су често они који су упирали прстом у „бугараше" били у моралном погледу доста проблематични. Марта 1930. у преспанском срезу је као учитељ радио бивши комита који је у селу Ехли обављао наставу на бугарском језику. Подмолски учитељ Каранфил Јанаћковић био је активни члан бугарског комитета, а због дружења са пробугарским елементима у Дебар је из села Богданци премештен и учитељ Стаја Стајић. Струмички учитељ Тодор Џодић је све одреда називао бугарашима, а сам је важио за кабадахију, коцкара, фалсификатора и алкохоличара. Чак је и сам бан тражио од министра просвете да се Џодић и његов кафански пријатељ, учитељ Душан Ђелмаш, преместе у другу средину. Неки су остајали на својим положајима упркос проблематичним досијеима, па је тако Јован Чоклевић, за кога се сумњало да је помагао убице генерала Михајла Ковачевића и током 1932. слободно радио као учитељ у малешком срезу.[325]

Непрекидно премештање учитеља у средини препуној упражњених места, упркос сазнању да су и сами наговештаји о могућој промени средине спречавали људе да се посвете послу,[326] није увек било политички мотивисано. Истовремено, постојала је снажна жеља код учитеља да просто побегну из Македоније и са Косова у неке „културније" и мирније крајеве. Некада је у питању био новац, као у случају учитеља Имреа Варге у селу Дојницама у шарпланинском срезу. Несрећни учитељ је пред просветним властима изјавио да му је за обећани премештај „једна висока личност" тражила већу новчану суму.[327] Према подацима из септембра 1939. у Вардарској бановини је било 400 празних школа и одељења, тј. свака друга сеоска школа била је без наставника због чега је Просветно одељење банске управе молило да се прекине са премештајима.[328]

Учитељи из Вардарске бановине су најчешће путем молби тражили премештај у Дунавску или Дринску бановину.[329] Избор брачног партнера такође је могао одредити даљу професионалну каријеру супружника. У Гостивару је извесни командир страже Мартин Купец (бивши аустроугарски војник) завео локалну учитељицу Живку Тодоровић, па су се венчали, а она

[324] АЈ, 66–21–49.

[325] АЈ, 66–20–47.

[326] АЈ, 66–21–49, 21. 10. 1932. Крајем 1932. у Вардарској бановини су постојала 302 упражњена учитељска места, због чега 57 школа није ни радило.

[327] АЈ, 66–21–50, 18. 7. 1938.

[328] АЈ, 66–20–48, Списак празних школа и одељења у Вардарској бановини, 1. 9. 1939.

[329] АЈ, 66–21–49, 17. 8. 1933. Из Радовишта је премештено неколико просветних радника због „неслагања" са општинским судом.

је на саблазан околине примила католичку веру. „Овај догађај у Гостивару примљен је с великим негодовањем и народ је према њима двома, особито према учитељици Живки, јако огорчен", тврди шеф правног одсека банске управе и крајње конспиративно наставља, као да је у питању ствар фатална по државу: „Проверите целу ову ствар. Испитајте расположење народа у Гостивару и околини. Обавестите се о томе, како на све то гледају учитељи из вароши и са села. Најзад, доставите овај акт и намеснику г. Рогановићу који треба као чувар вере да да своје мишљење по овоме. Банској управи биће потребан и конкретан предлог Ваш по томе. Ако налазите да је интерес школе, вере, обичаја и традиције да ова учитељица буде премештена из тога среза, онда у повратку поднесите такав предлог."[330] Тешко је замислити шта се након оваквог упутства збивало у глави среског начелника. Међутим, дешавало се да су приватни односи супруга војних лица утицали не само на њихову већ и каријеру њихових мужева, као у случају из марта 1931. када је бан лично замолио министра просвете да се учитељица Милунка Николић-Рашета (жена пешадијског поручника који је прекомандован у Сисак) пребаци било где изван Вардарске бановине, јер је својим свађама са женом команданта Брегалничке дивизијске области „штетила националним интересима".[331]

У великом броју случајева није било тако једноставно формулисати разлоге за премештај, нити су они били довољно очигледни, због чега су се политички мотиви често комбиновали са гласинама, професионалним недостацима или непожељним детаљима из приватности. Упркос позитивном мишљењу банске управе у Скопљу, МУП је јануара 1931. инсистирао на премештају петоро битољских учитеља у северне крајеве земље наводећи као основни разлог непознавање „српског књижевног језика". Осим тога, учитељи су оптужени да су били наклоњени Бугарској, а да су слике светог Саве сакривали по фиокама уместо да их држе на истакнутим местима.[332] Управник школе у Владимирову је септембра 1930. пред више присутних изјавио како му се смучило да више ради за државу и да ће убудуће гледати само себе и свој интерес, због чега је моментално добио премештај. Многи учитељи су премештани без писменог образложења, а када је један од њих из жеглиговског среза то затражио, из Београда му је стигао одговор да Министарство просвете „није дужно правдати своје поступке пред млађима". Како је учитељ био упоран у својој „радозналости", кажњен је губитком месечне плате.[333]

„Премештати пијаницу из једног места, не значи и излечити га пијанства", рекао је један бановински чиновник министру просвете.[334] Иако логично

[330] АЈ, 66–21–49, шеф првог одсека банске управе начелнику горњополошког среза, 3. 9. 1932.

[331] АЈ, 66–21–49, 22. 4. 1931.

[332] АЈ, 66–21–49, 24. 1. 1931. „При премештају треба водити рачуна да добију боља места где би могли школовати своју децу, те да овај премештај не би сматрали као неко гоњење, већ само као давање прилике да науче књижевни државни језик", навели су у МУП-у.

[333] АЈ, 66–21–49, документи од 21. 9. 1930. и јула 1931.

[334] АЈ, 66–21–49, 28. 1. 1933.

и исправно, ово размишљање није имало утицаја код просветних власти, претежно због хроничног недостатка учитељског кадра. Школски надзорник за малешки срез Григорије Дракаловић је муку мучио са мноштвом самовољних и „морално посрнулих" учитеља у Берову, непрекидно се сукобљавајући са њима.[335] Учитељ белишевске школе у пољаничком срезу Костадин Трајковић је у својим инцидентима ишао тако далеко да је на дан Светог Саве пијан и обнажен играо, док је за Видовдан саблажњавао свет вадећи уд и уништавајући инструменте свирачима из оркестра.[336] И у Прешеву је забележено да се учитељи опијају у друштву среског начелника, познатог алкохоличара.[337] Злоупотребом службеног положаја могло се сматрати и растурање сопствених уџбеника међу надзорнике и учитеље, чиме се бавио бановински школски надзорник Атанасије Младеновић.[338] Са друге стране, кавадарски школски надзорник Н. Вучелић је дуговао београдском штампару 10.000 динара које је добио као хонорар за (не)написани буквар.[339] Септембра 1933. Министарство просвете је било приморано да скопског школског надзорника Антонија Срнића премести на исту функцију у Ниш, а нишког надзорника Везмара у Скопље. Наиме, Срнић је био прилично самовољан, нетактичан, личан и увредљив због чега су притужбе на његово понашање стизале са свих страна. Осим тога, био је и ватрени прибићевићевац „те и његово политичко држање није у складу са политиком и интенцијама Краљевске Владе".[340]

Са друге стране, учитељи су могли бити награђивани, премда то често није било у директној вези са њиховим примарним позивом. Фебруара 1937. двојица учитеља из прешевског и пчињског среза су одликована за допринос у пропагирању пошумљавања југа. Уочи Другог светског рата Просветно одељење Вардарске бановине је доставило ресорном министру план о евакуацији деце из места за која се очекивало да ће бити ратом најугроженија, а за шефове склоништа су одређене искључиво учитељице.[341]

Како се рат ближио границама Југославије, тако су се компликовали и национални односи међу учитељима Вардарске бановине. Случај Чехословачке из 1938. утицао је да бивши бугарски васпитаници „дигну главу", па су се у босиљградском срезу повампирили „загуљени" бугарски националисти. Септембра 1939. народни посланик Чорбевић је међу охридским учитељима сузбијао „србовање", што је у Министарству просвете доживљено као „однарођавање нашега елемента". Из Охрида су стизали извештаји како су

[335] AJ, 66–21–50, 9. 2. 1931, 22. 12. 1931.

[336] AJ, 66–21–49, 11. 9. 1931. Просветне власти су за Трајковићево понашање кривиле село из кога је потицао: то место је било познато по производњи ракије, па је наводно учитељ „подлегао утицају средине" и почео се опијати.

[337] AJ, 66–21–50, 30. 7. 1933.

[338] AJ, 66–21–49, 16. 2. 1940.

[339] AJ, 66–21–50.

[340] AJ, 66–21–49, Министарство просвете бану Вардарске бановине, 22. 9. 1933; 19. 10. 1934.

[341] AJ, 66–21–50, документи од 11. 2. 1937. и 7. 6. 1940.

свуда одјекивале старе комитске песме о поробљавању Македоније, док су са радија трештали преноси из Софије. Готово сви српски учитељски кадрови били су напрасно пензионисани.[342] Августа 1940. из Министарства просвете је стигло телефонско наређење о разрешењу управника свих основних школа у Скопљу уместо којих су именовани углавном дотадашњи учитељи.[343]

Крајем јула 1940. бан Рафајловић је подсетио министра просвете да је у Вардарској бановини радило око 2.300 учитеља народних школа, али да се при њиховом запошљавању није водило довољно рачуна о прошлости и спреми. Штавише, најстручнији и најпоштенији су бежали са југа главом без обзира остављајући за собом 550 празних одељења и 250 угашених школа, колико их је било 1940. године. Бан је предложио да се за учитеље постављају првенствено кандидати из Србије који су менталитетом били најсличнији „Јужносрбијанцима", а да се егзархијски учитељи као неподобни за ту средину преместе или пензионишу. Поставио се проблем мотивације нових учитеља, па је разматрана могућност да им се по угледу на официре Треће армијске области затражи писмена гаранција да ће остати у једном месту 2-3 године, након чега би могли да бирају следеће место за премештај („да им то буде награда"). Од Министарства просвете је затражено и привремено враћање бенефиција у виду двоструког рачунања година стажа или специјалних новчаних додатака.[344]

„Добар надзор је први услов за напредак школе", изјавио је начелник Просветног одељења Вардарске бановине октобра 1934. приликом образлагања списка надзорника које је требало преместити или пензионисати. Тада је констатовано да су у Вардарској бановини постојала 33 школска надзорника (у Дебру и Крушеву их није било), док су као штетни по наставни процес и углед државе означени Глигорије Јовановић (Босиљград), Боривоје Поповић (Велес), Јован Спасић (Приштина), Радоња Поповић (Лебане), Богољуб Васиљевић (Кавадар), Венедикт Поповић (Кичево), Игњат Натевић (Крива Паланка) и Новић Тмушић (Берово). Предложена је и смена Радомира Михајловића из Скопља, док је надзорнике Стаменка Марића (Скопље) и Војислава Чакаревића (Охрид) требало пензионисати. Због „несналажења у политичким трзавицама између две струје" надзорника Ристу Крстића је требало преместити из Власотинца у Прешево, а Јована Ђорђевића из Кратова у Дебар. Крајем 1931. Министарство просвете је пензионисало лесковачког школског надзорника Николу Динића како би се могао кандидовати за народног посланика. Неки надзорници су премештани из породичних разлога, као у случају Машана Ракочевића који је био предвиђен за прелазак из Прешева у Приштину „где би могао школовати децу".[345]

[342] АЈ, 66–20–47; 66–79–220, 15. 9. 1939.

[343] АЈ, 66–21–49, пов. IV, бр. 380, 10. 8. 1940.

[344] АЈ, 66–21–49, бан Ж. Рафајловић министру просвете А. Корошецу, 30. 7. 1940.

[345] АЈ, 66–21–49, Просветно одељење Вардарске бановине Министарству просвете, 19. 10. 1934; 14. 12. 1931.

Када се радило о средњошколским наставницима, ситуација се није пуно разликовала. Масовно затварање средњих школа и свођење извесног броја у нижи ранг почетком тридесетих година довело је до пензионисања великог броја просветних радника, док су многи отпуштани из службе. Укидање гимназија је образлагано социјално-економским мотивима што је изазвало реакцију Просветне секције Народне скупштине која се јула 1932. обратила Министарском савету. Од централне власти је тражено ревидирање одлуке о редукцији средњих школа и наставног особља, с образложењем да је „хиперпродукција интелигенције" мали проблем у земљи која хронично оскудева у правницима, лекарима, ветеринарима, инжењерима. Тиме је велики број наставника остајао без плате и извора прихода па је држава добијала нове потенцијалне опоненте из редова интелигенције.[346]

Редовни и ванредни професори Филозофског факултета у Скопљу имали су посебан службенички статус, иако се на њих примењивао највећи део одредаба Закона о чиновницима. У погледу „субординације" они су били мање везани од чиновника, пошто њихов рад није био подложан контроли („Универзитетска настава је слободна. Наставници су потпуно слободни у свом научном раду и нико их због њихових научних излагања не може позвати на одговор", гласио је §35 Закона о универзитету). Штавише, слобода универзитетског професора простирала се и даље од самих предавања и факултетских учионица: „Једном професору се не може наредити да велича режим, да се заложи или определи за важности једне владине уредбе, да код испита пусти само известан проценат кандидата. Никакав дисциплински суд не би га могао осудити ако је из уверења био непослушан."[347]

* * *

Нова административно-територијална формација – бановина, имала је неколико номиналних фактора моћи. Њоме су формално управљали бан, банско веће и бански одбор, премда је у стварности сва власт била сконцентрисана у рукама бана. Ову осетљиву и важну функцију обављали су поверљиви партијски активисти, па отуда не чуди што ниједан од деветорице банова Вардарске бановине није био родом са тог простора. Изузев Живојина Лазића и Ранка Трифуновића (који су били добри познаваоци прилика у „јужним крајевима"), на место првог човека бановине постављани су углавном анонимни политичари скромнијег формата. Банско веће је било саветодавни орган бана састављен од 74 већника, представника срезова, вароши и градова, док је оперативни део послова банска управа обављала преко својих осам специјализованих одељења подељених на одсеке и одељке. Министар унутрашњих послова је по потреби спајао срезове у окружне инспекторате, при чему су за окружне инспекто-

[346] AJ, 66/CH, Централне установе 1930–1940, *Представка Просветне секције Народне скупштине председнику Министарског савета*; С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 265–266.

[347] L. M. Kostić, *Administrativno pravo*, str. 362–365.

ре обично постављани бивши велики жупани, који су у бановинској хијерархији стајали између бана и среских начелника. Према броју бановинских службеника Вардарска бановина је средином тридесетих година била на последњем месту у земљи (6%), као и према броју чиновника-приправника на југословенском нивоу (5%), док је у привредним установама бановине било нешто више од 8% свих југословенских службеника који су радили у бановинским предузећима.

Финансирање бановинске власти се одвијало у сенци велике економске кризе, због чега су проблеми кренули још од усвајања првог годишњег буџета. Само у року од две године бановински буџет је редуциран за четвртину, док је стопа бановинског прireза, главног извора прихода, морала бити преполовљена. Главнина тако срезаних средстава ишла је на одржавање постојећих грађевинских објеката, пољопривреду и просвету, док су остали сегменти друштва чекали нека боља времена. Оно што је посебно отежавало рад банске управе у Скопљу биле су неизмирене обавезе државе према Вардарској бановини, на име тзв. државних дотација. У поређењу са осталим бановинама, Вардарска је добијала најмање државних дотација (4,2%), па је обустава исплате личила на наставак „маћехинског односа" који је Министарство финансија демонстрирало према „јужним крајевима". Осим тога, централна власт је све време пропагирала политику штедње и одрицања, док је прикупљање свих пореза, прireза и трошарина на терену, укључујући и откупнину личног рада, практично обустављено. Крајем тридесетих година велики део прикупљених средстава мењао је намену, пошто се атмосфера рата примицала југословенским границама. Утолико чудније делује тренутак (септембар 1940) у коме је Вардарска бановина закључила велики зајам од сто милиона динара код Државне хипотекарне банке. Овај аранжман је поделио банске већнике, али и привреднике који су предлагали да се тај капитални потез остави за нека боља времена. Било је јасно да ће отплата тако великог кредита пасти на плећа сиромашних становника Вардарске бановине, у којој се током тридесетих година наплаћивала једва петина предвиђених средстава од бановинског прireза.

Бановинска, среска и општинска администрација су функционисале сходно Закону о чиновницима (1931) који по својим решењима није пуно одмакао од закона донетог осам година раније. У годинама штедње и општих рестрикција чиновништво је губило привилегију двоструког рачунања стажа за службу у „јужним крајевима", а несталност и казнени премештаји су настављени несмањеним темпом. Након пописа становништва из 1931. у Вардарској бановини је регистровано више од 22.000 државних чиновника и намештеника (заједно са војним лицима) и још око 5.000 канцеларијског особља упошљеног при општинским самоуправама. Већ крајем тридесетих година приметна је слободнија активност „бугараша", који су чак и са својих службених позиција у банској или среским управама пропагирали македонску аутономију, опструирајући државну политику коју су бар формално представљали. Као и у претходној деценији један од основних проблема администрације било је неквалификовано чиновништво, због чега је међу среским начелницима било мало ди-

пломираних правника или уопште факултетски образованих људи. Штавише, може се тврдити да је било континуитета власти и то у најнегативнијем смислу – у корупционаштву, лошим кадровима, феудалним манирима носилаца државних функција и сл.

Према свом значају просветно чиновништво је свакако спадало у најважнији део државне администрације. Упркос хроничном недостатку наставног кадра у јужној бановини Министарство просвете је непрекидно вршило редукције и тријажу учитеља, позивајући се на (незваничну али очигледну) потребу селекције по национално-политичкој подобности, а у форми сузбијања бугараштва и одстрањивања учитеља-егзархиста. Крајем 1939. свака друга сеоска школа у Вардарској бановини била је без наставника због чега је Просветно одељење банске управе молило да се прекине са премештајима. Мање од једне трећине учитеља основних школа на југу било је родом са простора Вардарске бановине, док су две трећине наставног кадра чинили млади и неискусни које је просветна централа сматрала површним особама, неспремним да се жртвују за „виши интерес".

Када је о војсци и жандармерији реч, чињеница да нису формално потпадале под надлежност бановинске власти не чини их мање важним делом државног апарата. Изразито висока концентрација жандармеријских снага на простору Вардарске бановине (две трећине целокупног људства) и згуснути распоред војске и граничне трупе дуж албанске и бугарске границе чинили су ову врсту службе изузетно активном, динамичном али и опасном по њене припаднике. Попут осталог чиновништва, у Вардарску бановину су стизали жандарми по казни (кривично гоњени или политички неподобни), док је простор Треће армијске области и даље изазивао зебњу војних старешина који су били пред прекомандом. Конфузију у рад жандармерије, али и војних јединица уносио је ангажман тзв. народне милиције састављене од сељака којима је додељена већа количина војничких пушака ради „самоодбране и потпоре жандармерији". Несразмерно велики губици у окршајима са наоружаним групама одметника, те велики број умрлих жандарма на подручју Вардарске бановине (66% од укупних губитака у људству) били су последица слабе обучености њених припадника, али и недостатка адекватних материјалних услова и смештајних капацитета.

Након 1934. и растурања ВМРО у Бугарској приметна је тенденција пребацивања тежишта војних снага са југа на северозапад земље, пошто је у том тренутку са италијанске стране вребала озбиљнија опасност. Истина, гранични инциденти на бугарској граници су настављени и у другој половини тридесетих година због чега је 1937. била актуелна идеја о реорганизацији Треће армијске области и формирању нове са седиштем у Скопљу. Мирнодопске активности војске на југу сводиле су се на организовање војних вежби и лажних ваздушних напада на градове Вардарске бановине, учешће у цивилним пословима и јавним радовима, али и спорадичну политичку инструментализацију у „несловенским" крајевима.

глава

ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ

III

Завођењем краљеве личне власти идеологија интегралног југословенства је добила своју институционалну потпору кроз сет репресивних закона који су, бар формално, имали за циљ „чување државног и народног јединства". Јануарска декларација владе Петра Живковића је истовремено најављивала завођење реда у државној администрацији и унификацију правних система, при чему је нарочита пажња посвећена кривичном, грађанском и просветном законодавству. У својој шестојануарској прокламацији краљ Александар је захтевао од нових министара дисциплину, посвећеност и оданост новим законима, чиме је, поред повећања ефикасности администрације, требало повратити народно поверење у државу и њене институције. Влада је јула исте године објавила још једну прокламацију, која је по својој природи била оперативни документ за увођење принципа народног и државног јединства у свакодневни живот.[1]

Унапред припремљено законодавство и постављање војних лица на цивилне положаје у Загребу и Битољу, кључним центрима у којима се очитовало незадовољство пословних кругова, могло је указати да прелаз на диктатуру није био изведен тако нагло како се чинило у први мах. Краљ Александар је друштвено и политичко упориште диктатуре пронашао у врховима војске, лојалним деловима државне управе и правосуђа, те власницима крупног капитала разних националности, показујући тиме да су пословни интереси с лакоћом савладавали националне тензије и конфронтације.[2] Криза владе А. Корошеца и његова оставка само су искоришћени као згодан повод да се једна ранија идеја о „завођењу реда" и „неполитичкој влади" оживотвори. Осим тога, прећутна подршка је долазила и од савезница из Мале антанте, премда је већ 1930. став Француске и Чехословачке према отвореној диктатури почео да се мења. На то је дискретно указивао и шеф југословенске дипломатије Воја Маринковић, због чега је пао у немилост тврде линије, предвођене председником владе генералом Живковићем.[3]

Током јануарских аудијенција код краља Александра (1929) страначки прваци су износили своја виђења политичког тренутка у коме се земља налазила, предлажући решења. Мачек је понудио конкретан предлог државног

---

[1] Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1986, str. 314; Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 137–139.

[2] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, str. 177–178.

[3] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 53, 84–87. Маринковић је указивао на штетан утицај неуставног поретка по државни реноме залажући се за неку врсту маскиране (уставне) монарходиктатуре, док је Живковић политику „чврсте руке" правдао терористичким активностима хрватских и пробугарских екстремиста. Са друге стране, терористи су правдали своје акције насиљем диктатуре.

преуређења који је предвиђао успоставу седам посебних културно-историјских јединица међу којима се налазила и Македонија. Светозар Прибићевић се још уочи проглашења диктатуре отворено залагао за федерализацију земље, сматрајући да би о територијалном статусу Македоније и Црне Горе требало „сами Срби" да одлуче.[4] Остали захтеви који су стизали од водећих људи СДК-а и ХСС-а били су суспензија Видовданског устава, распуштање Народне скупштине, али и контроверзни захтев умирућег Стјепана Радића да се на чело владе доведе војна личност. Ове спорадичне захтеве, изнете у најразличитијим приликама и околностима, носиоци диктатуре су спретно компилирали поистовећујући их са низом накнадно донетих мера, чиме су наводно излазили у захтев хрватској страни. Чак је и назив нових административно-територијалних јединица (*бановине*) личио на израз поштовања и уважавања хрватске традиције.[5]

Подела државе на бановине требало је, између осталог, да остави утисак о напуштању строгог државног централизма, премда то суштински није било тако. Идеологија интегралног југословенства добила је своју потврду и кроз промену назива државе, док су повлачењем бановинских граница и наметањем економско-саобраћајних критерија, уместо националних, разбијене дотадашње историјске целине. С обзиром на специфичан географски положај Словенија и Македонија нису могле бити територијално раздробљене што је био случај са осталим областима. Ипак, новом управно-територијалном поделом централистички систем није претрпео готово никакве стварне промене.[6] Напротив, укидање историјских покрајина водило је насилној унификацији и још већој централизацији власти (која је правдана превасходно економским мотивима), док је новим називом државе режим симболично одбацио „компромисни унитаризам", инаугуришући југословенски интегрализам. Наметање југословенства као општенародне идеологије и његово свођење на примарну грађанску дужност, те инсистирање на „стратегији заборава" у име идеологизоване будућности „новог југословенског човека" водили су урушавању саме југословенске идеје: „Југословенство је све мање доживљавано као 'синтеза' до које се временом може стићи а све више као 'амалгамисање', 'стапање', 'нова религија', 'државна догма', 'бескомпромисна акција' коју треба спровести без одлагања, одмах, административним средствима, насилно".[7] Овај процес је праћен прилично отрцаном реториком „крви и жртве" којом је требало превентивно сузбијати евентуалну критику и бранити есенцијалне српске вредности, главну полугу југословенства. Нетолерантна реторика је храњена

[4] Vladko Maček, *In the Struggle for Freedom*, New York, 1957, p. 123; T. Stojkov, *Opozicija*, str. 106. Влатко Мачек је добијао савете од својих политичких пријатеља из емиграције како би, из међународних обзира, требало да по сваку цену избегава расправе са крајем о положају Црне Горе и Македоније (М. Радојевић, *Удружена опозиција*, стр. 36–37).

[5] I. Dobrivojević, *Državna represija*, str. 110.

[6] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 79.

[7] Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 141–142.

српским трагичним искуством – косовским митом и „албанском голготом“ српске војске – постајући саставни део свакодневног живота у коме су сељаци, чиновници и ђаци подсећани на „свету дужност“ препознавања спољног и унутрашњег непријатеља, жртвовања за отаџбину и сл.[8]

Тихо повлачење српске грађанске опозиције са политичке сцене након шестојануарског акта потврдило је опортунизам и несклоност грађанских политичара „илегалном“ супротстављању краљевском режиму. Тодор Стојков тврди да су руководства радикала, демократа и земљорадника, која се иначе нису солидарисала са диктатуром, збунила своје чланство остављајући га без икаквих порука и директива, те да су на забрану деловања политичких странака одговорила ћутањем. Осим тога, већи део опозиције активно је учествовао у митологизацији народне династије, плашећи се друштвених потреса и слабљења сопствене нације. Упркос томе, са завођењем диктатуре дошло је до оживљавања сепаратизма у Хрватској и Македонији и међусобне сарадње њихових вођа у емиграцији.[9]

Питање државног преуређења посебно је актуелизовано након тзв. Загребачких пунктација (1932) када је низ прешестојануарских странака почео да се одређује према режиму и преуређењу заједничке државе у форми појединачних резолуција, прогласа, елабората и саопштења. Демократе су предлагале оснивање четири федералне јединице при чему би српску, поред Србије чиниле Војводина, Македонија и Црна Гора, док се Земљорадничка левица залагала за уједињење са Бугарском где би Македонија (Вардарска са Пиринском) фигурирала као засебна покрајина.[10] Сам краљ Александар се пожалио Ивану Мештровићу како га је Аца Станојевић упознао са идејом новог преуређења земље на котаре и округе, при чему је требало укинути Вардарску, Дунавску и Зетску бановину и утопити их у Србију. Краљ је одбио сваку помисао на ову идеју „старкеља“, како је називао Ацу Станојевића и Љубу Давидовића.[11]

Прва на политичкој сцени се појавила Југословенска национална странка 1933. а након две године заменила ју је Југословенска радикална заједница која је формирана у доба попуштања стега шестојануарског режима. Пошто су покушаји да се забрањене странке замене једном југословенском 1932. пропали, Југословенска национална странка је формирана „одозго“, али је била без реалне снаге. За разлику од ње ЈРЗ је образован од три прешестојануарске странке (Словенске људске странке, Југословенске муслиманске организације и Народне радикалне странке) у доба заоштравања хрватског и покретања српског

[8] C. A. Nielsen, *op. cit.*, pp. 273–275.

[9] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. I, str. 184–186; T. Stojkov, *Opozicija*, str. 88. Бранко Петрановић наводи да су припадници ВМРО били „васпитачи“ усташа, те да је симбиоза ова два покрета у антијугословенским акцијама била неспорна, што је кулминирало убиством краља Александра.

[10] М. Радојевић, *Удружена опозиција*, стр. 30–31.

[11] I. Meštrović, *n. d.*, str. 199.

питања. Стога је Стојадиновић водио рачуна да ЈРЗ ојача у српским срединама како би створио стабилну и широку политичку основу.[12]

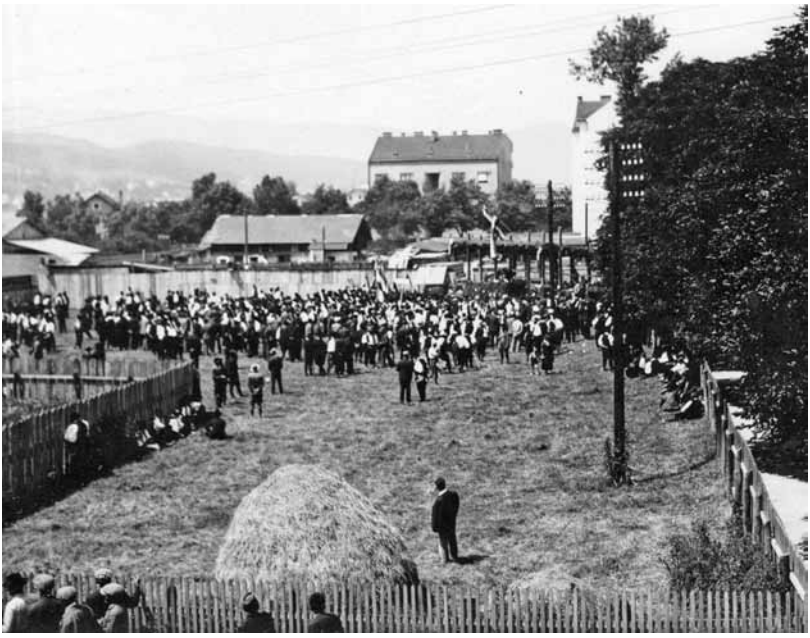

Збор ЈРЗ у прешевском срезу (АЈ, ОЗФ 1-166)

Влада Милана Стојадиновића (1935–1938) је заговарала тзв. реално југословенство али је у суштини остајала верна унитаристичком концепту. Увођењем економске димензије у политику Стојадиновић је настојао да обједини југословенски простор и посредним путем реши компликоване политичке и националне односе у земљи. Ослонац је имао у подршци кнеза-намесника Павла и режимског ЈРЗ-а који је, иако јединствена југословенска партија, задржао политичку индивидуалност група од којих је био састављен. Крах идеологије југословенства натерао је његове поборнике да ревидирају сопствене ставове по питању територијалне композиције државе. Народни покрет српско-хрватске коалиције „Југословенски препород" се залагао за поделу земље на шест покрајина од којих је једну требало да представља „Јужна Србија", састављена од Вардарске и делова Зетске бановине.[13] Другим речима, њихов пројекат је тиме дисквалификовао поделу државе на бановине дајући предност ранијим решењима – историјским покрајинама. Тврдокорно позивање на октроисани устав и неке плодове шестојануарског режима (нпр. установа Сената) требало је да отклони сваку сумњу у њихову лојалност идеји југословенства и режиму који ју је инаугурисао.

[12] Dragan Tešić, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939*, Beograd, 1997, str. 403.

[13] Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 160–163.

Убрзо после стварања Бановине Хрватске Драгиша Цветковић је са правним консултантима у влади (др Михајлом Илићем, др Ђорђем Тасићем) и др Михаилом Константиновићем, чланом Владе, приступио изради пројекта за формирање српске територијално-административне јединице састављене од пет аутономних покрајина – Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Македоније и Војводине. Влада *Српске земље* и *српска скупштина* требало је да буду у Скопљу, док би Београд остао седиште централне, федералне владе и парламента. Уредбу је саставио и детаљно разрадио универзитетски професор др Ђорђе Тасић али су догађаји од 27. марта скренули ток догађаја.[14] Фебруара 1940. на скопској конференцији ЈРЗ-а један члан из Тетова је предложио формирање *Српске бановине* са центром у Скопљу.[15] Драгиша Цветковић је, боравећи у емирацији, поновио како је његова идеја измештања српског парламента у Скопље требало да има не само политички већ и опипљив економски значај за „центар српства".[16]

Демократе су све до Другог светског рата задржале исти однос према Македонији сматрајући да јој је следовао самоуправни статус упркос свести о нераскидивој вези Вардара, Мораве и Дунава, те „кичме националног организма", како се марта 1940. у Скопљу сликовито изразио Милан Грол. Учестале расправе и калкулације демократа о „српској јединици" након споразума Цветковић–Мачек иритирале су хрватску штампу, која је подсећала да је у Јужној Србији живело свега 18% Срба. По питању државног уређења Главни одбор радикала се залагао за широке самоуправе – својеврсни компромис између централизма и федерализма, не одустајући од идеје народног јединства. Ставови Савеза земљорадника о принципима државног преуређења и обиму српске јединице били су најближи демократама. У наступима земљорадничких првака доминирала је идеја о претварању Скопља у центар будуће српске територијалне јединице.[17] Комунисти су инсистирали на федералној реорганизацији државе при чему су имали у виду македонску индивидуалност, а под утицајем ХСС-а размишљали су о могућих седам федералних јединица, што је ЦК КПЈ средином 1936. и званично предложио.[18] Драгиша Цветковић је сматрао да су доласком комуниста на власт ствари еволуирале у негативном смислу, те да је Тито желео да разбије српство јер је било „најотпорнији елемент Југославије". Држава је подељена тако да су „српској националној територији" одузете Црна Гора и Македонија, што је било равно евентуалном одвајању Далмације од Хрватске и стварању далматинског народа, тврди Цветковић у својим емигрантским забелешкама.[19] Ипак, на државно преуређење и статус појединих делова Вардарске бановине нису утицали само унутрашњи чиниоци. Македонско и ал-

[14] *Dokumenti o Jugoslaviji*, sv. 5, Paris 1954, str. 3–10; *Д. Цветковић – њим самим*, стр. 388–389.

[15] AJ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 25. 2. 1940.

[16] A. Dragnich, *op. cit.*, p. 130.

[17] М. Радојевић, *Удружена опозиција*, стр. 195–196, 200–201.

[18] Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 173.

[19] *Драгиша Цветковић – њим самим*, стр. 401; *Dokumenta o Jugoslaviji*, sv. 5, str. 16–21.

банско питање били су део ширег, балканског политичког комплекса у коме су се преламали утицаји и често пресуђивали интереси великих сила.[20]

Балкански контекст

Пошто су након Првог светског рата бугарске амбиције да досегне санстефанске границе пропале, нова југословенска држава је постала водећа држава Балкана. Истина, Југославија је била озбиљно угрожена од италијанског иредентизма на Јадрану, бугарског ревизионизма на истоку и мађарског на северу, а како је Мала антанта отклонила претњу са севера, отворена питања остала су на Јадрану и југоистоку земље. Од седам суседа једино се Румунија није „радовала њеним невољама", док је Грчка била „млако и непостојано неутрална".[21] Италија је непрекидно ометала југословенско-бугарско зближење посредством терористичких акција ВМРО, истовремено подстичући великобугарске захтеве према свим несловенским земљама Балкана. Овако замршену ситуацију компликовали су интереси великих сила: Француска је радила на увлачењу Бугарске у Малу антанту; Британци су, следећи сопствене интересе у источном Медитерану, предлагали мировни пакт заснован на принципима Локарна; док су Италијани инсистирали на бугарско-грчко-турском пакту који би паралисао Југославију и ослабио француски утицај на Балканском полуострву.[22]

Прва шестојануарска влада је била јако забринута због бугарске „политичке непристојности" испољене приликом посете Анте Павелића Софији априла 1929. Влада у Београду је била дефинитивно убеђена да је Бугарска била само италијанско војно оруђе, па је одложено ратификовање Пиротских конвенција а југословенски посланик у Софији повучен са дужности.[23] Иначе, сарадња хрватских националиста и македонско-бугарских аутономаша била је првенствено уперена против „великосрпског хегемонизма" и југословенске државе, и наступила је још раних двадесетих година. Македонске организације су отворено симпатисале Стјепана Радића, иако је овај у идеолошком смислу био врло далеко од ВМРО. Без обзира на то, југословенске власти су вођу ХСС-а оптуживале да се по Европи састајао са челницима ВМРО и сарађивао са Тодором Александровим. Међутим, прави почетак те сарадње датира из 1927. када је Павелић, бранећи у Скопљу деветорицу македонских студената оптужених за субверзивну делатност, привукао симпатије ВМРО. У време скопског процеса дошло је и до првог тајног састанка између Павелића и Михајлова, не случајно, у присуству италијанског конзула у Скопљу. Софијска декларација из априла 1929, коју су потписали Павелић и Перчец са члановима

[20] Петар Драгишић, *Југословенско-бугарски односи 1944–1949*, Београд, 2007, стр. 13.

[21] *Britanci*, II, str. 83.

[22] Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd, 1986, str. 363.

[23] *Записници са седница Министарског савета*, стр. 64–65.

македонске емиграције, представљала је чин формалне солидарности између хрватских националиста и македонских револуционара.[24] У документу су се две стране споразумеле да координирају своје „легално деловање" ради остварења људских и националних права, политичке слободе и пуне државне независности Хрватске и Македоније.[25] Отуда и гнев званичног Београда, са почетка овог пасуса, након кога се бугарски кабинет Љапчева оградио од хрватских сепаратиста, понављајући да иза свега стоји македонска емиграција на коју није имао утицаја. Ипак, софијска декларација је 1929. послужила југословенском режиму да Павелића у одсуству прогласи кривим за велеиздају и осуди га на смрт.[26]

Читаву ситуацију помно је пратила италијанска дипломатија па је италијански посланик у Београду Гали закључио како је на помолу била једна „паралелна акција" против Југославије. Неки од вођа заграничног комитета ВМРО су се бојали да би Мусолини „спашену Македонију" радо поделио и уступио Албанији, Грчкој и Бугарској. На новом састанку Павелића и македонских вођа у Болоњи маја 1929. договорено је да се будућа хрватска држава граничи са Србијом на Дрини, док би се независна Македонија појавила на линији старе српско-бугарске границе из 1912. године. Обе стране су се обавезале да ће своје циљеве обзнанити и пропагирати светској јавности, а да ће у Албанији пробати да пронађу „пријатеља и помагача". Италијански кругови су наставили да финансирају ВМРО и њихове терористичке акције у Повардарју, а кулминација хрватско-македонско-бугарске кампање против Краљевине Југославије, уз асистенцију Рима, десила се октобра 1934. када је убијен југословенски краљ. Михајлов је одбацио своју одговорност за атентат, пребацујући кривицу на Италију која се „служила македонским националистима као инструментом".[27]

С обзиром на такве напетости у региону било је природно да југословенске војне власти све време воде евиденцију о стању армија суседних земаља. Увид у финансије и војне буџете служио је као репер и коректив за домаћу употребу у оба дома Народног представништва. Министар војске и морнарице Љубомир Марић изнео је у Сенату марта 1936. упоредни преглед војних буџета неких европских држава на основу њихових службених података:

[24] Nada Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941–1945*, Zagreb, 2003, str. 98–100, 104–105.

[25] Ivan Mihailov, *Spomeni*, knj. 3, Makedonia Pres, Louvain, 1997, str. 627–628.

[26] N. Kisić Kolanović, *n. d.*, str. 107.

[27] *Isto*, str. 107–109h.

	Број становника	Јачина војске у људству	Буџет војске у динарима	Однос југосл. буџета и страног
ИТАЛИЈА	42.530.000	430.626	18.961.822.990	1:8,2
ПОЉСКА	33.000.000	320.000	9.656.342.010	1:4,4
РУМУНИЈА	19.000.000	233.200	5.014.251.350	1:2,2
ФРАНЦУСКА	41.000.000	680.000	29.028.842.539	1:12,5
ЧЕХОСЛОВАЧКА	14.000.000	128.256	2.458.925.690	1:1,06
ЈУГОСЛАВИЈА	**14.000.000**	**141.840**	**2.309.397.737**	**1**

Стенографске белешке Сената, I, 11. ред. саст, 25. 3. 1936, стр. 213.

Приступивши Балканском пакту 1934. Турска је нагомилала војне снаге у источној Тракији, да би почетком 1936. у европском делу Турске било стационирано шест савремено опремљених дивизија са око 45.000 војника на самој турско-бугарској граници.[28] И током 1938. југословенски војни министри су подсећали сенаторе на стање у околним земљама не би ли утицали на повећање војног удела у државном буџету. Те године је 22,7% југословенског државног буџета издвајано за војску, док је нпр. у Јапану тај проценат износио 46%, Турској 30%, Пољској 33%, Албанији 36,7%, Бугарској 31,5%, Грчкој 23,5%, Енглеској 22,9%. Југословенски војник је годишње коштао државу 21.384 динара и само су Румуни и Албанци у том тренутку имали „јефтинијег" војника.[29] Треба признати да је југословенска краљевина имала доста разумљивих мотива (на основу болног искуства из прве деценије постојања заједничке државе) за овако висок војни удео у буџету.

* * *

Распламсавање качачког покрета на Косову, Метохији и у западној Македонији током двадесетих година било је у првом реду последица нерешених територијалних питања након ратног периода 1912-1918, при чему је албанско одметништво из турског периода еволуирало у моћно средство аустроугарске, италијанске, албанске, па и бугарске политике на Балкану. Кулминација оружаних упада из Албаније (1918-1924) затекла је власти тек формиране Краљевине СХС у крајње незгодном тренутку. Распета између правног провизоријума кроз који је пролазила, националних трзавица на северозападу и тешких борби са бугарским комитама на југоистоку земље, југословенска држава је доста неспретно ушла у решавање качачког проблема. Ситуацију су јој отежавали стање поратне анархије, „урођени страх од власти", отворена граница према Албанији, неконсолидованост државног апарата и синхроно деловање качачког и комитског покрета. Ипак, до делимичног сузбијања качака је дошло

[28] *Isto*, str. 26.

[29] *СБС*, I, 13. ред. саст., 24. 3. 1938, стр. 238; I, 6. ред. саст., 23. 3. 1939, стр. 88–89. Већ 1939. војни буџет је порастао за 5,7%.

1924. године, под околностима које су срећно коинцидирале на унутрашњем и спољном плану.[30] Иако је покрет изгубио на снази а његови идеолози се нашли у емиграцији, показало се да проблем само био одложен. Немогућност дефинитивног сузбијања „албанског одметништва" се може тражити у широкој племенској солидарности косовских Албанаца, снази великоалбанске идеје, али и у политичкој трговини беговске олигархије са радикалима због чега ће албански иредентизам букнути и уочи Другог светског рата.

У међувремену, плаћенички одреди албанских емиграната који су крајем двадесетих година почели стизати на југословенску територију коришћени су за војно-обавештајне потребе Краљевине СХС/Југославије, али и за неке „прљавије" послове. Јануара 1928. команда Вардарске дивизијске области је наредила команданту 12. пешадијског пука Цар Лазар у Дебру да прими на храну 30 албанских емиграната Аћифа Љеша. Ови пребези су од фебруара 1927. до краја августа 1929. били смештени у Дебру, док је њихово финансирање преузело на себе Министарство иностраних послова.[31] Наиме, после повратка Зогуа у Албанију Аћиф Љеш је извесно време био у добрим односима са њим, да би већ 1926, бојећи се сопствене ликвидације, решио да се склони у Краљевину СХС. Тако је са својих 27 људи-жандарма прешао у Дебар, где су их од фебруара 1927. издржавале југословенске војне власти. До априла 1934. дебарски пук је за њихово издржавање потраживао преко пола милиона динара, али су министарства све време пребацивала одговорност са једног на друго, избегавајући ту „непријатну" обавезу. Рачуни су наставили да стижу на наплату и током 1935. године јер су Аћиф Љеш и остали виђенији албански емигранти примали месечно 37.000 динара на каси Министарства иностраних послова, а да том сумом није било обухваћено и финансирање њихових људи (жандарма).[32]

У многим војним извештајима Аћиф Љеш фигурира као наручилац и главни оперативац који је уклањао виђеније Албанце и Бугаре за рачун владе у Београду. Југословенски војни изасланик у Тирани је октобра 1929. известио МИП да је у Албанији боравио извесни Дан Марку из Дебра, те да је признао како је тамо био по налогу Љеша с намером да ликвидира једног бугарског берберина у Тирани. Албански граничар коме се Марку поверио пријавио је случај надређенима па су сви који су били умешани у припрему атентата били похапшени, док је берберин упозорен да му је југословенска влада уценила главу, обећавши атентатору 200 наполеона и сталну месечну помоћ из

[30] У то доба дошло је до рестаурације Зогуовог режима у Тирани и нормализације југословенско-албанских односа, ликвидације качачког вође Азема Бејте, амнестије за албанске одметнике коју је прогласила Давидовићева влада.

[31] АЈ, 334–4–18, л. 944, „Исхрана Аћифа Љеша и његових људи". Пук је рачуне слао Министарству војске који су потом прослеђивани министарствима унутрашњих и спољних послова. Први рачуни су премашивали 80.000 динара, а априла 1930. министар војске је подсећао министре полиције и дипломатије да „издржавање емиграната пада на терет Министарства иностраних послова". Ово натезање око нејасних надлежности и исплате рачуна трајало је све до средине тридесетих година.

[32] АЈ, 334–4–18, л. 953, 954, 959, децембар 1934 – децембар 1935.

државног буџета.[33] Новембра 1929. посланик Настасијевић је упутио телеграм из Тиране наговештавајући скори пребег Османа Тараковића, албанског капетана из Пећи, који је тамо био оптужен за сарадњу са југословенским агентима. Тараковић је изразио жељу да се настани у Пећи или Ђаковици, али је због некадашње сарадње са Цена-бегом предложено да се ипак пребаци негде у унутрашњост земље „јер је тешко разумети његове побуде".[34]

Било је случајева да су албански емигранти који су радили као југословенски агенти били криминалци највећег калибра. Маја 1933. из ђаковичког затвора је побегло 12 притвореника који су тамо били од децембра 1932. пошто су ухваћени са тоном шверцованог дувана. Вођа те банде био је емигрант Бајрам Алија из Петруча, док је његов рођени брат остао у Ђаковици и примао новчану помоћ од југословенских власти. Сви бегунци из затвора су несметано прешли албанску границу у рејону 5. и 6. граничне чете.[35]

Захваљујући несавесним граничарима из поменутих чета у Ђаковици и околини је долазило до честих скандала и за оно време необјашњивих инцидената. Наиме, још од августа 1932. у кући самозваног војводе Селима Хана је вршен упис четника-Арнаута, а његов дом је био права касарна за 300 наоружаних људи. Представљајући се као лојалан грађанин Хан је често путовао у Скопље и Београд ради састанака са Костом Пећанцем, те је тако од 5. и 6. граничне чете, на чијим је караулама често боравио као гост, добио 15.000 пушака за своје чланове. Захваљујући овом несвакидашњем пријатељству могао је несметано да пребацује своје људе преко границе, наводно за потребе југословенских власти. Стога су и његове мисије званично остајале без резултата. Војвода Хан је одржавао блиске везе са Салимом Барјактаром и Пашук Бибом који су јула 1931. и годину дана касније пребегли из Ђаковице са својим бандама наоружаних емиграната за Албанију. Коначно, почетком јуна 1933. и Хан се својих 13 до зуба наоружаних четника пребацио у Албанију и предао тамошњим властима, за које је очигледно све време радио. При том ниједан припадник његове групе није чак ни примећен на граници. Војвода је од албанских власти добио новчану награду и одобрење да иде у унутрашњост Албаније. Ширећи приче о тиранији над косовским Албанцима Хан је признао префекту града Кукуша како су га југословенске власти унајмиле да убија албанске прваке и тиме угуше идеју о „ослобођењу Косова". Како је у међувремену откривено да је у рејону Ћасра Прушит један водник југословенске граничне трупе сарађивао са кријумчарима, претпоставило се да ће његовим уклањањем из службе престати и неопажени преласци банди преко границе.[36]

Међутим, није било тако. Знало се да су многи албански емигранти у Ђаковици одржавали активне везе са албанским агентима, радећи про-

[33] АЈ, 334–4–18, „Арбанска обавештајна служба о Дан Марку упућеном из Дебра у Тирану ради атентата", 17. 10. 1929.

[34] АЈ, 334–4–18, л. 852, телеграм из Тиране од 5. 11. 1929.

[35] АЈ, 74–222–318, л. 15, пов. 17/33.

[36] АЈ, 74–222–318, л. 16, пов. 17/33.

тив Југославије и лојалних емиграната. Стога је за многе од њих предложено пресељење у дубљу унутрашњост земље: у Ђаковици су се налазили Шпенд Халили из Гаша, Бајрон Даут из Краснића, Мусли Халим из Пуха, Зеђ Чуплаки из Тропоја и Сејд Аријари из Бриша, док су у Призрену несметано живели Вели Бајромиса из Попајана, Комбер Шериф из Хаса и Мухарем Љами из Марине. Поред њих, на платном списку Југославије били су многи емигранти који то у суштини нису били, већ су у сенци тог привилегованог статуса радили против државе. Ћамил Осман је био „неморални" вероучитељ који је својевремено отпуштен из службе због својих хомосексуалних испада. Као бивши срески начелник у Албанији је био на платном списку Министарства иностраних послова са месечном накнадом од 900 динара, али је и даље наставио да се бави преварама наплаћујући измишљене информације од југословенских власти. Шукри Полшка је био зеленаш из Ђаковице са кућом и воденицом у Призрену, а почетком двадесетих председник једне мање општине у Албанији одакле је разрешен као неспособан. Многи су почетком двадесетих година продавали своја имања у Албанији и досељавали се на Косово као емигранти, купујући при том велике куће и имања: Абаз Исни, Мифтар Рамадан, Исљам Медија, Вели Бајрам, Рахман Али Хакта, Бајрам Јани и др. Ови људи нису били чак ни политички емигранти, па је месечна помоћ коју су примали од Југославије била „гола штета за државну касу", због чега је била у плану коренита ревизија и истрага спискова емиграната.[37] Праве избеглице из Албаније исељавале су се пред зулумом Малик-бега Фрашарија у градске средине Вардарске бановине.[38]

* * *

Саставни део балканског политичког миљеа било је традиционално југословенско-бугарско ривалство, а наличје углађених дипломатских односа – нерешено и увек живо македонско питање, проблем ратних репарација и ликвидација тзв. двовласничких имања. Кјосеиванов је још као бугарски посланик у Београду био уверен да ова два „сељачка народа" нису више имала шта један другоме да узму, пошто су из њихове свађе други профитирали.[39] Са таквим обележјима односи две земље били су непресушна и атрактивна тема за многе југословенске листове и часописе. *Српски књижевни гласник* је био један од оних чији је утицај, захваљујући развијеној мрежи сарадника елитне научне, политичке и културне провенијенције, превазилазио оквире и прохтеве „обичне" читалачке јавности, навикнуте на текстове сензационалистичке садржине. Посредством чланака писаних одмереним тоном овај часопис је аналитички прилазио зацементираним стереотипима о бугарском народу и политици настојећи да их раздвоји и, у тренуцима напетих међудржавних односа, трага за узроцима конфликта и могућим повољним решењем. Исход та-

[37] AJ, 74–222–318, л. 16, 17.

[38] *Вардар*, бр. 79, 30. 4. 1933, стр. 3. Априла 1933. у Скопље се доселило петсто избеглица из Албаније.

[39] Павле Кара-Радовановић, *Кроз Бугарску отворених очију и отворених ушију*, Београд, 1936, стр. 47.

ко амбициозне мисије био је утолико изгледнији што су и сами аутори прилога учествовали у југословенској дипломатији и политичком животу, посредно утичући на савест министара и народних посланика. Међутим, ефекти таквог „подухвата" нису били сразмерни ентузијазму сарадника овог часописа. Снажна међународна арбитража, непредвидиви токови на бугарској унутрашњој сцени и увереност југословенских власти да је македонско питање било дефинитивно затворено, вратили су односе две земље на почетак. Када је потоња капитулација Француске окренула бугарску владу Немачкој, у Собрању су се распламсале дебате о историјским правима Бугара у Македонији, чиме су неки процеси, чак и у лексичком смислу, почели да се понављају. Перцепција „бугарског политичког морала" у спољнополитичкој рубрици *Српског књижевног гласника* показала се у доброј мери утемељеном и политички далековидом.

Најтежи проблем који је оптерећивао југословенско-бугарске односе било је македонско питање. Поред тога, оружана делатност комита и сарадња са експонентима албанског националног покрета затезали су постојеће односе на Балкану чинећи државне границе изузетно порозним. Италија је, као што је већ поменуто, здушно помагала ВМРО и заступала бугарске захтеве да јој се врате подручја која су Нејским уговором уступљена Југославији.[40] Крајем децембра 1928. комитски агенти су преко Грчке улазили у Албанију са пропагандним материјалом у кожним торбама припремајући сељаке из граничног појаса за акцију против Југославије. Многе бугарске војводе су већ боравиле у Албанији врбујући емигранте из Краљевине СХС. Последња два месеца 1928. године бугарски комитет у Албанији је одлучио да предузме снажну акцију, рачунајући на тешњу везу са Косовским комитетом, док је Ђорђе Поп-Христов прешао у Италију како би појачао и ту сарадњу. Из пресретнуте преписке коју су запленили југословенске власти може се видети да су напади из Албаније и Бугарске били планирани за пролеће 1929. године. Италијански конзул у Корчи је окупљао „употребљиве Косоваре" и качаке одржавајући непрекидну везу са члановима македонског комитета из Преспе.[41]

Ипак, очекивани велики удар на Југославију је изостајао и услед нејединства у оквиру саме ВМРО. Италија је своју материјалну подршку условљавала измирењем завађених фракција, што је пренето и учесницима седнице у Варни уочи прославе нове 1929. године. Италијанска помоћ је до тада ишла како Михајлову тако и протогеровистима који су били јаки у иностранству - само Георги Поп-Христов и Баждарев су примили два милиона лева како би наставили са антијугословенским активностима из Албаније. Тиме се Италија на не-

[40] J. Hoptner, *n. d.*, str. 60.

[41] АЈ, 334–8–28, л. 528/9, МИД, III, пов. бр. 1445. Почетком марта у Тирану је дошао и војвода Антонов (секретар ВМРО), јавивши се Абдурахману Кросију, вођи и главном координатору комитско-качачких организација у Албанији. Кроси је одмах окупио качачке прваке ради консултација око упада у Југославију. Сваки од главешина је добио задатак да окупи по четрдесет качака које би месечно плаћао по пет наполеона, како би спремни дочекали пролећни упад и договорени улазак комита из Бугарске. Устаници нису одустајали од акције чак и у случају да Зогу не дозволи напад, само што је тада упад требало извести са мањим бројем људи.

ки начин наметнула као фактор кохеренције разнородних, често неспојивих сепаратистичких покрета на Балкану: ВМРО Ванча Михајлова, Косовског комитета Хасана Приштине,[42] Вујовићевог Црногорског комитета, Македонског федералистичког савеза Георгијева и Ганчева, Добруџанског комитета Стефанова и др. Посебно важну улогу имало је друштво *Asociacione pro Dalmatia* јер су његови чланови били активни представници италијанске владе (Итало Барбо као државни подсекретар за авијацију, Антонио Балдаћи као Мусолинијев саветник за балканска питања, те Александар Дуган, члан Главног фашистичког савета). Главна веза ВМРО у Италији су били Наум Карајовов и богати бугарски трговац Антон Петров.[43]

Независно од Михајлова, протогеровисти су се припремали за упаде у Југославију све чешће путујући у Италију ради организовања акције са албанске стране. Да иронија буде већа, у финансирању протогеровиста учествовао је резервни пуковник Танасије Динић (по овлашћењу југословенског Министарства унутрашњих послова), састајући се у Паризу са њиховима вођама. За контакте бившег југословенског обавештајца са „македонствујушћима" прво су сазнали дописник *Политике* из Софије, један бугарски емигрант у Београду и директор листа *Пладне*. Свестан тога да је откривен Динић је средином 1933. предложио обуставу помоћи протогеровистима.[44]

Поводом доласка италијанских официра у Бугарску почеле су се испредати фантастичне приче о надолазећем тоталном рату против Југославије. Из Бриндизија се такође очекивао упад албанских и комитских вођа на простор Албаније где је требало организовати пролећну акцију. Највише вође Комитета – Ђорђе Поп-Христов, Петар Шанданов и Ђорђе Баждарев – такође су се упутиле за Албанију из Женеве, преко Париза и Рима.[45] Ванчов представник за пропаганду у иностранству био је Тома Карајовов, док је у Берлину деловало удружење македонских студената чије су просторије биле пуне слика вођа ВМРО, цртежа студената у српском затвору, мапа Македоније оивичених црним флором. На једној од њихових забава децембра 1928. професор Апостолов је више пута поновио како „трула Југославија мора пропасти". Спољна политика ВМРО је све време креирана и коригована у Софији: у једном тренутку је решено да се најбољи агитатори упуте у главне европске центре и рашире причу како су сва легална средства исцрпљена и да се македонско питање може решити једино „помоћу каме, бомбе и парабелума". Истовремено, на италијанској поморској академији је (илегално) школовано неколико ал-

[42] Средином августа 1933. у Солуну је убијен Хасан Приштина, како се тада тврдило, од руке албанске емиграције лојалне А. Зогуу (*Вардар*, бр. 112, 24. 8. 1933, стр. 4).

[43] АЈ, 334–8–28, л. 530, МИД, III, пов. бр. 1445.

[44] АЈ, 14–28–74, наведено према: Dragan Ž. Cvetković, *Jugoslavija i Bugarska 1929–1935. u dokumentima Centralnog presbiroa*, diplomski rad, Beograd, 1995, str. 58–59.

[45] АЈ, 334–8–28, л. 531, МИД, III, пов. бр. 1445. Том приликом Поп-Христов је од Италијана примио на руке око три милиона лева.

банских екстремиста и активиста ВМРО.[46] Октобра 1929. посланик Којић је јављао из Корче да је приметна активност комита у Врбнику, те да је тамошња жандармерија ускратила право југословенском посланику да обиђе то место. Којић је посредством свог „сигурног повереника" сазнао да је лично Ђорђе Поп Христов у Корчи тражио дозволу да напусти Албанију пошто више није могао да исплаћује своје јатаке, које је полиција бесомучно хапсила, затварајући их у рудник цемента у Кроји.[47]

Крајем двадесетих година појавни облици ВМРО су све више мутирали. Формирају се мање терористичке групе, наизглед независне од централе, па је њима било далеко теже ући у траг и ставити их под контролу. Са друге стране, у ВМРО су искрено очекивали избијање бугарско-српског рата и стајање Италије на њихову страну. У том случају би комите из Албаније упале у Јужну Србију и олакшале пробој Италијана ка Бугарској, док би албански савезник такође профитирао на рачун Србије, тј. Југославије. Око Ћустендила је образована група коју су њени противници називали „ултрашовинистима" а који би се у случају рата ставили у службу Михајлова. Чак је и у кумановском крају планирана оружана револуција и прекид железничке везе. Стога је Михајлов нарочиту пажњу посветио организацији села уз границу: свако село је добило по 12 пушака од којих су четири коришћене за ноћну патролу, док су остале чуване у згради општине као резерва. Војне власти из Дупнице су двапут годишње вршиле ревизију складишта муниције у граничним срезовима. У случају акције све сељаке је требало снабдети оружјем, муницијом и оделом из војних магацина. Крајем марта 1929. др Станишев (председник Националног македонског покрета) је основао Нову народну македонску банку, истичући да ће македонска организација убудуће имати стабилне финансије.[48]

Гранични инциденти су трајали готово без престанка. Последњег дана фебруара 1929. на граници је ухапшен бегунац који је тврдио да је „случајно" убио бугарског поднаредника те да је зато осуђен на десетогодишњу робију. Ипак, у Петричу су му понудили амнестију уколико пређе у Југославију и ликвидира војводу Гоглева, или га бар убеди да побије представнике власти у Струмици. Одмах су му скинули робијашко одело, обукли му униформу 6. жандармеријске дружине и заклели на револверу и ками у присуству четвори-

[46] АЈ, 334–8–28, л. 532–534, МИД, III, пов. бр. 1445. Македонски студент Бојаџијев је најавио оснивање терористичко-пропагандистичког курса у Бечу или Софији, интересујући се за могућност вербовања тридесетак лица у Јужној Србији, мимо знања југословенских власти. Друштво у Бечу му је правио брат бугарског аташеа за штампу у Београду – њих двојица су одржавали везу са свим студентским организацијама у Европи и Америци.

[47] АЈ, 334–4–18, л. 848, телеграм Корча–Београд, 15. 10. 1929.

[48] АЈ, 334–8–28, л. 523–526, МИД, III, пов. бр. 1445. Југословенска влада је знала да је група Влкова, састављена од млађих официра и екстремиста, спремала атентате по Македонији мимо знања бугарске владе. У околини Џумаје Страхил Развигоров је проглашен за војводу штипског краја па је почео да обучава сто младића за извођење атентата. У случају погибије неког од њих, војвода би финансијски збринуо његову најближу фамилију, док је неуспех мисије просто подразумевао самоубиство атентатора. Петорица спремних атентатора је у Петричу чекало повољније временске услове па да их војвода Вандов пребаци преко Грчке у Албанију ради даљих инструкција.

це официра и двојице војвода.[49] Септембра исте године бугарски војници са карауле 15 (*Прилеп*) избацили су две салве из митраљеза и једну црвену ракету, после чега се зачула експлозија и пушчана паљба испред њихове карауле. Нешто иза поноћи бугарски граничари су почели да дозивају своје југословенске колеге са карауле 24 на обрачун. После краћег пушкарања бугарски капетан Василев је натоварио на коња једног свог рањеника, прешао границу и оптужио потпоручника Јанковића за изазивање инцидента. Југословенски граничари су мирно посматрали ову сцену поштујући наређење својих претпостављених да не отварају ватру.[50]

Почетком тридесетих година се чинило да су британске дипломате и дописници у Софији били узнемиренији од самог југословенског краља поводом бомбашке кампање коју су најављивали челници ВМРО. Лондонски *Тајмс* је писао о убиству тројице људи код Врањске бање, али и о дизању у ваздух југословенског транспортног воза који је јула 1931. превозио трупе на линији Ниш–Скопље. Реакција Београда била је млака и завршила се усменим протестом југословенског отправника послова у Софији председнику Малинову. Ништа већу пажњу није привукао ни инцидент из Босиљграда, где је тамошњи мировни судија вилама убио комиту. Ипак, наредних месеци југословенска влада је изгубила стрпљење након убиства југословенског граничара и експлозије паклене машине источно од Цариброда. Бомба је грешком усмртила саме заверенике, док је бугарски премијер тврдио да су експлозивну направу пренела двојица југословенских агената из Пирота. Југословенска влада је поново упозорила бугарског премијера да ће последње терористичке испаде изнети пред Друштво народа и претња је изгледа уродила плодом – до краја године није било нових инцидената, а двојица оптужених комита су осуђена на смрт вешањем. Пошто је југословенска влада одустала од даљих претњи, међународне компликације су изостале, бар за извесно време. Нова тактика Београда је била да не прави случај од сваког инцидента већ да „сакупи" довољан број испада како би их кумулативно изложио у детаљном меморандуму. У самој Софији је маја 1932. владало велико узнемирење поводом гласина да ће Југославија извести масовни ваздушни напад на Бугарску са 400 авиона (!) како би уништила центре мобилизације бугарских комита.[51]

* * *

Југословенско-бугарска граница је упркос све изглађенијим односима две државе остављала мучан утисак на стране дописнике. Широки, риђи зид без пукотине, са зарђалом бодљикавом жицом као каквом „накострешеном кичмом" био је са обе стране начичкан утврђењима, рововима и вучјим јамама по којима су се кретали само дресирани пси. „Да ли је рат у овој земљи?", запи-

[49] AJ, 334–8–28, л. 526/7, МИД, III, пов. бр. 1445.

[50] AJ, 38–372–522, *Obzor*, Zagreb, 6. 9. 1929.

[51] *Britanci*, II, str. 17–18, 89–90.

тао се Албер Лондр[52] у једном од новембарских бројева *Л`пти Паризијена*: „То није мир. Дванаест хиљада Срба је мобилисано против бугарских комитаџија". Лондр је покушавао да разобличи логику комитског деловања, па је често самом себи постављао питања покушавајући да изнедри логичан одговор. Зашто је баш вардарска пруга била тако омиљена мета комита, а не неки локални воз који је било далеко лакше напасти? „Крик жртава једног локалног воза неће прећи границу", тврди Лондр, док би се напад на међународни воз, за чију је безбедност гарантовала југословенска држава на својој територији, чуо све до Женеве, Париза, Лондона и Америке, што је и била сврха таквих диверзија.

Комите су своју активност храниле околностима под којима су многи разбојници и нечасни људи заузели битне функције у југословенској власти – многи су својевремено отимали новац од људи и турских власти, а потом легализовали своју мрачну прошлост отварајући банке по Скопљу. У Штипу су се и даље осећали задах „надимљених комитаџија" и атмосфера велике и недокучиве завере. Све је било у шифрама, па се у куће улазило са пет очекиваних, тихих удараца у прозорски капак. И охридско тло је још увек подрхтавало од отворене сарадње бугарских комита и тамошњих албанских качака, али је стари хајдучки дух падао све ниже, јер је по речима Лондра, имао насупрост себе нову епоху и „тврду руку победиоца".[53]

У свом фељтону из 1931. Лондр тврди да се комитаџијска сенка налазила свуда: на бугарском двору, зидовима министарстава, у Собрању међу војним круговима, у црквама и дрворедима софијских паркова, у дипломатском клубу, док се ноћу „шуњала" чак и по ходницима хотела у коме је овај Француз одседао. У бугарском Министарству иностраних послова се често могло видети како енглески и француски министри и дипломате наизменично, а каткад и заједно улазе и излазе тражећи да се уклони ова сенка која се тако аветињски надвила над балканским небом. Чак су и деца плашена комитама уколико не би слушала своје родитеље. У Југославији су подизани споменици њиховим жртвама, а у Бугарској њиховим „јунацима". Са обе стране границе се непрекидно причало о комитаџијама, кружиле су слике и цртежи војвода рашчупаних коса, брада и бркова, док су људи често испод својих врата затицали летке са пригодним цитатима умирућих „мартира".[54]

---

[52] Албер Лондр (Albert Londres, 1884–1932) је био француски писац и доајен истраживачког новинарства који није скривао своје симпатије према српском народу. Штавише, својим текстовима које је објављивао у *Le Petit Journal* и *Le Petit Parisien* отворено се залагао и „навијао" за идеју широке балканске конфедерације, од Јадранског до Црног мора.еритoрији,вљао питања покушавајући да изнедри логичан одгово

[53] АЈ, 38–418–569, Албер Лондр, „Рана Балкана: тероризам комитаџија. Оклоп Срба". Француз је био на тренутке видно занесен: „Чувани возови, замандаљена граница и да се спречи најгоре – 25.000 пушака које су Срби дали 25.000 колониста који су се спустили из Словеније, Црне Горе, Шумадије... Ванча, ђавољи бандите, знаш ли ти одавде на кога опомињеш? На Дон Кихота... Једног Дон Кихота попрсканог крвљу..."

[54] АЈ, 38–418–569, А. Лондр, „Рана Балкана: тероризам комитаџија. Комитаџијска сенка". Летак који је растуран по Македонији био је последњи поздрав Кирила Грегорова стрељаног у Штипу: „Као Христос умирем ја, на Голготи, Голготи свога народа, кличући слободној Македонији!"

Једно од најзанимљивих питања која је Лондр у својим фељтонима покренуо било је: одакле је и како ВМРО набављао тако велика финансијска средства? Будући да је ВМРО била нека врста парадржавне творевине, те да је на свом „буџету" имао хиљаде људи, то свакако није могло бити једноставно. Поред тога, лист *Слобода или смрт* је дељен бесплатно, па је софијска штампарија у Солунској улици данонoћно радила штампајући летке, књиге и брошуре. Требало је поприлично новца за логистику и упаде на југословенску територију. Сваки директор групе имао је ранг пуковника и месечно је примао око 4.000 лева, а уз то је требало плаћати и бројне представнике у светским метрополама. Лондр из својих истраживања извлачи закључак да је нешто новца давала сама бугарска држава, неколико милиона годишње је стизало из иностранства, док је највећи део прикупљао сам ВМРО од „добровољног пореза убеђених Македонаца". Наиме, краљевски порезници су се налазили код сваког шалтера: „Ваш је порез 500, али ви плаћате 550 лева – 500 лева за краља, а 50 за Михаилова. Чиновник вам предаје две признанице, једну у име државе, другу у име терора. То је 10% од редовне порезе, цео свет то зна: 500 лева да вас не узнемиравају, а само 50 да вас не убију".[55]

Радикализацију ВМРО није било лако сакрити пред међународном јавношћу, због чега су његови припадници постали синоним за мржњу и „насилни нихилизам". Уобичајени хонорар за један атентат у њиховој режији износио је 20 долара, што је готово све бугарске политичаре приморало да иду наоколо са свитама телохранитеља. Новинар *Њујорк Тајмса* Шулцбергер је приметио да су бугарски терористи, потпомогнути православним свештенством, а пореклом из македонске избегличке популације са софијске периферије, били „најбоље европске убице".[56]

Када је директор Централног информационог бироа за дроге и шеф египатске полиције обзнанио да је Бугарска била центар кријумчарења опијума, југословенска јавност је и сама почела да се бави овим питањем. У Бугарској је радило девет илегалних фабрика дроге од којих је највећа била смештена у Радомиру и била власништво Методија Лазова. За свега два месеца од оснивања (1932) ова фабрика прозаичног назива *Балканска произвођачка компанија* је произвела 1.500 кг хероина који је потом у коферима шверцован за Хамбург и Марсеј. Југословенско мњење је било уверено да је умешаност ВМРО била вишеструка – од производње и транспорта дроге, до финансирања саме организације.[57] Поред тога, натоварени камиони квалитетног македонског дувана нису могли кренути за Египат док их не обиђу изасланици Михајлова којима је требало предати 5% пословног обрта. Пошто је стицајем околности

[55] AJ, 38–418–569, А. Лондр, „Рана Балкана: тероризам комитација. Откуда ВМРО-у финансијска средства?", *Политика*, 28. 10. 1931.

[56] Robert Kaplan, „Bugari su najbolje evropske ubice", feljton „Balkanski duhovi" (28), *Danas*, Beograd, 3. 12. 2003.

[57] *Вардар*, бр. 95, 25. 6. 1933, стр. 1. Чак је и неколико америчких листова писало о томе како из Бугарске у САД улазе велике количине опојних дрога у бурадима за зејтин, женским папучама и тканини (*Полиција*, бр. 1–2, јануар 1935, стр. 108–109).

1928. године била лоша берба дувана, Михајлов је укинуо намет од 5% и прибегао колективном опорезивању: одабрао би пет имућнијих варошица, чије би војводе добошем окупиле становнике и покупиле „прилоге". Новац је на сличан начин сакупљан и у самој Софији. Михајлов је у тамошњем хотелу *Берлин* постављао заседу имућнијима, претећи им вешањем и слањем у Горњу Џумају. Битан извор финансија били су и софијски Јевреји. Само током 1927. ВМРО им је извукао преко двадесет милиона лева и још четири милиона од добростојећих Јермена. Изнуде су често вршене писменим путем, тако што је нумерисано писмо са натписом „Слобода или смрт" у заглављу и типским текстом („за куповину потребног материјала за ослобођење Македоније") ишло трговцима широм Софије. Осим тога, ВМРО је имао увид у стање на банковним рачунима трговаца и тачан преглед њихове имовине (укључујући мираз и наследство), што је ове додатно плашило и терало да без поговора плаћају све намете. Само од једног софијског трговца ВМРО је у три наврата узимао по 100.000 лева, док је у случају потребе пленио приватне аутомобиле.[58]

Лондр је у више наврата боравио у Софији, при чему га је та балканска поетика сваки пут изнова остављала без даха. Венци сушених паприка, печени јагањци, велики чанци киселог млека, продавци симита и семенки од сунцокрета, хотели са петокреветним собама и прљавим чаршавима на четвртастим столовима... И политика иза сваког угла! Прича о *Клубу црвене браће* који је 1904. основан у Солуну с намером да убије краљеве Бугарске и Србије га је инспирисала да говори о совјетској помоћи на коју је такође, према речима Тодора Александрова, македонска благајна могла да рачуна. Међутим, како је Александров по повратку из Беча пронађен мртав на једној пиринској стази, Совјети су изгубили ту врсту утицаја на македонски покрет. На чело ВМРО је стао Протогеров који је након свега четири године изрешетан са 15 хитаца на софијској улици. Михајлов је признао да стоји иза те ликвидације. Југославија је опасала гранични појас бодљикавом жицом, а Ванча „кицош", како га Лондр назива, „не желећи да поцепа властите панталоне", уместо дотадашњих чета почиње да организује наоружане двојке и тројке. После убиства Пандева и још преко сто људи софијска влада је решила да организује судски процес Михајлову, првенствено како би умирила међународну јавност. Преко двеста адвоката се утркивало око тога ко ће бранити Ванчу, док је читава војска револвераша и телохранитеља у качкетима опсела суд: „Судијама је хладно испод хаљине од хормелине, порота дрхти. Ванча чека на висини од 1200 метара, на врху Витоше. Ванчо је ослобођен! На крају, варош је одахнула".[59] Иначе, Михајлов је још 1922. на захтев југословенске владе стављен ван закона па је често мењао

[58] AJ, 38–418–569, A. Лондр, „Рана Балкана: тероризам комитација. Откуда ВМРО-у финансијска средства?", *Политика*, 28. 10. 1931.

[59] AJ, 38–418–569, превод текста Албера Лондра од 24. 10. 1931. Михајлов се оженио Менчом Карничовом која је у Минхену заједно студирала са снахом Панице који је живео у Бечу и истовремено био оптужен за сарадњу са бољшевицима. Михајловљева супруга је непрекидно путовала за Беч посећујући породицу Паница код којих је живела њена другарица са факултета. Једнога дана их је одвела у *Бург-театар* и током бучне сцене олује и трештања громова извадила пиштољ из ташне и

пребивалиште. Лето је проводио код свог таста у вили крај Софије а осталим месецима несметано је живео у Петричу, Горњој Џумаји и Ћустендилу. Бивши директор горњоџумајске гимназије Иван Караџов и адвокат Страхил Развигоров су организовали најодлучније људе за шефове пунктова, док су уредници забрањеног листа *Слобода или смрт* били Тома Карајовов и Јордан Чкатров. На челу федералистичке фракције ВМРО са седиштем у Бечу био је др Филип Атанасов, кога је Михајлов осудио на смрт али је спашен захваљујући интервенцији председника бугарске владе Љапчева.[60]

Прогони и убиства протогеровиста су настављени и после егзекуције Протогерова и његовог верног пратиоца Атанаса Гоцева из јула 1928. Септембра 1929. у Варни је убијен Баждаров са двојицом телохранитеља, а марта 1930. у Софији уредник *Македоније* Васил Пундев. У бугарској престоници су ликвидирани професор и књижевник Наум Томалевски (децембар 1930), Трајче Спасов Мариовче и Никола Водаков (јануар 1931). Само од убиства Протогерова број бугарских интелектуалаца страдалих у борбама две фракције ВМРО износио је 193. Међутим, ако се та црна статистика прати од убиства Стамболијског (1923), онда би број Бугара које су њихови сународници лишили живота из политичких разлога досегао 20.000. Лондр је сматрао да је ВМРО у том стравичном броју „полагао право" на 4.200 убистава. Атмосфера страха и напетости била је видљива на сваком месту у граду.[61]

Судећи према подацима у југословенском Министарству иностраних дела протогеровисти су у финансијском смислу стајали доста лоше: непуна три милиона лева уколико се рачуна и новац прикупљен од софијске коцкарнице *Интер-клуб*. Михајловисти су располагали далеко већом сумом: 22 милиона лева им је дала Италија и још 20 милиона је затечено и конфисковано из главне благајне по убиству Протогерова. Осим тога, Михајлов је имао велики приход од дувана из петричког краја (22–24 милиона) и још милион од контрибуције богатих Јевреја, чиме је његова акција била финансијски обезбеђена, не рачунајући оружје и муницију.[62] Ипак, крајем фебруара 1931. берлински демократски информативни лист *Фосише Цајтунг* је донео вест о измирењу михајловиста и протогеровиста и закључио да су се могли очекивати нови атентати у Југославији.[63]

Писање стране штампе о македонском питању имало је посебну тежину, како због креирања јавног мњења у тим земљама тако и због могућег утицаја на њихове политичке кругове. Париски *Матен* је у свом тексту „Бандити

пуцала у главу свом домаћину, а опасном конкуренту Ванче Михајлова – Паници. Аустријанци су је ухапсили али су је убрзо пустили јер је боловала од туберкулозе.

[60] АЈ, 38–418–569.

[61] АЈ, 38–418–569, превод текста Албера Лондра од 20. 10. 1931. Улазећи у ресторан свог софијског хотела, обележеног неспретно нанизаним зелено-црвеним сијалицама које су висиле са балкона, француски новинар примећује да су сви (безбеднији) столови, далеко од улазних врата, били одавно резервисани.

[62] АЈ, 334–8–28, л. 527/8, МИД, III, пов. бр. 1445.

[63] АЈ, 38–418–569, вест ЦПБ од 5. 3. 1931.

Истока" од 30. јула 1931. отворено писао о злочинима који су се догађали у ћустендилској бази ВМРО, где су присталице Михајлова малтретирале бугарске активне официре наочиглед војног министра Бугарске. Француски новинар је подсетио своје читаоце да се ВМРО првобитно борио против Турака, потом наступао на страни хришћана у балканским ратовима, да би на крају био састављен искључиво од бугарских егзекутора који су терорисали становништво од Скопља до Солуна, тражећи ревизију Нејског уговора.[64] Са друге стране, бугарско *Знамје* се усредсредило на реконструкцију југословенских потеза којима су уништавани трагови бугарског присуства у Македонији. Нарочита пажња скренута је на случајеве у ђевђелијском крају где су Срби наводно скрнавили бугарске споменике (табле са бугарским натписима су прецртавали и додавали своје), на војном гробљу Велерид окретали надгробне плоче како би сакрили бугарска слова, те преименовали неколико насеља (Грчиште је постало Краљево, а Пардејци Степаново).[65]

Вести југословенских дипломата из Француске биле су алармантне. Марта 1930. у Стразбуру је 250 бугарских омладинаца ометало светосавску прославу, а због јаке бугарске пропаганде у Нансију основано је друштво *Пријатељи Југославије*.[66] Југословенски посланик у Паризу је извештавао јануара 1934. како се тамо увелико спремало публиковање граматике бугарског језика француског бугарофила П. Боајеа, са провокативном лингвистичком картом.[67] Ни вести из Лондона нису биле ружичасте јер је у Енглеској, захваљујући неактивности југословенске дипломатије, нагло опало занимање за прилике у Југославији, док су на другој страни Румуни, Грци и Бугари квалитетније промовисали своје националне интересе.[68] Крајем 1933. бугарофилска пропаганда се угнездила и на немачком радију због чега је предложено министру просвете да се заузврат на југословенском радију актуелизује питање Лужичких Срба, како би се на сваки немачки напад одговорило истом мером.[69]

Новине су преносиле и живост дипломатских канала: посредством француског отправника послова у Софији југословенске дипломате су сазнале да се нови отправник послова Белгије видно интересовао за македонско питање, желећи да дисквалификује кандидатуру Југославије за чланство у Савету Друштва народа, уместо које би наводно била примљена Белгија.[70] Марта 1932. из посланства у Софији су стигле вести и о Димитрију Дренском, будућем бу-

[64] АЈ, 38–418–569, вест ЦПБ од 3. 8. 1931.

[65] АЈ, 38–378–528, *Знамъе*, София, 14. 9. 1932. У ђевђелијском крају је после седам увече било забрањено свако кретање у пољу. Тамошњи учитељ Димитрије Коневић, који је био осумњичен за убиство али не и кажњен, више пута је палио летину свом комшији Турчину, због чега је овај био принуђен да се жали директно турском конзулу.

[66] АЈ, 66–79–220, просветни референт Арнаутовић Министарству просвете, 11. 3. 1930.

[67] АЈ, 66–72–190, Југословенски посланик у Паризу Министарству просвете, 18. 1. 1934.

[68] АЈ, 66–72–191, извештај Богдана Поповића Министарству просвете из децембра 1931.

[69] АЈ, 66–79–220, документ од 5. 12. 1933.

[70] АЈ, 334–8–28, л. 557, телеграм посланика Нешића Министарству иностраних дела 26. 8. 1929.

гарском посланику у Београду. Он је био вишегодишњи народни посланик, француски ђак, хладан, резервисан и изнад свега амбициозан, због чега се претпостављало да је присталица југословенско-бугарског зближења.[71] На неутралисање терористичких активности ВМРО утицали су и Британци, па је тако енглески парламентарац сер Едвард Бојл приликом посете Бугарској добио обећање вођа организације да ће „из поштовања према мишљењу својих пријатеља у Енглеској" обуставити све акције против Југославије у периоду од децембра до априла.[72]

* * *

Током 1929. Михајловљев прогон протогеровиста попримио је такве размере да је и сам председник бугарске владе Љапчев био стављен у позицију да искреније сарађује са Југославијом. Под утицајем нереда у Бугарској, он је пристао на београдску иницијативу према којој је требало формирати мешовиту комисију за исправљање ранијих споразума, па је пиротским споразумом 1929. она и образована са мандатом од три месеца, до када је требало решити спорна питања око двовласничких имања. Наравно, преговори две земље нису ишли баш тако глатко. Усред ове кампање за нормализацију билатералних односа у Софију је 1929. допутовао др Анте Павелић и том приликом су у бугарској престоници организоване демонстрације против Београда који је прозиван за „терор који врши у Јужној Србији и у Хрватској, над Македонцима и Хрватима". Антисрпске манифестације изнедриле су неку врсту заједничког документа о „акцији за обарање насилничкога режима" (београдског), после чега се председник Љапчев и формално извинио Београду.[73]

Балканска конференција у Атини отпочела је 4. октобра 1930. ради регулисања и хармонизације политичких и економских интереса у региону. Турски шеф дипломатије Ружди Арас је, изигравајући балканског Бенеша, водио главну реч током ових преговора. Сматрао је да би пре било каквих аранжмана који би укључивали Бугарску и Југославију требало дозволити Македонцима да сами одлуче којој ће држави припадати. Грчка страна је такође била уверена да је решење македонског питања било главни предуслов за постизање пуне балканске солидарности. Штавише, грчки посланик у Анкари је предложио да се македонско питање препусти времену, тј. да се дозволи довршетак србизације Македоније, после чега би то питање ишчезло из међународних од-

[71] АЈ, 334–8–28, л. 643, 645, А. Вукчевић министру иностраних послова В. Маринковићу 31. 3. 1932.

[72] *Britanci*, II, str. 157–158. У години растурања ВМРО бугарска полиција је конфисковала имовину, архиву и оружје из магацина: 10.938 пушака различитог калибра, 7.767 бомби, 637 револвера, 47 машинки, 15 аутоматских пушака, три минобацача и више од 700.000 метака (Vanče Stojčev, *Military history of Macedonia*, Skopje, 2004, p. 532).

[73] *СКГ*, књ. XXVIII/4, 1929, стр. 306–307; књ. XXVII/1, 1929, стр. 60. Коментаришући Павелићеве изјаве које је давао на софијским банкетима и по новинама, Јован М. Јовановић је проценио да ће га оне политички дискредитовати на унутрашњем плану („изгубиће и оно мало поверења које му је дато приликом последњих избора за Н. Скупштину у септембру 1927. године").

носа. Југословенски шеф дипломатије Маринковић је упорно одбијао разговоре о македонском питању понављајући саговорницима како ће југословенски патриотизам краља Александра веома брзо учинити бесмисленим сваки „партикуларистички национализам", па тако и македонски.[74] Сам Венизелос је презентовао свој план пацификације и унификације Балкана, према коме је македонски проблем требало решити тако што би Југославија признала бугарску мањину у Македонији, а Бугарска заузврат прихватила југословенске границе као дефинитивне.[75]

Сарадник *Српског књижевног гласника* је приметио да је организатор конференције била једна неслужбена установа – Међународни биро за мир, што и није било тако лоше, упркос чињеници да су делегати из свих шест балканских држава били задојени национализмом. Конференција је почела да претреса пакет мера за зближење и кооперацију балканских земаља, постављајући тиме темеље евентуалне балканске уније. Јован М. Јовановић (под псеудонимом *Иностранu*) је био уверења да је пре било каквог политичког уједињења требало створити привредне основе: међубалкански поштански и телеграфски савез, монетарну унију, железничке конвенције, пасошку контролу, уједињење меничног и трговинског законодавства, те царинског поступка и тарифа. Французи су придавали значај овој конференцији поводећи се пре политичким мотивима („за њих је у првом реду безбедност, па онда све друго") него привредном нуждом и оправданошћу. Штавише, сарадник *СКГ* је стекао утисак да су Французи зазирали од било каквог балканског савеза и стварања нових фактора на југоистоку Европе, што је сматрано својеврсним апсурдом.[76]

Друга балканска конференција је заседала у Цариграду 20–25. октобра 1931. и као што се могло очекивати, највише проблема било је са радом комисије за политичка питања пошто су Албанија и Бугарска потенцирале расправу о положају националних мањина. Ипак, на крају је усвојена резолуција у којој је поред одредби о „стављању рата ван закона", наглашена и потреба „непосредних контаката између појединих националних група" како би се испоштовале све обавезе које се односе на заштиту мањина. На седници Савета Балканске конференције крајем јануара 1932. направљен је пројекат пакта који је предвиђао формирање међубалканске шесточлане комисије која је требало да прима и разматра петиције националних мањина. Представнике Југославије додатно је испровоцирао албанско-бугарски протокол којим су две државе међусобно признале постојање албанске мањине у Бугарској и бугарске у Албанији. Савет је ипак приморао бугарску делегацију да повуче протокол како би југословенска страна одустала од писменог протеста. Атмосфера пред Трећу балканску конференцију није обећавала успех пошто скоро нико није

[74] Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, str. 42, 47.

[75] Живко Аврамовски, „Енглеска и питање Балканског пакта 1930–1933. године", *Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама Југоисточне Европе*, Београд, 1976, стр. 126.

[76] *СКГ*, књ. XXXI/4, 1930, стр. 298–300. „Taj strah je za sada neopravdan; dugo će se još balkanski narodi grabiti oko međa i sasečica i ne videti dalje i uzvišenije ciljeve njihove budućnosti".

био задовољан дотадашњим радом Савета. Потпуни фијаско је најавила бугарска национална група отказујући своје даље учешће, али је под притиском Румуније ипак променила одлуку очекујући да ће се у Букурешту постићи сагласност о мањинском питању. Трећа балканска конференција је одржана 22–26. октобра 1932. у Букурешту и, као и у претходна два случаја, запело је на дискусији о предложеном пројекту политичког пакта. Југословенска национална група је била незадовољна четвртом главом текста који се тицао заштите мањина, тражећи његову ревизију. Сматрало се да се њиме беспотребно ствара „зла крв и омраза" на Балкану, уместо да је прихваћено гледиште о јединственој југословенској нацији. Тврдњом да су сви народи унутар Југославије били исте националности и да су говорили различитим дијалектима једног те истог језика, југословенска делегација је желела да македонско питање учини беспредметним.[77] Осим тога, југословенски шеф дипломатије Воја Маринковић је, поводом неопходности ликвидације ВМРО, отворено претио бугарском колеги војном интервенцијом. Из генералских и масонских редова у Београду су стизале најаве да ће у случају успоставе комунистичког режима у Софији војска Краљевине Југославије ући у Бугарску као „мандатар западних сила" и сломити га, уз истовремено разарање ВМРО.[78]

На „нервозу" југословенске владе указивао је албански посланик у Београду жалећи се како је њихов конзулат у Скопљу био под непрекидном присмотром, а његови посетиоци неретко хапшени. Додатни проблем у односима ове две земље могло је представљати и именовање Јована Ђоновића за посланика у Драчу („Црногорца револуционарне прошлости") на кога албанске власти нису гледале са поверењем. Са друге стране, Југославија је с правом сумњала у албанску слободу одлучивања пошто су Италијани добили концесије за увођење цивилног ваздухопловства у Албанији, а италијански предузимачи наставили са радовима на утврђеној линији Милоти-Либрашт. Штавише, када је албанска влада одбила да учествује у примени санкција против Италије (због агресије на Абисинију), краљ Зогу је и дефинитивно сматран њеним „покорним вазалом".[79]

Последња балканска конференција је одржана у Солуну (1933) где су главну иницијативу преузели румунски шеф дипломатије Титулеску[80] и југословенски краљ Александар. Балканске конференције нису измириле Бугарску са суседним земљама, али је приметан све снажнији утицај ванбалканских политичких фактора у југословенско-бугарским односима. У страху од ревидирања мировних уговора и прекрајања граница, балканске земље су зазирале од сваког груписања великих сила које је укључивало Италију. Реагујући на један од таквих споразума Југославија је средином 1933. потписала конвенцију са оста-

[77] Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, str. 51–61.

[78] Костадин Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, София, 1998, стр. 252.

[79] *Britanci*, II, str. 92, 314.

[80] Крајем октобра 1933. румунски шеф дипломатије Н. Титулеску је боравио у Скопљу, али је његова посета оставила прилично чудан и неочекиван утисак код новинара: „Има збиља округло, монголско лице" (*Вардар*, бр. 134, 26. 10. 1933, стр. 3).

лим чланицама Мале антанте, Турском и СССР-ом, којом су дефинисани разни облици агресије и прокламовано право државе-потписнице да брани своје подручје. У другом члану тог документа дефинисан је појам агресора, који је неодољиво подсећао управо на Бугарску: „[држава која]... помаже наоружане банде створене на подручју друге државе, или одбија, унаточ захтјеву нападнуте државе, да на свом подручју подузме све могуће мјере како би наведеним бандама ускратила било какву помоћ и заштиту".[81]

Посете краља Александра Бугарској, Турској и Грчкој 1933. представљале су завршну етапу на путу стварања четвоространог пакта. У разговору са бугарским краљем Борисом Александар је одбацио захтеве за корекцијом границе јужно од Пирота и давањем бугарских мањинских права Македонцима у Вардарској бановини. Борис је отворено говорио о репресивном режиму у Повардарју и насилној промени презимена, али је југословенски краљ одбацио те тврдње као тенденциозне, подсећајући га на побољшање економског положаја у Македонији и велике државне инвестиције. По повратку у Београд Александар је изјавио француском посланику како није био оптимиста у погледу зближења са Бугарском.[82] Иако је ова посета краљу Борису била у безбедносном смислу веома ризична (због чега је Александар предложио кнезу Павлу да остане у Београду уколико се нешто „непожељно" деси), она је протекла без икаквих незгода. Истина, бугарски краљ је одбио приступање Балканској антанти, али је обећао споразум о ликвидацији ВМРО.[83]

Лондонски *Тајмс* је писао 1933. како је, захваљујући напорима краља Александра, регион постао мирнији него икада: „Уместо да Балкан буде као некада стална опасност за Европу, данас је Европа постала једина опасност по мир на Балкану".[84] Отуда се тежња балканских држава, али и невладиних покрета за међусобним зближавањем може схватити и као вид отпора мешању великих сила. У почетку незванични сусрети националних покрета и удружења прерастају од 1930. у тзв. *балканске конференције* на којима су разматране могућности сарадње на свим пољима. Међутим, након победе националсоцијалиста у Немачкој брига око евентуалног збијања редова на Балкану постаје приоритет самих држава. Турска иницијатива за шири балкански пакт је због противљења Бугарске била сведена на двострани уговор са Грчком (1933) којим је гарантована само грчко-турска граница. Грчка и Румунија су, слутећи југословенско-бугарско зближење, предложиле потписивање ширег пакта којим би се осигурале све постојеће државне границе на Балкану. Југославија је прихватила преговоре настојећи да у њих уведе и Бугарску, која је упорно одбијала сваки спо-

[81] J. B. Hoptner, *n. d.*, str. 61. Ова снажна опомена упућена Софији изгубила је на својој оштрини захваљујући срећном сплету околности у самој Бугарској: након гласина да ВМРО спрема устанак против бугарске владе извршен је државни удар, а терористичка организација је ликвидирана 1934.

[82] Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, str. 71–72.

[83] Нил Балфур, Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић: једна закаснела биографија*, Београд, 1990, стр. 58.

[84] *Britanci*, II, str. 223.

разум заснован на одредбама Нејског мира. Из Софије су стизали предлози о билатералном склапању пактова о ненападању, али је 9. фебруара 1934. ипак склопљен четворострани Балкански пакт (споразум) који је Бугарској формално дозвољавао накнадно приступање, док Албанија није ни узета у обзир, иако су се одредбе споразума односиле и на непроменљивост њихових државних граница.[85] Премда лепо замишљен, овај пакт је Југославији пружао само незнатну заштиту од најагресивнијих суседа. Након Мусолинијеве инвазије на Етиопију 1935. Југославија је у Друштву народа гласала за увођење санкција Италији и тиме изгубила главног трговинског партнера.[86] Грчки листови су писали како је потписивање пакта њиховој земљи донело само то – да је изгубила пријатељство и наклоност Италије.[87]

Пакт је функционисао по моделу Мале антанте и имао је Савет министара иностраних послова који је заседао сваких шест месеци, док су Стални секретаријат и Економско веће радили на јачању привредних веза између чланица. Међутим, како је дошло до видног слабљења француског и јачања немачког утицаја тако су и чланице Балканског пакта почеле да испољавају различите спољнополитичке амбиције. Јануара 1937. Југославија је потписала са Бугарском Пакт о вечном пријатељству а два месеца касније и са Италијом, што је створило неповерење, првенствено код Грчке. Оба документа била су резултат политике помирења коју је Стојадиновић повео крајем 1936, мада је уговор са Италијом био више условљен страхом и економском целисходношћу. Свеједно, зближавање Југославије са Бугарском и Италијом пољуљало је њено поверење код савезника и пореметило хармонију Балканске и Мале Антанте.[88]

Након аншлуса Аустрије појачао се тренд ревизије мировних уговора. Крајем јула 1938. Балкански пакт је ослободио Бугарску дотадашњих војних ограничења, док је Турска после пораза Чехословачке и окупације Албаније прихватила сарадњу са Великом Британијом и Француском, добијајући заузврат од својих нових савезница читав простор Балкана као регион од сопственог виталног интереса. Иако је рат већ почео Балкански пакт је формално држао своју неутралност и фебруара 1940. одлучио да продужи његово важење за још седам година. Међутим, након капитулације Француске привредна и по-

[85] Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, str. 364. Тајни протокол Балканског пакта је обавезивао потписнице да заједнички учествују у одбрани било које од чланица пакта у случају да буду нападнуте од неке небалканске државе. Усвојен је турски амандман по коме се ове одредбе не би односиле на СССР, док је грчка јавност изразила озбиљну резерву према потписаном документу јер се бојала својих обавеза у случају напада Италије на Југославију. Како би задржале Грчку унутар пакта његове чланице су јуна 1936. и формално ослободиле Атину ове „непријатне" обавезе.

[86] Н. Балфур, *н. д.*, стр. 69–72. Све до 1935. Италија је куповала четвртину укупног југословенског извоза.

[87] „Агенција Ориенте и догађаји на Балкану", *Јавност*, бр. 8, 9. 3. 1935, стр. 188.

[88] *Britanci*, II, str. 519–521.

литичка зависност Балкана потпада под немачки утицај и Балкански пакт је почео да се урушава.[89]

* * *

Почетком тридесетих година је заиста дошло до попуштања затегнутости у односима међу балканским државама. У таквој атмосфери дошло је до одржавања поменутих балканских конференција у Атини, Цариграду, Анкари и Букурешту. Већ 3. фебруара 1934. у Београду су се састали министри иностраних послова Румуније, Грчке, Турске и Југославије и том приликом је југословенска страна инсистирала да се и Бугарска прикључи савезу, што је наишло на отпор осталих учесница. Пакт балканског споразума је свечано потписан у Атини 9. фебруара 1934. и њиме су Румунија, Грчка, Турска и Југославија прокламовале одржање територијалног поретка на Балкану. Пакт је формално био отворен за Бугарску и Албанију, али су Бугари били уверени да је 17. марта 1934. у Београду потписан и тајни протокол о заједничкој војној интервенцији против оружаних банди качака и комита, што је подразумевало делимичну или потпуну окупацију Бугарске.[90] Осим тога, Бугари су сматрали да је сам начин на који су позвани био увредљив, са чим се слагао и југословенски краљ Александар. У манифестације југословенско-бугарског зближења и „словенске солидарности" свакако спада и неколико посета краља Бориса и председника Кјосеиванова Београду и Бледу приликом којих је разматрана могућност склапања једног пакта о пријатељству два суседа.[91] Почетком 1935. дошло је извесног напретка у сређивању преосталих питања договорених приликом последње посете краља Александра Софији. Усаглашена је процедура за упрошћавање пасошких формалности, отворена су три нова гранична пункта, док је јула месеца око 6.000 југословенских сокола учествовало на пансловенском слету у Софији. Истина, југословенске црквене власти су на све начине спречавале узвратну посету бугарских свештеника бојећи се пробугарских манифестација у Повардарју. Јануара 1936. први пут је дозвољена продаја два бугарска листа, али је већ након два месеца та дозвола ограничена на Београд. Током лета размењене су посете ансамбала народних позоришта у Београду и Софији, а коначно је и група бугарских свештеника добила дозволу да уђе у Југославију.[92] За разлику од формалне нормализације односа, неповерење је опстајало на нижим управним нивоима. Када је група бугарских научника кренула у обилазак и проучавање области у Повардарју пострадалих у мартовском земљотресу из 1931, Министарство просвете је проценило да је професор

[89] Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, str. 364–365. Приликом немачког напада на Румунију, италијанског атака на Грчку и бугарског на Југославију, чланице Балканског пакта су се наизменично позивале на одредбе које су им наводно гарантовале неутралност. Тиме је основна сврха постојања Балканског пакта дефинитвно обесмишљена.

[90] Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb, 1975, str. 66–68.

[91] Ž. Avramovski, *Balkanska antanta*, str. 251.

[92] *Britanci*, II, str. 315–316, 419.

геологије Бончев био непожељан јер је својевремено написао књигу о геологији „западних бугарских крајева", што је сматрано шовинизмом.[93]

Југословенски односи са Италијом су се и даље укрштали и заоштравали у Албанији, упркос сигналима великих сила да ће имати разумевања за ширење Југославије ка Егејском мору уколико се Албанија препусти италијанској сфери утицаја.[94] Албанија је дефинитивно била најосетљивије питање у ионако напетим и лошим југословенско-италијанским односима.[95] Приликом разговора Маринковић–Гранди у Женеви (1931) италијанска страна је пласирала причу како су њене намере биле „завођење реда" у Албанији, после чега би се наводно повукла.[96] Краљ Александар је средином фебруара 1932. на ручку код кнеза Павла упознао енглеског посланика Хендерсона о свом разговору са Галијем који му је рекао да ће Италија гарантовати Југославији њен положај на далматинској обали и благонаклоно гледати на њено ширење ка Егеју, том „правом југословенском поморском излазу".[97] Током 1933. дошло је до побољшања југословенско-албанских односа из два разлога: уздржавања Југославије од мешања у албанске послове и све агресивнијег притиска Италије на Албанију да потпише царинску унију. У време затегнутих односа са Италијом албански краљ Зогу је запретио повезивањем Албаније са балканским земљама па је крајем децембра 1933. потписан трговински споразум са Југославијом.[98] Могућу прекретницу у италијанско-југословенским односима наговестио је нови италијански посланик у Београду Виола ди Кампалто одржавши прилично неконвенционалан говор приликом предаје акредитива кнезунамеснику Павлу. Његова изјава да Италија не жели да омета територијални интегритет Југославије наговештавала је њено одустајање од ревизионизма и консолидацију балканских прилика.[99] Занимљиво, грчка монархистичка штампа је писала веома похвално о југословенској управи у Повардарју тврдећи да је краљева диктатура донела политику децентрализације, чији су се позитивни ефекти најбоље видели у Скопљу и Битољу.[100]

Бугарска влада Кимона Георгијева је заиста смрвила ВМРО и ликвидирала његов парадржавни апарат који је до маја 1934. егзистирао у околини Петрича. Нестала је територија на којој су мимо државе прикупљани поре-

---

[93] АЈ, 66–79–222, мишљење Министарства просвете од 28. 3. 1931.

[94] В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, str. 180.

[95] Ђ. Борозан, *н. д.*, стр. 143.

[96] В. Krizman, *n. d.*, str. 53.

[97] Dunja Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933. Britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize*, Beograd, 1987, str. 110.

[98] *Britanci*, II, str. 158–159.

[99] Нико Бартуловић, „Нови став Италије према Југославији", *Јавност*, бр. 10, 23. 3. 1935, стр. 217. Иако опрезан у својим анализама, Бартуловић је проценио да је овом изјавом „ишчезла свака помисао о иредентистичкој Далмацији и о Јадрану као италијанском језеру".

[100] АЈ, 38–418–569, „Како Срби управљају својом земљом", *То Фос*, Солун, 13. 1. 1931. Децембра 1933. у Скопљу је боравио грчки министар иностраних послова Максимос (*Вардар*, бр. 159, 23. 12. 1933, стр. 1).

зи, вршене смртне казне, организован кулук и сл. Бугарске власти су запленили више од 10.000 пушака након чега је један од званичника изјавио: „Ми смо дефинитивно разбуцали једну легенду".[101] Међутим, то само по себи није могло потпуно изгладити односе две државе, нарочито после убиства краља Александра. Југословенски посланик у Софији Цинцар-Марковић је децембра 1934. преносио утиске бугарске штампе о марсејском атентату и питању одговорности које је покренула Југославија. Бугари су наводно разумели право Југославије да добије моралну сатисфакцију за убиство краља, али су се противили распламсавању новинске полемике о могућим инспираторима у суседству, јер је она водила „атмосфери узбуђености", „хаосу узајамних оптужби" и сл. Посебно је указивано на случај чехословачке штампе која се оштро окомила на Мађарску.[102] Југославија је, чинило се, могла блиско сарађивати само са Турском, с обзиром на заједничко подрозрење које су гајиле према Бугарској. Повремено незадовољство Београда је исказивано поводом блиских веза Турске са Совјетским Савезом.[103]

Почетком 1935. Краљевина Југославија је доживела више непријатних изненађења која су олакшавала груписање њених ревизионистички настројених суседа. Прво је дошло до зближавања између Француске и Италије, које су 7. јануара потписале у Риму „пакт о консултацији". У Бугарској је 22. јануара војним ударом генерала Златева оборена влада Кимона Георгијева, чиме је прекинута тенденција југословенско-бугарског зближавања, а почетком марта изненада је реконструисан мађарски кабинет Гембеша, док је у Грчкој дошло до војног удара Венизелоса, заклетог противника Балканског пакта. Наиме, осетно побољшавање односа између Југославије и Бугарске почело је маја 1934. када су закључени трговински уговор и ветеринарска конвенција, марта 1935. постигнут је споразум у вези са пасошким формалностима, а отворена су и три нова гранична прелаза – један северно и два јужно од Цариброда. Да би се гранични односи сматрали коначно решеним, остало је да се постигне споразум о железничком саобраћају и изградњи нових железничких веза. У духу зближења југословенски соколи су боравили у Софији, а све чешће су приређиване литерарне и музичке манифестације свесловенског карактера.[104]

Атмосферу новог подозрења и сумњичавости према Бугарској илуструју и све подробнији извештаји југословенских дипломата од почетка 1936. о бугарским наставним плановима и уџбеницима којима су индоктринисани мла-

[101] *Вардар*, бр. 274, 20. 9. 1934, стр. 1–2.

[102] АЈ, 334–8–28, л. 646/7, А. Цинцар-Марковић – МИП, Софија 7. 12. 1934. „Нема државе која би херметички затворила своје границе за политичке избеглице. Најчешће су морални узроци што политичка емиграција налази гостопримство код других држава, а међународно право освештавало је непредавање политичких злочинаца. Али политичка емиграција продужава да живи са својом психологијом незадовољства која је узрок што она злоупотребљава то гостопримство. Мржња емиграната према режиму који их је направио емигрантима обично је већа од осећаја благодарности према земљи која им је дала азил и они не виде коме чине веће зло."

[103] *Britanci*, II, str. 318.

[104] „Зближење Бугарске и Југославије", *Јавност*, бр. 7, 2. 3. 1935, стр. 162; бр. 12, 6. 4. 1935, стр. 279.

ди нараштаји. Југословенско посланство у Софији је протестовало код бугарских власти због уџбеника Ивана Попова „Отечествознание" јер је васпитавао омладину у шовинистичком духу. Према програму ове националне географије за четврти разред основних школа, градиво је требало да обухвати и „бугарске земље под страном влашћу" (Поморавље, Македонију, Тракију и Добруџу). У наставном плану историје за исти разред постојала је лекција под називом „Неправда Нејског уговора не може бити вечна", док су ученицима трећег разреда грађанских школа сервиране лекције о „поробљавању Бугара у доњој Морави" и о српском освајању тимочке области. Ђаци су из народног земљописа учили о томе како је под туђинском влашћу живело преко милион и по Бугара, док је Македонија описивана као „најлепша бугарска земља", а Македонци као тврди и жилави Бугари који су и после 650 година робовања сачували бугарско народно име и језик.[105]

Ипак, на највишем нивоу је изгледало да су односи две земље били у најбољем реду. Октобра 1936. Кјосеиванов је на конференцији за штампу изразио задовољство што је по повратку из Женеве могао да сврати у Београд. Био је дирнут дочеком код кнеза-намесника и плодним разговором са својим „старим пријатељем Стојадиновићем", због чега је југословенску престоницу напуштао задовољан.[106] Уговор о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске потписан је 24. јануара 1937. у Београду са намером да се допринесе „учвршћивању мира на Балкану". У име две стране уговор су потписали Милан Стојадиновић и бугарски председник Георги Кјосеиванов. Документ се састојао из свега два члана: *„1) Постојаће ненарушив мир и вечно пријатељство између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске; 2) Овај уговор биће ратификован и ратификације биће измењене у Београду у најкраћем могућем року"*.[107] Још уочи разговора о могућем југословенско-бугарском споразуму француска штампа је узбуркала своју јавност, због чега је југословенски посланик морао да их убеђује како ће тај пакт само учврстити позиције антиревизионистичког блока у Европи.[108] Негативну атмосферу уочи потписивања пакта подгревале су претње привржeника ВМРО да ће ликвидирати премијера Кјосеиванова, софијског митрополита Стефана и Диму Казасова, председника Бугарско-југословенског удружења. Иако је ВМРО био у „летаргији", бугарске власти су ове претње најозбиљније схватиле па је недељу дана пред сам чин потписивања полиција блокирала западне четврти Софије, настањене ма-

[105] АЈ, 66–99–289, МИП Министарству просвете, 16. 1. 1936. У уџбенику „Отечествознание" се као бугарски градови помињу Ниш, Пирот, Врање, Зајечар, Лесковац, Цариброд и Босиљград. У поглављу о Првом балканском рату величани су успеси бугарске војске а прећуткивани српски. Као разлог уласка Бугарске у рат на страни Централних сила овај уџбеник наводи чињеницу како „Срби нису хтели да врате Македонију Бугарима".

[106] АЈ, 334–8–28, л. 648, документ од 12. 10. 1936.

[107] АЈ, 334–8–28, л. 656, текст споразума.

[108] АЈ, 334–8–28, л. 650, 651. Дописник ЦПБ-а из Париза је крајем 1936. јавио да је иза депеше *Сид-Еста* којом је направљен покушај компромитације југословенско-бугарског пакта највероватније стајао румунски председник Титулеску.

кедонским избеглицама. Судећи по медијској халабуци која је подигнута широм света, закључак Војина Божинова да је Македонија по први пут након више деценија престала бити приоритет у бугарској спољној политици, добија на значају.[109] Британски посланик у Београду је закључио како ће Југославија кроз бугарску неутралност у случају сукоба са Италијом сигурно бити на добитку, без ризика да нешто изгуби. Истовремено је критиковао „неразумни оптимизам" Милана Стојадиновића због кога је Мала антанта „сахрањена без много суза".[110]

Бугарски премијер Кјосеиванов на потписивању Пакта о вечном пријатељству јануара 1937. у Београду (АЈ, ОЗФ 38-365)

Из југословенске перспективе овај пакт је свакако представљао макар привремену победу у вечитом македонском спору. Међутим, неколико детаља који су претходили самом споразуму показује да се ипак радило о нагодби. У разговору југословенског и бугарског посланика у Варшави Прибислав Гризигоно је самоуверено изјавио како је Грчка требало на време да дозволи Бугарској излаз на море, те да ће је брзи и лагани силазак Југославије на Егеј у том смислу отрезнити. Истим духом прожета је и усмена (неформална) изјава двојице

[109] Войн Божинов, „Пактът за `вечно приятелство`, или осъществили се българо-югославското сближение", *Токови историје*, бр. 1–2/2008, Београд, 2008, стр. 46–47. Масовна агитација против пакта покренута је и у емигрантским гласилима где је Кјосеиванов оптужен за капитулацију, жртвовање Македоније и самим тим, издају бугарских националних интереса.

[110] *Britanci*, II, str. 540, 626.

дипломата – Солун Југославији, Дедеагач Бугарској.[111] Марта 1938. изненада је преминуо вођа бугарских демократа и бивши председник владе и парламента Александар Малинов који је почетком тридесетих година сматран присталицом помирљиве политике према Југославији.[112]

Односи између Југославије и Италије кренули су набоље у другој половини 1936, након потписивања билатералног трговинског уговора, када су ушли у фазу тајних договарања. Албанско питање је и даље било кључна и незаобилазна тачка око које су маневрисале дипломатије ових држава настојећи да извуку највише из евентуалног међусобног споразума.[113] Италијанско-југословенски преговори о закључењу споразума вођени су почетком 1937. између грофа Ћана и др Ивана Суботића кога је кнез Павле овластио упозоривши га да посебно води рачуна о питањима пакта, Албаније, терориста и мањина. Суботић је издејствовао прилично повољан аранжман: Италијани су признали сва постојећа савезништва Југославије, те формално изјавили да неће толерисати терористе који су са њене територије упадали у Југославију, док је код економског пакта Италија обећала да ће у свим трговинским односима Југославију третирати као повлашћену земљу. Једина тачка од које Италијани никако нису одступали било је питање Албаније, па су у Београду крајем марта гроф Ћано и Стојадиновић ставили потписе на споразум којим је фактички призната позиција Италије. Према речима Суботића, једног од преговарача, тајним анексом су се обе стране обавезале на уздржавање од даљег ширења утицаја у Албанији. У Атини и Анкари је расло подозрење према Југославији након спознаје да је Стојадиновић, „заражен тоталитарним вирусом", срљао ка осовини Берлин–Рим.[114] Ни сам Стојадиновић није порицао да је у Бељу разговарао са Ћаном о подели Албаније, те да му је овај понудио италијанску подршку у евентуалној окупацији Солуна и његовом припајању Југославији. Југословенски војни врх је био уверења да је Солун требало бранити од Италијана и по цену рата, јер је улазак Италијана у Албанију и Солун могао значити „затварање економских плућа кроз која дише Југославија".[115]

На другој страни, Југославија и Бугарска су 8. марта 1939. у Софији потписале Споразум о коначном уређењу питања двовласничких имања на граници. Две недеље касније предлог закона је упућен Народном представништву на одобрење, а како је министар иностраних послова нагласио његову важност за Југославију, он је затражио од министра правде мишљење о могућности његовог ратификовања пре одобрења врховног законодавног тела.[116] Будући

[111] В. Божинов, *н. д.*, стр. 48.

[112] АЈ, 334–8–28, л. 769, 770. Он је умро 20. 3. 1938. од срчаног удара пошто му је позлило током политичког скупа у дворани софијског Модерног театра.

[113] Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, стр. 144–145.

[114] Н. Балфур, *н. д.*, стр. 89–90; *Britanci*, II, str. 539–540, 626.

[115] M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 518.

[116] АЈ, 63–3/1939, пов. арх., министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић министру правде Лазару Марковићу, 12. 10. 1939.

да је Народно представништво у том тренутку било распуштено, Министарски савет је имао право да путем уредби мења постојеће законе и доноси нове „уколико то захтевају јавни интереси". Стога је министар правде у свом одговору потврдио надлежност Министарског савета, уз услов да се документ накнадно поднесе на сагласност новом сазиву Народног представништва.[117] У духу сређивања односа либерализовано је и кретање људи на обе стране, а све чешће су размењиване ђачке екскурзије.[118] Одмах након Хитлерове инвазије на Пољску чланице Балканског пакта су показале спремност на извесне територијалне уступке како би и Бугарску привукле у своју организацију, али је фебруара 1940. оборена влада Кјосеиванова. Софија је постала „осетљивија" на мишљење Немачке и Совјетског Савеза, обећавајући својим новим патронима да ће и даље успешно одолевати „удварању" Балканског пакта, те да ће одбити сваку понуду за привредну сарадњу.[119]

* * *

Ипак, ситуација у региону се компликовала. Италија се након етиопске авантуре потпуно окренула Балкану настојећи да увуче и Југославију у игре око деобе Албаније. Драгиша Цветковић тврди да је Стојадиновић насео на игру свог интимуса грофа Ћана, па је тако јануара 1939. приликом заједничког лова на зечеве у Бељу пристао на поделу Албаније![120] Већ крајем наредног месеца на Косову и у западној Македонији растуране су мапе Велике Албаније, с намером да припреме становништво за италијанску инвазију. Југословенске власти су се ограничиле на дипломатску акцију и гомилање снага дуж албанске границе.[121] Почетком априла 1939. из кругова албанске емиграције у Паризу су стизале гласине да ће Италија готово сигурно окупирати Албанију. Истовремено, амерички посланик у Тирани је обавестио свог колегу у Паризу да је Ахмед Зогу одбио Мусолинијев захтев да Албанију стави под италијански протекторат и дозволи довођење италијанског гарнизона од 20.000 војника. Штавише, Зогу је наредио префекту Валоне да раздели оружје народу и бори се до последњег човека у случају италијанске инвазије. Француски обавештајци су већ знали да се у Бриндизију концентрише 20.000 војника али су сматрали да ће они бити послати у Либију.[122] Албанија се затварала увођењем превентив-

[117] АЈ, 63–3/1939, пов. арх., Лазар Марковић Александру Цинцар-Марковићу, 25. 11. 1939.

[118] АЈ, 66–109–349, начелник Одељења за наставу Министарства просвете Председништву Министарског савета, 30. 3. 1939. Марта 1939. Министарство просвете је издејствовало попуст гимназијалцима из Ловеча од 75% приликом железничког транспорта, као и повољне цене смештаја и исхране.

[119] J. Hoptner, *n. d.*, str. 178–179.

[120] Драгиша Цветковић, „Рат или пакт", *Д. Цветковић – њим самим*, стр. 410. Стојадиновић наводно о томе није имао смелости известити кнеза Павла што је (неопрезно) учинио Галеацо Ћано.

[121] Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, стр. 167, 174.

[122] АЈ, 334–4–18, л. 964, стр. пов. бр. 537 од 7. 4. 1939. Југословенски посланик у Паризу је сматрао да зарад „угрожених животних интереса на Балкану" Југославија треба по сваку цену да спречи

не цензуре за све штампане ствари из иностранства, док је Зогу већ законом из 1937. изменио све географске називе и топониме у „чиста арбанска имена".[123]

На Велики петак 1939. италијанска армија је са копна, мора и ваздуха напала и заузела Албанију, па се Југославија тако нашла потпуно опкољена. Једина веза са „слободним светом" остао јој је Солун са својим пристаништем.[124] Италијанска инвазија је била муњевита. Зогу се након безуспешних преговора о примирју спремао за бекство, док је над Албанијом кружило 400 италијанских авиона који су бацали летке позивајући Албанце да искажу непослушност остацима владе. У року од два дана Италијани су заузели све албанске луке и градове, основали привремену владу од седам Албанаца и три Италијана, а припремом избора за уставотворну скупштину требало је створити илузију о албанској самосталности. Ипак, понуда албанске круне италијанском крању фактички је значила персоналну унију и прикључење Албаније Италији.[125]

Иако је предлог команданта Треће армијске области генерала Јечменића о коришћењу тренутка италијанског напада за ревизију границе у подручју Дебра, Охридског и Скадарског језера одбијен у Генералштабу,[126] Југославија се убрзо спремала за окупацију северне Албаније. Војни министар је априла 1939. издао наредбу команданту Вардарске армије да све три дивизије (Зетску, Косовску и Вардарску) припреми за „снажно надирање" ка Тирани из правца Подгорице, Призрена и Дебра. Командант Вардарске армије био је овлашћен да на заузетој територији смењује управне власти и поставља одане људе и жандармерију, које би му обезбедиле банске управе Зетске и Вардарске бановине. Од њега је захтевано да „уз доста такта и обзира" разоружава месно становништво, али и да га употребљава за послове снабдевања и транспорта. Свака јединица је морала имати макар по једно лице које је владало албанским и италијанским језиком. Упоредо са припремама за окупацију северне Албаније министар војске је 6. априла наредио строжу контролу албанске границе и јаче концентрисање жандармерије и обавештајних служби у граничном реону. Истовремено, Главни генералштаб је разрадио елаборат за окупацију северне Албаније (под шифром *Д. М. И.*) којим су до детаља подељена задужења војним јединицама. Међутим, већ 7. априла италијанска војска је муњевито ушла у Албанију и наредног дана стигла до Тиране. Тиме је југословенска акција онемогућена пре него што је и спроведена прва мобилизација јединица Вардарске армије. Поврх свега, запоседањем источне обале Јадрана Италијани су принудили југословенско војно руководство да још више развуче своје снаге и у потоњем ратном сукобу води борбу на сва четири фронта. Бојазан да ће пресецањем комуникација у долини Вардара доћи до стварања заједничког

италијанско искрцавање у Албанију. Уколико би до тога ипак дошло, југословенске трупе је требало послати све до Шкумбе и Корче и тиме натерати Италијане да се повуку из албанских лука.

[123] АЈ, 66–72–187.

[124] *Д. Цветковић – њим самим*, стр. 410–411.

[125] Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, стр. 177–179.

[126] *Исто*, стр. 174.

италијанско-бугарског фронта показала се оправданом, само што су се на овом правцу уместо бугарских појавиле немачке снаге.[127]

Већ у јулу 1939. италијански лист *Fashizmi* је, подстакнут „срећним" решењем албанског питања, оживео идеју о успостави трансбалканске железничке линије Рим–Валона–Истамбул. На основу царинске уније између Италије и Албаније од 20. априла 1939. трговачка размена је била упрошћена и ефикаснија, а захваљујући возу-шлепу роба би у одличном стању прелазила Јадран. При том се царинске одредбе које су се односиле на бродове не би примењивале на овај воз, а с обзиром на интересе албанске привреде, пруга је морала кренути од Валоне на север до Фиерија и поља италијанског петролеумског друштва, те долином Деволија до корчанског поља. Пруга би преко овог поља избила на Охридско језеро и тунел кроз планину Томорицу како би се домогла северног краја Преспанског језера где би се везала са битољском железничком станицом. „Претресање питања да ли пруга треба да има као мету Истамбул или Црно море није актуелно. Од главне је важности да међународни пут за Исток пође из Рима и да Рим поново добије своју императорску функцију", каже се у тексту листа *Fashizmi* који је превео југословенски посланик у Тирани.[128] Крајем октобра 1940. Мусолини је напао Грчку, што је југословенски врх посебно забринуло због могућности да падне Солун. Иако неутрална, Југославија је помагала грчку војску храном и ратним материјалом из својих магацина на албанској граници, где је истовремено концентрисала своје трупе.[129]

У Бугарској је поново оживела активност „македонствујућих", ако је судити по извештајима југословенског посланства у Софији, које је помно пратило бугарску штампу.[130] Септембра 1940. славило се враћање Добруџе Бугарској, али није било толико излива ревизионизма колико га је било у Собрању. Говорило се да је питање Добруџе само прва етапа у решавању осталих балканских проблема. Примећено је одсуство сваке мере и самохвалисаво писање о светој бугарској земљи и дивном небу, те легендарно храброј војсци, часном, трезвеном и силном бугарском духу итд. Сличним тоновима одисали су и

[127] „Direktiva ministra vojske i mornarice komandantu Vardarske armije za okupaciju severne Albanije aprila 1939. godine", dok. 49, *Aprilski rat*, str. 196–204.

[128] АЈ, 148–7, Југословенски посланик у Тирани Иван Вукотић Политичком одељењу МИП, 21. 7. 1939. Наиме, инжењер Ђакомо Гуономо је још 1916. поднео реферат инжењерском друштву у Напуљу под насловом „Отрант – тачка везе балканских железница". Пројекат је имао за циљ везивање Рима са Блиским истоком преко валонског залива помоћу нарочитог ферибота који би шлеповао воз између Отранта и Валоне. Међутим, да би се идеја спровела у дело требало је изградити још 160 км пруге која би спојила Валону и Битољ. Тиме је требало избећи претовар робе из вагона у лађе, уштедети трошкове складиштења у пристаништу итд.

[129] *Д. Цветковић – њим самим*, стр. 414–415.

[130] АЈ, 334–8–28, л. 767. У првом реду се мислило на Стефана Јанакијева који је својевремено довео Павелића и Перчеца у Софију. Он се вратио из Берлина и ступио у службу Симеона Бурева, одржавајући везе са студентима из Вардарске бановине. Бурев је иначе био шеф одсека за странце у софијској полицији и за кратко време је стекао ексклузивне некретнине, захваљујући уцењивању тамошњих Јевреја. Са бугарским комунистима је био у вези и извесни инжењер из Струмице, а вође ВМРО су добиле задатак да у име немачког интереса „успавају Југославију".

званични комуникеи бугарске Треће армије приликом окупирања појединих добруџанских зона. Уз непрекидно „ура“ и развијене заставе војска се кретала ка Добруџи, а објављена је и фотографија бугарског официра како у галопу сече сабљом црно платно, симболично постављено на дотадашњој граници са Добруџом. У величању храбрости бугарске војске тамошња штампа се устремила на српску бригаду која је у бици за Добрич приликом одступања, наводно побила све мушко становништво. Истицање бугарске солидарности са Немачком имало је форму бахате претње њеним суседима. Истовремено, већина бугарских листова је славила тренутак у коме Немачка ређа победе трудећи се да исправи неправду створену „духом Клемансоа“.[131]

Њујорк тајмс је јула 1940. објавио чланак свог дописника из Скопља о разбуктавању бугарофилске пропаганде на тлу Вардарске бановине, али и активностима немачких и британских обавештајних служби на подручју Егејске Македоније. „Пропагандна гужва у овом традиционално турбулентном сектору још увек није експлодирала“, тврди амерички дописник и додаје како је Југославија завела политику чврсте руке. Као доказ томе говори о новом бану, бившем комити из Лесковца (!?),[132] који је био послат у Скопље да укаже људима на узалудност борбе за независну Македонију и „стави тачку на македонски нонсенс“. Доба службовања новог бана обележено је активностима Партије за македонску слободу која је лецима поручивала грађанима да се стрпе до победе Немачке и Италије. И страни конзули у Скопљу су примећивали да се ВМРО повампирио, али су већу опасност по државу видели у групи „антисрба“, састављеној од ситних трговаца и чиновника са снажним бугарским националним осећањем, који су прижељкивали завођење бугарског или италијанског протектората над Македонијом. Дописник њујоршког листа је у трећу групу антидржавних елемената сврстао бугарофилски настројене сељаке који су искрено веровали у Македонију до Солуна и за све лоше ствари упирали прстом у Београд. Посебан проблем били су комунисти, најжешћи критичари економског стања у држави и заговорници њене совјетизације. Само постојање ових „различитих чинилаца нереда“ деловало је опасно, а атмосфера потпуног колапса државног ауторитета илустрована је слабим сигналом београдске радио-станице и чињеницом да је цело Повардарје слушало програм из Софије. Из сеоских транзистора се орила бугарска народна музика, што је остављало утисак како се ближе дани поновне бугарске власти.[133] Команда Граничне трупе је такође слала извештаје о појачаним активностима функционера ВМРО. Иван Михајлов је приликом свог боравка у Италији новембра 1940. покушао да заинтересује италијанску владу да финансира један македонски одред састављен од грчких Македонаца који би деловао са албанске стране

[131] AJ, 334–8–28, л. 600, 601, Посланик В. Милановић МИП, 27. 9. 1940.

[132] Мисли се на бана Живојина Рафајловића који је био родом из ваљевског краја, али су га служба и женидба одвели у Врање (а не Лесковац).

[133] AJ, 38–378–528, C. L. Sulzberger, „Propaganda Floods Macedonia; Belgrade Curbs Autonomy Talk“, *The New York Times*, 30. 7. 1940.

према Грчкој. Сличан притисак челници ВМРО су вршили и на италијанског посланика у Софији али је овај био прилично резервисан по питању македонског одреда који би издржавала Италија. Упркос томе, македонски емисари су већ прикупљали добровољце с променљивим успехом, а целом акцијом око формирања одреда руководио је професор Никола Стојанов, директор Македонског научног института.[134]

До заоштравања међунационалних односа на Балкану довели су и агресивни наступи локалних идеолошких сродника националсоцијализма и фашизма. Румунски диктатор Антоанеску је предлагао Рајху почетком 1941. да би било добро створити „слободну Македонију" у коју би ушло и „румунско", тј. цинцарско становништво. Стога је освајање западне Македоније које би извела италијанска војска у Румунији доживљавано као „ослобођење 7-800.000 македо-Румуна", „директних наследника Рима". Са друге стране, према документу Албрехта Хаусхофера из јесени 1941. Бугари су морали бити потпомогнути због своје наклоности Рајху, те би им стога морале припасти Вардарска Македонија и Слободна лука у Солуну. Стара Србија са Црном Гором и новопазарским санџаком би, према његовој процени, још дуго времена остали жариште немира.[135] Југословенске власти су покушавале да амортизују растуће непријатељство, па су јануара 1941. намесници краља Петра II одликовали неколико бугарских званичника и новинара орденом југословенске круне и светог Саве.[136]

Када су понтонски мостови код Рушчука на Дунаву били готови, у бугарском Собрању је постављено питање југословенског држања поводом предстојећег преласка немачких трупа, али је посланик Н. Николајев више бринуо о унутрашњем непријатељу: „Ми дајемо пушке и митраљезе онима који припремају социјалну револуцију. Када сам путовао са мобилистима, констатовао сам да сада у возовима путују агитатори расула".[137] У самој Софији је било мало дисонантних тонова поводом уласка Немаца у Бугарску. Тамошњи комунисти су били скептични поводом амбициозних немачких планова, па је тако бугарски интелектуалац Тодор Павлов у разговору са др Филипом Атанасовим изразио уверење да ће Немци изгубити рат, те да Совјети неће интервенисати чак и ако Немци буду заузели Дарданеле. Атанасов је био мишљења да су се Руси и Немци споразумели а да је незадовољство Бугара било лако објаснити, пошто је на дан немачког упада стигло 16 совјетских бродова са брашном у

[134] „Izveštaj Štaba Granične trupe od 26. novembra 1940. komandantu 8. pododseka o akciji organizacije VMRO", dok. 321, *Aprilski rat*, str. 945–947.

[135] Milan Ristović, *Nemački „novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991, str. 62–63, 84–85.

[136] AJ, 334–8–28, л. 663, Указ о одликовању, 24. 1. 1941. Међу одликованима су били: Георги Серафимов, генерални секретар Председништва бугарске владе, Јордан Мечкаров, шеф пресбироа бугарског Министарског савета, Тодор Кожухаров, уредник софијског *Слова*, Сотир Јанев, уредник софијског *Днеса*, Антониј Николов, директор листова *Днес* и *Вечер*, Михаил Георгиев, аташе за штампу при бугарском посланству у Београду и Стефан Дамјанов, новинар из Софије.

[137] *Глас Југа*, бр. 109, 22. 2. 1941, стр. 1.

Варну. Он је проценио да Совјети нису били војнички спремни за рат, те да би до евентуалног руско-немачког сукоба могло доћи тек пошто Немци заузму Мосул и тиме престану да зависе од бензина који је стизао из СССР-а.[138] О атмосфери у Бугарској након уласка Немаца оставио је живописно сведочанство југословенски посланик у Софији. Марта 1941. бугарска престоница била је у полумраку: радње и хотели свели су осветљење на минимум, на угловима улица светлуцале су љубичасте лампе као путокази, док су лакшу оријентацију пешака и возила у случају тоталног замрачења омогућавали у бело прекречени ивичњаци тротоара и углови зграда. Преко дана софијске улице би живнуле због присуства бројних немачких војника и официра којих је из дана у дан било све више. И радознали Бугари су се све више кретали улицама дивећи се „гољамој сили на Третија Рајх" и радознало пратећи моторизоване јединице како пролазе кроз Софију и иду ка турској, грчкој и југословенској граници. Немци су нормално посећивали продавнице и ресторане, премда су се далеко слободније понашали у Румунији. Стога је бугарски министар унутрашњих дела издао наређење среским начелницима да стоје на услузи немачкој војсци, третирају је као своју и одлучно сузбијају свако „вештачко расположење" према њој. На листама за мобилизацију избеглице из Југославије су се у рубрици „народност" морале определити за једну од три опције – Србин, Хрват или Словенац. Тих дана у Софији се са нарочитим занимањем читала београдска штампа пошто Југославија још увек није била приступила Тројном пакту. Режимски људи су били поштеђени војске, али не и лекари и железничари, док су комунисти распоређивани по логорима. На сваком кораку осећали су се нервоза и несташица због које је домаће становништво било принуђено да купује конзерве од немачких војника. Бугарски војници су видно захладнели односе са Немцима, па их више и нису тако радо поздрављали као на почетку. Како је време одмицало и грађанство је било све мање предусретљиво, премда је било доста германофилски настројених Бугара који су клицали својим моћним савезницима. Омладина је била махом фашистички оријентисана иако није била мобилисана нити распоређена по логорима. Свој став су изражавали цртајући по Софији кругове са крстом и акронимом *И. Р. Н. Б.* (*Идемо у рат за нову Бугарску*).[139]

Интегрално југословенство и македонско питање

Да процес југословенског уједињења није био проста хемијска реакција „која се може изводити по утврђеној формули", били су свесни и савременици Краљевине СХС/Југославије који су властима замерали што су у пракси брже решавале него што су круцијелна решења адекватно припремале. Занемарујући

[138] AJ, 334–8–28, л. 668, посланик у Бугарској В. Милановић – МИП, 12. 3. 1941.

[139] AJ, 334–8–28, л. 666, 667, Софија, 8. 3. 1941.

психолошке и моралне чиниоце у народу, творци и носиоци југословенске унитарне идеологије су допринели да она остане пусти идеал: „Она (југословенска идеологија) није никад била израз широког пука, правог народа, него само једног танког слоја интелигенције, добронамерне и видовите, али неутицајне у масама“.[140]

Наиме, искуство вишенационалних држава је показало да је централизам био мање успешан облик државног уређења него ли локална аутономија. Осим тога, ако је локална аутономија била заснована на географском а не националном принципу, онда је она као по правилу бивала далеко ефикаснија од федерализма утемељеног на националности.[141] У македонској историографији четврта деценија 20. века представља период самоосвешћивања, отрежњења и формирања критичке свести о националној и етничкој посебности Македонаца. Томе је допринело ступање на сцену нове генерације која се ослободила заблуда и страхова својих родитеља, као и нестанак са сцене обе фракције ВМРО. У подели земље на бановине препозната је илузија и узалудан покушај мешања различитих народа и мањина ради стварања јединствене југословенске нације.[142]

Македонско питање које се генерисало још под турском управом и сазревало током двадесетих година очито је улазило у нову фазу. Методе заговорника македонске индивидуалности су еволуирале, али не и одговор државе. Генерал Милан Недић је у разговору са Иваном Мештровићем изјавио како би пре било какве заједнице са Бугарима требало потпуно посрбити Македонце, за шта је предвиђао 25 година: „Може бити да су Македонци јаки и вриједни, али држава ће бити јача од њих, па нешто милом, а нешто силом. Држава може употријебити једно или друго, већ према потреби. Сила мијеси и ствара нације, господине Мештровићу, па ће тако и наша држава од Македонаца направити и добре грађане и добре Србе, а ово задње, разумије се, мора претходити првому.“ Мештровић му је одговорио да би било хуманије „приљубити“ Македонце држави кроз економски и културни развој, на шта је генерал узвратио да су на том простору биле далеко важније жандарске карауле дуж бугарске границе. Видно изнервиран, Мештровић га је подсетио да му је и Милан Ракић својевремено изнео сличне погледе критикујући систем здравствених станица које је по Јужној Србији подизао Андрија Штампар. „Истина је да је пјесник био оштрији од вас“, обратио се вајар генералу Недићу, „јер је рекао да те постаје спашавају арнаутску и бугарску дјецу, да их буде више умјесто да их буде мање“. На то му је Недић узвратио како тај несрпски народ не треба да нестане, већ га само треба „преваспитати“.[143]

---

[140] Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda*, Banja Luka – Beograd, 1997, deo XXV, preuzeto sa elektronskog izdanja: http://www.rastko.org.yu/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/7_25_l.html

[141] I. Banac, *n. d.*, str. 40.

[142] И. Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна“, стр. 471–473.

[143] Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969, str. 176–178.

Својеврсна прекретница на којој се нашло македонско питање може се временски ситуирати у почетак 1929. године када је највећи део политичког естаблишмента био заокупљен могућим преуређењем државе. Светозар Прибићевић је, попут Мештровића, сматрао да ће „српство" придобити Македонију само идејом слободе и напредне културе а никако силом и ванредним мерама: „Ако српство мисли да у слободном натјецању у Македонији може бити побијеђено, то значи да не вјерује у своју снагу и српске предности, у своју мисао и у своје послање... Треба дати предаха Македонцима, измученима разним пропагандама и угњетенима режимом безгранична насиља и нецивилизиране срамотне самовоље. Треба да се Македонија узмогне прибрати и учврстити како би могла испунити своју улогу у југославенској заједници."[144]

Загребачке пунктације (1932) нису децидно помињале Црногорце, муслимане и Македонце, премда су језичким мањинама била гарантована њихова права, док су македонско питање постављале само српске политичке странке. Земљорадничка левица се залагала за федерално преуређење земље „на основу народности" и уједињење са Бугарском, при чему је Македонија требало да буде засебна покрајина. Радикали су управо због тога у загребачким пунктацијама видели „скривену тежњу" да се Хрвати хомогенизују, а Срби поцепају на више јединица (Босну, Црну Гору, Србију, Војводину „и можда Македонију").[145]

Да је шестојануарска диктатура доживела крах примећивали су и британски аналитичари, дипломате[146] и незваничне личности, попут Ситона Вотсона. Они су сматрали да је, у складу са европским и британским интересом за очувањем југословенског јединства, требало начинити компромис и југословенску државу преуредити тако што би се састојала из пет федералних јединица. *Јужна Србија* је у тим плановима требало да буде део Србије са посебном аутономијом. Компромисни споразум Удружене опозиције и Сељачко-демократске коалиције потписан у Фаркашићу (1937) промовисао је народни суверенитет као основу државне организације и тиме додатно узнемирио власти. Стога је кнез Павле одбио да „прими на знање" потписани споразум док је у штампи поведена кампања против „издајника" који су заговарали принцип три народа са три суверенитета. Ипак, стварањем Бановине Хрватске принцип државног централизма био је и формално напуштен, устукнувши пред начелима националне посебности и федерализма. Питање евентуалне српске територијалне јединице, у оквиру које је виђен простор читаве Вардарске бановине, било је предмет учесталих страначких калкулација, али и амбициозне анализе којом су се бавили чланови Српског културног клуба. Настојећи да предухитре тенденције за даљом територијалном дезинтеграцијом земље, уми-

[144] S. Pribićević, *n. d.*, str. 128.

[145] М. Радојевић, *Удружена опозиција*, стр. 31, 33. Иван Мештровић сведочи да је Аца Станојевић у разговору са краљем Александром предложио укидање Вардарске, Дунавске и Зетске бановине и њихово припајање Србији (*Исто*, стр. 34, нап. 80).

[146] *Britanci*, II, str. 80. У извештају британског посланика из 1932. се напомиње да југословенске народе није заокупљала идеја окончања јединства већ облика у коме би се оно боље материјализовало.

ре српско јавно мњење и очувају трансферзалу Дунав–Морава–Вардар, српски интелектуалци и политичари су новембра 1939. започели рад на пројекту „Српске земље". Нацрт је предвиђао да у састав Српске земље са седиштем у Скопљу, уђу простори Врбаске, Дринске, Моравске, Зетске и Вардарске бановине, али је италијански напад на Грчку и ратни пожар на Балкану спречио изношење овог питања пред Министарски савет.[147] Овај план је предвиђао да бановине из којих је требало да буду састављене *Српске земље* добију статус области, при чему би дотадашња бановинска седишта остала њихови политички центри. Области су, према овом (неостваренom) пројекту, задржавале надлежност свих послова из бановинског делокруга.[148]

* * *

Индикативни су међународни погледи на македонско питање који су у већем броју случајева формирани у срединама са јаком македонском и бугарском емиграцијом. Канадски *Глоуб* је поводом непрекидних инцидената на бугарској граници писао да је његово решење лежало у троуглу Југославија–Бугарска–Грчка. Дописник је приметио да је било лако Американцима и Канађанима да се завале у своје фотеље ликујући што је рат прошао, када је на југоистоку Европе још увек кључало („увек је било тешко одржати мир на Балкану", тврди он). У истом тексту Македонци су представљени као потомци Александра Великог чији национални идентитет још увек није био препознат у модерном свету, док се о македонском питању говори као о могућем узроку новог рата на Балкану.[149] Амерички *Поуст Диспеч* је 1929. у опширном тексту писао о бугарским комитама који су, позајмивши средњовековни гламур, романтику и авантуризам, водили „суву" политику са врло реалним и прагматичним циљем. Ипак, комитске чете су представљене као анахроне и преживеле групе из претходних векова које су убијајући државне органе и нелојалне сељаке сејале атмосферу терора по Балкану. Са друге стране, лист повлачи паралелу са организацијом *Уједињење или смрт*, те бугарским тајним друштвима међу којима је била најутицајнија група *Кубрат*.[150]

Међутим, македонска штампа у емиграцији била је изузетно утицајна и делотворна. Текст *Македонског дела* који је говорио о масовним хапшењима у градовима Вардарске бановине, убиству тројице студената и тромесечном билансу од 26 самоубистава узрокованих полицијском тортуром пренеле су водеће светске новине.[151] Софијска *Македонија* је извештавала 1931. да су

[147] Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 174–177, 192, 205–209.

[148] B. Petranović, M. Zečević, *n. d.*, str. 434–435.

[149] AJ, 38–372–522, *Globe*, Toronto, 21. 3. 1930.

[150] AJ, 38–372–522, *Post Dispatch*, St. Louis, 1. 9. 1929. Тајна организација *Кубрат* је била састављена од официра који су имали нарочиту церемонију иницијације: седели су за столом, пробадали своје вене и скупљали крв у сребрни пехар који су потом испијали. Сви су се ословљавали по бројевима, пошто се нису смели међусобно познавати по имену.

[151] AJ, 38–372–522, *The Daily Worker*, New York, 25. 9. 1929.

југословенске власти узалуд утврдиле границу ка Бугарској бодљикавом жицом, јер комитама који су били фанатични ентузијасти није сметало чак ни да дигну у ваздух неку банку и под њеним развалинама нађу смрт.[152] Бугарски медији су оптуживали југословенске власти да су тзв. контра-чете састављале од проверених криминалаца.[153] Са друге стране, британски посланик у Београду је упозорио да је стасала нова генерација „четника", састављена од младих, незапослених људи сумњивог карактера који су систематски охрабривани од војног врха и Богољуба Јевтића, стекавши репутацију „најмљених политичких гангстера".[154]

Власти Краљевине Југославије су прилично ажурно пратиле активности ВМРО и њених истакнутих припадника, као и преласке познатих личности преко границе. Када су тројица адвоката, међу којима и Глигорије Анастасијевић, побегли у Бугарску, јавности је предочено како ће их Бугари плаћати да клеветају Србију.[155] На захтев Илије Шуменковића, од југословенског посланика у Софији је стигао телеграм о идентитету неких припадника ВМРО. Манојло Поп-Димитров је био универзитетски професор и председник Организације западних крајева која је имала развијену комуникацију са Женевом, радећи на интернационализацији македонског питања.[156] Било је познато и да су браћа Вељановић из Ресна држала кафану *Балканико* у Буенос Аиресу у којој су се окупљали македонски емигранти,[157] као и да је један од моћнијих финансијера македонских сепаратиста био кавадарски трговац Шукрија Еминовић.[158] Јавна је тајна била банда браће Никифоров која је на бугарској територији држала на окупу 48 разбојника разних националности – Бугара, Македонаца, Грка, Турака, Румуна, Албанаца, Срба, Црногораца, Јермена, а међу њима је био и по један Хрват, Италијан, Финац, Рус, Баварац и Мађар![159] Власти су биле нарочито ревносне приликом праћења „унутрашњег непријатеља", па је тако доцент Филозофског факултета у Скопљу Алексије Јелачић умало настрадао због своје креативности. Наиме, он је јануара 1935. у Прагу одржао „левичарско" предавање иако га је тамо послао Централни прес-биро Министарског савета. Замерено му је што је у склопу свог предавања о толеранцији у Вардарској бановини као илустрацију приказао фотографију двојице сељака православне и муслиманске вере како сложно и заједнички стрижу вуну овцама![160]

[152] AJ, 38–418–569, *Македония*, София, 31. 10. 1931.

[153] AJ, 38–378–528, *Заръя*, София, 26. 9. 1932. Навођен је пример извесног среског начелника Иванчевића, „развратника" познатијег под надимком поп Шанио, који је од локалних беспосличара образовао контра-чету и харао селима под изговором да јури бугарске комите. Мушко сеоско становништво које би одбило да му се прикључи морало је да плати по 200 динара откупнине.

[154] *Britanci*, II, str. 474–475.

[155] *Вардар*, бр. 108, 10. 8. 1933, стр. 1.

[156] AJ, 334–8–28, л. 556, југосл. посл. у Софији Нешић Министарству иностраних дела 24. 8. 1929.

[157] *Вардар*, бр. 81, 7. 5. 1933, стр. 3.

[158] R. Škrijelj, *n. d.*, str. 213.

[159] AJ, 38–418–569, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 25. 10. 1931.

[160] AJ, 66–79–223, 9. 1. 1935.

Неповерење према свему што долази из Бугарске било је присутно на свим државним нивоима. После разорног земљотреса који је марта 1931. погодио Повардарје, свој долазак у Вардарску бановину је најавило неколико научника из Бугарског комитета за геодезију и геофизику. У издавање дозвола за њихов боравак укључило се више југословенских министарстава која су наложила „специјалну пратњу" за потенцијално опасне госте.[161] Осим научника, под специјалним режимом били су и културни радници. Када је маја 1935. управа скопског Народног позоришта позвала у госте бугарског певача Рајчева, МУП је забранио одржавање концерта под изговором да је било забрањено доводити бугарске националисте у Скопље.[162] У случају објављивања разних демографских анализа, ствари су третиране ригидније. Крајем 1937. Министарство унутрашњих послова је упознало министра просвете са забраном објављивања било каквих статистичких података о националним мањинама без њиховог одобрења.[163]

О атмосфери опсадног стања у царибродском крају писало је више бугарских листова. Железничке пруге су биле под јаким стражама, а свако кретање из једног места у друго забрањено. Југословенски војници су наводно пуцали у свакога ко би прешао пругу у Цариброду, иако је она пресецала варош, а свако кретање по насељу после 18 часова било је забрањено, чак и лекарима у случају хитних интервенција. Сумњу је изазивао сваки сусрет два човека по дану, док је грађанима било забрањено путовање у Ниш и Пирот, било да се радило о пословним или приватним разлозима. Људи су хапшени и нестајали без трага, као што је био случај са двојицом житеља Градине.[164]

Македонска емиграција је била прилично јака у Аустрији, што се може претпоставити и на основу писања тамошње штампе. Јануара 1931. бечки *Фрајхајт* је писао о „хиљадама убистава и силовања у Македонији" која су извршиле југословенске власти. Апел Гене Велеве, која је побегла из Југославије да би пробудила међународну савест, пренео је и бугарски лист у Женеви. Оптужујући Лигу народа да је „упорно глуха институција", Велева је изнела низ навода којима је покушала да поткрепи своју тврдњу о терору у Македонији. Уз податак да су 52% становништва Вардарске Македоније чинили Бугари, она је говорила о затварању бугарских школа и лицеја, те масовној појави силовања македонских жена. Штавише, тврдила је да су Македонке биле приморване да се разводе и удају за српске жандарме: да би дошло до брака између досељених српских чиновника и локалних жена, жандарми и државни службеници су наводно силовали младе девојке како би их тиме приморали на брак. Осим тога, породицама убијених је брањено да носе црнину, тврди ова македонска

[161] AJ, 66–79–222.

[162] AJ, 66–79–223, 22. 5. 1935.

[163] AJ, 66–99–283, 29. 12. 1937.

[164] AJ, 38–418–569, *Западни покраини*, 4. 2. 1931.

активисткиња.[165] Наравно, требало је доста напора да се неутралише штетно дејство и одијум који је у домаћој али и светској јавности изазивало деловање разних четничких и националистичких удружења. Сваког Петровдана (12. јула) по Вардарској бановини су организовани тзв. четнички дани, а главна „звезда" таквих скупштина у Битољу и Скопљу 1933. био је Коста Пећанац.[166]

Посете краља Александра Скопљу имале су за циљ, између осталог, да на неки начин подигну ниво „озбиљности" државне управе која је из године у годину еродирала. Југословенска идеја је све теже парирала растућем аутономизму који су почели заговарати и неки државни чиновници. Међутим, краљево лично присуство у „Душановом граду" обично није излазило из препознатљивог клишеа: чим је 9. октобра 1930. стигао на скопску железничку станицу, он се у пратњи бана Лазића и генерала Недића запутио ка Официрском дому. Потом је ненајављен обишао Учитељску школу, чије је питомце, упркос комунистичком имицу те установе, назвао „апостолима народног јединства". Након посета Великој медреси и Соколском дому краљ се придружио принцу Павлу у разгледању скопске панораме, гласно размишљајући о пошумљавању околине Скопља. Потом је приређен ручак у краљевском возу на коме им се придружио врховни аграрни повереник Вељa Димитријевић.[167] И маја 1933. краљ Александар је боравио у Скопљу: прво је посетио зграду Народне банке и нову школу Цар Душан, а потом Трговачку академију, Музеј Јужне Србије, Куршумли хан и аеродром, после чега се вратио у Нишку бању на лечење.[168] Крајем маја 1934. краљ се поново обрео у Скопљу, овога пута поводом Духова и скопских свечаности, којима је присуствовало око 60.000 људи. У крипти Храма славе било је сахрањено 3.200 војника а краљ је у свом говору подсетио да је 1918. извршено „нераздруживо повезивање Мораве и Вардара".[169]

* * *

Пласирање државне пропаганде преко штампе било је скопчано са проблемом традиције штампаних медија у Вардарској бановини који је био одраз економског и културног нивоа друштва југа. Непостојаност штампе се може илустровати судбином *Службеног листа Вардарске бановине* који је од 1936. излазио у суженом обиму као додатак *Вардара*. Иначе, лист *Вардар* је 1932. покренуо Милан Јовановић Стоимировић и излазио је у нешто мање од 5.000 примерака, при чему је две трећине одлазило на претплатнике. Након Стоимировићевог одласка на нову дужност у Београд *Вардар* је у пословном смислу посустао.

[165] АЈ, 38–418–569, „Српске грозоте: хиљаде убистава и силовања у Македонији", Београд, 1. 1. 1931. Гена Велева даље тврди да ју је извесни Петровић („шеф политичке службе") покушао силовати током разговора у канцеларији, док је његов колега наводно убио једну девојку пошто се претходно над њом изживљавао.

[166] *Вардар*, бр. 101, 16. 7. 1933, стр. 4; бр. 69, 26. 3. 1933, стр. 4.

[167] *СЛВБ*, бр. 28, 11. 10. 1930, стр. 4.

[168] *Вардар*, бр. 86, 25. 5. 1933, стр. 3.

[169] *Вардар*, бр. 226, 31. 5. 1934, стр. 6.

Од локалних новина каквим-таквим континуитетом у излажењу могли су се похвалити тетовски *Глас Пологa*, *Скопски гласник* и *Лесковачки гласник*. Сам Стојадиновић је покушао да покрене штампу у Вардарској бановини па се крајем 1938. појавио као финансијер *Битољских новина*.[170]

Није стога необично што македонска историографија придаје повећи значај активностима културно-уметничких друштава. У Загребу је 1935. основано друштво *Вардар* на челу са Киром Миљовским ради ширења истине о Македонији и упознавања са њеним „истинским границама". Чланови *Вардара* су се упознавали са рефератима Коминтерне који су третирали македонско питање, растурали летке по градовима Вардарске бановине и сл. Јула 1936. друштво *Вардар* је донело „Резолуцију за Македонију" у којој је потенциран тежак економски и политички положај Македонаца. Промовисање овог документа на терену је организовано кроз екскурзију, али је члановима Друштва забрањен улазак у Радовиште и Струмицу.[171] Као битан интерпретатор радничког покрета представљан је *КУД Абрашевић* који је преко песме и других сценских наступа будио „класно-револуционарну свест Македонаца". По увођењу дикатуре друштво је распуштено, али је већ 1933. реорганизовано заслугом К. Рацина. Како је 1940. Вардарска бановина била преплављена демонстрацијама и штрајковима *Абрашевић* се брзо повезао са СКОЈ и КПЈ. Организовани су излети у околину Скопља где су дељени леци, агитовало се по селима, због чега је исте године друштво било забрањено.[172] Од почетка шестојануарске диктатуре па до Другог светског рата на простору Македоније се појавило неколико левичарских организација чији су програми били конкретнији и прецизнији од самих македонских комуниста. Једну од њих су формирали средњошколци 1932, чија је литерарна секција прерасла у Македонску омладинску револуционарну организацију. Овај „кружок" се залагао за све облике македонске индивидуалности, укључујући признавање македонске нације и језика, али је и он врло брзо откривен и ликвидиран.[173]

После 1930. студентски покрет у Вардарској Македонији ушао је у нову фазу појавом Македонског народног покрета (МАНАПО). Организација је настала у пролеће 1936. као дело загребачких студената из Македоније и умногоме је била повезана са активностима поменутог друштва *Вардар*. Подсећања ради, чланови *Вардара* су се старали о социјалним потребама македонских студената у Загребу, о упознавању хрватске јавности са животом Македонаца у Вардарској бановини итд. Друштво је издавало лист *Наш весник* на македонском језику чији је први број изашао крајем марта 1937. и одмах био забрањен. Управо у то

[170] Б. Симић, *Пропаганда*, стр. 129–130.

[171] Драгица Митрова, „Културно-уметничките друштва во вардарскиот дел на Македонија меѓу двете светски војни како легална форма на отпорот", *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми*, Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 години, Скопје, 2000, стр. 217–220. Амблем *Вардара* се састојао из латиничног слова В у квадрату симболизујући поделу Македоније на три дела.

[172] Д. Митрова, „Културно-уметничките друштва", стр. 220–226.

[173] И. Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна", стр. 485/486.

доба, под утицајем КПЈ развијао се МАНАПО, а иницијатива за оснивање била је пренета из Загреба у Београд, одатле у Скопље. Његови политички циљеви били су формулисани августа 1936. у Охриду на скупу студената Македонаца из свих југословенских универзитетских центара. Поред општих опредељења за федерализацију Југославије, учесници су прогласили своју организацију отвореном за људе свих националности и вероисповести који су били за признање македонске нације и Македоније као посебног историјског ентитета. Сходно томе, студенти су очекивали да Македонија постане посебна федерална јединица у југословенској краљевини, а њихов покрет би се на демократски начин залагао за „слободу, хлеб и мир". Наравно, међу програмским начелима били су национална и верска толеранција, али и отвореност за сарадњу са разним политичким партијама демократске оријентације. Македонска историографија указује на „смисао за реалност" македонских студената који су се пробудили у доба јачања антифашистичких снага у Европи дајући тиме свом покрету и међународни смисао. Истовремено, МАНАПО је кроз наизглед мале кораке (афирмацијом етнокултуролошких особености Македоније) систематски крчио пут амбициозним политичким циљевима. Већ на општинским изборима децембра 1936. МАНАПО се појавио са својим кандидатима у Прилепу и једној преспанској општини у форми независне листе, али је њихов трик онемогућен. Стога су „манаповци" подржали опозиционе кандидате и тиме покушали да утичу на гласачко тело Вардарске бановине.[174]

Процес афирмације македонске посебности захуктавао се и у 1937. години. Овога пута главни актери били су припадници грађанског слоја који су стасавали у оквиру једне режимске организације. Наиме, Југословенска омладина Вардарске бановине је основана 1931. са циљем да „национално васпитава" и кроз предавања пропагира југословенски дух.[175] Сходно новим политичким околностима ово режимско удружење је 1934. преименовано у Југословенски препород[176] који је свега две године касније поново угашен. Део те омладине, тзв. препородисти су јуна 1937. покренули часопис *Луч*, али је држава од самог почетка покушала да их „превентивно" маргинализује премештањем чиновника-лучиста у друге бановине.[177]

Један од оснивача и власник *Луча* био је Ђорђе Киселиновић, родом из Охрида где је завршио егзархијску и средњу школу. Активно је писао књижевне радове, преводио стране ауторе, издавао листове, а пажњу скопске полиције скренуо је на себе тек пошто је са истомишљеницима покренуо часопис *Луч*, који су финансирале присталице македонске аутономије. Директор скопске гимназије Стојан Зафировић је посумњао у његову оданост држави када је априла 1937. почео да живи изван града и дружи се са младим, „деструктивним"

[174] *Исто*, стр. 487–489.

[175] АЈ, 66–79–223, 5. 2. 1933.

[176] Према новинару *Вардара* Југословенска омладина Вардарске бановине је променила име у Југословенски препород већ средином новембра 1933. године (*Вардар*, бр. 142, 14. 11. 1933, стр. 1).

[177] АЈ, 37–51–315, л. 161, Бан Новаковић Милану Стојадиновићу, 15. 5. 1938.

људима. Иначе, од покретања првог броја *Луча* јуна 1937, па до новембра исте године изашло је регуларно пет бројева, што је власти додатно учврстило у уверењу да су ти млади људи имали стабилну и редовну финансијску помоћ. Осим тога, државни органи су уочили две струје интелектуалаца који су се окупљали око *Луча* – једна од њих је означена као „национално исправна група", па је извесно одлагање акције забране листа зависило од тога која ће фракција надјачати. Пажњу власти лист је скретао својим текстовима којима је у завијеној форми пропагирао „локални говор" и истицао индивидуалност „нашег" интелектуалца и човека. Сматрало се да је директна последица новог помодарства било то што су скопски ђаци у свакодневном животу почели све чешће да причају „локалним жаргоном". Посебно провокативно могло је изгледати и то што је читава халабука око прославе 25-годишњице ослобођења Јужне Србије у часопису *Луч* прошла потпуно неопажено, како су истицали његови уредници, да не би кварили штимунг из претходних бројева.[178]

Одговорни уредник *Луча* био је Борис Арсов (Борисав Арсић), доктор правних наука са Сорбоне и шеф Трговинског одељења банске управе који је у име групе својих колега изразио жељу да ће њихови текстови кроз обиље материјала допринети да се што боље упозна човек са југа – како његов економски положај тако и његово размишљање и осећања. За ову својеврсну ревизију антропогеографских сазнања и „буђење народне енергије за савладавање предстојећих тешкоћа" била је у плану мобилизација свих интелектуалаца са југа, како су говорили. Иначе, сама група није била кохерентна: ту је било високих функционера бановинског управног апарата (Александар Цветковић), али и чланова Македонске омладинске тајне револуционарне организације (Димитар Ђузелов). Кроз текстове објављиване у *Лучу* могуће је препознати три основне тежње: да се кроз историјске и културне прилоге подигне национална самосвест читалаца, да се укаже на тешку економску ситуацију у земљи и разлоге одсуства македонске интелигенције из јавног живота, те да се демонстрира жилавост Македонаца упркос покушајима њихове асимилације. Појава овог часописа уздрмала је и сам врх бановинске управе, због чега је тражена смена бана Марка Новаковића који је „дозволио" да се *Луч* толико разграна. Бранећи сопствени положај Новаковић је оптуживао своје потчињене службенике, тако да су Цветковић и Арсић удаљени из Скопља, а часопис забрањен 20. маја 1938. после свега седам објављених бројева.[179]

Значај лучистичког (националног) покрета огледао се на више нивоа – од практичне потребе нормирања македонског језика и његове афирмације у свакодневном животу, до озбиљне политичке ревалоризације македонског питања. Жестоке реакције режима у Београду, али и у Софији, потврђују да су

[178] АЈ, 66–99–289, стр. пов. бр. 47, Начелник Просветног одељења Вардарске бановине Министарству просвете, 18. 11. 1937. Киселинов(ић) је радио као егзархијски учитељ после чега је у Одеси завршио филозофију и 1920. ступио у југословенску наставничку службу предајући српски језик и народну историју. Као и већина просветних радника неколико пута је премештан у Црну Гору и Ћуприју, да би потом завршио у Скопљу.

[179] И. Катарциев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна", стр. 490–494.

носиоци „лучизма“ прилично вешто трансформисали незграпне методе ВМРО у прихватљивији вид борбе за македонску еманципацију. Томе су погодовале измењене друштвене околности, као и јачање комунистичког покрета, који је преплавио школски систем. У војним круговима се сматрало да су комунистичку пропаганду „пресађивали“ из Пећи и Београда црногорски учитељи, те да је један од узрока њихове несметане агитације било „лежерно“ поступање власти. Посебан проблем представљали су студенти из Вардарске бановине који су се школовали у Београду: „После завршених студија Београду, уместо да се враћају запојени државним идејама југословенства, они се враћају са сепаратистичким настројењима, као комунисти и противници и незадовољници садашњег стања и државног поретка. И уместо да шире патриотизам и љубав у народу у родном крају према држави, они се понашају као најгори противдржавни елементи и то врло опасни“.[180]

Већ крајем маја 1938. у кабинету министра унутрашњих послова Корошеца се расправљало о „извесној акцији“ међу ускомешаном македонском интелигенцијом жељном озваничења македонског језика. Просветни инспектор Цветан Ђорђевић је упозорио министра да су се припадници ВМРО после званичног распуштања организације пребацили на легалан терен, те да су се посредством полузваничног бугарског радија несметано обраћали „Бугарима из поробљених крајишта“. Према његовој тврдњи, резултати су постали забрињавајући „зато што се не обраћа као раније пажња на чиновништво, нарочито на учитеље и свештенике“, као и због непостојања адекватне покрајинске штампе. Заменик шефа ЦПБ-а је образложио потребу „добре штампе“, а начелник Министарства унутрашњих послова упознао присутне са ефектима дејства бугарског радија. О анационалној акцији су говорили и остали учесници дебате указујући на сумњиву делатност посланика Мите Димитријевића који се према тзв. кочанском извештају априла 1938. састао са Глигором Маневим кога је својевремено Суд за заштиту државе осудио на 12 година робије као активног члана ВМРО. Представник Министарства иностраних послова је изнео своје уверење да је легална акција ВМРО потицала пре из Загреба него из Софије.[181]

Јула 1938. скопски економиста Страхиња Арсић је предлагао Стојадиновићу одстрањивање „србомана“ из Повардарја, тј. педесетак „патентираних националиста“ који су до Конкордата били чланови ЈНС- дајући лажне извештаје из Скопља. Захваљујући њиховом деловању млађи и школовани људи су, понесени сопственом бедом и етикетирани као бугараши, тражили спас у емиграцији и из револта приступали тајним тројкама и петоркама остављајући своје животе по шпанским бојиштима. Арсић се посебно заложио за легализацију гео-

[180] „Predstavka Ministarstva vojske i mornarice od 28. oktobra 1940. ministru prosvete o lošoj prosvetnoj politici u Makedoniji“, dok. 288, *Aprilski rat*, str. 864.

[181] AJ, 37–22–174, л. 340, 341, Записник са конференције одржане у МУП 31. 5. 1938. Састанку у Корошецовом кабинету на коме се расправљало о националним приликама на југу присуствовали су генерални секретар Друштва Светог Саве др Хаџивасиљевић, начелник МУП-а Драгослав Лазић, начелник МИП Милоје Смиљанић, заменик шефа ЦПБ-а Бошко Богдановић и др.

графског појма Македонија како се тамошњи људи не би више осећали „да су у заједници негирани и потискивани“.[182]

Значајан центар из кога је актуелизовано македонско питање био је Загреб. У септембру 1938. делегација Македонаца на челу са доајенима скопског студентског процеса из 1927. године (на коме је Павелић наступао као адвокат одбране) предала је Влатку Мачеку текст меморандума, при чијем су читању, наводно, сви присутни заплакали. Мачек је бришући сузе обећао своју помоћ и подршку македонском народу, али уз ограду да су „његова старачка леђа исувише оптерећена народним бригама“.[183] Македонски студенти су почетком децембра 1939. намеравали да искористе предавање археолога Николе Вулића, познатог по текстовима о потреби негирања македонског имена, за разговор са њим у Загребу. Уз помоћ својих хрватских колега македонски студенти су спречили предавање и „приморали“ професоре Вулића и Јована Радоњића да разговарају са њиховом делегацијом коју су предводили Коста Рацин и Љупчо Арсов. Вулић их је убеђивао да су они само македонски идеалисти и жртве заблуде, док је Радоњић њихове захтеве за признањем македонског језика упоредио са случајем кајкавског наречја.[184]

Први покушај повезивања са комунистима и активирања локалне партијске организације начињен је јуна 1939, када је на саветовању КПЈ у Шмарној Гори одлучено да се партијска организација у Македонији реформише. У ту сврху партијски врх се обратио Македонцима кроз декларацију „КПЈ и македонско национално питање“, истичући њихову националну и културну посебност. Чини се да је реактивирање Комунистичке партије у Македонији дошло у прави час јер је МАНАПО, као нестраначки покрет исцрпљених могућности и слабе руководеће инфраструктуре, био на измаку снаге. У првој половини 1940. партијска организација са секретаром Методијем Шаторовим-Шарлом на челу развила је своје месне одборе у 16 већих насеља. За разлику од уобичајене партијске фразеологије, македонски комунисти су се бавили конкретним социјалним проблемима, што делимично илуструје податак да је током 1940. организовано 16 штрајкова од којих су неки трајали и по 40 дана. Демонстрације поводом прославе годишњице Илинденског устанка биле су инспиративна прилика за (комунистичку) мобилизацију људи свих нација и вероисповести. Партијски пропагандни материјали редовно су садржали слогане којима је величана слободна и независна Македонија, док је на проширеном пленуму македонских комуниста јануара 1941, приликом разматрања извештаја делегата са Пете земаљске конференције, наглашено да је борба за пуну равноправност и слободу подразумевала и отцепљење Македоније у самосталну државу. Избијање Другог светског рата поново је на дневни ред до-

[182] АЈ, 37–22–174, л. 343–346. Према Арсићевом мишљењу, сваку употребу појмова *Јужна Србија, Јужносрбијанци* је требало заувек избрисати и заменити називом *Југословени из Македоније*: „Не толико назив, колико људи који су то спроводили (осећа) се према овоме велика одбојност“.

[183] АЈ, 37–22–174, л. 349.

[184] И. Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна“, стр. 502/3.

нело питање версајских граница, а самим тим и ново сагледавање македонског питања.[185]

* * *

Крајем тридесетих година мењале су се методе и однос власти према националним приликама у Вардарској бановини, а еволуирали су и погледи старих четника. За 25-годишњицу Народне одбране у Јужној Србији у Скопљу се нашао Илија Трифуновић Бирчанин, који је, говорећи о потреби оживљавања предратног национализма, истакао како се он залаже за „дефанзивни национализам".[186] У анонимном писму из јуна 1940. које је један бивши народни посланик и пензионисани пуковник упутио Драгиши Цветковићу изнети су занимљиви погледи на македонско питање. Дух сепаратизма је преплавио Македонију, док је омладина била антидржавно настројена и „за нас изгубљена", каже пуковник. Обузети психозом сопствене привремености, чиновници нису ни покушавали да прописно реагују што је стварало утисак о безвлашћу, надолазећим судбоносним тренуцима и политичким преокретима који измичу контроли. Многи прикривени аутономаши почели су јавно да говоре оно за шта су претходних деценија били сумњичени.[187] Скопска жандармеријска чета се исцрпљивала у непрекидном праћењу и ослушкивању комуниста, јавно протестујући што је морала да хапси ђаке, док су се њихови идеолошки васпитачи, иначе професори Филозофског факултета и Учитељске школе, слободно шетали градом.[188]

О драматичним променама политичке климе у Вардарској бановини сведочио је и сенатор Каламатијевић. Према његовим речима, у Штипу су некада скоро сви славили славу, да би се крајем тридесетих година масовно вратили „ранијем Имендану". Против Каламатијевића су се сви окренули те се причало како ће на његово место доћи инжењер Димитрије Карацић, који је у више наврата због отвореног сепаратизма премештан у Шабац и враћан на место шефа Техничког одељења Вардарске бановине. Штавише, уочи последње прекоманде у Шабац он је изјавио да ће се вратити као „гувернер Македоније". У Прилепу готово да и није више било Срба па су старог школског надзорника Перу Димитријевића, као раритет, прозвали „Пера Србин". Софијски радио је у

[185] *Исто*, стр. 504–509.

[186] *Вардар*, бр. 153, 9. 12. 1933, стр. 2.

[187] АЈ, 138–7–51а, л. 675, анонимно писмо Драгиши Цветковићу, 8. 6. 1940. Прилепски аутономаш Ћента се на седници Трговачке коморе пред око шездесет већника залагао за препуштање државне управе Македонцима истовремено тражећи од бана разрешење Трговачке коморе у којој су седели само „декларисани Срби". Борис Арсов(ић), који је као лучиста смењен па враћен на функцију у банској управи, јавно је прозивао сенатора Каламатијевића како је он остао једини Србин! Бивши охридски посланик Чорбевић се у разговору са председником тамошњег окружног суда дотакао немачке окупације напоменувши како му је тадашњи хлеб помешан са сламом био слађи од југословенског белог хлеба.

[188] Izvod iz izveštaja Skopske žandarmerijske čete za februar 1940. o aktivnosti komunista u Skoplju, dok. 178, *Aprilski rat*, str. 572–573.

Вардарској бановини имао јачи сигнал од београдског и по цео дан је емитовао вести, предавања и обраде македонских песама, које су најављиване као бугарске песме из Охрида и Прилепа. У крушевској гостионици чиновници нису смели слушати београдски програм јер су се присутни бунили и пуштали Софију, тако да је гостионичар затварао локал пре девет сати увече, када су емитоване вести из Београда. Девојке по кућама и деца по улицама све чешће певају песме „Бог убио Енглију и Француску, зашто нам узе слободну Македонију", „Бог да живи велику Германију која ће нам дати слободну Македонију", „Моме, мори моме, кажи докле је Македонија? Македонија, Македонија је од Ниша, преко Куманова, Штипа, Кочана, па све до Егејског мора" и сл. Новоосновано друштво „Сељачка самопомоћ" било је такође састављено од самих аутономаша.[189]

Средином маја 1940. професор Епаминонда Јовановић је на скопском скупу баштована величао Хитлера, црвену Русију и Димитрова као спасиоце угњетене македонске мисли. Уместо листа *Јужна Србија* покренуте су новине *Наша реч* које су уређивали комуниста Дејан Алексић и судија Хаџиманевић, форсирајући македонски дијалекат, бугарски језик и комунизам. Покренут је и муслимански лист на латиници *Наша домовина* који је уређивао један чиновник вакуфске дирекције, како се тада сматрало, ради преоријентације тамошњих муслимана од Срба ка Македонцима. Судија Хаџиманевић је био члан управе друштва „Планинар" (у коме није било „правих Срба") који је у почетку финансирала банска управа, на иницијативу подбана Цветковића и скопског градоначелника Михајловића. Постојала је бојазан да је државни новац (80.000 динара) отишао на стварање мреже повереника који би се са „парашитистима" угнездили у позадинске редове југословенске војске. „Планинарци" су непрекидно путовали по бановини, а министар Алтипармаковић их је снабдео телефонским инсталацијама од Попове шапке до Тетова. На „разоран рад" питомаца скопског дома ученика упозоравали су и неки средњошколци, на шта се директор није обазирао. Чинило се да је државни новац све чешће улаган у организације које су поткопавале темеље саме државе. Македонијом су у то доба кружиле гласине како ће уследити превратток кога ће сви Срби бити ликвидирани, због чега је маса света, махом чиновника, почела да се исељава у северне бановине. Кроз скопски парк се пролазило уз пуно нелагодности и провокација, па је чак и сам бан признао да му је тамо псована „спрска мајка", али да му закон није давао могућност за заштиту.[190]

Почетком августа 1940. министру просвете су стизале информације од анонимног „Јужносрбијанца" о ширењу аутономистичких, тзв. илинденских летака које су штампали федералисти, тј. комунисти („федералистичка гру-

[189] АЈ, 138–7–51а, л. 676, анонимно писмо Драгиши Цветковићу, 8. 6. 1940. На челу Сељачке самопомоћи био је управник Државне ергеле Бора Атанацковић, иначе Ваљевац, док су чланови били професор Епаминонда Јовановић, који је у време Ускрса отворено пропагирао слободну Македонију, затим директор дирекције шума и руда Љубомир Марковић, познати комуниста и вишеструки затвореник Васа Стефановић, поменути Димитрије Карацић, судија Хаџиманевић и др.

[190] АЈ, 138–7–51а, л. 677. „Свуда се јавно псује српска мајка, а деца певају – дај Србину банчицу, па му ... мајчицу".

па је само филијала компартије"). У овом прегледу ситуације указано је на ломове који су били присутни међу самим федералистима: скопски адвокат Антоније Грубишић је искључен из комунистичке партије а на сцену су ступили млади „јастребови" из Скопља – адвокат Василије Стевановић и трговачки помоћник Стевче Хаџи-Арсић. Тобожњи летак ВМРО је заправо био дело Михајла Михајловића, који је већ годину дана био у интернацији. У свим аутономистичким и комунистичким групама по Вардарској бановини осећало се присуство италијанских агената, а Михајловић и Глигор Поп-Атанасовић су сматрани једнима од њих. Поред тога, било је приметно да су старе српске породице убрзано продавале своја имања и селиле се на север, што је додатно стварало психозу панике.[191]

Међутим, чинило се да су чак и водећи људи у банској управи „ишли уз длаку" македонским сепаратистима. Подбан Цветковић је свако поподне у скопским посластичарницама *Милка* и *Европа* разговарао на македонском дијалекту са аутономашима, истовремено избегавајући друштво српских професора и чиновника. Један од Македонаца је на питање „дошљака" из Србије – да ли би клали Србе уколико дође до промене државног уређења – одговорио да сигурно не би као Срби седели скрштених руку двадесет година. Становници српске националности су осећали потребу да се сами организују у Повардарју, па је један Србин из Тетова завапио бившем народном посланику: „Спасавајте док још није касно. Дајте само чврсту а поштену руку и доследност у националној политици. У Тетову нас је још само неколико српских кућа".[192] Да су аутономаши били укорењени у самим структурама власти сведочи и избор особља скопског градоначелника Михаиловића – новембра 1938. он је узео за кандидата Мачековог пријатеља Спиру Китинчевића кога је Пижон већ био уклонио са земљорадничке листе. Стојадиновић је на своју листу уврстио контроверзног битољског лекара др Робеа и бившег војводу Мину Станковића, тада резервног капетана друге класе.[193]

Утисак о регуларности прилика у Македонији подстицан је и одржаван на разне начине. Током септембра и октобра 1940. млади краљ Петар је са својим братом од стрица Александром обилазио манастире по Јужној Србији уз велики публицитет у штампи.[194] Ипак, Милан Стојадиновић је имао оригиналније методе промовисања југословенства. Чинио је то зналачки промовишући своје економске успехе или спретно кокетирајући са њима. Приликом посете Санџаку пуцале су прангије у његову част, а нарочито бучно било је приликом отварања пута Пљевља–Дурмитор.[195] Осећај непосредности развијао је укључивши и своју супругу Аугусту у свакодневне активности: маја 1937. „прва

[191] АЈ, 138–7–51а, документ од 10. 8. 1940. „Јужна Србија брује од алармантних гласова", тврди анонимус који се потписао као „Један Јужносрбијанац".

[192] АЈ, 138–7–51а, л. 678.

[193] АЈ, 37–51–315, л. 217, 240.

[194] *Глас Југа*, Божићни број, Скопље 1940, стр. 1.

[195] *Вардар*, бр. 593, 25. 9. 1935, стр. 1.

дама“ је кумовала једном авиону скопског аеро-клуба разбивши флашу о елису новог четвороседа.[196]

Стојадиновић је користио сваку прилику да потцрта значај јужних крајева у југословенском, али и балканском контексту. „Пут за Анкару води моравско-вардарском долином“, биле су његове речи које је изустио сишавши на скопску станицу 23. фебруара 1938. Дописник ЦПБ-а је забележио и „класични осмејак на пријатном лицу г. Стојадиновића“ док је то изговарао. Након церемонијалног дочека председник владе је са архитектом Ђорђевићем, кога је повео са собом из Београда, обишао ново здање железничке станице и на лицу места извршио неке корекције (нпр. ресторан је спуштен са спрата у партер). Састанак у возу са баном Новаковићем и новим градоначелником Скопља Јовановићем био је предвиђен за елаборацију даље грађевинске активности у Вардарској бановини. Разговарало се о зидању банске палате, која је по пројекту премашивала 15 милиона динара, премда је питање земљишта и кредита било коначно решено. Стојадиновић је обећао помоћ за регулацију речног корита Вардара и „изразио жељу“ да се на централном тргу подигне монументална палата Хипотекарне банке. Након тога, кроз Скопље је до краја 1938. требало да прострује међународни пут Београд–Солун. „Објавите то“, рекао је самоуверено председнику скопске општине.[197]

Дочек Стојадиновића на железничкој станици у Скопљу 1937 (АЈ, ОЗФ 74-5-1237)

[196] *Јужни весник*, бр. 3, 15. 5. 1937, стр. 3. За разлику од претходне праксе давања „косовских“ имена летелицама, нови авион је назван једноставно – „Скопље“.

[197] АЈ, 38–10–39, телефонски извештај шефа кабинета бана од 24. 2. 1938.

Почетком децембра исте године у елитној згради Официрског дома је отворена изложба „Три године владе др Милана Стојадиновића". Била је то идеална прилика да се скопско грађанство подсети на плодове политике која је, стављајући економију изнад свакодневних друштвених тензија, обесмишљавала сваку помисао на значај „некаквих" националних посебности унутар тако моћног југословенског организма. За прва три дана изложбу је посетило скоро 20.000 људи, након чега је, попут путујућег позоришта, пресељена у Битољ. Првог дана изложбе у Скопљу средњом салом Официрског дома су продефиловали заменик бана са начелницима одељења, командант Треће армијске области, градоначелник, директори државних установа, сенатори, конзуларни кор, те црквени великодостојници свих вероисповести. Изложбу је отворио председник ЦПБ-а Министарског савета Коста Луковић нагласивши да је трогодишња Стојадиновићева влада захваљујући својим дометима била „посебна епоха и у животу Јужне Србије". Потом је детаљно побројао све резултате од којих би се многи, истина, могли приписати и неким претходним владајућим гарнитурама. Свеједно, презентација начичкана импресивним бројкама деловала је у том тренутку свакако охрабрујуће: вишеструко увећање обрадивих површина, јавни радови „великог опсега", грађевинска експанзија, изградња мреже путева и водовода, покретање индустрије, електрификација...[198] Пола године касније сам Драгиша Цветковић је у Скопљу у својству премијера изјавио како је према Јужној Србији вођена погрешна политика због које је тамошњи свет изгубио поверење у државу. То није било тешко закључити на основу стања „болесне" привреде којег су му презентовали локални индустријалци.[199]

Парламентарни и политички живот

Молим вас, понашајте се како треба,
нисмо у Народној скупштини!
(судија Уцовић током председавања
судом у Београду 1936. године)[200]

Крајем прве деценије постојања југословенске државе било је очигледно да је законодавна функција парламента подбацила, што се огледало првенствено у неуједначености правних система дотадашњих историјских покрајина који су и даље егзистирали. Првих година диктатуре (1929–1931) отишло се у супротну крајност па је активност шестојануарске владе Петра Живковића била сконцентрисана на фабриковање бројних закона и уредби, те њихових измена и допуна, тако да се на крају није знало које су одредбе биле важеће а које

[198] AJ, 38–10–39, телефонски извештај дописника ЦПБ из Скопља од 3. 12. 1938.

[199] *Политика*, 31. 5. 1939, стр. 5–6.

[200] *СБНС*, 5. ред. саст., 16. 12. 1936, стр. 204.

не. После серије закона којима је учвршћиван режим диктатуре чинило се да је влада дезоријентисана и да није знала куда даље. Чехословачки посланик у Београду је марта 1930. сликовито поредио законодавни рад шестојануарског режима са млином који више није имао шта да меље.[201]

Припреме за прелаз на уставни поредак биле су завршене још априла 1931. али је, према сведочењу В. Маринковића, краљ одложио чин проглашења како се у јавности не би стекао утисак да је даровање устава било израз његовог тренутног страха од слома диктатуре у Шпанији. Осим тога, требало је инсистирати на спонтаности и уверити јавност да је октроисање устава било доказ успешно обављених задатака шестојануарске политике. Устав од 3. септембра 1931. је оставио законодавну власт у рукама краља, иако је предвиђао дводомно народно представништво, коме није дато чак ни буџетско право. Влада је била директно одговорна краљу а не народном представништву, због чега је било јасно да ће све три функције власти остати у рукама монарха. Све ове мере модификације диктатуре, укључујући и покушај оснивања Југословенске радикално-сељачке демократије, као да су служиле скретању пажње становништва са свакодневних социјалних тегоба на попуштање режимских стега и ревитализацију политичког живота.[202] У очима британског посланика у Београду догађаји из 1931. наговештавали су постепено напуштање диктатуре. Штавише, сматрао је разборитим одуговлачење са реинсталирањем парламентаризма како предузете мере либерализације политичког живота не би превазишле „могућност нације да их прихвати".[203]

Период монарходиктатуре био је формално окончан октроисањем устава од 3. септембра 1931. Овај потез био је готово изнуђен у околностима велике економске кризе, политичких тензија, али и притисака и „сугестија" који су стизали од француских и чехословачких савезника. Устав је предвиђао да законодавну власт врше краљ и дводомно народно представништво, састављено од Сената и Народне скупштине. Представници Народне скупштине бирани су на општим изборима, а половину чланова Сената постављао је краљ, док су остали кандидати бирани посредним путем сваких шест година.[204] У интерпретацији Светозара Прибићевића октроисани устав је задржао читаву државну арматуру, тј. све ригидне наредбе диктатуре – о укидању слободе штампе, права збора и договора, независности судова, поштанске тајне, наредбу о депортовању и интернирању грађана, о ванредном суду за заштиту државе и др. Чланови скупштине и Сената нису уживали имунитет, а у случају мимоилажења ове две институције проблем је директно решавао краљ. Осим тога, политичке стран-

[201] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 80–83.

[202] *Исто*, стр. 112, 326.

[203] *Britanci*, II, str. 81.

[204] В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, str. 200; Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 144; *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1835–1941*, Београд, 1987, стр. 255–258.

ке су могле постојати и деловати само уз одобрење министра унутрашњих послова.[205]

Свега недељу дана након проглашења новог устава донет је Закон о изборима на основу кога је требало 8. новембра 1931. директно изабрати 306 народних посланика, од чега 37 са простора Вардарске бановине.[206] Овим законом уведени су јавно (усмено) гласање и тзв. земаљске изборне листе које су својом компликованом процедуром прикупљања потписа елиминисале појављивање било које од прешестојануарских странака. Тиме су предстојећи избори добили обележје референдумског изјашњавања о јединој, владиној листи Петра Живковића, састављеној од дисидената прешестојануарских партија. С обзиром на то да на изборима није учествовала опозиција, најављена обнова парламентаризма остала је још за извесно време само илузија.[207] Карактер изборног закона и предстојећих избора сликовито је описао Воја Маринковић, изјављујући како ће он сигурно бити изабран без обзира на вољу бирача („па гласали ви за мене или не“).[208] Носилац владине листе је уочи избора упутио лично писмо сваком бирачу са позивом да изађе на гласање, док су на терену те пошиљке разносиле сеоске старешине. Упркос томе, званични податак о излазности на нивоу земље (67,25%) указивао је на велику апстиненцију бирача, што је све заједно са тактизирањем око напуштања диктатуре (начином доношења устава и фамозног изборног закона, те спровођењем самих избора) разочарало политичке кругове у иностранству.[209] У Вардарској бановини је на изборе изашло 72% бирача, што је било нешто изнад југословенског просека. Већа излазност остварена је само у Дринској, Моравској и Зетској бановини.[210]

Сергије Димитријевић тврди да је увођењем јавног гласања настао период отворене куповине гласача. Широм Вардарске бановине ординирали су људи који су јавно капарисали гласове и после добијене потврде о гласању дотичног бирача, исплаћивали остатак суме. Тако је режимски кандидат у власотиначком срезу Риста Ранђеловић потрошио стотине хиљада динара на чашћавање бирача, а сваки купљени глас је плаћан између 50 и 500 динара.[211] Новембарски избори за Народну скупштину су у Вардарској бановини протекли релативно мирно и њихови резултати су, према речима власти, показали „тесан додир“ шестојануарског режима са народом. После учесталих позива из државног врха да се гласа за идеју југословенског национализма и кандидате земаљске листе Петра Живковића, на митровданским изборима 1931. у Вардарској бановини

[205] S. Pribićević, *Diktatura*, str. 104.

[206] И. Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна“, стр. 474. Катарџиев наводи број од 306 скупштинских мандата што се разликује од званичних података.

[207] Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 145.

[208] S. Pribićević, *Diktatura*, str. 94.

[209] Ђ. Ђуровић, „Наш изборни систем на делу“, *Јавност*, бр. 22, 15. 6. 1935, стр. 505; T. Stojkov, *Opozicija*, str. 115–117.

[210] *СГКЈ* (1934/35), Београд, 1936, стр. 436–437.

[211] Сергије Димитријевић, *Прилози из историје Лесковца 1929–1941*, Лесковац, 2003, стр. 39.

је од 387.184 уписаних бирача гласало 279.326, па се тако међу 307 народних посланика у југословенском парламенту нашло и 38 представника кандидованих на простору Вардарске бановине.[212] (Подаци *Статистичког годишњака* за 1934/35. говоре пак да је са простора Вардарске бановине изабрано 37 посланика у Народну скупштину, која се састојала из 305 посланичких места). Оно што је јако занимљиво, од тих 37 посланика са југа њих 13 (35%) је и раније имало част да седи у посланичким клупама што и није тако висок проценат у поређењу са осталим бановинама. Најмање кандидата са посланичким стажом бирано је у Врбаској и Зетској бановини (по 20%), а највише у Дунавској (43%), Моравској (43%) и Приморској бановини (40%).[213]

У Лесковцу је са режимске земаљске листе уклоњен (будући бан Вардарске бановине) Живојин Рафајловић због сукоба са Централном банком, која му наводно није изашла у сусрет када је његово предузеће било пред банкротом. Уместо њега на листи се нашао бивши радикал и члан управе Трговачке банке Тодор Тонић.[214] Кандидат демократа био је тамошњи школски надзорник Никола Динић, али је убедљиву победу однео адвокат Тонић и ушао у парламент.[215]

Учешће посланика са југа у скупштинским телима било је најблаже речено дискретно. Милослав Стојадиновић се жалио како су народни представници из Вардарске бановине мистериозно брисани из скупштинских одбора, након чега су остала свега двојица у финансијском одбору.[216] Народна скупштина је требало да почне са правим радом тек 11. јануара 1932, након формирања другог дома, тј. по обављеним изборима за Сенат.[217]

Установа сената, која је у другим земљама постојала као „конзервативна цитадела", уведена је не би ли се извршна власт додатно осигурала од варљивих одлука непослушног представничког тела. Сенат се састојао од 96 чланова чији је мандат трајао шест година. Према Октроисаном уставу краљ је могао да именује исти број сенатора колики је и посредно биран (48), чиме је добио могућност да ефикасно спречи усвајање сваког закона који би мимо његове

---

[212] *СЛВБ*, бр. 101, 14. 11. 1931, стр. 1; бр. 104, 5. 12. 1931, стр. 4. У југословенски парламент су ушли следећи представници из Вардарске бановине: Александар Буквић, Борис Христић, Никола Марковић, Димитрије Поповић, Александар Аксентијевић, Арса Фотирић, Драгомир Станојевић, Гоброслав Јовичић, Марко Петровић, др Тома Смиљанић, Димитрије Бешировић, Јован Довезенски, Милош Драговић, Стаменко Стошић, Ставра Трпковић, Душан Антонијевић, Игњат Стефановић, Мита Димитријевић, Теодосије Лазаревић, Тодор Тонић, Милутин Крстић, Јордан Бабамовић, Методије Ципушевић, др Драгутин Костић, др Илија Шуменковић, др Милослав Стојадиновић, Миладин Величковић, др Драгољуб Јевремовић, Хаџи Тодор Димитријевић, Јевтимије Поповић, Василије Трбић, Вељко Вељковић, Петар Марковић, др Тома Фиданчевић, Михајло Каламатијевић, Хаџи Љуба Патрногић и Крста Стрезовић. Према списку актуелних народних посланика из 1934. међу њима је било и име Зарије Крстића који је изгледа накнадно ушао у парламент (AJ, 74–221–316, л. 202–203, *Списак лица предвиђених за позив на ручак у Официрском дому на дан освећења Храма славе 27. маја 1934. године*).

[213] B. Petranović, M. Zečević, *n. d.*, 1986, str. 330.

[214] С. Димитријевић, *Прилози из историје Лесковца*, стр. 23.

[215] Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, *Историја Лесковца*, Београд, 1992, стр. 189.

[216] *СБНС*, 4. ред. саст, 10. 11. 1932, стр. 35.

[217] *Britanci*, II, str. 42.

воље прошао кроз Народну скупштину.[218] Код избора сенатора није био усвојен систем земаљске листе као код избора народних посланика, већ су бановине представљале посебне изборне јединице. Осим тога, за подношење кандидатских листа у бановинама било је потребно сакупити најмање педесет предлагача са изборним правом за сенатора, што ће рећи да су сенаторе бирали народни посланици, председници градских и сеоских општина, те бански већници. Другим речима, влада није морала стрепети ни од те друге половине сенатора коју су бирали државни чиновници.[219] Сенатори који су 3. јануара 1932. изабрани за Вардарску бановину били су: Васо Богојевић, поседник и бански већник из Тетова, Петар Костић, пензионисани професор из Призрена, Трајко Хаџи-Бошковић, скопски трговац, Спира Хаџи-Ристић, скопски индустријалац и председник трговачко-индустријске коморе, и др Џафер Сулејмановић, лекар из Тетова. Краљевим указом од 9. јануара 1932. за сенаторе је именовано још 28 људи, међу којима су били Јован Алтипармаковић, битољски адвокат, Милутин Драговић, земљорадник из Лебана, и Сефедин Махмудбеговић, поседник из Пећи. Спира Хаџи-Ристић је изразио жаљење што је међу 74 сенатора било једва 10% стручних привредника, закључивши песимистички како неће бити разумевања за изградњу пруге која би спајала Котор и Јужну Србију за снабдевање Црне Горе житом.[220] Из лесковачког среза у Сенат је ушао Ђура Крџалић као члан владајуће ЈНС.[221]

Упоредо са кулминирањем економске кризе 1932. започета је кампања формирања Југословенске радикално-сељачке демократије, па стога не чуди што су локални зборови често коришћени за испољавање нагомиланог незадовољства. Политички агитатори нове странке су, познајући стање на терену и бојећи се народног гнева, избегавали да пред људима хвале режим и владу већ су чинили потпуно супротно.[222] Злоупотреба државне имовине у партијске сврхе илустрована је изнајмљивањем 62 воза за развожење учесника митинга ЈРСД-а у Нишу на коме се у пролеће 1933. окупило више од 200.000 људи.[223] Љуба Давидовић је писао Аци Станојевићу како је критика нишког збора била идеална прилика за покретање шире заједничке антирежимске кампање.[224] Јуна 1933. обустављена је истрага против сенатора Милутина Драговића кога је један скопски пензионер тужио за утају 50.000 динара намењених водоводу.

---

[218] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, str. 200. Јуна 1933. Сенат је краљевским декретом проширен за још седам места (*Britanci*, II, str. 176).

[219] „Сенатски избори", *Јавност*, бр. 2, Београд, 26. 1. 1935, стр. 17–18; *Britanci*, II, str. 39.

[220] *СБС*, ванред. саз. за 1932, књ. I, бр. 1, стр. 1. претх. саст., Београд 1932, стр. 2–3; I/3, 3. претх. саст., стр. 8, 11; I/4, 4. претх. саст., 15. 1. 1932, стр. 11; I/13, 9. ред. саст., 25. 2. 1932, стр. 89–90. За председника Сената изабран је др Анте Павелић са 66 гласова од укупно 69 колико их је гласало.

[221] *Историја Лесковца*, стр. 189.

[222] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 327.

[223] *СБНС*, 47. ред. саст, 8. 6. 1933, стр. 33; 48. ред. саст, 9. 6. 1933, стр. 60–62.

[224] Lj. Boban, *Kontroverze*, str. 74. О нишком збору ЈРСД и ангажману управно-полицијског апарата у његовој организацији: Милица Бодрожић, „Образовање Југословенске радикално-сељачке демократије", *Историјски гласник*, бр. 2–3, Београд 1964, стр. 82–83.

Његов брат Милош је био међу оним народним посланицима који су се крајем 1932, у доба раслојавања ЈРСД-а, приклонили Хоџериним „борбашима“ безуспешно покушавајући да разгранају нову странку у лесковачком крају.[225]

Током 1933. је дошло до извесног ублажавања Закона о избору народних посланика (1931) који је предвиђао да кандидатска листа мора бити потписана у свим изборним срезовима. Према новим прописима били су довољни потписи 30 предлагача из половине административних срезова. Осим тога, победничкој кандидатској листи је следовало 3/5 свих посланичких мандата, али и право да расподели преостале 2/5 међу својим котарским кандидатима. Тиме је створена могућност да за посланика буде изабран неко ко је на изборима добио десетину гласова, а не противкандидат са „губитничке“ листе који је имао неупоредиво више гласова.[226]

Након доношења Октроисаног устава у бановинама су три пута организовани општински избори. Лоше искуство из претходне деценије („црвене општине“) приморало је власти да их бојажљиво спроводе и то искључиво у сеоским општинама, пошто су у градским срединама левичарске снаге биле, у најмању руку равноправан такмац.[227] На општинским изборима у Вардарској бановини 1933. листу владиног ЈРСД-а (која је јула те године преименована у Југословенску националну странку на челу са Н. Узуновићем) предводио је прилепски војвода и народни посланик Василије Трбић који је председавао и годишњој скупштини ове странке средином априла у скопском биоскопу *Балкан*. Избори су били заказани за 15. октобар 1933. али не и за градске општине. На њима је у 440 општина изашло 72,2% уписаних бирача, који су у највећем проценту гласали за ЈНС (98,8%). Владајућа странка је тако добила власт у 438 општина (од тога је у пет победила тзв. листа неопредељених) док је опозиција однела победу у свега две општине Вардарске бановине.[228] Дух парламентарних избора неминовно је пратио и изборе за општинске одборнике па су тако у општини Девет Југовића избори поништени и поновљени јер се приштинском среском начелнику није свидео победник (колониста Буда Орлић из Милешева). На самим бирачким местима су били присутни полицијски писари и жандарми уверавајући Орлићеве присталице како их нема у бирачким списковима. Потом је триста гласача кренуло за Приштину не би ли се пожалили на самовољу среског начелника Живојина Јовановића, иначе кума министра унутрашњих послова Жике Лазића.[229] Ови општински избори у Вардарској бановини имали су велики политички значај, па су се уз дозволу власти у Скопље

[225] *СЛВБ*, бр. 186, 4. 6. 1933, стр. 1; С. Димитријевић, *Прилози из историје Лесковца*, стр. 30.

[226] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. II, Zagreb, 1961, str. 84–85.

[227] *Историја Лесковца*, стр. 191.

[228] *Вардар*, бр. 100, 13. 7. 1933, стр. 2; 119, 17. 9. 1933, стр. 1; бр. 130, 17. 10. 1933, стр. 1; бр. 131, 19. 10. 1933, стр. 1. *СЛВБ* је 17. 10. 1933. објавио податак о излазности од 75%, док македонска историографија говори о снажној антиизборној кампањи комуниста која је резултирала са 69,7% изашлих бирача (*Историја на македонскиот народ*, III, стр. 85).

[229] *СБНС*, 12. ред. саст, 7. 2. 1934, стр. 274, 278.

сјатили Живко Топаловић, Богдан Крекић и Милорад Белић. Крајем децембра 1934. влада Богољуба Јевтића расписала је ванредне општинске изборе у 69 општина Вардарске бановине на којима се појавило 209 листа владајуће партије.[230] Ови избори су били последица доношења закона о спајању и груписању општина и услед јаког притиска полиције, опозиција није постигла очекивани успех.[231]

Након убиства краља Александра политичке тензије у Вардарској бановини су нарасле. Узуновићева влада је, под изговором да спроводи кампању против непријатеља монархије и убица краља, појачала притисак у Македонији. Међутим, како је нестанак краља Александра са политичке позорнице озбиљно уздрмао врхове режимског ЈНС-а дошло је до поделе и унутар друге Узуновићеве владе по питању даљег политичког курса. Под утицајем кнеза Павла са политичке сцене су истиснути Узуновић, Маринковић и Сршкић, док је мандат за формирање нове владе крајем децембра 1934. поверен нешто толерантнијем Богољубу Јевтићу. Нови председник је чак дозволио штампи да преноси разговоре које је водио са лидерима ванпарламентарне опозиције, што је био својеврсни куриозитет.[232] Иако су преговори са ГО НРС, СЛС и ЈМО пропали због несагласности око броја ресора, Јевтићева влада је освежена са неколико чланова прешестојануарских странака, међу којима је био и Милан Стојадиновић. За почетак фебруара 1935. били су заказани допунски сенатски избори пошто је половини бираних сенатора истекао трогодишњи мандат. Избор 23 сенатора био је пука формалност па су мандати подељени кандидатима ЈНС-а.[233]

Распуштање Народне скупштине изазвало је општу пометњу у свим политичким групацијама иако су парламентарни избори били очекивани те године. Ванпарламентарна опозиција се поделила у два строја, од којих је први држала на окупу тежња за ревизијом устава. Српско-хрватска коалиција је створена ради заједничког изборног наступа, без озбиљнијих планова у перспективи.[234] Имена њихових кандидата објављена су у дневној штампи још средином фебруара 1935. и ту листу је у име Давидовићевих демократа и Јовановићевих земљорадника требало да води Мачек. Другу групу, која је више тактизирала и нагињала влади, чинили су Станојевићеви радикали, група М. Спаха и Корошецови клерикалци, што је био донекле разумљив савез, с обзиром на то да изборни систем није омогућавао самосталну акцију муслиманских и словеначких клерикалаца.[235] Међутим, анонимност програма политичких партија, тј.

---

[230] К. Палешутски, *Македонският въпрос*, стр. 72.

[231] *Историја Лесковца*, стр. 192.

[232] „Једна значајна промена", *Јавност*, бр. 1, Београд, 19. 1. 1935, стр. 18. „Консултовања ове врсте, за последњих шест година, била су изашла из употребе. Сада се први пут мандатор Круне обратио јавно и на њих, у жељи да обезбеди њихову сарадњу".

[233] „Резултат сенатских избора", *Јавност*, бр. 4, 9. 2. 1935, стр. 89–90.

[234] Н. Балфур, *н. д.*, стр. 67.

[235] „Предизборна груписања", *Јавност*, бр. 5, 16. 2. 1935, стр. 113.

њихова недоступност ширим народним масама, чинили су предстојеће гласање апсурдним: бирачи су доведени у позицију да се опредељују више према личностима него према програмима, те је и предизборна борба остала стерилна. Осим прогласа Богољуба Јевтића, Народне странке и Љотића, ниједна група није изнела своју изборну платформу због чега није било за очекивати реалне изборне резултате и кристализацију политичких схватања и струја.[236] Јевтићева влада се потрудила да онемогући политичку делатност комуниста оснивањем концентрационог логора у Вишеграду, али га је већ након двомесечне критике, која је долазила са свих страна, морала затворити. Ипак, планирано учешће КПЈ на петомајским изборима завршило се на сакупљању потписа, дељењу летака и иступању појединих чланова на зборовима Удружене опозиције.[237] Уочи самих избора Љуба Давидовић је кренуо за Скопље, а када се воз зауставио у Куманову сачекало га је 3.000 људи из жеглиговског краја који су дошли да га поздраве. Пошто их је полиција растерала са железничке станице, окупљени свет се распоредио дуж пруге машући и клечећи крај вагона из кога је одмахивао шеф демократа.[238]

Резултати петомајских избора различито су представљени у литератури, можда и због већинског изборног система по коме је вршена подела мандата. Званични подаци кажу да је на изборе изашло 73,2% бирача, те да је владина листа добила 60,6% гласова или 303 мандата, а Удружена опозиција 67 скупштинских мандата, тј. 37,3% гласова.[239] Према извештају Главног бирачког одбора на изборе је изашло 73,7% бирачког тела. Владина листа добила је 60,6%, Удружена опозиција на челу са Мачеком 37,4%, листа Боже Максимовића 1,2% и Љотићева 0,8%.[240] И Драгољуб Јовановић у својим сећањима наводи како је Јевтићева листа добила нешто преко 60% гласова и 283 места у скупштини (!?), док је Мачекова опозициона листа добила 37% или 67 мандата.[241] Према подацима Наде Кисић-Колановић владина листа је освојила 54% гласова и преко 300 посланичких места, а Удружена опозиција 44% гласова и 67 мандата. Комунисти се нису успели договорити са социјалистима и левим крилом грађанских опозиционих странака, па су гласове дали Удруженој опозицији.[242]

На простору Вардарске бановине листа Богољуба Јевтића освојила је 255.528 гласова (84%), док је Мачекова добила 44.092 гласа (14,5%). Ово је заправо била и најубедљивија победа владајуће странке, премда су резултати по неким срезовима указивали на озбиљне нелогичности и будили сумњу у

[236] Божа Л. Павловић, „Недостаци изборне борбе“, *Јавност*, бр. 8, 9. 3. 1935, стр. 174.

[237] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 310–311.

[238] Д. Ђ. Денковић, *н. д.*, стр. 101–102.

[239] *Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије 5. маја 1938*, Београд, 1938, стр. XVII–XVIII.

[240] „Извод из записника Главног бирачког одбора“, *СБНС*, ванред. саз. за 1935, књ. 1, стр. 16. Од укупно 370 посланичких места Јевтићева листа је добила 303 мандата, а Удружена опозиција свега 67.

[241] Н. Јовановић, *Земљорадничка левица*, стр. 96.

[242] Nada Kisić-Kolanović, *Andrija Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996, str. 36.

регуларност. Наиме, у чак девет срезова Вардарске бановине листа Удружене опозиције није добила ниједан једини глас (!), док је у три среза добила наводно тек по један.[243] Отуда и не чуди жестоки јавни наступ Бењамина Шуперине који је оптужио Јевтића да је 200.000 државних чиновника претворио у политичке агитаторе, злоупотребивши читаву државну машинерију. У скопској пословници *Путника* биле су истакнуте слике Влатка Мачека у аустроугарској униформи како поред вешала начичканих јатом гаврана поручује:

„Драги пријатељу, ако желиш пропаст југословенског народа, ти гласај 5. маја за аустроугарског официра В. Мачека. Ти добро знаш ко је вешао и убијао југословенски народ за време окупације у Србији. У друштву непријатеља Југославије налази се и Љуба Давидовић, бивши министар-председник".[244]

Владина листа је тако на основу гласова у Вардарској бановини освојила 44 мандата, док је Удруженој опозицији припало само једно место у Народној скупштини, које је додељено београдском индустријалцу Радмилу Стојковићу, власнику фабрике и електричне централе у Куманову и Велесу. У скупштинским клупама су као представници владине листе остали да седе В. Трбић, М. Каламатијевић, М. Димитријевић и др.[245] Највећи број посланика изабраних на територији Вардарске бановине био је из редова трговаца (8), управних чиновника (5), индустријалаца, поседника и учитеља (по 4), а било је и официра (3), великопоседника и рентијера (2), приватних чиновника (2), адвоката (2).[246]

У Лесковцу је дошло до оштрог сукоба између старих ривала са Јевтићеве листе – Живојина Рафајловића, бившег демократе и Тодора Тонића, радикала, који су током предизборног рата плакатима међусобно износили најтеже оптужбе, откривајући финансијску позадину свог политичког ангажмана. Тонић је оптуживао свог супарника да је преко посланичког мандата покушавао да допре до фондова Државне хипотекарне банке „не би ли помоћу њих могао да подупре оџаке на својим црепанама". Са друге стране, Рафајловић је нападао Тонића да је куповао гласове претећи радницима отпуштањем уколико не гласају за њега. Поред вербалних сукоба присталице ових кандидата су се и физички сукобљавале, па је на Рафајловићевом збору у Печењевцу погинуо један земљорадник.[247] Први на листи Удружене опозиције (за коју је у лесковачком срезу гласао сваки десети бирач) био је лесковачки адвокат Јован

[243] М. Радојевић, *Удружена опозиција*, стр. 61–63. Листа Удружене опозиције наводно није добила ниједан једини глас у кривопаланачком, пољаничком, дојранском, босиљградском, поречком, малешком, дебарском, кочанском и качаничком срезу, док је у радовишком, голичком и горском срезу тек по једна особа гласала за опозицију. Прваци демократа и земљорадника су такође добили занемарљив број гласова: за Божидара Влајића је гласало свега 319 од 5.411 бирача колико је изашло на изборе у горњополошком срезу.

[244] *СБС*, I, 5. ред. саст, 26. 7. 1935, стр. 67.

[245] К. Палешутски, *Македонският въпрос*, стр. 73; *Историја на македонскиот народ*, кн. 3, стр. 111.

[246] B. Petranović, M. Zečević, *n. d.*, str. 357.

[247] С. Димитријевић, *Прилози из историје Лесковца*, стр. 40–45.

Јовановић, док је листу Боже Максимовића предводио локални кафеџија Тоша Поповић.[248]

Петомајски избори су показали, упркос резултатима у које је сумњала чак и иностранa политичка јавност, да је политика Јевтићеве владе пропала те је у најближим круговима око кнеза Павла сазрела идеја о образовању нове владе. Сам кнез-намесник је био забринут и обесхрабрен због све чешћих бомбашких напада које су организовали хрватски терористи.[249] Решење је тражено у политичким групацијама које нису биле директно ангажоване око избора и у препуцавањима два супротстављена табора па је нова комбинација пронађена у радикалима из Главног одбора, СЛС-у и представницима ЈМО.[250] Формирањем владе Стојадиновић–Корошец–Спахо по први пут су биле на власти политичке групе које су биле у опозицији према шестојануарској диктатури, премда су на снази остали Октроисани устав и сви политички закони и уредбе. Како би удовољила одредбама важећих закона руководства три прешестојануарске странке (НРС, СЛС, ЈМО) су донела одлуку о фузионисању у нову политичку организацију – Југословенску радикалну заједницу.[251] Интегрално југословенство је и даље остало формална идеолошка основа, додуше, уз незнатне модификације у „практичним тумачењима“ и тактици. Као носиоци шестојануарског концепта државног уређења појавили су се његови најжешћи критичари из периода отворене диктатуре, због чега је програм ЈРЗ-а имао привид „антишестојануарског“ обележја. Другим речима, стари програм је понуђен у новом руху, физиономија социјално-политичког ослонца је значајно измењена, док је суштина политичке акције остала иста.[252]

Неколико месеци после избора политички живот у бановини није мировао. Намера новоформиране странке да омасови своје чланство и организације широм Вардарске бановине довела је до изненађујуће еластичног односа према лицима која су симпатисала Бугарску или су се изјашњавала као Бугари. Међутим, у немилости су и даље били људи са јавно израженом „македонском свешћу“. Широку базу ЈРЗ-а у Повардарју чинили су првенствено колонисти и српско становништво у појединим регијама, као и грађанска класа која је била у директној или макар посредној вези са државним апаратом.[253] Крајем августа свим виђенијим политичким фигурама Вардарске бановине почела су да стижу претећа анонимна писма, што су бележиле локалне новине. По скопским махалама се оснивају одбори ЈРЗ-а, док је Женски покрет октобра 1935. одржао

[248] *Историја Лесковца*, стр. 190.

[249] Н. Балфур, *н. д.*, стр. 67.

[250] A. Dragnich, *op. cit.*, p. 103.

[251] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 319–320. За разлику од ЈНС-а који је стваран ради елиминисања утицаја и гушења прешестојануарских странака, ЈРЗ је био састављен управо од њих.

[252] Lj. Boban, *Kontroverze*, str. 84.

[253] И. Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна“, стр. 479. Флексибилнији однос власти према Македонији у односу на претходну деценију није значио и одрицање од пројекта „србизације“, сматра Катарџиев.

збор у скопском хотелу *Балкан* на коме је затражено женско право гласа.[254] Ипак, чинило се да ће протећи још доста времена док нова странка не ухвати дубљег корена у народу. Изостанак подршке Главног одбора радикала осујетио је могућност коришћења њеног разрађеног партијског апарата, због чега је ЈРЗ морао градити сопствену страначку машинерију.[255]

Кнез Павле и М. Стојадиновић са председницима Сената, Народне скупштине, скопске општине и члановима владе у Скопљу
(АЈ, ОЗФ 74-5-1207)

Да је ширење ЈРЗ-а по Вардарској бановини текло изузетно споро, упркос пожуривању са врха, сведочи и Милан Јовановић Стоимировић у својим дневничким забелешкама. Он је тврдио да је читава ствар око образовања месних одбора странке била заснована на дезинформацијама које су текле одоздо према врху: полиција је обмањивала бана да је све под контролом, а овај владу која је тако живела у илузији да је мрежа ЈРЗ-а успешно исплетена по читавој бановини.[256] Милан Стојадиновић је био свестан тих тешкоћа па је више пута лично нудио помоћ подбану Филиповићу око формирања месних одбора у Вардарској бановини. Оно што је додатно компликовало разгранавање режимске партије било је постојање конкурентских фракција у Скопљу, које је тек Драгиша Цветковић успео да измири. Наиме, прву струју ЈРЗ-а је предводио бивши демократа Спира Хаџи Ристић, а другу радикал Панта Јовановић. До помирења и спајања ове две групе је дошло тек након обећања Драгише Цветковића да ће Хаџи Ристић у случају фузије постати сенатор.[257]

[254] *Вардар*, бр. 568, 27. 8. 1935, стр. 2; бр. 593, 25. 9. 1935, стр. 1; бр. 604, 21. 10. 1935, стр. 2.

[255] *Britanci*, II, str. 460, 466.

[256] М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад, 2000, стр. 48, цитирано према: Б. Симић, *Пропаганда*, стр. 32. Стоимировић даље тврди да су људи широм Вардарске бановине уписивани у ЈРЗ под претњом жандарма.

[257] Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985, str. 145.

У лесковачком крају је све до 1941. било евидентно ривалство демократа и земљорадника. Октобра 1935. присталице земљорадника су ометале организацију скупова Демократске странке, али су већ у новембру заједничке митинге држали демократска омладина, леви земљорадници и комунисти.[258] На једном збору у Лесковцу средином октобра адвокат близак Драгољубу Јовановићу је позвао присутне представнике ДС-а и СЗ-а да спрече улазак „издајника демократије" Живојина Рафајловића у редове Удружене опозиције. Месец дана касније демократе су одбиле да учествују на једном збору у Лесковцу који су организовали леви земљорадници и комунисти.[259] Крајем децембра 1935. Љуба Давидовић је био на турнеји (Скопље, Велес, Штип) са носиоцем листе Удружене опозиције др Ташевићем. Том приликом Давидовић је ипак критиковао говор Михајла Михајловића (председника УО у Скопљу) јер је „на македонском дијалекту" подсећао како ниједан Македонац није имао ту част да буде бан ни срески начелник у Вардарској бановини, нити је заузимао било какав важнији положај.[260] Опозиција је имала лоше упориште у селима Скопске црне горе где су је сељаци, традиционално лојални владајућим гарнитурама, оптуживали да је била састављена од политичких отпадака – „рогова и папака".[261]

Оружје заплењено од опозиционе групе децембра 1936.
у бујановачкој општини (АЈ, ОЗФ -176)

[258] *Историја Лесковца*, стр. 191.

[259] Н. Јовановић, *Земљорадничка левица*, стр. 108.

[260] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 28. 12. 1935.

[261] АЈ, 37–51–315, л. 142.

Јануара 1936. Вардарску бановину је обишао Драгиша Цветковић и на конференцији ЈРЗ-а у Скопљу похвалио либералан однос власти према политичким активностима опозиционих група. Додуше, нагласио је да није било добро ићи „сувише брзим темпом" по питању политичких слобода, али да је представницима владајуће партије била „симпатична омладина кад има своје либералне погледе". То се, наравно, није односило на комунисте чије се присуство у Скопљу све више осећало.[262] Тек половином 1936. одржана је прва земаљска скупштина ЈРЗ на којој су промовисани њен програм и статут. На локалном нивоу се распламсала борба за престиж у страначкој хијерархији, док су у многим градовима створене паралелне страначке организације. У питању је био сукоб присталица Милана Стојадиновића са следбеницима Главног одбора НРС-а – Ацом Станојевићем и Мишом Трифуновићем. Августа 1936. основан је Југословенски раднички савез (*Југорас*) са намером да привуче радништво и одбије их од све утицајнијих комуниста.[263] На једном радничком збору у Лесковцу фебруара 1937. Драгиша Цветковић је готово комунистичком реториком указао на трагичан положај радништва „препуштеног на милост и немилост послодавца" који је људску снагу третирао као животињску. Наравно, поново се позвао на раскорак између праведног законодавства и његове слабе примене, најављујући три велике мере које је спремала Стојадиновићева влада (повећање минималне наднице, радничко осигурање, сузбијање незапослености). Кредитима за јавне радове влада је намеравала да већим делом реши проблем набујалог сеоског пролетаријата.[264] Јуна 1936. у скопском биоскопу *Балкан* одржана је конференција „партијских пријатеља" бившег бана Трифуновића, међу којима је било више присталица Љубе Давидовића и социјалиста него радикала. На скупу се отворено клицало против Милана Стојадиновића.[265]

Крајем 1936. општински избори су организовани у целој земљи, али у размаку од два месеца. Прво су одржани у Моравској бановини, где је ЈРЗ победио у 631 од 756 општина, док су у Вардарској бановини спроведени 11. децембра. Режимски ЈРЗ је однео победу у 2.626 југословенских општина а Удружена опозиција у 318. Када се радило о територији Вардарске бановине, листа Милана Стојадиновића победила је у 344 од 364 општине (94,5%).[266] У лесковачком крају бирачки спискови су били фалсификовани, а забележене су и друге махинације. У Вучју је на једвите јаде победио радикалски кандидат кога је подржавао тамошњи индустријалац Л. Теокаревић тако што је претио својим радницима отпуштањем.[267] Слично одлуци о аболирању преступника на пар-

[262] *Политика*, 11. 1. 1936, стр. 5.

[263] D. Tešić, *JRZ u Srbiji*, str. 404–405.

[264] *Политика*, 22. 2. 1937, стр. 7.

[265] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 21. 6. 1936.

[266] М. Радојевић, *Удружена опозиција*, стр. 65; Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 162.

[267] С. Димитријевић, *Прилози из историје Лесковца*, стр. 53.

ламентарним изборима донета је и уредба о амнестији свих криваца и кривица везаних за општинске изборе.[268]

Октобра 1937. престали су мандати 23 сенатора, а међу њима и Васи Богојевићу, Војиславу Протићу и др Џаферу Сулејмановићу. Указом Намесништва уместо њих су за нове сенаторе из Вардарске бановине именовани Угрин Јоксимовић, народни посланик из Гостивара, Михајло Т. Лукаревић, трговац из Пчиње, и Златко Мухамед, председник дебарске општине.[269] Ову тројицу нових сенатора чекала је потврда њихових мандата у Сенату 6. фебруара 1938. године. Од 484 уписана бирача гласало је 465, што ће рећи да десет опозиционара на челу са Ж. Рафајловићем и М. Димитријевићем није учествовало у гласању.[270]

* * *

Прилика за снаге македонског народног покрета да се инфилтриране у опозиционе странке појаве на легалној политичкој сцени били су парламентарни избори. Међутим, стављање кандидата Македонског народног покрета (МАНАПО) на листе српских странака у оквиру Удружене опозиције није ишло тако једноставно. Судећи по декларацији из 1934/35. о сарадњи наследника михајловистичке идеје и осуђеника из скопског студентског процеса (1927) са комунистима био је изгледнији народнофронтовски модел политичке борбе. МАНАПО је као модеран покрет, свестан немогућности самосталног изласка на изборе, тражио могућност припајања Удруженој опозицији преко листе земљорадника Драгољуба Јовановића у оквиру које је била формирана „македонска група". Ипак, реакција српских чланова Земљорадничке странке онемогућила је тај план због чега је контактиран хрватски део Удружене опозиције. Средином августа 1938. македонска дванаесточлана делегација са Димитром Ђузелевим на челу се састала са Мачеком који се сагласио да 11 кандидата са македонске стране уђе на његову листу.[271]

У лесковачком крају је још увек било живо ривалство у оквиру владајуће листе: тако су на земаљској листи ЈРЗ-а били адвокат Тодор Тонић (који се појавио на овим изборима упркос договору да своје место уступи сину једног од главних акционара Централне банке) и Милорад Миленковић, директор Централне банке (традиционалног упоришта демократа) и зет њеног председника. На опозиционој листи В. Мачека били су и Милутин Драговић (ЈНС) и раднички кандидат Коста Стаменковић. Сергије Димитријевић тврди да куповина гласова никада није била тако јавна и отворена као уочи децембарских избора. Владин кандидат Тонић је то чинио преко општинских

[268] *Службени лист Министарства правде Краљевине Југославије* (даље *СЛМП*), I/2, 1. 2. 1940, стр. 22.

[269] *СБС*, I, 3. ред. саст., 22. 10. 1937, стр. 13–21.

[270] AJ, 37–51–315, л. 153. Свега један глас био је против избора Угрина Јоксимовића.

[271] И. Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна", стр. 496–497. Међутим, на основу Донтовијевог изборног система само је Илија Чулев из Кавадараца постао народни посланик.

деловођа, а у куповину се укључила и Централна банка јавно исплаћујући аконтације гласачима на својим шалтерима! Само за куповину гласова за М. Миленковића потрошено је наводно око пола милиона динара, што је додатно револтирало грађане.[272]

Партијска прегруписавања су подразумевала и покушаје да се објективно слабе снаге прикључе „Јерези", што би било у обостраном интересу. Првих дана новембра у оптицају је била могућност припајања кандидата Земљорадничког посланичког клуба у Вардарској бановини посланичкој листи владајућег ЈРЗ-а. Ова предизборна комбинација била је темељена на проценама да су земљорадници били изузетно јаки у кочанском и неродимском срезу, док је њихов тријумф у осталим деловима бановине спадао у домен теорије. Стога је земљорадничка листа ревидирана и скраћена, а процедура око састава заједничке листе била је у рукама Михе Крека и Угрина Јоксимовића, који су истовремено били задужени за преговоре са осталим политичким групама заинтересованим за прикључење листи ЈРЗ-а.[273]

Излазећи на децембарске изборе под паролом „Један народ, једна држава, један краљ" ЈРЗ је очито успео да мобилише 74,5% југословенског бирачког тела и освоји поверење 54,1% свих гласача. За широки фронт опозиционих странака предвођених Мачеком гласало је 44,1% грађана Југославије, што је значило да је ЈРЗ добио 301 мандат, а листа УО 67 посланичких места. Опозициони прваци су поново лоше прошли па је тако нпр. демократа Михајло Кујунџић у читавом скопском срезу добио свега 426 гласова.[274] Без обзира на објективно лош изборни резултат владајуће странке, она је захваљујући чудно скројеном изборном закону добила 300 од укупно 370 посланичких мандата.[275] У једном документу из заоставштине Милана Стојадиновића стоји да је у Вардарској бановини (!?) ЈРЗ наводно освојио 1.628.977 гласова, док је листа УО добила читавих 1.295.099 гласова, што укупан број гласача подиже на фантастична три милиона. У питању је била очигледна грешка јер су поменути подаци пре одговарали резултатима на подручју читаве државе. Према истом документу Љотићев „Збор" је сакупио 30.330 гласова, док је у оквиру УО највише гласова добио Мачеков ХСС (724.613), дакле приближно као СДС, ЈНС, ЗС, те листе Љубе Давидовића, Аце Станојевића, Живка Топаловића и Хакије Хаџића заједно.[276]

У Вардарској бановини је на децембарске изборе изашло 303.457 бирача (67,2%) при чему је земаљска листа Милана Стојадиновића добила 75,2% а листа предвођена Мачеком 24,8%. У југословенску скупштину ушло је 45 послани-

[272] С. Димитријевић, *Прилози из историје Лесковца*, стр. 73, 76. На збору бирача код „Касперове кафане" у Лесковцу 30. новембра 1938. кандидат Централне банке Миленковић је морао да побегне и сакрије се у суседни подрум.

[273] AJ, 37–47, л. 197, 198, председник Главног одбора ЈРЗ министру без портфеља Војиславу Ђорђевићу, 2. 11. 1938.

[274] М. Радојевић, *Удружена опозиција*, стр. 66–67; Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 178; F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, str. 133.

[275] *Britanci*, II, str. 627.

[276] AJ, 37–51–315, л. 245.

ка изабраних на територији Вардарске бановине, док је у односу на петомајске изборе из 1935. опозиција на југу остварила 10% више гласова, а група левих земљорадника свој најбољи резултат остварила је управо у овој бановини.[277] Сумња у регуларност избора и аутентичност изборних резултата допринела је да се у редовима опозиције изврши детаљна анализа по историјским покрајинама. Елаборат „Значај избора у Југославији" је показао да је у бившим турским областима 79% бирача гласало за ЈРЗ а 21% за опозицију, што је потврдило ранију тезу о томе да је Стојадиновић најбоље прошао у бившим турским крајевима и деловима аустроугарских области. Такође, у срединама са високим процентом неписмених сви су листом гласали за ЈРЗ, док је у целој „Јужној Србији" ова листа добила 132.000 „несловенских" гласова – Албанаца, Турака, Грка, Цинцара и Рома (98%). Тиме је творац елабората сугерисао да је владина већина остварена гласовима националних мањина, док је на другој страни свега 3.000 „несловенских" бирача гласало за Удружену опозицију. Из тога је изведен закључак да Милан Стојадиновић није имао подршку Срба, који су листом гласали за опозицију.[278]

Ни децембарски избори нису прошли без озбиљних инцидената. Наиме, у гојбуљској општини вучитрнског среза извесни жандармеријски наредник је пуцао и убио четворо бирача који су јавно одбили да гласају за владиног кандидата Мишу Сретеновића. Ситуација се отела контроли па је „у помоћ" пристигао жандармеријски водник Бранко Јараковић, који је у масу бацио две бомбе од којих је страдало тридесетак људи. На место масакра се запутио и Коста Пећанац са пуним аутомобилом својих четника због чега је преостали народ, међу којима и посланички кандидат Шериф Воца, побегао у шуму. У акцију се укључио и срески начелник који је послао триста рудара из Трепче, предвођених кафеџијом Матом Грубачем из Старог Трга, да бомбама растерују бираче наклоњене Шерифу Воци. Том приликом је нестао Воцин брат Етхем, у пантинској општини је пребијен његов представник листе, док су у прилушкој општини жандарми неподобне гласаче при изласку са бирачких места обележавали кредом по леђима и потом их тукли.[279] И Драган Тешић у својој књизи тврди да је у овом великом инциденту око 30 мештана било убијено или рањено.[280]

У Лесковцу су се након обављених избора испред општинске зграде окупиле присталице опозиције и уз народнофронтовске повике и пароле ишчекивале објаву изборних резултата. Незадовољство саопштеним резултатима довело је до комешања, после чега је тадашњи начелник Путниковић наредио да се пуца у окупљени народ. На лицу места су погинула два демонстранта –

[277] Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 181; F. Čulinović, *n. d.*, str. 133. За кандидате са листе Демократске странке гласало је 38.153 гласача, радикале 12.522, земљораднике 7.953, леве земљораднике Д. Јовановића 6.172 бирача итд.

[278] М. Радојевић, *Удружена опозиција*, стр. 72–74; D. Tešić, *n. d.*, str. 405–406.

[279] AJ, 37–25–196, л. 250, 251. Реис ул-улема Спахо министру унутрашњих дела Корошецу 19. 12. 1938.

[280] D. Tešić, *n. d.*, str. 273.

Матеја Јовановић и Мирко Наумовић.[281] Занимљиво је да су краљевски намесници крајем 1939, позивајући се на члан 30 Устава, амнестирали све кривце без обзира на стадијум кривичног поступка за дела почињена у време децембарских избора 1938. У тај корпус аболираних нису улазили државни чиновници који су примали мито, страни шпијуни и војна лица.[282]

Према статистичким подацима који су стизали од самих власти може се стећи утисак да се друштвено-политички живот у земљи прилично либерализовао. Током 1938. у Југославији је одржано 13.083 приредбе са 5,5 милиона посетилаца, од чега су на ЈРЗ отпадала 5.084 скупа којима је присуствовало 1,9 милиона људи. Све остале опозиционе странке су одржале 6.725 скупова са 1,3 милиона присутних лица. Нешто мање зборова и приредби било је просветног, забавног, хуманитарног и верског карактера и њих је посетило 2,4 милиона људи. Флексибилнији однос режима према невладиним друштвима може илустровати и бројка од 1.213 удружења основаних те године.[283] У предизборној кампањи опозицији је било дозвољено да држи скупове, али не и да се писаним путем обраћа бирачима.[284] Средином новембра 1939. у Скопље су дошли челници ЈНС-а Петар Живковић и Богољуб Јевтић.[285]

Ипак, објективно незадовољавајући изборни резултати, отворено приближавање Немачкој и Италији, политичка затегнутост и ћорсокак у који је запало хрватско питање довели су до уклањања Милана Стојадиновића са чела владе. У декларацији новог мандатара Драгише Цветковића најављена је нова оријентација која је подразумевала одлучно и брзо решење хрватског питања.[286] Априла 1939. Цветковић је трагао за оптималним решењем које би задовољило Хрвате, при чему су све територије осим Дравске, Савске и Приморске бановине виђене као део „српских области". Наравно, Мачек је захтевао и плебисцит у деловима Врбаске, Дринске и Дунавске бановине, па је спор решен 22. априла 1939. пристајањем обе стране на опсег Бановине Хрватске. Ови разговори Цветковића и Мачека подстакли су правне стручњаке у Србији на размишљање о стварању српске бановине која би се протезала од Суботице до Охрида.[287]

Страначка инфраструктура режимског ЈРЗ-а на простору Вардарске бановине није одавала утисак унутрашњих гибања и ломова. Крајем тридесетих година његове клупске просторије у Скопљу налазиле су се у тзв. Кранговој палати.[288] Цветковић је у првој половини октобра 1939. обишао среске одборе ЈРЗ-а у Скопљу, Битољу, Охриду, Гостивару, Тетову, Приштини и Новом Пазару

[281] *Историја Лесковца*, стр. 193–194.

[282] *СЛМП*, I/3, 1. 12. 1939, стр. 21.

[283] *Политика*, 10. 3. 1939, стр. 1–3.

[284] *Britanci*, II, str. 627.

[285] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 19. 11. 1939.

[286] Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 182.

[287] Михаило Константиновић, *Политика споразума. Дневничке белешке 1939–1941. Лондонске белешке 1944–1945*, Нови Сад, 1998, стр. 13–15, 516–521; Љ. Димић, *Историја српске државности*, стр. 186.

[288] АЈ, 38–10–39.

хвалећи аранжман са Хрватима. Истовремено је позивао локалне муслимане да активније учествују у политичком животу, по угледу на некадашњу сарадњу Џемијета и радикала.[289]

У гушењу македонског покрета учествовале су и неке политичке странке. Српска земљорадничка партија Јована Јовановића Пижона је на основу података са терена из маја 1939. известила Двор о ситуацији предложивши мере за ометање покрета. Тако је руководство ове партије решило да одржи политичке скупове у пет градова Вардарске бановине у чијем су организовању учествовали македонски студенти. Наиме, чланови МАНАПО су желели да искористе ове скупове за промоцију соопствених идеја, а учесницима Земљорадничке странке су поставили услов да у својим говорима не употребљавају назив „Јужна Србија". Са своје стране су се договорили да на македонском језику причају о решавању македонског питања и федералном преуређењу земље. Скупови су одржани јуна 1939. у Скопљу, Велесу, Прилепу, Битољу и Охриду и представници земљорадника (Јован Јовановић, Милош Тупањанин, Глигор Ташковић) су се држали свог дела погодбе, избегавајући да у говорима помену назив „Јужна Србија". Зборови су захваљујући македонским студентима прерасли у спонтане манифестације македонског културно-националног покрета.[290]

Продор левих земљорадника у Македонију спречавали су прваци Демократске странке из Скопља на челу са Михајлом Кујунџићем. Ипак, јуна 1936. група левих земљорадника (Драгољуб Јовановић, Света Живковић, Ружа Прибићевић, Нинко Петровић и Сотир Тренчевић) је упркос опструкцијама посетила неколико градова Вардарске бановине на свом путу за Црну Гору. Кујунџић је њихову акцију назвао дефетистичком и тиме испровоцирао полемику са Драгољубом Јовановићем који је записао да у македонском народу види „огроман резервоар моралне снаге, вере, фанатизма, самопрегоревања, једнодушности, која одликује само старе и културне народе".[291] Земљорадници нису одустајали од Македоније ни наредних година, па су тако марта 1940. одржали збор у свиларској задрузи у Ђевђелији, на коме су говорили Воја Лазић и Димитрије Групчевић, генерални конзул у пензији.[292]

Иако је социјална ситуација у Југославији погодовала демагошкој мобилизацији левице, комунисти нису били довољно јаки да поведу општи политички покрет, већ се њихова активност свела на „подбадање" радништва против државе. Користећи се народним незадовољством због лоше економске ситуације комунисти су се, поред анимирања индустријских радника, универзитетске омладине и интелигенције, увукли и међу сељаштво у најзабаченијим крајевима Југославије. Услед слабе дисциплине на високошколским установама велики број студената, „који се углавном регрутују из редова оштроумнијих

[289] *Политика*, 9. 10. 1939, стр. 4; 11. 10. 1939, стр. 6; 12. 10. 1939, стр. 6; 13. 10. 1939, стр. 6; 14. 10. 1939, стр. 6.

[290] И. Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна", стр. 498/9.

[291] Н. Јовановић, *Земљорадничка левица*, стр. 147/8.

[292] АЈ, 38–675–854, *Политика*, 22. 3. 1940.

припадника сиромашних класа", прихватио је комунистичке идеје.[293] Теза о „самоодређењу народа" је лансирана како би се парирало грађанским странкама, а крајем 1937. се оснива прва национална комунистичка странка - КП Хрватске. Коминтерна је дозвољавала оснивање посебних партија у „национално угњетеним" и етнички хомогеним земљама, па је стога изостало оснивање странака у осталим крајевима земље. Предвиђено оснивање КП Македоније је било одложено због неспоразума и размирица између комунистичких партија Бугарске и Грчке. Македонски комунисти су очито имали проблема у комуникацији са Коминтерном па је у Велес путовао и Андрија Хебранг, као нека врста тумача отвореног писма које је тамошњим партијским организацијама стигло из Москве.[294]

Крајем 1939. Одељење за државну заштиту је своју пажњу сконцентрисало на спречавање уласка комунистичког пропагандног материјала из иностранства. На мети су се нашле публикације штампане у Паризу („Биологија и марксизам", „Корени религије"), као и књиге неких немачких аутора штампане у Берлину (Ерика Рајзнера, Франца Ера и Ханса Баумана).[295] Премда је Пећ у административном погледу припадала Зетској бановини, жива комунистичка делатност у овом крају није излазила из оквира интересовања надлежних служби Вардарске бановине, као ни обавештајних органа Треће армијске области. Комунисти су нарочито били активни међу тамошњим поштанским чиновницима који су након учешћа у демонстрацијама 11. маја 1940. колективно отпуштени са посла. Инспектор тамошње поште је користио свој службени положај да дистрибуира комунистичку литературу и материјале што није промакло војним органима.[296] На поменутим демонстрацијама у Пећи неколико поштанских чиновника и чланова њихових породица насрнуло је на жандарме који су покушали да их растерају.[297] Крајем 1940. банска управа у Скопљу је забранила рад свих радничких организација у Лесковцу, те је полиција затворила управе синдиката, запечатила тамошњи Раднички дом и запленила инвентар.[298] Јануара 1941. влада је формирала нарочите логоре, тзв. радне батаљоне у које је интернирала истакнуте антирежимске делатнике различите провенијенције. У логору крај Ивањице било је око 200 Македонаца, превасходно комуниста, међу којима и Коча Рацин.[299]

---

[293] *Britanci*, II, str. 352–353.

[294] N. Kisić-Kolanović, *Hebrang*, str. 28, 37.

[295] AJ, 116–410, МУП – Одељење за државну заштиту, бр. 41451, 5. 12. 1939.

[296] AJ, 116–410, Министарство војске и морнарице Министарству пошта, телеграфа и телефона, 25. 11. 1940.

[297] AJ, 116–410, Начелник МУП министру пошта, 20. 7. 1940. Учесници демонстрација су кажњени са по 500 динара казне, док је Одељење за државну заштиту затражило њихово уклањање из службе.

[298] *Историја Лесковца*, стр. 214.

[299] И. Катарџиев, „Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна", стр. 510.

Државна борба против криминала

Када партизанство пређе праг суда, правда излази кроз прозор[300]

Оно што би се данас могло назвати конвенционалним криминалитетом, тј. друштвено-противправним понашањем, било је до те мере испреплетено са политичким и економским мотивима да је збуњивало власти, растрзавши њене скромне капацитете на више страна. У таквој збрци приоритета криминал је цветао на обе стране, па чак и у редовима деморалисаних државних органа који су били задужени да га сузбијају. Консолидација југословенског правосудног система је уследила крајем тридесетих година као последица нормативног преуређења земље. На удару се нашла и корупција, као феномен који карактерише изузетна временска постојаност и коме су били подложни сви делови управног апарата.[301] Фебруара 1934. група од 102 народна посланика је предложила измену кривичног законика, па је параграф 319 требало да гласи: „Ако је утају учинио државни и самоуправни службеник при вршењу јавне службе, у вриједности већој од 50.000 динара, казнити ће се смрћу, а ако је утају учинио тутор, старатељ или васпитач у погледу повјерене му имовине, казнити ће се робијом од 10 година".[302]

Ново време је наметало нове теме којима су се бавили криминолози, али и народни посланици и сенатори. Др Урош Круљ је говорећи у Сенату о сузбијању проституције цитирао др Ота Вајнингера према коме су постојала два типа жене: жена-мајка и жена-проститутка. Његове колеге сенатори се нису много узбудили нити показали знаке отпора или неслагања.[303] Према тадашњим истраживањима америчких криминолога потврђена је претпоставка о односу између образовног профила људи и њихове склоности криминалним радњама: код неписменог становништва је пронађено 43% починилаца кривичних дела, код лица са основном школом 31%, а код академски образованих свега 14% људи који су починили неко кажњиво дело. Праћење светских достигнућа из криминалистике било је подстицај за распламсавање домаћих расправа о легализацији абортуса, социјалној позадини самоубистава, бахатости „бадавација" и „нувориша", дејству алкохола, дувана и сифилиса на криминогеност и сл. У складу са тим, југословенски законодавци су све чешће разма-

[300] Реплика из југословенског парламента поводом притварања В. Трбића, оптуженог да је био упознат са намером Дамјана Арнаутовића да убије Милана Стојадиновића за скупштинском говорницом: *СБНС*, 5. ред. саст., 16. 12. 1936, стр. 213.

[301] Александра Булатовић, Срђан Корач, „Развој модерне српске државе у контексту корупције", *Корупција и развој модерне српске државе*, Београд, 2006, стр. xii.

[302] АЈ, 38–724–903, *Jugoslovenska sloga*, 3. 3. 1934. Новинар подсећа на случај из времена кнеза Александра Карађорђевића (1844) када је благајник шабачког начелства проневерио 800 цесарских дуката и зато био обешен на јавном месту. Тај пример је до те мере застрашио потенцијалне починиоце, да дуго затим није било никакве проневере у Србији.

[303] *СБС*, I, 9. ред. саст., 13. 2. 1934, стр. 123.

трали решења из напреднијих држава, али и суседних земаља.[304] Под утицајем нових трендова и у југословенској полицији приоритет добијају касарнирање проституције, сузбијање коцке и „похлепе за добитком", збрињавање сиротиње. Коцка је такође дошла под удар закона тако да је почетком 1940. ступила на снагу чак и забрана растурања чоколада и бомбона упакованих заједно са играћим картама.[305] У поређењу са суседним земљама Југославија је имала најмање малолетних криваца (4%), али и писмених осуђеника (59%). Такође је примећена веза између незапослености и криминала, због чега се у јеку светске економске кризе број незапослених осуђеника у Југославији из године у годину удвостручавао.[306] Након објављивања наредбе за врбовање добровољаца за одлазак у Шпанију, постало је кажњиво и новчано помагање било које од страна у тамошњем грађанском рату.[307]

Иако је на истеку прве деценије југословенске државе регистрован општи пад криминалитета за 50%, при чему је потенциран његов висок ниво у Хрватској и готово занемарљив у Црној Гори и „Јужној Србији", качачко и комитско питање су у официјелној политици и даље били маркирани као два од пет кључних проблема власти. Феномен албанског одметништва је кулминирао 1924. када је број качака западно од Вардара, на Косову и у Санџаку досегао 1.200 наоружаних људи. Већ 1932. забележен је свега један покушај убацивања качака, а упоредо са стишавањем качачких упада регистрован је и драстичан пад броја случајева крађе стоке.[308]

Према речима министра правде Милана Симоновића, током 1936. године сваки 22. становник Југославије се појавио пред судом као тужени или тужилац. Мерено бројем предмета на број расположивих судија стиче се утисак да су најоптерећенији били загребачки и скопски апелациони суд.[309] Милош Драговић је у парламенту критиковао то ново „помодарство" у парничењу, због чега је по забаченим, брдовитим селима Вардарске бановине за сваки украдени клас требало ићи чак у сресни суд како би се поднела жалба.[310]

Крајем новембра 1930. стари првостепени судови су претворени у окружне, а остали у среске судове, али је министар правде тек новембра 1934. установио среске и окружне судове по Вардарској бановини. Овим административ-

[304] *Полиција*, XVI/23–24, децембар 1929, стр. 1133; XXII/11–12, јун 1935, стр. 634. Новим законом у Турској затвореници су морали сами себе да издржавају, док је у Мађарској уместо класичне легитимације уведено обавезно тетовирање личних података код тамошњих Цигана.

[305] *СГМУП*, бр. 12, 1. 12. 1940, стр. 551–569; бр. 1, 1. 1. 1940, стр. 15.

[306] *Полиција*, XVI/17–18, септембар 1930, стр. 798–799; XIX/3–4, фебруар 1932, стр. 240.

[307] *СГМУП*, бр. 4, 1. 4. 1937, стр. 116–117.

[308] *Полиција*, XVI/1–2, јануар 1929, стр. 38–39; XX/бр. 7–8, април 1933, стр. 318. Током периода 1921–1924. годишње је пљачкано око 22.000 грла стоке, да би у 1927. тај број био сведен на свега 129 украдених оваца.

[309] *СБС*, I, 12. ред. саст, 23. 3. 1938, стр. 167. Те године на територији Апелационог суда у Скопљу било је 4.057 предмета на 12 судија, Загребу 12.236 на 31, Београду 7.072 на 21, Новом Саду 3.564 на 19 судија итд. Другим речима, један судија долазио је на 397 предмета у Загребу, 339 у Скопљу, 337 у Београду, 188 у Новом Саду, 95 у Сарајеву, 87 у Љубљани, 59 у Сплиту.

[310] *СБНС*, 30. ред. саст, 21. 2. 1933, стр. 25.

ним преуређењем на простору „Јужне Србије“ је почела примена новог кривичног, грађанског и ванпарничног судског поступка. Током 1937. на простору Апелационог суда у Скопљу радило је 314 судија, 209 судских приправника и 719 архивских и других судских чиновника.[311] Лесковац је по уласку у састав Вардарске бановине добио градски, срески и првостепени суд.[312] Приликом постављања судија првостепених и окружних судова на простору Вардарске бановине министар правде је претходно тражио сагласност председника Министарског савета, да би потом предложио краљу указе о постављењу.[313]

Фебруара 1931. влада Петра Живковића је именовала судије провостепених судова на подручју Вардарске бановине. Приметно је да су у тамошње судове довођени правници из других крајева државе: у Кавадар су доведени службеници из Богатића и Великог Градишта, у Приштину је стигао судија из Лесковца, у Кичево судски приправници из Подгорице, у Тетово судија из Београда итд.[314] Јула 1933. дошло је до великог размештаја судија у Вардарској бановини па су се на југ сјатиле судије из Пожаревца, Подгорице, Колашина и Петровца.[315] Крајем 1934. учестале су жалбе старешина судова и јавних тужилаца на лоше и неспособно особље којим располажу на територији Апелационог суда у Скопљу и Великог суда у Подгорици. Будући да су у октобру 1934. на овим подручјима основани нови судови, министар правде је затражио детаљне спискове запослених како би се кадар макар мало „просејао“. Посебну пажњу требало је обратити на моралне квалификације персонала који би се бавио рачуноводством и финансијама.[316]

У Прешеву је 1937. судски старешина био Петар Спасић (претходно најурен из Свилајнца и Јагодине) због чијег су се недоличног понашања тамошњи Албанци подсмевали Србима. На увиђајима се појављивао у тандему са рачуновођом суда Славковићем, али и по кафанама, где се бесплатно гостио и „грмео“ на чиновнике јавно их понижавајући. Железничаре је називао лоповима јер су му наплатили карту за пса, док је судску башту претворио у приватни врт који су одржавали робијаши. Ходником зграде суда слободно се шетало тридесетак ћурака које су му чували служитељи док је он у својој канцеларији дегустирао алкохол који су му доносили сељаци.[317] Две године касније Спасић се као старешина прешевског суда непрекидно тужио са својим колегом судијом Спиридоном Гроздановићем, због чега је министар правде тражио од Апелаци-

[311] Никола К. Лозанић, „Судство после Ослобођења“, *СДОЈС*, стр. 1004–1005. Сва 33 среска и 14 окружних судова Вардарске бановине почели су са радом 1. новембра 1934.

[312] *Историја Лесковца*, стр. 188.

[313] АЈ, 63–2/1937, пов. арх. бр. 194, 17. 3. 1931.

[314] АЈ, 63–2/1937, Председништво Министарског савета, бр. 1027, 19. 2. 1931. Документ је грешком архивиран под 1937. годину.

[315] *Вардар*, бр. 99, 9. 7. 1933, стр. 9.

[316] АЈ, 63–2/1937, пов. арх., Наредба министра правде свим правосудним надлештвима на територији Апелационог суда у Скопљу и Великог суда у Подгорици, 31. 12. 1934.

[317] АЈ, 63–2/1937, пов. арх., Писмо прешевског комите Крсте Ковачевића Министарству правде, 20. 4. 1937.

оног суда у Скопљу да се њихов предмет што пре приведе крају како би се заштитио углед суда.[318] О понашању судских службеника ван суда може се причати нашироко. Августа 1939. наредник Треће ваздухопловне базе тужио је Радомира Станишића, чиновника среског суда у Скопљу јер му је овај у кафани извесног Минића вређао жену. После оштре препирке наредник је изашао из кафане, а чиновник суда почео да ломи инвентар и прети како ће му по службеној дужности изнети све ствари из куће и отерати га у затвор.[319]

Територија Апелационог суда у Скопљу је захватала читав простор покрајине Јужне Србије (Македоније, Санџака, Косова и Метохије), а потом 44 среза Вардарске бановине. У питању је била територија од око 48.000 км^2, два милиона становника и 22 окружна суда, при чему је један суд долазио на 2.181 км^2 и 90.909 становника.[320] Само од 1922. до 1926. године овај суд је изрекао 36 смртних пресуда и 626 казни од 10 до 20 година робије.[321] Прва смртна казна вешањем у Битољу извршена је 21. фебруара 1933. када је џелат Харта погубио Петра Живковића, локалног „женоубицу".[322]

У периоду 1930–1939. скопски апелациони суд је изрекао 27.699 песуда, при чему највише 1934. а најмање 1939. године. Према врсти кривичних дела која су разматрана на овој инстанци може се рећи да се највећи број пресуда тицао дела „против имовине" и „против личности" – у првом случају доминирале су крађе, а у другом убиства са предумишљајем, тешке телесне повреде, али и „одвођење женске ради ступања у брак". У делима против јавног реда и мира најзаступљенији су били атаци на органе власти, док су се случајеви подмићивања могли изразити више него симболичним бројевима. Чак и код дела уперених против службене дужности случајеви пресуда против примања мита били су једноцифрени на годишњем нивоу.[323] Случај битољског геометра и шефа катастра који је отпуштен због изнуђивања награде представља један од ретких изузетака, баш као и хапшење председника дојранске општине августа 1930. због проневере општинског новца.[324]

[318] АЈ, 63–3/1939, пов. арх., Министар правде Апелационом суду у Скопљу, 11. 10. 1939.

[319] АЈ, 63–3/1939, пов. арх, Кривичне тужбе Ж. Ђурића и М. Минића против Р. Станишића, 15. 8. 1939.

[320] *СБС*, I, 8. ред. саст., 16. 3. 1938, стр. 56.

[321] *Полиција*, XX/1–2, јануар 1933, стр. 62–64.

[322] *Вардар*, бр. 61, 26. 2. 1933, 6.

[323] *Статистички годишњак Краљевине Југославије за год. 1930–1940*, књ. II–X, Београд, 1933–1941.

[324] АЈ, 14–194–716, л. 366; *СБС*, 5. ред. саст. од 17. 11. 1932, стр. 32–33.

Број осуђеника на територији Апелационог суда у Скопљу 1930–1939.

ДЕЛА ПРОТИВ:	**1930.**	**1931.**	**1932.**	**1933.**	**1934.**	**1935.**	**1936.**	**1937.**	**1938.**	**1939.**	**Свега**
опстанка државе	23	10	16	19	11	26	26	70	54	30	**285**
јавног реда и мира	119	194	308	208	322	511	278	494	544	475	**3.453**
морала	23	22	36	41	38	75	76	82	79	90	**562**
личности	702	950	1061	1268	1299	1075	850	889	907	992	**9.993**
имовине	1.547	1.457	1.618	1.785	2.410	742	626	708	693	729	**12.315**
службене дужности	68	63	58	45	32	85	120	119	139	106	**835**
специјал. закона	16	28	39	26	33	21	16	34	36	7	**256**
УКУПНО	2.498	2.724	3.136	3.392	4.145	2.535	1.992	2.396	2.452	2.429	**27.699**

Статистички годишњак Краљевине Југославије за год. 1930–1940, књ. II–X, Београд, 1933–1941.

Према врсти дела најбројнији су били тзв. иступи, крађе, тешке телесне повреде, клевете, преваре, утаје.[325] Убиства јавних органа и напади на државне службенике били су инспирисани разним мотивима: у приштинској кафани *Топлица* тамошњи општински службеник је априла 1932. убио артиљеријског наредника Војина Нешића, у Гњилану је јула исте године запаљена кућа адвоката Владана Поповића, у Урошевцу је извесни Абдула Бислимовић усмртио општинског стражара Тодора Цудовића итд.[326] Понекада је могло изгледати да одуговлачење са појединим предметима није узроковано презаузетошћу судија. После петогодишњег развлачења Апелациони суд у Скопљу је тек 1933. оснажио пресуду лесковачког окружног суда којом је син тамошњег банкара Василија Миленковића осуђен на два месеца затвора, пошто је аутом прегазио дете. Штавише, чак ни та симболична казна није могла бити извршена јер се Миленковић „случајно не налази више у Југославији".[327] Скопски адвокат Јусуф Зија Смаилагић је осуђен 1933. на две године строгог затвора због прављења лажних исправа.[328] Септембра 1930. индустријалац Сибин Крстић је ухваћен у Царевом Селу као курир ВМРО.[329]

Није наодмет искористити и податке о етничкој структури починилаца, с обзиром на то да су у оно време расне предрасуде у великој мери утицале на однос према криминалу, самим тим и на методе његовог сузбијања. Један срески начелник је у службеном гласилу полиције написао како је тадашње

[325] *Полиција*, XXII/9–10, мај 1935, стр. 523.

[326] AJ, 14–200–729, л. 85, 149, 168.

[327] *Вардар*, бр. 80, 4. 5. 1933, стр. 6.

[328] *Вардар*, бр. 89, 4. 6. 1933, стр. 8.

[329] AJ, 14–227–812, л. 169.

југословенско друштво било у „здравственој, личној и имовинској опасности од Цигана". Приликом посете генералног секретара Велике њујоршке ложе професора Ланга Београду, угледни гост се пожалио на америчке црнце како имају „менталитет велике, одрасле деце", на шта их је др В. Кујунџић поистоветио са домаћим Циганима који су представљали „ругло нашега века".[330] Да предрасуде нису имале потпуно утемељење у пракси, показују подаци из 1930. када су Роми на територији читаве Југославије починили 122 дела против имовине, тј. двоструко мање од Албанаца и Турака који су такође колоквијално сврставани у категорију становништва склоног криминалу.[331] Недостатак сарадње са властима приликом разоткривања починилаца најтежих кривичних дела био је карактеристичан за Албанце, који су, ослањајући се на племенске обичаје, љубоморно чували „право породице" да се освети убици.[332]

* * *

За разлику од полицијских информација подаци Жандармеријске команде сведоче о криминалу који је на југословенском нивоу био у сталном порасту: статистика броја кривичних дела бележи 88.156 у 1919. години и чак 164.771 почињено дело током 1928. године. У перманентном паду су била дела велеиздаје, шпијунаже, преваре и фалсификовања новца, док су током двадесетих година око исте вредности осцилирала дела убиства без предумишљаја (око 500 годишње), „детоубиства" (200), побачаји (150), тешке телесне повреде (4.000), силовања (400) итд. У сталном порасту биле су злонамерне паљевине, а занимљиво је да је у Брегалничкој и Косовској области забележено најмање опасних крађа и превара, премда је учесталост убистава наметала сасвим другачију слику безбедности. Куриозитетом се може сматрати чињеница да је у Скопској области 1925–1928. регистровано свега 17 разбојништава, што је с обзиром на препознатљиви друштвени и политички контекст оцењено ванредним успехом.[333]

Нападом на међународни воз код Цариброда крајем новембра 1929. ВМРО је поново покушао да скрене пажњу на македонско питање, али је због негативног одјека догађаја у јавности читав случај означен као „југословенска уједурма", те да је напад представљен далеко опаснијим него што је уистину био. Међутим, сведочење француске посаде воза и самих путника по повратку у Милано било је другачије. На свега километар од Цариброда је одјекнула експлозија, воз је стао и започела је пуцњава од које се ширио јак мирис барута. Настала је паника, особље воза је погасило светла а путници су залегли у својим купеима и на

[330] *Полиција*, XVII/15–16, август 1930, стр. 726; XXII/21–22, новембар 1935, стр. 1064.

[331] *СГКЈ* (1930), стр. 430–431. Додуше, код Албанаца је забележено највише дела „против личности" (134) и јавног реда и мира. Исте године у Југославији је било 190 дела против имовине која су починили Турци.

[332] *Полиција*, XIX/19–20, октобар 1932, стр. 1014.

[333] *Полиција*, XVI/бр. 9–10, мај 1929, стр. 433–437.

ходнику. На ватру нападача одговорила су двојица југословенских жандарма, након чега је машиновођа откочио локомотиву и некако дотерао композицију до Цариброда. Након трочасовног испитивања у тамошњој полицији путници су сели у воз и уз пратњу бугарског жандарма наставили пут за Турску. На станици је остао само вагон са пртљагом који су чували један француски железничар и петорица југословенских жандарма. Када је из Пирота стигла локомотива са радницима и машинама ради поправке оштећених колосека експлидорала је и четврта бомба те вечери. Пушкарање је настављено до јутра, нападачи нису излазили из своје заседе, али су радници упркос фијукању метака поправили пругу и одвукли оштећене вагоне у Ниш. У овом инциденту није било жртава.[334]

Од 1929. до 1933. године проценат неислеђених дела перманентно је падао, како на подручју које је било у компетенцији Вардарског жандармеријског пука тако и на нивоу југословенске жандармерије.

	НЕИСЛЕЂЕНА КРИВИЧНА ДЕЛА (%)		БРОЈ УХВАЋЕНИХ ПОЧИНИЛАЦА	
Година	**Вардарски жандарм. пук**	**Југословенска жандармерија**	**Вардарски жандарм. пук**	**Југословенска жандармерија**
1929.	?	1,5	?	261.105
1930.	2,28	1,39	11.540	?
1931.	1,67	1,05	13.069	253.338
1932.	1,63	1,01	17.135	307.695
1933.	1,09	0,69	14.332	244.795

Жандармеријски календар за 1935. годину, стр. 58–70.

Приликом расправе о предлогу буџета у Сенату је наглашено да је у 1931. години, за разлику од претходне, забележен пад броја убистава за 30%, злонамерних паљевина за 4%, разбојништава за 24%, али да је у благом порасту био број извршених крађа (за 2,4%). Тадашњи министар унутрашњих послова Милан Сршкић је недовољну ефикасност свога ресора правдао заузетошћу персонала пописом становништва и пољопривредним пописом, пренумерацијом кућа и станова и сл.[335]

О стању криминалитета се може судити и на основу извештаја Одељења јавне безбедности МУП-а. Пресек стања из марта 1930. указује на драстичан пораст броја „злонамерних" паљевина и то не само у сеоским срединама већ и по највећим варошима и градовима Вардарске бановине, а није био занемарљив ни број оружаних сукоба крijумчара дувана са органима финансијске контроле, те случајева крвне освете, силовања, противприродног

[334] АЈ, 38–372–522, *Време*, Београд, 1. 12. 1929.

[335] *СБС*, ванред. саз. за 1932, књ. 1, 17. ред. саст. од 21. 3. 1932, Београд, 1932, стр. 351.

блуда итд.[336] У извештају о кретању криминала из марта 1930. стоји да није било дела велеиздаје и шпијунаже, али да су забележени случајеви кршења Закона о заштити државе. У питању је био летак бугарског учитеља Косте Кушевића који је пронађен у апотеци битољског апотекара Крсте Франговића, заједно са још три мапе о планираним атентатима на простору Вардарске бановине. У Скопљу није било већих инцидената, изузев ситних крађа. У Велесу је забележена само „педерастија циганских свирача", у Куманову мито и издавање фалсификованих исправа, док је у Кочану било све више подметнутих пожара. Паљевине су учестале и у Царевом Селу, где су горели слама, брашно, сланина, сукно и пасуљ, а у тамошњој кафани *Сунђер* један земљорадник је псовао „каурског" краља. И у Штипу су незадовољници критиковали власт па су се тако могли чути предлози да би судије џумајлијске општине требало послати да чувају козе. Тих дана су гореле занатске радње и колибе у Ђевђелији и Кичеву, док је искушеник Дољанског манастира присвајао добровољне прилоге верника. У гњиланском селу Туђевци крijумчари дувана су моткама, секирама и ватреним оружјем насртали на органе финансијске контроле, у кривопаланачком селу Мала Црцорија је пронађена паклена машина, а у ђаковичком селу Шеремету међусобно су се разрачунавали колонисти. Августа 1930. пожари су подметани у Скопљу и Приштини, премда је криминал у бановинском средишту ретко када излазио из оквира ситних крађа по хотелима, кафанама и католичкој цркви. У Ђаковици су се убијали суседи због сече дрвне грађе, уз масовно псовање државе која је „отимала" приватне шуме. Истовремено, крвна освета у Приштини није јењавала, а списак криминалних радњи бивао је све бизарнији. По Кратову су се проносиле гласине да је председник пробиштипске општине Аритон Наневић силовао све девојке у околини, док је командир жандармеријске станице у Корбинцу оптужио локалног Циганина Асана Џемаила да је августа 1930. „извршио над његовом магарицом противприродни блуд".[337]

У пограничним крајевима је криминал често подразумевао право мало ратно стање са више погинулих. Средином новембра 1931. на око двеста метара од ђевђелијске железничке станице југословенски стражар је спазио двојицу комита, али се саплео о жицу после чега је устрељен. Дошавши на лице места југословенски стражари су приметили да је жица преко које је пао њихов настрадали колега била део паклене машине која је требало петнаестак минута касније да дигне у ваздух *Симплон Оријент експрес*. Наредне вечери, на свега пола километара пруге у истом реону експлодирало је 25 бомби начинивши велику штету. У исто време су одјекнуле бомбе пред ђевђелијским касарнама да би у накнадној пуцњави комити ликвидирали двојицу и ранили тројицу југословенских војника. Становништво се дало у бег ка граници, а након молбе

[336] AJ, 14–194–716.

[337] AJ, 14–194–716, листови 149, 151, 133, 143, 146, 157, 166, 170, 176, 182, 183, 203, 210, 212, 238, 253, 256, 258, 268, 280, 281, 283, 310, 327.

југословенских власти грчки командир пограничне страже у Гуменџи је поставио заседе ради хватања терориста.[338]

И у извештајима из априла 1932. велика пажња је посвећена диверзијама на вардарској прузи, па се тако помиње случај подметања мине у фуруну железничара, иначе руских избеглица, у Алинцима.[339] У градским срединама су учестале пљачке трговачких радњи, док је у колонистичким насеобинама порастао број убистава, најчешће изазваних око попаше и наводњавања. У крijумчарским крајевима су настављени сукоби шверцера дувана са државним органима.[340] Тог пролећа су у Врањишту изгореле скоро све куће покривене сламом, а деловођа почивалске општине Лазар Гласновић вршио утају и друге махинације. Чувени војвода Мина Станковић (тада „пешадијски поручник из Злетова") је изгубио нерве и поднео тужбу против чиновника финансијске контроле који га је још 1931. провоцирао, називао га Бугарином и позивао „да се огледају у Осоговске планине". При том је наводно критиковао државни поредак и вређао краља. Нису мировали ни колонисти из Нове Шумадије који су се код Суве Реке потукли са месним муслиманима око попаше.[341]

Крајем септембра 1932. качанички крijумчари су налетели на жандарме, отворили ватру на њих и успели да се провуку са осам коња натоварених дуваном. Ништа мање ратоборни нису били ни шверцери дувана из села Батинца који су приликом једног сукоба ранили неколико припадника финансијске контроле.[342] Марта 1933. у гњиланском срезу је ухваћен познати крijумчар дувана Бајруш Далиповић. У Горњем Љубињу крај Призрена извесни Селим Алијевић је просио и пушио крijумчарени дуван па су му финансијски инспектори након претреса куће пронашли злато и 40.000 динара које је зарадио просећи![343] На мети незадовољних грађана све чешће су се налазили и порески органи. Најгоре су пролазили трошаринске службеници који су пленили робу за коју није била плаћена општинска такса, док су у селима средњег Повардарја сељаци моткама насртали на пописиваче жита.[344]

[338] АЈ, 38–418–569, *Македония*, София, 10. 10. 1931. Првог дана октобра 1931. краљ Александар је пролазио кроз Ђевђелију и дописник ЦПБ-а сматра да је том приликом био на оку комита који су намеравали да га убију.

[339] АЈ, 14–200–729, л. 372.

[340] АЈ, 38–724–903, *Правда*, Београд 3. 3. 1932. Када су службеници Финансијске контроле почетком 1932. у кући подујевског крijумчара Зећира Бећировића затекли читаво стовариште качак-дувана, из околних кућа је отворена ватра на њих. Упркос отпору, Зећир је са својим комшијама разоружан и ухапшен.

[341] АЈ, 14–200–729, листови 5, 12, 20, 28, 34, 39, 42, 51, 65. У Скопљу су и даље обијане само бакалнице, у Крушеву су се мотикама поубијале комшије око заливања ливада, а у Бедињској цркви крај Куманова свештеник је силовао сељанку у црквеној канцеларији. На председника општине Синђелић пуцао је мештанин Авдо Авдовић јер му је овај потерао магаре (које му је пасло жито) у општинску зграду. У Ресну је Каљуш Каранфиловић био опседнут идејом да постане жандарм Битољске жандармеријске чете због чега је фалсификовао отпусну листу на којој је писало да „не заслужује поновни пријем". Снашао се тако што је пажљиво избрисао прву реч.

[342] АЈ, 14–200–729, л. 70, 239.

[343] *Вардар*, бр. 66, 16. 3. 1933, стр. 2; бр. 141, 11. 11. 1933, стр. 2.

[344] АЈ, 14–204–743, л. 17, 128, 250.

Почетком јула 1933. Ариф Шабановић и још четворица Албанаца су код Прешева силовали деветогодишњег чобанина Бранислава Савића, а потом га обесили и одрубили му главу. У целом прешевском крају било је напето, Срби су спремали одмазду, али је 22. пешадијски пук из Куманова смирио страсти предавши Арифа суду. Јуна исте године на скопском корзоу извесна Матилда Михајловић је пуцала у свог бившег вереника Бранка Камџијаша.[345] Током 1934. поново је био у порасту број напада на пореске органе, као и убистава из нехата. Намножили су се изумитељи разних „лекова" који су своје патентиране напитке стављали у промет, па је тако 1934. скопски кафеџија отровао једног трговца соком од дивљег краставца, иако је намеравао да га њиме излечи од маларије.[346] У годинама пред избијање Другог светског рата дошло је до наглог пораста броја случајева кривотворења новца. У Лесковцу су се појавили груби фалсификати двадесетодинарке, али је убрзо пронађен кривац из Рајиног Поља са све гипсом и оловом, док су у Радовишту растуране лажне турске лире.[347]

* * *

Скопски казнени завод је почетком тридесетих био измештен у оближње село Идризово и у његовим павиљонима је било места за 650 затвореника, при чему није био намењен политичким и малолетним осуђеницима. Јануара 1929. у њему је било 977 осуђеника, а у првој деценији југословенске државе број затворског особља у Скопљу се удвостручио. Са друге стране, буџетска средства која су се сливала у скопски завод кретала су се неправилном линијом: количина новца је расла све до 1924, да би потом била у перманентном паду до 1928. године.[348] Тамошњи робијаши, или „белогуњци", како је тада било модерно рећи (због њихових белих комбинезона са ознакама *Р* или *ВР* на леђима), устајали су у пет ујутру после познатог звука „звечке". Радни дан им је трајао десет сати, а исхрана је била прилично уредна у поређењу са становништвом тога краја: три пута недељно су добијали по 175 г меса, док им је осталим данима следовало кувано јело са таином хлеба. Недељом се „по амерички" слушао радио, док су недисциплинованим затвореницима следовали смањење оброка, везивање лисицама, ношење окова и самица. Као и у осталим установама тога типа, и у овом затвору је владало право јачег, с тим што је потказивање било редовна пракса, а писање анонимних писама нарочита занимација. Сналажљивији су успевали да мимо знања управе дођу до луксузне робе и чак тргују цигаретама, коцкама и бодежима. Нејчешћи скопски затвореници били су женоубице, Албанци због крвне освете, лопови, „нововерци" и тзв. деветани који су били више пута осуђивани.[349]

[345] *Вардар*, бр. 95, 25. 6. 1933, стр. 3; бр. 102, 20. 7. 1933, стр. 5.

[346] AJ, 14–204–743.

[347] *Полиција*, XXVII/2, фебруар 1940, 157; XXVII/3, март 1940, стр. 238.

[348] *СГКЈ* (1929), стр. 470–473.

[349] *Вардар*, бр. 473, 19. 5. 1935, стр. 6.

Казнени завод у Идризову крај Скопља (АЈ, ОЗФ 20-53)

Током 1931. године у скопском заводу је било 858 осуђеника, од којих је чак 149 лежало због убиства, док је од свих дела против опстанка државе почињених на простору Југославије скоро половина издржавала казну у Идризову. Такође је симптоматично да је од укупно 17 доживотних робијаша у Југославији чак 11 било у скопском заводу, а слична пропорција је важила и код кажњеника који су били осуђени на казне затвора од 10 до 20 година.[350] И наредних година учешће на југословенском нивоу и етничка структура скопских затвореника се нису битније мењали, док је број малолетних осуђеника на територији Апелационог суда у Скопљу чинио 7,3% свих осуђених малолетника у краљевини. Већ 1939. скоро половину питомаца скопског завода чинили су Албанци.[351]

Преко две трећине скопских затвореника потицало је из сеоских средина, а следиле су занатлије и државни службеници из вароши, чије је присуство у затвору ретко када прелазило трећину. Сходно свом социјалном пореклу затвореници су били распоређивани на затворске послове, при чему је уочљив пораст броја оних који су упошљавани као „кућни радници". Наиме, од 433 југословенска затвореника који су по затворима радили као кућни радници, у скопском заводу их је било чак 160.[352] Затвор у Идризову је и у социјалистичкој Југославији до те мере развио сопствене производне капацитете да се самостално издржавао.[353]

[350] *СГКЈ* (1931), III, стр. 438–447. Те године у скопском затвору је било више православних (249) него муслиманских осуђеника (153), од чега 105 Арнаута, 46 Турака и два Рома.

[351] *СГКЈ* (1932), књ. IV, стр. 446–451; (1933),V, стр. 432–435; (1940), X, стр. 430–431, 450.

[352] *СГКЈ* (1931), III, стр. 443–444; (1932), IV, стр. 448; (1933), V, стр. 436–7. Број скопских затвореника који су радили као кућна послуга нагло је пао 1932. године, да би наредних година поново нарастао.

[353] *Препород. Весник на осудените лица при КПД-Идризово,* Скопје, октобар 1971, стр. 1–7. Са своје две производне јединице и неколико сектора КПД у Идризову се појављивао на тржишту као произвођач млечних производа, јаја, намештаја и сл.

	ЗАТВОРСКО ОСОБЉЕ (БРОЈ)		ГОДИШЊИ БУЏЕТ (ДИН)	
Година	**КЗ Скопље**	**југосл. затвори**	**КЗ Скопље**	**југосл. затвори**
1930.	78	842	3.400.000	31.999.000
1931.	76	869	3.703.000	31.992.000
1932.	82	886	2.807.000	25.228.000
1933.	81	883	2.391.000	18.881.000
1934.	85	878	2.912.000	26.121.000
1935.	93	840	2.637.000	24.854.000
1936.	107	928	2.986.000	29.156.000
1937.	114	944	4.068.000	29.438.000
1938.	120	950	3.598.000	27.929.000
1939.	121	990	3.846.000	34.205.000

СГКЈ (1940), књ. X, Београд, 1941, стр. 456.

Раст броја затворског особља у скопском заводу у поређењу са осталим југословенским затворима био је одраз лошег искуства са затворима окружних судова на територији Вардарске бановине. Тако је у ноћи 22. јануара 1940. из затвора кумановског окружног суда побегло пет затвореника.[354] Крајем 1939. одобрена су средства за адаптацију и изградњу казнених завода и затвора у Југославији, при чему је највећи део новца ишао на заводе у Марибору и подизање домова за малолетнике у Сарајеву и Београду. За изградњу судског затвора окружног суда у Куманову издвојено је 599.679 динара, док је скопски казнени завод у Идризову добио за адаптацију зграде 23.004, за подизање два силоса 103.036 и дозиђивање магацина 85.336 динара.[355] Зграде судских притвора су биле посебна прича: иако се налазио близу државне границе судски истражни затвор у Пећи био је у неподесној згради док се малобројно и нестручно особље свим силама трудило да добије премештај у Колашин и Беране. Председник пећког суда је затражио од министра правде решавање питања стражарске службе, која је у крајевима према албанској граници била посебно осетљива.[356]

Пресек стања (према покрајинама) на југословенском нивоу из 1934. године показује да је највише криминала било у Северној Србији и Словенији (28,7%), Јужној Србији (17,2%), Далмацији (13%), Хрватској и Славонији (11,5%), БиХ (10,7%), Црној Гори (7,4%) и најмање у Војводини (4,1%). Највише је било разбојништава и крађа, потом „злочина против личности" и нарушавања

[354] *Полицијски гласник*, бр. 819, Београд, 26. 2. 1940, стр. 1.

[355] АЈ, 63–3/1939, пов. арх., Преглед ангажованих кредита по централном фонду за подизање казнених и сличних завода до 7. 12. 1939. године.

[356] АЈ, 63–3/1939, пов. арх, 27. 9. 1939. „Не може се предочавати одговорност председницима, кад суд има за истражни затвор једну рабатну турску зграду ограђену жицом с једне стране, састављену од 3-4 собе, у којима се налази 57 затвореника које чувају само два стражара, који нити су вични руковању оружјем, нити су упућени у правилно схватање стражарске службе, нити имају физичке снаге да обављају ту службу".

јавног реда и мира. Убистава са предумишљајем било је највише у Црној Гори и Војводини, без предумишљаја у Хрватској и Славонији, злочина против туђе имовине у Србији и Словенији, „разбојниковања и хајдуковања" у Црној Гори. Највећи број злочина одиграо се у сеоским срединама: у Србији је чак 72% дела почињено на селу, а остатак у варошима. Код градског становништва Северне Србије криминал је био најразвијенији међу самосталним трговцима и банкарима, у Црној Гори код државних и самоуправних чиновника, у Хрватској, Славонији и Словенији код самосталних обртника и индустријалаца, у Војводини код служитеља и надничара, у Далмацији код надничара и слугу, а у БиХ међу самосталним обртницима и индустријалцима. На смртну казну је осуђено највише људи у Јужној Србији (14), Северној Србији 13, Словенији 10, БиХ 9, док је у Хрватској-Славонији-Далмацији, Војводини и Црној Гори по једно лице осуђено на смрт.[357]

Структура осуђеника у казненим заводима 1932. године

	СКОПЉЕ	ЈУГОСЛАВИЈА
укупно осуђеника	303	3.510
- због убиства	130	915
- због крађе	62	1.029
из редова пољопривредника	231	2.108
из индустрије и заната	49	753
кућни радници у затвору	8	310
пољопр. радници у затвору	218	1.275
пореклом са села	242	2.315
пореклом из вароши	61	978
ожењених	198	1.719
неожењених	87	1.430
удоваца	18	131
православних осуђеника	193	1.799
муслиманских осуђеника	96	375
Арнаута	77	150
Турака	17	37

СГКЈ (1932), књ. IV, Београд, 1934, стр. 446–451.

Обичај амнестирања осуђеника може се посматрати из више углова. Прво, овај акт је дуго припадао домену традиције као израз краљевог милосрђа. Међутим, нарочито након убиства краља Александра, може се приметити обичај да се неколико пута годишње, на предлог министра правде, врши амнестија људи осуђених до годину дана затвора, преиначењем временске казне у новчану (један дан = 25 динара). Нарочито су учестале амнестије тзв. из-

[357] AJ, 38–724–903, *Obzor*, Zagreb, 27. 2. 1934.

борних кривица, које су се тицале манипулација на општинским и парламентарним изборима. Опраштање таквих кривичних дела, без обзира на стадијум кривичног поступка, није се односило на војна лица, државне службенике који су осуђени за мито, шпијунажу и др.[358] Јуна 1933. краљ је амнестирао Симу Митровића, чиновника повереништва за аграрну реформу, али је надлежна судска власт инсистирала да овај ипак оде на издржавање казне. За случај се заинтересовао маршалат и у јануару 1934. ургирао, али је из Министарства правде стигао одговор да је решење о помиловању на време прослеђено среском начелнику у Битољ.[359] Током тридесетих година број адвоката и адвокатских приправника на подручју скопске адвокатске коморе је варирао у оној мери у којој је стасавање нових кадрова било очигледно на југословенској равни.

	АДВОКАТСКА КОМОРА СКОПЉЕ		ЈУГОСЛАВИЈА	
Година	**адвоката**	**приправника**	**адвоката**	**приправника**
1932.	192	10	2821	684
1933.	190	12	2826	692
1934.	181	19	2822	724
1935.	180	26	2813	862
1936.	180	37	2838	961
1937.	176	52	2895	1099
1938.	178	63	2961	1250
1939.	184	74	2905	1405

СГКЈ (1940), књ. X, Београд, 1941, стр. 460.

За разлику од описаних случајева криминала и корупције улажење у озбиљне послове са монополском робом – дуваном и опијумом, није изгледало тако бенигно. У низу јавних личности најчешће је на мети штампе и политичких опонената био прилепски војвода Василије Трбић. Основа његовог привређивања била је високопрофитна трговина дуваном. Иако није био званично оптужен за махинације, део његових јавних наступа у парламенту се посредно може довести у везу са приватним пословима. Марта 1930. у Прилепу је изгорела његова кућа у којој је било смештено 25 тона дувана. Кућа није била осигурана, али дуван јесте.[360] Трбић је пет година касније, заједно са колегом из Главног одбора Четничког удружења – Костом Пећанцем, посредством јаких веза у Министарству унутрашњих послова издејствовао дозволу групи загребачких Јевреја да у више места Вардарске бановине поставе коцкарске апарате. Према сведочењу самог председника владе Милана Стојадиновића, Трбић и Пећанац су на име посредовања добили 600.000 динара које су потом

[358] *Službeni list Ministarstva pravde Kraljevine Jugoslavije*, god. I, br. 3, Beograd, 1. 12. 1939, str. 21; god. II, br. 11, Beograd, 1. 10. 1940, str. 234.

[359] AJ, 74–222–317, документи од 5. 1. 1934. и 16. 1. 1934.

[360] AJ, 14–194–716, л. 197.

ортачки поделили.[361] Далеко привлачнији за незаконито богаћење чиновника били су производња, откуп и извоз висококвалитетног македонског опијума, али о томе ће бити посебно речи. Један од главних трговаца опијумом и дуваном био је сенатор Спира Хаџи Ристић кога је 11. новембра 1938. у Скопљу убио колониста, револтиран ненаплаћеним потраживањима од Вардарске дуванске задруге.[362]

Политика и црква

У годинама промовисања унитаристичке идеологије која се „саплитала" о међунационалне и верске напетости, било је очигледно да су југословенске верске заједнице морале активније учествовати у њиховом смиривању. Сенатор Јово Бањанин је 1933. пред својим колегама изјавио да вероучитељи већ увелико раде „на верској сношљивости за духовно смиривање и стапање југословенског народа".[363] Међутим, оно што је битно разликовало православље од осталих конфесија на југословенском тлу била је наглашена веза између религије и нације. Борбе за национално ослобођење од Турака на Балкану почеле су под квазиверским покровитељством, па није ни чудо што први српски и грчки револуционари нису правили разлику између борбе за веру и борбе за слободу и независност. Српска црква је већ крајем 19. века узела Видовдан као свој празник, те га тако учврстила у средишту народне митологије, дајући му сопствену интерпретацију и место у својој доктрини. За разлику од католицизма, православље је давало примат држави, сматрајући себе чиниоцем друштвеног система који је беспоговорно потчињен државној власти. Уз пропуштену прилику да реформише црквено школство и развије своју организацију, православна црква у Србији је у 20. век ушла као објективно инфериорна верска заједница. Обједињавање српских цркава након Првог светског рата није довело до нивелације у конфесионалној организацији појединих покрајина и епархија, што ће делимично кориговати доношење црквеног устава 1931. године.[364]

Видовданским уставом Српска православна црква је изгубила статус државне цркве,[365] премда је као и друге признате конфесионалне заједнице означена као „јавна установа са специјалним положајем у држави и специјалним привилегијама". Наравно, Устав је формално бранио представницима свих ве-

[361] Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985, str. 124.

[362] AJ, 38–10–39, телефонски извештај од 11. 11. 1938. Убица је био насељеник Младен Јоцић, а поред настрадалог Хаџи-Ристића, тада председника Дуванске задруге, у пуцњави је тешко рањен инспектор Милан Меленица.

[363] *СБС*, IV, 40. ред. сас., 28. 7. 1933, 107.

[364] Radmila Radić, „Uticaj razvoja Srpske pravoslavne crkve na modernizacijske procese u Srbiji i Jugoslaviji", *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, INIS, Beograd, 1994, str. 349–351.

[365] Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*, Београд, 2006, стр. 113.

роисповести да своју духовну власт употребљавају у политичке сврхе.[366] Октроисани устав из 1931. је прокламовао начело државног суверенитета над верским заједницама у форми својеврсног патроната. Ни у овом случају верске заједнице нису имале загарантовану материјалну помоћ од државе, премда је наглашено да ће се из државног буџета делити средства предвиђена за верске сврхе, сразмерно броју верника и „стварно доказаној потреби".[367]

Свети синод Васељенске патријаршије је у марту 1920. одобрио да се све епархије у оквиру Краљевине СХС ставе под јурисдикцију уједињене српске православне цркве, што је престолонаследник Александар Карађорђевић својим указом од јуна исте године и потврдио. Српска патријаршија је свечано проглашена 12. 9. 1920. и у њу су ушле све македонске епархије као део „српских области", док је скопска епископија подигнута на степен митрополије. Према Октроисаном уставу све признате конфесионалне заједнице имале су право на контакте са њиховим поглаварствима изван земље.[368] Проглашењу српске патријаршије су претходили преговори у Цариграду о одвајању православних области у Македонији и Босни од Васељенске патријаршије.[369]

Тек новембра 1929, након притисака највиших црквених кругова на владу Петра Живковића, изгласан је основни закон за уређење односа између СПЦ-а и државе. Њиме је православна црква добила право да самостално управља и слободно располаже црквеном имовином, фондовима и задужбинама, мада „под врховним надзором државе". Иако је православна црква била у финансијском смислу прилично самостална организација, држава је још увек имала контролу над њеним расходима и приходима, радом верских школа, као и пресудан утицај код избора црквених великодостојника. Са друге стране, црква је у виду државних концесија добила извесне материјалне повластице и ослобођена је плаћања готово свих јавних пореза и такси. Упркос томе, у црквеним круговима нису били задовољни „Живковићевим" законом. Сматрали су с правом да су уместо дотадашњег Министарства вера, овога пута у послове цркве задирала два ресора – Министарство правде и Министарство просвете. Ипак, на темељу тог закона донет је Устав СПЦ-а септембра 1931. којим је дефинитвно регулисан однос између цркве и државе.[370]

Од априла 1922. шест „јужносрбијанских" епархија је дошло под окриље СПЦ-а, док су у организационом смислу биле подељене на протопрезвитерате округа и намесништва срезова. Својеврсно укрупњавање је настављено па су 1934. охридска и битољска епископија спојене у једну.[371] Скопска епархија је била највећа и по броју верника и по броју свештених лица: крајем 1935.

[366] Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970. Први део: 1945–1953*, Београд, 2002, стр. 19–21.

367 *Исто*, стр. 22.

[368] *Исто*, стр. 19–22.

[369] Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve. Od početka XIX veka do kraja drugog svetskog rata*, knj. II, Minhen, 1966, str. 556–560.

[370] Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. 1, стр. 22/23.

[371] *Britanci*, II, str. 267.

имала је 171 парохију, 164 парохијска свештеника и 374.276 верника.[372] Избор некадашњег скопског митрополита Варнаве за патријарха СПЦ-а доживљаван је на југу са нарочитим емоцијама. Када је 11. јула 1930. патријарх Варнава посетио Скопље, приређен му је несвакидашњи дочек. Са градских бедема се огласила топовска паљба у његову част, организована је литија, а у вечерњим часовима и бакљада код хотела *Балкан*, након чега је уследио пријем у свечаној дворани Официрског дома.[373] Приликом освештања нових верских објеката дворска канцеларија је слала краљеве изасланике, обично официре. Тако је у селу Бањица крајем маја 1938. помоћник команданта велешког војног округа присуствовао чину освештања нове цркве Светог Спаса и новосаграђене школске зграде. Дочек су му приредиле високе званице (митрополит Јосиф, срески начелник, народни посланик, те соколи и четници са заставама) које су одржале „верскопатриотске говоре" кличући краљици Марији, кнезу Павлу и намесницима.[374] У селу Бистреница на Вардару, насељеном словеначким колонистима, саграђен је православни храм који је помпезно освештан 1932. године. Том приликом је неколико католичких породица насељеника прешло у православну веру, о чему је епископ злетовско-струмички Венјамин известио краљев двор позвавши га на ту несвакидашњу церемонију.[375]

Скопски митрополит Јосиф са епископима освештава споменике краљу Петру и краљу Александру у Скопљу, октобар 1937 (АЈ, ОЗФ 74-5-1020)

Пошто је у лето 1937. дошло до масовних грађанских протеста против Конкордата који су попримили опозициони карактер, у акцију су ступили и

[372] *Вардар*, бр. 648, 4. 12. 1935, стр. 2.

[373] *СЛВБ*, бр. 15, 12. 7. 1930, стр. 1, 8.

[374] АЈ, 74–221–316, л. 67, пеш. мајор Велимир Митић кдт-у Брегалничке див. Области, 2. 6. 1938.

[375] АЈ, 74–221–316, л. 25, епископ злетовско-струмички маршалату Двора, 11. 8. 1932.

комунисти придруживши се демонстрантима и истичући своје пароле. Приликом молитве за оздрављење патријарха Варнаве 23. јула 1937. у лесковачкој саборној цркви су се окупили православни верници, припадници четничких удружења и виђенији опозиционари. Након црквеног обреда поворка се са тробојницама запутила кроз варош, где су им се придружили радници са својим паролама против кнеза Павла и Стојадиновића, али их је жандармерија растерала ухапсивши при том неколико организатора скупа.[376]

У парохијским црквама скопске епархије је после редовне службе 15. 8. 1937. прочитана епитимија која се односила на деветорицу народних посланика из Вардарске бановине: Спиру Хаџи-Ристића, Стојадина Димитријевића, Угрина Јоксимовића, Бранислава Тодоровића, Миладина Величковића, Тодора Живковића, Аћима Поповића, др Часлава Никитовића и Стевана Симића:

„Својим држањем у Народној скупштини, као чланови Светосавске српске Православне Цркве, огрешили су се у своје велике дужности о заштити вере и цркве, којој припадају са својим народом и породицама. Они су као чланови Парламента, истина, потпуно слободни да своје политичке дужности врше слободно и по својој савести. Али, њихова је савест условљена и везана свечаном заклетвом, слободно даном у Парламенту, да ће државни Устав чувати од сваке повреде.

Приликом гласања о пријему тзв. Конкордата они нису водили рачуна да су неке одредбе Конкордата у опреци прописима Устава, па су гласали за пријем таквог Конкордата. Овим су они довели своју хришћанску савест у опреку са положеном заклетвом, те се огрешили о прописе своје вере и државе, што је изазвало револт код већине верника Српске православне цркве, а представнике Цркве довело у положај да их морају и ради повреде црквеног учења и ради народног револта, а да би се избегло народном самосуду, подврћи некој минималној казни.

Нехатност хришћанске самосвести посланика (...) повећана је неоспорном чињеницом догађаја од 19. јула 1937. године, када су државни органи у Београду издали потпуно незакониту забрану црквене литије и исту грубо физичким средствима спречили, изложивши верне, свештенство и архијереје нападима жандармеријских палица (пендрека) и оскрнавили црквене верске светиње (црквени барјак, одежде, крстове, иконе). Овај догађај одиграо се јавно и био у извесној мери третиран од оба државна парламента.

Г. г. народни посланици, не само што нису устали као чланови Цркве и Државе, у заштиту државних закона, светиња своје Цркве и законитих права свештенослужитеља и верника, него су напротив, само 4 дана уочи мученичке смрти свога Патријарха, као упркос дали своје гласове за пријем Конкордата. Овим су се тешко огрешили о Цркву, веру и верски морал, као и о своју посланичку заклетву, по којој су имали верно и непоколебљиво чувати државни

[376] С. Димитријевић, *Прилози из историје Лесковца*, стр. 55–56.

Устав и све законе проистекле из њега, а чији прописи строго забрањују овакав испад државних и јавних органа.

Узевши горње чињенице у разматрање и оцену, нашли смо за право и правично, а сходно чл. 102 тач. 21, чл. 210 тач. 1 и чл. 211 Устава Српске Православне Цркве да одлуку Светог архијерејског сабора од 19. јула (1. августа) 1937. године применимо у овом случају према народним посланицима и да их епитимишемо:

1/ Лишењем свих црквених почасти као: стајањем у храму на истакнутом месту за време молитве, а место тога одређује им се место за покајнике у паперти.

2/ Лиша[ва]мо га почасти кумства при крштењу и венчању и кумовања на црквеној или манастирској слави итд.

3/ Његов дом надлежни свештеник може посећивати само са нашим знањем и специјалним одобрењем, изузев крајње нужде исповести и причешћа пред смрт, или крштења када је дете у смртној опасности.

4/ Ова епитимија има трајати годину дана од дана када је у храму народу објављена.

Надлежном пароху скреће се пажња да води бригу о утицају ове епитимије на епитимисанога и о томе нас обавестити ради смањења или повећања ове епитимије. Црквени суд са своје стране узеће у разматрање кривицу г. г. народних посланика и проценити да ли иста подлеже његовој компетенцији.

Надлежни архијер/ej/ски намесник – саопштите горњу епитимију у главном храму свога намесништва; надлежни парох у храму парохије којој припада народни посланик и њему лично предати акт о овој епитимији. Митрополит скопски Јосиф".[377]

Епитимију је у скопској Саборној цркви прочитао архијерејски намесник протојерej Сава Поповић у присуству 650 људи, од чега су се многи само случајно затекли ту ради помена и сл. У публици је примећено доста партијских колега Љубе Давидовића, као и бивши потпредседник парламента Михајло Кујунџић са својим пријатељима. Након прочитане епитимије зачуо се само један глас („Мала је казна!"), после чега се народ у миру разишао. У опозиционим круговима је владало велико разочарање јер су се читаве три недеље Скопљем ширили „вести" како су министри и посланици искључени из православне цркве.[378]

Током тридесетих година је било све чешће указивање из црквених кругова на „опадање вредности Божјег храма" како код народа тако и код државних чиновника. Било је тумачења да су народ из цркве отерале разне таксе за чинодејства које су попови по ранијој пракси одређивали на своју руку. Покушаји да се покрене инертно свештенство и да се људи некако натерају да

[377] АЈ, 38–10–39, телефонски извештај дописника ЦПБ из Скопља од 15. 8. 1937. Сергије Димитријевић помиње и Тодора Тонића као посланика из Лесковца који је такође био екскомуниciран, али да је након његовог покајничког поклоњења код нишког владике враћен у редове православне цркве (С. Димитријевић, *Прилози из историје Лесковца*, стр. 57).

[378] АЈ, 38–10–39, телефонски извештај дописника ЦПБ из Скопља од 15. 8. 1937.

посећују цркву макар у време празника и недеље, нису имали ефекта. Ребека Вест је у време поста покушала да наручи посну храну у Пећи, али је закључила да се готово нико није држао поста у граду „који лежи у сенци Дечана".[379] Однос јавности према цркви и свештенству умногоме је зависио и од све слободнијих погледа на табуизирану „божју администрацију" које су сервирале новине. Током тридесетих година приметан је дисконтинуитет у писању својеврсних хвалоспева цркви, па се пажња новинара све више окреће службеницима верских заједница. Тако је, услед запуштености манастира Св. Јован Бигорски, у *Вардару* осванув чланак под насловом „Метлу у шаке, бре, калуђери!" У једном другом тексту скренута је пажња јавности на монахе манастира Грачаница који су тамошње фреске конзервирали тако што су их прво прали гасом и мазали јајима, а потом их гланцали.[380] За разлику од православних и муслиманских сакралних објеката, војна гробља су брижљиво одржавана. Чак је и немачко централно војно гробље у Скопљу освештано маја 1933.[381]

Свештена лица су крајем тридесетих година све отвореније ступала у директан политички ангажман. Охридски епископ Николај Велимировић се након Првог светског рата потпуно окренуо мистицизму и богомољачком покрету, предводећи конзервативну струју у СПЦ-у. Као изузетно образован човек Велимировић је јавно заузимао политичке ставове, па тако није крио своје гнушање према Конкордату и потписивању Тројног пакта, али ни према југословенској држави коју је сматрао једним од „грехова" српског народа.[382] Православно свештенство је на југу било у политичком смислу више опозиционо настројено, можда и због већег процента егзархијских васпитаника који су се у једном тренутку обрели унутар СПЦ-а. На децембарским изборима 1938. лесковачки и битољски попови су јавно агитовали против ЈРЗ-а, док је више од 40 свештеника Вардарске бановине било на опозиционим листама.[383] Са друге стране, комунисти су током читавог међуратног периода били на удару представника цркве. Приликом отварања нове железничке станице у Скопљу 1940. архијерејски намесник протојереј Пешић је одржао ватрени антикомунистички говор против „лажних доктрина".[384]

* * *

Муслимани Краљевине СХС су по Сенжерменској конвенцији добили статус верске мањине. Исламска верска заједница је у периоду 1918–

[379] Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко*, Београд, 2004, стр. 745, цитирано према: Р. Радић, *Живот у временима*, стр. 118–119.

[380] *Вардар*, бр. 104, 27. 7. 1933, стр. 6; бр. 108, 10. 8. 1933, стр. 1.

[381] *Вардар*, бр. 82, 11. 5. 1933, стр. 2. На немачком гробљу у Скопљу било је 1.212 гробова погинулих војника: 900 Немаца, 151 Румуна, 75 Аустријанаца, 57 Руса, 19 Турака, седам Срба и по једног бугарског, енглеског и грчког војника.

[382] R. Radić, „Uticaj razvoja SPC na modernizacijske procese", str. 352.

[383] AJ, 37–51–315, л. 244.

[384] AJ, 38–706–885, *Глас Југа*, 3. 11. 1940.

1929. задржала организацију коју је у појединим крајевима земље имала пре стварања југословенске државе и није се претерано политички експонирала, усредсређујући се превасходно на верска и школска питања. Све до 1932. Министарство просвете Краљевине Југославије је надзирало муслиманске верске школе (мектебе и сибијан мектебе), када су ти послови Законом о Исламској верској заједници прешли у надлежност саме ИВЗ. Држава је и даље пратила рад ових школа, овога пута посредством среских власти а не више помоћу органа Министарства просвете. Управно-политичке власти су давале сагласност за отварање мектеба, водећи рачуна о узрасту деце која су морала по сили закона похађати и државну школу. Ипак, муслимани су и даље радије слали своју децу у исламске верске школе чија је настава фактички била у супротности са просветном политиком државе. С обзиром да настава у оваквим школама није обезбеђивала ни елементарно описмењавање, те да је познавање арапског, турског или албанског језика било од слабе користи за саму државу, јасно је да је оживљавање исламског историјског наслеђа у „јужним крајевима" (пред очима власти) имало негативну политичку конотацију. Министарство просвете је тек 1932. проследило захтев банским управама на чијим је територијама била актуелна ова врста наставе да изврше инспекцију. Извештаји са терена су унисоно упозоравали да је настава у школама исламске вероисповести ишла на штету народних школа: иако су могле радити само у „ваншколско време", муслиманске верске школе су непрекидним радом (чак и у време распуста) одвлачиле децу од државне школе. Осим тога, сибијан мектебе су посећивала и деца која још увек нису била стасала за школу, учећи арапско писмо. Отуда и предлози да се ове школе забране пошто су штетиле држави у педагошком и националном смислу.[385] Према подацима југословенских војних обавештајаца, Вакуфска дирекција у Скопљу је била центар посредством кога је албански конзулат у Београду радио на стварању „јаког кадра интелектуалаца" издавањем стипендија студентима албанске народности.[386]

Југословенска муслиманска организација се програмски залагала за заштиту исламске вере и обичаја и „признање равноправности ислама с хришћанством и другим вјерама". Ипак, услед различитих погледа на метод решавања питања верско-просветне самоуправе муслимана и оснивања шеријатских судова дошло је до расцепа у овој странци: на једној страни је била струја предвођена тузланским муфтијом Ибрахимом Маглајлићем и Мехмедом Спахом, док су другу предводили Халил Храсница, Шефкија и Мехмед Бехмен. Доношење Закона о шеријатским судовима (1929) није утишало страсти, пошто се са његовим спровођењем на простору Србије и Црне Горе отезало. Из врха ИВЗ-а су упозоравали септембра 1932. да у многим мести-

[385] АЈ, 66–165–314, Извештај о мектебима и сибијан мектебима. Ове школе су биле препуштене бризи верских власти па су то углавном биле нехигијенске, запуштене и неосветљене зграде покрај џамија (С. Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, стр. 294–296).

[386] АЈ, 138–17–667, Обавештајно одељење Главном ђенералштабу, „План албанског Министарства просвете", цит. према: С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 293–299.

ма „Јужне Србије“ нису постојали шеријатски судови, иако је законски рок за њихово успостављање био истекао. На иницијативу министра правде М. Сршкића припремана је реоргаизација ИВЗ-а, па је почетком 1928. образована комисија за израду текста Закона о исламској верској заједници који је и донет 20. јануара 1930, чиме је укинута верска и просветна аутономија. Седиште новог реис-ул-елеме Ибрахима Маглајића (19301936) пренето је у Београд, док је њега, чланове улема-меџлиса и девет муфтија постављао краљ. Вакуфско-меарифски послови потпали су под директну надлежност Министарства правде, а министар правде постао је највиша управна власт која надзире рад ИВЗ-а. Међутим, улазак Мехмеда Спаха у ЈРЗ и Стојадиновићеву владу 1935. довео је до суспензије дотадашњег законодавства о ИВЗ-у. Владином уредбом из 1936. ова верска заједница је добила потпуну аутономију, седиште Заједнице је премештено у Сарајево, док је за новог реис-ул-улему изабран брат некадашњег вође ЈМО Фехим Спахо.[387] Народни посланик др Јанко Баричевић је у парламенту оптуживао Корошеца и Спаха за стварање муслиманског национализма: „За то већ шврљају и по Санџаку, а већ прете и Јужној Србији...“[388] Иако је бан Лазић у писму Сршкићу марта 1930. препоручио да се муфтије из граничних подручја који су били „свесни Албанци“ замене лојалним лицима турске народности, по могућству из Босне,[389] крајем тридесетих година у скопском Вакуфско-меарифском већу се говорило искључиво албански, пошто скоро нико од нових чланова није знао турски.[390] У Тетову, Урошевцу и Качанику су организовани тромесечни курсеви за хоџе (који су држани на албанском језику) и редовно објављивани конкурси за имаме-матичаре.[391]

Крајем децембра 1930. у Скопље је стигао врховни поглавар ИВЗ Хафиз Хаџи Ибрахим Маглајић, а дочекали су га представници цивилних и војних власти, муслимански бански већници и народни посланици, као и маса света свих вероисповести. Реис-ул-улема је посетио Султан-Муратову џамију лично се клањајући „џума намаз“, што је појачало атмосферу верског мистицизма и побожности, а потом одржао проповед са ћурсе позивајући вернике на поштовање закона и вршење дужности „према ближњима и држави“.[392] Своје инспекцијско путовање Маглајић је наставио обилазећи Урошевац, Призрен, Пећ и Ђаковицу. У његовој пратњи су били председник скопског улема-меџлиса Вијсел Алишан, потпредседник вакуфско-меарифског већа Хаџи Мехмед Алија и директор вакуфске дирекције Хасан Ребац.[393]

---

[387] Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. 1, стр. 30–32.

[388] *СБНС*, 5. ред. сас., 16. 12. 1936, стр. 203.

[389] C. A. Nielsen, *op. cit.*, p. 289.

[390] AJ, 63–XIV–136.

[391] *Вардар*, бр. 65, 12. 3. 1933, стр. 5; бр. 69, 26. 3. 1933, стр. 5.

[392] AJ, 38–675–854, *Скопски гласник*, 27. 12. 1930. Увече га је бан угостио у својој кући заједно са најугледнијим муслиманима, а наредног дана је приређен свечани ручак у Официрском дому.

[393] AJ, 38–675–854, „Пут Реис-ул-улеме по Јужној Србији“, *Политика*, 29. 12. 1930. У урошевачкој општинској судници приређена је закуска, а потом је код државног имама Ахмета Бајрамовића

На територији Вакуфске дирекције у Скопљу (која се састојала од 42 вакуфско-меарифска поверенства и 432 џемата са пет муфтија) постојала су 662 вакуфа са којих је убиран приход од 3,3 милиона динара годишње.[394] Продају џамија, плацева, кућа, воденица, медреса и осталих вакуфских имања одобравало је Министарство вера.[395] Пословни ред вакуфско-меарифског већа у Скопљу је изгласан 13. 8. 1931. и према њему су седнице могле бити и јавне и тајне, док је пословник џематских мецлиса на подручју скопског већа донет 25. 5. 1933. Радом Већа председавао је ефендија Водопић а у његовом раду су учествовали директор вакуфске управе Хасан Ребац и директор Велике медресе Ахмед Мехмедбашић.[396] Краљ је именовао чланове улема-мецлиса и муфтије, а марта 1938. неки чланови су се жалили Стојадиновићу на нерегуларност избора за ВМВ јер су одржани без кворума.[397] Муслимани су били незадовољни радом Већа јер од 12 милиона динара годишњег прихода готово ништа није ишло сиротињи.[398]

Поред улема-мецлиса, чије је чланове номиновао краљ, у Скопљу је постојала и Вакуфска дирекција, на чијем је челу све до 1937. био поменути Хасан Ребац, иначе родом из Мостара. Његови сународници су га критиковали да је из политичког егоизма радио на штету муслиманских становника, те да је изазивао сукобе између албанских и турских кругова. Његов главни опонент био је, ни мање ни више, до Ферхат-бег Драга који је од државног непријатеља аванзовао до управника Вакуфске дирекције сменивши на том положају управо Хасана Репца (1938–1940). Врховни шеријатски суд у Скопљу је основан 1931. и на његовом челу су седела тројица санџачких муслимана: Мехмед Зеки Ћинара (београдски муфтија), Дервиш Шећеркадић (пљеваљски муфтија) и Мурат Шећерагић (пријепољски муфтија).[399]

Питање финансирања муслиманског свештенства посебно је актуелизовало однос државе и ИВЗ-а. Скопски улема-мецлис је средином новембра 1930. обавестио реис-ул-улему како оскудева у намештају и огреву па је Министарство правде након месец дана интервенисало са 60.000 динара.[400] Међутим, већ у марту 1931. муслимански свештеници су проверавали гласине по којима је од априла исте године требало да сви државни имами и вероучитељи буду скинути са државног буџета. Та привремена мера требало је да уследи као последи-

организован ручак.

[394] *Вардар*, бр. 74–76, 13. 4. 1933, стр. 4.

[395] AJ, 63–XIV–132. Вучитрнска медреса претворена је у затвор, а плац битољске Кршене џамије уступљен тамошњем Црвеном крсту. Продата су вакуфска гробља у Шупљем Камену и Старом Бару, вакуфске куће у Битољу, Кавадару, Струмици.

[396] *Вардар*, бр. 86, 25. 5. 1933, стр. 3.

[397] AJ, 63–XIV–136.

[398] *Вардар*, бр. 91, 11. 6. 1933, стр. 3. Јуна 1935. основано је добротворно друштво „Шефкат" за помагање сиромашних муслимана (*Вардар*, бр. 516, 1. 7. 1935, стр. 2).

[399] R. Škrijelj, *n. d.*, str. 228–229.

[400] AJ, 63 – Верско одељење – муслимански одсек (XIV), фасц. 130.

ца новог закона о чиновницима, те је Вардарској финансијској дирекцији наложено да преузме бригу око исплате њихових принадлежности. Крајем септембра Министарство правде је потврдило како су муслимански свештеници привремено прешли на његов буџет (са смањеним платама), али да је било у плану њихово потпуно везивање за буџет ИВЗ-а.[401] Крајем фебруара 1936. влада Милана Стојадиновића је декретом вратила аутономна права муслиманској заједници која су јој била одузета 1930. године. Управа свим верским пословима муслимана пренета је на канцеларију реис-ул-улеме која је премештена у Сарајево, док се држава обавезала да ће, уз обештећење, вратити сва конфискована имања у Јужној Србији и Црној Гори.[402] Ипак, Министарство правде је маја 1940. донело решење о завођењу комесаријата у скопске установе ИВЗ-а због чега је вакуфско-меарифски одбор у Сарајеву донео месец дана касније протестну резолуцију.[403]

Прсти државних структура били су умешани у скоро све послове ИВЗ-а на простору скопског улема-меџлиса. Сами муслимани су били убеђени да су се њихови сународници, постављени на руководеће позиције захваљујући беспоговорној лојалности режиму, непрекидно свађали и делили муслимански свет југа. Средином 1937. у Вардарској бановини су одржани избори ИВЗ-а на којима су приталице ЈРЗ-а добиле 15, а опозиције четири повереника. Поред тога, у вакуфско-меарифском већу је дошло до разбијања већине, јер су готово сви чланови били против вакуфског директора Февзије Хаџи-Хамзића, који је у Београду важио за лојалног „националног човека" из Санџака.[404] Наиме, Хамзић је био вакуфски директор и наиб за ИВЗ у Скопљу у периоду 1936–38. У више наврата се жалио Стојадиновићу како га Фехим Спахо није подносио јер је сматрао да се „превише везао за Шумадију", те да је више био окренут Београду него Сарајеву. Хамзић је из тог разлога молио председника владе да га у случају разрешења са те дужности смести у Државни савет или Главну контролу. Средином 1938. он је затражио пријем код самог Стојадиновића подсећајући га на обећање да ће му овај издејствовати посланичку кандидатуру у тутинском или горском срезу. После силног досађивања, Стојадиновић га је ставио на листу посланичких кандидата у штавичком срезу.[405] Министар правде је средином новембра 1937. поставио за скопског наиба Кадрија Салијевића, гостиварског адвоката, „да измири две крваво завађене групе наших муслимана на Југу". Наравно, Салијевић је био активни члан ЈРЗ-а и заступник Угрина Јоксимовића.[406]

Децембра 1939. реис-ул-улема је упутио писмо министру правде у коме се жали на писање скопског (муслиманског) листа *Наш дом*. Овај лист је излазио

[401] AJ, 63–XIV–136.

[402] *Britanci*, II, str. 467.

[403] AJ, 66–105–314, документи од 17. 5. 1940. и 13. 6. 1940.

[404] AJ, 37–51–315, л. 107, 109, 130. Хамзић је поднео оставку 13. 10. 1937.

[405] AJ, 37–25–196, л. 260, 262, 263.

[406] AJ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 10. 11. 1937.

двапут месечно и у скоро сваком броју доносио чланке којима је вређао и клеветао поједине припаднике ИВЗ-а због чега су чланови улема-меџлиса поднели кривичну пријаву против уредника. Упркос томе, „увредљиво-клеветничка акција" је настављена и појачана. У свом 15. броју из 1939. године *Наш дом* је пренео тужбу Хасана Репца против реис-ул-улеме, иако према члану 66 Закона о штампи ниједна тужба није смела бити објављена пре него што се прочита на јавном претресу. Реис-ул-улема је ово протестно писмо упутио државном тужиоцу и министру правде.[407]

Манифестације благонаклоности државе према муслиманима у јавности су изгледале готово спектакуларно, нарочито приликом рестаурације и отварања нових верских објеката. Почетком октобра 1936. у Скопљу је освештана Гази-Исабегова централна реформисана медреса, која је била организована по угледу на сарајевску. Уз присуство великог броја муслимана и представника власти, освештана је и централна вакуфска библиотека.[408] Свечаности су присуствовали изасланици министарстава војске и просвете, помоћник бана, скопски митрополит, председник општине, те представници Сената и Народне скупштине. Церемонију је отворио наиб за ИВЗ у Скопљу Февзија Хаџи Хамзић „патриотским" говором, наглашавајући да ће из медресе изаћи нове генерације одгојене у духу верске толеранције, љубави и привржености домовини. Школа је требало да им да „југословенски национални одгој, те изоштрити у њима љубав, верност и пожртвованост према Краљу и Домовини". Након клицања „милој домовини" Југославији одржана је свечана академија.[409]

Лојалност муслимана према држави и идеји југословенства исказивана је и кроз обичај да им званичници крштавају децу, који је узео маха нарочито у другој половини тридесетих година. Као краљеви изасланици углавном су наступала војна лица по команди команданта Треће армијске области, а на позив родитеља који би се претходно обратили Дворској канцеларији. Тако је пуковник Стеван Радовић крајем септембра 1937. крстио деветог сина Азиса Сулејмановића из Никиштана. Пошто је дете добило име Искендер (турска верзија имена Александар), предати су му уобичајени дарови: сат са угравираним краљевим иницијалима, родитељима помоћ од 2.000 динара и свештенику 300 динара. Обреду је присуствовало читаво село без обзира на вероисповест, као и бан.[410] Џемаил Џемаловић из гњиланског среза се такође обратио краљевој канцеларији не би ли дворски изасланик кумовао његовом деветом детету. Након „повољног мишљења и провере", кнез-намесник је одобрио ово крштење и наредио да се припреми уобичајени новчани дар. Крштење је лично обавио мајор Душан Вукобратовић, командант Косовске дивизијске области коме су на уласку у Гњилане рапортирали жандармерија

[407] АЈ, 63–3/1939, пов. арх, Реис-ул-улема министру правде Лазару Марковићу, 19. 12. 1939; Судски инспектор Министарства правде државном тужиоцу, 27. 12. 1939.

[408] АЈ, 38–10–38, дописник ЦПБ из Битоља, 7. 11. 1936.

[409] АЈ, 74–221–316, л. 54, извештај о отварању Гази-Исабегове медресе у Скопљу, 5. 10. 1936.

[410] АЈ, 74–222–317, л. 217, извештај пук. Стевана Радовића кдт-у Треће армијске области, 6. 10. 1937.

и срески начелник. У згради начелства кум је предао дарове – часовник са монограмом, 2.000 динара за родитеље, двеста за имама и сто за мујезина. Улазак „кума" у село Прилепницу обележен је почасним пуцањем из пушака, после чега је дете у локалној џамији, уз сагласност родитеља и имама, добило име Александар. По обављеном обреду приређена је закуска у башти, на којој је одржао здравицу бански већник и бивши посланик Рамуш Османовић.[411]

Понекада се одговорност за (не)учињено сваљивала са цивилних на војне, али и на духовне власти. Августа 1939. Министарство војске и морнарице је обавестило министра правде да је приликом позива на регрутацију и војне вежбе утврђено да општинске власти нису правовремено извештавале команданте војних округа о свим променама, због чега се дешавало да су у војној евиденцији вођена и давно умрла лица. Општински органи су се правдали како им надлежни свештеници нису доставили потребне податке па је Министарство војске предложило да се изда посебно наређење органима ИВЗ-а како би се спискови правовремено ажурирали. Реис-ул-улема Ф. Спахо је запретио најстрожим санкцијама свим неодговорним џематским имамима.[412] Иначе, шеријатске судије су своје међусобне проблеме често решавале посредством Министарства правде. Из Битоља су стизале жалбе на репресалије судије Садиковића, који је вређао дневничаре и служитеље, док су га потчињени оптуживали за кривотворење бројева предмета и утају такси за венчања.[413] Уредба о дисциплинском поступку за верске службенике и пензионере ИВЗ Краљевине Југославије донета је 25. фебруара 1941.[414]

Јеврејска популација Вардарске бановине била је у политичком смислу прилично дискретна све до разбуктавања Другог светског рата. Уредбом Министарског савета од 5. октобра 1940. о прехрамбеним радњама које су држали Јевреји ревидиран је однос државе према њима, сходно новој спољнополитичкој оријентацији Југославије: „Од дана ступања на снагу ове уредбе неће се издавати Јеврејима ни друштвима са капиталом Јевреја овлашћења као ни дозволе за обављање трговачких радњи са предметима људске исхране на велико".[415]

Затегнути међународни односи на Балкану су дуго антагонизовали и саме црквене организације и тако спречавали да се у интеракцији световних и духовних власти ствари покрену набоље. Снажан политички утицај имало је зближење Српске и Бугарске православне цркве априла 1933. године. Делегацију југословенских свештеника је предводио охридски епископ Николај Велимировић а заједничка резолуција је објављена у Рилском манастиру. Овај документ је уопштеним речима позивао две нације на срдачнију верско-културну сарадњу, до које је већ наредних месеци и дошло. У Југославију су

[411] AJ, 74–222–318, л. 65, 66.

[412] AJ, 63–3/1939, пов. арх., Реис-ул-улема ИВЗ улема-мецлисима у Сарајеву и Скопљу, 16. 9. 1939.

[413] AJ, 63–2/1937, пов. арх., дневничар шеријатског суда старешини суда у Битољу, 25. 1. 1937.

[414] AJ, 63–XIV–136.

[415] *Полиција*, XXVII/10–12, октобар–децембар 1940, стр. 667–669.

нагрнуле делегације бугарских пословних људи, правника и студената, што је београдска штампа пропратила са симпатијама. У Београду је отворена изложба бугарских сликара а основано је и југословенско-бугарско друштво. Промене су биле видљиве и у флексибилнијем држању југословенских званичника, који су се поводом оружаних инцидената на граници оглашавали све помирљивијим саопштењима. У септембру 1933. бугарски краљ и краљица су се, на пропутовању из Енглеске за Софију задржали на београдској железничкој станици, где их је дочекао југословенски краљевски пар, а три месеца касније уследила је и званична посета бугарског монарха Београду. Овакав заокрет у дипломатским односима, који су иницирале две православне цркве „чија је историјска улога обележена милитантним национализмом", пријатно је изненадио и британског посланика у Београду.[416]

* * *

Тридесете године двадесетог века обележила су три режима диктатуре на Балкану: шестојануарска у Југославији, владавина „звенара" у Бугарској и диктатура Метаксаса у Грчкој. У првој половини те деценије Бугарском је управљала влада народног блока састављена од широке коалиције земљорадника, либерала и демократа, коју је државним ударом из маја 1934. срушила група активних официра окупљена у Војној лиги и политичкој групацији „Звено". Долазак резервног пуковника Кимона Георгијева на власт у Бугарској изменио је карактер дотадашњих југословенско-бугарских односа, упркос најављеним „конзервативним решењима". Преломни тренутак у самој природи и методологији решавања македонског питања, и односа југословенских власти према њему, представља 1934. година када је влада Кимона Георгијева ставила ВМРО ван закона. У његовом спољнополитичком курсу евидентан је покушај поправљања односа са западним суседом, између осталог, кроз растурање „македонствујућих" и протеривање Ивана Михајлова из земље. Исте године склопљен је Балкански пакт који формално није укључивао Бугарску, али ју је свакако држао под контролом. У периоду 1936–1940. на власти у Софији је била коалиција пет странака на челу са Георгијем Кјосеивановим која је наставила политику добросуседских односа са Југославијом, што је јануара 1937. резултирало склапањем Пакта о вечном пријатељству. Ипак, избијањем Другог светског рата бугарске амбиције су нарасле а македонско питање и ревизија граничне линије поново актуелизовани.

Због компликоване ситуације на Балкану, скоро 23% југословенског буџета је ишло на војску, а у покушају да потпуно овлада ситуацијом у региону влада у Београду је укључила у своју (обавештајну) службу албанске емигранте. Гашењем и забраном Косовског комитета (1925) албански иредентизам је био само тактички утишан, да би у време великих политичких престројавања у Европи тридесетих година оживео у једној новој форми. Вође албанског популиз-

[416] *Britanci*, II, str. 155–156.

ма су се препустиле Мусолинијевим плановима жртвујући политички суверенитет албанског народа и отварајући врата верској и националној унификацији Албанаца, као предуслову за „албанизацију" читавог етничког простора. Зогуов режим је од краја 1937, амнестирајући главне протагонисте иредентизма који су уживали италијанску заштиту, рехабилитовао све раније великоалбанске програме и тиме легализовао амбициозни политички концепт „Нове Албаније". Италијанска окупација Албаније (1939) и јавна порука да она неће имати „антијугословенски карактер" била је слаба утеха за режим у Београду. На тлу Југославије (Вардарске и Зетске бановине) су оживљене сепаратистичке тежње албанског становништва а њихов крајњи ефекат се испољио током Априлског рата, када су се косовске националистичке групе и организације ставиле у службу немачких и италијанских окупационих власти.

У првим годинама диктатуре простор Вардарске бановине се утопио у преовлађујућу атмосферу вештачког оптимизма и ишчекивања првих плодова новог режима. Међутим, стање привредне депресије и нерешених политичких напетости уносило је стрепњу, песимизам и апатију. Поврх свега, увођењем јавног гласања 1931. створили су се услови за предизборне манипулације које су на југу резултирале отвореном трговином гласовима бирача. Мимо референдумског расположења у коме су одржани митровдански избори, одзив од тек нешто преко 72% изашлих није указивао на промену у менталитету пословично незаинтересованих становника „јужних крајева", који су са подручја Вардарске бановине овога пута делегирали 12% скупштинског сазива. За сенаторе су постављани пензионисани, проверени партијски кадрови и национални радници, те поседници и привредници, што није био случај са осталим крајевима земље. Са нарочитом пажњом организовани су општински избори па су тако 1933. одржани прво у сеоским, а тек потом у градским општинама; у питању је било лоше искуство са варошким срединама, традиционално наклоњеним левичарским снагама и опонентима режима. На петомајским изборима 1935. владајућа листа је на југу освојила 84%, што је била најубедљивија победа на нивоу земље, додуше уз доста нелогичности и невештих фалсификата. Према званичним саопштењима у неколико срезова Вардарске бановине није било ниједног гласа поклоњеног опозицији. Током ових избора дошло је и до поларизације унутар владајућег конгломерата по економској основи, нарочито у лесковачком крају где је на површину избила сраслост старих банкарских кругова и политичких елита. Ширење мреже новоформираног ЈРЗ-а по Вардарској бановини ишло је прилично тешко, премда су локални одбори обмањивали централу уљуљкујући је у уверењу да све иде по плану. Лични и финансијски мотиви цепали су и подривали нејаку владајућу инфраструктуру у њеним темељима. Средином тридесетих година кокетирање опозиционих и ванпарламентарних странака са македонском аутономијом узело је маха, овога пута у далеко озбиљнијим околностима. У потрази за адекватним (легалним) политичким савезништвом набујали македонски покрет је тражио своју шансу у партијским прегруписавањима и незадовољству осиромашених маса. Стога је на децембар-

ским изборима 1938. опозиција у Вардарској бановини освојила 10% више гласова него на петомајским изборима, упркос озбиљним инцидентима, попут масакра у вучитрнском срезу и Лесковцу. Штавише, Стојадиновићева листа је најубедљивије победила управо у срединама са мањинским (несловенским) становништвом. Друштвено-економска ситуација је погодовала мобилизацији комуниста и левих земљорадника, који су све чешће организовали скупове по бановини, заједно са припадницима забрањених македонских удружења.

Сазревање самосвести македонских интелектуалаца, махом млађих студената, подударило се са увођењем шестојануарске диктатуре и расправама о могућем преуређењу државе. Македонско питање је постало саставни део опозиционих пакета и програма којима је оспораван постојећи режим и захтевана реорганизација југословенског друштва, али и locus communis у наступима неких представника великих сила, свесних да се федерализацијом земље могло стићи до компромиса. Пројекат балканске федерације такође се позивао на потребу решавања македонског питања кроз југословенско-бугарско заједништво због чега је бугарска граница поново постала место са кога Београд није скидао ока. Погранична места су утонула у ванредно стање, што је био згодан лајтмотив за неуморну македонску емиграцију и њену антијугословенску пропаганду. У Повардарју долази до експанзије разних македонских ђачких и културних друштава на челу са Македонским народним покретом, док је интернационални моменат вешто усклађиван са ширењем антифашистичког духа по Европи. Појава часописа Луч (1937) и лучистичког покрета била је важна и због чињенице да су га покренули људи из самог врха бановинске управе, што је потврдило страховања многих званичника о генерисању аутономизма у оквиру самог државног апарата. Понашање власти у погледу ликвидације овог покрета, тј. колебање и одмеравање снага унутар самог покрета како би се он сам урушио, илустрација је почетка распада државног система. Отуда и прва озбиљнија афера око смене бана који је „дозволио" да се македонски покрет тако неопрезно угнезди у редовима самих носилаца власти. Школски систем југа је био на удару комуниста још првих година југословенске државе, да би крајем тридесетих година био преплављен симпатизерима македонске аутономије. Јавне личности и посланици, раније сумњичени за бугарофилство, почели су у освит новог рата јавно сарађивати са отвореним противницима државе. Идеје и организација македонских интелектуалаца и заговорника аутономије ишле су добрим делом из правца загребачке универзитетске популације. Под тако неповољним околностима и измењеном политичком реалношћу еволуирали су и ставови тврдокорних српских националних радника који су почели заговарати „дефанзивни национализам". Чинило се да ствари измичу контроли: софијски радио је трештао по градовима Вардарске бановине, а државни новац све чешће завршавао у рукама аутономаша, ширећи осећај безнађа међу државним чиновницима. Јавне манифестације незадовољства постојећим државним поретком и нескривеног симпатисања непријатеља Југославије били су знак пораза политике интегралног југословенства на југоистоку земље. Старе српске

породице су ужурбано продавале своја имања и попут многих чиновника селиле се на север. Македонски „дијалекат" је овладао и најпрометнијим скопским улицама, страх је нестајао и преливао се се на супротну страну.

У складу са актуелним политичким и безбедносним приликама најоптерећенији апелациони судови у Југославији били су скопски и загребачки. Истина, са реорганизацијом правосуђа у Вардарској бановини се оклевало, пошто су тамошњи срески и окружни судови формирани четири године касније него у остатку земље (1934). За председнике првостепених судова шестојануарска власт је доводила судије из других крајева државе, махом из Србије и Црне Горе. Скопски апелациони суд је изрекао највише пресуда 1934. а најмање 1939. године. Према врсти кривичних дела највећи број пресуда тицао се дела „против имовине" и „против личности" – у првом случају доминирале су крађе, а у другом убиства са предумишљајем, тешке телесне повреде, али и „одвођење женске ради ступања у брак". У делима против јавног реда и мира најзаступљенији су били атаци на органе власти, док су се случајеви подмићивања могли изразити више него симболичним бројевима. Чак и код делâ уперених против службене дужности случајеви пресуда против примања мита били су једноцифрени на годишњем нивоу. Почетком тридесетих година жандармерија се хвалила смањењем процента неиспљених кривичних дела и растом броја ухваћених починилаца, како у Југославији тако и на простору Вардарске бановине. Оно што је издвајало југоисток од остатка државе биле су диверзије на вардарској прузи и оружани напади на представнике власти, додуше нешто слабијег интензитета него у претходној деценији. У порасту су била дела злонамерних паљевина, обрачуна кријумчара дувана са жандармеријом и финансијском контролом, док је скоро петина затвореника у Скопском казненом заводу лежала због убиства. Истовремено, у Идризову је почетком тридесетих година издржавано 65% доживотних робија на југословенском нивоу, што сликовито говори о карактеру почињених дела. Занимљиво је да су уочи Другог светског рата скоро половину питомаца скопског завода чинили Албанци, док је преко две трећине скопских затвореника потицало из сеоских средина. Треба подвући да је, у односу на остале крајеве земље, на простору Вардарске бановине било највише људи осуђених на смртну казну (28,6%), што је првенствено последица нестабилних прилика из прве деценије југословенске државе.

Призвук политике осећао се и у домену црквених установа које су деловале на југу, како међу православном тако и међу муслиманском заједницом. Значај овог односа проистиче из доминантног верског одређења које је у овим крајевима било далеко важније од самог националног идентитета. Политика је била присутна свуда: од саме интегрисаности свештенства у главне центре моћи и политичку елиту, преко национално-политичког карактера верских свечаности и државне контроле над школовањем свештенства, до самог устројства верских заједница и мешања државе у кадровска решења. Таква „узајамна наметљивост" цркве и државе показала се веома опасном у етнички подељеној и мултиконфесионалној средини у којој су се деценијама ређали про-

блеми у свим друштвеним сферама: ратови, одметништво од власти, ендемско сиромаштво, исељавање, колонизација, верски антагонизми, сузбијање националних осећаја и негирање идентитета... Најевидентније уплитање цркве забележено је поводом конкордатске кризе, када је августа 1937. скопски митрополит изопштио све народне посланике изабране на територији Вардарске бановине. Комунисти су злоупотребљавали црквене манифестације ради промоције својих идеја и покретања незадовољника, док је свештенство Вардарске бановине уочи избора 1938. активно учествовало у критици режимске странке, при чему су се многи нашли на опозиционим листама. Муслиманска заједница југа није била тако хомогена попут босанско-херцеговачке због етничке (албанско-турске) расплуђености, али и снажног присуства државе у свим телима скопског улема-мецлиса. Кашњење са успостављањем шеријатских судова по Вардарској бановини било је део верско-просветних питања због којих се муслиманска заједница дубоко поларизовала. Премештање седишта реис-ул-улеме из Сарајева у Београд и пресудна улога краља при избору врховних поглавара били су само део опште централизације коју је спроводио шестојануарски режим. Упркос тежњи бановинске власти у Скопљу да се одржи превага турског елемента у тамошњем улема-мецлису, крајем тридесетих година међу јужним муслиманима се говорио искључиво албански језик. За директоре исламских институција у Вардарској бановини постављани су лојални муслимани (и симпатизери владајуће странке), што је био један од узрока непрекидних варничења унутар исламске заједнице југа.

глава

IV ПРИВРЕДНА СТВАРНОСТ

Стицајем околности период шестојануарске диктатуре се подударио са великом економском кризом која је захватила и Југославију. Неколико важних привредних процеса обележило је ово време. Уситњавање земљишних поседа и пораст аграрног становништва само су неке од околности у којима је 1930/31. дошло до изненадног и незапамћеног пада цена пољопривредних производа, подстакнутог продором америчких житарица на европско тржиште. Сеоска сиротиња је похрлила у градове, а како је криза продирала и у индустрију, нарастао је број незапослених и оборена цена наднице. Ситуацију је компликовао проблем сељачких дугова које су у највећој мери потраживали приватни повериоци (45%) и приватне банке (32%), а понајмање велике државне банке.[1] Просек задужења по домаћинству Вардарске бановине током 1932. износио је нешто више од шест хиљада динара и био је најнижи на нивоу земље, што указује на то да су корисници зајмова потицали из најсиромашнијих слојева и да сврха њиховог задуживања није било унапређење производње већ подмирење неких других потреба. Закон о заштити земљорадника (1932) није темељно решио питање сељачких дугова већ само суспендовао меру принудне продаје имовине дужника и снизио камате на 10%.[2]

Поврх свега, пад извоза пшенице (а Вардарска бановина је спадала у веће произвођаче и извознике) навео је државу да интервенише и крајем јуна 1931. заведе државни монопол на промет пшенице, ражи и брашна, обавезујући се да ће од произвођача куповати пшеницу по декретираној цени која је била далеко изнад светске. Међутим, због недостатка финансијских средстава од интервенције се одустало, па се све свело на то да је држава за себе задржала право извоза пшенице, док је унутрашња трговина остала слободна. Известан позитиван ефекат је постигнут код богатијих слојева, док је већи део земљорадника који није гајио пшеницу остао у истом положају као и пре интервенције.[3] Сви послови око извоза прешли су у надлежност новооснованог Привилегованог извозног друштва.[4] Упркос растућем незадовољству

---

[1] Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1962, str. 379–381.

[2] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 29–31, 49. Током 1932. на простору Македоније је било 127.596 задужених газдинстава (11,6%), а на Косову и Метохији 69.574 (28,7%). Две године касније на подручју финансијске дирекције Скопље извршене су 1.192 принудне продаје имовине дужника, далеко више него у Београду, Нишу, Подгорици, Сарајеву, Сплиту.

[3] „Оживљавање послова", *Јавност*, бр. 1, 19. 1. стр. 1935, 6–8.

[4] Сергије Димитријевић, *Привредни развитак Југославије од 1918–1941. год*, Београд, 1962, стр. 133–134.

произвођача, из владе Петра Живковића је поручивано да је откупна цена дувана била добра и праведна.[5]

У периоду 1930–1932. спољна трговина Југославије је сломљена (стока, житарице), страни капитал се повлачио док је динар непрестано падао. Истовремено је забележен незамапћен пад цена пољопривредних производа, као и талас затварања фабрика. Експерти су писали да је 1933. била најгора година у Југославији, а то је илустровано троструким смањењем производње дувана у Вардарској бановини, колапсом тржишта непокретности, отпуштањем великог броја радника, те смањеном потрошњом пива и сапуна. Страни новинари који су се затекли у Југославији су тврдили да су виђали слабо одевене и босоноге сељаке по њивама, као и да на стотину километара пута нису успели срести никога ко је код себе имао новчаницу од сто динара.[6] Бугарски лист *Заря* је писао како су сељаци у кавадарском срезу били принуђени да сир продају за пет динара по килограму, јер су једино чиновници имали довољно пара да га купе.[7]

Аграрни подухвати и развој перспективних грана

Свуда је владала општа учмалост и равнодушност. Глад и немаштина због лоше жетве подносила се мирно као да је добра година. Усадило се у душу да је све од Бога, и пошто је од Бога човек нема шта да мисли, а камо ли да што предузима. Зато се свуда видела беда, немаштина, прљавштина, неред и ропска утученост.[8]

Чињеница да се 78% становништва Вардарске бановине (а чак 87% Македоније) бавило пољопривредом није значила да је ова доминантна привредна грана била и рентабилна. Главни разлог томе била је нерационална обрада земље – средином тридесетих година гвоздени плуг, трактор, жетелица, вршалица, селектирано семе, канал за наводњавање и вештачко ђубриво – били су још увек само мисаона именица. Недостатак механизације довео је до десетоструког трошења људске енергије и времена, самим тим неповољно утичући на цену производа.[9] Из експозеа Милана Сршкића (1932) се да

[5] *Записници са седница Министарског савета*, стр. 220–221. Према речима министра Шврљуге, раније се за килограм дувана добијало 7 кг кукуруза, док је те 1929. године произвођач дувана могао добити чак 20 кг кукуруза.

[6] Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Beograd, 1987, str. 160–165, 182–183.

[7] АЈ, 38–378–528, *Заря*, София, 26. 9. 1932. Пазарним данима пијацама су крстарили порески органи са по два стражара и пленили разну робу.

[8] Јанко Вукичевић, „Привреда Јужне Србије", *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, стр. 526.

[9] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. IV (Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju), Sarajevo, 1940, str. VII–IX; Т. Мировски, *н. д.*, стр. 34–36.

наслутити да, у односу на остале крајеве земље, Вардарска бановина није тако добро пролазила приликом дељења пољопривредних справа и приплодних грла.[10] Вршалице су биле тако ретке у Вардарској бановини и 1940. године да је често једну те исту користио читав срез. Жито се још увек вршало коњима, који су тиме ицрпљивани за јесен, када су били најпотребнији.[11] Ако се има у виду да је Македонија по производњи пшенице била одмах иза Баната и Бачке, размере овог хендикепа постају очигледније. Осим тога, македонска пшеница је извожена у Грчку све до 1930. када ју је са солунске тржнице потиснула (јефтинија) америчка и совјетска конкуренција. Већ средином тридесетих година извоз пшенице у Грчку био је шест пута мањи, а додатни разлози краха налажени су у моралу јеврејских трговаца житом. Агонија са „житном кризом" испољавала се и кроз масовни увоз фабричког брашна из Лесковца, Врања и Ниша, пошто је млинска индустрија Повардарја била неразвијена, а млинови застарели.[12] Као и у осталим крајевима земље, страх од глади је пресудно утицао на то да се на ситним поседима гаје превасходно житарице, због чега је у Вардарској бановини 78,3% обрадивих површина било засејано цереалијама.[13] Осетно увећање приноса житарица по хектару (за око 50%) било је последица делатности Специјалног семенског фонда Вардарске бановине и 350 бановинских тријерских станица.[14] Ипак, на привредном конгресу у лето 1930. закључено је како је „пшеница цара Лазара" (тј. пшеница са Косова) била горег квалитета од отпадака из северних крајева државе, те да се није могла извозити.[15] Без обзира на такве процене, рекордна жетва из 1936. резултирала је великим извозом током 1937. године и значајним девизним приливом.[16]

Захваљујући специфичној клими и поднебљу, култура пиринча се давно одомаћила у долинама Брегалнице, Вардара и Струмице, али је индустријски карактер добила тек по отварању фабрике за његово љуштење и глазуру. Годишња производња пиринча у Вардарској бановини кретала се до четири милиона килограма, док је просечан принос по хектару био далеко већи него код

[10] *Полиција*, XIX, бр. 7–8, април 1932, стр. 323–325. Држава је за унапређење бановинских пољопривреда разделила 1.978 справа (од тога Вардарској бановини свега 60), 10.328 приплодних грла (ВБ 143), основала 74 расадника (ВБ 26) и одржала 856 пољопривредних течајева (у Вардарској бановини ниједан).

[11] АЈ, 38–716–895, *Време*, 7. 4. 1940. Постојали су предлози да се у погледу рационализације пољопривреде следи бугарски пример, где ниједна вођка није могла да се засади или обере, док не дозволи државни агроном.

[12] Т. Мировски, *н. д.*, стр. 44–45. Једино решење били су кредити Народне банке, сматрао је Мировски. У току 1930. Вардарска бановина је произвела укупно 32.500 вагона житарица, од чега 18.542 вагона пшенице, 7.628 јечма и нешто мање кукуруза и ражи (*СЛВБ*, бр. 25, 20. 9. 1930, стр. 1).

[13] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 28–30. У Вардарској бановини се у 4/5 случајева сејало ручно што довољно сликовито говори о (не)рационалности пољопривредне проиизводње.

[14] Ј. Вукичевић, *н. д.*, стр. 527–528.

[15] M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, str. 377.

[16] *Britanci*, II, str. 598.

осталих цереалија.[17] Највише квалитетног пиринча долазило је из кочанског краја. С обзиром на то да је ова биљка захтевала мочварне терене и маларично тло, доведена је у питање сама целисходност гајења, због чега је приметно систамтско ограничавање ове културе „у интересу народног здравља". Сматрало се да су баруштине и мочваре око пиринчаних поља биле главни узрок масовне маларије и ширења туберкулозе. Усклађивање хигијенских и економских интереса било је предмет разних елабората, комисија и штампе. Најрадикалнији гласови су позивали на забрану гајења пиринча, али је то, с обзиром на економски аспект проблема, било неизводиво. Решавање тог питања преузела је на себе скопска Селекциона станица, чији је управник др Рогановић, на опште одушевљење, дошао до закључка да је култура пиринча могла опстати у Македонији и без обилног наводњавања које је стварало вештачке баре и мочваре. Он је 1932. обишао главне комплексе у Кочану и Струмици а произвођачи су му у експерименталне сврхе уступили своја поља. Међутим, када је дошло време сејања пиринча, од Рогановића није било ни трага ни гласа, што је јавност уверило да се радило о празној пропаганди.[18] Осим тога, транспорт кочанског пиринча до Београда је био скупљи него допремање увозног италијанског, а нови ударац за произвођаче из кочанског краја представљало је изједначавање трошарине на увозни и домаћи пиринач.[19] Чак су и покушаји ентузијаста, какав је био Адам Прибићевић, да унапређују пољопривредну производњу наилазили на непремостиве сметње бирократије. Немарношћу скопске дирекције железница договорени бесплатни транспорт вештачког ђубрива (ради експеримента у његовом срезу) завршио се скупом судском парницом, чије је трошкове на крају солидарно платила сама фабрика. „Државни морал стајао је дубоко испод морала једног туђинског капиталистичког предузећа", закључио је разочарани Прибићевић.[20]

О проблему дрвене ралице, коју је било тако тешко искоренити са ових простора, писало се још тридесетих година као о својеврсном историјско-психолошком феномену. Гвоздени плуг и дрљача били су непознати у 99% места Вардарске бановине, предност се давала дрвеном ралу и „брани" од трња и грања.[21] Међутим, постојало је и далеко рационалније објашњење које је узимало у обзир климатске услове. Наиме, једна од одлика македонског поднебља била је закржљала раса вола који је тешко могао вући гвоздени плуг. Једино решење били су селекција и укрштање са племенитијим расама говеда, пошто је покушај просте замене говеда пропао због њихове слабе адаптације на суп-

[17] Здравко Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије (Вардарске бановине)*, Београд, 1940, стр. 9.

[18] М. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, стр. 12–18; Т. Мировски, *н. д.*, стр. 71, 75.

[19] *Вардар*, бр. 531, 16. 7. 1935, стр. 2; бр. 562, 20. 8. 1935, стр. 1. Хрватска предузећа, увозници италијанског пиринча, добила су од државе нарочите саобраћајне привилегије. Крајем 1935. жетва пиринча у Вардарској бановини износила је 4 милиона килограма, а произвођачи су добили 16 милиона динара (*Вардар*, бр. 620, 6. 11. 1935, стр. 2).

[20] А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, стр. 253–255.

[21] Ј. Вукичевић, *н. д.*, стр. 527.

тропску климу и недостатак квалитетних пашњака. Формирање „македонске расе“ путем укрштања са крупнијим и здравијим говедом било је дуг процес који је очито превазилазио бановинске потенцијале.[22] Са друге стране, вековно орање дрвеном ралицом било је донекле објашњиво и у агротехничком смислу логично. Наиме, овај „дрвени јужносрбијански култиватор“ није превртао земљу попут плуга, већ ју је цепао, ситнио и истовремено мешао. Другим речима, дрвено рало се у овим сушним пределима показало ефикаснијим од тешких, гвоздених плугова који су превртањем земље остављали тло без неопходне влаге. На неки чудноват начин, ова анахрона обрада земље била је у потпуној органској хармонији са природним, климатско-географским околностима.[23] Доминација људске радне снаге у пољопривредној производњи била је делом последица недостатка запрежног сточног фонда, а с обзиром на то да преовлађујући поседи од 2 ха нису били економски кадри да издржавају крупнију стоку, није ни било реално очекивати развој сточног фонда.[24]

Већи део подручја Вардарске бановине био је сточарског карактера, а просечна висина од 846 метара дефинитивно је ове крајеве учиинила зависним од сточарства. То потврђује и податак да се чак 65% продуктивних површина обрађивало и експлоатисало помоћу стоке, а остатак индустријским путем. Међутим, као и код земљорадње, сушна клима, недостатак влаге и специфичан рељеф су неминовно утицали на ефекте државне политике у области сточарства. Банска управа је систематски вршила одабир приплодне стоке ради подизања здравијих и отпорнијих раса, али и побољшања њених производних способности. У ту сврху је у Вардарској бановини радило 45 ветеринара и 50 пољопривредних установа који су едуковали сточаре трудећи се да утичу на подизање квалитета стајске хране и рационалнијег одржавања стоке. Истовремено је и пољопривредно одељење Вардарске бановине спроводило акције хигијенске едукације сточара. Брдско-планинска конфигурација терена је погодовала гајењу товарног коња који је био издржљив, отпоран и „скроман као и његов сопственик“, такорећи привикнут на нерационалне услове живота. Државна ергела „Душаново“ крај Скопља се бавила (бесплатним) сезонским укрштањем раса, док је банска управа организовала сајмове, издавала лиценце, награђивала и откупљивала пастуве и кобиле.[25] Иначе, пастувско станиште у Душановцу је 1929. на иницијативу тадашњег министра пољопривреде Отона Франгеша претворено у сточарски завод.[26] Чак је и војска уступала своје пастуве за оплодњу кобила.[27] Традиционалне изложбе коња одржавале су се то-

[22] Т. Мировски, *н. д.*, стр. 40–41.

[23] Б. Рогановић, *н. д.*, стр. 537–538.

[24] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 32.

[25] Александар Цијук, „Сточарство“, *СДОЈС*, стр. 573–577.

[26] *Пољопривредник*, бр. 1, Скопље, 1. 5. 1929, стр. 2.

[27] *Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 3. Крајем 1933. извршена је оплодња 1.581 кобиле помоћу 40 војних пастува.

ком октобра у Пећи, Сјеници, Гостивару и Струмици.[28] За најшире народне масе магарац је био „коњ сиромаха", а државна ергела је ради унапређења ових товарних животиња увозила апулијске магарце и укрштала их са кобилама.

Производне способности домаћег говечета су биле тако лоше да се у Вардарској бановини крава чак није ни сматрала „млечном стоком". Једва да је својим млеком успевала да прехрани и свој подмладак, за разлику од биволице, козе и овце. У околини већих вароши гајене су племенитије расе монтафонског и сименталског говеда. Унапређењем и укрштањем ових раса са домаћом „бушом" бавиле су се државна ергела у Скопљу, селекциона сточарска станица у Приштини, пољопривредне школе у Тетову, Битољу и Лесковцу, а банска управа је периодично набављала приплодне бикове које је потом бесплатно делила сточарима. За коришћење мочварних и подводних терена Повардарја гајење бивола је било од изузетног значаја. Ова животиња је због своје снаге била погодна за вучу великих терета по лошим теренима југа, док је муслиманско становништво конзумирало млеко биволице уместо масти. На простору Вардарске бановине је гајено неколико пасмина оваца: косовска, шарпланинска, овчепољска и влашка. Сматрало се да је овчарство било у националноекономском смислу најважнија сточарска грана и њеним развојем се бавила бановинска овчарска станица у Овчем пољу. У оснивању је била и селекциона овчарска станица са млекарском школом у Тетову, која је требало да образује будуће овчаре и произвођаче млека и сира. Иако осредњих производних способности ове животиње су биле навикнуте на екстремну климу, заразне болести и остале недаће поднебља. Коза је за ове крајеве била „нужно зло" јер је уништавала шуме, али су бановинске власти форсирале гајење санске козе. Свињогојство је било од локалног значаја, како због слабе традиције гајења ове животиње у турско доба тако и због оскудице у зрнастој храни. На унапређењу живинарства радила је лесковачка живинарска станица као и пољопривредне школе у Лесковцу, Тетову и Битољу.[29] Током 1930. у Вардарској бановини је било 93.000 коња, 483.000 говеда, 132.000 свиња, 1,8 милиона оваца, 533.000 коза и 1,7 милиона комада пернате живине, али је чак 98% тих домаћих животиња било закржљале расе.[30] Осам година касније на подручју бановине било је највише оваца (25% од свих грла у Југославији), коза (35%), говеда (12%) и коња (10%), док су егзотичне врсте стоке биле карактеристика поднебља: магараца је било 51%, бивола 84% и мазги 28%.[31] Средином тридесетих година у Овчем пољу је основана селекциона станица за типизирање домаћих раса оваца, док је у Скопљу захваљујући општинском новцу прорадио Завод за стерилизацију млека.[32]

---

[28] *Пољопривреда нашег Југа*, бр. 4, август–септембар 1938, стр. 15.

[29] А. Цијук, *н. д.*, стр. 580–586.

[30] *СЛВБ*, бр. 29, 18. 10. 1930, стр. 2.

[31] *Пољопривреда нашег Југа*, бр. 2, Скопље, јун 1938, стр. 17. Близу два милиона комада живине чинило је тек 9% југословенског фонда, а сличан омер важио је и за број кошница.

[32] *Вардар*, бр. 198, 24. 3. 1934, стр. 1; бр. 79, 30. 4. 1933, стр. 7.

Ветеринарска служба је финансирана из државног (1,6 милиона динара за 1936/37. годину) и бановинског буџета (четврт милиона динара), док је априла 1937. основан бановински ветеринарски фонд у који су се сливала средства од свих такси и тзв. сточних пасоша. Установа самоуправних ветеринара заживела је само у Скопљу и Битољу и у њиховој надлежности био је, поред лечења стоке, и надзор над намирницама животињског порекла.[33]

* * *

Теоретичари аграрне политике су сматрали да је Вардарска бановина имала ванредних потенцијала за напредак, правећи паралеле са Мусолинијевом акцијом *Bonifica integrale* којом је крајем двадесетих година потпуно преуредио земљу (хидротехнички радови у Ломбардији, исушивање понтијских мочвара, насељавање 20.000 породица ратника и пољопривредника на потезу од Рима до Напуља). Таквом деурбанизацијом Мусолини је зауставио неконтролисани прилив сеоског становништва у градове, па се учинило да би то био добар рецепт и за Повардарје.[34]

Међутим, државне активности у области аграра нису превише одударале од општег утиска о спорадичности, иако је септембра 1930. у Скопљу комисија Министарства пољопривреде основала Централну огледно-контролну станицу за Вардарску бановину.[35] У промовисању нових техника и метода рада активно су учествовали специјализовани часописи, али је проблем (не)писмености оних којима су били намењени отежавао такав вид афирмације. Употреба вештачког ђубрива је на југу била прилично ограничена – сељак је начуо нешто о њему, али је био у непрекидном грчу бојећи се да не буде преварен. У скопском листу *Пољопривредник* редовно су објављивани текстови о примени вештачког ђубрива и преношена искуства одгајивача кукуруза, сточне репе и опијума из разних делова света: „Па не купују узалуд земљорадници у Немачкој, Француској, Америци и другим државама хиљаде вагона вештачког ђубрива!“[36] Улогу активног пољопривредног субјекта имала је и војска са подручја Треће армијске области, најчешће кроз разне врсте „позајмица“ у сену и сточној храни који су дељени сточним задругама и сиромашним пастирима. Поводом предлога Закона о унапређењу воћарства и виноградарства који је наговестио „ауторитативно уређење воћарства“ појавиле су се озбиљне критике ове бирократизације, иначе мрске обичном сељаку. Наиме, земљорадник који је желео да добије саднице од Министарства пољопривреде морао је претходно поднети узорак земљишта ради утврђивања најподеснијe врсте саднице.

---

[33] Душан Ј. Марковић, „Ветеринарство“, *СДОЈС*, стр. 620–622.

[34] С. Лазаревић, „Проблеми Југа: да ли је Повардарје пасиван крај?“, *Аграрна мисао*, бр. 32, 10. 11. 1938, стр. 5.

[35] *СЛВБ*, бр. 26, 27. 9. 1930, стр. 1. У саставу ове државне комисије били су др Влајинац, др Стебут и др Марков.

[36] *Пољопривредник*, бр. 1, Скопље, 1. 5. 1929, стр. 3.

Одређивање виноградарских рејона, неправедно распоређене пореске олакшице, као и увођење новог звања „воћарског мајстора" само су неке од новина које су, по општем мишљењу, својим незграпним решењима административне обавезе сељака учиниле још компликованијим.[37] До 1933. у Вардарској бановини је било 37 воћних и три бановинска лозна расадника. Занимљиво је да је од 1930. појачана контрола вина ради сузбијања „наводњених" фалсификата. До 1933. је извршена контрола 802 винарске радње и од 96 узорака чак 83 је било неисправно (86,4%). Подигнута је тужба против свих 96 винара али је изречено свега седам пресуда.[38] Савез вардарских виноградарско-воћарских задруга је основан 1934. у Скопљу и његовом заслугом је већ током наредне године произведено и раздељено четврт милиона калемова лозе.[39]

Презадужено сељаштво Југа је добило шансу да дође до повољних кредита тек по оснивању Привилеговане аграрне банке (1929). Величајући краљеву диктатуру, пољопривредни листови су славили оснивање ове банке наглашавајући како је краљ коначно, ослободивши сељаке партијске демагогије, узео ствари у своје руке и донео закон о банци за земљораднике која ће давати изузетно повољне кредите.[40] Зајмови су дељени врло неравномерно, па је тако током 1930. Дунавска бановина добила 58% целокупне суме, а Вардарска тек 0,9%, што је сведочило о слабом интересовању за прелаз на интензивне и нове културе.[41] Даље, према висини одобрених зајмова може се закључити да су они издавани најсиромашнијим слојевима аграрног становништва, те да је најнижи просечни кредит издаван управо на простору Вардарске бановине (нешто испод 4.000 динара по зајму). И када се радило о хипотекарним и задругарским кредитима „Јужна Србија" је уз БиХ стајала најгоре: од свих дугорочних кредита одобрена сума чинила је тек 0,7% на југословенском нивоу, док је динарски износ задругарских средњорочних кредита одговарао просеку (12,6%). Подаци о исплаћеним зајмовима за 1930. годину показују да је Вардарска бановина после Дунавске имала највећи просечни кредит који је стварно исплаћен. И средња величина заложеног поседа у Вардарској бановини била је највећа у земљи (17,4 ха), премда је износ зајма по заложеном хектару био испод југословенског просека.[42] Уредба о ликвидацији земљорадничких дугова донета је 1938. и односила се на све дугове настале пре 20. априла 1932. године.[43]

Однос између пољопривредних приноса и сељачких дугова на југословенском нивоу открива несразмере између појединих крајева земље. Пољо-

[37] С. Б. Угљански, „Планирање у нашем воћарству", *Јавност*, бр. 18, 18. 5. 1935, стр. 416–417.

[38] *СЛВБ*, бр. 22, 30. 8. 1930, стр. 2; *Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 4.

[39] *Вардар*, бр. 516, 1. 7. 1935, стр. 1; бр. 622, 8. 11. 1935, стр. 1. За две године свога постојања Савез је на простору Вардарске бановине окалемио 1.800.000 лоза и 530.000 воћних садница.

[40] „Њ. В. Краљ за земљораднике", *Пољопривредник*, бр. 1, Скопље, 1. 5. 1929, стр. 1.

[41] M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, str. 383–384.

[42] Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1/1, Београд, 2000, стр. 95–97.

[43] *Пречишћено издање Уредбе о ликвидацији земљорадничких дугова са објашњењима*, Београд, 1938, стр. 7.

привреда Словеније (Дравске бановине) дуговала је 18,6% целокупне задужености Југославије, иако је њено учешће у пољопривредном приносу било једва 7,3%. Дугови црногорског дела Зетске бановине били су двоструко већи од Македоније која је у биљној производњи учествовала са 6,3%. Општи је утисак да су северни и западни крајеви Југославије, са интензивнијом пољопривредом, били више увучени у кредите и самим тим задуженији. Према прорачунима Мије Мирковића (који је анализирао привредне феномене у границама потоњих републичких граница), Македонија је била најмање задужена од свих југословенских подручја.[44]

Вардарска бановина је редовно узимала кредите преко Министарства пољопривреде из којих је подизала силос-јаме по школама ради подучавања ђака и тзв. узор-сточара. У бановини су постојала 342 тријера а имајући у виду добре резултате које су узор-ратари постигли са кикирикијем, предвиђено је да се ова култура рашири у свим крајевима где је гајен мак. Култура соје развијана је око Велеса, а пољопривредно одељење банске управе основало је фондове за набавку семена и унапређење рибарства. Марта 1933. Министарство пољопривреде је купило сто тона семена конопље за срезове Ниш и Лесковац, по варошима су подизани сточни тргови, али је дефицит квалификованих кадрова био више него очигледан. Тако је закон о вину почео да се спроводи у Вардарској бановини тек марта 1932. пошто је тада постављен винарски надзорник у Скопљу. Те године у целој бановини било је свега 29 среских ветеринара, што ће рећи да трећина територије није била покривена државном ветеринарском службом.[45]

* * *

С обзиром на велике површине мочварног земљишта бановинска власт је морала да се сконцентрише на скупоцене и дуготрајне послове његовог исушивања. Међу приоритетима је било Скопско поље, чије је авионско снимање и техничке планове за мелиорацију још 1924. извршила француска фирма *Марсел Кретијен*, користећи услуге скопског аеродрома.[46] Хидротехничко одељење некадашње Скопске области је 1928. направило пројекат за исушивање а крајем исте године у Душановцу је формирана Водна задруга за мелиорацију Скопског поља. Међутим, услед разних финансијских малверзација пројекат је остао мртво слово на папиру све до марта 1931. када је на чело задруге дошао Милан де Какаши, директор државне ергеле у Душановцу. Извукавши пројекат из архиве он је са надзорним инжењером Ргом Дворником започео посао исушивања у три фазе: прво је требало изградити насип Скопље-Таор, потом насип за одбрану од прилива спољних вода који је

[44] M. Mirković, *n. d.*, str. 380.

[45] AJ, 38–673–852, „Експозе заменика бана Вардарске бановине пред Банским већем Вардарске бановине", *Вардар*, 15. 12. 1932; бр. 71, 2. 4. 1933, стр. 6.

[46] AJ, 62–1316, бр. 4337, 25. 8. 1926.

обухватао слив од 330 км2, а на крају мрежу за одвод и канал за исушење Катлановског језера. Новембра 1932. радови на мелиорацији су били при крају и уместо мочвара је добијено 2.000 ха плодне земље која је испарцелисана и издељена новим колонистима.[47] Тиме се ишло у сусрет проблемима које су изазивале поплаве, иако су друге локације у бановини остале критичне. Децембра 1935. југословенска влада је доделила Вардарској бановини пет милиона динара за санирање штете од поплава.[48] Уређење бујичних потока на овим просторима је систематски спровођено од 1927. и у првих десет година на ове радове је потрошено око седам милиона динара. Акцијом су били обухваћени долина Мораве, околина Битоља, Охрида, Прешева и Власотинца, али су тек предстојали обимни радови на обуздавању бујица у сливовима Лепенца, Вардара, Драгора, Црне реке, Брегалнице и Криве реке.[49]

За наводњавање плодне Метохије (у којој је 1933. било 45% обрадивог земљишта) било је потребно око десет милиона динара и процењивано је да би се инвестиција исплатила за свега пет година, а обрадиве површине нарасле до 85%. Велики пољопривредни губици узроковани су ниским водостајем река, сушама и најездом мароканских скакаваца у мориховском срезу.[50] Пољопривредни листови су почели да рекламирају немачке пестициде након сазнања да је просечан земљорадник радио 40–100 дана годишње само да „исхрани" разне штеточине на пољским усевима. Другим речима, скоро четвртину пољопривредних производа појели су разни лептири, бубе, мољци и њихове гусенице.[51] Стога су инсектициди били ослобођени трошарине.[52]

Према првим проценама Вардарска бановина није била погодно тле за гајење шећерне репе. Међутим, након огледа који је скопска *Привредна банка* спроводила 1924–1928. шећерна репа је успешно култивисана у околини Скопља, Куманова, К. Митровице, Вучитрна и Обилића. Увелико се размишљало и о ширењу културе „земљаног ораха", тј. кикирикија.[53] Главна сметња развоју воћарства Вардарске бановине били су огромни „брисани простори" без шума и са јаким ветровима, као и слаба примена Закона о чувању пољског имања. Осим тога, у турско доба сељак као чифчија или наполичар није имао интереса да гаји воће, али су се 1912. прилике промениле. Средином тридесетих производња среских расадника износила је око 350.000 воћних садница свих врста годишње које су по минималној цени (два динара) прода-

[47] АЈ, 38–706–885, *Политика*, 8. 11. 1932. Површина плавног подручја Скопског поља износила је скоро 9.000 ха, док је 2.800 ха било непрекидно под водом.

[48] *Вардар*, бр. 660, 16. 12. 1935, стр. 1.

[49] Љ. Марковић, *н. д.*, стр. 663–664.

[50] *Вардар*, бр. 137, 2. 11. 1933, стр. 1; бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 3; бр. 85, 21. 5. 1933, стр. 1.

[51] *Пољопривредник*, бр. 1, Скопље, 1. 5. 1929, стр. 5. Посебно је рекламиран препарат за прскање поврћа који је производила загребачка фабрика *Каштељ*.

[52] *СЛВБ*, бр. 25, 20. 9. 1930, стр. 2.

[53] *Пољопривредник*, бр. 1, Скопље, 1. 5. 1929, стр. 4. С обзиром на поднебље репа је била доброг квалитета и садржала је 15–18% шећера.

ване пољопривредницима и бесплатно дељене колонистима, школским вртовима, црквама, манастирима, пуковским и жандармеријским баштама.[54] Оно што свакако упада у очи је проценат обрадивог земљишта на почетку и крајем постојања Вардарске бановине. Ако је веровати подацима *Статистичког годишњака*, Вардарска бановина је 1930. године имала 45,9% обрађених површина, а 1939. свега 45,6%.[55]

Гајење свилене бубе није било више тако уносно као некада, због чега је сведено на свега три среза Вардарске бановине. Занимљиво је да је Министарство пољопривреде августа 1933. објавило уредбу о комерцијализацији Дирекције државног свиларства са седиштем у Новом Саду! Циљ Дирекције био је унапређење свиларства путем подизања дудова и прераде чаура у сирову свилу.[56] Само током 1933. у Вардарској бановини је произведено 465 тона кокона (од чега преко половина у ђевђелијском крају): две трећине читаве продукције продато је домаћим и грчким произвођачима свиле по цени 12–20 динара по килограму. Како је цена сирових кокона рапидно падала од 1923. године (130 динара по килограму) до 1934 (6 дин/кг), држава је одобрила зајам од осам милиона динара за њихов откуп. Иначе, тренд драстичног пада цене свилених чаура био је истоветан и у другим земљама са развијеном индустријом свиле. Војин Варошчић, председник Савеза трговаца Вардарске бановине је тврдио како је држава погазила сопствено обећање да ће изградити фабрику свиле у Ђевђелији.[57]

* * *

Познато је да турска управа ничим није ограничавала производњу и промет дувана, те да су се овом делатношћу у Повардарју бавили превасходно Турци који су били изванредни мајстори за његову припрему. У то доба македонски дуван је био тражена роба у Француској и Немачкој, али је после 1918. под његовим именом у европске земље стизао дуван из Грчке, Турске и Бугарске. Стварањем југословенске државе дуван је дошао под удар Закона о монополу којим је држава једина имала право откупа, диктирајући по правилу цену која је била далеко испод тржишне вредности. Осим тога, више од половине Турака се иселило у Малу Азију чиме је квалитетна производња додатно ослабљена. Југословенски стручњаци су процењивали да је годишњи капацитет „Јужне Србије" био 30 милиона килограма дувана (око милијарду динара прихода), али да је услед лоше политике произвођена једва четвртина поменуте количине и остваривана петина стварне вредности. Да ствар буде још гора, Упра-

[54] Б. Рогановић, *н. д.*, стр. 562–564. У 1930. години на простору Вардарске бановине је било 2,4 милиона воћних стабала и 43 лозна расадника (*СЛВБ*, бр. 29, 18. 10. 1930, стр. 2).

[55] *СГКЈ (1930)*, књ. II, Београд, 1933, стр. 24; *СГКЈ (1940)*, књ. X, Београд, 1941, стр. 154–155.

[56] *Уредба о комерцијализацији Дирекције државног свиларства и подручних фабрика свиле*, Београд, 1933, стр. 3–4.

[57] *Вардар*, бр. 118, 14. 9. 1933, стр. 8; бр. 531, 16. 7. 1935, стр. 1.

ва државних монопола је потпуно занемарила извоз гомилајући велике залихе дувана и потом се трудећи да их потроши ограничавањем даље производње. Околне државе (Грчка, Турска, Бугарска) су очито водиле озбиљнију дуванску политику, тако да су њихови производи завршавали на главним светским пијацама, док је квалитетан македонски дуван једва продро на чешко и пољско тржиште. Истина, децембра 1931. југословенска краљевина је донела нови закон о монополу којим је наизглед либерализовала извоз дувана преко задруга, истовремено ограничавајући његову садњу. Међутим, одредбе о обавезним модерним магацинима за ферментацију су „саплитале" задруге па су од 1932, када је Закон ступио на снагу, учестале протестне резолуције произвођача и извозника.[58]

Иако су према неким подацима приходи од македонског дувана представљали готово 22% прихода државног буџета, неправедне откупне цене су иритирале његове произвођаче али и водеће привреднике Вардарске бановине. Војин Варошчић, председник тамошњег Савеза трговаца се трудио да одгонетне због чега је нпр. херцеговачки дуван, иако слабијег квалитета, био скупљи од македонског: „Зато што тамо има људи који тргују са патриотизмом, док ми овде на Југу вечито ћутимо и трпимо".[59] Према подацима сенатора Спире Хаџи-Ристића, у Југославији се производњом дувана бавило или од ње индиректно зависило око 400.000 људи. Половина југословенске производње била је сконцентрисана у „Јужној Србији", петина у Херцеговини, десетина у Војводини и нешто мање у Далмацији, „Северној Србији", Босни и Зети. Када је једном приликом упитао функционера монополске управе зашто су објављивали цене које приликом откупа нису примењивали, добио је очекивани одговор: „Па то је мамац за произвођаче, иначе не би садили".[60]

Фебруара 1933. вођа депутације произвођача дувана Вуле Поповић и секретар Тодор Крајничанац обратили су се самом краљу поводом понижавајућег откупа у свим дуванским станицама Вардарске бановине. Примера ради, произвођача је килограм дувана коштао 17 динара, а откупљиван му је по 10, док су многи успели добити једва 5 динара по килограму. Али, ни ту није био крај невољама. Откупне комисије су и од тих скромних износа одбијале по 12% на рачун влаге, 12% за комисијске трошкове и 15% за осигурање од града („туче"). Упркос квалитетној берби из 1932. монополски органи су тенденциозно процењивали тај дуван лошим због наводног вештачког влажења. Произвођачи су посебно били запрепашћени објавом Управе државних монопола од 28. 12. 1932. којом је производња дувана у свим срезовима „Јужне Србије" редуцирана за 60%, а откупна цена смањена за 25% у односу на прет-

[58] Т. Мировски, *н. д.*, стр. 65–70. Бугарска производња дувана била је двапут већа од југословенске, али је зато њихов извоз био већи за скоро 20 пута. Грчка продукција је надмашила југословенску за осам пута, док је њен извоз био 35 пута већи. Јула 1932. македонски посланици су са неколико дуванских трговаца донели резолуцију којом су молили краљевску владу да либерализује производњу дувана и омогући његов индивидуални извоз (*Политика*, 18. 7. 1932).

[59] *Вардар*, бр. 528, 13. 7. 1935, стр. 2; бр. 531, 16. 7. 1935, стр. 2.

[60] *СБС*, III, 34. ред. саст., 30. 3. 1933, стр. 270; II, 15. ред. саст., 22. 3. 1934, стр. 113.

ходну сезону. Депутација је тражила да им се укине одбитак на рачун влаге, обнови дозвола за гајење у срезовима у којима је било укинуто, кредите, опроштај „потурених монополских кривица", стари ценовник и систем откупа, кадровску обнову монополских контролора „који су изгубили углед у народу", те да се укине продаја књига произвођачима приликом откупа „које по смислу и садржини нису подесне за народ".[61] Новембра 1933. у Скопљу је основана Вардарска задруга за извоз дувана.[62]

У Вардарској бановини је у 14 дуванских станица радило 7.000 произвођача дувана, тј. било је око 130.000 људи чија је егзистенција посредно зависила од његове производње.[63] У периоду 1920–1934, број произвођача је растао до 1924. па онда осцилирао све до 1931. када је почео нагло да опада. И количина произведеног дувана се вишеструко смањила, са 14 милиона килограма (1924) на свега три милиона килограма дувана колико је прозведено 1934. године.[64] Слаба наплата од монопола у 1932. објашњавана је чињеницом да су људи пушили јефтиније сорте дувана, те да се доста кријумчарило због економске кризе. Процењивано је да је шверцовање дувана наносило годишњу штету држави од 700 милиона динара.[65] Гаврило Церовић је у Сенату покушао да се нашали на ту тему: „Дуван се шверцује на све стране. Монополска управа се раздире од кукања да не може никако да продаје дуван ни цигарет-папир, јер се новински листови данас узимају као цигарет-папир и данас су сретни они који су претплаћени на *Политику*, *Време* и *Правду*, јер што више имају листова, утолико мање требају цигарет-папира".[66]

Међутим, размере кријумчарења дувана биле су далеко од повода за шалу. Само током 1932. у кумановском крају је заплењено десет килограма дувана и педесет машина за његово резање и још готово исто толико у првој половини наредне године. У Пологу је у исто време заплењено више од 800 кг дувана и неколико машина за резање, док су се улицама Приштине слободно кретали продавци кријумчареног качак-дувана. У Студеничану је након оружаног сукоба конфисковано скоро 200 кг дувана, а све чешћи и озбиљнији окршаји финансијске контроле са групама кријумчара широм бановине указивали су на то да је велики новац био у игри.[67]

[61] АЈ, 74–219–313, л. 192–193. Наиме, књига обласног монополског инспектора Д. Вуличевића *Дуванско питање* продавана је сваке године једним те истим произвођачима. Није ни чудо што су због целе ситуације око откупа узгајивачи дувана редовно ишли кућама „са сузним очима" (*СБНС*, 39. ред. саст., 14. 3. 1933, стр. 160).

[62] *Вардар*, бр. 147, 25. 11. 1933, стр. 3.

[63] *Вардар*, бр. 580, 10. 9. 1935, стр. 3; бр. 96, 29. 6. 1933, стр. 2. Само у прилепском крају било је око 5.000 произвођача дувана чија је просечна берба износила 1,5 милиона килограма (*Вардар*, бр. 518, 3. 7. 1935, стр. 1).

[64] *Вардар*, бр. 528, 13. 7. 1935, стр. 2; бр. 615, 1. 11. 1935, стр. 1.

[65] *СБНС*, 38. ред. саст., 13. 3. 1933, стр. 38.

[66] *СБС*, III, 30. ред. саст., 26. 3. 1933, стр. 63.

[67] *СЛВБ*, бр. 165, 22. 1. 1933, стр. 1; *Вардар*, бр. 91, 11. 6. 1933, стр. 3; бр. 524, 9. 7. 1935, стр. 6; бр. 590, 21. 9. 1935. Децембра 1933. у ђевђелијском срезу је убијен познати кријумчар бурмута и дувана Илија Рогљевић (*Вардар*, бр. 160, 26. 12. 1933, стр. 3).

У месецима пред Хитлеров напад на Југославију произвођачи дувана са југа су и даље водили јалову борбу са државом. Поводом бербе дувана из 1940. поднет је меморандум Пољопривредне коморе и Удружења произвођача Вардарске бановине којим су подсећали власти да је за 200.000 чланова произвођачких породица дуван и даље остао једини извор прихода. Пораз дириговане монополске политике довео је до краха ове гране привреде, а нови-стари систем откупа по ко зна који пут је разочарао произвођаче. Почетак Другог светског рата је изазвао велике економске поремећаје и скок цена животних намирница, па су се и произвођачи дувана понадали да ће и њихов производ бити откупљиван бар за 59% више, како је 1940. била одредила монополска управа. Ипак, уочи самог откупа промењена су правила игре и одређен нови систем класификације дувана „са строгом проценом". Тако је дуван из квалитетније бербе (1940) откупљиван за свега 24 дин/кг, чиме је претходно најављено повећање откупне цене сторнирано. Овом новом ситуацијом сваки произвођач је био закинут за 12 дин/кг, што је износило преко сто милиона динара за целокупан дуван који је те године предат у Вардарској бановини. Откупне цене од 20-25 дин/кг нису покривале ни трошкове бербе: неродна година је многе приморала да докупљују житарице по баснословним ценама, док је масовна мобилизација условила изнајмљивање скупе радне снаге за бербу, сортирање и калупљење ситнолисног дувана (20 дин/кг и наднице 20-30 динара). „Духовно узрујани и материјално оштећени" произвођачи са југа су упирали прстом на Херцеговину где није било никаквих трзавица приликом откупа јер је килограм дувана плаћан 30 динара. Драматични скокови и падови у дуванској производњи југа илустровани су ситуацијом из 1933/34. када су произведена три милиона килограма, а откупна цена пала на свега 7 дин/кг. Током тридесетих година појавиле су се велике количине нижих класа дувана као последица неаклиматизованог државног дуванског семена и нестручног брања, док су ионако неправично разрезани монополски приходи умртвљени развојем нелегалне трговине.[68] Сви ови фактори показују да је држава водила лошу дуванску политику.

* * *

Готово свака привредна историја Југославије се у одељцима о индустријским културама дотиче „афиона", наизменичне (не)рентабилности његовог узгајања и правних сметњи проистеклих из Женевске конвенције које су ограничиле његову производњу и промет. Међутим, такви стереотипни погледи остају у сфери објављених статистика, следећи традицију „деперсонализоване историје" у којој се нехотице замагљује шири контекст. У овом случају, питање производње, откупа и извоза македонског опијума постаје информација „за себе", или у најбољем случају служи као пригодна илустрација угњетачког

[68] АЈ, 138–7–35, Меморандум Пољопривредне коморе и Удружења произвођача Вардарске бановине од јануара 1941. Поред председника Пољопривредне коморе Меморандум су потписала и четворица председника скопског, прилепског, тетовског и врањанског удружења произвођача дувана.

и монополског односа државе према произвођачима, па чак и као доказ за националну асимилацију. Летимичан поглед на статистички декор таквих текстова буди, у најмању руку, радозналост. Чињеница да је годишња производња македонског опијума задовољавала 43% потражње свих легалних светских фабрика за израду његових деривата (а каснија југословенско-турска кооперација чак 80% светских потреба!), заслужује анализу политичког аспекта проблема и његово стављање у међународни оквир. Када се у такав мозаик удену и насумичне новинске цртице о аферама скопских и велешких трговаца – радикала, које у синдикалној штампи и међуратној литератури провејавају као безазлена слика „корумпираног Југа" и локалних политичких игара, нагон за расветљавањем опијумског питања постаје још оправданији.

Није тајна да су агробиолошке предности македонског земљишта погодовале гајењу мака, али се теорије о зачетку производње разликују у зависности од опијумских центара. Према једнима, Турци су тиме намеравали да економски оживе Македонију, док су други тврдили да је гајење мака служило искључиво повећању рентабилности поседа Турака пореклом из Мале Азије.[69] Први мак је процветао осамдесетих година 19. века у штипском крају, а тамошњи сељаци су према инструкцијама солунских трговаца однеговали биљку, побрали катран и за њега добили „сухо злато". Вест о чудној биљци се брзо раширила па су се котлина Тиквеша и Рајац забелели „као платно од афионског цвета".[70] С обзиром на то да је македонска подврста мака настала укрштањем белог мака (*Papaver somniferum album*) са љубичасто-сивим (*Papaver somniferum griseum*), многи закључују да је код подизања првих експерименталних поља активно учествовао и неки стручњак.[71]

Осим квантитативног приноса, македонски опијум је захваљујући погодном тлу и речним наносима био и међу најквалитетнијим у свету, са највећим процентом морфина који се кретао 14–16% (кинески је нпр. имао свега 3–5% морфина). Зато је био веома тражен у Француској, Немачкој и Швајцарској, а и француски ботаничар Емил Перо је приликом боравка у Скопљу изјавио да „мак из Јужне Србије даје најбољи опијум".[72] Највећи проценат морфина садржао је опијум одгајен у околини Кавадара, Струмице и Велеса, док је нешто сиромашнији био у околини Прилепа и Кочана. Женевском конвенцијом о ограничењу производње сировог опијума и забрани промета смоле и препарата из индијске конопље сужене су могућности за његово уновчавање, па је и потоњи заједнички тржишни наступ Турске и Југославије остао без резултата.

---

[69] H. Tartalja, „Povijest opijuma i kulture maka u Makedoniji", *Zbornik radova sa XIV naučnog sastanka NDIZKJ*, Beograd, 1965, str. 123. Хартман тврди да је први мак засејан 1835. у околини Штипа, док се Петковић приклања анегдоти о уношењу маковког семена у пушчаној цеви четрдесетих година 19. века. Као први узгајивачи мака се помињу кочански барјактар Абдул Хешан Халил и извесни Али Симон Заде који је прво семе посејао у Кавадару.

[70] М. Чучковић, *Опиумско питање и изгледи на преоријентацију привреде Јужне Србије*, Скопље, 1939, стр. 3–4.

[71] H. Tartalja, *n. d.*, str. 124.

[72] *СЛВБ*, бр. 10, 7. 6. 1930, стр. 8.

Стога су и унутрашње откупне и продајне цене биле у сталном паду, као и приходи произвођача и целокупне привреде југа.[73]

Опијумска зона Вардарске бановине захватала је 14.000 хектара земљишта. До 1929. укупна вредност сировог опијума из Јужне Србије достизала је 107 милиона динара годишње, да би по приступању Југославије Женевској конвенцији она пала на свега 4,5 милиона (1932).[74] Откуп опијума од произвођача вршио је опијумски одсек Привилегованог извозног друштва (ПРИЗАД) са седиштем у Београду. Експертиза је дуго вршена у Београду а не у Скопљу, иако је 1927. производња мака у Јужној Србији чинила 95% укупне југословенске продукције.[75]

Према тврдњи софијске *Македоније*, оснивање Привилегованог аграрног друштва у доба Косте Куманудија имало је за циљ да целокупан извоз пољопривредних производа (укључујући зрнасту храну и опијум) стави у државне руке. На челу његове скопске филијале стајао је „пропали" београдски трговац Давидовић, а у управи се седели амбициозни колониста и новопечени индустријалац Бошко Жерајић, контроверзни досељеник Васо Шалетић, директор Савеза аграрних задруга, трговац Милан Чемерикић, призренски „србоман" Патрногић и др. Сектором за опијум формално је руководио Димитрије Крајничанац али су све одлуке, према тврдњи његовог брата, доношене мимо његовог знања. Један од главних циљева овога друштва био је да од Македонаца откупе целокупно жито за осам милиона и сав опијум за свега два милиона динара (иако је његова тржишна вредност прелазила 80 милиона динара).[76]

Поред дестимулишућих препрека правне природе, обилни приноси макове смоле почели су изостајати и због нерегуларних климатских услова у појединим годинама. Средином 1930. опијум је подбацио због спирања смоле, а већу штету начинили су град, провале облака и најезда скакаваца. Гајење овог скупог артикла ометано је сувим и хладним зимама, пламењачом, биљним вашима, као и слабом културом народа југа који је до 1918. под навалом вештих солунских агената и накупаца продавао опијум по багателним ценама. Секундарни производ који се добијао из мака било је шарлаганско јестиво уље које је сачињавало половину маковог семена.[77] Култура мака захтевала је добру припрему земљишта, прецизан „тајминг" и строге рокове: од сејања

[73] Киро Миљовски, „Скица за историјата на македонскиот народ 1918–1941", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1961, стр. 85; Александар Апостолов, „Специфичната положба на македонскиот народ во кралството Југославија", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1972, стр. 49.

[74] З. П. Петровић, *Индустрија и рударство*, стр. 10; *СЛВБ*, бр. 108–110, 3. 1. 1932, стр. 11.

[75] АЈ, 335–26, *Нацрт привредног плана*, стр. 86. Хемијска лабораторија за анализу опијума отворена је доцније при скопском Институту за тропске болести и њени сертификати су били валидни приликом извоза.

[76] АЈ, 38–378–528, Т. Крайничанецъ, „Какъ се ограбва македонското население", *Македония*, София 29. 12. 1933. Сагласно уредби, сваки експерт друштва је добијао по 2% „промета", плату од 9.000 динара и хонораре. На ове привилеговане положаје постављани су људи одани Ж. Лазићу, бану Вардарске бановине и потоњем министру унутрашњих послова.

[77] *СЛВБ*, бр. 17, 26. 7. 1930, 7; *Privredni almanah Jugoslovnskog Lloyda*, prir. Joso Lakatoš, II, str. 22–23.

крајем августа, плевљења и разређивања почетком марта, до прашења биљке крајем марта и засецања чаура почетком јуна месеца.[78] Да би се добио килограм опијума, било је потребно 2.000 м^2 земље и 340 сати рада, а како је једна чаура опијумског мака давала свега 0,02 грама морфина, са једног хектара се добијало 10–20 кг опијума.[79]

Одјеци светске економске кризе у Вардарској бановини су се нарочито осећали у сточарству и гајењу мака па се скопска Трговачко-индустријска комора редовно обраћала влади тражећи стабилизацију цене опијума. Из њиховог коминикеа од јула 1931. види се да је у том тренутку у скопској опијумској зони било 200 тона сировог опијума, од чега 140 тона из претходне године и 60 тона из бербе 1931. Преведено у динаре, то је било 80 милиона умртвљеног капитала. Занимљиво је да пад цене сировог опијума није изазвао и појефтињење финалних производа – напротив, цена алкалоида је утростручена због картела фабрика алкалоида.[80] Уочи наступајуће кампање фебруара 1933. изнети су подаци да је у Вардарској бановини било засејано маком 6.000 ха, те да је сирова опијумска маса износила 100–120 тона.[81] Поменути пад извоза опијума крајем треће и почетком четврте деценије (са 107 милиона на 4,5 милиона динара) регистрован је и у књигама скопске Трговачко-индустријске коморе.

1928.	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.
107	62	27	7,5	4,5	26,5	5,2	16,1	13,1	17,3

В. Милисављевић, „Лице и наличје наше опијумске политике“, *Економско-финансијски живот*, бр. 88, Београд, 1938, стр. 147.

Упркос томе што је за свега девет месеци 1932. из Југославије извезено скоро десет тона опијума у Немачку и САД, те 17 кг морфина и 6 кг хероина у Холандију, Аустрију и Швајцарску, у првој половини наредне године остало је читавих шездесет тона неизвезеног опијума. Јула месеца скопски ПРИЗАД је откупио скоро педесет тона опијума плаћајући га 360–400 динара по килограму, иако су трговци Вардарске бановине захтевали да се више не откупљује паушално, већ према проценту морфина који је садржао. Народни посланици су се хвалили како је захваљујући њиховим скупштинским интерпелацијама у првој половини 1935. било издвојено двадесет милиона динара за откуп опијума, али

[78] В. Милисављевић, „Лице и наличје наше опијумске политике“, *Економско-финансијски живот*, бр. 88, Београд, 1938, стр. 146–147. Производни трошкови за културу мака по хектару износили су 4.950 динара: 500 за орање и сејање, 1.800 плевљење и разређивање и 2.650 динара за засецање биљке и прибирање смоле.

[79] В. Коруновић, „Југословенски опијум као најважнија лековита сировина на свету“, *Зборник студентских стручних радова*, Београд, 1948, стр. 50–51.

[80] *СЛВБ*, бр. 71, 16. 5. 1931, стр. 6; бр. 80, 11. 7. 1931, стр. 1. Правилником о Опијумском фонду уведена је такса од 3 динара по килограму извезеног сировог опијума (*СЛВБ*, бр. 142, 14. 8. 1932, стр. 1).

[81] *Вардар*, бр. 57, 12. 2. 1933, стр. 1. У међувремену је отворена фабрика за прераду опијума у Храснику (Словенија).

је ПРИЗАД својом откупном ценом поново разочарао произвођаче. Уместо очекиване цене по јединици морфина, ова монополска организација је утврдила фиксну накнаду од 180–200 динара по килограму опијума што је штипске произвођаче приморало да продају своју робу на околним пијацама знатно испод цене.[82] Већ 1937. трговци су известили Милана Стојадиновића да је откуп ишао по договору, тј. 20 динара по проценту морфина, али да им је истовремено потцењиван квалитет опијума. Чак је и традиционално квалитетан тиквешки афион обезвређиван па је тако наводно имао свега 10% морфина.[83]

Уочи откупа бербе 1937. београдска Стална комисија за опојне дроге је процењивала да је читава светска индустрија могла апсорбовати 250.000 кг сировог опијума, док је само у „Јужној Србији" годишње произвођено и до 70.000 кг опијума.[84] Последице „женевског парадокса" и даље су јачале опијумску кризу, тако да је Југославија крајем лета 1935. располагала извозним количинама опијума за четири наредне године.[85] Против Женевске конвенције се изјаснила и Културна лига у Скопљу на челу са универзитетским професором Миливојем Павловићем, сматрајући да је опијумско питање требало решити у корист произвођача, указујући на психолошку раван проблема и његов национално-културни значај.[86]

Када се радило о гомилању опијума свакако треба имати на уму да је у свим бербама македонског опијума 1920–1932. добијено 1.029.000 кг опијумске масе, док је у истом периоду извезено 808.505 кг. Из тих цифара следи да је сток опијума требало да износи 220.435 кг, али је фактичко стање показивало свега 40.000 кг. О томе шта се десило са разликом посредно сведоче догађаји из марта 1933. када се у притвору нашло пет чланова Управног одбора Привредне банке за Јужну Србију. У притвору је завршио и њен директор Р. Лајтмановић јер је утврђен мањак депонованог афиона од 32.029 кг, чиме је Државна хипотекарна банка била оштећена за 7,5 милиона динара. Токови „опијумске афере" нису мимоишли ни руководства Велешке и Виничке банке, па је тако због

[82] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 17; бр. 89, 4. 6. 1933, стр. 2; бр. 103, 23. 7. 1933, стр. 1; бр. 531, 16. 7. 1935, стр. 2; бр. 550, 6. 8. 1935, стр. 2; бр. 567, 25. 8. 1935, стр. 5.

[83] *Јужни весник*, бр. 3, Скопље, 15. 5. 1937, стр. 3; *Јужни преглед*, бр. 5, Скопље 1936, стр. 183. Главни кривац за обезвређивање квалитета македонског опијума био је Раја Туцаковић, „аматер" из београдског ПРИЗАДА.

[84] *Јужни весник,* бр. 1, Скопље, Ускрс 1937, стр. 3. Према тадашњим статистикама, на једног Кинеза је у просеку долазило 50 грама опијума, а на Европљанина тек 0,25 г. Једни су опијум пушили, други пили, док су га неки уносили интравенски „сматрајући да је то отменије и достојније беле расе" (В. Коруновић, *н. д.*, стр. 55–56). Подаци Опијумске комисије о потрошњи дрога у Југославији 1930. били су следећи: кока-лишће 30 кг или 2,2 мг по становнику, индијска конопља 14 кг или 1 мг/ст, медицински опијум 143 кг или 9,9 мг/ст, морфин 67 кг или 4,9 мг/ст, хероин 2 кг или 0,15 мг/ст, еукодал 1 кг или 0,07 мг/ст и кокаин 25 кг или 1,5 мг/ст (*Трговински гласник*, 3. 11. 1931).

[85] *Вардар*, бр. 559, 16. 8. 1935, стр. 1.

[86] АЈ, 74–219–313, л. 249, Резолуција Културне лиге у Скопљу о опијумском питању. „Молимо да се суспендује донета Уредба и да се што скорије откаже Женевска конвенција".

ломбардовања измишљених количина опијума код скопске Хипотекарне банке ухапшен и Димитрије Крајничанац.[87]

Главни купац опијума у Вардарској бановини била је солунска фирма *Шалома* која је преко својих накупаца (Салватора Мусафије, Менахема Левија и Владе Пуздерлијевића) давала сигнале властима да је била против монополисања извоза овог артикла. Као трговци том уносном робом појављују се Сава Обрадовић и сенатор Спира Хаџи Ристић, који су непрестано понављали како зараде европских фабрика опојних дрога у картелу премашују 400% у односу на производне трошкове. Из тих разлога у Турској нису дуго чували вишкове опијума већ су га радије разблаживањем претварали у опијум за пушење, не хајући пуно за „опиомане Кинезе". И вишкови македонског опијума кретали су се илегалним каналима, па су југословенски граничари налазили пасуљ филован опијумом, хлепчиће од афионске смоле у охридским јегуљама и шарпланинском качкаваљу и сл.[88]

* * *

Годишња производња опијума у Европи била је највећа у Турској, Југославији и Бугарској, док су међу азијским произвођачима доминирали Кина, Персија, Индија и Јапан.[89] Идеја о југословенско-турској опијумској сарадњи датира из 1930. када је, након двогодишњег развоја ове културе, дошло до застоја услед лоше климе, слабе бербе и катастрофалног пада цена. Конвенција о продаји југословенског опијума Турској (која је имала читав картел фабрика за његову прераду) усвојена је у Народној скупштини тек новембра 1932.[90] Наиме, Женевска конвенција о ограничењу производње и промета опијума преполовила је његову потрошњу у индустријски развијеним земљама, али и смањила приходе произвођача на четвртину. Идеја о картелу произвођачких земаља изложена је почетком априла 1931. турском посланику у Београду, а реализована већ средином тог месеца у Анкари, где је потписан прелиминарни текст споразума. Највећи проблем представљао је „кључ" учешћа два партнера. Југославила је тражила четвртину, али је компромис нађен тако што је југословенско учешће у образовању контингента сировог опијума било 22%, док је у приходима износило 26% (јер је југословенски опијум био квалитетнији у погледу садржаја морфина). Фабрички опијум је ишао америчким, немачким,

---

[87] *Вардар*, бр. 559, 16. 8. 1935, стр. 1; бр. 70, 30. 3. 1933, стр. 1; бр. 86, 25. 5. 1933, стр. 4. Пошто је до суђења пуштен на слободу, Крајничанац је са породицом емигрирао преко Рима у Софију (*Вардар*, бр. 111, 20. 8. 1933, стр. 1).

[88] Т. Маневић, „Опијум – злато Јужне Србије", *Јужни преглед*, бр. 5, Скопље, 1936, стр. 182–184. Средином тридесетих година за кријумчарима опијума и дувана јурили су жандарми-смучари који су обучавани на стазама Шар-планине и Копаоника (*Жандармеријски календар за 1936. годину*, С. Каменица, 1936, стр. 174).

[89] *Вардар*, бр. 96, 29. 6. 1933, стр. 4.

[90] *СБНС*, 10. ред. саст., 18. 11. 1932, стр. 10. Том приликом је Василије Трбић истакао да су Кина, Јапан и Египат били против регулисања опијумског питања путем међународне конвенције.

француским и енглеским фабрикама опијата, док је опијум из источне зоне Турске продаван као опијум за пушење земљама Далеког истока.[91] Овако дефинисан процентни удео критикован је у југословенском Сенату с образложењем да је, имајући у виду високи квалитет македонског опијума, реално учешће Југославије у заједничкој производњи требало да буде 39%, те да је тиме нанета велика штета произвођачима у Вардарској бановини.[92] Када се радило о учешћу Југославије у извозу опијума за пушење на Далеки исток, он је регулисан по кључу 14:86 у корист турских извозника.[93]

Турски премијер Исмет Инени и шеф дипломатије Ружди Арас
у десетодневној посети Југославији, априла 1937. (АЈ, ОЗФ 38-391).

Централни биро за опијум је требало да почне са радом јануара 1934. (када се очекивао нагли скок цене опијума на тржишту) па је Турска у међувремену,

[91] *СБНС*, 10. ред. саст., 18. 11. 1932, стр. 121–126. У састав цариградског Централног бироа за опијум ушла су два турска и један југословенски делегат, па је и тим поводом изражена сумња у регуларност и непристрасност будућих одлука. Поред тога, Турска је била једна од 14 земаља које нису ратификовале Женевску конвенцију те би и у том факту требало тражити мотиве њеног уласка у кооперацију са Југославијом.

[92] *СБС*, 9. ред. саст., 9. 12. 1932, стр. 96–98. Баснословни профит швајцарског индустријалца Хофмана Лароша на „сиролину", који је справљан на бази морфина нарочито је провоцирао скопског трговца и сенатора Спиру Хаџи-Ристића: „Ми на Југу не можемо бити црнци тим фабрикама".

[93] *Економско-финансијски живот*, бр. 88, Београд, 1938, стр. 149. Др Драгутин Костић је у парламенту изнео идеју да се и македонски опијум извози на Исток као опијум за пушење, уз „занимљив" трговачки резон: „То, господо, не значи да ми хоћемо нашим опијумом цео свет да отрујемо, већ да само желимо да га навикнемо на њега!" (*СБНС*, 10. ред. саст., 18. 11. 1932, стр. 127).

под притиском неколико моћних трговаца и народних посланика, извезла све старе залихе. Међутим, управо те залихе су касније представљале главну конкуренцију званичном југословенско-турском опијуму који је дистрибуирао мешовити централни биро. Упркос томе, зарада је била огромна, од чега је 1,5 милион динара следовао југословенском партнеру за потребе откупа нове бербе. И поред такве финансијске инјекције ПРИЗАД није кренуо у откуп македонског опијума чиме је произвођаче довео у незавидну ситуацију. Као једини интересенти поново су се појавили људи из солунске компаније *Шалома*, откупљујући га испод цене (уместо 400 динара, плаћали су 120–150 динара по килограму).[94]

У августу 1935. Министарство трговине и индустрије је одобрило подизање фабрике за производњу деривата опијума крај пута Скопље–Велес, а на опште изненађење јавности, дозволу за израду алкалоида добило је предузеће браће Огњановића, до тада познато по производњи сира и качкаваља.[95] Против „нестручњака" који су добили дозволу за производњу опојних дрога подигла је глас управа скопске секције Хемијског друштва Краљевине Југославије, али је ипак средином октобра 1936. скопски митрополит освештао њихову фабрику која је годишње могла прерадити 35 тона сировог опијума, или половину целокупне јужносрбијанске производње.[96]

Оријентално привређивање пред налетом индустрије

Средњовековни занат се руши пред индустријом,
а дрвени плуг ломи пред челичним
(*Глас Југа*, Скопље, Божић 1941, стр. 46)

Сплет неколико неповољних околности и ограничавајућих фактора допринео је да ови крајеви утону у привредну депресију из које је било тешко наћи излаз, упркос оптимизму који провејава из горњег цитата. Ни утисак немачког новинара Макса Фишера из 1934. године о успеху југословенске управе и „великом цивилизаторском послу чији се резултат примећује на сваком кораку" није прелазио границе атара скопске општине.[97]

Турску владавину одликовало је одсуство сваке иницијативе за рационалну економску политику, те је и сам карактер Отоманског царства допринео пасивности подручја. Ратови, политички немири и хајдучија с краја 19. века по-

[94] *СБНС*, 35. ред. саст., 8. 6. 1934, 11, стр. 58.

[95] *Вардар*, бр. 547, 2. 8. 1935, стр. 3. Тако су браћа из Галичника добила шансу да легално производе медицински опијум, морфин, еукодал, дикодит, ацедикон, параморфан, егонин, али и кокаин и препарате индијске конопље, иако то нису били деривати опијума.

[96] АЈ, 38–10–38, месечни културни преглед дописника ЦПБ за октобар 1936; *Вардар*, бр. 562, 20. 8. 1935, стр. 4; *СЛВБ*, бр. 493, 30. 10. 1935, стр. 1.

[97] АЈ, 38–706–885, „Скопље у очима немачког новинара г. Др Макса Фишера", *Вардар*, 22. 3. 1934.

тирали су наду у прогрес који је најављен отварањем пруга и прерастањем Солуна у главни центар српске прекоморске трговине. Након балканских ратова Стара Србија и Македонија су формално ослобођене од Турака, али је феудални дух преживео пропаст царства, угнездивши се у економију његових нејаких балканских држава-наследница. Постављањем граничних каменова и разапињањем бодљикаве жице између вардарског и пиринског дела Македоније потпуно су замрли некада важни градови Битољ и Штип, док је граница са грчким делом Македоније пореметила дотадашње навике сточара из региона, подстичући рапидно осиромашење сточног фонда.[98]

Привређивање у области Повардарја било је од давнина сконцентрисано на извоз памука, винове лозе, руда, свилених чаура, што ће рећи да су у првом плану били трговина, занатство, земљорадња и рударство. Ове привредне гране су далеко превазилазиле локални значај па су поједини македонски занати били на светском гласу. Упркос дубокој и богатој традицији занатства на овим просторима, оно је након балканских ратова било пред изумирањем. Многи занати су просто ишчезли, а главни узроци били су развој индустрије, рафинираније укус потрошача и општи технички напредак.[99] Пред гашењем је било и кудељарство иако је све до 1930. Аустрија била прилично озбиљан увозник.[100] Бан Жика Лазић је доста држао до интереса угрожених занатлија па је на свом трећем инспекцијском путовању обећао конкретну помоћ златарско-филигранском занату.[101] Можда је бан Новаковић најсликовитије описао стање занатске делатности у Вардарској бановини када је лаконски изјавио да занати животаре „тек да се занатлије не завале, а и не помаме".[102]

Један од специфичних феномена овога краја било је „печалбарење": из Вардарске бановине је годишње око 100.000 људи одлазило у печалбу, што у иностранство, што у друге крајеве земље. Печалбари су сматрани спретним, радним и поштеним занатлијама и трговцима и као такви представљали добар људски потенцијал за индустрију. У Америку су ишли као индустријски радници док су многи, не би ли остали ближе завичају, радили на изградњи путева и железница по Југославији. Вардарска бановина је располагала богатим хидропотенцијалом, наслагама угља и руда, млиновима, имала перспективну индустрију уља, памука, свиле, алкалоида, дувана, дрвета и хартије, а у изгледу је било покретање капацитета за прераду кромпира, маринирање и конзервирање језерске рибе и сл. Проблем је представљао капитал склоњен од банака: сматрало се да су становници Вардарске бановине у сламарицама, ћуповима и казанима чували више готовине но што су износили штедни улози

[98] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 227.

[99] Тодор Мировски, *Стопанството на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни, Докторска дисертација одбранета на 20 јануари 1934 година на Економско-комерцијалната висока школа во Загреб*, Скопје, 1998, стр. 32, 180.

[100] *Вардар*, бр. 89, 4. 6. 1933, стр. 4.

[101] *СЛВБ*, бр. 10, 7. 6. 1930, стр. 6.

[102] AJ, 37–51–315, л. 128.

Словенаца, тј. нешто преко две милијарде динара! Са тим новцем је индустрија свакако могла кренути напред, мада су постојали и објективнији разлози слабог старта индустријализације – недостатак путева уз Треску и Црну реку, уз Лепенац до Призрена и Урошевца, од Јањева до Новог Брда, те железница од Урошевца до Бујановца, од Приштине до Лебана и Лесковца, као и изолованост богатог кратовско-злетовског рудног залеђа. Осим тога, осећала се потреба за средњим техничким и занатским школама, нпр. машинском и електротехничком у Скопљу, Прилепу или Охриду. Постојали су предлози да се на десет година ослободе пореза нове индустријске гране за прераду сировина (осим жита), као и улози у злату које би становници Вардарске бановине поверили државним банкама. Пољопривредну политику је требало усмерити на производњу памука, уљног семена, воћа, поврћа и лана. Развој је био незамислив без школовања будућих грађевинара, електротехничара и машинаца на средњим техничким школама у Скопљу, Лесковцу и Прилепу, те занатлија и мајстора у ужарској школи у Бујановцу, плетарској школи у Прилепу, кожарској у Призрену, каменорезачкој на Плетвару крај Прилепа итд.[103] Да је пред вратима било ново доба, подсећала је и бучна сирена фабрике *Треска* која је сваког јутра у 6 сати будила становнике Скопља.[104]

Дубоке трагове на унутрашњу структуру тржишта југа оставила је тзв. солунска епоха (1875–1912) током које је балканска трговина преусмерена са Јадрана на Егеј, добијајући снажно медитеранско обележје. Солун је био богат трговачким искуством, финансијским капиталом и поморским везама па је играо искључиво посредничку улогу. Међутим, временом су трговци из Повардарја попримили навике „солунског начина пословања", заснованог на поверењу и оријенталном цењкању, те су читави крајеви до Демир-Капије на северу постали својеврсно предграђе Солуна. Након стварања југословенске државе дошло је до новог прегруписавања тржишта: расте значај моравско-вардарске долине и Скопља, а због близине повучених граница Ђаковица, Призрен, Дебар и Битољ су изгубили дотадашњу привредну важност. Образовањем Трговинско-индустријске коморе у Скопљу (1921) направљен је озбиљан покушај завођења реда у привреди ових крајева, иако су се границе њеног деловања мењале, усталивши се напослетку у оквире Вардарске бановине.[105]

Развој саобраћаја омогућио је и пораст обима унутрашње трговине. Производи из Вардарске бановине све су више били окренути југословенском простору па је тако жито, уместо у Грчку, ишло у Херцеговину, брашно у Далмацију, а воће и поврће за Београд. Како је крајем двадесетих година нагло опао извоз стоке и житарица на грчко тржиште, у Вардарској бановини је било све мање правих извозничких радњи.[106] Ипак, од необичне важности је

[103] AJ, 38–716–895, *Лесковачки гласник*, 14. 5. 1932.

[104] *Вардар*, бр. 124, 3. 10. 1933, стр. 3.

[105] Милан Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875. до 1937. године", *СДОЈС*, стр. 687–705.

[106] М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 710–712.

била трговина са суседном Албанијом, чији је дефицит износио 172 милиона златних франака. Италијански извоз у ову земљу имао је тренд опадања док је југословенски био у порасту: главни југословенски артикли у Албанији били су цемент, дрвна грађа, пиво, пшеница, каустичка сода, кукуруз и кожа. Са друге стране, Југославија је била на четвртом месту по увозу албанске робе (маслина, стока, сир, вуна, јаја, дуван). Сенатор Војислав Протић из Битоља је сматрао да између Југославије и Албаније постоји трговински уговор, али не и трговина: „Протекло је 17 година од Уједињења, а ми још немамо железничке везе са суседном Краљевином Албанијом".[107] Залажући се за изградњу пруге Битољ–Ресан–Охрид и Милутин Драговић је у Сенату указивао на трговачки резон повезивања са Албанијом, јер су Грци помоћу пруге Лерин–Бикчиште–Корча већ били освојили албанско тржиште.[108]

Окренутост Повардарја грчком тржишту из географских разлога и саме привредне структуре Вардарске бановине највише се огледала у континуитету извозне трговине.[109] Питање извоза стоке и млечних производа заокупљало је нарочиту пажњу народних посланика, али и сенатора. Спира Хаџи-Ристић је подсећао како је у периоду 1924–1931. извоз из Вардарске бановине у Грчку пао са 676 на 256 милиона динара. Иначе, ситна стока је извожена у Грчку из неколико рејона: Санџака (500.000 грла), Шар-планине (300.000) и Јужне Мораве (100.000). Осим тога, новим југословенско-грчким споразумом је укинута клаузула о хемијској анализи пшенице, због чега је Југославија требало заузврат да „природном компензацијом" увезе из Грчке 35% вредности свог извоза у ову земљу. „Па коју робу? Грци немају робе за извоз", тврдио је сенатор, иначе познати скопски велетрговац. Сматрао је да суво грожђе, лешници, поморанџе, смокве и маслине не представљају интересантну робу за Југославију, али да је седам милиона грчких потрошача јужносрбијанске робе био итекако довољан сигнал да треба склопити царинску унију са Грчком.[110] Извоз су ометали железничка тарифа од Ђевђелије до Солуна која је поскупела два и по пута, али и разне бирократске игре: крајем 1932. из Солуна је враћен читав транспорт стоке уз образложење грчких ветеринара да се међу овновима налазила и једна овца, што није било регистровано у сточном пасошу! „Ама, не терам је ја за Свету Гору... Зашто да ми врате цео вагон?", питао се трговац.[111] Константни проблем представљао је помор стоке (антракс, метиљавост, шуга) од кога је Вардарска бановина редовно била на губитку и до десет милиона динара.[112] Санџачка јагњад, пасуљ и царевоселске суве шљиве су преко Солуна извожене у Египат, иако је извоз „јужносрбијанске" робе у периоду 1929–1931. озбиљно угрожавала турска конкуренција због јефтинијег транспорта. У парламенту је постојала

[107] *Вардар*, бр. 124, 3. 10. 1933, стр. 1–2; бр. 549, 4. 8. 1935, стр. 1.

[108] *СБС*, I, 5. ред. саст., 26. 7. 1935, стр. 81.

[109] AJ, 38–716–895.

[110] *СБС*, I, 9. ред. саст., 9. 12. 1932, стр. 92–98.

[111] *СБНС*, 39. ред. саст., 14. 3. 1933, стр. 144; *Вардар*, бр. 45, 1. 1. 1933, стр. 1.

[112] *Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 4; *СБНС*, 39. ред. саст., 14. 3. 1933, стр. 143.

идеја да се кафа увози из Сирије и Ирака „па колико они нама пошаљу кафе, да ми толико пошаљемо њима јагањаца“.[113] Недостатак хладњача такође је спутавао извоз стоке, што није пуно сметало локалним трговцима, најчешће због њихових личних пословних веза и аранжмана. У једној расправи у Сенату министар пољопривреде је говорио о хладњачама и њиховој предности приликом извоза. „Неће Грци да једу месо из `ладњаче“, добацио је Спира Хаџи-Ристић, на шта му је др Душан Стевчић одговорио: „Ако неће Грци, хоће Французи“.[114]

Извоз појединих артикала из Вардарске бановине (у милионима динара)

Година	ситна стока	млечни произв.	пасуљ	опијум
1928.	210	38	26	107
1929.	120	27	31	62
1930.	42	36	38	27
1931.	75	36	15	7,5
1932.	32	20	12	4,5
1933.	35	16,5	7	26,5
1934.	41,3	16,1	11,7	5,2
1935.	55	10	14	16,1
1936.	62,6	6,8	21,5	13,1
1937.	59	5,5	34	17,3

Ekonomsko-finansijski život, br. 88, Beograd, 1938, str. 147.

Упркос кризи из Вардарске бановине је само у првој половини 1933. извезено 6.000 вагона жита. Млинска индустрија Вардарске бановине је радила са 40% капацитета дневно прерађујући 30 вагона пшенице, при чему је две трећине извожено у друге крајеве Југославије, претежно у Далмацију. Годишња производња кретала се око 20.000 вагона пшенице а четвртина је ишла у извоз.[115] Само током 1933. у Југословенску слободну зону у Солуну је приспело 180.544 тоне робе из Југославије, а из иностранства 23.423 т. Из Зоне је у Југославију увезено 25.480 тона, а у остале земље 167.253 тоне робе.[116] Трговински уговор између Југославије и Немачке, закључен 1. маја 1934. године, био је од изузетне важности за каснији развитак билатералних односа и поправљање југословенског положаја у Подунављу и на самом Балкану. Њиме се Немачка обавезала на куповину југословенских пољопривредних производа по вишим

[113] *СБНС*, 12. ред. сас., 22. 11. 1932, стр. 166–167; 13. ред. сас., 23. 11. 1932, стр. 201; 39. ред. сас, 14. 3. 1933, стр. 143.

[114] *СБС*, I, 14. ред. сас., 25. 3. 1938, стр. 274.

[115] *Вардар*, бр. 104, 27. 7. 1933, стр. 1; бр. 563, 23. 8. 1935, стр. 1. Пшенични род Вардарске бановине био је нешто слабијег квалитета: од 100 килограма јужносрбијанске пшенице добијало се 72 кг брашна, а од војвођанске 78 кг.

[116] *Вардар*, бр. 198, 24. 3. 1934, стр. 5.

ценама од оних на светском тржишту, што би плаћала путем клиринга, тј. извозом своје индустријске робе у Југославију.[117]

* * *

Ново време наметало је нове потребе и навике у пословању, махом посредством печалбара који су се пуни искуства враћали у завичај. Многи занати су пратили захтеве савременог друштва, па су тако лимари Вардарске бановине масовно почели да отварају техничке радионице за израду уличних натписа од црног лима и кућних бројева.[118] Скопска фабрика Тохољ и Гавриловић израђивала је гвоздени намештај, кревете, умиваонике и сл. Након десетогодишњег искуства у Детроиту Владимир Трпевић је отворио у Скопљу Завод за американско парно чишћење и пеглање одела и шешира. Позната фабрика обуће *Бата* је редом „завијала у црно" занатлије широм земље, па је тако 1933. отворила своју радњу у Призрену и Велесу, на жалост свих локалних обућара. Велешки обућари су организовали протест непосредно по отварању продавнице у Велесу, док су трговци Вардарске бановине тражили да се Бати ограничи и забрани производња гумене обуће „као посве штетне по народно здравље". Апотеке су, поред фармацеутских препарата, почеле да продају комерцијалне прехрамбене производе. Богојевићева апотека у Скопљу је била једно од ретких места на коме се могло купити норвешко рибље уље *морунал*.[119] Упркос позиву еснафске управе да све занатлије пријаве своју делатност, у Скопљу је било и доста нерегистрованих занатских радњи: од 1.389 радњи 432 нису биле протоколисане (31%). Почетком тридесетих година у граду је било највише обућарских радњи (144), пекарских (139), млекарских (112), кројачких (111), берберских (90), столарских (55), месарских (46), поткивачких (44), грађевинско-предузимачких (43) итд.[120] Током 1938/39. у Вардарској бановини је донето 1.713 одлука о оснивању радњи, 425 о престанку рада, 74 о привременој обустави рада, 102 одлуке о оснивању подружнице.[121] Почетком 1933. на простору бановине је било око 18.000 регистрованих занатлија који су спадали у пореске обвезнике.[122]

У Вардарској бановини је био евидентан тренд сељења занатлија из вароши у села због нижих пореских оптерећења која су постојала на селу. Поред тога, стари проблем неквалификованости је опстао: од 8.068 занатлија било је свега 188 мајстора, тј. квалификованих радника (2,3%). Презадуженост

[117] B. Krizman, *Vanjska politika*, str. 81.

[118] *СЛВБ*, бр. 46, 14. 2. 1931, стр. 8.

[119] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 16; бр. 531, 16. 7. 1935, стр. 2; бр. 74–76, 13. 4. 1933, стр. 4; бр. 56, 9. 2. 1933, стр. 8; бр. 91, 11. 6. 1933, стр. 3; бр. 156, 16. 12. 1933, стр. 8.

[120] АЈ, 38–706–885, *Скопски гласник*, 24. 10. 1931.

[121] *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд, 1941, стр. 118.

[122] *Вардар*, бр. 61, 26. 2. 1933, стр. 1.

занатлија Вардарске бановине је такође оптерећивала тамошњу привреду: сваки занатлија је у просеку дуговао 5.300 динара (укупно 52,3 милиона динара), а највише су дуговали приватним банкама (20 милиона) и приватним лицима (20 милиона), а остало Занатској банци и задругама. У прва четири месеца 1933. на подручју скопске занатске коморе обављено је 198 мајсторских испита.[123] Већ на крају 1936. у Вардарској бановини је регистровано око једанаест хиљада легалних мајстора са нешто више од три и по хиљаде помоћника, отворено је двоструко више радњи него што их је затворено, а растао је и број овлашћења за рад која је издавала Занатска комора. Са друге стране, 20% укупног броја занатлија чинили су „бесправни мајстори", али је ову нелојалну конкуренцију било тешко искоренити због неефикасности правног система. Упркос „индивидуалистичком" поимању живота и посла, у Вардарској бановини је заживело и занатско задругарство, нарочито у Прилепу, Лесковцу, Куманову и Тетову.[124]

Број занатских радњи 1939. године

	КОМОРА СКОПЉЕ	ЈУГОСЛАВИЈА
Металне	2.286	23.278
Дрвнопрерађивачке	1.322	20.710
Грађевинске, електроинсталатерске	1.222	16.067
Графичке, прерада хартије	141	1.378
Кожарске	1.496	23.302
Текстилне	1.890	17.461
Хемијске	94	1.183
Прехрамбене	2.457	30.653
За „личне услуге"	780	12.507
УКУПНО ЗАНАТСКИХ РАДЊИ	**11.688**	**162.353**
Број помоћника	*6.313*	*93.640*
Број ученика	*5.897*	*63.669*

СГКЈ (1940), књ. X, Београд, 1941, стр. 184–185.

Током година светске економске кризе било је и неких позитивних ефеката: скочила је цена живе стоке која је 1933. извожена из Вардарске бановине у Грчку, док су цене пољопривредних производа остале непромењене у односу на претходну годину.[125] У Скопљу је 1929. почела са радом Продуктна берза, а по већим бановинским градовима се отварају радње са светлећим рекламама и луксузним излозима. Истовремено су порасли број радњи и обим инвестиција у њих: 1932. на простору Вардарске бановине регистрована је 7.761 трговачка и 2.223 угоститељске радње, а крајем 1936. радила је 9.291 трговачка и 2.832

[123] *Вардар*, бр. 275, 22. 9. 1934, стр. 2; бр. 88, 1. 6. 1933, стр. 6.

[124] М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 714–715.

[125] AJ, 38–716–895.

угоститељске радње.[126] Уочи Другог светског рата број радњи био је вишеструко увећан: у Вардарској бановини је било 10,7% свих југословенских трговачких радњи, 19,2% трговина на мало, 7,6% угоститељских радњи, 5,7% хотела.

	ВАРДАРСКА БАНОВИНА	ЈУГОСЛАВИЈА
Број трговачких радњи	17.409	162.033
Трговина на мало	5.806	30.258
Бакалница	5.676	39.185
Хотела	27	473
Угоститељских радњи	3.272	43.131
Пиљарница	1.157	17.025

СГКЈ (1940), књ. X, Београд, 1941, стр. 272–273.

У бановини је четири пута годишње вршена инспекција трговачких радњи које су продавале лекове и отрове: казне за несавесне власнике апотека и дрогерија су износиле 500–50.000 динара. Нарочитом уредбом је било регулисано радно време трговачких и занатских радњи: преко лета радње у Вардарској бановини су радиле 6:30–12:30 и 15:00–19:30 сати, а зими 7–12:30 и 14–19 часова. Изузетак су представљале колонијално-бакалске радње, гостионице и хотели (лети 5:00–24, зими 6–23 сати). Радно време сеоских трговина преко лета је било 5–20 ч а зими 6–19:30, док су занатске могле радити неограничено. Радње нису смеле бити отворене недељом, током два дана Божића, у време Богојављења, Светог Саве, на Велики петак, другог дана Ускрса, у време Духова и Спасовдана. Недељом и током државних и верских празника било је забрањено свако „торбарење", док је после 18 часова забрањено обављање „амбулантних" заната (поправка кишобрана, брусари, дродари и сл.).[127]

Софијски лист *Македонија* је у више наврата публиковао текстове о „српском економском терору" у Повардарју којим је наводно неутралисан бугарски дух. Као извор о привредној дискриминацији им је послужила сачувана књига пореза и данака фирме Коце Митев(ић)а која је била заступник познате фабрике капа и имала годишњи промет од 200.000 динара: на редован порез је издвајано 60.000, допунски порез 15.000, за најам 24.000 и за личне издатке 6.000 динара. Под притиском силних државних намета фирма је пропала а њен власник је наставио да ради код куће, тек да прехрани своју породицу. Бакалска радња Атанаса Бошков(ић)а је имала капитал од 15.000 динара, али је скоро половина те суме ишла годишње на плаћање разних дажбина. Истовремено, један дошљак из Врања је на капитал од 50.000 динара плаћао годишње свега 7.000 динара пореза и уз то имао на располагању кредит од 30.000 динара склопљен код Народне банке. Врањанац чак ни тај порез није плаћао осам година, док је поменутом Бошковићу конфискована роба због неплаћених дажбина за свега једно тромесечје. Позната скопска трговачка кућа Здравев(ић) је годишње

[126] М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 710–712.

[127] *СЛВБ*, бр. 46, 14. 2. 1931, стр. 2–3; бр. 63–64, 4. 4. 1931, стр. 2–4.

издвајала 100.000 на капитал од милион динара и петоструко већи промет. Зарада ове фирме била је симболична (3%) јер је трговала монополисаним артиклима као што су со, хартија и новине. Власник скопског хотела *Бристол* Владан Богдановић је као члан пореске комисије резрезивао својим конкурентима такве дажбине да су се ови убрзо повукли из угоститељства. Банкротству Доротеја Стојанова и Антона Петрова, тј. власника хотела *Москва* и *Балкан,* допринела је и наредба бана Жике Лазића да чиновници не смеју посећивати њихове објекте. Према истом извору, целокупан промет лековима у бановини држала су тројица српских апотекара (Бабајчевић, Јовановић и Ристић) који су на годишњи обрт од четири милиона динара плаћали свега 7.000 динара пореза. За разлику од њих „македонски" апотекари – Нишанџијев(ић) из Кочана и Петар Прокопјев(ић) морали су држави годишње давати и по 40.000 динара. Македонски студенти који су завршили фармацију нису могли добити концесију већ су били принуђени да раде код српских апотекара који су махом били без дипломе. Велешки апотекар Карпузов једва је састављао крај с крајем, а још 25 македонских лекара је морало тражити посао изван Вардарске бановине (обично у Шумадији или Црној Гори). Проблеме су имали и продавци опијума који су се бојали да узму новац од трговаца јер би им га на путу до куће отели порески органи. На идеју бана Лазића у Македонију су насељаване читаве породице трговаца (Сотировић, Ристић, Брајковић, Поповић, Стајић, Костић) којима су банке издашно издавале кредите у вредности од два милиона динара. Након што је драконски опорезовао две скопске штампарије (Крајничанца и Димитрова) бан Лазић је саградио нову „пропагандну" штампарију и за директора довео „пијанца из Београда" Д. Мартиновића, наградивши га месечном платом од 18.000 динара! Многи листови су дељени бесплатно а неки продавани испод производне цене: *Вардар* је добијао два милиона од државе и трећину милиона динара од бановине иако је штампан у свега 600 примерака. Народна банка је политички и национално подобним привредницима делила кредите и шаком и капом. Данило Тохач је да би избегао банкрот добио пола милиона динара, Влада Богдановић 1,3 милиона, Влада Јанковић пола милиона, а председник Трговачке коморе Михајло Хаџи Патрногић – три милиона динара. Београдски „калфа" Михајло Ристић је у Скопљу добио кредит од скоро милион динара, док је пропали врањански трговац Михајло Сотировић „чашћен" правом да извози жито. Епилог ове финансијске дискриминације, према писању *Македоније*, била је пропаст дотадашњих македонских милионера (браће Пиперкових, Атанасових, Кучук-Петрових, Асен Накових, Здравевих и др.).[128]

* * *

Главне финансијске институције Вардарске бановине биле су експозитуре великих државних банака, у првом реду Државне хипотекарне банке која је

[128] AJ, 38–378–528, Т. Крайничанецъ, „Сръбскиятъ икономически тероръ въ Македония", *Македония*, София, 8. 9. 1933.

имала своје филијале у Скопљу и Битољу. Њен највећи пласман био је у кредитима за непокретности који су коришћени за обнову и изградњу Скопља. Поред тога, ова банка је издавала комуналне зајмове на прирез и приход од којих су многе градске општине успеле да санирају своје финансијске проблеме. Од кредита Хипотекарне банке подигнуто је 17 школа, четири водовода, општински домови и читаонице, купатила, црква у Галичнику, хидроцентрале у Призрену, Скопљу, Пећи и Гостивару, те водоводи у Скопљу и Тетову.[129] Скопска филијала Народне банке се у почетку бавила меничним кредитима, а од 1928. финансирањем трговине опијумом. Најразгранатији посао ове банке били су жиро-рачуни, при чему је највећи промет био везан за војна надлештва. Вишегодишњи управник скопске филијале био је истовремено и вицедиректор Народне банке Тодор Васојевић коме је после Првог светског рата запала дужност да промовише банкарство у Јужној Србији, те је у Скопљу остао све до своје смрти (1932).[130] Народна банка је имала своју филијалу и у Битољу, која је заједно са скопском издавала кредите са прилично ниском каматном стопом директно подстичући развој привреде.[131] На захтев локалних привредника у Скопљу је 1927. отворена експозитура Поштанске штедионице чији је пословни приоритет био сконцентрисан на чековне рачуне. Штедионица се бавила и кредитирањем новчаних завода, ломбардовањем државних хартија од вредности, али је највећи успех постигла апсорбујући ситну штедњу грађана. Са својих 176 пошта, које су служиле као експозитуре Поштанске штедионице, опслуживала је целу Вардарску бановину, као и делове Зетске и Моравске бановине.[132]

Према пореклу капитала уочљиве су две категорије новчаних завода у Вардарској бановини: банке чији су оснивачи били са простора преткумановске Србије (Српска трговачка банка, Српско трговачко друштво АД, Хвосновска банка, Извозно-прометна банка) и оне у власништву људи из „новоослобођених области". Током 1931. у Вардарској бановини је радила 21 приватна банка.[133] Само три године касније број новчаних завода се попео на 47, али ниједан од њих није на својим завршним рачунима показивао добитак, док

[129] М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 731.

[130] Т. Мировски, *н. д.*, стр. 140; *Политика*, бр. 8697, 29. 7. 1932, стр. 7; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 269. Велелепна палата Народне банке у Скопљу грађена је из кредита од 40 милиона динара и била је украшена скупоценом фреско-композицијом (*Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 16).

[131] М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 728–729.

[132] М. Гавриловић, *Развитак банкарства*, стр. 36–37; М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 732. Током 1934. у скопској филијали Поштанске штедионице регистрован је 275.761 депонент са укупним улогом од 612 милиона динара и 23.688 чековних рачуна преко којих је остварен промет од 4,3 милијарде динара (*Вардар*, бр. 198, 24. 3. 1934, стр. 1).

[133] М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 722; Т. Мировски, *н. д.*, стр. 223. Битољска банка, Преспанска привредна, Велешка, Јужна банка (Велес), Ђевђелијска, Кумановска извозна и прометна, Кумановска трговачко-индустријска, Охридска привредна, Охридска трговинска банка, Стара Србија (Скопље), Извозна и прометна (Скопље), Привредна банка Јужне Србије, Скопска извозна, Српска трговинска банка, Трговинско-индустријска банка Ибар (Скопље), Трговачко-индустријска (Скопље), Свиларска банка (Струмица), Струмичка трговинска банка, Тетовска кредитна банка и Брегалничка банка (Штип).

је свега шест приватних завода успело да покрије режијске трошкове. Ова „тиха ликвидација" новчаних завода, како су је називали у финансијским круговима, била је последица честих уредби о заштити земљорадника, чиме су банке које су их кредитирале доведене на руб пропасти.[134] У Скопљу је 1929. основана Руска кредитна задруга, која је средином тридесетих година имала 205 задругара.[135] Један скопски економиста је јула 1938. написао Стојадиновићу како богатство и привреда Скопља нису били у рукама Повардараца „већ у власништву Јевреја и дошљака".[136]

Јован Алтипармаковић је као потпредседник Сената изјавио да Јужна Србија, иако у незавидној ситуацији, „најмање досађује држави, најмање пружа руку за помоћ".[137] Чинило се да је услед те пасивности и централна власт остајала инертна када је у питању финансијска помоћ југу. Због последица суше у 1931. години држава је свим пасивним крајевима разделила 600 вагона кукуруза, од чега је Вардарској бановини припало свега 35.[138] Од педесет милиона динара намењених јавним радовима, незапосленима и сиротињи широм Југославије, на Вардарску бановину је 1933. отишло једва пола милиона динара, који су утрошени махом за исхрану сиромашне и незбринуте деце. Ни две године касније Министарство социјалне политике није било нарочито дарежљиво према југу: од 20 милиона динара намењених за исхрану незбринутих лица у Југославији Вардарска бановина је добила 1,2 милиона, док су нпр. Зетска и Приморска бановина могле рачунати на по пет милиона динара ове помоћи.[139]

Према прорачунима из 1945. македонски део Вардарске бановине је, после Црне Горе, сразмерно броју становника имао најмање инвестираног капитала, радних места и погона у коњским снагама. Примећена је и статичност предузетника који су оснивали фабрике у својим родним местима, која често нису имала оптималну саобраћајну локацију.[140] Почетком 1931. у македонском делу Вардарске бановине било је 53,7% становника у радном узрасту, док је на Косову и Метохији тај постотак износио 53,9% становника. Наведени удео радног света био је најнижи на југословенском нивоу, па је тако Вардарска бановина, поред слабе насељености, оскудевала и у радно способном људству.[141] Просечна гарантована радничка надница била је у непрекидном паду: од 24 динара, колико је износила 1930. године, до 15,5 динара 1936.[142] На

[134] *Вардар*, бр. 575, 4. 9. 1935, стр. 2. Те 1934. је у односу на 1931. годину регистровано смањење свих послова у активи за 36% и пасиви за 41%: послови са меницама су опали за 38%, хипотекама за 22%, текућим рачунима 47%.

[135] *Вардар*, бр. 198, 24. 3. 1934, стр. 3.

[136] АЈ, 37–22–174, л. 347.

[137] *СБС*, III, 33. ред. саст., 29. 3. 1933, стр. 168.

[138] *СЛВБ*, бр. 155, 13. 11. 1932, стр. 2.

[139] *Вардар*, бр. 61, 26. 2. 1933, стр. 2; бр. 617, 3. 11. 1935, стр. 3.

[140] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 253.

[141] В. Симеуновић, *Становништво Југославије*, стр. 105–106.

[142] *Јужни преглед*, бр. 8–9, Скопље, 1936, стр. 290.

потезу Прилеп-Велес сељаци су радили за дневницу која није прелазила десет динара.[143] Крајем 1936. на дневном реду парламента био је законски предлог „обавезне радне службе". На седници је поменуто како се у свету радило 250–280 дана у години, док је у Југославији година имала свега 80–100 радних дана![144] У Скопљу су учестала самоубиства због беде и незапослености па се тако крајем октобра 1933. у самом центру града обесио Словенац Лудвиг Должен. Посреднички бирои за запошљавање су у штампи означавани као „експозитуре трговине белим робљем и центри директног подвођења", док је Скопље притискало и решавање просјачког питања. Било је предлога да свака од 1.200 радњи издваја по десет динара месечно, јер је у дотадашњој пракси просјацима испред дућана ишло и по 30-40 динара.[145]

Крајем 1930. на простору Вардарске бановине су регистроване 20.943 трговачко-занатске радње, док их је поређења ради у години стварања Југославије било 6.454. Само за издржавање 79 стручних школа из буџета Вардарске бановине је издвајано 3,5 милиона динара. Од 671 југословенског новчаног завода 52 су била у Вардарској бановини, са 140 милиона основног капитала и 60 милиона улога на штедњу. Без обзира на општу кризу чинило се да се привреда на југоистоку југословенске државе некако покреће. На то је указивао и перманентан годишњи извоз из Вардарске бановине (5.000 тона хрома, 20.000 тона угља, 8.000 тона магнезита).[146]

Прави увид у стање економије могли су стећи инспектори рада при банској управи Вардарске бановине. Из извештаја инспектора Ивана Шорлија се може видети да је крајем 1932. у бановини постојало шесто предузећа на моторни погон, од чега се свега трећина могла назвати индустријским. У њима је било упослено око 20.000 радника (6.000 у индустрији), а инспектор је био запањен примитивним условима под којима је требало развијати индустрију Вардарске бановине. Његова синтагма „модерне машине у чатрљама" најприближније дочарава то стање.[147] Почетком 1935. активност индустријских предузећа на простору Вардарске бановине била је у опадању, број запослених странаца минималан (осим међу квалификованим радништвом) па је тако забележено да су разне гране радиле следећим капацитетом:

---

[143] АЈ, 38–378–528, Т. Крайничанецъ, „Сръбскиятъ икономически тероръ въ Македония", *Македония*, София, 8. 9. 1933.

[144] *СБНС*, 3. ред. саст., 16. 12. 1936, стр. 182.

[145] *Вардар*, бр. 137, 2. 11. 1933, стр. 5; бр. 531, 16. 7. 1935, стр. 4; бр. 631, 17. 11. 1935, стр. 4.

[146] *СЛВБ*, бр. 31, 1. 11. 1930, стр. 2–3.

[147] *Вардар*, бр. 79, 30. 4. 1933, стр. 1. Само током 1932. регистрована су 753 озбиљна недостатка хигијенске природе, махом у пекарама и фабрикама сапуна које су биле без вентилације и квалитетних електричних инсталација. У истом периоду су пријављена 164 несрећна случаја, од чега 25 тежих повреда и седам смртних случајева.

Млинарска индустрија	40%
Индустрија хемијских производа	30%
Фабрике црепа и керамичких производа	10%
Текстилна индустрија	60%
Индустрија кудеље	70%
Штампарска предузећа	30%
Рударска предузећа	50%
Пиварска предузећа	27%
Електричне централе	80%
Метална индустрија	20%
Фабрика гума	75%
Стругаре	40%
Фабрике уља и тахана	60%
Сапунска индустрија	25%
Индустрија мермера	0%

АЈ, 65–297–906, Банска управа Вардарске бановине Министарству трговине, 19. 2. 1935.

Индустрија Вардарске бановине била је претежно плод домаћег капитала трговачког и занатског порекла. То значи да је њоме руководио домаћи привредни кадар који није имао довољно индустријског искуства, али је одлично познавао тржиште. Поред тога, индустријалци Вардарске бановине су били прилично реални, трезвени и нису се заносили фантазијама о „шуми димњака" и баснословним пословима. Повољне околности за развој индустрије биле су ниски режијски и експлоатациони трошкови, тј. јефтина радна снага и домаће сировине.[148] Већ на Десетом међународном сајму у Солуну (1935) учествовале су и неке фирме из Вардарске бановине: *Треска АД*, фабрика тепиха, фабрика сапуна *Аеро*, млин *Балкан*, фабрика макарона М. Илића, хромни рудници *Моис Асео*, фабрика цеви и керамике *Левковић*, а на изложбеном штанду су изложени македонски и херцеговачки дуван.[149]

Средином 1935. у Вардарској бановини је радило 127 предузећа,[150] док је у периоду 1919–1938. на њеном простору било 118 фабрика са укупним капиталом од 250 милиона динара, 4.556 радних места и погоном од 13.098 коњских снага.[151] Током шестојануарског режима инвестиције у изградњу индустријских капацитета су опадале, али су динамичнији развој индустрије имале пасивније

[148] М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 716.

[149] *Вардар*, бр. 563, 21. 8. 1935, стр. 1.

[150] *Вардар*, бр. 545, 31. 7. 1935, стр. 1. Од тога је било 35 млинова, 17 електричних централа, 14 керамичких предузећа, 11 текстилних, 9 хемијских, 7 рударских, 7 металургијских, 6 пивара, 3 уљаре итд.

[151] *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд, 1941, стр. 63–65. Остале бановине су заједно имале 1.134 фабрике са капиталом од две милијарде динара, 65.814 радних места и укупним погоном од 135.572 коњских снага.

области земље, због чега је највећи пораст броја фабрика забележен управо у Вардарској бановини (18,5%). У годинама након велике економске кризе привредне инвестиције су се веома лагано увећавале, али је и у том периоду (1934–1938) број фабрика процентуално највише нарастао у Вардарској бановини (21%).[152]

Година →	**1918.**		**1928.**		**1933.**		**1938.**	
Бановина	*Бр. фабрика*	*%*	*Бр. фабрика*	*%*	*Бр. фабрика*	*%*	*Бр. фабрика*	*%*
Град Београд	101	5,44	202	6,72	256	7,12	309	7,79
Дравска	443	23,88	671	22,31	767	21,60	807	20,49
Савска	429	23,13	750	24,94	863	24,30	936	23,76
Врбаска	42	2,26	72	2,19	83	2,17	90	2,24
Приморска	65	3,50	103	3,43	133	3,75	151	3,77
Дринска	124	6,68	203	6,22	234	6,59	260	6,57
Зетска	29	1,56	48	1,30	60	1,69	76	1,86
Дунавска	514	27,72	777	25,84	900	25,34	1.012	25,71
Моравска	65	3,50	121	4,02	145	4,08	160	4,00
Вардарска	43	2,32	91	3,03	119	3,35	152	3,83
ЈУГОСЛАВИЈА	**1.885**	**100**	**3.038**	**100**	**3.557**	**100**	**3.954**	**100**

Стеван М. Куколеча, *Индустрија Југославије 1918–1938*, Београд, 1941, стр. 73–90.

Са друге стране, према извештају загребачке трговинско-индустријске коморе, на територији Вардарске бановине је током 1931/32. доста фирми отишло у стечај. Наиме, само су Дунавска, Дравска и Савска бановина у овом периоду имале већи број банкрота и угашених предузећа.[153]

На дан 31. децембра 1939. у Вардарској бановини су регистрована укупно 184 индустријска предузећа, што је у односу на југословенских 3.254 било 5,6%. Ако се занемаре традиционално слабе индустријске гране југа и упореди број оних предузећа која су, након укључивања Лесковца у састав Вардарске бановине, словила за „заштитни знак" ових простора, долази се до закључка да су све оне заједно чиниле тек двадесети део броја југословенских текстилних фабрика.

[152] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 42–43.

[153] Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986, str. 376.

ВРСТА ИНД. ПРЕДУЗЕЋА	ВАРДАРСКА БАНОВИНА	ЈУГОСЛАВИЈА
пољопривредна, прехрамбена	72	906
шумска, дрвна индустрија	6	405
рударска	7	125
металургијска	8	206
хемијска	10	188
индустрија кожа	1	91
текстилна	20	417
индустрија хартије, графичка	4	84
електро-индустрија	27	271
инд. грађевинског материјала	26	422
разно	3	139
УКУПНО	**184**	**3.254**

СГКЈ (1940), књ. X, Београд, 1941, стр. 180–181.

Индустријска производња животних намирница је почетком тридесетих година била у експанзији услед економичнијег пословања фабричких предузећа у односу на домаћу припрему прехрамбених производа. Међутим, недостатак одговарајуће контроле намирница и употреба јефтинијих материјала у производњи негативно су утицали на квалитет исхране становништва, што је поспешивано и непримерено високим ценама ових производа. Економски ефекат наизглед занемарљивих детаља може се представити на примеру снабдевања млеком. Према тадашњим испитивањима, млеко којим је снабдевана једна варош садржало је 3,2% масноће, док је у околним селима, из којих се млеко довозило, просечна вредност млечне масти била 3,8%. Имајући у виду просечну дневну потрошњу у граду лако је израчунати мањак од 80 тона маслаца или преко два милиона динара. Слична ситуација у погледу контроле квалитета била је и са другим намирницама (кафа, јогурт, месне прерађевине), док је дугогодишња пракса манипулисања и „економисања" у припреми и производњи прерасла временом у обичај.[154] У првој половини тридесетих година потрошња пива у Вардарској бановини је пала за 71% услед такси које су за 348% биле веће за пиво него намети на вино и остала алкохолна пића. Тренду индустријализације прилагођавали су се и фалсификатори: у Скопљу су 1933. прављене копије ножића за бријање угледне фирме *Гевосо*, док је један приштински кујунџија продавао новчиће Вука Бранковића у кутијама од пудера *Коти*. Скопски месар Никола Јањић се бавио фалсификовањем општинских жигова и пломби, а августа 1935. близу скопског казненог завода су летеле каме и касапски ножеви у сукобу трошаринаца и кријумчара.[155]

[154] Б. Вајић, „Зашто је потребита контрола животних намирница", *Јавност*, бр. 22, 15. 6. 1935, стр. 517/8.

[155] *Вардар*, бр. 95, 25. 6. 1933, стр. 5; бр. 114, 31. 8. 1933, стр. 4; бр. 561, 18. 8. 1935, стр. 1; бр. 564, 22. 8. 1935, стр. 4; бр. 567, 25. 8. 1935, стр. 4. Средином тридесетих година петина Скопљанаца хранила се кријумчареним месом.

* * *

Трговинско-индустријска комора у Скопљу (СТИК) је настала као одељак београдске коморе, а 1921. је озакоњено њено постојање.[156] Почетком тридесетих година била је састављена од 36 трговачких удружења из готово свих места Вардарске бановине. У оквиру Коморе били су и Удружење индустријалаца за Вардарску бановину, лесковачко повереништво Удружења индустријалаца, Удружење угоститеља за Вардарску бановину, Удружење фијакериста и Удружење власника моторних кола за Вардарску бановину.[157] Априла 1930. неколико чланова СТИК-а је поднело молбу за разрешење дужности а банска управа је, на колективни захтев чланова, затражила да се комора потпуно реорганизује и кадровски прилагоди условима економске кризе, пошто већина чланова због „личних трговачких послова" није могла одговорити потребама тренутка.[158]

Ипак, највећи проблем представљале су географске заћевице и тенденције да се делатност коморе разводни њеним цепањем на стручне коморе. Августа 1930. руководство СТИК-а је упутило допис Министарству трговине и индустрије у коме га подсећа на лоше искуство са „дељењем интереса једне привредне гране од друге", те да би зато било погрешно формирати посебне привредне коморе. Сматрало се да би једна другој кочиле развој и губиле време у међусобним трвењима. Осим тога, ниједна привредна грана у Вардарској бановини није била на том нивоу да би се могла самостално развијати и издржавати своју комору. Подела земље на бановине довела је до велике „разбацаности" појединих економских центара: административно преуређење државе је захтевало и реорганизацију коморских подручја, при чему је требало да свака бановина буде засебно подручје „у интересу целокупне националне привреде". Истакнут је захтев да скопска комора обухвати целу Вардарску бановину и добије неколико нових одељака (занатски, туристички и пољопривредни).[159] Средином децембра 1930. банска управа је подсетила министра трговине да је након поделе Југославије на бановине Вардарска бановина обухватила значајан трговачки део и већи индустријски центар из територијалне надлежности београдских комора: београдске трговачке, београдске индустријске, занатске за Србију и Јужну Србију и скопске трговачко-индустријске која је делом била надлежна и за Зетску бановину. Скопски привредници су били уверења да је надлежност њихове коморе била драстично смањена те су тражили прилагођавање територијалне надлежности новој административној организацији земље. Према том захтеву, све коморе је требало сместити у се-

[156] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 119–120.

[157] АЈ, 65–159–504, Списак удружења на подручју Трговинско-индустријске коморе у Скопљу.

[158] АЈ, 65–159–504, Краљевска банска управа министру трговине Јурају Деметровићу, 6. 12. 1930.

[159] АЈ, 65–159–504, Трговачко-индустријска комора у Скопљу Министарству трговине и индустрије, 8. 8. 1930.

диште бановине.[160] Удружење угоститеља се 1937. противило цепању СТИК-а и иницијативи Војина Варошчића, пропалог кандидата за председника коморе, који је наводно заступао 12.000 привредника.[161]

Са друге стране, многи крајеви који су гравитирали Скопљу су према новој подели били упућени на подгоричку комору. Захтеви да се територија скопске коморе „поправи" имали су у виду вапаје пословног света Санџака, Косова и Метохије који су указивали на недостатак саобраћајних комуникација са Подгорицом и на природну гравитацију тих крајева ка Скопљу и Солуну. С обзиром на карактер трговине Скопље је за Косово и Санџак било „пословно и административно уточиште".[162] Трговачко удружење из Ђаковице је крајем 1932. упутило протестно писмо у коме се противи припајању подгоричкој комори, а слично негодовање се чуло и од трговаца из Пећи и Новог Пазара. На тапету је била Уредба о трговачким, занатским и индустријским коморама (1932) која је и била узрок толике пометње.[163]

Није наодмет осврнути се мало и на персонални састав скопске коморе. На предлог бана Вардарске бановине из децембра 1930, а на основу поднетих оставки дотадашњег председника Јована Голочевца, потпредседника Бошка Жерајића и неколико чланова коморе (Сава Печеновић, Владан Богдановић, Милан Илић, Арсеније Мартиновић, Леон Левић, Љуба Љубисављевић, Саид Ахмед, Димитрије Вучидолац, Ванче Шашко, Таса Тасић), именовани су ново руководство и чланови коморе: председник Спира Хаџи Ристић, потпредседник Хаџи Драги Патрногић, те чланови Димитрије Мацура, поново Владан Богдановић, Трајко Хаџи Бошковић, Влада Галић, Нићифор Костић и др.[164] Непуне две године касније банска управа је предложила а Министарство трговине поставило ново руководство СТИК-а: председник је постао скопски извозник Хаџи Драгутин Патрногић, а његови заменици Драгутин Стојановић (сувласник колонијалне радње из Скопља) и скопски индустријалац Милан Илић. Међу већницима коморе из трговачког одсека били су све сами привредници из Скопља: хотелијер Влада Богдановић, мануфактурни трговац Тома Димитријевић, царински посредник Леон Левић и директор Француско-српске банке Никола Догрмацији. У име индустријског одсека у Комори су седели Таса Тасић (скопски млин *Балкан*), Тодор Гребенаровић (индустрија сапуна), Ахмед Селим Фанда (скопска индустрија млевења соли) и Алкалај Мо-

[160] AJ, 65–159–504, Бан Вардарске бановине Ж. Лазић министру трговине и индустрије, 15. 9. 1930. „Имајући стално поред себе скуп стручних и продуктивних људи који из основа познају прилике ових крајева, краљевска банска управа ће моћи лакше и непосредније да прати ток привредног живота у свим својим сложеним и многоструким појавама и да истражује најкраће путеве за економско-привредно напредовање и подизање бановине."

[161] AJ, 65–159–504, Удружење угоститеља на подручју Вардарске бановине министру трговине Милану Врбанићу, 24. 2. 1937.

[162] AJ, 65–159–504, СТИК Министарству трговине и индустрије, 12. 12. 1932.

[163] AJ, 65–159–504, Писма трговачких удружења из Ђаковице, Пећи и Н. Пазара упућена скопској Трговачко-индустријској комори (новембар 1932).

[164] AJ, 65–159–504, решење Министарства трговине и индустрије бр. 37.642/у од 16. 12. 1930.

риц (директор рударског предузећа *Моис Асео АД*). Остатак већника чинили су представници привредника из коморских округа.[165]

Комора је имала свој Стални изборни суд чије су судије биране сваке треће године на пленарним седницама СТИК-а. Већници су гласали тајно и бирали 88 судија за тзв. судијску листу – 56 из Скопља и 32 из осталих подручја која је покривала комора (по два из сваког коморског округа). Међутим, текст правилника по коме су обављани избори је био анахрон, јер је потицао из доба када је област коморе покривала знатно ужи простор. Зато је почетком 1937. изнет захтев да се код избора судија узме у обзир нова административно-политичка реалност: предложено је да се сваке треће године бира 60 судија и то тако, да сваки изборни округ да онолико судија колико је давао већника.[166]

Како је растао број привредних удружења на простору Вардарске бановине тако је руководство СТИК-а било све одлучније у настојању да у Скопљу сазида Привредни дом („да би се омогућио што ближи међусобни контакт"). Ишчекивање привредника да се у бановинском средишту „забели" ово здање приведено је крају 26. октобра 1933. када је на Дан ослобођења Скопља освештан камен-темељац.[167] Иначе, буџет расхода скопске коморе за 1933/34. годину био је 825.540 динара,[168] док је у 1934. износио око 750.000 динара (лични и материјални издаци, субвенције и помоћ трговачким школама).[169]

Расположива документација показује да је унутар и око СТИК-а непрекидно „варничило". Крајем 1936. избио је сукоб између трговаца са једне стране и индустријалаца, угоститеља и мањег броја трговаца, са друге стране. Разлог поларизације био је избор индустријалца Бошка Жерајића за председника СТИК-а уместо трговца Војина Варошчића, због чега су представници трговачког сталежа бојкотовали заседање коморе. Пленарној седници од 29. децембра присуствовао је комесар банске управе који је известио министра трговине да је, упркос испаду, све било по закону.[170] Јаз између две интересне групе се све више продубљивао. Фебруара 1937. већници трговинског одсека СТИК-а су упутили резолуцију председнику Министарског савета тражећи да се путем амандмана у финансијском закону донесе решење о оснивању посебне Трговинске коморе за Вардарску бановину са седиштем у Скопљу. Ова група, предвођена Војином Варошчићем, тражила је од владе именовање комесара који би посредовао у смиривању страсти и допринео правилнијој расподели имовине коморе.[171] Ривалитет између трговаца и индустријалаца се из зграде Коморе у Скопљу преливао на све крајеве бановине. Крајем јула 1939. Удружење трговаца овчепољског среза се жалило како је СТИК представљао

[165] АЈ, 65–159–504, Одлука о постављењу од 2. 11. 1932.

[166] АЈ, 65–159–504, СТИК Министарству трговине и индустрије, 13. 2. 1937.

[167] АЈ, 74–219–313, л. 205, 206, СТИК краљу Александру I, 23. 10. 1933.

[168] *Вардар*, бр. 68, 23. 3. 1933, стр. 2.

[169] АЈ, 65–159–504, Предлог буџета СТИК за 1934. годину.

[170] АЈ, 65–159–504, Банска управа министру трговине и индустрије, 15. 1. 1937.

[171] АЈ, 65–159–504, Резолуција Трговинског одсека СТИК од 19. 2. 1937.

12.000 трговаца и свега 130 индустријалаца, због чега је највећи део „коморског прireза“ (чак 95%) падао управо на трговце. Упркос томе, индустријалци су несразмерно свом броју имали подједнака права при избору руководећих органа. Овчепољски трговци су тражили да девет чланова у СТИК-у представља трговце а три индустријалце „како се не би догодило да чисто трговачка питања решавају чланови индустрије“.[172] Наравно, ово није био нов предлог, пошто су скопски трговци још децембра 1930. упутили сличан захтев.[173] Крајем децембра 1939. већници СТИК-а су коначно изабрали Варошчића за свог председника.[174]

Оно што је свакако оптерећивало привредни систем Вардарске бановине било је увлачење индустријски развијеног Лесковца у мрежу скопског гравитационог поља. У бановини је радило осам јаких текстилних предузећа, од којих је тетовска фабрика Петра Лекића производила вунено предиво енглеског порекла. У „српском Манчестеру“, како је називан Лесковац, радио је фабрички концерн Глигорија Поповића.[175] Лесковачки индустријалци су се дуго опирали утапању своје снажне организације у централно удружење са центром у Скопљу. Наиме, амандманом министра трговине и индустрије из марта 1934. било је предвиђено да се индустријалци јабланичког, лесковачког, власотиначког, пољаничког, пчињског, масуричког и босиљградског среза припоје СТИК-у. То је практично значило да су кидане везе између лесковачке и београдске трговачке коморе, што је јако депримирало пословни свет југа. Лесковчани су објашњавали да су се лицитације углавном одржавале у Београду, те да су под новим околностима морали ићи прво у Скопље по уверење, па тек онда на београдску лицитацију. Процедура би се понављала и приликом испоруке излицитиране робе, што је додатно компликовало ствари. Осим тога, Београд је и у финансијском погледу био прихватљивија дестинација од Скопља, јер су се у престоници налазиле главне банке од којих су узимани кредити. Даље, лесковачка индустрија је гравитирала београдском потрошачком реону, тамо је набављала сировине, а већина индустријалаца је припадала струковним удружењима која су се налазила у Београду. Приступање Лесковчана скопској комори било је неприхватљиво и због тога што у целој Вардарској бановини није било предузећа које би капацитетом парирало лесковачким индустријским погонима. На тај начин, Лесковац би према постојећем закону био више него скромно представљен, што не би одговарало стварној снази његове индустрије. Истовремено, дошло би до маргинализације утицаја моћних лесковачких фирми, а у корист безначајних предузећа из пасивних крајева бановине. Индустријалци су се бунили што би о њима у СТИК-у одлучивали трговци „чији интереси не стоје у једној линији са интересима индустријалаца“, а по свој прилици, трговци би својим бројем доминирали ко-

[172] AJ, 65–159–504, Удружење трговаца за срез овчепољски министру трговине, 27. 7. 1939.

[173] AJ, 65–159–504, Трговачко удружење у Скопљу Трговачко-индустријској комори, 19. 12. 1930.

[174] AJ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 29. 12. 1939.

[175] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 22.

мором: „Бацити нас у Скопље, значи умртвљавати индустрију овога краја која се после преживљене опасне кризе почиње полако опорављати“.[176]

Упркос снажном и аргументованом отпору, скопска комора је ипак 1935. донела решење којим је Лесковачко удружење индустријалаца угашено и припојено новооснованом Удружењу индустријалаца за Вардарску бановину. Лесковачки индустријалци су овај чин доживели као принуду и правно насиље који се косе са Законом о радњама, због чега су тражили од министра трговине да поништи то решење. Трн у оку им је било то што ће седиште удружења бити у Скопљу а не у Лесковцу.[177] Са друге стране, органи СТИК-а су известили банску управу да је на састанку са Удружењем лесковачких индустријалаца 16. октобра 1935. коначно решено питање његове инкорпорације у Удружење индустријалаца за Вардарску бановину са седиштем у Скопљу. Према том договору лесковачко удружење је престало са радом 1. новембра док је Удружење индустријалаца за Вардарску бановину добило задужење да оснује повереништво за лесковчки, власотиначки и јабланички срез са седиштем у Лесковцу. Имовина и фондови су прешли у руке скопског удружења.[178]

Крајем тридесетих година реализована је једна давна идеја о стручном привредном телу које би се старало о економији овога краја. Иницијатива за оснивање Централног привредног одбора за Вардарску бановину потекла је од Радета Поповића, директора Државне класне лутрије и неколико виђенијих привредника и директора државних предузећа, али и активних и пензионисаних државних функционера. У покретање Централног привредног одбора укључили су се Драган Милићевић, секретар СТИК-а и председник Главне земљорадничке набављачке задруге, инжењер хемије Риста Светијевић, Васа Лазаревић, начелник МУП-а у пензији, апотекар и бивши народни посланик Михајло Стојановић, Часлав Никитовић, директор Привилегованог друштва за силосе (и бивши посланик у парламенту), те Бошко Настасијевић, шеф кабинета председника владе. Акцију су „помогли“ министар за физичко васпитање Јеврем Томић, Јован Алтипармаковић, индустријалци, пензионисани државни службеници и посланици (Михајло Каламатијевић, Воја Ђорђевић, Крста Стрезовић, Тодор Живковић, Јован Радуловић, Анастас Чорбевић, Александар Цветковић, Војин Варошчић, Влада Богдановић и др.). Посао око саме организације конференције водио је Дарко Ћирковић, тадашњи секретар Сената (иначе, син „националног радника“ Јована Ћирковића).[179]

[176] АЈ, 65–159–504, Удружење лесковачких индустријалаца министру трговине, 22. 3. 1934.

[177] АЈ, 65–159–504, Удружење лесковачких индустријалаца министру трговине, 12. 4. 1935.

[178] АЈ, 65–159–504, СТИК краљевској банској управи, 2. 11. 1935.

[179] АЈ, 38–716–895, *Време*, Београд, 7. 4. 1940.

Грађевинска експанзија

Током година Велике економске кризе и суспендованог парламентаризма Краљевина Југославија је покушала да социјалне проблеме и привредну депресију ублажи покретањем амбициозног програма јавних радова. Потенцирање значаја овог концепта било је нарочито изражено у доба владе Милана Стојадиновића.[180] Уредба о јавним радовима донета је још крајем новембра 1933. и заиста је доживљавана као социјална уредба којом је требало решити проблем незапослености и истовремено помоћи напредак пасивних крајева земље. При сваком срезу су образовани одбори за утврђивање приоритета, на основу чијих су закључака прављени „бановински планови" и подношени Министарском савету на одобрење. Међутим, тек је Јевтићева влада почетком фебруара 1935. донела Уредбу о финансирању великих јавних радова у сврху оживљавања народне привреде, ублажавања незапослености и унапређења туризма. Њоме је предвиђена изградња модерних путева који би спајали центар државе са приморјем, као и железничких линија ради саобраћајне и привредне интеграције одсечених крајева. Тадашњи министар грађевина Марко Кожул је био *spiritus movens* јавних радова док је иза финансијских решења стајао Милан Стојадиновић. Истина, индустријалци су према овој уредби изразили недвосмислену резерву, бојећи се старе праксе издавања радова иностраним фирмама. Њихова скепса је била оправдана пошто је Југославија оскудевала у капиталу, грађевинском материјалу, па и стручној радној снази.[181]

У периоду 1925–1934. држава је укупно инвестирала у јавне радове скоро четири милијарде динара, од чега је на Србију (са Косовом и Македонијом) отпадало 63,3%, Босну и Херцеговину 10%, Хрватску 9%, Црну Гору 6%, Војводину 4%, Словенију 3,9% и Далмацију 3,7%. И према хрватским економским теоретичарима пројекат јавних радова је потпуно запоставио западне крајеве земље. Највећи јавни радови и најзамашнији проценат државних инвестиција ишао је на Србију, Косово и Македонију, док су „самоуправне" инвестиције биле највеће у Србији, Хрватској и Војводини. Ипак, ако се погледа распоред предвиђених средстава за изградњу друмске мреже, стиче се сасвим другачији утисак о просторној расподели инвестиција. Наиме, у интервјуу министра грађевина датог марта 1935. *Индустријском прегледу*, каже се да је од милијарду динара предвиђених за изградњу путева, Вардарској бановини следовало тек десет милиона или 1% укупне суме![182]

Државни кредити за јавне радове су подразумевали да свака бановина добије по четири милиона динара, али је Вардарска бановина добила не-

[180] Б. Симић, *Пропаганда*, стр. 169.

[181] S. Đurović, *n. d.*, str. 180–183.

[182] *Isto*, str. 180, 182. У питању је била међународна деоница од Скопља до Ђевђелије и грчке границе.

што мање (3,8 милиона).[183] Крајем двадесетих година држава је имала на располагању и средства из Блеровог зајма. У периоду 1927–1931. из овог кредита су грађене превасходно железнице, финансирани радови на пругама узаног колосека Требиње–Билећа и Увац–Прибој, као и изградња теретне станице у Београду. Према првобитном плану Друштво за железничка и пристанишна грађења је требало да од овог новца гради пругу Београд – Јадранско море, али је изменом уговора у марту 1927. влада преузела на себе обавезу да се посвети тој релацији, тако да је новац из Блеровог зајма употребила на другој страни: „тамо где су то захтевале најпрече народне и државне потребе". Радове су изводиле махом домаће фирме са домаћом радном снагом и индустријом, што је сматрано најрационалнијим решењем.[184] Индивидуална иницијатива утицајних људи често је имала пресудан значај за задовољавање потреба локалних средина. Народни посланик Стеван Симић је 1937. посредством Стојадиновића замолио министра грађевина Марка Кожула да обезбеди суму од 140.000 динара помоћу које би се саградила два дрвена моста у кратовском срезу.[185]

У јесен 1933. резултати радова обављених „народном снагом" изгледали су боље него претходних година, упркос краткој и кишовитој јесењој сезони. Радове је омело и одржавање општинских избора, због којих су у неким срезовима прекидани и до двадесет дана „према нахођењу дотичног среског начелника". Неки послови су завршавани чак и у децембру, али су недостатак кола и одсуство печалбара компликовали замишљене планове. Радови су углавном обављани на бановинским путевима првог и другог реда. Вредност извршених радова на јесен 1933. у Вардарској бановини износила је нешто више од пет милиона динара, док је одзив „путних обвезника за лични рад" био 67,3%. Ко није хтео да ради могао је своју радну обавезу откупити, па је тако на име „замене личног рада у новцу" прикупљено око два милиона динара. Та сума унета је у предлог буџета за 1934/35. годину и била је намењена искључиво за поправку и изградњу бановинских путева. У плану је било повећање броја техничког особља – надзорника и путара – од којих је умногоме и зависио ефекат „рада народном снагом". Према вредности обављених радова предњачила су техничка одељења у Врању и Штипу. Најмањи одзив људи забележен је при техничким одељењима у Скопљу (37,6%) и Битољу (25,5%), док је највећи био у Врању (86,8%), Охриду (85,6%) и Лесковцу (83,2%):[186]

[183] *СБНС*, 39. ред. саст., 14. 3. 1933, стр. 143–144.

[184] АЈ, 148–11, Извештај о изграђеним железничким пругама из Блеровог зајма, 15. 6. 1939. Из Блеровог зајма изграђене су пруге: Краљево – К. Митровица (132 км), Прокупље–Куршумлија (32 км), Приштина–Глоговци (28 км), Битољ–Прилеп (46 км), Рогатец–Крапина (15 км), Шкрљево–Бакар (10 км) и тунел испод Иван планине (3,2 км).

[185] АЈ, 37–42–204, писмо-препорука Милана Стојадиновића министру грађевина од 1. 10. 1937.

[186] АЈ, 62–1178, *Табеларни преглед извршених радова употребом народне снаге на оправци бановинских путова 1. и 2. реда на територији Вардарске бановине у јесен 1933. године*. Најмањи одзив људи био је на поправци путева Куманово – Св. Никола – Овче Поље (18%), Велес–Прилеп (22%) и Извор–Богумила (25%).

ТЕХНИЧКО ОДЕЉЕЊЕ	ОДЗИВ ГРАЂАНА (%)	ВРЕДНОСТ РАДОВА (ДИНАРА)
Битољ	48,5	229.985+277.542+95.540
Врање	86,8	490.000+289.000
Кавадар	65,0	109.500+45.000
Куманово	70,0	32.450+446.460
Лесковац	83,2	132.000+107.000
Призрен	81,2	261.975+175.370
Охрид	85,6	72.400+87.688+151.900
Приштина	62,5	577.830+121.250
Скопље	37,6	121.400+79.800
Тетово	56,1	52.510+170.472
Штип	64,8	131.700+385.470+266.040
УКУПНО	**67,3**	**5.145.432**

АЈ, 62–1178, Рекапитулација извршених радова употребом народне снаге у јесен 1933. према техничким одељцима[187]

Колико је скопском градоначелнику Михаиловићу било стало да од Скопља начини у најмању руку југословенску метрополу показује његов систем рада. Он је приликом својих боравака у Београду одседао у хотелу *Сплендид* у Дворској улици користећи сваку прилику за сусрет са краљем Александром. Тако је крајем 1929. затражио од краља да хитно озакони нови регулациони план града, јер Скопље још увек није имало водовод, канализацију, одговарајућу електричну централу, кланицу, пијачне тргове и хладњачу. Михаиловић је предложио да му се одобри кредит, или у противном изда материјал на рачун репарација (канализационе и водоводне цеви, кланица, хладњача), као „оправдана накнада" за три милиона квадратних метара које је заузело аграрно повереништво за потребе скопског гарнизона и аеродрома.[188] Подневши краљу регулациони план Скопља на увиђај Михаиловић је значајно убрзао обавезе државе према овом граду. После једног од њихових сусрета краљ је ургирао и исплаћено је општинско земљиште које је војска била заузела за аеродром. Након краљеве интервенције, сто милиона динара за водовод, осветљење и мостове Скопљу је уплаћено још 1932. године иако је то било планирано за 1935/36. буџетску годину.[189] Парцијални пројекат регулације Скопља рађен је у канцеларији одељења за путеве у Београду и њиме је заправо само уређен део око Душановог моста пошто се скопска општина жалила ка-

[187] Вредност радова изражена у динарима односила се на бановинске путеве првог и другог реда, те општинске и државне путеве који су дати појединачно у трећој колони.

[188] АЈ, 74–219–313, л. 173, градоначелник Јосиф Михаиловић маршалу Двора, 30. 9. 1929. „Тим водоводом би се користила и војска", каже Михаиловић захваљујући се краљу што га је овај поставио за градоначелника (!?).

[189] *Вардар*, бр. 431, 6. 4. 1935, стр. 1.

ко су постојеће зграде биле сметња за саобраћај.[190] Крајем октобра 1929. Министарство грађевина је одобрило генерални регулациони план града Скопља.[191]

Само током 1932. у Скопљу је подигнуто осамдесет приватних грађевина вредних тринаест милиона динара, углавном стамбених зграда ситуираних на луксузној локацији у Улици престолонаследника Петра. Било је приметно побољшање укуса и стила грађевинара и приватних инвеститора: уместо китњастих здања било је све више зграда модерне архитектуре које је одликовала „већа чистота стила". Саобраћајницама је повезан центар града са периферијом, подигнута су три нова сквера, а одмицали су и радови на сређивању читавог брда код француског гробља са кога се пружао поглед на цело Скопље: „Кад буде потпуно уређено као тераса, оно ће за Скопљанце бити оно што и Калемегдан у Београду".[192] Додуше, ситуација се могла променити за тили час: августа 1933. свега двадесетак минута кише и олујног ветра донело је скопској општини неколико милиона динара штете, пошто су турска чаршија и Водно били потпуно поплављени.[193] Све до 1929. и усвајања регулационог плана Скопље је личило на „паланку са контурама модерног града". Стога није чудно што је, уз Београд и Загреб, Скопље било трећи град који се мушевито преобразио у модерну варош. На пространим баштама, по којима су се до 1912. окупљале скопске чорбаџије да уз хладну мастику „тефериче", настало је ново насеље – Буњаковац, са најлепшим јавним и приватним грађевинама смештеним дуж пространих улица и булевара. Оживео је и вардарски кеј, а Улица краља Петра постала је главна градска артерија. На истоименом тргу кочоперише су се јавне палате са водоскоцима док су улазом на Душанов мост доминирали споменици краљевима Петру и Александру.

[190] ДАРМ, 119–2–23, л. 134, 135, Парцијални пројекат регулације града Скопља, 25. 7. 1929. Њиме је било предвиђено да ширина вардарског кеја буде 17 метара на рачун околних плацева, а не саме реке, како је претходно планирано.

[191] ДАРМ, 119–2–24, л. 137.

[192] АЈ, 38–706–885, „Грађевинско подизање и улепшавање Скопља у 1932. години", *Политика*, 23. 12. 1932. Широком општинском иницијативом урбанистички је уређен Трг краља Петра, подигнуте су две основне школе (*Цар Душан* и *Ђура Јакшић*), модерна зграда полиције, старачки дом, електрична централа, дечје одмаралиште у Горњем Водну, тридесет модерних дућана око главне пијаце, а велика пажња поклоњена је подизању нових и уређењу постојећих паркова и зелених површина.

[193] *Вардар*, бр. 106, 3. 8. 1933, стр. 5.

Генерал Љубомир Марић на откривању споменика краљевима Петру и Александру Карађорђевићу у Скопљу, 30. октобар 1937. (АЈ, ОЗФ 74-5-1253)

У периоду 1933–35. дошло је до извесног застоја у грађевинској активности.[194] Ово краће затишје у градњи се може илустровати бројем издатих грађевинских дозвола, али и падом укупне вредности изграђених објеката.

Година	**1933.**	**1934.**	**1935.**
Број грађ. дозвола	128	99	84
- за приземне куће	78	61	55
- за једноспратне	39	43	25
- за вишеспратне	11	3	4
Вредност у милион. дин.	**12,5**	**13,5**	**7**

Вардар, бр. 560, 17. 8. 1935, стр. 4.

До 1937. општинска управа је на изградњу Скопља утрошила око сто милиона динара. Готово целокупна сума утрошена је на изградњу јавних објеката (не рачунајући војне). Само је градња четири основне школе коштала тринаест милиона, док је дванаест милиона динара издвојено за још три школе које су биле у плану. Скопска „калорична“ електрична централа стајала је општину дванаест милиона, док су радови на џиновској хидроцентрали на Трески (чији је завршетак најављен за април 1938) били вредни двадесет један милион ди-

[194] *Вардар*, бр. 571, 30. 8. 1935, стр. 4. Иако је обим послова смањен за 40% у Скопљу је било све више столара.

нара. За градски водовод капацитета десет милиона литара воде дневно, који је освештан приликом прославе Дана ослобођења, општина је потрошила седамнаест милиона динара. Поред тога, подигнуте су зграде Дома стараца, Дезинфекционог завода, потом сточни трг, две нове пијаце, трошаринске станице и др. На ред су дошли изградња нове општинске палате, царинарнице, теретне железничке станице, новог вардарског моста, модерне кланице и зграде Јавне берзе рада. Приватном иницијативом подигнуто је више од 4.000 зграда вредних 400 милиона динара, у чему је значајно учествовала Државна хипотекарна банка са својим зајмовима вредним око 90 милиона динара.[195]

Као што је поменуто, у државне објекте (без војних) скопска општина је уложила нешто више од сто милиона динара. Само је велелепна зграда Официрског дома стајала око тридесет милиона, Народног позоришта двадесет, Државне болнице са новим павиљонима петнаест милиона, Монополске зграде десет, железничких станова осам милиона, Хигијенског завода десет милиона динара, док је остатак новца уложен у изградњу Дирекције шума и Филозофског факултета. У току је била завршна фаза изградње палате Дирекције пошта, Управе полиције и нове железничке станице. Дакле, од 1918. године у изградњу око 4.000 нових скопских грађевина, што јавних што приватних, уложено је око седамсто милиона динара.[196] И то, наравно, није било све. Скопска општина је 1935. код Хипотекарне банке склопила зајам од 36 милиона динара како би ажурирала текуће радове (14 за хидроелектрану, 16 за водовод, шест за две основне школе).[197] У то време били су актуелни и радови на југоисточном прилазу Скопљу где су изграђени широки булевар и индустријска зона између Вардара и кумановског пута.[198]

Како је двадесетпетогодишњица ослобођења Јужне Србије била згодна тачка за резимирање државног учинка, то су 1937. многи извештаји и реферати говорили о степену урбанизације вароши Вардарске бановине. Прво, Скопље је од 1921. године нарасло са 32.000 на 80.000 становника, а у истом периоду на изградњу града утрошено је 350 милиона динара (са разним позајмицама од Хипотекарне банке та сума се пела на 403 милиона), с тим да је само на грађевинске радове отпадало око сто милиона. Приватном иницијативом до 1936. у Скопљу је подигнуто 2.027 нових објеката, за шта је утрошено 240 милиона динара. То значи да је свака пета зграда у Скопљу била подигнута после рата и да је сваки шести Скопљанац живео у новој згради. Поред Скопља, улагано је и у изградњу Куманова и Струмице, која је након пожара 1924. добила нови изглед. У периоду 1920–1937. општинске управе 23 града Јужне Србије

[195] АЈ, 38–716–895, *Време*, 17. 1. 1937. Физиономију Скопља значајно су изменила здања палате Народне банке, Дом Трговинско-индустријске коморе, палата Окружног уреда за осигурање радника, Дечји дом Краља Александра, Студентски дом Краља Петра, Дом Кола српских сестара, Дом Друштва Кнегиње Зорке, Дом Друштва пријатеља Француске, Дом аграрних заједница, Дом Удружења инжењера и архитеката, Соколски дом Принца Томислава, Дом Лекарске коморе итд.

[196] АЈ, 38–716–895, *Време*, 17. 1. 1937.

[197] *Вардар*, бр. 520, 5. 7. 1935, стр. 3.

[198] *Вардар*, бр. 560, 17. 8. 1935, стр. 4.

(без Скопља) утрошиле су за своје унапређење и изградњу око 510 милиона динара. Само је Државна хипотекарна банка у том периоду пласирала 345 милиона динара у изградњу градских насеља: од те суме 120 милиона је отпадало на зајмове градским општинама, а 225 на приватна лица и привредне установе.[199] И други градови Вардарске бановине су имали проблема са регулационим плановима. У Битољу је одобрено издавање грађевинских дозвола само онима који нису тражили никакву надокнаду од градског поглаварства уколико би им се нова зграда „секла" по новом регулационом плану.[200] Урбанистички план за Дојран није одобрен ни 1932. јер нису били завршени катастарски премер и елаборат за нивелацију.[201]

Приликом сумирања резултата изградње треба имати у виду да је током периода интензивне грађевинске делатности 1924–1936. на простору Вардарске бановине подигнуто око 25.000 нових зграда, од чега је свега 1.500 спадало у јавне објекте (6%). Ипак, и за приватне и за јавне зграде потрошено је по 600 милиона динара што доста сликовито говори о структури градње: просечна вредност једне јавне зграде је износила 400.000 динара док је приватна коштала у просеку око 25.000 динара и самим тим била 16 пута јефтинија. Поред јавних здања држава је уложила око 40 милиона динара у изградњу 2.500 приватних кућа, превасходно за насељенике и пострадале у мартовском земљотресу 1931. На зидање приватних зграда по Скопљу просечно је трошено по 120.000 динара, у осталим варошима бановине по 45.500, док је средња вредност сеоске куће износила 8.000 динара.[202] У периоду 1920–1936. градски годишњи буџети су се драстично разликовали.[203]

Упркос очигледној грађевинској експанзији, Вардарска бановина је, уз Зетску, и уочи Другог светског рата била најпасивнија област у земљи. Бан Андрејевић је из тог разлога боравио крајем марта 1940. у Београду, где је у разговору са министром финансија др Шутејем постигао договор око даљег финансирања бановинских радова. Наиме, министар је повећао укупни удео пореза Вардарске бановине на осам милиона динара и одобрио јој подизање дугорочног кредита од сто милиона који би враћала у наредне 32 године. Средства су била намењена изградњи путева, мостова, школа, болница и водовода. Бан тада није желео открити новинарима преко које банке је требало закључити овај зајам.[204]

---

[199] AJ, 38–716–895, *Jugoslovenski Lloyd*, 30. 10. 1937.

[200] ДАРМ, 119–2–26, л. 140, Регулациони план Битоља – издавање грађевинских дозвола (17. 9. 1936).

[201] ДАРМ, 119–2–27, л. 162, Регулациони планови Дојрана и Прилепа, 8. 4. 1932.

[202] Момчило К. Томић, „Грађевинарство", *СДОЈС,* стр. 751–753.

[203] Ј. Михаиловић, „Развитак градова и варошица од Ослобођења до данас", *СДОЈС*, стр. 808–816. Финансијски издаци за Берово су износили на годишњем нивоу 0,2 милиона динара, Битољ 5,6, Валандово 0,25, Велес 1,8, Гостивар 1,1, Ђаковицу 1,4, Ђевђелију 0,85, Кичево 0,55, Кочане 1,15, К. Митровицу 1,6, Куманово 2,5, Прилеп 2,5, Призрен 2, Приштину 2, Ресан 0,15, Светог Николу 0,5, Струмицу 1,5, Стругу 0,45, Урошевац 1,15, Царево Село 0,5, Штип 1,4 и Скопље фантастичних 350 милиона динара.

[204] AJ, 38–716–895, *Obzor*, Zagreb, 29. 3. 1940.

Иначе, бановински расходи за област грађевина су варирали од године до године, па је тако за 1939/40. било предвиђено нешто преко 22 милиона динара.[205] Током 1939. су прављене калкулације за наредну буџетску годину те се дошло до суме од 23 милиона динара, која је била довољна само за плате, награде и додатке чиновника, одржавање механизације и путева, транспорт, хидрографску службу и мелиорационе радове, одржавање јавних зграда и сл. За 1941. предвиђено је више од 14 милиона динара за одржавање путева и мостова, набавку возила за надзорнике путева, трошкове студија и сондирање терена.[206] Септембра 1941, док је беснео рат, Министарство грађевина је сходно новим стратешким и политичким околностима „у ходу" ревидирало програм јавних радова из ванредног кредита од милијарду динара који је Савет комесара био одобрио почетком јула исте године. Овом изменом војни заповедник у Србији је у програм укључио неколико ванредних ставки које нису биле обухваћене кредитом, док је неке постојеће поништио.[207]

* * *

У ванредним ситуацијама следиле су и ванредне мере, при чему је мобилисан читав државни механизам. Према званичном извештају београдског Сеизмолошког завода на Ташмајдану, објављеном 9. марта 1931, нешто после поноћи је забележен снажан земљотрес са епицентром 525 км јужно од Београда и представљен је као наставак стабилизационих потреса на југозападним огранцима Родопа.[208] После потреса од 7. и 8. марта који су узроковали највише људских и материјалних жртава, подрхтавање тла је настављено и наредних дана, али смањеним интензитетом. Заплашено становништво је пред „елементарним силама дивље природе" с правом ишчекивало помоћ од државе. Први који се нашао на лицу места био је краљ Александар у пратњи председника владе генерала Живковића који је пре поласка на југ издао наредбу да се свим војницима

[205] АЈ, 62–1730, Предлог буџета краљевске банске управе Вардарске бановине 5. одељења техничког одељења по струци Министарства грађевина за 1939/40. годину.

[206] АЈ, 62–1730, Извештај начелника Техничког одељења Вардарске бановине, 13. 7. 1939; документ од 27. 5. 1941.

[207] АЈ, 62–1730, помоћник министра грађевина Министарском савету, 22. 9. 1941. Тако је одобрено четири милиона динара за радове на путу Крагујевац – Краљево – Рашка – К. Митровица – „граница до пред Приштину", као и четири милиона за бановински пут Рашка–Корлачи. Истовремено су смањени кредити за путеве К. Митровица – Н. Пазар и Куршумлија–Подујево.

[208] Милослав Стојадиновић, „Обнова насеља Јужне Србије", *Савремена општина*, бр. 32, Београд, 1932, стр. 6. „Ноћас у 1 час, 51 минут и 18 секунди поновио се далеко већом јачином потрес у даљини 525 км јужно и југоисточно од Београда са истим епицентром као онај од 7. марта ове године... Максимално померање тла у Београду износило је преко 500 микрона. Период таласа био је 8 секунди. Ударци су били тако јаки, да су на свима сеизмографским апаратима одбачене игле. Овај велики катастрофални потрес открива наставак стабилизационих процеса на југозападним огранцима и подножју Родопа. У исто време обелодањује потресе разних сеизмичких блокова на том делу Балканског полуострва, који су у великој мери отпочели у јулу 1930. године јужно од Солуна на истом делу (као и овај најновији), чији епицентар представља сеизмички блок између средњег тока Струме и средњег тока Вардара..."

из пострадалих крајева да одсуство како би се нашли својим породицама.[209] И *Политика* је известила о краљевој посети Скопљу, Демир-Капији и другим пострадалим местима, наглашавајући морални значај тог његовог геста. Приликом следеће краљеве посете пострадалом подручју (1. октобра) пред њим се пружио величанствени призор „у облику потпуно нових насеља, васкрслих из рушевина на подобију митолошког феникса, несравњено боља и постојанија од свих примитивних насеља којима се одликовао овај крај наше државе до последњег земљотреса".[210]

У Ђевђелијском крају потпуно су била порушена села Пирава, Карађорђевац, Валандово, Балинци, Брајковци, Грчиште, Удово, Градец, Мировце, Милетково, Ђавота, Демир-Капија, Давидово, Благуш и Смоквица. У осталим селима: Богородици, Стојакову, Богданцима, Негорцима, Мојину, Кованцима, Коњском, Серменину и Хоми – све зграде су биле напрсле, а било је и доста порушених. У Богородичином пољу земља је била напрсла, па су из више пукотина данима избијали вода и песак. Дописник *Политике* из Ђевђелије бележио је потресе у ноћи између 8. и 9. марта када је становништво провело ноћ по вагонима, под ведрим небом и испод провизорних шатора.[211] До обнове кућа 162 деце из пострадалих подручја било је распоређено широм Југославије.[212]

Захваљујући хитрој реакцији штампе и прва помоћ унесрећеним људима је ралативно брзо стигла. Председништво Министарског савета је већ 9. марта издало саопштење занимљиве и помало изненађујуће садржине: „Поводом земљотреса у Јужној Србији, Краљевска влада решила је да сву потребну помоћ пружи из државних средстава, те према томе неће се прикупљати никакви прилози у земљи нити примати из иностранства".[213] Влада је тиме намеравала да покаже сву „једнодушност народа", али и да демонстрира државну снагу на једном тако крупном националном послу. Заиста, већ 10. марта Влада је образовала Одбор за помоћ пострадалима у који су ушли делегати Министарства војске и морнарице, Министарства социјалне политике и народног здравља, Министарства грађевина, Министарства финансија, Министарства унутрашњих послова и управе Црвеног крста. Одобрен је ургентни кредит од пет милиона ди-

[209] *Исто*, стр. 10–11.

[210] *Политика*, 9. 3. 1931.

[211] М. Стојадиновић, „Обнова насеља", стр. 11–12. „Целу ноћ падала је киша праћена мућама и грмљавином која је код становништва повећала страх. Окупљени су били око наложених ватри у групицама, бледи и испијени од неспавања... Лавеж престрашених паса одјекивао је кроз мрачну ноћ. Без икаквог заклона сељаци су стојички поднели све несреће које су их задесиле и готово сасвим уништиле. Читава села у срезовима ђевђелијском и дојранском уништена су... Призори приликом откопавања жртава били су језовити. Велика гомила греда, камења и цигле притисла је свом својом тежином жртве. Нарочито у селу Грчишту било је страшно. Отац и мати са четворо ситне деце, једно поред другог, нађени су готово унакажени. Кад су их ископали поставили су их по годинама старости, једно уз друго и више глава запалили свеће. А баба и деда скамењени од бола посматрали су немо своју децу..."

[212] *СЛВБ*, бр. 80, 11. 7. 1931, стр. 5.

[213] *СЛВБ*, бр. 50, 14. 7. 1931, стр. 2. Објављено је да је у земљотресу пострадало 17 села и градова, али да Југославија неће примати помоћ са стране јер „држава располаже готовином из које ће ускоро обновити опустошене крајеве".

нара, док је министар финансија био овлашћен да одобри све потребне пореске олакшице пострадалима. Одбор је усмеравао прикупљену новчану помоћ споразумно са тадашњим баном Вардарске бановине Живојином Лазићем.

У седишту банске управе у Скопљу држани су ванредни састанци министра социјалне политике Прека, бана Лазића и представника санитета, Црвеног крста и хигијене. Почеле су и консултације о организацији посла око подизања порушених насеља и одабира типа кућа које је требало саградити. На деветочасовној конференцији од 11. марта закључено је да при обнови кућа треба највише водити рачуна о хигијенским условима и то да грађевински тип кућа буде „угледан" ради доцнијег постизања једнообразности. Не губећи из вида принцип штедње, учесници састанка су проценили да се једна добра кућа може подићи са 15.000 динара, па су на крају одабрали специјалан тип куће, погодне за трусне терене. Предлагачи су имали на уму грчке кућице које су од 1929. зидане за малоазијске избеглице, па је одлучено да инж. Тома Маринковић хитно отпутује за Солун и на терену лично прикупи детаљније податке о типу кућица.[214]

Обнављање македонских насеља одвијало се уз неизбежно учешће војске, великог броја резервних официра из свих крајева земље, посебно самосталног пионирског батаљона из Карловца, који је данонoћно радио под тешким околностима (маларија, лоше саобраћајне везе, отежан транспорт материјала). У почетку је радило 200, потом још 300 војника и 250 квалификованих мајстора. Центар обнове и главно стовариште грађевинског материјала било је Удово, тј. струмичка железничка станица. Међутим, расплинутост иницијатива и надлежности, као и успорени транспорт приморали су војску да стави у употребу своја возила. Теретни аутомобили су „позајмљивани" и од приватних лица, а на крчењу рушевина ангажовани су „разборитији чланови породица" чије су куће страдале. Стратешки значај Демир-Капије налагао је израду потпуно новог регулационог плана насеља, па су средства за обештећење издвојена из дворског имања. Социјална концепција обнове је подразумевала бесплатну изградњу кућа и станова и коначни биланс ове државне акције била је комплетна обнова 27 насеља, 2.302 куће, 18 цркава, једне спомен-капеле, две џамије, 18 школа, пет соколских домова, седам општинских судница, једне поштанске зграде, две жандармеријске станице, 14 школских нужника, 57 нужника са ђубриштем, једног ђубришта, 31 нужника, 21 бунара и чесама и два гробља.[215] После мартовског земљотреса *АД Треска* је издала Министарству социјалне политике грађу у вредности 700.000 динара, али до 1933. тај рачун још увек није био плаћен.[216]

Село Пирава крај Валандова је и пре земљотреса спадало у богатије насеобине, али је после обнове постало још раскошније. У земљотресу је од 176 кућа срушена 131. Војска је осим 27 кућа све остале морала зидати из темеља, па је тако Пирава добила и објекте које до тада није имала: водовод, школу, соколски

[214] М. Стојадиновић, „Обнова насеља", стр. 13–15.

[215] *Исто*, стр. 36–44, 48–51.

[216] *СБС*, III, 31. ред. саст., 27. 3. 1933, стр. 86.

дом, цркву, шедрван и др. Радови су коштали око три милиона динара и њима је руководио потпуковник Живковић.[217] Већ почетком децембра 1931. мештани валандовског краја су се уз дирљиве испраћаје растајали од војске која је завршила обнову насеља. Међутим, да није све могло бити тако идеално показује случај села Градац, јужно од Демир-Капије, које је било сравњено у земљотресу. Иако је обновљено 96 камених кућа, сељаци су били принуђени да купују жито и гладују, имали су мало зиратне земље, а уз то им је поплава потрла међе. Плод су делили са дивљим свињама, док им је 50 ха обрадиве земље одузето разграничењем, тако да је на једну кућу долазило тек два хектара најгоре земље. Од Митровдана је свака кућа куповала хлеб и сточну храну, а у шуми је трунуло оборено дрвеће, које је било забрањено сакупљати.[218]

Модернизација саобраћаја

Све до 1930. није било неуобичајено да возачи аутомобила на путевима Вардарске бановине сусрећу каравање камила. Те године у Струмицу је допутовао директор чехословачког циркуса и откупио све „лепе животиње овнујских глава", како им је тепао разочарани новинар *Вардара*.[219] Почетком тридесетих сељаци све више користе велосипеде, а богатији трговци и занатлије мотоцикле.[220] Иако је саобраћајни монопол био у рукама железнице, од 44 среза Вардарске бановине само је 17 било повезано пругом нормалног колосека, пет вароши је било поред узаног колосека, док су остали срески центри били удаљени од пруге преко 30 км. Отуда конкуренција приватних аутопревозника не треба да чуди. У Вардарској бановини железничка мрежа покривала је 12.000 км^2 простора, док су аутобуска предузећа, рабаџије и друга превозна средства са животињском вучом захватали 28.000 км^2. Дакле, исход сукоба „двају саобраћајних колоса", како се онда говорило, зависио је од темпа модернизације путева, при чему се стиче утисак да је држава форсирала железнице као „народно добро".[221] Томе у прилог говори и податак да је 1933. на југословенским железницама било упошљено читавих 30.000 службеника.[222]

Нови путеви су грађени у складу са реалним потребама и могућностима подручја, ма како то звучало демагошки. Наиме, за промет од 1.664.000 тона годишње на 140 саобраћајних рејона добијала се густина саобраћаја од просечно 32,5 тоне дневно или највише 270 тона у близини градова, што је категориса-

[217] АЈ, 38–505–657, *Политика*, 23. 11. 1931.

[218] *Луч*, бр. 5, 1. 10. 1937, стр. 173/4.

[219] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 11; бр. 125, 5. 10. 1933, стр. 4.

[220] *СЛВБ*, бр. 128, 8. 5. 1932, стр. 4.

[221] ДАРМ, 119–2–30, л. 217–218. „Са изградњом модерних путева треба врло опрезно поступати, како се не би изазвао поремећај у економском животу овога краја", стоји у једном елаборату.

[222] *СБС*, II, 18. ред. саст, 25. 3. 1934, 264.

но као „лак саобраћај“ који није изискивао најмодернije путеве. Сходно интензитету таквог саобраћаја прављени су друмови од макадама и туцаника, при чему се већа пажња посвећивала самој траси како би се у догледно време они могли модернизовати. Овакав принцип „штедње“ није важио код изградње бетонских мостова и пропуста. Веома је важно напоменути да је до 1937. на израду, реконструкцију и одржавање путева утрошено 884 милиона динара, од чега је 531 милион исплаћен из државног буџета, док је 353 милиона динара износила вредност употребљене „народне снаге“ (40%).[223] Треба напоменути да су војне и стратешке потребе диктирале изградњу путева око Скопља и северно од албанске границе.[224]

Као што је речено, свега седамнаест среских центара Вардарске бановине било је повезано „гвозденом линијом“, док је пет вароши (Гостивар, Кичево, Охрид, Струга, Тетово) било поред превазиђених и практично неупотребљивих пруга узаног колосека. Према новом програму градње 1.600 км пруге, само је пет среских центара требало остати ван железничке мреже. Међутим, средином тридесетих година само у деветнаест среских места Вардарске бановине могло се стићи железницом.[225] Стога су подаци министра саобраћаја из 1931. о двоструко мањем броју исклизнућа и повреда на железницама у односу на 1929. скоро ирелевантни за сагледавање стварног стања.[226] Штавише, бујице су на вардарској прузи наносиле велику финансијску, али и политичку штету. Када је турски премијер Исмет Инени у возу Париз–Атина заустављен код Владичиног Хана због бујице, он је враћен преко Лапова и Краљева за Скопље, што је представљало праву бруку и мали међународни инцидент.[227] Само након децембарских поплава 1935. битољска река Драгор је однела четири моста, док је железнички саобраћај био у прекиду читава три дана.[228]

У периоду 1918–1931. у Југославији је изграђено 1.219 километара пруге, за шта је потрошено 1,6 милијарди динара. Током 1931. у изградњи је било још 340 км од чега 74 км на простору дотадашње покрајине Јужне Србије.

[223] Раде Убавић, „Саобраћај“, *СДОЈС*, стр. 757–758.

[224] *Britanci*, II, str. 138.

[225] *Вардар*, бр. 543, 28. 7. 1935, стр. 1.

[226] *СБС*, II/22, 18. ред. саст., 22. 3. 1932, стр. 31.

[227] *СБС*, I, 14. ред. саст., 25. 3. 1938, стр. 296. Узгред, држава је за уређење бујица била обавезна да обезбеди 70% средстава, док је 30% ишло на терет саме бановине.

[228] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 10. 12. 1935.

Северна Србија	366,4 км	775.500.000 дин.
Јужна Србија	227 км	126.700.000 дин.
Босна и Херцеговина	82 км	55.600.000 дин.
Војводина	37,5 км	84.500.000 дин.
Хрватска и Славонија	445 км	461.800.000 дин.
Словенија	51 км	51.000.000 дин.
Далмација	20,3 км	95.500.000 дин.

СБНС, 42. ред. саст., 17. 3. 1933, стр. 97.

Пруга Велес–Штип–Кичево (87 км) је грађена 1922–26. и коштала је 140 милиона динара. Релација Битољ–Прилеп (46 км) је рађена 1928/29. за око 75 милиона динара. Ову пругу је требало продужити све до Велеса, али је услед несташице кредита тај посао био одложен за нека боља времена. Из истих разлога су одложени радови на прузи Скопље–Гостивар–Кичево–Охрид и Охрид–Битољ, иако је пројекат пруге био завршен још 1927. године. Укупна дужина ових деоница износила је 360 км и за њихову реализацију је требало обезбедити читавих 800 милиона динара. Пруга Рашка – К. Митровица (63 км) грађена је 1928–30. за 185 милиона динара. Почетком тридесетих година у изградњи је била железничка пруга Приштина-Пећ (80 км) која је 1932. уступљена *Батињолу* и коштала око 250 милиона. У плану је била и изградња 85 км пруге Прибој – Пријепоље – Бијело Поље вредна 200 милиона динара.[229]

Из средстава тзв. Блеровог зајма изграђена је деоница Дољевац–Прокупље–Куршумлија која је требало да дуж реке Топлице омогући несметану експлоатацију металних руда са североисточних огранака Копаоника и коришћење шума у крајевима кроз које је пролазила. Пругу су градила домаћа предузећа и њоме је долина Велике Мораве повезана са Косовом и метохијском равницом. Изградња је трајала 1924–1930. и спадала је у лакше подухвате, будући да су рађена свега четири гвоздена моста преко Топлице и један тунел (170 м). Целокупни трошкови су износили 85,8 милиона, тј. 1,5 милиона динара по километру пруге. Из прве транше Блеровог зајма утрошено је 52,9 милиона за целу пругу Дољевац–Куршумлија.[230]

Пругом Прилеп–Битољ (46 км) требало је допунити будућу везу Охрида са Велесом и Штипом, па је ова деоница, пролазећи кроз плодну Пелагонију, имала изванредан економски, али и стратешки значај. Тада се сматрало да су њоме значајно ублажене последице економске кризе. Градња је трајала 1927–1931. и такође је спадала у лакше грађевинске захвате тог типа због погодног терена. Осим шина, пругу је градило домаће предузеће са домаћом радном снагом и материјалом. На радове је утрошено 70,7 милиона или 1,7 милиона дина-

[229] AJ, 148–11, Кратак преглед нових грађења железничких пруга после Великог рата у јужним крајевима (1932).

[230] AJ, 148–11, Извештај о извршеним радовима из Блеровог зајма, 4. 2. 1941, стр. 7–8.

ра по километру, док је из прве транше Блеровог зајма на ову пругу утрошено 66,4 милиона динара.[231]

Деоница од Приштине до Глоговца (28 км) била је заправо део пруге Приштина–Пећ и амбициозне линије која је требало да споји Ниш и Котор. Осим гвозденог моста преко Ситнице и једног тунела од 300 м није било тежих изазова за домаћег извођача радова. Посао је започет крајем 1928. а завршен јула 1930, изузев колосека који није могао бити положен због недостатка шина (у то доба Немачка је обуставила испоруку на име ратних репарација). Колосек је тек 1933. поставила фирма Батињол, која је градила наставак исте пруге од Глоговца до Пећи. Ови радови су према предрачуну коштали 46 милиона, али је до 1930. исплаћено 27,5 милиона динара из друге транше Блеровог зајма.[232] Дакле, на ове три пруге утрошено је укупно 202,5 милиона динара, од чега је из Блеровог зајма покривено тек 146,8 милиона (72,5%).

Сенатор Владимир Митровић је 1932. грубо проценио укупну вредност југословенских железница на петнаест милијарди динара, нагласивши да је узрок пасивности овог гиганта био у великим режијским трошковима, неадекватној организацији рада и суфициту персонала. Као лош пример је навео одступања у планираној градњи пруге Велес–Прилеп, која је неочекивано испала скупља за педесет милиона динара него деоница Градско–Прилеп. Са друге стране, пруга Куршумлија–Приштина је, уместо преко Мердара, усмерена преко Преполца чиме су трошкови беспотребно премашени за једанаест милиона динара. „Трасирање пруге је помало и уметност", тврдио је сенатор Митровић.[233]

Пруга Велес–Прилеп, која је представљала наставак деонице Битољ–Велес, свечано је отворена јануара 1936. пошто је Мехмед Спахо послао позивницу званичницима да дођу у свечаном оделу. У име малолетног краља отварању је присуствовао командант Треће армијске области генерал Војислав Недељковић, који је заједно са представницима владе (Спахо, Крек, Јанковић, Кожуљ) ушао у воз којим су из Скопља дошли до празнично улепшаног Велеса. Министар Спахо је одржао крађи говор и поручио: „У име Његовог Величанства Петра Другог отварам нову пругу Велес–Прилеп и предајем је јавном саобраћају. Нека је са срећом!" Потом је свечано окићени воз наставио ка Прилепу, где је приређен прави празник уз 6.000 грађана, док је дочеку воза у Битољу присуствовало 10.000 људи.[234]

Оно што је пратило изградњу железница биле су махинације крупних финансијских размера. Сам пренос уговора за градњу пруга Приштина–Пећ

[231] *Исто*, стр. 9.

[232] *Исто*, стр. 12–13.

[233] *СБС*, I/19, 15. ред. саст., 18. 3. 1932, стр. 266–269. Министар саобраћаја Мехмед Спахо је обавестио сенаторе да је фирма Европско друштво градила пругу Велес–Прилеп и да је 85% набавки вршено преко њих (*СБС*, I, 12. ред. саст., 26. 3. 1936, стр. 228). Приликом изградње 4.650 радника је спавало у баракама без патоса и покривача (*Вардар*, бр. 57, 12. 2. 1933, стр. 6).

[234] АЈ, 74–219–313, л. 220, командант Треће армијске области министру војске, 21. 1. 1936.

и Бихаћ–Книн са предузећа *Боаје* на фирму *Батињол* мирисао је на корупцију, изазвавши велику прашину у јавности.[235] Железничка линија која је спајала Куршумлију и Приштину (68 км) уступљена је грађевинском друштву *Батињол* из Париза 25. априла 1931, али је упркос предвиђеном року завршетка од три године, изградњи приступљено тек септембра 1937. Предрачунска вредност посла износила је 210 милиона динара, што је са 14% грађевинског попуста било нешто више од 180 милиона. До августа 1939. завршена је тек трећина радова, док су од уговореног рока већ биле протекле две трећине времена. Главне тешкоће при изради пруге биле су недостатак камена и ограничена употреба шљунка који је у рекама Лаб и Косаница био слабог квалитета. У оквиру радова на овој релацији започета је градња приштинског (1.540 м) и мердарског тунела (1.686 м), а захваљујући повољном положају шкриљаца у тунелу није било компликација.[236] Драгиша Цветковић је октобра 1939. на срескоj конференцији ЈРЗ-а у Приштини изјавио како је претходна влада ову деоницу изоставила из програма градње због скупоће: „Међутим, не мора се увек градити само оно што је јефтино. Пруга Куршумлија–Приштина већ је обезбеђена. Постараћемо се да се изгради пруга од Пећи па на даље како би овај крај био везан са Београдом и са морем".[237]

Као и у другим привредним областима, војска је, из сопствених побуда и као добар познавалац стратешких потреба, представљала битан фактор у модернизацији железница. То је нарочито дошло до изражаја уочи Другог светског рата, па су тако војне власти 1939. изнеле своје захтеве министру саобраћаја, указујући му на приоритетне послове које је требало обавити. Ради хитног оспособљавања одређених релација војска је тражила израду колосека и двоструких стражара на пругама Лапово–Краљево–Скопље и Ниш–Куршумлија, продужење колосека у Вучитрну, проширење станица и претварање неких постаја у „укрснице" дуж вардарске пруге, те калдрмисање војних рампи на станицама Лесковац, Владичин Хан, Врање, Прешево, Куманово, Косово Поље, К. Митровица, Велес, Струмица, Градско.[238]

Посебну (политичку) тежину имао је пројекат изградње нове железничке станице у Скопљу, па је освећењу камена-темељца октобра 1937. присуствовао министар саобраћаја Спахо, док је чинодејствовао скопски митрополит Јосиф. По завршеном освештању, над темељима је по обичају заклан ован а у темеље узидана повеља. Потом је министар трипут лупио чекићем у темеље и радови су могли да почну.[239] Станица је свечано отворена за Дан уједињења 1940. уз

[235] *СБС*, II, 14. ред. саст., 21. 3. 1934, стр. 34. О *аферu Батињол* више у: Владимир Цветковић, „Афера Батињол у скупштини Краљевине Југославије", *Корупција и развој модерне српске државе*, Београд, 2006, стр. 129–135.

[236] АЈ, 148–11, Извештај о стању радова у 4. одсеку – за грађење на дан 28. 8. 1939, стр. 7.

[237] *Политика*, 13. 10. 1939, стр. 6.

[238] АЈ, 148–7, Списак захтеваних инвестиционих радова за војне потребе према акту Војне делегације при Министарству саобраћаја, стр. пов. бр. 244/39.

[239] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља од 10. 10. 1937.

присуство тадашњег министра саобраћаја Бешлића, генерала Брашића и бана Рафајловића, који је искористио прилику да подсети присутне грађане како се „у свету руши, а код нас зида“.[240]

* * *

Највише изграђених путева по квадратном километру било је у Дравској бановини (0,29%), док их је у Вардарској било најмање (0,07%).[241] Локални путеви у Вардарској бановини грађени су махом „народном снагом“, па су можда и због тога били слабог квалитета.[242] Кулук је постојао и током тридесетих година, али се однос становништва према обавези „личног рада“ прилично изменио. До 1936. око 400 км локалних путева било је изграђено кулуком, а обвезници су се све више опредељивали за новчану компензацију: већина би се обавезала да исплати своју радну обавезу, али је у пракси наплаћено само 17% предвиђене суме.[243]

Фонд откупнине личног рада је био често једини извор из кога се могло захватити за ургентне интервенције у путној мрежи. Приликом изградње путева је вођено рачуна да се обвезници не потежу у доба пољских радова, због чега се углавном радило с јесени. „Народном снагом“ су обављани најпростији физички послови као што су копање земље, пренос песка и камена, те посипање каменог материјала. Оријентације ради, укупна вредност радова обављених народном снагом током 1932. износила је близу осам милиона динара, а већина послова била је везана за путеве Сурдулица–Босиљград, Бујановац–Гњилане–Урошевац, Приштина–Туларе и Валандово–Струмица. Заменик бана Красојевић је приметио да су се временом уходали и извештили и надзорници и сами обвезници, који су, наводно, схватили „важност саобраћајних артерија“.[244] Ако се има у виду да је нпр. у Чехословачкој за квадратни километар путева издвајано 50.000 динара а у Југославији свега 8.000, онда се и квалитет постојеће путне инфраструктуре у Вардарској бановини не може приписати само невештој „народној снази“.[245]

Судећи по речима министра грађевина др Стјепана Сркуља, у то доба је због трошкова одржавања био актуелан тренд смањивања дужине државних путева. Мрежа државних путева у развијенијим земљама кретала се у оквирима 5-15%, док је у Југославији око 25% путева било у власништву државе. Стога

[240] АЈ, 38–706–885, *Глас Југа*, 3. 11. 1940. Први воз који је прошао кроз нови објекат саобраћао је на линији Атина–Париз.

[241] *СБНС*, 42. ред. саст., 17. 3. 1933, стр. 67.

[242] *Вардар*, бр. 94, 22. 6. 1933, стр. 1; бр. 110, 17. 8. 1933, стр. 5. На путу Скопље–Качаник–Урошевац било је доста глибова и рупа што су користили качанички муслимани који су дежурали у гомили и за новчану накнаду помоћу волова извлачили кола из блата.

[243] ДАРМ, 119–15–3, л. 37.

[244] АЈ, 38–673–852, *Вардар*, 15. 12. 1932.

[245] *СБНС*, 38. ред. саст., 13. 3. 1933, стр. 20.

ни предлог Милоја Сокића да пут Призрен–Пећ из туристичких разлога пређе у државно власништво није наишао на одобравање Министарства грађевина.[246]

Бановина	8/12 по државном буџету за 1939/40.	Предл. повећање за 8/12 по буџету 1939/40.	Разлика
Дравска	4.402.000	9.599.230	5.196.730
Врбаска	5.812.333	8.776.120	2.963.787
Дринска	8.548.000	12.163.177	3.615.177
Зетска	11.029.333	18.753.303	7.723.970
Дунавска	8.389.666	10.627.700	2.238.034
Моравска	7.910.000	14.988.473	7.078.473
Вардарска	**10.805.333**	**15.237.742**	**4.432.409**
Хрватска (Савска+Приморска)	15.640.000 (10.401.666+5.238.333)	-	-
УКУПНО	**72.537.165**	**105.785.745**	**33.248.580**

АЈ, 62–1730, Редовно одржавање и оправка путова...

Према подацима техничког одељења банске управе из 1933. у Вардарској бановини је било 2.843 км бановинских путева и то 1.005 км изграђених, 802 км незавршених и 1.036 км неупотребљивих путева. Услед недостатка новца често се прибегавало употреби народне снаге, па су већи радови овог типа реализовани на релацијама Гостивар–Битољ, Куманово – Свети Никола, Царево Село – Берово, Лесковац–Приштина и Велес–Прилеп. Вредност радова које су обавили кулучари тј. „путни обвезници" процењивана је на преко девет милиона динара, док је истовремено целокупан буџет Техничког одељења износио 23 милиона динара. У Вардарској бановини су радила 64 путара, док је један инжењер долазио у просеку на 45 км државних и чак 237 км бановинских путева.[247] Јула 1935. у Вардарској бановини је било 924 км завршених државних и 1.005 км бановинских путева, док се аутобуски саобраћај одвијао на 11 линија, не рачунајући сезонске линије за бање.[248]

У изградњу бановинских друмова често су била укључена велика предузећа, која су у томе видела сопствени интерес, у ближој или даљој перспективи. Децембра 1936. Вардарска бановина се задужила седам милиона динара код предузећа *Злетово Мајнс Лтд.* ради изградње бановинског пута другог реда Страцин – Кратово – Црни врх – Пробиштип – Вучиште – Крупиште. Према речима бана, ова деоница је била важна ради спајања кривопаланач-

[246] *СБНС*, 53. ред. сас., 24. 7. 1933, стр. 258.

[247] *Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 5–6. У Вардарској бановини је било 1.354 км државних путева (са 30 инжењера) и 2.843 км бановинских путева (12 инжењера). Иако је предвиђени број путара износио 164 њих је било свега 64 у читавој бановини.

[248] *Вардар*, бр. 543, 28. 7. 1935, стр. 1. У бановинском буџету за 1935/36. било је предвиђено 400.000 динара за изградњу пута који би долином Треске спајао Јужни Брод и Скопље (*Вардар*, бр. 473, 19. 5. 1935, стр. 1).

ког и кратовског са штипским срезом, што је олакшавало туризам и размену добара, али и евентуално ратно кретање моторизованих јединица. Рударско предузеће је овај бескаматни зајам понудило банској управи како би будућим путем ефикасније транспортовало руду. Са друге стране, овим пројектом је требало спојити брегалничку и пчињску област, пошто би се њихово међусобно растојање скратило са 178 км на свега 52 км, а с обзиром на то да је био паралелан са бугарском границом, овај пут је имао и стратешки значај због чега се у отплату кредита укључила и сама држава.[249]

Кредити за изградњу путне мреже стизали су и од државе па је тако Вардарска бановина добила шест милиона динара за реконструкцију путева Струмица–Удово и Струмица–Берово, десет милиона за релацију Скопље–Велес и двадесет милиона динара за деоницу међународног пута Београд–Солун од Градског до Ђевђелије. Септембра 1933. одржана је лицитација за изградњу пет нових мостова на простору бановине: гвоздени мост на Црној реци (Градско–Стоби) и велики мост на истој реци (Кавадар–Прилеп), мост преко Мораве (Лесковац–Личје), бетонски мост на Малој реци (Лебане–Бојник) и дрвени мост на Брегалници (Царево Село – Берово).[250] У изузетним случајевима финансирање путева је ишло из редовних буџетских средстава и државног фонда за мање јавне радове. Августа 1936. министар грађевина је поручио Стојадиновићу да ће се на тај начин постепено градити линија Скопље–Качаник–Урошевац, због стратешке важности самог пута.[251] Крајем лета 1940. завршен је и нови мост у Скопљу из кредита од девет милиона динара.[252]

И током 1936. Вардарска бановина је на сто хиљада становника имала свега сто километара путева, што ју је сврставало на последње место: Дравска је имала 387 км, Моравска 278, Савска 264, Врбаска 192, Приморска 170, Зетска 170, Дунавска 152, а Дринска бановина 118 км путева. Тадашња укупна дужина путева није пуно одударала од података из 1934. па је у бановини било 1.365 км државних и 2.986 км бановинских путева. Процењивано је да је за одржавање готових и завршетак недовршених путева било неопходно читавих милијарду динара (или 40 милиона током 25 година), док је финансијски ефекат тзв. народне добровољне активности такође подбацио у односу на 1934. годину (са 12 милиона пао је на 7,5 милиона динара). Проблеми су постојали и у самом Техничком одељењу банске управе коме је додељена свега четвртина предвиђене суме, премда је захваљујући начелнику Живану Митровићу учињено доста

[249] АЈ, 62–1730, Министарство финансија Министарском савету, 26. 12. 1936. Рок изградње био је 1. децембар 1937, а бановина је била дужна да Злетову врати 4,6 милиона у року од девет година, док би остатак пара био учешће тог предузећа. Пут је био јавно добро и *Злетово Мајнс* није имао никакве привилегије у његовој експлоатацији.

[250] *Вардар*, бр. 667, 23. 12. 1935, стр. 1; бр. 122, 28. 9. 1933, стр. 4.

[251] АЈ, 37–42–83, Министар грађевина председнику Министарског савета, 20. 8. 1936.

[252] АЈ, 38–706–885, *Време*, 1. 9. 1940. Мост који је пројектовао инж. Ђорђе Лазаревић везивао је Рашку улицу и Трг Ослобођења и био је дуг 85 м. Имао је коловоз од дрвене коцке ширине девет метара и пешачке стазе широке по три метра. Резултати тестирања су показали да је мост могао поднети оптерећење од 60 тона.

(изграђен је гвоздени мост преко Црне реке, извршено посипање бановинских путева и др.). Путни фонд је такође подбацио па је од предвиђених 6,6 милиона реализовано једва 800.000 динара. С обзиром на то да је неколико деоница страдало у елементарним непогодама (Градско–Прилеп, Извор–Дебар, Охрид–Ресан) за 1936. је одобрен кредит од два милиона динара. Држава је одобрила још три милиона за бановинске путеве док је за довршетак међународног пута Скопље–Ђевђелија отворен кредит од 13,8 милиона динара код Хипотекарне банке, иако је било јасно да је за те послове према пројектима било потребно двоструко више новца.[253]

За разлику од хвалоспева техничког одељења банске управе о сопственим успесима, ситуација коју су маркирали војни органи у предвечерје Другог светског рата може имати већу тежину и изгледати објективније, јер је искључиво указивано на недостатке. Наиме, фебруара 1940. команда Треће армијске области је затражила од бана да се за војне потребе хитно приступи поправци путева на целом њеном подручју. На простору Брегалничке дивизијске области требало је повезати карауле са најближим местима, спојити осоговски полигон са Кривом Паланком, Штип са Криволаком, завршити пут Струмица–Костурино и проширити коњске стазе ради саобраћаја товарном стоком у оба правца, као и ублажити нагибе за аутомобилски саобраћај. Косовска дивизијска област је имала доста путева које је требало оспособити а који су махом пролазили кроз Ђаковицу, Приштину и Ораховац, док су посебан проблем представљали сеоски путеви и коњске стазе уз албанску границу. И на територији Вардарске дивизијске области војни органи су очекивали од банске власти да оспособи путеве за саобраћај у свим временским условима. У питању су били превоји на извору Вардара, мостови, као и деонице које су спајале Доленце и Охрид, Козјак са најближом караулом, те Битољ и Прилеп са граничним појасом. Од јула па до краја 1940. технички одељци у Охриду, Приштини и другим „прозваним" местима јављали су војсци да су њени захтеви испуњени, или да су макар ушли у програм за извођење јавних радова.[254]

* * *

Аутомобилски саобраћај Вардарске бановине био је скромног интензитета: највише моторних возила било је у поседу ауто-одреда Треће армијске области и скопске поштанске дирекције, која је покривала простор читаве бановине. Аутобуски саобраћај био је у рукама фирме *Браћа Поповић* која је и током тридесетих година задржала монопол отварајући нове међуградске линије.[255] Маја 1930. отворена је аутобуска линија Скопље – Катлановска Бања која је

[253] АЈ, 38–716–895, *Правда*, 26. 5. 1936. Те године помоћу „народне снаге" је довршено пресецање путева Јужни Брод – Здуње, Свође–Дешчани, Призрен–Речани, Тетово – Кара Никола и кроз клисуру Треске код манастира Матка–Здуње.

[254] ДАРМ, 119–2–29, л. 176, Команда Треће армијске области, 22. 2. 1940, 26. 6. 1940, 16. 11. 1940.

[255] В. Јовановић, „Историјско, свакодневно и приватно", стр. 567.

ишла четири пута недељно,[256] док су фебруара 1933. Поповићи отворили и линију Скопље–Тетово–Гостивар–Дебар–Охрид. Крајем исте године аутобус је саобраћао од Велеса до Прилепа преко Бабуне, док је истовремено продужена линија Приштина – железничка станица.[257] До априла 1933. у развој аутобуског саобраћаја Вардарске бановине је уложено двадесет милиона динара, од чега је предузеће *Браћа Поповић*, са својих педесетак запослених „хранилаца породица", инвестирало петину.[258] Јуна исте године уведено је пет линија градског саобраћаја у Скопљу. Градски аутобуси су смели возити максималном брзином од 15 km/h док је десетина остареног прихода следовала општинској каси.[259]

Година →	**1930.**		**1939.**	
	ВАРДАРСКА БАНОВИНА	**КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА**	**ВАРДАРСКА БАНОВИНА**	**КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА**
Запрежних кола	39.383	496.534	78.705	926.878
Бицикала	2.838	122.079	6.887	372.399
Двоколица	13.573	15.511	?	?
Путн. аутомобила	474	8.473	454	13.561
Теретн. камиона	113	2.898	184	?
Аутобуса	0	631	105	943
Мотоцикала	152	3.431	177	7.661
Моторних возила	739	15.433	559	14.504

СГКЈ (1930), II, Београд, 1933, стр. 138–139; *СГКЈ (1938–1939)*, IX, Београд, 1939, стр. 210–211.

Када је изменама и допунама Закона о таксама од фебруара 1934. такса за аутобуски саобраћај повећана за 15%, огласили су се представници Зетске и Вардарске бановине тврдећи да је, услед слабе платежне моћи становништва и специфичних теренских прилика, овај вид транспорта био пред гашењем. У протестним писмима банске управе, туристичког друштва *Југ* и скопске Трговачко-индустријске коморе наглашено је да је аутобуски саобраћај био разгранатији у Вардарској бановини од железничког због карактера земљишта и забачености већине крајева. Сматрало се да су аутобуске линије имале значај и у погледу јавне безбедности јер су повезивале граничне области, као и за развој туризма и јефтинијег поштанског саобраћаја. Концесионарска аутобу-

[256] *СЛВБ*, бр. 5, 3. 5. 1930, стр. 8. Аутобус је кретао ујутру испред скопског хотела *Сарајево-Маргер* уторком, четвртком и два пута викендом, а увече би се враћао назад. Цена карте коју је продавао возач била је 20 динара, а половину цене су морала плаћати и деца млађа од десет година. Пртљаг тежи од 10 кг, који није могао стати у крила путника, наплаћиван је 20 динара.

[257] *Вардар*, бр. 60, 23. 2. 1933, стр. 8; бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 6.

[258] *Вардар*, бр. 74–76, 13. 4. 1933, стр. 13.

[259] *СЛВБ*, бр. 194, 30. 7. 1933, стр. 1. Цене појединачних карата су износиле 1,5, 2,5 и 5 динара.

ска предузећа у Вардарској и Зетској бановини најавила су престанак рада уколико би се ова драстично увећана такса усвојила.[260]

Међутим, како се ова врста саобраћаја развијала, то су постојећа аутобуска предузећа имала и друге непријатности у пословању, па је на једној од конференција у скопском хотелу *Бристол* расправљано о „дивљим" превозницима. Градске хронике бележе да је аутобус прегазио једног пензионера код скопске радње *Бечки базар*, те да су јула 1935. у судару струшког аутобуса *Браће Поповић* и запрежних кола за пренос болесника страдали једино коњи од разбијеног стакла.[261] Тако су и аутобуси, као нови микро-простор вардарске свакодневице временом постали омиљена тема новинских чланака. Јутарњи аутобус који је из Охрида, преко Ресна возио за Битољ имао је по обичају проблема на свим успонима и низбрдицама. Дим је куљао у унутрашњост возила док су шофер и његов помоћник седели као кипови: један је пиљио кроз прљаво стакло и држао волан, док је други ослушкивао рад мотора који равномерно тутњи и брекће. И док путници кашљуцају, аутобус се квари и стаје на свакој већој узбрдици, а крај њега промичу албански камиони који вуку жито из Битоља...[262]

Крајем октобра 1933. била је актуелна полемика о увођењу трамваја или тролејбуса на скопске улице, а све више пажње се посвећује законском регулисању цивилног саобраћаја до најситнијих детаља. Наредбом о безбедности у саобраћају моторних возила у Вардарској бановини је прописано да такси може да ради од 6 до 20 часова, док је у време ноћне вожње могао да превози највише једног путника. Истом наредбом власници аутобуса су постали обавезни да на видним местима истакну знаке забране пушења и пљувања по возилу, те разговора са шофером.[263] У домен доколице и занимљивости спадају несташлуци деце у Врутоку и Гостивару која су гађала аутомобиле воћкама, камењем и засипала их водом, као и куриозитет прве крађе моторног возила у Скопљу децембра 1935. када је нестао *шевролет* из дворишта Благоја Илића. Јула исте године извесни Чедомир Стајић је по вертикалном „зиду смрти" без руку возио мотоцикл при брзини од 75 км/ч.[264] Слику стања саобраћаја допуњује и низ бизарних несрећа које су све чешће бележене у локалној штампи. Познати скопски кројач Симић се, возећи свог пријатеља на мотору, недалеко од Скопља, сударио са коњаником и на лицу места погинуо.[265]

---

[260] АЈ, 38–716–895, „Једно крупно питање Вардарске бановине", *Скопски гласник*, 21. 4. 1934.

[261] *Вардар*, бр. 119, 17. 9. 1933, стр. 2; бр. 64, 9. 3. 1933, стр. 3; бр. 541, 26. 7. 1935, стр. 5.

[262] Бранислав Д. Лазић, „У Охриду и из Охрида", *Луч*, бр. 2–3, 1. 8. 1937, стр. 94–97.

[263] *Вардар*, бр. 135, 28. 10. 1933, стр. 7; *СЛВБ*, бр. 173, 12. 3. 1933, стр. 1.

[264] *Вардар*, бр. 110, 17. 8. 1933, стр. 5; бр. 667, 23. 12. 1935, стр. 4; бр. 521, 6. 7. 1935, стр. 4.

[265] *СЛВБ*, бр. 128, 8. 5. 1932, стр. 4.

* * *

Када је на Светог Николу 1933. изнад Кичева пролетео један авион, сујеверни становници су помислили да је то лично свети Никола прелетео варош и упозорио их да окају своје грехе. Кичево се тих хладних децембарских дана поделило на „авионце" и „светоникољце", чије су расправе постале својеврсна новинска атракција. Предрасуде становника су могле бити разбијене на аеро-митинзима који су се од 1933. одржавали у Скопљу и на којима су посетиоци имали прилику да лете изнад града за само 30 динара. На првом аеро-митингу у Приштини у лето 1935. сељаци су били јако заинтересовани да лете војним авионима *бреге*, нудећи уместо новца жито и фишеке са кикирикијем. Цене авио-карата у цивилном саобраћају нису биле исте за све грађане. Активни официри и војни чиновници имали су 50% попуста и могли су га користити трипут годишње. Свакодневни летови на линији Скопље–Београд успостављени су 1929, а чињеница да за седам година није било ниједног инцидента служила је као добра реклама за пропагирање авионског саобраћаја. Потенцирано је искуство руских пилота и српског инжењера-конструктора, па је и број путника почео да се повећава. Међу њима је било најмање Скопљанаца: преовлађивали су путници из Београда, странци и даме које су биле „много куражније од јачег пола".[266]

Иако су, наводно, француски научници открили да се једночасовним летом на висини до 3.000 метара може излечити „магарећи кашаљ", летење у Вардарској бановини није било тако популарно међу обичним светом. Први разлог била је цена – за једноипочасовно летење на линији Београд–Скопље требало је издвојити 350 динара, а други – отворени страх који нису могле ублажити ни јавно предочене статистике *Аеропута* о десетогодишњем пословању без инцидената те врсте.[267] Број цивилних путника се јако споро увећавао упркос снажним рекламним кампањама. Од 1935. авион на линији Београд–Скопље спуштао се и у Ниш, чији су грађани, судећи према броју продатих карата, били храбрији од становника Скопља.[268] Преко јесени и зиме југословенски цивилни авиони били су у хангарима, док су летови препуштани немачкој *Луфтханзи*.[269] Поред секција Аеро-клуба, у свим већим универзитетским центрима Југославије су од 1935. осниване и академске секције које су

[266] В. Јовановић, „Историјско, свакодневно и приватно", стр. 567/8.

[267] *Ваздухопловни календар за 1939. годину*, Београд, 1939, стр. 41, 83, 85. За десет година авиони *Аеропута* су прешли 360.000 км и превезли 10.000 путника, 350.000 кг пртљага, 25.000 кг поште и 450.000 кг робе.

[268] *Вардар*, бр. 516, 1. 7. 1935, стр. 3. За повратну карту је ишло 20% попуста, док су државни чиновници и даље плаћали само половину пуне цене. Пуна цена карте од Скопља до Београда била је око 300 динара, до Битоља 130, Солуна 250, а до Ниша 160 динара. Две године раније за карту Скопље–Београд требало је издвојити 400 динара (*Вардар*, бр. 87, 28. 5. 1933, стр. 7).

[269] *СБС*, II, 18. ред. саст., 25. 3. 1934, стр. 242. Чехословачка је имала 66 саобраћајних пилота и 50 саобраћајних авиона, Пољска 23 цивилна пилота на 30 авиона, док је Југославија имала свега три пилота и седам саобраћајних летелица.

се бавиле једриличарством и авио-техником. Председник скопског академског аеро-клуба био је Боривоје Анђелковић.[270]

Захваљујући превасходно политичким разлозима, отварање цивилне ваздушне линије Београд–Софија остављено је тек за 1938. годину. Директор *Аеропута* је 1937. истицао да постоје сви технички услови и погодности за отварање ове линије која би на неки начин спајала Европу и Азију. Користећи депресије речних токова Мораве, Нишаве и Марице авиони су могли летети испод облака у свако доба године, што је за оно време представљало велику предност у безбедносном смислу. С обзиром на посредан ефекат зближења два народа, директор југословенског авио-предузећа је још у мају 1937. обећао да ће *Аеропут* успешно остварити ту везу помоћу својих најмодернијих двомотораца који би од Београда до Софије летели сат и двадесет минута. Предвиђене тарифе су биле испод цене железнице прве класе, а сама помисао да су две престонице удаљене свега осамдесет минута могла је имати значајан психолошки ефекат на људе са обе стране границе.[271]

* * *

Приликом сагледавања степена модернизације саобраћаја свакако треба имати на уму и нове видове комуникација. Није случајно што је емисиона станица београдског радија предвидела постављање своја три релеја управо у Скопљу, Сарајеву и Војводини.[272] Први радио на батерије марке *Телефункен* донео је 1925. у Скопље један трговац, што је дуго био повод за окупљање света око његове радње. Деценију касније број радио-претплатника у граду износио је 774, наспрам 570 људи који су имали телефоне, док је на подручју целе скопске дирекције пошта било 3.778 радио-претплатника и 2.100 корисника телефона. Педантна статистика открива да је 8% свих телефонских разговора у Југославији остварено на подручју Вардарске бановине, те да се тамо телефонирало највише у марту.[273] Број радио-претплатника изражен у процентима откривао је велике разлике међу појединим југословенским областима. У Београду је 4% становника плаћало радио-претплату, у Дравској и Дунавској бановини 0,9%, а у Вардарској бановини само 0,07%.[274] Многи су били незадовољни оскудним садржајем скопске радио-станице (по идеји Драгише Цветковића освештана је на Светог Саву 1941) која није одустајала од устаљене вечерње шеме, својеврсног национално-едукативног микса.[275] У месецима пред избијање

[270] http://solair.eunet.yu/~duradram/svecanos.htm

[271] AJ, 334–8–28, л. 652, 653, Т. Сондермајер, „Ваздушна веза Београд–Софија" (елаборат, 1937).

[272] *Britanci*, II, str. 198.

[273] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 296; *Вардар*, бр. 599, 2. 10. 1935, стр. 3; бр. 585, 15. 9. 1935, стр. 2.

[274] *СБС*, књ. 1, 12. ред. саст., 26. 3. 1936, стр. 237.

[275] *Политика*, 28. 1. 1941, стр. 7–8; *Глас Југа*, бр. 98, Скопље, 9. 2. 1941, стр. 7. Сатница Радио-Скопља је уочи Другог светског рата изгледала овако: 20:00 Национални календар; 20:10 Предавање Г. Божовића „Дух Јужне Србије"; 20:25 Час јужносрбијанских песама (пева гђа Станковић); 20:55 Лекарски савети; 21:00 Савети из пољопривреде; Вести с Југа.

Другог светског рата око продавница радио-апарата скупљала се маса народа да чује вести (нпр. о решењу судетске кризе), па је полиција, бојећи се демонстрација, власницима радњи бранила емитовање вести.[276]

Поштански, телеграфски и телефонски саобраћај 1938/39. године

	Дирекција Скопље	**Југословенска дирекција**
УКУПНО ПОШТА	1.269	4.019
Општинских пошта	1.065	2.018
Државних пошта	117	619
Уговорних пошта	78	1.382
Телеграф у ПТТ	178	1.653
Телефонских централа (аутоматских)	–	33
Телефонских централа („неаутоматских“)	202	1.485
Јавних говорница	185	1.722
УКУПНО СЛУЖБЕНИКА	1.752	15.928
Мушких	1.459	11.528
Женских	293	4.400
Сталних чиновника	571	4.972
ПОШТАНСКИ ПРИХОДИ ЗА 1938/39. (дин)	*28.501.554*	*326.768.293*
Телеграфски приходи (дин)	*3.381.862*	*42.560.567*
Телефонски приходи (дин)	*9.680.610*	*143.685.950*
Приходи од радио-претплате (дин)	*1.076.740*	*15.559.268*
Укупан број радио-претплатника	11.392	155.113
Број радија са четири лампе	3.501	54.699
- са пет лампи	3.298	27.764
- са високом антеном	10.621	12.418
- са собном антеном	391	9.646
- на батерије	1.947	34.137
- са директним прикљ. на градску ел. мрежу	9.445	120.976

СГКЈ (1940), X, Београд, 1941, стр. 216–219, 228–229.

Покривеност југословенске територије радио-претплатницима указивала је на велико заостајање за Европом: у Немачкој је 14% становништва плаћало претплату, Аустрији 8%, Мађарској 5%, док је у Југославији на хиљаду становника свега њих четворо плаћало претплату на радио.[277] Вардарска бановина је према проценту регуларних корисника радија била на самом зачељу, а разлоге томе ваља тражити и у оскудном програму скопске радио-станице: „Мали је скопски програм, а кад се београдски програм преноси – шта ће нам

[276] АЈ, 38–10–39, телефонски извештај дописника ЦПБ од 23. 9. 1938.

[277] *СБС*, I, 12. ред. саст., 26. 3. 1936, стр. 237.

станица?“[278] Осим тога, учестале сметње на пријему радио-сигнала 1935. претиле су да људи почну масовно отказивати претплату. Истина, Дирекција пошта је запретила законским санкцијама, па је тако ономе ко би случајно или намерно ометао рад радио-апарата (електричним или моторним постројењем) претила затворска казна до годину дана или новчана од 10.000 динара.[279]

Развоју телеграфије у Југославији кумовала је берлинска фирма *Телефункен,* према чијим је инструкцијама од раних двадесетих година подигнуто неколико бежичних станица. Иста фирма је недалеко од Скопља планирала изградњу станице са перформансама равним великим европским емисионим станицама у Лахтију и Бечу. Ипак, са радовима се каснило а пажња је временом преусмерена на зграду скопске радио-станице, која је довршена тек августа 1931. и опремљена скупоценом опремом из репарационих средстава. Међународне телеграфске линије су успостављене између Цетиња и Скадра, Дебра и Тиране, Београда, Солуна и Атине, Битоља и Солуна, те Скопља и Солуна. О степену развоја телеграфског саобраћаја и његовој фреквентности на простору скопске дирекције сведочи податак о преко пола милиона отправљених телеграма у 1929. години, или 12% свих телеграма у Југославији. Оно што би могло бити јако занимљиво је да су новинарски телеграми отправљени из „Јужне Србије“ представљали 41% свих телеграма које су дописници разних листова слали својим редакцијама из свих крајева Југославије.[280] Ово свакако сведочи о несмањеној политичкој „атрактивности“ простора Вардарске бановине.

Енергична акција државе на развоју телефонског саобраћаја била је посебно уочљива у Словенији и „Јужној Србији“, бар су тако сматрали ондашњи људи који су руководили послом.[281] Наиме, у време уједињења скопска дирекција је имала свега 120 км телефонских линија да би 1926. дужина телефонских водова била утростручена.[282] Већ почетком 1932. скоро половина телефонских централа у Југославији била је аутоматизована, док је путем међународних телефонских водова годишње обављано око пола милиона разговора.[283] Децембра наредне године успостављена је телефонска линија између К. Митровице и Енглеске, а 1935. аутоматска телефонска централа у Скопљу имала је две хиљаде телефонских бројева. Ипак, крајем ове године је, после великих падавина и изливања Вардара, дошло до потпуног колапса телефонског саобраћаја.[284] Дежурне теле-

[278] *Глас Југа*, бр. 98, 9. 2. 1941, стр. 7.

[279] *Вардар*, бр. 601, 18. 10. 1935, стр. 2.

[280] *Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929*, књ. 4, Министарство грађевина, Београд, 1930, стр. 21–23. И према броју отправљених речи скопска дирекција је учествовала са 12% у укупном промету, док је просечан број приватних телеграма на 100 становника био најмањи и износио је 18 (југословенски просек био је 29).

[281] Милан Ј. Ђорђевић, „Поште, телеграфи и телефони“, *Јубиларна књига државних железница Краљевине СХС*, Београд, 1929, стр. 283.

[282] V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, str. 296.

[283] *СБС*, II/22, 18. ред. саст., 22. 3. 1932, стр. 33.

[284] *Вардар*, бр. 161, 28. 12. 1933, стр. 2; бр. 585, 15. 9. 1935, стр. 2; бр. 655, 11. 12. 1935, стр. 1. Неке касније статистике не узимају у обзир скопску аутоматску централу!

фоне у Скопљу су имали Пожарна чета, Дезинфекциони завод, Државна болница, железничка станица, управа полиције и два погребна предузећа.[285]

У Југославији су постојале 23 сувоземне поштанске линије, док је авионски поштански саобраћај реализован помоћу уговора са лондонским друштвом *Империјал* и париским *Доријаном*.[286] На територији Вардарске бановине пошта је развожена државним аутомобилима док је међународна и транзитна ишла до граничних испостава (Ђевђелије) возовима *Симплон Ориент-експреса*. Према подацима државне статистике из 1929. на подручју скопске поштанске дирекције било је 999 пошта што је у односу на број свих југословенских пошта представљало четвртину! Само током те године кроз скопску дирекцију је прошло 32 милиона разних пошиљки, тј. 8,6% југословенског унутрашњег промета. Међутим, структура пошиљки показује да је ова врста саобраћаја била готово искључиво пословно средство државних надлештава, а понајмање вид приватне комуникације.[287]

Када се радило о поштанским чиновницима, они су делили судбину колега из осталих државних служби. Вера Углик је радила као архивар у јединици *Скопље 1*, али је, незадовољна својим статусом, а уз наклоност једног лекара, „почела прибегавати боловању". Скопска дирекција је моментално затражила њено премештање у неку од пошта које су оскудевале у женском особљу (Ђевђелија, Струмица, Велес). Околност да је њен муж био поднаредник у граничној трупи послижила је као доказ да она није била везана за Скопље породичним разлозима.[288] Фебруара 1941. начињен је списак поштанских чиновнка који су испунили услов за унапређење, али је петоро отпало због претходних малверзација и дисциплинских казни. Тако су без унапређеног особља остале птт-јединице *Лесковац 1*, *Гостивар* и *Цариброд*.[289] Са друге стране, важност ове струке у војно-безбедносном смислу утицала је на нешто повољнији статус тих чиновника. Службеници телеграфско-телефонских служби су августа 1940. одлуком војног врха морали бити моментално ослобођени и пуштени са војних вежби. Поштанске установе су биле дужне да спискове својих радника који су били у војсци доставе Министарству војске како би ови били ослобођени војне обавезе. Чак и ако би стигао војни позив, радник ПТТ се могао позвати на ово наређење и одбити да иде у војску.[290] У случају мобилизације и ратног стања војска је тадашњем министру пошта Војку Чвркићу проследила захтев да се у девет југословенских села образују поштанске, телеграфске и те-

[285] *Глас Југа*, бр. 100, 12. 2. 1941, стр. 7.

[286] *СБС*, II/22, 18. ред. саст., 22. 3. 1932, стр. 33.

[287] *Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929*, стр. 10–19. Међу пошиљкама је било највише званичних, препоручених писама, а најмање експрес-пошиљки, пакета, вредносних писама, пословних папира и штампаних ствари.

[288] АЈ, 116–410, пов. 3146/39.

[289] АЈ, 116–410, Списак чиновника у области Дирекције ПТТ у Скопљу који су испунили законске услове за унапређење, 28. 1. 1941.

[290] АЈ, 116–410, Наређење министра војске и морнарице Милана Ђ. Недића, пов. ђ. бр. 11647, 12. 8. 1940.

лефонске станице са особљем. Један од предвиђених пунктова био је у Мавровим Хановима у горњополошком срезу, док је већина осталих места била у неприступачним крајевима Врбаске и Зетске бановине.[291]

Коришћење природних ресурса

Подручје Вардарске бановине је од давнина било познато као крај богат рудама, али је експлоатација била запуштена услед непримерених намета у доба турске управе. Покушај Краљевине Србије да оживи рударство омело је избијање рата након кога су Немци, бар за извесно време, изгубили примат над новим налазиштима хрома која су сматрали својом „интересном сфером".[292] Рудно богатство бановине огледало се првенствено у педесетак метара дебелим слојевима лигнита на Косовом пољу и богатим залихама каменог угља у Пчињи, на Овчем пољу и у долинама Црне Реке и Треске. Линија Приштина – Јањево – Ново брдо – Кратово била је богата оловом и цинком, док је хромном рудом обиловало подножје Шар-планине, од Тетова до Призрена и Ораховца. У границама Вардарске бановине била су и косовска налазишта магнезита, гвоздене руде (Велес, Кичево, Јужни Брод), соли и нафте (Велес, Охрид, Удово). Поред рудокопа и топионица у бановини су постојали услови за производњу песка за стакло, инфузоријске земље за израду динамита, порцелана, магнезита, азбеста, калијеве соли, суперфосфата за ђубриво, пирита.[293]

Иако је ова област обиловала наслагама угља, његова експлоатација је почела тек тридесетих година 20. века. Поред рудника лигнита *Косово* завидан капацитет је показивао и рудник *Нерези* крај Скопља чији су власници били Јанаћко Хаџи Николајевић из Крагујевца и Тодор Перишић из Београда.[294] Почетком 1933. у околини Охрида су откривене наслаге угља вредне 120 милиона динара.[295]

[291] АЈ, 116–410, Ђенералштабно одељење МВМ министру пошта и телеграфа, 28. 11. 1938.

[292] Даница Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд, 1970, стр. 496.

[293] АЈ, 38–716–895, *Лесковачки гласник*, 14. 5. 1932. У Вардарској бановини је радио и рудник магнезита „Голеш" крај Урошевца са 250 радника (*Вардар*, бр. 575, 4. 9. 1935, стр. 3).

[294] V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, str. 273.

[295] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 1–2.

Продукција рударско-топионичарских предузећа у тонама (1939)

	Рударско главарство Скопље	Краљевина Југославија
лигнит	**102.448**	**1.309.748**
гвоздена руда	**17.050**	**666.816**
манган	**1.804**	**5.655**
пирит	**78.064**	**127.991**
олово-цинк	**663.813**	**774.772**
хром	**43.940**	**44.852**
сирови магнезит	**16.499**	**32.887**
цемент	**18.388**	**633.383**

СГКЈ (1940), X, Београд, 1941, стр. 186–189.

Као што се из табеле може лако уочити рударска производња на простору Вардарске бановине била је изузетно жива. Подаци показују да је крајем тридесетих година у Вардарској бановини остваривано чак 98% југословенске продукције хрома, 86% производње оловно-цинкане руде, 61% пирита, 50% сировог магнезита, те 32% укупне југословенске производње мангана.[296]

Руднике хрома држале су фирме *Alatini Mines* и *Mois Aseo* власника Мориса Алкалаја, који је упошљавао око 400 рудара.[297] Током тридесетих година откривена су нова налазишта хрома у гњиланском срезу, чије је право истраживања маја 1934. издато у закуп београдском индустријалцу др Фердинанду Грамбергу. У лето 1936. Грамберг је затражио право ископавања руде, па му је након позитивне експертизе скопског рударског главарства одобрено ископавање хрома на четрдесет рудних поља.[298] Немачка се у време ратних операција у Француској и даље снабдевала хромом са Шаре у замену за машине, иако је, према писању *Скопског гласника*, дошло до пада у производњи хромне руде услед јачања главног међународног конкурента – Турске.[299] Фебруара 1941. Драгиша Цветковић и Аца Станојевић су у Нишкој Бањи констатовали да је, под непосредним утицајем рата, извоз хрома био драстично смањен.[300]

Рудне потенцијале Трепче је од 1924. испитивала једна енглеска фирма да би већ четири године касније прорадило предузеће *Trepča Mines Ltd.* са седиштем у Лондону, генералном дирекцијом у Звечану, 2.400 радника, 55 инжењера

[296] *СГКЈ (1940)*, X, Београд, 1941, стр. 186–189.

[297] *Вардар*, бр. 540, 25. 7. 1935, стр. 2.

[298] АЈ, 138–7–38, л. 319, бр. 4880 од 26. 12. 1940. Четрдесет рудних поља хрома налазило се у атарима општина пасјанске, ранилушке и турланске. Са издавањем дозволе сагласила се и инспекција Земаљске одбране Министарства војске и морнарице, а закупац је морао у року од пола године поднети ситуациони план рударске повластице.

[299] АЈ, 38–716–895, *Скопски гласник*, 6. 4. 1940; *Војно-економски гласник*, св. 10–12, Београд, 1940, стр. 192.

[300] *Глас Југа*, бр. 106, 19. 2. 1941, стр. 1.

и почетним капиталом од скоро трећине милиона фунти. Енглески капитал је појачан 1930. након откривања великих наслага оловно-цинкане руде па је у стручним круговима ово био пример за унапређење рударства Вардарске бановине, упркос малверзацијама Радомира Пашића приликом потписивања купопродајног уговора са Енглезима.[301] Предузеће је откупљивало концесије осталих налазишта тако да је крајем 1933. располагало искључивим правом истраживања на локалитетима Трепча, Рогозна, Слатина-Соколица, Беласица 1 и Беласица 2.[302] Велики део исељеничког новца је ишао у Трепчу, тако да је у једном тренутку скоро петина капитала енглеског предузећа заправо потицала од југословенских емиграната.[303] Иначе, на челу *Trepča Mines Ltd.* налазио се Честер Бити са још 19 странаца а митровачка чаршија је брујала о њиховим баснословним платама.[304] Предузеће је редовно закупљивало складишни простор и земљиште Југословенске слободне зоне у Солуну, па му је, као главном клијенту чији је промет чинио 80% промета у Зони, продужен закуп све до јуна 1941.[305] Оловно-цинкану руду у околини Злетова такође је експлоатисало једно енглеско предузеће (*Злетово Мајнс Лтд*).

У то доба околина Дојрана и Фурке била је богата азбестом, а цела област Демир-Капије и Ђевђелије бакарном рудом. Значајна налазишта бакра налазила су се у Богданцима и у неготинском срезу чија је руда садржала висок проценат злата. Кратовско-злетовска област обиловала је наслагама сребра, бакра и олова, док су налазишта магнезита регистрована код Липљана и у Пчињи. Повардарје је располагало неискоришћеним резервама каменог угља, мангана, гипса (који се користио за израду вештачких ђубрива), антимона, сумпора, белог мермера, камене соли, терцијарног пешчара.[306] Скопски пензионер Петар Лазић је од 1936. био закупац истраживања налазишта антимона у атарима бујановачке и рогачичке општине, а 1940. је, након сагласности рударских и војних власти, добио рударску повластицу за експлоатацију 550 рудних поља.[307]

Када је у селу Лешак крај Тетова откривено налазиште оникса, сматрало се да је овај драги камен будућност читаве бановине. У манипулације око откупа земљишта на којима је пронађен оникс упетљао се Радомир Пашић, очајан због губитка на рулету, али су сељаци одбили његову понуду од 30.000 динара. Не-

[301] Морис М. Алкалај, „Рударство", *СДОЈС*, стр. 740; Z. Kulundžić, *Politika i korupcija*, str. 392–394; М. Фолић, *КПЈ на Косову*, стр. 143–145.

[302] *Britanci*, II, str. 196.

[303] *Iseljenička nedjelja 27. XI – 4. XII 1932. Predavanja i članci o iseljeničkom problemu*, Zagreb, 1933, str. 68.

[304] *Вардар*, бр. 52, 26. 1. 1933, стр. 6. Према тим гласинама у Трепчи је дневно вађено 1.500 тона сирове руде. Током 1933. имовина Трепче цењена је на четврт милиона фунти док је те године произведено преко пола милиона тона руде која је извожена преко Солуна (*Вардар*, бр. 155, 14. 12. 1933, стр. 5).

[305] АЈ, 138–7–38, л. 332, 17. 12. 1940. Предузеће *Trepča Mines Ltd* је редовно закупљивало 2.600 м^2 простора у складиштима и 510 м^2 земљишта Југословенске слободне зоне плаћајући један шилинг по квадрату складишног простора и осам драхми за непокривено земљиште. Приход од закупа сливао се у касу Министарства финансија.

[306] М. Белић, *Рударство у Србији*, Београд, 1938, стр. 10–12; Ж. Топаловић, *Привредни проблеми Југа*, стр. 43.

[307] АЈ, 138–7–38, л. 321, бр. 3224 од 30. 9. 1940.

што повољнију понуду дао је главни акционар *Југословенског оникса*, а пошто су власници земље и њу одбили по савету адвоката, на снагу је ступио Закон о експлоатацији и *Југословенски оникс* је ипак постао концесионар.[308]

Крајем 1933. су откривене и наслаге злата крај Лесковца и Лебана, а јула 1935. на реку Тополци крај Велеса сјатило се више страних екипа да испита налазиште злата зе које се претпостављало да је најбогатије у Европи.[309] Еуфорију „златне грознице" користили су многи како би скупље продали безвредну земљу. Тако је довитљиви економ из Струге разгласио да се у његовој башти крије „благо цара Радована", како би се решио стотина змија које је открио на свом имању. На превару је насео предузимач Глигорије Сиљановић који је приликом копања и „потраге за благом" побио више од хиљаду змија.[310] О потенцијалним налазиштима нафте треће класе у систему Вардара и Струмице писао је 1940. инжењер Л. И. Баскаков.[311]

С обзиром на то да је у Вардарској бановини годишње трошено око 3.000 вагона цемента, покренута је иницијатива да се цементара отвори у Ђенерал Јанковићу (Ханријеву). Већ октобра 1935. у овом месту је *Лепенац АД* отворио прву фабрику цемента у Вардарској бановини, иако је у почетку озбиљније интересовање испољавала *АД Треска*. Цементару су водили познати индустријалци са југа на челу са Бошком Жерајићем, председником Тровинско-индустријске коморе у Скопљу.[312] У Доњем Солњу су вађене велике количине квалитетног кварцног песка, али је панчевачка стаклара упркос томе увозила немачки кварц, који је био за петину скупљи.[313]

Разграничење између Италије и Немачке на централном Балкану априла 1941. зависило је управо од немачких процена рударских капацитета подручја. Рибентроп је током бечких преговора 22. априла 1941. отворено објаснио свом италијанском колеги да ће рудници Трепча и македонска налазишта хрома на Љуботену остати изван италијанског утицаја, тј. да ће формално бити у оквиру Србије и Бугарске.[314]

* * *

„Тамо где је шумска голотиња, тамо је народна сиротиња", изјавио је министар шума и рудника Ђура Јанковић приликом свог боравка у Скопљу 28. фебруара 1937.[315] Средином двадесетих година нешто више од 23% територије

[308] *Вардар*, бр. 582, 12. 9. 1935, стр. 1.

[309] АЈ, 38–716–895; *Вардар*, бр. 142, 14. 11. 1933, стр. 3; бр. 530, 15. 7. 1935, стр. 2.

[310] *Вардар*, бр. 73, 9. 4. 1933, стр. 6.

[311] *Војно-економски гласник*, св. 7–9, Београд, 1940, стр. 47.

[312] М. Алкалај, *н. д.*, стр. 745; *Вардар*, бр. 595, 29. 9. 1935, стр. 3; бр. 605, 22. 10. 1935, стр. 1; бр. 431, 6. 4. 1935, стр. 4.

[313] *СБНС*, 39. ред. саст., 14. 3. 1933, стр. 144.

[314] M. Ristović, *Nemački „novi poredak" i Jugoistočna Evropa*, str. 311, 315.

[315] АЈ, 38–10–39.

тадашње покрајине Јужне Србије било је под шумама, при чему је највише шумских површина било у рашкој, брегалничкој, битољској и косовској области. Средином тридесетих година под шумском културом било је скоро 26% укупне површине Вардарске бановине.[316] Највећи део ових површина био је у општинском власништву (60%), док је по петина припадала држави и приватним лицима, махом мањих парцела.[317] Треба напоменути да је власничка подела шума на овим просторима спроведена релативно касно, тако да је највећи део дуго био у власништву државе. Према одредбама Закона о ограничавању шума у Србији, Јужној Србији и Црној Гори из 1930, онај ко у року од годину дана није убаштинио своју шуму (добијену 1922. године) био је пред великим проблемом: уколико је нечија неблаговремено убаштињена шума представљала енклаву у државној шуми, сматрало се да се аутоматски одрекао свог права у корист државе![318] Да би исправило сопствене пропусте из претходног периода током ограничавања шума, Министарство шума и рудника је 1936. уступило селима и појединцима 7.266 ха државних шума.[319]

У Вардарској бановини је доминирала храстова и букова шума док су четинари били слабије заступљени. Њихова висина је зависила од географског положаја, тако да су се неке пеле и до две хиљаде метара надморске висине. Истовремено, на неравномеран распоред шумских пространстава утицало је климатско шаренило. Према добним разредима највише је било шума до 40 година старости што је говорило о томе да су велика пространства била на удару дрвосеча. Такође, слаб годишњи шумски прираштај био је последица огромних површина које су биле под ниским шумама и шикарама, али и резултат прекомерне употребе храстовог дрвета.[320] До 1929. југословенска држава је на пошумљавање македонских голети и уређење бујица утрошила 15% средстава која су широм земље трошена у те сврхе.[321] Почетком 1931. постојао је план да се пошумљавање Вардарске бановине изведе тако да се саднице кестена разделе по западном делу бановине, смокве јужно од Велеса, док би се по целој бановини масовно садили орах и лешник.[322]

---

[316] *Народна енциклопедија СХС*, књ. 1, Загреб, 1926, стр. 10; *Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, Београд, 1927, стр. 173; Љ. Марковић, *н. д.*, стр. 646.

[317] Драгољуб С. Петровић, „Стање шумарства у Србији и Јужној Србији и задаци ради његовог унапређења", *Привредни летопис Задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд, 1936, стр. 323. С обзиром на незавршени посао катастарског премера шума Вардарске бановине подаци о власничкој структури се разликују. Љ. Марковић тврди да је 50,4% шума припадало селима, 26,4% држави, 18,2% приватним лицима, 3,7% општинама итд (Љ. Марковић, *н. д.*, стр. 654).

[318] *Одлуке Државног савета 1929–1932*, Београд, 1934, стр. 691.

[319] Љ. Марковић, *н. д.*, стр. 654.

[320] Д. С. Петровић, *н. д.*, стр. 327–330.

[321] *Статистички годишњак за 1929. годину*, књ. 1, Београд, 1932, стр. 162–163. За пошумљавање македонског крша употребљено је 30 кг семена лишћара, 262.000 садница четинара и 326.000 садница лишћара.

[322] *СЛВБ*, бр. 49, 7. 3. 1931, стр. 1–4. Из тог разлога Одсек за шумарство је набавио материјал и алате (чекиће, нумераторе и клупе, тзв. пречнице).

Средином тридесетих година Дирекција шума у Скопљу је имала 14 шумских управа са 45 квалификованих шумарских стручњака и 191 чуваром шума. До 1937. на простору Вардарске бановине је плански уређено 30,7% државних шума и у погледу завршетка овог посла је владао прави оптимизам. Ипак, банска управа је безуспешно покушавала да натера власнике да сами организују заштиту својих шумских површина. Из тог разлога је 1935. заведен систем заједничког чувања шума под јавним надзором, па је упошљено 137 задружних чувара о трошку власника. Сматрало се да су добре и напредне сеоске шуме Вардарске бановине биле одбрамбени зид државних шума, док су слабе и уништене сеоске отварале врата уништењу државних комплекса.[323]

Државна и бановинска власт су у периоду 1912–1937. утрошиле око девет милиона динара за производњу садница и пошумљавање Јужне Србије. При том треба имати у виду да је од 1924. до 1937. Министарство шума и рудника уложило 84,3 милиона динара за управу и унапређење тамошњег шумарства, док је истовремено имало једва 67 милиона динара прихода. Овај пасиван биланс је био очекиван услед снижених такси за дрво и попашу, као и због великих средстава која су морала бити уложена у ограничавање и планско уређење државних шума, пошумљавање голети и сређивање бујица.[324] Акција пошумљавања се одвијала променљивим темпом у зависности од локалних прилика и организације посла. Само током 1932/33. у Вардарској бановини је засађено четири милиона садница у вредности од 0,3 милиона динара док је редовна годишња штета од бујица процењивана на преко 16 милиона динара. До 1937. је произведено укупно 37 милиона садница лишћара и четинара од чега је седам милиона засађено о државном трошку, а остатак раздељен народу. Међутим, треба имати на уму да је 54% свих тих садница (20 милиона) посађено у периоду 1930–1935. те да је за то потрошено 3,5 милиона динара. Мрежа државних расадника се непрекидно ширила: од 13, колико их је било 1930, број расадника Скопске дирекције шума се у 1935. години попео на 67. Трошкови режијског пошумљавања по хектару износили су 1.319 динара, а „народног пошумљавања" свега 65 динара јер је бановина бесплатно обезбеђивала семе, саднице и надзорнике.[325] Пошумљавањем се бавио и Хигијенски завод, који је почетком тридесетих година произвео око четири милиона садница ради пошумљавања македонских голети. У многим крајевима Повардарја сађене су превасходно багремове саднице.[326]

[323] Љ. Марковић, *н. д.*, стр. 652, 656. Оптималан број лугара за Вардарску бановину био је 340, пошто је сваких 1500 ха шума требало да има макар једног чувара.

[324] *Исто*, стр. 661, 668.

[325] *Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 5; 554, 10. 8. 1935, стр. 1–2; Љ. Марковић, *н. д.*, стр. 661. Само те 1935. године расадници у Вардарској бановини су произвели седам милиона садница.

[326] *Вардар*, бр. 56, 9. 2. 1933, стр. 1; бр. 83, 14. 5. 1933, стр. 2.

Шумске површине и резултати пошумљавања до 1938.

	Вардарска бановина	**Југославија**
Државне шуме (ха)	239.677	2.852.466
Бановинске шуме (ха)	60	2.644
Шуме градских општина (ха)	574	20.202
Сеоске шуме (ха)	588.720	1.234.430
Шуме управних општина (ха)	14.109	301.612
Црквене шуме (ха)	10.588	122.125
Експроприсане шуме за аграрну реформу (ха)	8.171	125.437
Шуме у поседу банака и штедионица (ха)	1.400	8.209
УКУПНО ХЕКТАРА	**1.039.242**	**8.180.102**
Пошумљавање из семена (кг)	1.410	53.737
Пошумљавање из садница (бр.)	5.347.932	17.910.566
Пошумљавање лишћара (бр.)	5.043.998	11.588.374
ПОШУМЉЕНА ПОВРШИНА (ха)	**912**	**2.659**
Потрошено за пошумљавање (дин)	293.657	2.575.743
Потрошено за расаднике (дин)	415.883	1.923.979
Потрошено за уређење бујица (дин)	2.852.483	13.484.108
УКУПНО УТРОШЕНО ДИНАРА	**3.573.677**	**18.675.532**

СГКЈ (1940), књ. X, Београд, 1941, стр. 172–176.

Шумска привреда Вардарске бановине била је сконцентрисана на експлоатацију дрва, при чему се због слабих могућности товарних коња залазило само у ближе, приступачније шуме. Овако нерационално коришћење шумских површина било је и последица недостатка одговарајуће саобраћајне инфраструктуре.[327] Највећу потребу за дрветом имали су домаћа радиност и занати. Букове и храстове шуме масовно су коришћене за израду железничких прагова, док су велике количине дрвеног угља служиле као огрев. Међутим, сељаци су током зиме секли храстову и букову шуму за грејање, не користећи отпатке од других сеча. Путујући кроз Пореч Михајло Јовановић је забележио како је око бројних арнаутских ћумурана шума била „у агонији".[328]

[327] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 279.

[328] Мих. Јовановић, *Између Шар планине и Осогова*, Скопље, 1933, стр. 73.

Пословање окружних шумских управа

Окружна шумска управа	Кубних метара дрва	Такса за домаћу употребу (динара)	Такса за шпекулацију (динара)
БЕРАНЕ	81	865	2.867
БИТОЉ	16.957	165.727	222.685
ЂЕВЂЕЛИЈА	1.707	24.168	58.463
КАВАДАР	832	8.629	12.454
КИЧЕВО	2.065	17.729	29.104
КУМАНОВО	218	3.196	5.452
К. МИТРОВИЦА	8.487	136.700	178.525
ОХРИД	1.365	13.602	20.450
ПЕЋ	585	13.696	16.970
ПРИШТИНА	483	5.800	8.520
ПРИЗРЕН	5.164	65.309	83.357
СКОПЉЕ	641	6.502	9.849
ТЕТОВО	5.641	43.197	58.576
ШТИП	1.910	19.061	31.152
У К У П Н О	**46.142**	**524.184**	**738.427**

AJ, 68–19–96, Рекапитулација, 27. 2. 1930.

Вардарска бановина је била богата падовима водених токова које је требало рационално искористити, али се наводњавање и даље обављало на најпримитивнији начин.[329] Иако су бујице регулисане само уз вардарску пругу, она је била перманентно угрожена код Калиманске и Кршевичке реке, док се битољска електрична централа умало није обрушила у реку Драгор.[330]

Крајем двадесетих година кредити за хидротехничке радове били су значајно редуковани, премда је обављано снимање Вардара и израда ситуационе карте ове реке, чији је неправилни ток угрожавао многе друмове, мостове и пруге. Обласно хидротехничко одељење у Скопљу је, упркос редукцираним средствима координирало радове на изградњи одбрамбеног насипа дуж Вардара и копању канала за исушивање Скопског поља.[331] Од радова које је на подручју покрајине Јужне Србије у периоду 1919–1927. извела Генерална дирекција вода треба посебно истакнути утврђивање обале Вардара код Душановца и сређивање обале Дрима код Струге. Мелиорациони радови су извршени на 6.000 хектара у Скопском пољу, док су радови на снабдевању становништва пијаћом водом обављени у неколико места скопске и битољске области.

[329] AJ, 38–716–895, *Време*, 7. 4. 1940. Од природних речних падова посебно су били употребљиви 200 м воденог пада из Преспанског у Охридско језеро, те речни падови Треске, Радике, Црне реке, Вардара и његових притока (*Лесковачки гласник*, 14. 5. 1932).

[330] *СБС*, I, 12. ред. сас., 26. 3. 1936, стр. 252.

[331] *Експозе министра пољопривреде и вода уз предлог буџета за 1928/1929*, Београд, 1928, стр. 40–43.

Упоредо са изградњом нових водовода вршена је реконструкција постојећих уређаја за водоснабдевање.[332]

Исушивање Скопског поља било је једна од најзахтевнијих инвестиција Вардарске бановине која је тај посао поверила Водној задрузи за мелиорацију Скопског поља из Душановца. Иако је предрачунска сума износила читавих 730 милиона динара, задруга је утрошила упола мање захваљујући „робијашкој радној снази".[333] Октобра 1935. Министарство пољопривреде је одобрило још по пола милиона за одбрамбени насип Огњанци–Траоре и довршетак насипа од скопске пиваре до Идризова. У плану су били довршетак Инђиковског канала, продубљивање и чишћење корита Вардара, али су радови споро текли због слабе наплате тзв. водног доприноса.[334] Поред тога, банска управа је предложила продужење одбрамбеног насипа у режији Врховног аграрног повереништва и Водне задруге за мелиорацију Скопског поља.[335]

Мелиорација 1918–1939.

	ВАРДАРСКА БАНОВИНА	ЈУГОСЛАВИЈА
ПОТПУНО ИЗВЕДЕНЕ МЕЛИОРАЦИЈЕ		
Површина (хектара)	900	824.390
Утрошено динара (држава)	3.612.000	315.654.000
Утрошено динара (друге установе)	1.141.000	691.010.000
ДЕЛИМИЧНО ИЗВЕДЕНЕ МЕЛИОРАЦИЈЕ		
Површина (хектара)	19.370	287.613
Утрошено динара (држава)	8.195.000	165.234
Утрошено динара (друге установе)	3.766.000	48.609.000
ЈОШ НЕИЗВЕДЕНЕ МЕЛИОРАЦИЈЕ		
Површина (хектара)	57.453	545.499
Приближна цена (динара)	102.536.000	1.348.722.000

СГКЈ (1940), књ. X, Београд, 1941, стр. 177.

Фебруара 1936. посао израде одбрамбеног насипа у Скопском пољу поверен је јединoм понуђачу – Бели Шолтесу из Београда, који се обавезао да ће посао обавити у року од два месеца за четврт милиона динара.[336] Већ почетком августа извођач је затражио продужење рока, а министар грађевина му је, имајући у виду високи водостај Вардара, потешкоће са узимањем пе-

[332] *Списак радова Генералне дирекције вода од 1919. до 1. априла 1927*, Београд, 1928, стр. 11–25.

[333] ДАРМ, 119–7–3, л. 58, Одобрење Техничког одељења Вардарске бановине и преглед извршених радова на мелиорацији Скопског поља, 24. 4. 1934.

[334] ДАРМ, 119–7–3, л. 63–64, 27. 10. 1935. Наплаћена је свега четвртина водног доприноса.

[335] АЈ, 62–1316, начелник Хидротехничког одељења министру грађевина, 27. 4. 1935.

[336] АЈ, 62–1316, Решење од 18. 2. 1936; Министар грађевина министру финансија, 2. 3. 1936. Радове су финансирали Врховно аграрно повереништво и секција за канализацију.

ска и земљаног материјала, те влажног земљишта које предузимач није хтео да уграђује у насип, одобрио још 42 дана без икаквих законских последица и пенала. Међутим, Шолтес се поново огласио жалећи се како га у таласима напуштају мађарски радници због климе и најезде комараца, што се поновило и са Босанцима и радницима из Бујановца који су се разбежали пред маларијом. Извођач је јавно изразио сумњу у мотиве радника тврдећи да су у питању биле интриге и „нечије" подстрекивање на штрајк. Потом је ангажовао стотинак робијаша из Идризова надајући се да њима нико неће моћи да манипулише, а инспектор Министарства грађевина је, имајући у виду природне непогоде, маларију, подземне воде и штрајкове који су пратили овај посао, преложио да се Шолтесу још једном изађе у сусрет. Осим тога, управа Казненог завода му је обећала још радне снаге по завршетку пољских радова, па је инспектор затражио да му банска управа продужи рок до краја септембра.[337] Међутим, Министарство грађевина је крајем јануара 1937. одобрило „мирну ликвидацију" посла на изградњи насипа и одлучило да се предузимачу врати део средстава у обвезницама ратне штете, а довршетак посла пренесе директно на банску управу.[338]

Ради успешнијег исушивања Скопског поља требало је, на предлог Министарства грађевина, извршити електрификацију пумпне станице у селу Таоре, али је скопска општина одбила да бесплатно доставља струју. Маја 1938. одобрен је елаборат за изградњу пумпне станице, а посао је добио скопски инжењер Бранислав Протић. Опремање пумпе машинским и елктричним постројењима поверено је београдском предузећу *Југословенско Ганц АД*.[339] Због проблема са електричним напајањем које је правила скопска општина, одлучено је да се направи далековод Душановац–Таоре, али је управа непрекидно смањивала волтажу водној станици, намерно прикључујући нове потрошаче.[340]

* * *

Сви изведени хидротехнички радови на простору Вардарске бановине у периоду 1930–1938. коштали су око 3,5 милиона динара, при чему је на регулацију водотокова ишло 20%, мелиорацију и асанацију земљишта 49%, а водоснабдевање 31% од укупне суме. У оквиру радова на регулацији воденох токова вршена су осигуравања речних обала, израда бетонских блоко-

[337] АЈ, 62–1316, Решење министра грађевина од 8. 8. 1936; Бела Шолтес Техничком одељењу банске управе; Техничко одељење Вардарске бановине Министарству грађевина, 3. 8. 1936.

[338] АЈ, 62–1316, Главна контрола Министарству грађевина, 9. 2. 1937. Врховно аграрно повереништво је захтевало да се насип хитно доврши јер је сваке године поплава уништавала усеве. Поред тога, сељаци су сејали јер су им власти још 1935. обећавале да ће насип бити брзо завршен (Врховно аграрно повереништво у Скопљу Одсеку за јужне крајеве Министарства пољопривреде, 4. 1. 1937).

[339] АЈ, 62–1316, Управа електричне централе и водовода града Скопља Техничком одељењу банске управе, 30. 6. 1937; Решење помоћника министра грађевина, 25. 5. 1938; Министар грађевина министру финансија, 10. 7. 1938; Решење министра грађевина од 3. 6. 1939.

[340] АЈ, 62–1316, министарски повереник инж. Милан Бојић Хидротехничком одељењу Министарства грађевина, 22. 2. 1941. Тако је машинисти пумпе непрекидно пређено и налагано да обуставља рад како не би одговарао пред законом.

ва, пресецање окука, снимање токова са земље и ваздуха и сл. Најскупљи подухвати те врсте били су свакако пресецање окука Вардара код Идризова и Огњанца.[341] Мелиорација и асанација земљишта подразумевала је израду одбрамбених насипа, система за наводњавање, изградњу и проширење канала за исушивање, поправку објеката за наводњавање, помоћ водним задругама. Према висини уложеног новца најважнији пројекат био је изградња и одржавање одбрамбеног насипа на десној обали Вардара код Скопља. Финансијска средства за водоснабдевање су усмеравана на израду сеоских водовода, резервоара и бунара, поправку постојећих чесама, изградњу канализације и др. Највећи део новца утрошен је на цистерне у селу Пуста Брезница и изградњу водовода у селима Црешеву (Синђелићу), Горњем Водну, Сујеклару и Богомили.[342] Из средстава Државног фонда за државне радове финансирани су регулација Црног Дрима ради исушивања струшких мочвара и сређивање тока Црне Реке.[343] Проблеме са плављењем имало је и Радовиште кроз које је текла Радовишка река. Њено корито је било стешњено кућама и оградама, па је приликом јачег надоласка воде река плавила варошицу и изливала се у Радовишко поље потапајући усеве дувана. Предрачунска сума за њену регулацију износила је око милион динара.[344] Октобра 1930. начињен је елаборат о наводњавању земље у Пепелишту и околним селима у који су ушли трошкови снимања, рада на терену и у бироу, а спровођење воде са Врела до Скопља било је права свечаност у селу Рашче.[345]

[341] ДАРМ, 119–6–2, л. 18–20, Списак извршених хидротехничких радова 1930–1938. на територији Вардарске бановине.

[342] ДАРМ, 119–6–2, л. 16, 19. Канализација је спороведена и за скопски студентски дом.

[343] АЈ, 38–716–895, *Правда*, 26. 5. 1936.

[344] ДАРМ, 119–7–8, л. 85, Извештај шефа Техничког одељења струмичког среза од 25. 10. 1938.

[345] ДАРМ, 119–7–1, л. 1, Елаборат о наводњавању земљишта у Пепелишту, 27. 10. 1930. Јула 1935. скопски градоначелник је са банским већницима у три аутобуса стигао до Врела. Придружио им се и помоћник бана Красојевић са генералним конзулом у Солуну дајући догађају на важности. Албанци сељаци су задовољно махали, буле бојажљиво провиривале иза врата док су деца трчкарала иза аутобуса (*Вардар*, бр. 545, 31. 7. 1935, стр. 5).

Чесма у Горњем Стублу код Кратова посвећена Милану Стојадиновићу (АЈ, ОЗФ 1-193).

Уредбом Министарског савета с почетка јуна 1938. при Државној хипотекарној банци је основан Мелиорациони фонд из кога је требало финансирати радове на заштити од поплаве, одводњавање и наводњавање, водоснабдевање итд. Фонд је био ослобођен свих државних и самоуправних пореза и такси и њиме је руководио министар грађевина који је био овлашћен да закључује зајмове. У приходе Фонда спадали су продаја државног земљишта, део реституције пореза на земљиште, водни допринос на сва постројења за коришћење водне снаге, приходи од уговорних казни, као и трећина свих годишњих прихода Државног фонда за јавне радове. Из Мелиорационог фонда су издавани кредити водним задругама на двадесет година, уз 3% годишње камате.[346]

* * *

Значајан привредни сегмент представљала је производња електричне енергије, али је с обзиром на њену високу цену она од јавног добра претворена у луксуз. То је покренуло читав талас протестних акција у штампи које су се устремиле на социјалну димензију електрификације. Суштину проблема пробао је да објасни инжењер М. Лазаревић тврдећи да су високу цену електричне енергије стимулисале, осим великих профита произвођача, и нерационалне методе њене експлоатације. Његови подаци кажу да је преко 75% југословенских централа припадало тзв. малим централама (са мање од 300 kW снаге), док је преко 50% имало снагу испод 100 kW. На велике централе је одлазило свега 0,8% од укупног броја централа, иако је у њима било постављено више од 26% укуп-

[346] *Уредба о Мелиорационом фонду*, Београд, 1938, стр. 3–7.

ног броја киловата. То значи да је 50% свих централа производило свега 4% целокупне електричне енергије услед слабије експлоатације.[347] Наравно, и у овом сегменту привреде приватна иницијатива је доминирала, уз застоје изазване превисоким општинским и бановинским трошаринама и државним таксама. Већи број приватних електричних централа је основан 1929. године, махом су оснивачи били локални привредници и добростојећи индустријалаци.[348] Лесковачко електрично друштво је августа 1936. поднело пројекат за проширење капацитета електричне централе у Приштини, како би се обезбедио њен непрекидан рад. Изградња електричне централе у Предејану је септембра 1939. поверена тамошњој фирми Влајка Љубеновића.[349]

Како је током тридесетих година електрификација постала систематска, то је банска управа често захтевала од среских начелника статистичке извештаје о стању електричних централа „ради тачног вођења статистике и добијања приближне слике о стању електрификације наше земље".[350] Међутим, послови око електрификације су често склапани и договарани на неформалним састанцима општинских руководстава са челницима финансијских институција државе. Почетком 1933. на божићној вечери код помоћника министра финансија састали су се водећи људи Скопља и Охрида и договорили да се Охриду изађе у сусрет и одобри зајам за електрификацију и проширење водоводне мреже. Изнет је предлог да се бескаматни кредит од око милион динара који је скопска општина добила од Народне банке за откуп плацева око њене тамошње филијале уступи Охриду на дужи рок, због сиромаштва ове општине. На ту комбинацију је пристао и директор Народне банке Протић, под условом да скопска општина гарантује за тај кредит, што је скопски градоначелник Михаиловић и учинио. Међутим, до застоја у реализацији овог плана је дошло услед одуговлачења гувернера Игњата Бајлонија да да сагласност, због чега су уследиле интервенције маршалату да посредује код гувернера.[351] Почетком 1940. охридска електрична централа је производила месечно 169.600 kWh струје за осветљење домова, радњи и улица, али је број прикључених струјомера на територији целе општине износио тек 361.[352]

---

[347] М. Лазаревић, „Ми и наша електрика II", *Јавност*, бр. 24, 29. 6. 1935, стр. 569–570. Средином тридесетих година цена приватног осветљења по киловату износила је 5,5–10 динара (М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 719).

[348] З. П. Петровић, *Индустрија*, стр. 66, 71, 73, 91. Током исте године (1929) основане су електричне централе Живка Стојиљковића, Јована Пуздерлијевића (Штип) и Љубена Тамбурковића (Крива Паланка).

[349] ДАРМ, 119–13–4, л. 13–15; 119–13–5, л. 27, 33;

[350] ДАРМ, 119–13–2, л. 3.

[351] АЈ, 74–219–313, л. 188, председник охридске општине Аврамовић маршалу Двора, 27. 1. 1933.

[352] ДАРМ, 119–13–9, л. 95. У кумановској општини било је 1.650 прикључених струјомера при чему је 58% укупно произведене струје трошено за осветљење јавних и приватних просторија. У питању је била електрична централа Миодрага Ж. Стојиљковића из Куманова (ДАРМ, 119–13–6).

Број електричних централа 1939. године

	ВАРДАРСКА БАНОВИНА	ЈУГОСЛАВИЈА
Број парних централа	6	308
Број дизел-централа	2	123
Број плинских централа	5	75
Број водених централа	11	643
Број мешовитих централа	11	130
УКУПНО ЕЛЕКТР. ЦЕНТРАЛА	**35**	**1.279**
Јавних	4	348
Индустријских	31	931
УКУПНА ПРОИЗВОДЊА У kWh	**14.447.000 kWh**	**1.089.874.000 kWh**
За приватно осветљење	2.285.000	80.986.000
За уличну расвету	1.345.000	20.615.000
За моторе и остало	8.711.000	837.595
Губитак електричне енергије	2.106.000	150.679.000

СГКЈ (1940), X, Београд, 1941, стр. 190–191.

Јула 1933. *Скопски гласник* је објавио текст градоначелника Михаиловића о сумњивом односу скопске општине и предузећа *Електро-инвест*. Први разговори са швајцарским извођачима о подизању хидроцентрале на Трески вођени су у јесен 1931. Предвођени Бушеом, Швајцарци су пар пута боравили на Трески и предложили измене пројекта, да би априла наредне године изашли са прецизном понудом. Разговори су обављени у Београду пошто су пројектанти били Београђани. Буше је признао да га је пред пут у Београд посетио председник ТИАД и директор *Електро-инвеста* Торстен Ериксон из Стокхолма, у друштву председника те фирме Момчила Петровића. Они су му саопштили да скопска општина није имала концесију за подизање хидроцентрале на Трески, те да је пола Скопља „припадало њима". Тиме би, по истеку концесије коју је имао *Електро-инвест*, а имајући у виду општинске изборе, на којима се очекивао пораз градоначелника Михаиловића, сви уговори склопљени са њим били проглашени неважећим. Преплашеном Бушеу су саветовали да не подноси понуду скопској општини, већ да читав посао иде формално преко њих, за чији би рачун он требало да изгради хидроцентралу на Трески. Швајцарац их је истерао из канцеларије и са елаборатима се запутио у Београд, где је ипак договорено да његова фирма преузме зидање централе и заврши је до јула 1933. Не знајући шта је потписано у Београду, Ериксон и његова екипа су и даље настојали да на сваки начин омету тај (већ склопљени) аранжман.[353] Међутим, радове на хи-

[353] АЈ, 38–706–885, Јосиф Михаиловић, „Скопска општина и Електро-инвест", *Скопски гласник*, 20. 7. 1933. Буше је по повратку у Швајцарску априла 1932. обавестио своје званичне југословенске партнере да се у Паризу поново састао са Ериксоном и Петровићем, те да је потом добио позив да се у Бриселу поново састане са Ериксоном, прилажући на увид писмо које му је стигло из шведског

дроелектрани *Треска* на крају је изводило београдско предузеће *Темељ* браће Вукићевић, чија је понуда била за 12% јефтинија од других понуђача, док је градско веће Скопља одлучило да се објекат назове по краљу Александру.[354] Поменуто шведско предузеће *Електро-инвест*, иза кога је стајала штокхолмска *Енкилда банк*, преузело је касније електричне централе у Тетову, Приштини и Лесковцу.[355]

Што се тиче скопске градске електричне мреже, њена изградња је јануара 1933. уступљена берлинској фирми *А. Е. Г.* по цени од 1,9 милиона динара. Најповољнију понуду за израду четрнаест трансформаторских станица у Скопљу дао је грађевински инжењер Паја Шулентић (Шуменковић?), док је загребачка фирма *Елин* добила посао прикључивања електране на мрежу. Подизање градске централе коштало је скопску општину 9,5 милиона динара.[356] Многи мањи градови и варошице, попут Кичева, посао електрификације су издавали конесионарима. Са друге стране, у многим местима су већи млинови и даље снабдевали вароши струјом за осветљење, какав је био случај у Куманову.[357] Већ крајем 1933. у Скопљу је учестала крађа струје путем искључивања струјомера. Упркос широком замаху електрификације Вардарске бановине она није могла бити потпуна нити равномерна. Многи крајеви у Скопљу нису осетили благодети електричне енергије, а почетком 1941. начелник санитетског одељења је незадовољне гробаре скопског православног гробља посаветовао да за осветљење својих службених просторија користе свеће са гробова.[358]

* * *

На коришћењу природних потенцијала заснивала се и туристичка делатност. Иако је 21 место Вардарске бановине проглашено туристичким, у свега три су били основани туристички одбори.[359] Бановина је почетком тридесетих година издвајала 300.000 динара за хигијенско уређење хотела, пошто је од 266 регистрованих хотелских објеката свега седам имало купатило. Највећи

града Вестераса: њиме је Ериксон покушао да извуче од Бушеа детаље око изградње хидроцентрале ради „заједничке пословне сарадње". Швајцарац је одбио нови састанак у Бриселу наглашавајући да се очито ради о некој забуни. Потом су Швеђани из *Електро-инвеста* извесно време оставили Бушеа на миру, све док нису дознали да је скопска општина са швајцарском групом већ договорила изградњу важног објекта. Изиграни Ериксон је у новом писму поручио да се очигледно преварио у погледу „могуће пословне сарадње". Тиме је афера око посредовања у изградњи хидроцентрале на Трески окончана.

[354] *Вардар*, бр. 541, 26. 7. 1935, стр. 2.

[355] М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 719.

[356] *Вардар*, бр. 50, 19. 1. 1933, стр. 1; бр. 81, 7. 5. 1933, стр. 1. Испоруку постројења која су плаћена готовим новцем извршила су предузећа *Сименс Шукерт Верке* из Беча и *Хумболт Дојч* из Немачке (*Вардар*, 28. 9. 1933).

[357] *СЛВБ*, бр. 46, 14. 2. 1931, стр. 6; бр. 103, 28. 11. 1931, стр. 1–2.

[358] *Глас Југа*, бр. 102, Скопље, 14. 2. 1941, стр. 2.

[359] *Ревија туристичког савеза Вардарске бановине „Југ"*, бр. 1, Скопље, фебруар 1941, стр. 4.

заговорник унапређења „туристике“ у Банском већу био је хотелијер Влада Богдановић који је од бана Лазића издејствовао подизање поменуте буџетске ставке за туризам на пола милиона динара.[360] Развој туризма је требало да поспеши и прихватање Закона о међународној конвенцији о фискалном режиму страних аутомобила којим би били ослобођени свих такси при уласку у Југославију.[361] Штавише, путници из Грчке и Албаније који су посећивали бање у Вардарској бановини ималу су 50% попуста на свим саобраћајним средствима.[362]

Без обзира на поменуте мере хотелијерство Вардарске бановине је услед великих фискалних намета било нерентабилна делатност, што потврђује и број издатих дозвола (1932. године издата је свега једна дозвола за нови хотел и чак 800 за обављање крчмарских радњи).[363]

Стање хотелских капацитета 1930. године

	Собе	**Кревети**	**Ресторани**	**Електрика**	**Купатила**	**Телефони**	**Грејање**
Скопље	402	925	16	35	2	7	31
Врањска б.	188	376	7	9	1	2	9
Ост. места	980	1.711	68	84	12	10	128
Вард. бан.	1.570	3.012	91	128	15	19	168
Југославија	19.744	32.267	901	994	290	304	892

СГКЈ (1930), књ. II, Београд, 1933, стр. 262–265.

Маја 1931. у читавој бановини су радила 82 мања хотела (са по пет соба), 90 хотела са више од пет соба, 55 са преко десет и 39 хотела са више од 20 соба. Свега седам хотела имало је купатило док је 18, махом скопских и битољских, имало телефонску линију.[364]

Наравно, домаћим и страним туристима биле су далеко интересантније бановине чије су границе додиривале јадранску обалу. Током 1932. Вардарску бановину је посетило 2.000 страних (троструко мање него у претходној сезони) и стандардан број домаћих гостију, који се кретао око 20.000 годишње.[365]

[360] *СЛВБ*, бр. 39–42, 3. 1. 1931, стр. 16–18.

[361] *СБС*, I, 6. ред. саст, 18. 11. 1932, стр. 61.

[362] *Вардар*, бр. 517, 2. 7. 1935, стр. 3.

[363] *Вардар*, бр. 85, 21. 5. 1933, стр. 3.

[364] *СЛВБ*, бр. 72–73, 23. 5. 1931, стр. 11.

[365] AJ, 38–716–895.

Структура туристичких посета Југославији (1931)

БАНОВИНА	СТРАНАЦА	ЈУГОСЛОВЕНА
Дравска	43.543	59.056
Савска	50.116	69.037
Врбаска	1.837	10.119
Приморска	23.828	41.448
Дринска	11.048	23.853
Зетска	26.171	35.631
Дунавска	10.463	10.987
Моравска	2.238	41.650
Вардарска	6.813	20.506
Београд	14.236	27.258

СЛВБ, бр. 156, 20. 11. 1932, стр. 2.

Вардарска бановина је обиловала термалним и минералним изворима, при чему је по количини воде Дебарска бања предњачила у Европи. Већина ових извора била је на раседима, дуж обода котлина и припадала је групи јувенилних вода које су долазиле из усијаних дубина. Француски геолози су их сматрали „физиотерапичним" водама које су смиривале болове и санирале запаљења. На простору Вардарске бановине је постојало 14 бања и четрдесетак минералних извора. Највише извора било је у Катлановској бањи надомак Скопља, коју су просто опседали реуматски болесници. У Катланову је било довољно чистих соба и пратећих туристичких садржаја (кафана, пекара, месара, бакалница, свежи производи Душановачке млекарске задруге), мада је технички елаборат за израду електричних инсталација завршен тек јула 1938. Поред ње, у Вардарској бановини су биле популарне Врањска (за болести костију), Сијаринска (костобоља и стомачне болести), Дебарска (кожне болести), Струмичка (стомачне болести), Штипска (болести дисајних органа), Тетовска (ране), Косовратска, Кочанска, Клокотска, Пројевска и Прибојска бања.[366] Призрен је био богат водом али је тамо било доста влаге и магле, док је најтоплија клима била у Тиквешкој котлини.[367] Зависно од времена купања, посетиоци су морали плаћати бањску таксу од два до десет динара (*куртаксу*) коју је прописао бан Лазић. Попустом од 50% били су обухваћени активни бановински и војни службеници са својим породицама, жандарми, сиромашни ђаци, руски инвалиди и сиромашне руске избеглице.[368] Многа изворишта термалне во-

[366] Душан С. Алексић, „Бање и минералне воде", *СДОЈС*, стр. 787–788; *СЛВБ*, бр. 5, 3. 5. 1930, стр. 8.

[367] Атанасије Д. Младеновић, *Јужна Србија. Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд, 1940, стр. 42–47, 90–91.

[368] *СЛВБ*, бр. 7, 17. 5. 1930, стр. 1, 4.

де била су мање-више „дивља“, па су се тако у Клокотској бањи крај Урошевца заједно са болесницима несметано купали биволи и биволице.[369]

Иницијативу приликом подизања зимских одмаралишта су имали туристичко друштво *Југ* (на чијем је челу од 1933. био Орестије Крстић), банска управа Вардарске бановине и *Путник*. Први планинарски дом подигнут је 1930. у подножју Љуботена, а други већ наредне године на Кајмакчалану. На Поповој Шапки је никао трећи дом који је био намењен искључиво смучарском спорту, док је друштво *Корија* у Крушеву подигло властити дом у истоименој шуми.[370] Смучање на Шар-планини је хватало маха па су уочи избијања Другог светског рата биле уобичајене слике скијаша који, пењући се ка смучарском дому на Поповој Шапки, „љуште поморанџе и мажу се *нивеом*“.[371] На Перистеру је постојало дечје опоравилиште *Штампароваџ*, а средином 1935. био је актуелан предлог да се и смучарски дом на Шари преко лета претвори у дечје опоравилиште.[372]

Фебруара 1937. бановински туристички савет Вардарске бановине, састављен од 24 члана, маркирао је главне приоритете за напредак туризма: изградњу путева, фискално растерећење хотела, побољшање аутобуског саобраћаја, оправку пута Битољ–Кајмакчалан, сређивање мањих хотела, набавку машина за чишћење путева од снега, увођење непрекидне телефонске службе у гостиварској пошти, подизање шумарских кућица као подстрек развоју планинарства, увођење казне за просјачење.[373]

Посебна пажња посвећивана је Охридском језеру које је заправо било главна (природна) туристичка понуда бановине. У финансирање сређивања путне инфраструктуре ради „унапређења туристике“ Министарство трговине је 1933. инвестирало 110.000 динара, док је атрактивну релацију Свети Наум – Албанија опслуживала приватна фирма *Бродарство Боре Фртумаревића*. Све у свему, чини се да су државна средства у недовољној мери подстицала ову врсту туризма. Већа пажња била је посвећена очувању фауне Охридског језера, која је из године у годину рапидно сиромашила.[374] У лето 1931. у Битољу је основано туристичко друштво *Јужна језера* ради комерцијализације постојећег језерског потенцијала којим је располагала Вардарска бановина.[375]

---

[369] *Вардар*, бр. 563, 23. 8. 1935, стр. 6.

[370] Орестије Крстић, „Туризам“, *СДОЈС*, стр. 736–737; *Вардар*, бр. 74–76, 13. 4. 1933, стр. 16.

[371] *Ревија туристичког савеза Вардарске бановине „Југ“*, бр. 1, Скопље, фебруар 1941, стр. 7.

[372] А. Д. Младеновић, *н. д.*, стр. 42–47, 90–91; *Вардар*, бр. 473, 19. 5. 1935, стр. 2.

[373] ДАРМ, 119–17–33, л. 371–374, Извештај са седнице Бановинског туристичког савета, 14. 2. 1937.

[374] *Вардар*, бр. 84, 18. 5. 1933, стр. 5; бр. 106, 3. 8. 1933, стр. 1; бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 19. У апелу за очување фауне Охридског језера (у коме је регистровано 17 врста рибе) презентовани су подаци о уловљеној риби која је 1930–1933. продата на струшкој пијаци. За свега две године количина продате рибе пала је са 108.689 кг на 70.949 кг, колико је продато 1932. Нарочити пад забележен је код пастрмке чији је улов за две године био преполовљен.

[375] *СЛВБ*, бр. 77, 20. 6. 1931, стр. 4.

* * *

Последице светске економске кризе по југословенски привредни простор биле су вишеструке, при чему су слом спољне трговине, пад цена пољопривредних производа и презаduженост сељаштва били најболнији за предоминантно аграрно друштво Краљевине Југославије. То што је просечна задуженост становника Вардарске бановине била најнижа у земљи значило је само да су корисници зајмова били из сиромашнијих трговачко-занатлијских кругова. С обзиром на вековну заосталост пољопривреде југа остаје нејасно због чега је држава, упркос веома убедљивој демагогији, свега 3% пољопривредних справа и 1,4% приплодних грла (подељених свим југословенским бановинама) наменила Вардарској бановини. У условима опште привредне кризе, примитивне обраде земље и губитка грчког тржишта производња и извоз житарица из Вардарске бановине су вишеструко смањени, да би се тек 1937. осетио значајнији напредак, како у производњи тако и у извозу. Троструки пад вредности извоза у Грчку у периоду 1924–1931. приморао је трговце са југа да се окрену домаћим тржиштима, па се чини да је и у овој области стихија детерминисала пословну политику. Културе поднебља су биле недовољно експлоатисане због неусклађености економских и хигијенских услова код гајења пиринча, монополисања и експериментисања државе са дуваном, као и због рестриктивног међународног законодавства у случају изузетно рентабилног опијума. Већ 1939. више од 78% зиратних површина Вардарске бановине било је под житарицама, што је било нешто ниже од југословенског просека тога доба. Оно што је индикативно у државним статистикама је то да је проценат обрадивих површина Вардарске бановине за десет година остао идентичан. Као област којој је сам рељеф наметнуо сточарски карактер, Вардарска бановина је највише због климатске неприлагодљивости остала имуна на државне акције оплемењавања сточног фонда.

За нормализацију анахроне привреде и њен евентуални напредак недостајало је неколико битних предуслова. Први је лежао у општем неповерењу становништва у концепт државе и добронамерност њених институција, нарочито банака. Потенцијални капитал за покретање економије лежао је у казанима и ћуповима житеља Вардарске бановине и почетком тридесетих година је процењиван на преко две милијарде динара. Поређења ради, сума је премашивала штедне улоге свих Словенаца у држави и била двадесетак пута већа од највећег кредита којим је Вардарска бановина крајем тридесетих година намеравала да обнови своју привреду. Спорадична индустријализација и пропадање многих заната довели су до тога да је трећина свих занатских радњи у бановини радила „на дивље", мимо било какве контроле, а да је свега 2,3% свих занатлија било квалификовано. У поређењу са читавом земљом на простору Вардарске бановине је уочи Другог светског рата било 7,2% занатских и 10,7% трговачких радњи, 19,2% трговина на мало, 7,6% угоститељских радњи, 5,7% хотела.

Као и у претходној деценији главни финансијски токови у бановини били су везани за експозитуре великих државних банака. У привредним кругови-

ма југа је владало уверење да је бановинска власт прилично индолентно наступала код централних власти, те да стога и није било за очекивати бољи третман Вардарске бановине у буџету Министарства финансија. Према неким прорачунима македонски део Вардарске бановине је после Црне Горе (сразмерно броју становника) имао најмање инвестираног капитала, радних места и погона у коњским снагама. Примећена је и статичност предузетника који су оснивали фабрике у својим родним местима која често нису имала оптималну саобраћајну локацију. Током 1938. број фабрика у Вардарској бановини чинио је непуна 4% на југословенском нивоу. Спрега политике и привреде најјасније се огледала у круговима Скопске трговачко-индустријске коморе, која је средином тридесетих година декретом, уз велики отпор власника текстилних предузећа, отргла лесковачку индустрију од београдског потрошачког рејона. Ни богата продукција лесковачких текстилаца није могла променити факт да је у Вардарској бановини уочи Другог светског рата био сконцентрисан тек двадесети део југословенске текстилне производње (према броју предузећа).

Од средине двадесетих година па до 1935. држава је у јавне радове инвестирала скоро четири милијарде динара, при чему је најзамашнији проценат државних инвестиција ишао на Србију, Косово и Македонију, док су „самоуправне" инвестиције биле највеће у Србији, Хрватској и Војводини. Увидом у распоред предвиђених средстава за изградњу друмске мреже, стиче се сасвим другачији утисак о просторној расподели инвестиција (Вардарској бановини је следовао тек 1% укупне суме). Ситуацију су компликовали лош одзив „добровољне народне снаге" и још слабија наплата ослобађања од те обавезе. Изградња Скопља као модернизацијског полигона текла је неупоредиво брже од изградње осталих крајева бановине. Компарирањем вредности сграђених објеката може се закључити да су приватне зграде у просеку биле шеснаест пута јефтиније, те да су статистички показатељи о броју изграђених објеката давали искривљену и тенденциозну слику. Упркос томе, очигледна грађевинска експанзија није могла спасти Вардарску бановину епитета најпасивније области Краљевине Југославије, због чега јој је 1940, после силних компликација, одобрен кредит од сто милиона динара.

Будући да је железнички саобраћај био државни монопол делује изненађујуће чињеница да је тек нешто више од трећине срезова било повезано пругом нормалног колосека. Са друге стране, друмска мрежа је грађена споро што не треба да чуди јер је 40% радова изведено посредством непоуздане и невеште „народне снаге", иако су у буџетским плановима Зетска и Вардарска бановина имале највеће ставке за одржавање путева. Укључивање војске у послове саобраћајне модернизације (механизација, радна снага) било је битан генератор ове врсте државне активности, али је Вардарска бановина по покривености друмском мрежом и даље била на самом зачељу. Изузетак је представљала међународна деоница Скопље–Солун која је уживала највећу пажњу државе. У периоду 1930–1939. заступљеност путничких аутомобила у Вардарској бановини (у односу на укупан број возила у Југославији) пала је са 5,6% на 3,3%, а мотоцикала са 4,4%

на 2,3%. Једини „напредак“ показује бројно стање аутобуса, из једноставног разлога што их 1930. државна статистика није ни регистровала. И у домену телефонског саобраћаја и радија Вардарска бановина је показивала очекивани заостатак за осталим крајевима земље.

Вардарска бановина је обиловала рудним богатствима па је и рударска производња на том простору била изузетно жива. Крајем тридесетих година у овој бановини је остваривано чак 98% југословенске продукције хрома, 86% производње оловно-цинкане руде, 61% пирита, 50% сировог магнезита, као и 32% укупне југословенске производње мангана. Акција пошумљавања македонских голети, зачета још двадесетих година, настављена је и у наредној деценији са пуно оптимизма. До 1938. на територији Вардарске бановине је утрошена читава петина средстава које је Краљевина Југославија издвојила за пошумљавање. Већи проблем представљао је опсег хидротехничких радова који су били захтевнији и далеко скупљи, нарочито у случају исушивања Скопског поља и регулације Вардара. Сви изведени хидротехнички радови на простору Вардарске бановине у периоду 1930–1938. коштали су око 3,5 милиона динара, при чему је на мелиорацију и асанацију земљишта отпадало 49%, водоснабдевање 31%, а регулацију водотокова 20% од укупне суме. У поређењу са средствима утрошеним на подручју читаве Југославије, довршени мелиорациони радови у Вардарској бановини износили су свега 0,16% на југословенском нивоу, док је код „још неизведених“ мелиорација тај постотак био 7,6%. Хидротехнички радови у Повардарју су стајали у месту и због недостатка адекватне електричне мреже, што је делимично била последица одуговлачења са доношењем закона о електрификацији. О стању електричне мреже на југу 1939. године сведочи податак да су све електричне централе Вардарске бановине произвеле тек 1,3% укупне југословенске продукције електричне енергије.

глава

V

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА СЛИКА

Резултати „народног просвећивања“ и карактер подручја

Просветне прилике у Краљевини Југославији нису биле ништа мање компликованије од привреде, тог незграпног конгломерата разнородних економских система. Сваки од народа је у нову државу унео своју традицију образовања, своје школске системе и навике које су се до тада развијале у дијаметрално различитим културно-цивилизацијским околностима. Одсуство трајнијег школског програма којим би се успоставио стабилан и ефикасан систем довођено је у везу са сталним сменама на челу Министарства просвете, у коме ниједан министар није издржао три пуне године, а сваки је долазио са сопственим идејама и плановима. Да ствар буде гора, мењале су се читаве гарнитуре помоћника, начелника и нижег особља, а поред овог универзалног проблема на делу су биле бројне реформе које су личиле на недовршене и неуспеле експерименте. Стабилизацију просветне политике требало је подстаћи концентрацијом школских послова, тј. стављањем свих школа под Министарство просвете, јер су многе припадале ресорима трговине, пољопривреде и грађевине, што је, имајући у виду општост средњошколских програма био својеврстан апсурд.[1]

Из угла представника шестојануарског режима, школско питање у Вардарској бановини било је првенствено важно како би се путем система школа разбијала свест о привремености српског присуства коју су својевремено успоставиле албанска, бугарска, турска и аустријска пропаганда. Са друге стране, просветни систем је, кроз „дугу, постепену еволуцију“, требало да подстиче модернизацију простора, подиже културу живљења и „национално васпитава“, чиме је школа у Вардарској бановини, поред културног и просветног, добила и снажан идеолошки садржај. Подаци државне статистике показали су да је образовним системом била у далеко већој мери обухваћена мушка популација, што је било последица доминантне и тешко искорењиве патријархалне свести. Током прве године диктатуре у Вардарској бановини је било 30,5% више мушких него женских основаца, док је школске 1938/39. године та разлика исказивана са 23,2%.[2]

Што се тиче просветне инфраструктуре, у периоду 1912–1932. направљен је помак: 1912. године једна школа је долазила на 118 км2 и 4.302 становни-

[1] В. Ћоровић, „Савремена просветна питања“, *Јавност*, бр. 1, 19. 1. 1935, стр. 2–3.

[2] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 93–94, 112, 190–191.

ка, док је након две деценије једна школа у просеку покривала 36 км2 и 1.173 становника.[3] Статистички годишњаци Краљевине Југославије бележе да је 1928/29. једна школа у Вардарској бановини долазила на 32,5 км2 а десет година касније на 31 км2. Ова разлика у подацима о покривености школама проистекла је из неједнаког третирања простора, тј. узорка који је анализиран (покрајина Јужна Србија – Вардарска бановина).[4] Без обзира на то, општи је закључак да је напредак у овом сегменту просветне политике био симболичан, нарочито ако се имају у виду резултати осталих бановина.

Према суми издатака за народно просвећивање 1930–1938. може се закључити да је Вардарска бановина издвајала најмање средстава у односу на остатак земље (5%), тј. негде око пола динара по глави становника, што је било двоструко горе од југословенског просека. Тиме је прокламована државна иницијатива у културној политици изгубила неопходну економску подлогу, због чега су и очекивани резултати изостајали.[5] Аналфабетски течајеви су имали прилично добру медијску подршку, али се чини да нису оправдали очекивања просветних власти.[6] Када је др Васо Глушац 1938. у Сенату говорио о 72,6% неписмених у Врбаској бановини, он је нагласио да је чак и становништво Вардарске бановине било за 2% писменије. „Зашто чак?“, љутито је реаговао Серафим Крстић. „У турско доба није било села у коме није било школа!“[7]

У Вардарској бановини је 1931. било 70,8% неписменог становништва, док је свега 14,3% жена и 43,9% мушкараца умело да чита и пише.[8] Михајло Јовановић је средином тридесетих година спровео занимљиву анкету желећи да добије одговор на питање колико су сељаци Вардарске бановине били заиста писмени. Он је мерио време које им је било потребно да се потпишу (име, презиме и годину свршетка школе) и наглас прочитају новински текст, а такође је бележио и број погрешно прочитаних речи. Тако је дошао до сазнања да је за читање чланка од 140 редова било потребно око петнаест минута, уз преко двеста погрешно прочитаних речи, док је за писање писма на четвртини табака било потребно око пола сата.[9]

Функционалну писменост је било далеко лакше и егзактније мерити у градским срединама. Једном одлуком из 1934. обновљена је Јавна градска библиотека у Скопљу у крилу тек завршене основне школе „Цар Душан“, али је са

[3] *Вардар*, бр. 113, 27. 8. 1933, стр. 1. У битољском срезу је 1918. било 26 школа, а 1933. године 56 (*Вардар*, бр. 146, 23. 11. 1933, стр. 1). Просветне прилике у ђевђелијско-дојранском срезу карактерисао је прилично висок проценат деце која су похађала школу (86,5%), ако се изузму женска муслиманска деца (*Вардар*, бр. 78, 27. 4. 1933, стр. 5).

[4] Цитирано према: Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 184.

[5] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 133.

[6] *Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 5. Током 1933. у Вардарској бановини је одржано 57 течајева током којих је описмењено 2.828 лица и основано 167 народних књижница.

[7] *СБС*, I, 11. ред. саст., 22. 3. 1938, стр. 131.

[8] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 192.

[9] Мих. Јовановић, „Књиге за наше село“, *Луч*, бр. 5, Скопље, 1. 10. 1937, стр. 175.

радом почела октобра следеће године. Кроз ову установу је до 1940. годишње пролазило око 25.000 читалаца, и судећи по писаним сведочанствима, њена седишта су, осим у доба летњих врућина, увек била заузета због чега су многи корисници седели на степеништу. Скопљанци су највише читали током јесењих и зимских месеци, а најревноснији корисници библиотеке били су ученици средњих школа и студенти. Симптоматично је да је нпр. током 1939. године свега 6,4% читалаца било женског пола. Од домаћих писаца највише су читани Бранислав Нушић и Мирослав Крлежа, као и представници српског романтизма и реализма (Ђура Јакшић, Јован Јовановић-Змај, Светолик Ранковић, Милован Глишић, Стеван Сремац, Радоје Домановић), док су од страних аутора били најпопуларнији Толстој, Достојевски, Тургењев, Џек Лондон, Ептон Синклер, Ги де Мопасан, Емил Зола, Оноре де Балзак, Синклер Луис и др. Занимљиво је да поезија и није била тако тражена упркос чињеници да су „Јужносрбијанци били склони лирским расположењима". С обзиром на то да деца млађа од четрнаест година нису имала право да користе услуге ове библиотеке, у плану је било отварање дечјег одсека.[10] Редак осећај за практичне културне потребе пословних људи имала је Трговачко-индустријска комора у Скопљу, која је почетком тридесетих година организовала курсеве енглеског језика.[11]

Од стања писмености зависила је и судбина дневних, недељних и месечних новина и часописа који су штампани на простору Вардарске бановине. Утисак је да је ова врста продукције далеко превазилазила потребе подручја, али треба нагласити да је прву деценију југословенске државе у Скопљу обележило „декадентно" доба партијских листова (*Стара Србија*, *Демократ*, *Социјалистичка зора*) скромног садржаја и оскудне читалачке публике која их је читала по партијској или службеној дужности. Први озбиљнији покушај покретања озбиљног, политички независног дневника десио се 1925. када је група интелектуалаца основала *Вардар*. Ипак, лист је већ наредне године престао да излази и чинило се да Скопље и Вардарска бановина још дуго неће добити своје локално гласило. Са свих страна су стизале иницијативе за покретање информативног дневника који би представљао огледало локалног живота, па је београдски новинар Милан С. Јовановић покренуо трећи *Вардар*. Иако замишљен као слободна трибина и недељник у коме ће „Југ сам моћи да говори о себи", *Вардар* је од 1932. почео да излази два пута недељно, а од 1933. су штампана и три броја. Уредништво је од самог почетка стало на линију југословенске идеологије прокламоване шестојануарским „преокретом".[12]

---

[10] АЈ, 38–706–885, *Правда*, Београд, 30. 7. 1940. Током 1938. кроз библиотеку је прошло 24.149 читалаца (13.027 ученика, 4.109 студената, 104 професора, 186 учитеља, 370 инжењера, 57 свештеника, 117 официра, 2.504 чиновника, 1.708 занатлија, 394 трговца и 1.678 радника). Наредне године библиотеку је користило 25.829 читалаца (24.173 мушких и 1.656 женских!), не рачунајући оне који су носили књиге кући.

[11] *Вардар*, бр. 155, 14. 12. 1933, стр. 2.

[12] Петар Митропан, „Штампа Јужне Србије", *СДОЈС*, стр. 902–903. Међутим, убрзо по Јовановићевом одласку лист је 1936. престао да излази.

Број листова и часописа 1939. године

	ВАРДАРСКА БАНОВИНА	ЈУГОСЛАВИЈА
2-3 пута недељно	8	238
2-3 пута месечно	5	121
једном месечно	5	553
повремено	1	96
на страном језику	1	109
СВЕГА ЧАСОПИСА	20	1.245
званични	1	44
политички	1	179
научни	1	62
здравствени	5	30
културни	2	101
уметнички	1	50
сталешки	4	214
остали	4	222

СГКЈ (1940), X, Београд, 1941, стр. 372–375.

Несумњив утицај комунистичких идеја на просветарски део популације допринео је формирању става да су сва просветна гласила по дефиницији била антирежимска, комунистичка и самим тим противдржавна. Велики број међуратних педагошких часописа заиста је представљао оазу социјалистичке мисли, премда та „антидржавност" није била елитистичке природе, колико је израстала из материјалне беде самих носилаца „просветитељске мисије". Комунисти су, као беспрекорни тактичари, осетили у просвети погодан терен за пласирање својих идеолошких модела и политичких порука, те су учитељске школе у Скопљу и Прилепу биле идеалан простор за агитацију. Месечни часопис *Учитељски покрет* је излазио у Скопљу током 1933–1934. и у њему је сарађивала готово истоветна постава као у утицајним часописима *Југословенски учитељски глас* и *Учитељска искра* који су угашени након рвања са цензуром и опструирањем њихове дистрибуције. Без обзира на идеолошке и сталешке предрасуде, ови листови су садржали акумулирано педагошко искуство тадашњих водећих просветних трудбеника, пружајући увид у стање просвете и однос државе према овој значајној друштвеној области. Вишеслојни значај педагошке периодике огледа се и у могућности правилнијег схватања менталитета тадашњих просветних радника („шта су наши просветни трудбеници мислили, осећали и чиме су се одушевљавали").[13]

[13] M. B. Janković, „Srpski pedagoški časopisi 1848–1947", *Savremena škola*, br. 1, Beograd, 1947, str. 22; М. Кисић, „Библиографија српске штампе у Македонији 1908–1941", *Вардарски зборник*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 249–281; Rade Vuković, *Učiteljska iskra (1921–1928). Socijalistički pedagoški časopis*, Beograd, 1980, str. 20–23, 40–42.

Поред политичких, пољопривредних и педагошких новина и часописа, у Скопљу су били популарни и шаљиви листови *Каравиље* и *Скопско врдало*. Први је био недељник у коме су актуелни догађаји пропуштани кроз сатиричну призму, а локални ликови исмевани у завијеној форми. У неколико сталних рубрика („Агенција Навала јавља", „Графологија") причало се о политичким актуелностима, локалним догађајима и вестима из чаршије, али и о универзалним проблемима тадашњег човека као што су били неверство мушкараца, вицеви, надимци и сл. Лист је био прилично друштвено ангажован па је тако у једном броју објављена умрлица Учитељском покрету.[14] *Скопско врдало* је било лист за „озбиљну шалу", како је стајало у његовом поднаслову. Ове новине су објављивале шале и досетке на локалном наречју, духовите репортаже у стиху, док је рубрика „лупетарник" била резервисана за различите пародије на спортске вести у којима се уместо саопштавања и коментарисања резултата приказивао број поломљених руку и ногу.[15]

Приликом јавних расправа о културној и просветној политици у Вардарској бановини доминирали су предлози о бољој координацији и кадровској политици, искорењивању површности у култури, правилнијем и рационалнијем схватању „националног тона", о потреби промоције југословенства и завођења просветне хармоније у школама.[16] Таква размишљања била су свакако подстакнута и податком да је током школске 1930/31. свега 10% деце ишло у школу, те да је на једног учитеља долазио чак 51 ђак. Преоптерећеност учитеља није могла бити решена без упошљавања три хиљаде нових просветних радника.[17] О штетности премештаја наставника током школске године говорио је 1932. Јово Бањанин у Сенату.[18]

* * *

Сходно скромним финансијама које су ишле за народно просвећивање и културно-уметничке установе су имале сличан третман. Вардарска бановина је за културно-просветна друштва у периоду 1930–1938. издвајала 6,6% на југословенском нивоу,[19] што је помало изненађујуће када се има у виду прилично агресивна критика привилегованих певачких дружина које су ширили

---

[14] *Каравиље. Недељни лист за шалу, хумор и сатиру*, год. 1, бр. 12, Скопље, 7. 5. 1933, стр. 1–2.

[15] *Скопско врдало. Лист за озбиљну шалу*, бр. 1, Скопље, 1. 4. 1933, стр. 1. Уређивао га је Драгољуб Тодосић који је признао да ће се у својој уређивачкој политици држати максиме да „умиљато јагње две овце сиса".

[16] *Вардар*, бр. 123, 1. 10. 1933, стр. 4.

[17] *Вардар*, бр. 540, 25. 7. 1935, стр. 1. Почетком 1934. у Југославији је било око 34.000 учитеља. У Врбаској бановини један учитељ је долазио на 2.000 становника, Дринској, Моравској и Вардарској на 1.000, Приморској на 800, а Зетској на 700 становника (*СБС*, II, 17. ред. саст., 24. 3. 1934, стр. 195).

[18] *СБС*, I/20, 16. ред. саст., 19. 3. 1932, стр. 318.

[19] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 133. Према односу уложеног новца (за културно-просветна друштва) и броја становника Вардарска бановина је имала за нијансу повољнији статус, али ни издалека онакав какав би се могао наслутити из постојећих историографских стереотипа.

српску пропаганду на простору Македоније. Изостајале су и инвестиције у архиве, музеје, уметничке заводе, али и библиотеке које су остале препуштене доброј вољи појединаца и добротворних друштава. Македонска историографија с правом негодује када говори о поклонима у књигама који су стизали из Министарства просвете као о виду политичке пропаганде.[20] Увид у тематску структуру поклоњених књига показује да је форсирана српска историјска литература и епика која је тешко могла проћи и у Моравској бановини. Подједнака количина српске народне поезије и сага о четничким акцијама у Повардарју стизала је и од разних добротворних друштава која су имала своје одборе у Вардарској бановини.[21] Дописник ЦПБ-а из Скопља редовно је слао месечни културни преглед за потребе радио-емисије.[22] Крајем 1930. у Вардарској бановини је било 18 народних универзитета, 56 народних књижница и читаоница, 35 соколских друштава, 17 певачких и 17 стрељачких дружина.[23] У време помпезно одржане прославе 25-годишњице ослобођења Јужне Србије (1937) саопштено је да је на једну књижницу у Вардарској бановини долазило читавих 70 школа и да чак ни оне нису радиле, већ само „животариле". Највећа је била Градска библиотека у Скопљу (5.000 наслова), док је од сеских народних књижница била најбогатија у Ђурђевим Ступовима.[24]

Државна архива у Скопљу (1926) је годинама радила у неадекватном изнајмљеном простору, тј. приватном стану свог првог директора Делимира Лазаревића. У неколико наврата Министарство просвете је одбило његове захтеве да му се издају средства за набавку полица и намештаја, док су му са Филозофског факултета ускратили помоћ око налажења подесних просторија. Лични ентузијазам на државном послу чији је значај пословично превиђан на вишим инстанцама и овога пута је покренуо ствари. Лазаревић се „дивље" уселио у напуштену просторију Просветног дома, из које је у почетку истеривани са све архивалијама, како би омогућио рад „питомцима плетарске школе". Његова упорност у писању детаљних планова за набавку архивске грађе и указивање на важност архивистике у овим крајевима „раскравили" су власти па је скопски депо дошао до извесних кредита. Питање смештаја Државне архиве решено је тек априла 1930. када је Лазаревић изнајмио зграду једног скопског адвоката. На простору Вардарске бановине деловали су Скопско научно друштво (1921) и Музеј Јужне Србије (1923), превасходно захваљујући идеји и ангажману професора скопског Филозофског факултета. Идеолошки и национални значај ових крајева утицали су на то да њихова иницијатива добије одговарајућу материјалну потпору од државе. Покренут је *Гласник Скопског научног друштва* као пандан софијском *Македонском прегледу*, а у финансирање Друштва

[20] Михајло Георгиевски, „Културно-просветната и политичката улога на библиотекарството во Вардарска Македонија меѓу двете светски војни", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1982, стр. 164–167.

[21] АЈ, 66–331–560.

[22] АЈ, 38–10–38, к. пов. 669, 6. 11. 1935.

[23] *СЛВБ*, бр. 28, 11. 10. 1930, стр. 6.

[24] С. К. Марковић, Ј. Ивановић, „Школство Јужне Србије од 1912–1937", *СДОЈС*, стр. 954–955.

укључили су се краљ Александар, Београдска задруга, Друштво Светог Саве, Народна банка и локална самоуправа.[25] Током тридесетих година Музеј Јужне Србије био је смештен на другом спрату нове палате Трговачко-индустријске коморе у Скопљу. У њему су се чувале копије фресака, макете манастира, модели јужносрбијанских кућа и фотографије средњовековних повеља, док су у Куршумли-хану били смештени лапидаријум и античке ископине.[26] Управа Музеја се старала да искорени дотадашњу праксу нестручног поступања према пронађеним антиквитетима, које су сељаци користили као грађевински материјал или посуђе за чување хране, па је тако крајем 1932. муњевито реаговала када су радници у руднику Куршум Доре крај Дојрана ископали новчиће са ликом Александра Македонског.[27] У скопском парку Ислахана подигнут је павиљон као заклон од кише који је временом прерастао у Зоолошки музеј, али је дуго остављао утисак расходоване установе са пуњеним птицама које су нагризали мољци и прашина. На челу општинске зоолошке баште једно време је био др Станко Караман, један од троје запослених. Посетиоци врта су могли за два динара видети лавове из Сахаре, два мајмуна, „збуњеног риса", вукове, шакала, змије, а највећи љубимци публике били су медвед Марко и магарац Муци.[28]

У градским срединама појава биоскопа имала је размере револуције. Према подацима Државне филмске централе, у Југославији је крајем 1932. постојало 338 биоскопа, од чега тек петнаест у Вардарској бановини (4,4%).[29] У Лесковцу су радила три биоскопа, али је само власник *Славије* добро зарађивао захваљујући оригиналној реклами.[30] Скопски биоскоп *Вардар* је почетком двадесетих година личио на амбар с клупама и столовима за којима је оријентална публика у време пројекција гласно проживљавала сцене са платна, лупала, певала, пушила, јела орахе, љуштила кестење.[31] Деценију касније ствари су се прилично измениле, па су власници биоскопа широм Вардарске бановине све више пажње посвећивали ентеријеру, расвети, звуку и репертоару („Што више премијера, доста са репризама", била је парола власника скопског *Капитола*, иначе заступника *Филипса* за Јужну Србију).[32] У Скопљу је крајем фебруара

[25] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 141–142, 340–342.

[26] *Вардар*, бр. 530, 15. 7. 1935, стр. 5. Заслуге за покретање и развој Музеја Јужне Србије припадале су проф. др Радославу Грујићу, који се прилично спретно борио са пословично незаинтересованом и шкртом државном администрацијом.

[27] *СЛВБ*, бр. 156, 20. 11. 1932, стр. 2.

[28] *Вардар*, бр. 533, 18. 7. 1935, стр. 5; бр. 547, 2. 8. 1935, стр. 4.

[29] *СГКЈ (1932)*, IV, Београд, 1934, стр. 366; *Вардар*, бр. 63, 5. 3. 1933, стр. 4. Током 1932. у Вардарској бановини је радило 15 биоскопа (у Југославији 338), од чега девет звучних (184) и шест немих биоскопа (у Југославији 154).

[30] В. Јовановић, „Историјско, свакодневно и приватно", стр. 570.

[31] Milan Japunčić, *Od Gospića do Debra*, Gospić, 1922, str. 18–19.

[32] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 13, 17; бр. 56, 9. 2. 1933, стр. 8; бр. 121, 24. 9. 1933, стр. 7. Почетком 1933. Авала-тон филм рекламирао је „сензацију над сензацијама" („Краљица робиња"), битољски биоскоп *Палас* је приказивао филм „Бен Хур", а нову продукцију пратио је и приштински *Едисон*.

1933. гостовала глумица Ита Рина на премијери филма „Фантом Дурмитора“.[33] Међутим, финансијским законом за 1934/35. почео је да се наплаћује тзв. позоришни динар, што је био један од разлога да се број локалних биоскопа не увећа.[34]

Позоришта и биоскопи 1939. године

	ВАРДАРСКА БАНОВИНА	ЈУГОСЛАВИЈА
Позоришта (укупно)	**12**	**44**
стална	10	35
путујућа	2	9
професионална	3	24
дилетантска	9	20
државна	2	16
Број седишта у сталним зградама	2.771	19.628
Број седишта издатих у години	83.600	1.421.303
Број опера играних у години	–	242
Укупно поз. представа у години	420	4.143
Мушког-женског персонала	71 – 36	933 – 494
Биоскопа (укупно)	**23**	**405**
Укупан број биоскопских места	6.796	132.346

СГКЈ (1940), књ. X, Београд 1941, 374–376.

Народна уметност разних регија Вардарске бановине била је препознатљива у неким гранама примењене уметности, па су тако били надалеко познати мијачки резбари и живописци, велешки грнчари, прилепски ћилимари, златари из западне Македоније, охридски неимари итд. Посебно је било развијено усмено стваралаштво које се чувало кроз женске песме о празницима, пољским радовима, као и гусларске песме у шопским пределима.[35] За ђевђелијску народну игру „русалије“ заинтересовао се јануара 1935. и *International Folk Dance Festival* који је организован под покровитељством енглеске краљице Мери. Дописник ЦПБ-а у Скопљу је објаснио Енглезима како су русалије заправо биле сакрални плес који вуче корене из грчко-византијске традиције, док је југословенској влади поручио како би било необично важно подржати учешће русалијских трупа на лондонском фестивалу: „То би имало симпатичан одјек у целој Вардарској бановини, где би сељаци после тога успеха само још суревњивије чували своје старе игре и обичаје“.[36] Децембра 1938.

[33] *Вардар*, бр. 61, 26. 2. 1933, стр. 5.

[34] *Глас Југа*, бр. 100, 12. 2. 1941, стр. 7; *Вардар*, бр. 112, 24. 8. 1933, стр. 7; бр. 263, 25. 8. 1934, стр. 5. Фебруара 1941. у Скопљу су радила четири биоскопа: *Уранија*, *Вардар*, *Капитол* и *Авала*.

[35] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 346.

[36] АЈ, 38–10–38, 18. 1. 1935. „Русалијске трупе“ је формирао Стеван Тановић из Ђевђелије ради учешћа на соколским слетовима у Скопљу и Прагу.

донето је решење да се из краљеве благајне издвоји 10.000 динара као помоћ русалијским трупама за учешће на фестивалу у Лондону. Сума је требало да буде исплаћена Стевану Тановићу, школском надзорнику из Ђевђелије.[37]

Поред Народног позоришта у Скопљу, о коме ће бити посебно речи, у Вардарској бановини су постојала два стална дилетантска позоришта – у Штипу и Ђевђелији. Ђевђелијско дилетантско позориште је основао 1927. млади чиновник Сава Павловић који је истовремено био његов управник и редитељ, преносећи тако „наш књижевни језик, нашу народну песму". Репертоар је био заснован на домаћој књижевности док су од страних извођена само двојица аутора (Б. Томас, М. Мјасницки). Позоришна трупа од четрдесет чланова је неколико пута добила новчану помоћ од Краљевог фонда за народно просвећивање, управе Двора, Министарства унутрашњих послова и банске управе. Поред гостовања по околним срезовима, до којих се долазило запрежним колима или пешице, ово позориште је имало и запажен наступ у Солуну.[38] У једном писму које је Павловић 1936. упутио Краљевом фонду за народно просвећивање подсећа се да је недостатак позоришне зграде био разлог што је скопско позориште током својих турнеја по бановини редовно избегавало Ђевђелију. Осим тога, Ђевђелијско дилетантско позориште се непрекидно селило из кафане у кафану, па су његови чланови решили да сопственим рукама сазидају зграду од непечене цигле, како би уштедели на материјалу. Од Фонда је затражена макар симболична помоћ.[39]

Музичка култура ових крајева заснивала се на дубокој традицији македонске елегичне мелодије која је извирала из „вековима таложеног осећања угушене слободе".[40] Деца су одгајана уз песму од најранијег доба па није ни чудо што је становништво ових крајева сматрано изузетно музикалним. Држава је доста пажње поклањала настави музике, премда је често тај музички таленат поднебља злоупотребљаван претераним форсирањем националних садржаја. Отуда је у првој деценији југословенске државе било интензивно оснивање певачких друштава која су се у годинама након диктатуре претворила у комунистичке кружоке које је било све теже контролисати. Ширење „српске речи и мисли" било је дуго императив лојалних хоровођа *Вардара*, *Биничког* и осталих певачких дружина што је праћено одговарајућим материјалним стимулансом који је стизао из врха власти.[41] Струмичко друштво *Реља Крилатица* имало је певачку, позоришну и секцију народног универзитета. Половину музичке секције су чинили мештани а половину чиновници, који су сви заједно приређивали концерте изводећи дела Мокрањца и Биничког.[42] Током тридесе-

[37] АЈ, 74–337–489, л. 196, Решење управе Двора бр. 8635 од 23. 12. 1938.

[38] *Скопска сцена. Илустровани уметнички лист*, бр. 15, Скопље, 10. 2. 1936, стр. 207–208.

[39] АЈ, 74–415–613, л. 204, Сава Павловић Краљевом фонду за народно просвећивање, 17. 4. 1936.

[40] М. Јовановић, *Између Шар планине и Осогова*, стр. 53.

[41] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 347–348. Певачка друштва Вардарске бановине су, поред финансијске помоћи, имала покровитељство чланова династије Карађорђевић.

[42] АЈ, 74–415–613, л. 411, Струмичко друштво „Реља Крилатица" Управи Краљевог фонда, 5. 12. 1935.

тих година дошло је до значајних друштвених промена, па су се тако широм бановине почели оснивати џез-оркестри који су музицирали по лесковачким и скопским хотелима. Истина, скопски џез-оркестар код *Париза* је остављао слаб утисак на публику која се није „узрујавала", али је била вољна да дуже седи у кафани како би избегла комарце који су их чекали код куће. Популарни извођачи били су „мала Каћа" која је наступала у кафани *Париз*, Бетина Сарајка (*Маргер*), Зора Мостарка (*Балкан*), као и група *Југо-бојс* која је забављала госте Поштанског дома. Средином октобра 1932. у Скопљу је образована Централна управа музиканата Вардарске бановине, чији је председник био Димитрије Несторовић.[43] Велики подстрек за развој музичке уметности било је отварање музичке школе *Мокрањац* у Скопљу септембра 1934, која је имала одсеке за виолину, чело, клавир, соло певање и музичку систематику.[44]

За разлику од музике, држава није била претерано заинтересована за помагање неразвијене ликовне уметности. Почетком 1933. у Скопљу су радили уметнички атељеи Николе Мартиноског, Зоре Поповић и Хајрула Сабрија, док је октобра 1936. у Охриду одржана прва сликарска изложба, коју је приредио млади самоуки сликар Методије Лепавац из Прилепа.[45]

Стање у државним школама

Основно образовање у народним школама је по самој својој дефиницији било законом „остављено близу села и сељака", тј. издржавање просветне инфраструктуре је зависило од свести грађана о значају школе и економских могућности општина из чијих су се буџета издржавале. Све школе у Вардарској бановини покривале су своје расходе махом из школских прireза, иако је у годинама диктатуре примећено да је тамошњи сељак „осећао потребу за писменошћу" те да је био спреман да поднесе одговарајућу материјалну жртву. Непрекидно инсистирање на утиску о томе да је школа припадала ономе ко је гради и издржава, указивало је на смишљену тактику власти да „ситносопственички менталитет" сељака Вардарске бановине усмере ка нечему од ширег друштвеног интереса. Опште место у извештајима школских надзорника био је утисак да је након 6. јануара 1929. финансирање школа постало ефикасније, а могућност малверзација сведена на минимум. Школски надзорници су примећивали да су сељаци Вардарске бановине били веома скромни у својим захтевима због чега су школске зграде често прављене мимо прописаних норми. Нехигијенске зграде као да нису сметале просветарима, а још мање сељаштву.[46]

[43] *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 13; бр. 111, 20. 8. 1933, стр. 3; бр. 473, 19. 5. 1935, стр. 4.

[44] *Вардар*, бр. 567, 25. 8. 1935, стр. 5.

[45] АЈ, 38–10–38, дописник ЦПБ из Скопља, 7. 11. 1936; *Вардар*, бр. 46–47, 5. 1. 1933, стр. 18.

[46] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 97–100.

Школска година	*1918/19.*	*1919/20.*	*1920/21.*	*1921/22.*	*1922/23.*	*1923/24.*	*1924/25.*	*1925/26.*	*1926/27.*	*1927/28.*	*1928/29.*	*1929/30.*	*1930/31.*	*1931/32.*	*1932/33.*	*1933/34.*	*1934/35.*	*1935/36.*	*1936/37.*
Број школа	697	735	773	812	857	1.002	1.012	1.074	1.089	1.109	1.129	1.148	1.156	1.171	1.192	1.215	1.230	1.253	1.260
Број одељења	1.594	1.702	1.815	1.934	2.138	2.258	2.294	2.397	2.512	2.651	2.694	2.804	2.986	3.078	3.176	3.282	3.394	3.475	3.502
Број ђака	2.3275	44.669	53.385	61.812	62.987	70.022	71.522	80.713	90.872	100.546	107.546	114.318	120.284	127.071	130.125	135.812	138.212	141.685	145.784
Број наставника	1.575	1.702	1.834	1.953	2.106	2.228	2.258	2.349	2.454	2.548	2.662	2.785	2.904	3.008	3.041	3.075	3.104	3.154	3.166

Свет. Марковић, Јаков Ивановић, „Школство Јужне Србије од 1912–1937“, *СДОЈС*, стр. 919.

За разлику од осталих крајева земље, стање школских зграда у Вардарској бановини било је испод готово свих прописаних норми, упркос томе што су државни издаци за подизање школских зграда у периоду 1930–1938. били највећи управо на простору Вардарске бановине (26,2%). Са друге стране, када се погледа стање расхода банских самоуправа за народно просвећивање долази се до закључка да је Вардарска бановина водила најмање рачуна о том сегменту (5%).[47] Један од узрока је свакако настојање власти да за што краће време сазида већи број објеката и школом обухвати што већи број деце. Отуда су многе школе отваране у приватним кућама, напуштеним зградама турских великодостојника, црквеним објектима, па и кафанама. Школске зграде на простору Вардарске бановине биле су оронуле, нехигијенске и неосветљене, а у неколико случајева је забележена обустава рада због појаве змија. Ипак, протежирање изградње модерних школских зграда дуж бугарске границе, уз изговор да је на истоку „опаснији непријатељ“, сведочило је о пропагандној функцији просветне политике. Насупрот томе, западни део бановине, познат по печалбарству и одсуствовању већег дела популације, био је потпуно запуштен у том смислу.[48]

У случајевима када држава из неких разлога није могла издвојити средства, наступала је локална самоуправа, а неретко и приватна иницијатива. Потреба за отварањем школе на железничкој станици у Демир-Капији произилазила је из факта да деца тамошњег железничког особља нису имала у близини ниједну школу коју би могла похађати. Плац је уступио општински суд, прикупљено је доста новца за зидање, а помоћ је стигла и од железничке секције

[47] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 130, 133. Вардарска бановина је предњачила и према издвојеним средствима за изградњу школа по становнику (3,4 динара) и квадратном километру (138,3 динара). Државни издаци на простору целе Југославије износили су 1,4 динара по становнику и 79,2 по квадратном километру.

[48] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 100–101; *Вардар*, бр. 138, 4. 11. 1933, стр. 3.

Битољске области.[49] У селу Трпези у гњиланском срезу школу је 1929. подигао жандармеријски наредник Манојло Станишић.[50]

О просветним приликама на југу своје утиске су износиле и војне власти. Према њиховим опсервацијама било је недовољно учитеља и свештеника, док су постојећим просветним кадром доминирали полуписмени егзархисти, непотизам и корупција. „Нашим путем Бугари сигурно не би пошли, већ би довели овде оно што је најбоље. Ми дакле радимо сасвим обратно", приметио је пуковник Драг. Тасић још 1921. године.[51] У крајевима са већинским албанским становништвом било је планирано отварање неколико централних школа са интернатима како би се зауздао национални покрет који се из суседне Албаније преливао на Косово управо посредством албанске школе.[52] Након информације југословенског посланика из Тиране да је Албанија, ради спречавања исељавања косовских Албанаца и стварања кадра интелектуалаца, почела да довлачи децу вићенијих „Косовара" на школовање у Албанију, министар просвете је почетком 1930. имао оригиналан предлог. Наиме, он је био мишљења да би требало забранити слање деце у стране школе, те да би у Шумадији требало оснивати бесплатне интернате за школовање „јужносрбијанске" деце.[53]

Крајем 1930. у Вардарској бановини су радиле 1.153 основне школе са 162.073 ђака, 200 наставника, 83 вероучитеља, 23 „забављача" и 11 учитељица за домаћичке течајеве. Занимљиво је да су само током те године довршене и отворене 43 школе, док је у изградњи било још 24 за које је бановина издвојила око два милиона динара.[54] На подручју скопског школског среза постојало је 25 мушких основних школа од којих је две трећине оскудевало у наставним средствима, становима за наставнике, обавезним санитетским прегледима и школским двориштима.[55] Статистика с краја 1932. показује да је у бановини радило нешто мање основних школа у односу на претходну школску годину (1.121), те да је сходно томе регистрован и пад укупног броја основаца (120.000).[56] Да се радило о драстичним мерама штедње у просвети, приметило је и британско посланство у Београду, регистровавши уштеду у буџету од 24 милиона дина-

[49] АЈ, 74–337–489, л. 55, управник Дворских пољопривредних добара управи Двора, 19. 1. 1929.

[50] *Вардар*, бр. 84, 18. 5. 1933, стр. 2.

[51] АЈ, 66–20–48.

[52] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 101.

[53] АЈ, 66–72–187, Министарство иностраних послова Министарству просвете, 31. 1. 1930. Крајем 1930. постојале су само две редовне основне школе у иностранству за децу југословенских држављана – у Трсту и Цариграду (АЈ, 66–72–195, 10. 12. 1930).

[54] *СЛВБ*, бр. 28, 11. 10. 1930, стр. 6. У местима у којима су укинуте гимназије отворено је 12 грађанских школа у којима је предавало 39 наставника.

[55] АЈ, 66–2726–2337, Збирна статистика државних мушких основних школа у Вардарској бановини за 1929/30. школску годину, 1. 4. 1931.

[56] АЈ, 38–673–852, *Вардар*, 15. 12. 1932. У Вардарској бановини је током школске 1931/32. године подигнуто 40 нових школских зграда, док су у изградњи биле још 63. Иако је бановински буџет за ту школску годину предвиђао 1,5 милиона динара за потребе зидања нових зграда, исплаћена је свега трећина средстава.

ра. Резултат ове рестрикције било је отпуштање и пензионисање 600 учитеља и затварање 23 школе.[57] Током наредне 1932/33. школске године у Вардарској бановини су постојале 1.223 школске зграде од којих је више од 41% било без основних хигијенских услова за рад. Са друге стране, сходно одредбама Закона о школама широм Вардарске бановине су велике земљишне парцеле претварane у школске и огледне вртове. Тиме су саме школе економски ојачале, деморалисани учитељи добили су нов извор прихода, школска популација је на систематски начин стицала пољопривредно образовање, док се сеоско становништво нашло у прилици да усвоји методе рационалније обраде земље.[58]

Краљ Александар у посети скопској школи Цар Душан маја 1933. (АЈ, ОЗФ 37-553)

Зидање репрезентативних школских зграда било је привилегија Скопља, политичког средишта бановине. Почетком 1933. освештана је нова зграда скопске основне школе „Цар Душан", чија је изградња, према речима градоначелника Михајловића, коштала 3,6 милиона динара. Крајем 1935. само у 14 скопских школа било је 5.246 ученика у 110 одељења са 107 наставника.[59] Уочи Другог светског рата у Битољу је радило седам основних школа са 13 „прекобројних"

[57] *Britanci*, II, str. 111.

[58] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 102.

[59] *Вардар*, бр. 54, 2. 2. 1933, стр. 4; 605, 22. 10. 1935, стр. 2. У то доба у Скопљу су радиле основне школе: Ђура Јакшић, Цар Душан, Владимир Карић, Свети Сава, Света Богородица, Вук Караџић, Бранко Радичевић, Јован Скерлић, Доситеј Обрадовић, Мехмед Соколовић, Осман Ђикић, Змај Јован Јовановић, Његош и женска муслиманска школа Краљица Марија.

наставника без одељења.[60] У пасивнијим, географски изолованим местима школе су све мање личиле на просветне институције. Јула 1934. у селу Кременци мориховског среза школска зграда је била на два дана уступљена регрутној комисији која се при уласку запањила: уместо школских клупа на сред учионице су стајала три камена гнезда са ћуркама и појилом, док су се са зида клатиле слике чланова краљевске породице. Ову надреалну сцену употпунио је главни кривац, управник школе Светислав Николић, који је почео да виче на служитеље што су отворили војсци учионицу, али и на председника општине јер је уступио школу регрутној комисији.[61]

Ипак, проблем упражњених одељења и затварања школа због недостатка ђака и учитеља опстао је и током тридесетих година.[62] Само 1932. дефицит учитељског кадра условио је престанак рада 248 одељења. У бановини није било сталног стручног надзора јер су сви школски надзорници неким чудним стицајем околности имали статус вршилаца дужности. Управници школа су били без секретара и осталог административног особља, док су на учитељска места постављани само почетници.[63] У скопском срезу је у школској 1929/30. години шестина ученика отпала због престарелости, сиромаштва, али и због болести или смрти. Највећи број ученика завршио је основну школу добрим успехом, па потом врлодобрим и одличним. Међу ђацима је било 388 Југословена, 411 Албанаца и 603 ученика турске националности, док их је највише потицало из породица земљорадника, трговаца, занатлија, те пољопривредних надничара и наполичара.[64] Почетком 1933. уведени су нови верски прописи за ученике – укинуте су молитве пре и после учења, а уведене нове.[65]

Прве школске године након увођења диктатуре свака четврта школа у Вардарској бановини имала је сопствену књижницу. Пет година касније књижнице је имало 70% основних школа, иако је њихов садржај био проблематичан и оскудан. Надзорници су оптуживали учитеље за нестручан избор књига и недовољно залагање на пропагирању писане речи међу сељаштвом. Према проценама из 1936. у школским књижницама Вардарске бановине било

---

[60] АЈ, 66–21–49, Распоред учитеља-ца народних школа у граду Битољу, 18. 10. 1940. Битољске основне школе биле су Вук Караџић, Доситеј Обрадовић, Змај Јован Јовановић, Јован Бабунски, Милојко Веселиновић, Свети Сава, Свети Ћирило и Методије.

[61] АЈ, 66–21–49, Битољски војни округ команданту Вардарске дивизијске области, 27. 7. 1934. Истога дана Николић је кренуо за Битољ и на железничкој станици расправљао пред граничарима 15. граничне чете: „Ја сам господар ове школе, шта има пуковник да се меша у моју надлежност и гледа моје учионице!“

[62] *СБНС*, 42. ред. саст., 17. 3. 1933, стр. 38. Почетком 1933. јужно од Качаника су регистрована 133 упражњена одељења и 23 школе које нису радиле.

[63] АЈ, 66–21–49, Банска управа министру просвете Драгутину Којићу, 19. 10. 1932.

[64] АЈ, 66–2726–2337, Збирна статистика државних мушких основних школа у Вардарској бановини за 1929/30. школску годину, 1. 4. 1931. Најчешћи узрок боловања ђака били су маларија (32%), болести органа за дисање, кожне болести итд.

[65] *СЛВБ*, бр. 162, 1. 1. 1933, стр. 1.

је око 300.000 књига, од којих је највећи део представљао поклоне разних добротворних друштава и јавних установа.[66]

* * *

Просветни органи Југославије су били често опседнути потребом провлачења антибугарске акције кроз све наставне програме и планове. Светозар Прибићевић је још као министар просвете фебруара 1922. предложио противбугарске мере које су подразумевале потенцирање наставе из групе тзв. националних предмета – српског језика, националне географије и историје: „Инсистирати да се наша школска омладина утврђује у уверењу да ни њихови родитељи, ни њихови преци уопште немају ничега народносног заједничког са формирањем и животом бугарског народа".[67] Софијски лист *Македонија* је децембра 1932. објавио текст „Како васпитавају српски учитељи", инспирисан трагичним догађајем у Кривој Паланци који је настао као последица бесомучног свођења целокупне наставе на српски језик. Учитељи су наводно физички злостављали децу која су слабије говорила српски, па је тако школски надзорник на смрт пребио дванаестогодишњег Мирчу Стевановића, који није правилно одговорио на постављено питање![68] Исте новине су 1933. поново скренуле пажњу јавности како су наставници Вардарске бановине масовно малтретирали ђаке, на шта је реаговало југословенско Министарство просвете износећи податак да је од 2.920 учитеља у последње три године свега њих десет одговарало за „злоупотребу физичке казне", те да су то били углавном нервно оболели наставници.[69] И друге бугарске новине су на ударним странама писале о наводној тортури српских учитеља. Софијска *Зарја* је почетком 1931. донела чланак о трагедији која је задесила породицу бившег кумановског чиновника Стевана Јосифова, чијег је дванаестогодишњег сина Јосифа на смрт пребио учитељ кумановске основне школе.[70]

У антибугарске мере свакако је спадао и редовни надзор школа у „критичним" крајевима. Средином децембра 1933. школски надзорник је обавио ванредни преглед школа у Бујановцу, Владичином Хану, Предејану и Грделици и установио да тамо није био наглашен јасан и правилан говор, већ „сиротно" читање због кога су деца након четвртог разреда нерадо узимала књигу у руке. Граматика се учила посебно, без практичних примера и вежбања. Земљописну

---

[66] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, 103.

[67] АЈ, 66–20–48.

[68] АЈ, 66–21–50, пов. бр. 56, 20. 1. 1933. На питање надзорника „Чиме се путује од Паланке до Куманова?" несрећни дечак је одговорио „С кола", па је претучен и већ после два дана умро!

[69] АЈ, 66–21–50, начелник просветног одељења Вард. бановине Министарству просвете, 4. 2. 1933

[70] АЈ, 38–418–569, *Заръя*, София, 9. 2. 1931. Наиме, након што је окружни просветни инспектор из Скопља посетио школу и закључио како мали Јосиф не зна српски језик, учитељ се разбеснео. Чим је инспектор напустио школу, учитељ је дохватио дечака за уши ударајући му главу о зид све док се овај није онесвестио. Општински лекар је констатовао потрес мозга, а дечак је после четири дана преминуо. Његов отац се са остатком породице преселио у Софију.

наставу карактерисали су пуки вербализам и недостатак оријентације, док за наставу историје надзорник тврди: „Мој није циљ да научи повест, него да се васпитно делује на младеж, да ју одушеви за племенити рад великих људи и да буди љубав према краљу и отаџбини и према свим оним установама које су извојеване јунаштвом и радом наших дедова". Рачунска настава била је сувопарна и механичка, при чему су надзорници посебно инсистирали на таблици множења. За познавање природе надзорник је стекао посебне утиске: „деца причају о топломеру, а нису га видела, о лисици, а нису видели ни лисице ни њене слике. Знаду нешто о родама, а ништа о змијама и жабама..." У настави цртања биле су забрањене цртанке са тачкицама по којима су деца вукла линије спајајући их од тачке до тачке. Ручни рад је био потпуно запостављен, наводно због недостатка материјала, док је у настави певања владао прави хаос пошто многа деца нису знала ни државну химну. Гимнастика је била организована само тамо где је већ било соколских чета.[71]

Сузбијање „бугараштва" је систематски и темељно спровођено још после балканских ратова. Од априла 1922. инспекторат Министарства просвете је захтевао од Одељења за основну наставу да се сви часописи и листови који из Бугарске стижу у школе Јужне Србије претходно проследе Министарству просвете како би се спречило растурање пропагандне штампе. Јула 1929. један словеначки учитељ је из Бугарске пренео књиге међу којима је две трећине било са антијугословенским садржајем. Комисија Министарства просвете је пописала све књиге, али је државни тужилац Суда за заштиту државе одустао од кривичног гоњења. Јуна 1934. командант Треће армијске области је сопственим очима видео у струшкој основној школи два бугарска уџбеника.[72] Из начелства царевоселског среза су стизали извештаји да је уништено 15 бугарских уџбеника старијег издања који су пронађени код мештана, а који су по свој прилици заостали од времена бугарске окупације (историја, земљопис, турско-бугарска читанка и др.). И просветно одељење Вардарске бановине је средином децембра 1930. у босиљградском срезу запленило бугарске књиге у којима је Краљевић Марко величан као Бугарин, те је донета одлука да се у критичним срезовима разделе књиге о здрављу и оне са „патриотским садржајем" (часопис *Здравље*, књиге *Краљевић Марко* 1–2, *Први и други устанак*, *Косово* и сл.).[73] Управа двора је 1. марта 1932, на предлог краљице Марије, проследила бановинским властима списак школа по којима је требало дистрибуирати књиге. Ова пракса се одржала и у наредним годинама, па се тако у пролеће 1938. управник охридске читаонице хвалио како је захваљујући дарежљивости Двора и приспелим књигама успео да отвори и дечју књижницу.[74] Из дворске управе су наставили да опскрбљују охридску читаоницу пригодним књижицама (*Његово ве-*

[71] АЈ, 66–21–50.

[72] АЈ, 66–20–47, документ из маја 1930.

[73] АЈ, 66–79–220, Просветно одељење Вардарске бановине Министарству просвете, 13. 12. 1930; начелник царевоселског среза Просветном одељењу ВБ, 14. 6. 1931; пов. бр. 84, 14. 7. 1931.

[74] АЈ, 74–337–489, л. 138, 194.

личанство Краљ Петар II, *Песме домовини*, *Карађорђе*, *Хајдук Вељко*, *Вујица Вулићевић*).[75] Новембра 1940. просветном одељењу Вардарске бановине је послато 16 наслова које је требало дистрибуирати „по сопственом нахођењу" широм бановине.[76]

Поменуте мере нису дале очекиване резултате, чак би се рекло да су пре изазвале контраефекат. Уочи Другог светског рата у готово свим основним школама источно од Вардара настава је извођена на „бугарском дијалекту", мада је примећено да су пробугарски настројени родитељи нерадо слали своју децу у државне школе. Тако је у царевоселском срезу свега 45% деце похађало школу а просветне власти су биле немоћне да утичу на локално становништво.[77]

* * *

Идеологију интегралног југословенства било је најефикасније пласирати кроз школски систем, па је просветни програм који је поднет Министарском савету марта 1929. посебно идеологизовао средњу школу.[78] Крајем лета 1929. донет је Закон о средњим школама и њиме је извршено формално изједначавање школства на простору читаве југословенске краљевине. Поред прокламованих принципа верске трпељивости, народног и државног јединства, законодавац је од средње школе, поред „општег и националног образовања", очекивао хармонично развијање способности ђака и њихову свестрану припрему за будуће позиве и даље усавршавање и образовање.[79]

Гимназија је, уз соколску организацију и војску, означена као носећа институција предвиђених државних промена. Сходно тадашњем уверењу да је школа „одлична установа за национално васпитање омладине", било је за очекивати бескомпромисну акцију југословенских власти на успостављању и одржавању јаке мреже средњошколских установа на југу. Међутим, некадашње пуне гимназије у Куманову, Штипу, Велесу, Прилепу и Охриду напрасно су претворене у ниже школе, док су евентуално похађање виших разреда финансирали сами ђаци, тј. њихови родитељи. У питању је била директна последица примене Закона о средњим школама који је прокламовао тежњу за рационализацијом школске мреже ради спречавања даљег „фабриковања интелектуалног пролетаријата". Током школске 1932/33. године уследио је нови талас затварања учитељских и средњих школа и претварања виших гимназија

---

[75] AJ, 74–415–613, л. 281.

[76] AJ, 74–337–489, l. 205, 18. 11. 1940. Међу одабраним насловима су биле књиге *Стари Београђанин* (К. Христић), *Целокупна дјела* (Краљ Никола I), *Шумадија* (Ђорђевић), *За отаџбину* (Б. Милосављевић), дела Љубе Ненадовића и др.

[77] „Predstavka Ministarstva vojske i mornarice od 28. oktobra 1940. ministru prosvete o lošoj prosvetnoj politici u Makedoniji", dok. 288, *Aprilski rat*, str. 865.

[78] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, 154. У тексту просветног програма је стајало да задатак средње школе није требало да буде стварање свестрано образованих људи, већ „национално однегованих младића" који ће се доцније лакше интегрисати у послове државног живота.

[79] *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 217, 17. 9. 1929.

у ниже. Одмах по ступању на снагу овог закона затворене су 34 гимназије у читавој земљи. Драстичном редукцијом гимназија држава се, између осталог, ослобађала неквалификованих наставника. Поред тога, Закон је предвиђао полагање пријемних испита, чиме је ван средње школе остало још око 20% потенцијалних ђака.[80]

Просветне власти су такву одлуку правдале економским разлозима, за шта су имале додатан „алиби" у светској економској кризи која је увелико захватила Југославију. Другим речима, рационализација у државној управи довела је до смањења целокупне администрације, која је тиме била спречена да прихвати „сувишак интелигенције" коју је давала средња школа. Овај раскорак између прокламованих циљева шестојануарске просветне политике и суфицит школованих људи (тј. незапослених), као њена прва директна последица, створили су конфликтну ситуацију на самом почетку. Стога је власт приступила укидању и деградирању појединих гимназија, не водећи пуно рачуна о специфичностима неких крајева и њиховим реалним потребама.[81]

Критичари овакве школске политике непрекидно су се позивали на „успешну асимилацију" коју је спровела грчка влада подижући забавишта и школе у свим забаченим местима. Поред тога, Грчка је у Егејској Македонији издржавала 20 пуних и 29 нижих гимназија, као и пет учитељских школа, док је у југословенском делу Македоније било пет потпуних и шест нижих гимназија, те једна учитељска школа. Просветним властима је такође указивано на значај интернатског смештаја за правилан национални одгој, те су учестале молбе за обнову потпуних државних гимназија.[82] Иначе, током 1930. у Вардарској бановини је било осам пуних и седам непотпуних гимназија, у којима је предавало 397 наставника, а за њихово функционисање је бановинска власт издвојила око пола милиона динара.[83] Крајем 1932. у бановини је и даље радило укупно 15 гимназија, док су ђачки интернати за децу сиромашнијег социјалног стања постојали у Скопљу, Штипу, Велесу, Прилепу и Охриду.[84] Скопски средњошколци су одлуком месног огранка Црвеног крста летовали у Оребићу на Јадранском мору, док је девојчицама следовало летовање у Владичином Хану.[85]

Државна мушка реална гимназија у Скопљу је имала 26 одељења и око хиљаду ученика, од којих је 97% потицало из Вардарске бановине а остатак су чинили ђаци рођени на територијама Моравске и Зетске бановине. Свега 64% наставника ове „елитне" гимназије имало је факултетско образовање, а међу

[80] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 156, 312–313.

[81] С. Бабовић–Распоповић, *н. д.*, стр. 265–266.

[82] АЈ, 66–248–483, документ од 12. 6. 1937.

[83] *СЛВБ*, бр. 28, 11. 10. 1930, стр. 6. За издржавање гимназија Вардарска бановина је 1930. издвојила 403.350 динара, док је за стипендије потрошено 94.100 динара. Око 90% стипендиста било је рођено на територији Вардарске бановине.

[84] АЈ, 38–673–852, *Вардар*, 15. 12. 1932.

[85] *Вардар*, бр. 520, 5. 7. 1935, стр. 2.

њима је поред Југословена било и Руса, Чеха, Француза и др. Крајем тридесетих година ова школа је носила назив Државна потпуна прва мушка реална гимназија у Скопљу и имала је 24 одељења са хиљаду ученика, те 28 наставника од којих је 75% било у звању професора.[86]

Током 1933. дошло је до озбиљне редукције у финансијама Просветног одељења Вардарске бановине и то у тренутку када је више од стотину одељења било без наставника. Истина, у току су били радови на зидању и адаптацији 72 школске зграде. У читавој бановини је радило тринаест државних реалних гимназија (160 одељења, 310 наставника и 6.089 ученика), да би се тај број 1934. попео на петнаест државних гимназија са 175 одељења, 381 наставником и 6.546 ђака.[87] Крајем школске 1931/32. године у Скопљу је радила и Државна реална женска гимназија Краљице Марије са двадесет одељења и 688 ученица, од којих је само 349 завршило разред (50,7%). Деценију касније ова школа је имала 22 одељења, 974 ученице и 38 наставника, а међу гимназијалкама је поред Југословенки било доста Јеврејки и Рускиња. Уочи Другог светског рата у Скопљу је постојала и Државна непотпуна женска реална гимназија са четири разреда, девет одељења, 440 ученица и 15 наставника.[88]

Средином тридесетих година из Министарства просвете су стизале препоруке да се захтеви за отварањем гимназија прослеђују само уколико су засновани на реалним потребама. У Одељењу за средњу наставу су били свесни тога да је распоред гимназија у држави био прилично несразмеран: упадљиво већи број средњих школа постојао је у Дравској, Савској и Зетској бановини. Вардарска бановина је те године према броју ученика у средњим школама била на петом месту у земљи, са двоструко мање гимназијалаца од поменутих бановина (4.200). Стога је Министарство просвете поручивало да је у интересу развоја средњошколског система „да се гимназије отварају у културним центрима, у којима има услова за живот и за наставнике и за ученике".[89]

За школску 1936/37. годину предложени расходи гимназија у Вардарској бановини износили су око осам милиона динара, од чега је 65% ишло на плате, разне додатке, награде и дневнице запослених.[90] У гимназијама Вардарске бановине било је ангажовано између 52 и 84 хонорарна наставника за које је ме-

---

[86] АЈ, 66–2591–2332, Статистика средњих и стручних школа на дан 15. маја 1932; Статистика средњих и стручних школа на крају школске 1939/40. год. Током 1939. у Скопљу је радила и Државна потпуна друга мушка реална гимназија са 22 одељења, 35 наставника и 954 ученика међу којима је било нешто јеврејске и руске деце.

[87] *Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 5; бр. 71, 2. 4. 1933, стр. 7. У Призрену је почетком 1933. подигнута нова зграда гимназије вредна 2,2 милиона динара.

[88] АЈ, 66–2591–2332, Статистика средњих и стручних школа свршетком школског рада 1931/32. године; Статистика средњих и стручних школа у почетку школске 1940/41. године.

[89] АЈ, 66–17, Подаци о молбама за отварање нових гимназија и учитељских школа средином 1934/35; С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 270–271.

[90] АЈ, 66–248–483, Средња настава – гимназије на територији Вардарске бановине, предлог буџета за 1936/37. Те године је у гимназијама Вардарске бановине било упослено 15 директора, 156 професора, 17 учитеља вештина, три предметна учитеља, 82 суплента итд.

сечно издвајана скоро трећина милиона динара.[91] Наредних година расходи гимназија у Вардарској бановини су постепено расли, па су тако 1940/41. износили 11,1 милион динара (скоро милион динара више него претходне године), док је највећи део суме и даље ишао на плате и био у сталном порасту (74%).[92] Ако је судити по званичним подацима Министарства просвете, проценат неквалификованих наставника средњих школа се непрекидно смањивао: највише их је било школске 1923/24. године (48%), да би 1936/37. износио 14%.[93]

Развој специфичних привредних грана и реалне потребе подручја за квалификованом радном снагом наметнули су просветним властима идеју о успостављању грађанских школа. Како овај тип школе није био плод просветне традиције Србије, већ централноевропског искуства, било је за очекивати да ће у бившим турским областима бити великих проблема. Није ни чудо што до 1926. на истоку земље није било оваквих школа и што су 1937/38. према покривености простора грађанским школама на зачељу биле управо Вардарска и Моравска бановина. Тежња за „сужавањем" путева ка вишем образовању водила је власти у неизвесну авантуру претварања гимназија у грађанске школе, а крајем 1931. донет је Закон о грађанским школама који је пропагирао „јаче опште образовање, темељније стручно".[94] Неадекватан третман грађанских школа утицао је на све чешће приговоре да оне у стварности нису спремале ученике „за практичан живот". Према мишљењу Грге Бригљевића, грађанска школа је била нужна као „одлив из гимназија", али и као установа која ће, спремајући широки грађански сталеж, будити код деце љубав према грађанским и радничким занимањима. Међутим, да би она ту своју функцију остварила било је неопходно њено праведно и стручно кадровско утемељење, што постојећи закон није узео у обзир.[95]

Крајем 1932. у Вардарској бановини је радило 14 грађанских школа са око хиљаду ученика, чији се број непрекидно смањивао јер су родитељи нерадо давали своју децу у ове школе. Све грађанске школе на простору бановине биле су на буџетима својих општина, а у случајевима пасивних и сиромашних локалних самоуправа бригу је преузимала банска управа (нпр. Босиљград и Берово). Грађанске школе у Струмици, Урошевцу, Кратову и Берову су имале сопствене интернате.[96] У извесним случајевима грађанске школе су помагали локални привредници, па је тако кочански посластичар Ђорђе Митевић „Џимитатка" завештао своје имање вредно четврт милиона динара грађанској школи у

[91] АЈ, 66–248–483, Гимназије – хонорарни наставници.

[92] АЈ, 66–248–483, Вардарска банска управа – гимназије, буџет за 1940/41. годину.

[93] С. Марковић, Ј. Ивановић, *н. д.*, стр. 938.

[94] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 162–168.

[95] Грга Бригљевић, „Положај грађанске школе и њених наставника", *Јавност*, бр. 20, 1. 6. 1935, стр. 466–468. „И тако чекају толики наставници грађанских школа да се и њима неко смилује и погледа на очиту неправду у којој се налазе, јер су сад опет иза учитеља основне школе".

[96] АЈ, 38–673–852, *Вардар*, 15. 12. 1932.

Кочану.[97] Расходи грађанских школа у Вардарској бановини за 1935/36. годину износили су милион и по динара, од чега је највећи део трошен на плате и положајни додатак чиновника (73%).[98] У извештају из октобра 1940. је наглашено да у овим школама није било ђака јеврејске вероисповести, те да је укупан број ученика грађанских школа у Берову био 39, Власотинцу 47, Дебру 40, Радовишту 21 и Струги 43.[99]

Некадашње занатско-трговачке школе су током тридесетих година прерасле у тзв. стручне продужне школе и њих је на простору Вардарске бановине било тридесетак са око двеста наставника и нешто мање од пет хиљада ђака.[100] Након година економске кризе број ђака у овим школама расте, али не и средства која је бановинска власт улагала у њих. Пољопривредне школе су такође припадале тој групи установа и у Вардарској бановини су радиле четири такве школе.[101] Августа 1936. свим стручним продужним школама у Вардарској бановини је прослеђен списак образаца које је требало обезбедити приликом преласка ученика из једне у другу школу, пошто је примећено да школске управе издају уверења на погрешним формуларима.[102] Средином 1937. у Вардарској бановини је осам хиљада ученика похађало 75 разних стручних школа (34 женске занатске, 30 стручних продужних, пет приватних трговачких школа, две државне трговачке академије, три мушке занатске и једну средњу текстилну).[103]

Настава у домаћичким школама је имала за циљ да се избори са укорењеним обичајима и лошим навикама код девојака. Јануара 1936. на домаћичком течају у Демир-Капији полазнице курса су оспособљене да припремају главна јела, месо и зимницу, а прошле су и кроз практичну наставу одржавања врта, млекарника, живинарника и штале. Неписмене девојке су училе да пишу и вежбају „књижевни језик" помоћу пригодних прича (*Жена и сито*, *Свети Сава и ткаља*, *Шљиве за ђубре*, *Непажљива девојка* и сл.), а да би се „пробудио национални интерес" и вежбала дикција училе су народне и „уметничке патриотске песме". Настава историје обухватала је лекције о држави и њеној политичкој подели, Немањи, Светом Сави, цару Душану, Марку Краљевићу, кнезу Лазару, Карађорђу итд. Лекар је држао предавања из хигијене, о анатомији људског тела и инфективним болестима, додуше, без неопходног кино-пројектора који је

[97] *Вардар*, бр. 55, 5. 2. 1933, стр. 3.

[98] АЈ, 66–248–483, Извештај начелника Просветног одељења Вардарске бановине од 19. 8. 1935. У грађанским школама Вардарске бановине радило је 13 хонорарних наставника гимнастике, музике, српског језика (АЈ, 66–248–483, Списак хонорарних наставника-ца при државним грађанским школама на територији Вардарске бановине).

[99] АЈ, 66–109–350, Просветно одељење Вардарске бановине Министарству просвете, 10. 10. 1940.

[100] *Вардар*, бр. 275, 22. 9. 1934, стр. 3.

[101] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 177.

[102] ДАРМ, 119–17–32, л. 66, 67. Образац „преводница" је служио као извештај о превођењу ђака из једне у другу школу и био је дефицитаран на простору целе Вардарске бановине (ДАРМ, 119–17–29, л. 363).

[103] М. Чемерикић, *н. д.*, стр. 709.

затражен од финансијера овог течаја (општине и Управе Краљевог фонда).[104] У Вардарској бановини је током прве половине тридесетих година било нешто мање од четрдесет женских занатских школа, док је за све стручне школе издвајана сума од четири милиона динара из бановинског буџета.[105] Управе женских школа су се за помоћ обично обраћале краљици Марији, као у случају дебарске Женске радничке школе која је тражила и добила нову *сингер* шиваћу машину и неколико метара платна за рад.[106] На простору Вардарске бановине радиле су и три ниже пољопривредне школе у Битољу, Тетову и Лесковцу, док је у Прешеву отворена пољопривредно-домаћичка школа.[107]

Неравномерност у просветној политици огледала се и у распореду учитељских школа и разнородности наставних програма који су спровођени у њима. Њихова унификација је извршена 1929. када је и број учитељских школа драстично смањен, те је по укидању прилепске школе Вардарска бановина остала само на оној у Скопљу. Упркос томе, средином тридесетих година је била евидентна хиперпродукција кадрова државних учитељских школа. Пошто је 1934. произведен превелики број апсолвената, од наредне године се кренуло са још рестриктивнијом политиком, те су у учитељске школе примани само ђаци државних гимназија.[108] Према подацима из 1937/38. једна учитељска школа долазила је у Вардарској бановини на скоро 1,6 милиона становника, док је у Дравској бановини на сваких 286.000 становника постојала једна учитељска школа. Сходно томе скопска учитељска школа је, као једина у бановини, имала у просеку највећи број ђака по одељењу и ученика у односу на број професора.[109] Буџетом за ту школску годину скопској учитељској школи је следовало пола милиона динара за личне принадлежности и још четврт милиона за материјалне трошкове.[110]

Оно што је нарочито скретало пажњу власти на учитељске школе била је жива комунистичка идеја која се најлакше ширила међу њиховим питомцима. У скопској учитељској школи је још почетком двадесетих година организовано неколико штрајкова, што је, имајући у виду оновремене политичке околности, био куриозитет своје врсте. Како је величање „напредних идеја“ и одбијање верских обреда ухватило корена претећи да угрози сам наставни процес, Министарство просвете је јануара 1937. наредило да се при свим учитељским и средњим школама оснује одбор за сузбијање комунистичке и друге разорне

[104] АЈ, 74–415–613, л. 303, 304, Домаћички течај у Демир Капији Управи Краљевог фонда, 31. 1. 1936.

[105] *СЛВБ*, бр. 39–42, 3. 1. 1931, стр. 15; *Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 6.

[106] АЈ, 74–337–489, л. 66, 67, писма од 23. 12. 1929. и одговор Двора од 27. 2. 1930.

107Душан С. Росић, „Пољопривредне школе“, *СДОЈС*, стр. 640–642.

[108] Г. Бригљевић, „Имамо ли сувише учитељских школа?“, *Јавност*, бр. 13, 13. 4. 1935, стр. 301.

[109] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 149–150. У Југославији су током тридесетих година радиле 32 учитељске школе. Учитељска школа у Скопљу је 1933. имала десет одељења, 22 наставника и 369 ученика (*Вардар*, бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 5).

[110] АЈ, 66–248–483, Предлог буџета за 1937/38, 8. 7. 1936.

пропаганде који би чинили директор и два наставника.[111] Ученици скопске учитељске школе били су под нарочитом присмотром будући да је међу њима, поред комуниста, било и активних „бугараша". Средином 1938. начелник Министарства војске и морнарице је обавестио министра просвете да је скопски комуниста и питомац учитељске школе Василије Сеизовић емигрирао у Бугарску и под новим именом (Васиљ Наумов) почео да објављује антијугословенске текстове у софијском листу *Македонија*.[112]

* * *

Велика медреса Краља Александра у Скопљу је од свог оснивања (1924) имала карактер средње стручне верске школе (богословије) тако да је све до 1936. припремала кандидате за муслиманска свештеничка звања. Међутим, доношењем устава Исламске верске заједнице (1936) Велика медреса је претворена у гимназију оријентално-класичног типа па је било неопходно доношење уредбе којом би се регулисали односи ове школе према црквеним властима и држави.[113] Нова уредба о Великој медреси донета је тек 1940. и њоме је она промовисана у државну пуну средњу школу у којој су се, поред гимназијских предмета, у већој мери учили исламска веронаука, арапски и турски језик. Циљ медресе био је да оспособи ученике за вршење исламске верске службе и за даље школовање на универзитетима, првенствено исламском теолошком факултету, Вишој исламској шеријатско-теолошкој школи у Сарајеву и сл.[114]

Отварањем ове гимназије, по угледу на сарајевску, требало је између осталог створити световну и верску муслиманску интелигенцију. И поред тога, локални муслимански политичари и верски функционери су водили „неповољну агитацију" отворено бојкотујући медресу. Неповерење према овој установи можда најбоље илуструје структура питомаца Велике медресе: највећи део чинила су муслиманска деца из Санџака, Црне Горе и БиХ, док их је најмање потицало са простора Македоније и Косова. У периоду 1925–1940. из Велике медресе је изашло осам генерација, из којих су скоро сви наставили школовање. У почетку се највише ишло на правне науке, а доцније и на друге факултете пошто је скопски вакуф додељивао стипендије (школске 1937/38. додељено је 136 стипендија). Септембра 1940. већ је међу апсолвентима медресе било доста средњошколских наставника, судских приправника и вероучитеља, пошто је те године вакуфска дирекција делила стипендије искључиво за апсолвенте који би отишли на завршни разред учитељске школе. Овај гест је био разумљив, пошто је на скоро милион муслимана Скопског улема-мецлиса било једва десетак учитеља исламске вероисповести. Половина апсолвената Велике медресе потицала је из Санџака и БиХ, знатан део из Црне Горе, док је број муслимана

[111] AJ, 66–99–286, стр. пов. бр. 44, 21. 1. 1937.

[112] AJ, 66–20–47.

[113] AJ, 66–1102–1429, Реферат о Великој медреси, 9. 11. 1938.

[114] *Уредба са законском снагом о Великој медреси Краља Александра I у Скопљу*, Београд, 1940.

из Вардарске бановине био занемарљив. Захваљујући томе, готово да није било среза у Санџаку без 5–20 муслиманских студената, па је позивање „јужних муслимана" да се угледају на Санџаклије имало у основи ту чињеницу.[115]

Према наставном плану у медреси је изучавано 28 предмета, од којих је девет било везано за изучавање ислама (основи историје, шеријатско право, догма и традиција). У медреси је изучавано неколико језика (арапски, турски, српскохрватски, француски, немачки и латински), док је остатак наставног програма одговарао државним средњим школама (историја, земљопис, природопис, физика, хемија, математика, хигијена, филозофија, цртање, певање и гимнастика).[116] Директор Велике медресе од оснивања је био Ахмед Мехмедбашић, кога је начелник одељења за средњу наставу предлагао за орден Светог Саве 3. степена, иако је већ био претходно одликован истим орденом 4. реда.[117] Мехмедбашић је током 1933/34. био директор, професор арапског језика и књижевности и шеријатског права, као и библиотекар професорске библиотеке. Фуад Слипичевић је предавао историју и географију, Милош Ракић општу историју и латински језик, Алекандар Залијев музику, док је Аница Ребац предавала неколико страних језика (грчки, латински, немачки и француски).[118] Медреса је радила у изнајмљеним зградама па је Министарство просвете и крајем 1935. продужило годишњи закуп једне од њих, који је износио око пола милиона динара.[119]

Почетком тридесетих година Велика медреса је примала 25 питомаца о државном трошку и још толико самофинансирајућих ђака. Месечна кирија у интернату се кретала од 300 до 500 динара, зависно од имовинског стања родитеља и плаћала се три месеца унапред. Ученици виших разреда који су се истицали одличним успехом или им је школски лекар препоручио морску климу могли су да рачунају на једномесечно летовање у Сутомору о трошку Министарства просвете.[120] Ученици сарајевске и скопске државне медресе били

---

[115] AJ, 38–706–885, *Narodna pravda*, Sarajevo, 27. 9. 1940. Сарајевска штампа се поводом 15-годишњице оснивања скопске медресе осврнула на историјат и значај те установе који је имала за „културно-просветно буђење" санџачких и црногорских муслимана, који су чинили највећи део питомаца ове школе. Наиме, некадашње медресе, које су тек 1927. реформисане, биле су анахроне установе у којима су ђаци учили и по више од десет година без икаквог резултата („често су отац и син учили заједно"). Отуда је долазио и анимозитет према државним школама на које се гледало „пријеким оком", као на нешто туђе што не може донети ништа добро. Зато је било тешко покренути тај свет и натерати га да своју децу шаље у државне школе.

[116] AJ, 66–1102–1429, *Наставни план Велике медресе Краља Александра I у Скопљу*, 15. 7. 1936.

[117] AJ, 66–1102–1429, с. н. бр. 25642, 6. 7. 1935.

[118] *Државна Велика медреса Краља Александра I у Скопљу: извештај за школску 1934–35. год.*, Скопље, 1935. Оријенталистику и ужестручне предмете држали су Хамид Хаџибегић, Абдулах Махмутагић, Тајиб Окић и директор Мехмедбашић. Наставни кадар Медресе изгледао је знатно другачије пет година касније, када су се у наставни процес укључили Нијаз Ресуловић, Сима Чемерикић, Михајло Олењин, Бајрам Ферид. Предавања су држана у време верских и државних празника (*Државна Велика медреса Краља Александра I у Скопљу: извештај за школску 1939–40. год*, Скопље 1940, стр. 8–11).

[119] AJ, 66–1102–1429, с. н. бр. 48599, децембар 1935.

[120] AJ, 66–1102–1429, с. н. бр. 16728, 4. 5. 1937; *СЛВБ*, бр. 17, 26. 7. 1930, стр. 4–5.

су ослобођени служења војног рока, сходно наредби војног министра из 1924. При скопској медреси је деловало културно друштво *Јужна вила* у коме су стасавали млади муслимански књижевници.[121] Занимљиво је да је мало ученика завршавало медресу са одличним успехом (7%), док је 70% питомаца уредно завршавало разред, при чему је највише било оних са врлодобрим (32%) и добрим успехом (30%). Око 27% ученика је ишло на поправне испите, док је проценат оних који су понављали разред био занемарљив (2%).[122]

Иако је Велика медреса била државна школа са „опрезном" пријемном политиком и лојалним наставним кадром, она није успела остати имуна на актуелна политичка дешавања. Када је лета 1931. албански конзулат у Скопљу почео да растура књиге из Тиране Велика медреса је била у центру пажње органа безбедности.[123] Марта 1936. питомац медресе Фетах Јашаревић је удаљен из школе на годину дана без права полагања испита јер је често одлазио у кућне посете секретару албанског конзулата у Скопљу.[124] Септембра 1939. ученици Велике медресе су се побунили против професорке Анице Ребац и започели бојкот њених часова. Тврдили су да је супруга Хасана Репца лоше предавала француски и латински језик и поврх свега их вређала, непрекидно их терајући да признају како су „глупи", „идиоти" и „духовни богаљи". Епилог овог инцидента довео је до штрајка у гимназији, пошто су сви ученици кажњени недовољном оценом и приморани да сами плаћају интернат.[125]

* * *

Оснивање Филозофског факултета у Скопљу (1920) имало је у практичном смислу циљ да растерети београдски Филозофски факултет, али је као примарни задатак прокламовано „свестрано испитивање Јужне Србије", чиме је овој установи запао „најтежи и најлепши део културно-просветне мисије на Југу".[126] Тек су законом из 1930. године универзитети постали „највише аутономне просветне установе за стручну спрему, обрађивање наука и изграђивање југословенске националне културе": том приликом Уредба о Филозофском факултету у Скопљу је потврђена, чиме је он остао огранак Београдског универзитета.[127] Факултет је имао самосталну администрацију, али се управљао по законима и уредбама Београдског универзитета. Први наставници изабрани су у марту и априлу 1920. а рад је почео половином децембра

[121] R. Škrijelj, *n. d.*, str. 215–216.

[122] *Државна Велика медреса Краља Александра I у Скопљу (1934–35)*, стр. 44–45.

[123] AJ, 66–72–187, 6. 8. 1931.

[124] AJ, 66–1102–1429, решење од 28. 3. 1936.

[125] AJ, 66–105–314, документ из септембра 1939.

[126] Milica Damjanović, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta*, knj. 1, Beograd, 1966, str. 63.

[127] Vladeta M. Tešić, „Razvoj Beogradskog univerziteta 1905–1985", *Beogradski univerzitet u predratnom periodu, NOR i revoluciji. Saopštenja i prilozi*, knj. 1, Beograd, 1986, str. 34.

са десет наставника и 33 студента.[128] Време у коме је Факултет настао било је оптерећено општим хаосом у администрацији, па је тако једва пронађена и зграда у коју би факултет могао да се смести. Проблем је решен захваљујући ентузијазму осморице професора, на челу са Тихомиром Остојићем и Радославом Грујићем, па су прва предавања у тзв. Идадији одржана 21. децембра 1920. пред шездесетак студената, да би наредне године Факултет био премештен у сопствену зграду.[129]

Факултет је у почетку имао једанаест научних група, а 1930. биле су оформљене још две групе за које је владало променљиво расположење и интересовање студената.[130] На Факултету су држана предавања из класичне филологије, југословенске књижевности, историје Срба, Хрвата и Словенаца, византологије, српског језика и словенске филологије, немачког и француског језика и књижевности, географије и антропогеографије, опште историје, етнологије са етнографијом, а организовани су и практични курсеви из француског језика. Највећи интерес скопских студената владао је за српскохрватски језик и југословенску књижевност, док се посебно атрактивном показала група за педагогију. Број студената педагогије нагло се увећао 1930. године, када је новим законом било дозвољено свршеним ученицима учитељских школа да студирају педагошке науке.[131]

Држава је улагала у Факултет периодично и несистематски. За буџетску 1932/33. годину Филозофском факултету је било намењено 100.000 динара: 90.000 за снабдевање књижнице, семинара, института и за повез књига, а 10.000 за Педагошки институт. У односу на остале високе школе у земљи у периоду 1929–33. Филозофски факултет је добијао скромна финансијска средства: 1929/30. добио је 0,6% укупних средстава намењених за снабдевање књижница, института и семинара, школске 1931/32. добио је 0,9%, да би 1933/34. године тај проценат порастао на 1,2%.[132] Студенти су на располагању имали централну факултетску библиотеку која је 1925. године поседовала 12.000 дела у преко 35.000 свезака, набављених помоћу буџетских средстава и посредством дарежљивих институција (Матице српске, Српске краљевске академије и Српског семинара БУ). Почетком тридесетихих година библиотека је располагала са око 60.000 књига и више приручних и стручних семинарских библиотека.[133] После де-

[128] Драгомир С. Обрадовић, „Просветне прилике у Јужној Србији", *Наша земља: Скопље и Јужна Србија*, Београд, 1925.

[129] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 334.

[130] Rudolf Treu, „Skopski Filosofski Fakultet i njegovi studenti", *Smena. Glasnik jugoslovenskih studenata*, br. 1, decembar 1930, str. 7–8.

[131] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 334.

[132] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 123; *Извештај Финансијског одбора Народне скупштине о предлогу буџета за 1932/33. годину*, Београд, 1932, стр. 33.

[133] R. Treu, *n. d.*, str. 8–9.

цембарских поплава 1935. око 70.000 књига факултетске библиотеке било је угрожено.[134]

Слаба материјална база из које је потицао највећи део скопских студената отворила је питање државних субвенција путем стипендија. „Благодејање" и помоћ за стан добијали су искључиво редовни студенти чији родитељи нису плаћали више од 30 динара непосредног пореза, док су на помоћ за стан и храну (без благодејања) могли рачунати они студенти чији су родитељи плаћали највише 60 динара пореза „а имају више од троје незбринуте деце, или двоје деце на школовању ван места свога становања". Износ благодејања био је исти за све универзитете мада је величина помоћи одређивана „према општим приликама и државној потреби" (почетком двадесетих година студенти филозофских факултета у Београду и Скопљу добијали су већу помоћ од осталих). Скопски студенти су могли „с обзиром на специјалне прилике" добијати од Министарства просвете и нарочиту семестралну помоћ.[135] Ипак, из године у годину број и износ стипендија се смањивао, исплате су биле нередовне, што је бринуло декана: „Да ти од нас напуштени студенти не буду приморани, због своје сиротиње, да се обрате за помоћ и преко границе, где се она врло даје?"[136] Јануара 1929. износ стипендије је опет пао на 500 динара и од тада се све чешће говорило о могућем укидању факултета. Занимљиво је да су студенти рођени у Јужној Србији могли тек од 1937. године добијати стипендије из фонда добротвора Јосифа Арија.[137]

Нерешено питање студентског дома свакако је било један од узрока малог броја студената у Скопљу. Иако је пројекат нове зграде направљен још 1923. одлука Министарства просвете о изградњи студентског дома пала је пет година касније. У финансирање су се укључили патријарх Варнава, бан Лазић, а прилог су дали и краљ Александар, те министарства здравља, просвете и унутрашњих дела. Камен темељац је положен тек 1. фебруара 1931. поводом прославе 10-ододишњице оснивања, када је бан Лазић саопштио одлуку Банског већа којом је одобрено 200.000 динара за изградњу дома, 100.000 за Скопско научно друштво, као и четири стипендије за студенте родом из Вардарске бановине.[138] Управа Вардарске бановине приступила је зидању Студентског дома Краља Петра Ослободиоца тек почетком септембра 1931. Зграда је била предвиђена за по педесет мушких и женских станара и имала је заједничке сале, мензу, вешерај и амбуланту.[139]

Кроз Филозофски факултет у Скопљу су прошла многа значајна имена тадашње науке и културе. Као наставници и професори радили су: Евгениј

[134] *Вардар*, бр. 668, 24. 12. 1935, стр. 2.

[135] *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 29, 9. 2. 1922, стр. 1.

[136] АЈ, 66–158–431, бр. 2225/23.

[137] С. К. Марковић, Ј. Ивановић, „Школство Јужне Србије од 1912–1937", *СДОЈ*, стр. 947–948.

[138] Иванка Поповић, „Десетогодишњица Скопског Филозофског факултета", *Смена*, Скопље, фебруар–март 1931, стр. 65–66.

[139] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 338.

Аћицков, Баја Бајић, Никола Банашевић, Петар Булат, Грегор Чремошник, Василије Ђерић, Миленко Филиповић, Алексије Јелачић, Петар Јовановић, Петар Колендић, Мита Костић, Јосип Матасовић, Душан Недељковић, Грга Новак, Тихомир Остојић, Миливој Павловић, Војислав Радовановић, Светозар Радојчић, Светомир Ристић, Првош Сланкаменац, Перо Слијепчевић, Михајло Стевановић, Сима Тројановић, Ћиро Трухелка, Атанасије Урошевић и др.[140] Школске 1930/31. године на Филозофском факултету је радило 23 наставника: пет редовних и седам ванредних професора, четири доцента, два лектора, два хонорарна професора, два асистента и један картограф.[141] Јула 1933. нови декан постао је др Мита Костић, а свој трећи мандат започео је две године касније.[142]

Национално у културним садржајима

Манифестације националног у културној и просветној политици нису биле новина на овим просторима, али је можда занимљиво видети како је та политика функционисала изнутра, тј. како су идеје и политичке одлуке сазревале у главама носилаца власти. Из тог разлога преносимо интегралну верзију једног писма које је начелник Министарства унутрашњих дела М. Алексић током свог годишњег одмора написао министру Двора (?) 20. августа 1928:

„Поштовани господине министре,

Одмарајући се овако у Хан Пијеску у свежини и ладовини, мислим о свему и свачему, па и оном календару за Јужну Србију. Као што сте говорили, он треба да је намењен најширим народним слојевима: сељаку, а онда мислим и ситној буржоазији – малим трговцима, занатлијама и привредницима уопште. Састави у њему треба да су написани, према томе, што једноставнијим и простом народу разумљивијим језиком, а да се односе на све потребе народног живота и поуке о томе: о обради земље, о гајењу најпотребнијих жита и других домаћих култура, о воћу и поврћу, о гајењу стоке, каква треба да је кућа и о реду и чистоћи у њој, хигијенске поуке, о главним заразним болестима и код људи и код стоке и како се од њих чувати, а шта радити ако се добију; онда о задругарству и кредитним установама за земљораднике (о дирекцији за пољопривредни кредит), занатлије (занатлијској банци) и трговце (народној банци), нешто мало о значају и развијању занатства и трговине, а онда и о значају школа, нарочито основних и стручних. Сав овај разноврстан материјал, потребан народу као поуке за бољи живот, треба проткати чланцима кратком историјом нашега народа и државе, с нарочитим погледом на Јужну Србију, о значају ослобођења и уједињења, значају садање велике држа-

[140] Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd, 1984, str. 283.

[141] R. Treu, *n. d.*, str. 9.

[142] *Вардар*, бр. 518, 3. 7. 1935, стр. 4; бр. 100, 13. 7. 1933, стр. 5.

ве за привреду, бољи живот и мир и спокојство; затим по која одабрана народна прича и песма, највише везане за оне крајеве (Краљевић Марко, Реља Крилатица, Ђорђе Кратовац, војвода Радоња итд) и неколико одабраних краћих прича наших приповедача из живота под Турском и борби за народност и слободу и уједињење (нпр. Божовићева „Злата из Слатине“ итд), све са националном тенденцијом, али да се то не осети. Уводно треба да буде чланак о династији Карађорђевића и Краљу, кога Јужна Србија, због Његовог нарочитог старања за њу, особито цени и поштује и сматра га својим особитим покровитељем и заштитником, па у Њему гледа оличење државе.

Садржина треба да буде прошарана лепим пригодним сликама са кратким објашњењима, при чему не заборавити онамошње Немањићске цркве и манастире. Мислим да у појединим саставима не треба бјежати од употребе и мађедонских речи и реченица, само писане нашим правописом; то као привремена лектира књижевном језику неће сметати, а онамошњем становништву биће предивно. Ово би се нарочито могло одобрити и препоручити писцима из оних крајева (Глигорију Хаџи-Ташковићу, директору гимназије у Нишу, Ристи Продановићу, супленту гимназије у Битољу, Ђорђу Киселиновићу, професору гимназије у Алексинцу, Стеви Симићу, директору гимназије у Призрену, Карликовићу, професору гимназије у Скопљу, Панчи Настићу, апсолвенту хемије и Тодору Нетковићу, апсолвенту агрономије итд).

Али ко ће да буде редактор – уредник календара, човек који би изабрао погодне теме, нашао сараднике, изложио овима шта се хоће, критички прегледао радове и распоредио их итд., а после остао да мисли и ради и за календаре наредних година. Мислим да би најбоље било ако би и он, као и већина сарадника, били Старосрбијанци и Мађедонци. Као такав држим да би био најпогоднији Стева Симић, директор гимназије у Призрену, он је Македонац (из Кратова), служио је у оним крајевима и под Турцима и једнако од ослобођења, те добро познаје народ, народни живот и његове потребе, уме да пише и зна шта је књига, јер је написао и издао неколико књижица управо о оним крајевима и за њих. Само противу њега су у Призрену биле ове године подигнуте неке тужбе, као да се непристојно понашао према својим ученицима. Он се од тога бранио као интрига својих наставника (жалио се нарочито на Црногорце); Министарство просвете је слало једног инспектора да ствар извиди и како сам чуо као да није могао прибрати доказни материјал за оптужне наводе.

Ну ипак самоме Симићу мислим да би недостајале све потребне особине за уредника једног тако деликатног посла. Нема, држим, довољно свестраног образовања за то и критеријума за избор тема и редакцију њихову, (...) И због тога би му требало додати једног Шумадинца, ширег образовања и критичнијег, а тај би могао бити М. Зечевић, библиотекар. Ја сам раније разговарао са њим нешто о томе, не говорећи му ко би то финансирао и он је пристао да ту ствар помогне, а у крајњем случају могао би и он уредник бити, или Св. Томић, директор Друге београдске гимназије, који је за турско вријеме служио у Приштини и Скопљу, или Јеремија Живановић, директор педагошког

учитељског курса који је родом са села, Тимочанин, познаје народни живот, ширег образовања, само ако имадне времена и за ово, или професор Елезовић, бивши начелник Министарства просвете, који је родом са Косова, био за време Турака у нашој пропагандној служби и доцније једнако служио у Скопљу, само је он малко пргав и својеглав. Доста би добар био и професор Драг. Симоновић, сада у пензији и директор приватне гимназије у Сенти, родом из Врање, подуже био наставник у Прилепу, ожењен Прилепчанком, преводио је и издавао неке књижице за народ, а саставио је и онај албум Немањићских манастира у Јужној Србији, само је приличан партизан (Прибићевићев) и могао би ту календарску везу са народом искоришћавати партијски, нпр. за своју кандидатуру, а то би ствари могло шкодити.

Уопште држим да ће професори са Севера ствар боље и целисходније удесити, али пошто ће календар бити намењен Југу, због те покрајинске специјалности и боље везе календара и уредника са народом најбоље би било, држим, да буду два уредника, један озго, а други одоздо. Ако би Симић отпао, онда би могли доћи као такви кандидати Хаџи-Ташковић (Воден), Тома Смиљанић (Галичник), Риста Продановић (мислим Охрид), Ђорђе Киселиновић (Ресан), Карликовић.

Календар не сме да буде бесплатан, већ да има цену, али малу, мању од стварних трошкова, како би се лакше протурио у народу. Ту разлику у коштању имала би да доплати управа Краљева фонда, као и награду уредницима и сарадницима који то затраже. А ако требадне бесплатно, нпр. одличним ђацима о Светом Сави, онда би односна министарства (просвете, унутрашњих и иностраних дјела, или друштва нпр. Светог Саве), могла откупити извесан број примерака у ту сврху. Били сте и Ви заузети, а и чланови Фонда мислим да нису били у Београду. Па ако ту ствар због тога нисте још одлучили, није касно да се она реши, све се то може припремити до Божића, а и раније, само уредника (или уреднике) треба скорије изабрати. У тај календар, као неку велику торбу, може се заиста ставити и у овој години много и много корисног за народ, за његово просвећивање, економско подизање и национално освештавање и јачање, па продужити то сваке године још потпуније и боље".[143]

Као што се из писма може видети, иницијатива за покретање календара била је разрађена до детаља и мало је шта промакло његовом аутору. Дефинисао је циљ и средства, те предложио кадровска решења уз веома занимљиву аргументацију. То што је покретач иницијативе био начелник Министарства унутрашњих дела (а можда и аутор идеје) посебна је прича која говори о томе да је културно-просветна политика „имала реп" у неким другим ресорима. Истовремено, генерисање оваквих концепата у главама људи надлежних за унутрашњу безбедност указује на озбиљно измицање редовних токова из руку власти. Решавање националних и политичких тензија очито је требало обавити свим средствима и на свим нивоима, па је у тој чудној инверзији надлежно-

[143] AJ, 74–415–613, л. 219–220, начелник МУД М. Алексић министру Двора (?), 20. 8. 1928.

сти и функција, покретање и креирање културно-просветних гласила запало у дужност шефу „репресивног“ ресора! А чак и ако то није била његова службена обавеза, он се свакако осетио позваним и компетентним да ту ствар уреди.

Наравно, установама националне просвете и културе није без разлога придаван посебан значај. Друштво Светог Саве је још крајем 19. века имало своје огранке у Скопљу и Призрену и бавило се првенствено просветним активностима. Коло српских сестара је деловало као хуманитарна организација са јасним националним обележјем, премда се чинило да је у мирнодопском периоду губило компас и сврху свог постојања.[144] Под утицајем Филозофског факултета у Скопљу настајала су касније стручна удружења са наглашеном националном компонентом као што су Скопско научно друштво, Друштво за српски језик и књижевност, Педагошко друштво и Географско друштво. Један од главних приоритета Скопског научног друштва био је културно-просветни препород јужних крајева путем научних метода и то тако да се „у слици и речи фиксира целокупно стање материјалне и духовне културе у овим областима у доба када смо их ослободили, да би на тај начин и потоњим генерацијама нашим и целоме културном човечанству пружило могућност, да се што очигледније и поузданије увере о културним напорима што их ми имамо да уложимо за препорођај ове тако важне наше области“.[145] Реорганизацијом из 1925. године Друштво је постало буџетски корисник и добило прилику да издаје свој *Гласник*, у коме су штампани радови факултетских професора из области историје, географије, етнографије, филологије, природних наука и сл. Сами покретачи су у свом часопису видели неопходан пандан софијском *Македонском прегледу* којим је требало паралисати међународну промоцију бугарских научних резултата. Са друге стране, македонски историчари су мишљења да је основни циљ сарадника *Гласника СНД* био доказивање српског карактера Македоније.[146] Пропагирањем „српског карактера“ Македоније бавили су се крајем тридесетих година пододбори Српског културног клуба у Скопљу и Штипу.[147]

Филозофски факултет у Скопљу је био несуђена „матица просветитељске мисије на Југу“. Селективна уписна и наставна политика учиниле су ову установу просветно амбициозном и национално ангажованом, док је социјални и етнички састав студентске популације указивао на могућу сврху отварања факултета – школовање деце тамошњих чиновника. Амбициозан почетак рада Факултета (11 научних група, просветна и научна елита за катедрама, солидно опремљена библиотека) условљен је и личним ангажманом професора-ентузијаста који су покренули неколико важних институција (Скопско научно друштво, Музеј Јужне Србије, Народни универзитет, туристичко друштво

[144] *Вардар*, бр. 151, 5. 12. 1933, стр. 5. У Кавадару је забележено да су се чланице Кола посвађале на улици називајући се међусобно „ђуркама“ и другим погрдним именима.

[145] АЈ, 66–331–560, Писмо председника СНД Радослава Грујића министру – председнику, 16. 2. 1923.

[146] *Меморандум о Философском факултету*, стр. 10–11; *Историја на македонскиот народ*, III, Скопје, 1969, стр. 57.

[147] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 514.

Југ). Тиме је Факултет заиста постао језгро научног и културног окупљања из кога је каналисан и контролисан целокупан процес просвећивања југоистока земље. Наравно, југословенска, тј. српска национална политика је у великој мери обојила правце такве културне акције, али су од средине двадесетих година тезе о националном значају факултета уступиле место гласинама о његовом укидању због „материјалних немогућности" и слабог успеха студената.[148]

Идеја о покретању факултета тог типа у Скопљу потекла је 1913. од Љубе Јовановића, али је концепт разрађен тек првих година југословенске државе. Из кореспонденције министра просвете Павла Маринковића и Јована Цвијића, тадашњег ректора Београдског универзитета (1919), лако је уочити да је у питању била потрага за новим „јаким центром српске цивилизације" који би привукао студентску популацију из Македоније, Старе Србије и Црне Горе. Наставним приоритетима факултета требало је учинити националне и хуманистичке науке „ради испитивања народа, земље, старих цивилизација".[149] Преко 75% скопских студената биле су заправо студенткиње („женски факултет"), док су остатак чинили махом сиромашнији мушкарци. Највећи број студената регрутован је из чиновничких породица из Скопља: студенткиње су највећим делом биле „женска деца јужносрбијанског чиновништва коју они нерадо пуштају далеко од себе".[150]

Скопски Филозофски факултет примао је ученике из свих крајева југословенске државе, највише са простора Вардарске, Моравске и Зетске бановине а било је и деце избеглица из Русије, Грчке и Бугарске.[151] Софијска штампа је тврдила како је македонска омладина избегавала ову школу, па су власти с тешком муком успеле да упишу свега 22 студента у првој години: „Давањем благодејања и пропуштањем на испитима, Срби су једва успели да број студената после десет година дотерају до 218".[152] И *Југословенски гласник* од 1. 2. 1931. је изнео податак да је на Филозофском факултету у Скопљу било мало студената из Македоније, те да су 75% чинили Срби са Косова, из Призрена, Санџака, Црне Горе и Србије. Ученицима који су се изјашњавали као Македонци или Бугари држава је онемогућила приступ факултету кроз високе школарине: уколико би „сумњиви" студенти и сакупили новац, били би оптуживани да им је финансијски помогла ВМРО и тиме одвраћани од уписа. Није ни чудо што су у првих шест година рада Филозофског факултета диплому стекла свега два „бугарска омладинца".[153] Од средине двадесетих година на Факултет су уписивани претежно ђаци који су завршили домаће средње школе, што је сматрано повољном околношћу за исправан национални рад. Међу њима је највише било чиновничке деце Шумадинаца и Црногораца, али и ђака са Ко-

[148] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 377.

[149] *Меморандум о Философском факултету*, стр. 6–7.

[150] R. Treu, *n. d.*, str. 9–11.

[151] *Меморандум,* стр. 17–20.

[152] AJ, 38–418–569, *Македония,* София, 3. 2. 1931.

[153] Д. Гоцев, *н. д.,* стр. 26, 34, 53.

сова, из битољске и брегалничке области чиме је, поред јачања „здравог националног осећања", вршено „нивелисање у менталитету".[154] Сами студенти су кроз своје семинарске радове истицали потребу стварања удружења које би имало и неке узвишеније циљеве попут васпитавања омладине „у ведром и јасном национализму и ширењу југословенске мисли".[155] Том задатку требало је да одговори академско певачко друштво *Обилић* које је 1931. окупљало скоро трећину свих скопских студената.[156]

Министарство просвете је награђивало тзв. светосавске темате које су писали скопски студенти, најчешће из области националне историје, филологије и етнографије.[157] Поред државних стипендија и светосавских новчаних награда, скопски студенти су имали прилику да буду награђени и златним прстеном. Наиме, октобра 1927. Главни одбор Друштва Светог Саве (чији је председник био Тих. Р. Ђорђевић) одлучио је да се сваке године најуспешнији студент Факултета награди златним прстеном.[158] Колико је овај факултет био значајан за државу сведочи присуство највиших цивилних, војних и верских власти на разним свечаностима и јубилејима. Прослави прве деценије факултета у име краља су присуствовали армијски генерал Милан Недић, министар просвете Божа Максимовић, те скопски градоначелник Михаиловић. Награђено је шест светосавских темата (од тога су четири добиле студенткиње), а краљева новчана награда од 2.000 динара отишла је Благоју Чупаревићу за рад „Турске речи у призренском говору". Том приликом бан Лазић је објавио да бановина даје три стипендије и две трајне награде за светосавске темате, 100.000 динара за Скопско научно друштво, 90.000 за Музеј Јужне Србије и 200.000 за подизање студентског дома чији су камен-темељац положили Недић и Грујић.[159] И светосавској прослави 1933. на Филозофском факултету присуствовале су важне личности (градоначелник Михаиловић, генерал М. Недић, Ј. Красојевић), а увече је приређена студентска забава у Сали Официрског дома.[160]

Ипак, успех скопских студената, мерен бројем дипломираних у односу на уписане, може се описати слабим, што је послужило тадашњем министру просвете Вељи Вукићевићу да оправда масовно укидање гимназија из којих су будући студенти излазили „недовољно писмени".[161] Након идеје о редукцији средњих школа на ред је дошла и судбина саме „матице просветитељске мисије". Гласине о могућем укидању Филозофског факултета у Скопљу из финансијских разлога биле су темељене на изјавама званичника из среди-

[154] R. Treu, *n. d.*, str. 8.

[155] T. Pandilović, "Akademska omladina Južne Srbije", *Smena*, februar–mart 1931, str. 10–11.

[156] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 338.

[157] AJ, 66–158–431. Награђени су радови Стојне Ристић („Обичаји око рођења у Скопљу"), Јелене Радаковић („Исељавање из Јужне Србије и Старе Србије у Шумадију") и др.

[158] AJ, 66–158–431, p. br. 14127, od 17. 10. 1927.

[159] *СЛВБ*, бр. 44–45, 7. 2. 1931, стр. 7–8.

[160] *Вардар*, бр. 54, 2. 2. 1933, стр. 3.

[161] *СБНС,* 54. ред саст., 14. 3. 1927, стр. 387.

не двадесетих година. Отпор професора и научних радника био је у почетку спонтан, а од средине јануара 1933. покренуле су се скоро све скопске установе. Канцеларија скопског градоначелника постала је стециште забринутих грађана, привредника, сенатора, народних посланика и јавних делатника који су држали састанке и тражили решење. Конференцијама су присуствовали челници Трговачко-индустријске коморе, Занатске коморе, Југословенског сокола, Удружења инжењера, Учитељског друштва, Јадранске страже, Народне одбране. Скуп је одлучио да се сместа организује акциони одбор за одбрану Филозофског факултета и донео „Меморандум". Уследила су писма подршке акцији и резолуције разних организација у којима је изражавано чуђење бизарности мотива за укидање једне тако значајне установе. Било је предлога да локални привредници солидарно прикупе новац, што и није било тако тешко с обзиром на то да је спорна сума због које је претило укидање факултета износила 150.000 динара. Постојао је страх да ће се по инерцији угасити и Музеј Јужне Србије. Југословенска омладина Вардарске бановине била је мишљења да је унифицирана просвета са југословенским програмом „најбољи и најбржи творац нације", док су учитељи били видно потресени могућношћу укидања „најизразитијег просветног извора за овај културно заостали крај". Председнику Министарског савета др Милану Сршкићу стигао је апел соколског друштва *Скопље-Матица*, којим се подсећа да је Филозофски факултет „поникао као Феникс из згаришта и пепела наше културе", те да би његовим укидањем соколско братство на Југу изгубило свој морални и културни ослонац. Општим ангажманом локалних културних и привредних радника Факултет је наставио са радом, додуше, у нешто измењеним политичким и друштвеним околностима.[162]

Поред фокусирања пажње на скопски факултет, државни органи су „из националних разлога" водили посебну бригу о школовању омладине изван граница Вардарске бановине и Југославије. Тачније, низом административних мера је појачана контрола над потенцијалним студентима страних универзитета, чиме је на неки начин ограничен њихов број. Марта 1932. забрањено је непосредно издавање дозвола за наставак школовања у иностранству свршеним средњошколцима и студентима, већ је тај поступак могао бити обављен једино преко банске управе.[163] Према наређењу из марта 1936. банска управа је доставила списак студената са простора Вардарске бановине који су већ студирали на домаћим и страним универзитетима. Било их је укупно 758, од чега у Београду 478 (право, пољопривреда, техничке науке), Загребу 130 (економија, ветерина, фармација, медицина), Скопљу 81, Суботици пет и Љубљани свега двоје студената. Када се радило о иностраним универзитетима на њима је евидентиран 61 студент са простора Вардарске бановине. Правне науке су махом студирали у Аустрији, Француској и Немачкој, пољопривреду у Чехословачкој и Бугарској, техничке науке у Немачкој, Чехословачкој и Пољској, теологију у

[162] *Меморандум*, стр. 22–39.

[163] AJ, 66–79–221, 28. 3. 1932.

Грчкој и Француској, трговину у Румунији, Грчкој и Турској. Први човек Вардарске бановине је указивао министру просвете на тенденцију одласка муслимана на школовање у Турску (а по одобрењу Министарства просвете) где се „отуђује од своје отаџбине" и „напаја настраним идејама", што је била потенцијална опасност по националне интересе у Вардарској бановини. „Школовање наше муслиманске омладине у Турској треба спречити", наставља бан уз предлог да се такве дозволе сведу на најмању меру и поред повољних мишљења која су давале управне власти.[164]

Албанска омладина се неретко школовала у Албанији и на италијанским војним школама, те је према војним подацима похрањеним у архиви Министарског савета Краљевине Југославије, до краја 1937. око хиљаду албанских младића похађало школе у ове две земље. Како би предупредиле даље систематско стварање иредените, војне власти Југославије су предлагале застрашивање родитеља таквих ђака, како би се талас тајних одлазака на школовање у непријатељске земље зауставио.[165] Мере нису дале озбиљније резултате, због чега је из године у годину било све више фактора заинтересованих за контролу над студирањем у иностранству. Министарство војске и морнарице је 3. октобра 1940. одобрило Министарству просвете да издаје дозволе за студирање у иностранству студентима који су „национално потпуно поуздани и исправни" и то, у завршној години пред дипломским или докторским испитом, студентима техничких струка којих нема у Југославији, те свим стипендистима италијанске и немачке владе. Одобрења за одлазак у иностранство на студирање издавале су војне власти.[166]

Национално опасним сматрани су и бугарски студенти у Југославији, којих је било све више. Августа 1935. југословенско Министарство унутрашњих послова није дозволио да се на територији Вардарске бановине одржи конгрес студентске секције Југословенско-бугарске лиге.[167] На другој страни, бугарска друштва и организације су страховали да ће пораст броја њихових студената у Југославији (само у Београду их је било око 600) који стичу „нежељено васпитање" штетити самој Бугарској, због чега је њихова влада јула 1940. забранила школовање бугарских студената на југословенским факултетима.[168]

Ни Грчка није остајала равнодушна према неким „погрешним интерпретацијама историје" које су долазиле са југословенске стране. Наиме, грчко посланство у Београду је јула 1938. скренуло пажњу југословенском Министарству иностраних послова на делове спорних уџбеника тражећи њихову корекцију у наредним издањима. Тако је нпр. у уџбенику за други разред средње школе *Географија Европе* стајало да се у Солуну завршава највећа југословенска же-

[164] АЈ, 66–79–221, пов. IV, бр. 148, 15. 4. 1936; пов. IV, бр. 345, 10. 11. 1936.

[165] АЈ, 138–17–667, *Просветна политика албанске пропаганде* (војни реферат, 1938?); С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 298–300.

[166] АЈ, 66–99–288, Стр. пов. Ђ. Бр. 9378, 3. 10. 1940.

[167] АЈ, 66–99–288, 14. 8. 1935.

[168] АЈ, 66–79–221, 30. 11. 1937, 24. 7. 1940.

лезничка линија, те да Грци нису били потомци старих Хелена већ мешавина словенских, албанских и куцовлашких племена, због чега су наводно били физички и интелектуално далеко нижи од својих предака! У уџбенику *Војна географија* из 1935. критикована је југословенско-грчка граница а ученицима сугерисано како су Грци, „не бирајући средства", изложили хеленизацији 300.000 тамошњих Срба. И уџбеник за четврти разред средње школе *Географија Југославије* је говорио о стотинама хиљада Срба који су живели на северу Грчке, што је очито иритирало службенике грчког посланства у Београду.[169]

Брига за „правилан национални одгој" ђачке популације Вардарске бановине није мимоилазила ни сиромашне ђаке и децу из српских села која су након разграничења остала у Албанији. Поред едукације и смештаја банска управа је тој деци наменила и „јако национално образовање" како би по повратку у своја родна места били „најсигурнији и најагилнији пионири наше националне идеје". Из тог разлога је у Скопљу основан одбор који је набавио плац и пола милиона динара готовине за зидање дома, а са том идејом је, према речима помоћника бана Красојевића, био лично упознат и краљ Александар.[170] Национална „нивелација" је спровођена и кроз преименовање школа. Стара штипска гимназија „Св. Ћирило и Методије" при цркви Св. Николаја понела је име Светог Саве, новоселска школа је названа по српском краљу Милутину, док је име ћесара Реље Крилатице послужило као нови назив за стару женску школу Св. Архангел у Штипу.[171]

* * *

Снажно национално призвучје имале су прославе и обележавање разних историјских и државних јубилеја широм Вардарске бановине. Посебну симболичку тежину имало је ослобођење јужних градова од турске власти. Октобра 1931. слављено је 19 година од ослобођења Скопља. Православну службу у Саборној цркви служила су 22 свештеника, после које је у згради Официрског дома одржана свечана седница општинског већа. Све је било у знаку цара Душана – од епски набијених говора, до освештања темеља народне школе Цар Душан за чију је изградњу издвојено три милиона динара. У темеље школе је узидана повеља са текстом о Скопљу као престоном граду славног српског цара.[172] Новембра 1932. Струмица је пред седам хиљада људи прославила дан свог ослобођења и том приликом је бивши бан, а тада министар Жика Лазић, обишао нову дојранску варош. Друштво му је правио министар физич-

[169] AJ, 66–109–349, 18. 7. 1938.

[170] AJ, 74–415–613, л. 539, Одбор за подизање дечјег дома у Скопљу Управи Краљевог фонда, 10. 5. 1932.

[171] AJ, 38–372–522, *Политика*, 21. 7. 1930; *Македония*, София, 22. 7. 1930.

[172] AJ, 38–706–885, *Obzor*, Zagreb, 28. 10. 1931. У оквиру прославе су награђени писани радови ученика (Негослава Исаиловић: „Скопље – зеница Југословена", Емин Асановић и Риза Селмановић: „Скопље од азијског до европског града" и др.).

ког васпитања др Ханжек који је изјавио: „Доносим вам поздрав са севера и говорим вам у име Хрвата да је Струмица хрватска колико је ваша, вас Срба...“[173]

Нарочито је било занимљиво у Штипу септембра 1933. где је организована прослава 20-годишњице ослобођења, тј. Кумановске битке заједно са десетогодишњицом организоване борбе против бугарских бандита (или „оснивања наше самоодбране“, како је изјавио председник штипске општине). На улицама су се тискали народ у ношњи и хиљаде „милиционара“ у борбеној опреми. Све зграде биле су окићене цвећем и државним заставама, а на прилазима граду постављени славолуци са пригодним натписима: „Брегалница 17. јула 1913. године“, „Живела војска“, „Живео Краљ Александар Први“, „Живела Југославија“, „Живели милиционари“. Око десетак хиљада људи са стране је дошло у Штип и било смештено по домовима мештана, на захтев општинског одбора. Код штипског официрског дома је приређен дочек народној милицији, која је пристизала са пушком о рамену и у својој локалној ношњи. Уз музику штипских сокола колона је стигла до споменика генералу Михајлу Ковачевићу, где их је поздравио њихов оснивач и десетогодишњи председник Михајло Каламатијевић. Међу званицама су били Живојин Лазић, тада министар полиције, Милан Недић као командант Треће армијске области, те неколико сенатора и посланика. У вечерњим сатима све штипске кафане и посластичарнице биле су крцате – свуда су се ориле патриотске песме и играла кола. Свечаност је отпочела сутрадан благодејањем у Саборној цркви, док је истовремено на главном тргу окружни инспектор Михајло Кречковић поделио 160 одликовања милиционарима и заслужним грађанима тамошњих срезова. Маса присутног света је нарасла на двадесет хиљада када је пред Ковачевићевим спомеником одржан помен изгинулима у Брегалничкој бици, али и пострадалим припадницима народне милиције. Жика Лазић је у свом говору подсећао присутне на покровитељски однос југословенске државе и сва злодела која су им починили Бугари. Поновио је како је краљ Александар „наредио да се за потребе народне самоодбране ових крајева изда из војних магацина 25.000 државних пушака“.[174] Организатор прославе је подсећао маршала Двора да се у време Брегалничке битке „под оштрицама бајонета дичних нам шумадијских соколова“ решавала судбина јужних крајева, те да је резултат тога „лепа српска песма слободнога и захвалнога сељака и варошанина“ која се тих слављеничких дана орила широм Брегалнице.[175] Каламатијевић се више пута обраћао Двору за помоћ око организације прославе на којој су учествовали војска штипског гарнизона и три хиљаде припадника народне милиције. Имао је чврсто обећање краља да ће му послати своју војну музику и једну чету гарде како би се на народ оставио „фрапантан утисак“.[176]

[173] AJ, 38–675–854, „Прослава ослобођења Струмице“, *Политика*, 17. 11. 1932.

[174] AJ, 38–675–854, „Двадесет хиљада Брегалничана прославља дан своје слободе“, *Време*, 22. 9. 1933.

[175] AJ, 74–221–316, л. 109, 110, писмо председника Одбора за прославу М. Каламатијевића маршалу Двора А. Димитријевићу, 4. 9. 1933.

[176] AJ, 74–221–316, л. 108, М. Каламатијевић маршалу Двора, 10. 9. 1933.

Почетком новембра 1936. слављена је, додуше нешто скромније, 24-годишњица ослобођења Прилепа, када је обављен пренос остатака 1.800 изгинулих српских ратника у новосаграђену спомен-костурницу. Читава свечаност била је у знаку подсећања на захвалност „Марковог Прилепа" коју је на разне начине исказивао својим српским ослободиоцима: „ретко је било очију које нису засузиле", а оживљаване су слике некадашњих турских робова како грле и љубе своје ослободиоце, негују српске рањенике, док Прилепчанке даривају војнике одећом и храном вадећи „последњи килограм брашна из сандука".[177]

Најпомпезнија прослава (тј. читав скуп пригодних манифестација) била је организована поводом 25-годишњице ослобођења Јужне Србије. Тим поводом су банске власти замолиле Министарство просвете да се сви ученици основних и средњих школа распусте на недељу дана а школске зграде употребе за смештај гостију.[178] Међутим, овако озбиљну организацију умало није нарушила спорост и неажурност уметника који је вајао споменик краљу Александру, због чега се чак помишљало и на померање датума прославе.[179] Капитални пројекат целокупне прославе било је издавање луксузне *Споменице 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, од 1.069 страница коју је уредио Алекса Јовановић. Одмах по оснивању Одбора за прославу сазрела је идеја о издавању једне јубиларне књиге у којој би се на научној основи, „исцрпно и објективно" описао напредак „јужних крајева", како каже сам приређивач у предговору ове књиге. Истовремено је било предвиђено њено превођење на енглески, француски и немачки језик како би се „отклониле заблуде које постоје о овој нашој области у иностранству". Иако су ангажовани најпризнатији стручњаци из појединих области, првенство је давано професорима и интелектуалцима рођеним у Вардарској бановини. За сваку тему је одређивано више „резервних" аутора у случају да главни нису могли одговорити обавези и постављеном року, што додатно говори о значају овог пројекта и притиску под којим је радио уређивачки одбор.[180]

Четврт века Кумановске битке је обележено 30. октобра 1937. на Зебрењаку, месту где је одлучена славна битка, уз учешће највиших државних функционера, старих ратника, војске, националних и културних установа. Самом освећењу спомен-костурнице на Зебрењаку присуствовало је око 50.000 људи, а међу њима су се нашли представници београдске општине и група француских резервних официра на челу са Дезиреом Феријем. За ову прилику са Опленца је донето 28 застава српских пукова, које су дан пре свечаности дочекане у Куманову и депоноване у касарну 22. пешадијског пука. На дан прославе заставници су их изнели и стали заједно са музиком на чело поворке ратника, четника и грађанства, крећући се ка Зебрењаку. Из цркве Светог Ђорђа у Младонагоричану изнете су мошти ратника погинулих на кумановском и дру-

[177] AJ, 74–221–316, л. 229, 230, председник прилепске општине Цветко Петровић, 23. 10. 1936.

[178] AJ, 66–21–50, 16. 7. 1937.

[179] AJ, 37–51–315, л. 134, 138.

[180] *СДОЈС*, стр. XII–XIII.

гим бојиштима. Кости идентификованих војника су положене у црне, металне сандуке док су остаци непознатих ратника сложене у 400 белих вреће. Свечана поворка са четрдесет свештеника пратила је лафет и камион са посмртним остацима српских ратника све до Зебрењака. Пред спомеником високим неколико десетина метара маса народа је дочекала поворку и присуствовала помену, након чега је митрополит Јосиф одржао „дирљив говор" о значају прославе. Министар војске и морнарице генерал Љубомир Марић је у свом језгровитом излагању подсетио на Први балкански рат и нагласио да „без Куманова не би било ни Краљевине Југославије", док је командант пука из Куманова са самог споменика говорио народу о бици. Пошто су кости ратника положене у костурницу, војска је на оригиналним локалитетима извела демонстрацију тока битке, а кумановска општина је приредила банкет у хотелу Куманово. Наредног дана, из Скопља је са својом пратњом у Куманово стигао и кнез Павле. Попевши се аутомобилом до Зебрењака, кнез је разгледао споменик и ушао у костурницу положивши „кумановским херојима" два венца свежег цвећа у своје и у име малолетног краља Петра. Потом се спиралним степеницама попео на врх споменика одакле је уз стручне коментаре генерала Марића разгледао ратне положаје на којима се одиграла Кумановска битка. Предвече се вратио у Куманово, где га је народ поздравио бурним овацијама, а одатле је кренуо натраг у Скопље.[181]

Дочек кнеза Павла у Скопљу 1937. уочи обележавања 25-годишњице ослобођења Јужне Србије од Турака (АЈ, ОЗФ 820-167).

Неговање споменичке културе имало је посебно место у политици власти. Августа 1934. министар унутрашњих послова Ж. Лазић је предложио мар-

[181] „Градови Јужне Србије прославили су 25-годишњицу свога ослобођења", *Београдске општинске новине*, бр. 11, Београд, новембар 1937, стр. 756–758.

шалу двора неколико мештана села Кучкова за одликовање јер су допринели подизању споменика краљу Петру Ослободиоцу. На првом месту је ипак био иницијатор акције, народни посланик инжењер Вељко Вељковић, који је већ био одликован орденом Светог Саве, али је од Лазића захтевао да га овај предложи за Карађорђеву звезду.[182] Поред монументалне куле на Зебрењаку и осталих успомена на ослободилачке ратове, режим је водио рачуна да у свести грађана адекватно сачува и жртве „унутрашњег" непријатеља, које су пале у мирнодопском периоду на службеној дужности. Новембра 1931. награђена је са 10.000 динара скица за споменик убијеном генералу М. Ковачевићу. Награду је добио београдски архитекта Никола Месарош, коме је такође поверено 150.000 динара за подизање пет и по метара високог обелиска у центру Штипа.[183]

У градовима Вардарске бановине је са великим пијететом обележаван и Дан уједињења, који се случајно поклапао са славом Граничне трупе.[184] Првог дана децембра 1937. Скопље је освануло „у мору националних застава" које су се вијориле са државних и приватних зграда. Народ је дефиловао у својој традиционалној ношњи, град је био специјално осветљен а увече је приређен ватромет. У свим верским објектима одржано је благодарење а у Народном позоришту соколска академија. Истовремено, Гранична трупа је прославила дан када јој је 1922. предата на чување цела државна граница. Њен командант Драгиша Ковачевић је говорио о историјату те формације и саопштио списак одликованих припадника. Соколи су поподне у *Соколском дому Принца Томислава* правили „дечје посело", а свечану приредбу из два дела организовало је и католичко сиротиште Св. Јосифа (*Поздрав краљу Петру* и *Боже правде*).[185]

У Скопљу и осталим градовима Вардарске бановине редовно је слављен и рођендан престолонаследника Петра уз бакљаду, војну параду и дефиле артиљерије, тешких аутомобила, ватрогасаца, сокола и скаута.[186] Помен преминулом краљу Александру могле су организовати не само државне установе већ и разни „лојални" субјекти. Тако је у Кавадару 22. марта 1937. локални шофер Никола Грковић са неколико чланова четничког удружења приредио помен. Присутни изасланик Двора је у свом извештају нагласио како је сиромашни шофер грчке народности, заједно са ништа богатијим члановима четничког удружења, организовао скуп из жалости за погинулим краљем. Међутим, догађај није био „свесрдно" подржан од осталих установа и грађана: иако је био нерадни дан, помену је присуствовало мало грађана, слабо се говорило о

[182] АЈ, 74–221–316, Предлог за одликовање грађана Вардарске бановине, 14. 8. 1934. Лазић је објаснио Вељковићу да је био исувише млад да би преко реда добијао највише одење, на шта је овај љутито навео пример својих колега др Мирка Дошена и Анте Ковача који су, иако млади, одликовани Карађорђевом звездом.

[183] *СЛВБ*, бр. 101, 14. 11. 1931, стр. 3–4.

[184] *Вардар*, бр. 150, 2. 12. 1933, стр. 2.

[185] АЈ, 38–10–39, телефонски извештај дописника ЦПБ из Скопља од 1. 12. 1937.

[186] *Вардар*, бр. 117, 10. 9. 1933, стр. 1–2.

краљевим заслугама за јужне крајеве, док су чинодејствовала свега два свештеника и то најнижег ранга.[187]

У нешто „борбеније", самим тим и провокативније манифестације, спадале су прославе Удружења првих српских регрута Јужне Србије. Средином априла 1934. у прослави су учествовали скопски гарнизон и делегације свих пукова са територије Треће армијске области. Управа монопола дувана је поделила 10.000 паклица цигарета регрутима Јужне Србије који су славили двадесет година ступања у редове српске војске, док су авиони данима кружили изнад бановине бацајући летке са прогласом одбора за прославу. Пријављено је 12.000 учесника – „првих регрута" и још око хиљаду брегалничких „народних милиционара" Михајла Каламатијевића, те двеста коњаника-милиционара из кратовско-злетовског краја предвођених војводом Мином Станковићем. За смештај бројних гостију коришћене су касарне, школе, логори са шаторима, као и 160 вагона у којима је требало да преноћи пет хиљада људи. Скопска општина је позвала све људе да посете град и обележе дан када су регрути са југа „узели српске брзометке" да заједно са својом браћом из Шумадије и Поморавља „гину за своје народно име".[188] Удружење првих регрута Јужне Србије је имало своје пододборе у свим среским местима Вардарске бановине а за славу је узело Св. Димитрија, као успомену на дан када су „ратници са Југа извојевали прву победу, примивши ватрено крштење".[189] Октобра 1937. у присуству државних органа и грађанства освештана је застава Првих српских регрута у Струги. Народни посланик струшког среза је кумовао застави после чега су држани патриотски говори о значају династије Карађорђевић за те крајеве.[190]

Празничном атмосфером одисале су и годишњице оснивања (православних) верских храмова. Новембра 1930. слављена је стогодишњица битољске цркве Светог Димитрија, и према речима организатора, прослава је требало да буде „манифестација светог православља". Том приликом је откривена и спомен-плоча ослободиоцима Битоља. Један век постојања славила је исте године и скопска саборна црква Свете Богородице, због чега је председник црквене општине Димитрије Бојаџијевић позвао краља на свечаност.[191] Иначе, октобра 1933. завршен је Храм славе на скопском војничком гробљу, те су се тако стекли услови да се под његову куполу сместе ексхумирани остаци донети са ратничких гробаља из Скопља и околних брда.[192] Када се радило о муслиманским богомољама, држава се трудила да, као и у осталим случајевима, да-

[187] АЈ, 74–221–316, ппук. Владимир Глишић команданту Велешког војног округа, 23. 3. 1937.

[188] АЈ, 38–706–885, *Народне новине*, 12. 4. 1934.

[189] АЈ, 38–10–38, месечни културни преглед дописника ЦПБ из Скопља за октобар 1935. У материјалу ЦПБ спремљеном за радио-емисију се каже да је Удружење првих српских регрута у Скопљу формално основано тек 6. 10. 1935.

[190] АЈ, 74–221–316, л. 142, мајор Љубомир Колашинац команданту Вардарске дивизијске области, 19. 10. 1937.

[191] АЈ, 74–221–316, л. 52, л. 11, 12, Маршал Двора првом ађутанту Њ. В. Краља, 5. 11. 1930.

[192] *Вардар*, бр. 126, 7. 10. 1933, стр. 1; бр. 132, 21. 10. 1933, стр. 6.

туме њихове адаптације поклопи са великим државним празницима како би постигла бољи симболички ефекат. Маја 1933. реновирана је Мустафа-пашина џамија у Скопљу, чија је дворана имала најбољу акустику на Балкану, а њено свечано отварање је остављено за Дан уједињења. Оснивање сибијан-мектеба и приватних муслиманских школа није имало потребну „државну" тежину па су приликом свечаних отварања у најбољем случају присуствовали директор Вакуфа и председник скопског улема-меџлиса.[193]

Симбиоза ратничког и верско-националног духа којим су промовисане врлине једног народа (и нескривено препоручиване као образац и основа здравог југословенства) најбоље се одсликавала током видовданских прослава. За Видовдан 1935. уприличена је свечаност на Газиместану у којој је учествовао цео приштински гарнизон, а свесловенски печат јубилеју дао је велики соколски слет. Многи посетиоци су се сјатили и ка Муратовом тулбету, честој „мети" нероткиња, које је чувао извесни Али-ефенди. „Нисам ја Арнаутин, него носим кече због јефтиноћу", изјавио је новинару *Вардара* после чега је у овом листу освануо малициозан наслов („Поарнаутио се због јефтиног кечета!")[194] Услед све чешћих провокација у штампи али и оних које су долазиле из државних структура, Исламска верска заједница се јула 1932. обратила министру правде тражећи да се у службеним актима избегне погрешно писање (*мухамеданац* уместо *муслиман*), јер је нарочито при Министарству војске ислам називан „мухамеданском вероисповешћу" што је вређало верске осећаје муслимана. Уред за осигурање радника је 1. 2. 1939. молио Министарство правде да се на радним легитимацијама муслимани фотографишу гологлави (без кечета или феса), али се средином априла огласио реис-ул-улема Спахо тврдећи да то долази у сукоб са „признатим правом вршења верских обичаја муслимана", тј. да то вређа њихов верски осећај.[195]

Заиста, штампа је из године у годину бивала све утицајнији медиј. Самим тим, творци и службеници националне политике морали су имати у виду механизме њене употребе – од уређивања и штампања огромних тиража до пласирања у (полуписмене) масе. Жеља за брзо остваренim циљем често је мутила перспективу посматрања проблема и изазивала супротан ефекат. У *Вардару* је 1933. излазио фељтон „Наша имена" којим су отворено сугерисана лична имена која би требало давати деци.[196] Власник *Српског Косова* Станојло Димитријевић се жалио маршалату Двора како му је пресела прослава добијеног ордена белог орла IV степена јер му је истовремено стигла и судска прибелешка на непокретност у висини 290.000 динара. У питању је било наводно потраживање штампарије Лазара Крајничанца (чији је брат Димитрије 1933. побегао за Бугарску), а због фалсификованог потписа Димитријевић је поднео кривичну тужбу. Лист *Српско Косово* је у периоду 1925–1933. штампарији пла-

[193] *Вардар*, бр. 86, 25. 5. 1933, стр. 5; бр. 149, 30. 11. 1933, стр. 5; бр. 54, 2. 2. 1933, стр. 2.

[194] *Вардар*, бр. 517, 2. 7. 1935, стр. 2.

[195] AJ, 63–XIV–136.

[196] *Вардар*, бр. 87, 28. 5. 1933, стр. 7.

тио 1,3 милиона динара и имао ненаплаћен дуг код бановинских школа и општина око милион динара, што је заједно са лепо укорињеним комплетима листа могло послужити за раздуживање. Како је време пролазило уредник листа је, од негирања дуга, материјални положај новина почео да правда својом тешком приватном ситуацијом. Осим тога, пошто се лист дистрибуирао по свим бановинама, требало је наплатити дуговања широм земље, за шта му је требала асистенција државних органа. Заузврат је понудио укоричене комплете *Српског Косова* соколима Вардарске бановине и то упола цене („а овамо то треба убацивати ради наше ствари“).[197]

* * *

Током двадесетих година 20. века физичко васпитање је било својеврсна арена за сукобе различитих идеологија и националних порограма: једна од последица ограничења и забрана које су произашле из закључака Версајске конференције и Женевске конференције о разоружању била је пут у милитаризацију физичког васпитања. Како се радило о ширем европском тренду, југословенска влада је 1929. основала Министарство за физичко васпитање народа ради подизања сопствене одбрамбене моћи. Стога је и мешање државе у област физичког васпитања било нарочито интензивно у периоду 1929–1935. године.[198]

Најочигледнија симбиоза спорта и политике може се препознати у стварању и неговању соколског покрета и организације. Соко, као симбол слободољубља, по коме је и овај средњоевропски покрет добио име, носио је у себи идеју духовног, али и телесног уздизања са циљем националног ослобођења. Соколски покрет је доспео у Македонију посредством српских учитеља 1908. године и требало је да подупре тежње тамошњег хришћанског становништва за ослобођењем од отоманске власти.[199] Међутим, непосредно после балканских ратова соколски покрет се углавном везивао за српску средњовековну традицију (превасходно за доба цара Душана), уместо за прокламовану јужнословенску и пансловенску.[200]

Иако су идеолози соколства сматрали да су спорт и соколство два комплементарна покрета која сличним средствима и различитим путевима стреме истом циљу, соколски покрет југословенске краљевине се временом трансформисао у погодно средство за националну интеграцију. Сам краљ Александар

[197] АЈ, 74–222–317, л. 310, уредник *Српског Косова* маршалу Двора, 26. 2. 1934.

[198] Никола Жутић, *Соколи. Идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929–1941*, Београд, 1991, стр. 37–42, 63–64.

[199] *South Slav Herald*, vol. II, No. 20, Belgrade, 21 December 1933, p. 2; Dragan Cvetković, *Sokoli i sokolski sletovi*, Beograd 1998, str. 34–35.

[200] Воислав Кушевски, „Преглед на појавата и развитокот на соколството во Вардарска Македонија“, *Прилози за историјата на физичката култура на Македонија*, бр. 1, Скопље, 1975, стр. 51–55. Кушевски каже да је соколство у Македонији имало уско националистичко обележје, те да је било само део шире српске пропаганде.

је у соколима видео „витешку организацију“ која је требало да оздрави (тешко оболели) политички живот.[201] Чак су и масони новчано и морално подупирали развој соколског покрета налазећи да су „задаци соколства у многоме приближни и слични са задацима Слободнога Зидарства“.[202] Постоје и мишљења да је соколство било средство за одвлачење македонске омладине од реалног политичког живота и „трансмисија“ за политичку денационализацију и асимилацију.[203] Према закону из 1929. соколска организација је требало да физички, здравствено и духовно подиже „телесно здраве, нормално јаке и национално свесне држављане Краљевине Југославије“. Између осталог, од организације се очекивало да приређује предавања, утакмице, јавне вежбе, излете, летовања и слетове. Од оснивања Министарства физичког васпитања народа соколским скупштинама су присуствовали и полицијски комесари, што је изазивало незадовољство соколских старешина.[204] Стављањем сокола на државни буџет ова организација је добила задатак да шири „југословенску националну атмосферу“ и „изглађује племенске оштрице“.[205]

Сама организација је кључала од историјског симболизма и панславизма, па је од 1928. учињен покушај да се њена активност прошири и на сеоске средине. Ипак, ова крута организација није имала успеха у свом продору ка селу због необичне етничке и топографске структуре јужних насеља. Одбрамбено васпитање чланства било је у директној вези са Министарством војске и морнарице Краљевине Југославије. Активни и резервни официри су ангажовани као инструктори за гађање, оријентацију, ратну службу и заштиту од бојних отрова; штавише, ово министарство је снабдевало соколске јединице војничким и ваздушним пушкама, муницијом и гас-маскама, уступајући им своје стрељане и полигоне. Најуспешнији стрелци међу соколима били су одликовани војним одликовањима, док су своју обуку спроводили на основу уџбеника насловљеног „Потребна знања за соколе који желе да служе скраћен рок“.[206] Поред привилегије да служе скраћени војни рок, чланови соколских организација су били ослобођени плаћања железничких карата и неких пореза и такси.[207] Међу наставницима и надзорницима соколских друштава су доминирали цивилни и војни руководиоци, судије и лекари. Постоји мишљење да су официри наметањем војничких метода одбијали потенцијално чланство.[208]

---

[201] Hrvoje Macanović, *Sport – Sokolstvo*, Zagreb, 1933; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, str. 182.

[202] Надежда Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928*, Београд, 1974, стр. 161.

[203] В. Кушевски, *н. д.*, стр. 62.

[204] АЈ, 71–3–8, документ од 24. 2. 1938.

[205] С. Бабовић-Распоповић, *н. д.*, стр. 134.

[206] АЈ, 71–15–44, документ од 25. 7. 1940. Војнотехнички завод у Крагујевцу је за потребе соколства почео да израђује малокалибарске пушке.

[207] *Jugoslovenski sokolski kalendar za 1929. godinu*, Ljubljana, 1928, str. 34–38, 117–119.

[208] АЈ, 71–3–8, 24. 2. 1938; *Годишњи извештај о раду соколске жупе „Скопље“ у току радне 1939. године*, Скопље, стр. 7–9; В. Кушевски, *н. д.*, стр. 59. Крајем тридесетих година старешина скопске жупе био је пуковник Иван Брановачки, а његов заменик архитекта Стеван Газикаловић.

Током 1938. у Вардарској бановини је било 13.490 сокола, док је наредне године соколска жупа *Скопље* бројала 41 друштво. Њихова непокретна имовина је расла (земљиште, зграде и стадион са музичким павиљоном), а приметно је и богаћење фонда библиотеке одабраном литературом (*Војнички гласник*, *Сељачки буквар* и др.). Соколе скопске жупе је редовно обилазио жупски просветар приказујући им филмове о соколским слетовима, смучању, па и о животу неких афричких племена.[209] Ипак, пошто су статистике указивале на скромне ефекте соколства (свега 3% популације је било укључено у југословенске соколске асоцијације), власти су почеле размишљати о могућности да физичко васпитање учине обавезним.[210] Међународна комуникација је одржавана путем соколских слетова у Прагу, Софији и другим словенским престоницама. Већ 1931. у Македонији је било око 10.000 вежбача који су тренирали лаку атлетику, а први слет са гостима из Чехословачке и Пољске одржан је у Скопљу септембра 1928.[211]

Касних 30-их година Милан Стојадиновић је као председник владе сматрао соколе бирократском, догматском и превазиђеном организацијом која није била кадра да развија сиромашне слојеве становништва „склоне дегенерацији". Истицао је да југословенској омладини више није довољна само забава, већ спортска активност која ће јој омогућити развијање такмичарског духа, те је стога у спорту видео прикладно средство за „расно јачање југословенске нације".[212] Заправо, антигерманизам сокола је био потпуно супротан курсу његове тадашње спољне политике. Стојадиновићева примедба о карактеру спорта је била ехо послератних опажања да је спорт постао разуздана активност у којој сви теже рекордима „у нестрпљивој жељи за победом и успехом", а на рачун запостављања напретка здравља.[213] И Римокатоличка црква је прилично агресивно нападала соколску организацију оптужујући њене чланове за атеизам. Наступи надбискупа су истовремено доживљавани и као антирежимске манифестације са циљем одвајања Словенаца и Хрвата од православних Срба.[214]

Пошто су на олимпијским играма у Паризу (1924) и Амстердаму (1928) југословенски соколи постигли завидне успехе у гимнастици, то су домаће спортске асоцијације постале заинтересоване за својеврсно „соколизирање спорта" и аранжмане којима би постојеће асоцијације обогатиле соколским вештинама. Истовремено, соколи су били отворени да у свој програм уврсте зимске спортове и пливање.[215] Током двадесетих година на светским атлетским првенствима медаље су освајали такмичари из Словеније и Хрватске, тј. оних

[209] *Годишњи извештај (1939)*, стр. 11, 67, 73, 85, 111; В. Кушевски, н. д, 62.

[210] Н. Жутић, *Соколи*, стр. 56.

[211] D. Cvetković, *Sokoli*, str. 35.

[212] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, str. 288–289.

[213] H. Macanović, *n. d.*, str. 37.

[214] *South Slav Herald*, vol. I, No. 23, 1 February 1933, pp. 3–5.

[215] H. Macanović, *n. d.*, str. 40–45.

делова земље у којима соколство није ухватило корена.[216] На соколском слету у Прагу 1938. југословенски соколи су били успешни, премда ниједан победник није био са простора Вардарске бановине. Свеједно, учесници прашког слета који су били у државној служби добили су по десет дана плаћеног одсуства.[217]

Македонски муслимани су учествовали у соколској организацији, иако су често били изложени „верским неспоразумима". Приликом једног предавања у Охриду (фебруар 1939) чланови Сокола су напали турске посетиоце вређајући њихову веру. Колико је властима било стало до угледа сокола, сведочи брза реакција Министарства за физичко васпитање народа које је од локалних органа затражило да казни изгреднике. Реис-ул-улема Спахо је у свом писму Министарству физичког васпитања нагласио да такво соколство „омета процес народног јединства".[218] У расправама о позитивним ефектима југословенског соколства у Македонији обично се указује на чињеницу да је посејано „семе масовне физичке културе", те да је женски свет упознао гимнастику и спорт, стимулисао здравствене навике и хигијену. Истовремено, док је спорт пропагирао „теловежбу" само даровитих појединаца, соколство је пружало прилику свим припадницима народа.[219]

Многа школска друштва су званично пропагирала трезвеност, здрав начин живота и спортски дух, али су незванично била брана надирућем комунизму. Током 1934. држава је учинила обавезним телесно васпитање за школску омладину, премда је таква принудна мера уистину потпомагала потребе државе за унификацијом различитих етничких и верских група и њихову конверзију у јединствену југословенску нацију. Обвезницима је сматрана целокупна мушка и женска школска омладина и мушкарци од навршене основне школе до 20. године живота.[220] Ипак, увођење закона је било скопчано са непремостивим тешкоћама (финансије, политички бојкот, наставни кадрови).[221] Обавезно телесно васпитање (ОТВ) је ступило на снагу 1935. и у оквиру њега су обвезници учили да баратају оружјем и пуцају из њега. У пракси, ОТВ је спровођен од јуна 1937. кроз „празничне течајеве", који су били масовнији и успешнији у Србији и Босни него у Македонији, Хрватској и Словенији. Свака од девет југословенских бановина је имала свог референта који је координисао курсеве, али је било тешко обезбедити одговарајуће инструкторе који би радили без икакве надокнаде. Изузетак је била скопска општина која је у буџету предвидела симболична средства за ту намену. Од 44 среза Вардарске бановине ОТВ је спровођен само у 33, са 57.043 обвезника. У раштрканим селима планинског типа, где становништво „не излази из својих кућа док не гране пролеће",

[216] D. Cvetković, *Sokoli,* str. 88–89.

[217] AJ, 71–15–44, 7. 5. 1938; *Soko. List prednjaštva sokola Kraljevine Jugoslavije*, Ljubljana, 1938, str. 281.

[218] AJ, 71–3–8, 25. 2. 1939. Назив соколског предавања у Охриду је био „Улога народне поезије Југа у стварању српства, српске мисли и чојства уопште".

[219] В. Кушевски, *Преглед*, стр. 63–65; H. Macanović, *n. d.*, str. 67.

[220] *СБС*, 4. ред. саст., 24. 11. 1934, стр. 39.

[221] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, str. 289–290.

спровођење курсева је било могуће само у среским местима са школском омладином и то радним данима.[222] Тако је до јануара 1938. ова активност готово замрла због слабог финансирања, деморалисаности наставника који су практично волонтирали, лоших саобраћајних комуникација. Анархију у спровођењу ОТВ-а нарочито је подгрејао слаб одзив на конкурсе за обуку наставника.[223]

Поред тога, на делу је била и снажна кампања против „присилних вежби", нарочито у комунистичкој штампи и лецима у којима се сажаљевала „подјармљена" омладина којој је на силу одузет једини дан за одмор (недеља).[224] Случај у Врутоку на Вардару (1930) када је један скаут убио другог из револвера, може послужити као драстична илустрација степена милитаризације спортских друштава у којима су пиштољи спадали у регуларну опрему.[225] Било је и инцидената по национално-верској основи. Априла 1939. у једном шарпланинском селу муслиманска деца су одбила да током вежбања скину своје фесове и капе, што је био повод да се огласи њихов верски поглавар. Он је затражио од југословенских власти да буду тактични према муслиманској вери, па је дошло до компромиса: муслимани су били дужни да током вежбања и гимнастике скидају своје капе, док су током предавања у учионицама били слободни да их носе.[226]

На локалном нивоу спорт је доживео праву револуцију. То се нарочито односи на фудбал који је у Македонију стигао посредством енглеских официра из турских гарнизона (1909), а након Првог светског рата захваљујући савезничким снагама.[227] Први клубови су основани средствима локалних привредника и индустријалаца, државних службеника и свештеника, али без званичне (финансијске) потпоре државе. Тако је почетком тридесетих година архимандрит манастира Св. Јована Осоговског поклонио 11 дресова кривопаланачком клубу Карађорђе.[228] Непосредно по припајању Македоније Краљевини Србији 1913. основан је клуб Милош Војновић, назван по средњовековном српском племићу, док је први меч после Првог светског рата одигран у Скопљу између ђачког клуба Напредак и тима састављеног од британских официра и војника.[229] Током 1920. неколико скопских трговаца је основало фудбалски клуб Вардар, који је убрзо преименован у Македонија. То је очигледно био сувише провокативан назив за власти, па је уследила нова промена имена клуба у Скопски спорт клуб (С. С. К).[230] Судећи по значајном улагању финансијера у

[222] AJ, 71–10–25, Извештај Министарства за физичко васпитање (7. 8. 1938).

[223] AJ, 71–10–25, Извештај из Скопља (8. 1. 1938).

[224] AJ, 71–3–8, март 1939.

[225] AJ, 14–194–716, л. 256, документ из Гостивара.

[226] AJ, 71–10–25, Извештај Министарства за физичко васпитање (15. 8. 1939).

[227] *50 години фудбал во Македонија 1919–1969*, Скопје, 1969, стр. 8. Прва утакмица је одиграна у Битољу 1911. на пријатељском сусрету између тамошњих конзула.

[228] *Вардар*, бр. 51, 22. 1. 1933, стр. 5.

[229] *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 3, Zagreb, 1958, str. 413.

[230] *50 години фудбал,* стр. 31–39.

стадион и довођење аустријског тренера, С. С. К. је требало да постане клуб који ће превазићи регионалне оквире и играти важнију улогу и изван Македоније и Вардарске бановине. Ипак, средином 30-их година био је пред гашењем. Држава није била много заинтересована за такву ситуацију, свесна и сама да је фудбал плод приватне иницијативе. У све чешћој кореспонденцији руководства С. С. К. и Министарства за физичко васпитање, челници клуба су подсећали на своје богато искуство у „промоцији националне идеологије" међу омладином. То је требало да буде један од главних адута за добијање материјалне помоћи и ослобађање од несразмерно високих државних намета.[231]

Ипак, фудбалски клубови са југа су скоро две деценије остали ван државног шампионата (1919–1934), због чега је 1933. оформљен Јужни куп, тзв. „Спортска мала антанта" у оквиру које су одржаване утакмице маргинализованих лоптачких подсавеза (Скопље, Ниш, Крагујевац). Утакмице су игране искључиво у дане хришћанских верских празника (подсећања ради, 36% становника Вардарске бановине су чинили муслимани).[232] Током 1919. на простору Македоније постојало је пет фудбалских клубова: тај број је 1929. нарастао на 27, да би 1940. достигао 51. Тек је скопски *Грађански* 1935. заиграо у националном првенству, али је већ после два неуспешна кола завршио такмичење. Проширењем Лиге 1938. године *Грађански* се опет нашао у државном првенству.[233] Само током 1937. клубови са територије скопског подсавеза одиграли су четири међународне, 78 пријатељских и 236 првенствених утакмица.[234]

Форсирање националних садржаја је такође очигледно и у називима клубова. Поред поменутог клуба *Милош Војновић*, на простору Македоније су деловали *Душан Силни*, *Одбрана*, *Бабунски*, *Соко*, *Хајдук*, *Огњена искра*, *Југ*, *Братство*, *Југословен*, *Југославија, Мачва* итд. Струмички клуб *Шумадија* се у својим обраћањима Министарству за физичко васпитање поносио именом „српског пијемонта" по коме носи име, а у част „српским ослободиоцима". Кумановски клуб је априла 1936. молио за игралиште „јер се кроз васпитање омладине и стварање здраве младежи стварају способнији, јачи и отпорнији синови Отаџбине". Терен *Југославије* из Струге је био редовно плављен, па су њихови захтеви били усмерени на издизање игралишта изнад нивоа језера. Два битољска клуба су новембра 1937. остала без игралишта јер им је градско поглаварство отказало закуп терена који је припадао битољском вакуфском повереништву. И велешки клубови су изгубили игралиште које се налазило на приватном поседу.[235]

У Лесковцу је експанзија фудбала почела 1919. оснивањем малих клубова кроз чија је имена симболично артикулисана српска средњовековна традиција (*Обилић*, *Бели орао*, *Југовић*, *Вардар*, *Душан Силни*, *Југ Богдан*). Средином 20-их

[231] AJ, 71–24–61.

[232] *Вардар*, бр. 61, Скопље, 1933, стр. 6.

[233] *50 години фудбал,* стр. 31–36.

[234] Мирко Јовановић, „Друштва и установе", *СДОЈС*, стр. 1034.

[235] AJ, 71–24–61.

у граду су постојала два игралишта и шест клубова (*Момчило*, *Јосиф*, *Омладинац*, *Раднички*, *Ветерница* и *Фабрички*), а 1926. се појављује и први спортски клуб лесковачких Цигана *Муслимански спортски клуб Полумесец*, који је фузионисан у *Ветерницу*, а потом у *Дубочицу*. Забрана неких клубова почетком 30-их година приморала је постојеће екипе да мењају називе, па је тако *Грађански* постао *Л. С. К.*, док је муслиманска *Ветерница* наставила рад као *Дубочица*, којој је средином 1932. припојено још неколико забрањених клубова.[236] Спортски клуб *Будућност* из Пећи је распуштен 1935. јер су међу његовим члановима доминирале особе „склоне комунизму и сепаратизму". Повод за гашење клуба су били вербални инциденти у којима се клицало „црвенима", а вређале „униформе" и „насилници".[237]

У почетку, ниво суђења није заостајао за квалитетом фудбалске игре, па су фудбалске судије регрутоване из армијских и чиновничких кругова.[238] Следствено томе, утакмице на простору Вардарске бановине су обиловале инцидентима који су се често завршавали поломљеним ногама и рукама, избијеним очима, док су неки фудбалери оглувели. У скопским клубовима се међу играчима могу препознати презимена знаменитих чиновничких породица, што наводи на закључак да је фудбал био добрим делом резервисан за децу политичке и привредне елите.[239] Проблем државног третмана спорта се може сагледати и кроз пореску политику. Еминентни шведски лист *Афтонбладет* је 1938. донео чланак о „изврсном људском материјалу" у југословенском фудбалу, али и о неодмереној пореској политици која гуши његов клупски развој.[240] Ионако скромни, клубови Вардарске бановине били су пред расформирањем, а многи су и угашени.[241] *Грађански* је средином 30-их гостовао неким грчким клубовима, чак је и победио ПАОК са 2:1 усред Солуна! Прва утакмица у Скопљу у оквиру Југословенске лиге одиграна је средином септембра 1935. на терену *Грађанског* (стајање је коштало 10, седење 15, а ложа 20 динара).[242]

Индивидуални спортови нису ухватили корена у Вардарској бановини. Поред два тениска игралишта у Скопљу и једног у Лесковцу, овај спорт је остао само добар повод за окупљање политичке и војне елите.[243] Зимски спортови су били привилегија жандармерије и полицијских снага, које су изводиле обуку на обронцима Шар-планине, док су спортско ваздухопловство и једриличарење остали само прагматична потреба војске. Југословенско

[236] *Историја Лесковца*, стр. 275–276.

[237] AJ, 71–3–8, документ од 5. 4. 1937.

[238] *South Slav Herald*, vol. I, No. 12, 17 August 1932, p. 5; *50 години фудбал,* стр. 69.

[239] *Вардар*, бр. 262, Скопље, 1934, стр. 6–7. За време меча између Куманова и Скопља августа 1934. гостујући тим је, незадовољан пристрасним одлукама судије који их је при том отворено вређао, у знак протеста постигао седам аутоголова.

[240] AJ, 71–3–8, 5. 7. 1938.

[241] AJ, 71–24–61, Жалбе и молбе клубова 1936. Таксе на улазнице су досезале 33%.

[242] *Вардар*, бр. 583, 13. 9. 1935, стр. 3; бр. 584, 14. 9. 1935, стр. 3.

[243] *Вођ кроз Вардарску бановину*, Скопље, 1931, стр. 13.

једриличарство је основано 1932. по угледу на Немачку, у којој је кроз форму школовања једриличара одгајана највиша класа ратних пилота.[244] Скопски аеро-клуб је имао живу активност, нарочито његов авион симболичног назива *Косово*. Ипак, идеја о спортском ваздухопловству у Скопљу је остала у домену туристичке атракције.[245] Када је у октобру 1940. из радионице скопске једриличарске школе изашло 12 нових једрилица, на скопском аеродрому је уприличено њихово ритуално „крштење", у коме је учествовало неколико важних представника власти. Председник владе Драгиша Цветковић је имао част да одабере назив првог авиона и он се определио за име „Бабуна", по чувеној „четничкој" планини. Министар физичког васпитања је крстио други авион са „Краљевић Марко", док је војни министар наредну једрилицу назвао „Обилић". Авион чијем је крштењу кумовао командант Треће армијске области понео је име „Косово".[246]

У бановини са готово 1,7 милиона становника било је свега 1.800 бицикала, тј. један на скоро хиљаду људи. Иако је 1935. у Скопљу основан бициклистички клуб та врста спорта није доживела праву промоцију, баш као ни аутомобилизам, иако је колона Југословенског ауто-клуба често пролазила кроз Скопље промовишући жељено југословенско јединство.[247] У Југославији је средином 1933. године постојало 1.920 ватрогасних чета са преко 60.000 активних чланова, док су у Вардарској бановини регистроване само две чете са 23 члана![248] Оснивачка скупштина ватрогасне заједнице Вардарске бановине одржана је децембра 1933.[249]

О значају који је придаван спорту говори податак да су официри међу своја три службена приоритета имали и задатак да промовишу спорт („национални рад; модернизација војске; популаризација спорта").[250] Јула 1935. основано је Друштво планинара Јужне Србије чији је председник постао генерал Лав Рупник, начелник штаба Треће армијске области.[251] Развој стрељаштва је фаворизовао лично краљ Александар за свога живота. Упркос наглом порасту броја моторних возила у земљи, с нарочитом пажњом је неговано више коњичких дисциплина, пошто су коњички спортови сматрани делом неопходне војне и одбрамбене активности. Побољшање финансијских околности у доба кнеза Павла допринело је да се овај спорт уздигне изнад осталих па су широм земље оснивана тзв. кола јахача. Шах је остао продукт доколице локалних адвоката и професора, због чега су седишта шах-клубова у Вардарској бановини би-

[244] Н. Жутић, *Соколи*, стр. 78–79.

[245] *Вардар*, бр. 516, Скопље, 1935, стр. 3.

[246] АЈ, 38–10–39, документ од 13. 10. 1940.

[247] М. Јовановић, „Установе и друштва", стр. 1035; *СГКЈ (1931)*, III, Београд, 1934, стр. 128. Ниједан члан Југословенског ауто-клуба није био са простора Вардарске бановине.

[248] *СБС*, 37. ред. саст., 16. 6. 1933, стр. 40; *СБНС*, 45. ред. саст., 20. 3. 1933, стр. 376.

[249] *Вардар*, бр. 153, 9. 12. 1933, стр. 4.

[250] *Војска и народ*, бр. 1, Београд, јул 1936.

[251] *Вардар*, бр. 523, 8. 7. 1935, стр. 4.

ла најчешће у кафанама. Ипак, долазак шаховског велемајстора др Аљехина у Скопље 1936, где је одиграо симултанку са 40 играча, деловао је подстицајно на развој овог спорта, па су убрзо шаховске клубове добили Битољ, К. Митровица, Ђевђелија и Прилеп.[252]

Спорт се показао и као пригодно средство за уљуљкивање узнемирене јавности у предвечерје Другог светског рата. Скопски клуб *Грађански* се такмичио у оквиру Српске лиге, а у фебруару 1941. скопски радио је директно преносио његову утакмицу са београдском *Југославијом*. Док је Драгиша Цветковић у Бергхофу разговарао са Хитлером, грчке трупе напредовале на албанском фронту, а југословенска артиљерија код Струге растеривала авионе „непознате народности", међу ударним вестима *Гласа Југа* био је нерешен резултат који је *Грађански* постигао на гостовању у Суботици. И годишња скупштина скопског тенис-клуба, чији је председник Коста Чохаџић био уједно и шеф месног одбора ЈРЗ-а, одржана је тих дана у Француском клубу, као да се у најближем окружењу не дешава ништа необично.[253]

* * *

Значајна институција културне, али и националне политике било је скопско Народно позориште. Његова обнова после балканских ратова била је поверена Браниславу Нушићу, који је овом установом управљао под веома сложеним околностима. Нушићеви наследници су одржали завидан ниво, изборивши се с државном управом за коначни довршетак ове скупоцене зграде 1927. године.[254] Пошто је редовна субвенција била недовољна за нормалан рад, у финансирање се укључила и општина града Скопља, али је и даље важило уверење да позориште „не може више одговорити својим националистичким циљевима".[255] Према сведочењу позоришне управе, приходи су до те мере били ниски да је позориште средином тридесетих година остало без певача, хора и оркестра. Репертоар је постао салонски, а сâм театар „чиновничко позориште".[256]

---

[252] Н. Жутић, *Соколи*, стр. 73–75; *Историја Лесковца*, стр. 276–277; М. Јовановић, „Установе и друштва", стр. 1036.

[253] *Глас Југа*, бр. 100, 12. 2. 1941, стр. 4; бр. 105, 18. 2. 1941, стр. 1–7; бр. 111, 25. 2. 1941, стр. 6–8. Чохаџић је на тој скупштини изјавио: „Док се други народи крваве, наш народ мирно и спокојно обавља своје послове".

[254] V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 350.

[255] *Вардар*, бр. 52, 26. 1. 1933, стр. 9; бр. 124, 3. 10. 1933, стр. 6.

[256] АЈ, 66–355–593, Опште одељење, п. бр. 6210, примљено 28. 2. 1934; М. Радуновић министру просвете, 18. 7. 1935.

Народно позориште Краља Александра у Скопљу, поглед са Вардара (АЈ, ОЗФ 20-49)

Скопско позориште је дефинитивно консолидовано у време управе Ужичанина и некадашњег просветног радника у Јужној Србији Радивоја Караџића (1922–28), који је на том месту наследио Бранислава Цветковића. Априла 1928. Караџић је враћен у Нови Сад, а на његово место је дошао др Бранислав Војиновић, дотадашњи управник новосадског позоришта. Пошто је Караџић маја 1928. отишао на операцију, до доласка новог управника га је привремено заменио доцент скопског Филозофског факултета Душан Недељковић. Истраге и клевете против Караџића око сумњивих рачуна настављене су 1934. новом оптужбом, када је овај већ био на функцији директора Драме београдског Народног позоришта.[257] Наиме, марта 1934. Јован Поповић је оптужио Караџића (у то време управника у београдском позоришту) за финансијске малверзације које је починио током службовања у Скопљу.[258]

Уметнички успон позоришта забележен је у доба управника Бране Војиновића (1928–1935), премда је важило уверење да га је он приближио најширим масама гледалаца. Поред тога, Војиновић је унео нови дух у рад ове институције, а остао је познат и по томе што се мешао у редитељски посао, захтевајући од глумаца реалистичан говор, а не „певање". Био је познат као педантан и строг јер је захтевао од глумаца војничку дисциплину, те су ови мо-

[257] Зоран Т. Јовановић, *Народно позориште Краљ Александар I у Скопљу (1913–1941)*, том 1, Матица српска, Нови Сад, 2005, стр. 250/1.

[258] АЈ, 66–355–593, Опште одељење, П. Бр. 7562, примљено 12. 3. 1934. Према Поповићевим наводима и доказима (шест фотографија рачуна и признаница), Караџићеве признанице су биле фалсификати, јер набавке робе нису биле уведене у позоришни инвентар, па у магацину није ни било никакве робе (реч је била о оделима вредним 15.700 динара).

рали увек бити уредно избријани и беспрекорно чистих ципела. Војиновићева седмогодишња управа праћена је урастањем театра у друштвену средину и афирмацијом домаће драматургије, при чему је успешно налазио компромис између менталитета скопске публике и савремених музичких израза. Фебруара 1935. Војиновић је постављен за управника Народног позоришта у Београду и испраћен је са највећим поштовањем, упркос тадашњој критици његове репертоарске политике. Нови управник скопског позоришта постао је Велимир Живојиновић Масука, који је на том положају остао све до Априлског рата. Он је радикално променио курс позоришта, те је од народне позоришне политике скренуо ка светским комадима, преполовивши тиме посету.[259] Током сезоне 1933/34. скопско позориште је извело 239 вечерњих, дневних и дечјих представа и 24 разних концертних приредби на турнеји по Вардарској бановини.[260]

Ако се упореде буџетска издвајања за позоришта може се закључити да је та врста државне помоћи дељена механички и бирократски у најпежоративнијем смислу те речи, независно од стварних потреба, репертоарске политике, квалитета ансамбла и сл. Прве две године диктатуре скопско позориште је добијало по 750.000 динара, да би у сезони 1933/34. та субвенција износила 585.000 динара. Највећи део овог новца одлазио је на плате запослених и тиме директно утицао на квалитет репертоара који је, иначе, прилагођаван комерцијалним прохтевима публике.[261] Било је јасно да је позоришни живот био привилегија узаних кругова у бановинским средиштима, па је бесплатне представе скопског Народног позоришта по Вардарској бановини током 1930. финансирала сама бановинска управа са сто хиљада динара „ради јачања моралних, националних и просветних тенденција".[262] Сваког пролећа скопско позориште је организовало турнеју по Вардарској бановини пунећи сале локалних хотела и осталих пригодних „позоришних" простора.[263]

Константна бановинска субвенција за скопско Народно позориште износила је 400.000 динара годишње, док су општинске власти града Скопља, схватајући улогу позоришта на „културно-националној асимилацији", солидарно учествовале са 35.000 динара. Почетком 1933. тадашњи управник Војиновић је смањио плате запосленима и укинуо им „македонски додатак", а у ишчекивању најављене редукције државних субвенција он је, противно свом укусу, форсирао национални репертоар понављајући пред надлежнима да по-

[259] З. Јовановић, *н. д.*, стр. 252, 275, 505, 509, 512, 513. У позоришту је дошло до великих кадровских размештаја а током те сезоне изведене су 132 представе, организовани су турнеја и 19 концерата по бановини од којих је остварен нето приход од 314.597 динара. Укупни приходи скопског Народног позоришта у тој сезони износили су око милион и по динара (*Вардар*, бр. 533, 18. 7. 1935, стр. 2; бр. 534, 19. 7. 1935, стр. 5).

[260] *Народно позориште „Краљ Александар I", Скопље. Преглед сезоне 1933/34*, Скопље, 1933, стр. 3.

[261] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 134–135.

[262] *СЛВБ*, бр. 28, 11. 10. 1930, стр. 6.

[263] З. Јовановић, *н. д.*, стр. 309.

зориште „не може више одговорити својим националистичким циљевима“.[264] Његови претходници су покушавали да пронађу излаз из финансијске кризе јачањем музичке гране позоришта, тј. комерцијализацијом позоришног оркестра.[265]

Од домаћих писаца најчешће су извођени Нушић, Крлежа и Сремац, док су од страних аутора премијерно извођени Шекспир, Зилахи, Дима и др. Позориште је давало бесплатне представе за Дан уједињења, рођендане краља Александра и престолонаследника Петра, као и поводом двадесетогодишњице „првих регрута 1914“ (том приликом су извођене представе *Ивкова слава*, *Хеј, Словени* и *Балканска царица*).[266] Крлежа је поводом премијере свог комада 1937. стекао веома лоше мишљење о скопском позоришту: „Разговори око такве премијере са пијаним, необразованим и заосталим, безнадно ненадареним глумцима, који вичу када би требало да говоре тихо, а муцави су кад би требало урлати, у једну ријеч: глуме све обратно од Хамлетовог рецепта“.[267] Немачки публициста Макс Фишер је 1934. боравио у Скопљу и позориште је оставило на њега јак утисак, посебно глума Геца и Величковића.[268] Главни град Вардарске бановине је у више наврата посетила и авангардна прашка група „художественика“ (*МНТ*) која је, упркос специфичном укусу скопске публике, доследно стајала на „ризичној висини уметничке савести“.[269] Крајем тридесетих година утицај комуниста у Повардарју бивао је све израженији па је под својеврсну цензуру дошао и репертоар скопског позоришта. Почетком априла 1938. шеф кабинета Милана Стојадиновића је поручио бану Новаковићу да са репертоара скопског Народног позоришта скине комаде са „екстремном левичарском тенденцијом“ (*Туђе дете*, *Бела болест*, *Матура* и сл.).[270]

Упркос помацима у уметничком смислу и развијању међународне сарадње, дугови банске управе према овој институцији су расли. У писму које је министар просвете упутио крајем фебруара 1934. свом колеги из ресора финансија изражена је озбиљна забринутост за сам опстанак Народног позоришта пошто је Вардарска бановина престала да исплаћује субвенције под изговором да више није била у могућности. Дуг банске управе се приближио суми од сто хиљада динара, па је позоришна управа приходе од представа трошила на лич-

[264] *Вардар*, бр. 52, 26. 1. 1933, стр. 9. Беспарица и лична сујета су изазивали нервозу и међу кључним људима позоришта о чему сведочи паланачки инцидент у кафани *Маргер* када је редитељ Јован Гец физички напао новинара *Скопског гласника* који се усудио да јавно критикује његов рад (*Вардар*, бр. 124, 3. 10. 1933, стр. 6).

[265] З. Јовановић, *н. д.*, стр. 355. Цела сезона 1931/32. била је у знаку музике: организован је оркестар са диригентом Јосипом Рајхенићем, док су вокалне партије носиле две музички образоване глумице, Ана Дорјан и Мери Оливијери.

[266] *Народно позориште „Краљ Александар Први“, Скопље. Преглед сезоне 1933–1934,* Скопље, 1933, стр. 3–7. Као гостујући глумци у позоришту појављивали су се познати глумци из Београда и Загреба (Раша Плаовић, Душан Раденковић, Дара Милошевић, Тито Штроци).

[267] M. Krleža, *n. d.*, str. 1.

[268] AJ, 38–706–885, „Скопље у очима немачког новинара г. др Макса Фишера“, *Вардар*, 22. 3. 1934.

[269] З. Јовановић, *н. д.*, стр. 323.

[270] AJ, 37–51–315, л. 155.

не издатке, занемарујући своје обавезе према електричној централи и Уреду за осигурање радника. Поврх свега, управник је најавио запосленима да ће остати без једне месечне плате, након чега су уследили криза позоришта, распад трупе, раскидање уговора и бескрајни судски поступци.[271] На целу ситуацију негативно је утицало и укидање тзв. позоришног динара од скопских биоскопа због чега је позоришна управа негодовала, тражећи да се скопско позориште изједначи у правима са театрима у Београду, Загребу и Љубљани.[272] Према сведочењу саме позоришне управе, у периоду 1931–35. приходи ове установе су пали са 820.000 на 320.000 динара, државне субвенције су такође биле редуковане, тако да је позориште остало без певача и хора чиме је онемогућено извођење „комада из народног живота са певањем", што је сматрано тежиштем репертоара. За ангажовање новог хора и оркестра министар финансија је одобрио (из другог пута) четврт милиона динара.[273] Октобра 1935. позориште је добило зајам од 120.000 динара од Државне хипотекарне банке за адаптацију зграде. Отприлике у исто време управник Народног позоришта је затражио да се повлашћена карта за вожњу његових чланова снизи са 50% на 25% цене, али је министар саобраћаја одбио овај захтев.[274] У сезони 1937/38. у скопском позоришту је на платном списку било 34 радника који су примали 900–3.250 динара. Занимљиво је да су од свих запослених само двојица била из Скопља (и то помоћни радници), док је остатак дошао из других крајева земље, па чак и иностранства.[275]

Позоришна управа је и даље упозоравала како ће због малих субвенција бити приморана да сузи репертоар и игра просте представе са мало лица сводећи га на грађанско-салонски дух, чиме би замишљена мисија остала без „националног репертоара за шире слојеве". Током 1939. субвенције и приходи позоришта износили су 1,8 милиона динара, од чега је само на плате отпадало 67%.[276]

---

[271] AJ, 66–355–593, Опште одељење, п. бр. 6210, примљено 28. 2. 1934..

[272] AJ, 66–355–593, документ од 28. 6. 1934.

[273] AJ, 66–355–593, М. Радуновић министру просвете, 18. 7. 1935.

[274] AJ, 66–355–593, 8. 10. 1935.

[275] AJ, 66–355–593, Списак закључених уговора од 1. августа 1937. до 31. јула 1938. године. Запослене су чинили Тодор Николић (Скопље), Димитрије Влајић (Скопље), Владимир Скрбиншек (Љубљана), Петар Јовановић (Београд), Јосиф Срдановић (Крагујевац), Анте Шољак (Трпање), Стева Јовановић (Панчево), Макс Фуријан (Крижовљан), Авдо Циновић (Сарајево), Бранко Ђорђевић (Пожаревац), Милан Вујновић (Сење), Синиша Раваси (Чачак), Бранко Басарић (М. Трешњевица), Бранко Татић (Ниш), Милутин Јасnић (Конарево), Милан Живковић (Пожаревац), Божидар Андрић (Д. Петровац), Илија Конфино (Вршац), Добрица Веселиновић (Врање), Никола Гамерц (Љубљана), Мери Подхраски (Загреб), Добрила Цимић (Крушевац), Лепосава Ђорђевић (Врање), Живка Срдановић (Крушевац), Пава Слука (Нови Сад), Ружица Радосављевић (Нови Сад), Мими Предојевић (Ст. Сланкамен), Драга Илић (Београд), Надежда Замфировић (Лајпциг), Туши Рајнер (Љубљана), Вукосава Бајић (Шабац), Милена Година (Трст), Нада Урбанова (Стари Бечеј) и Вера Петић (Брод на Сави).

[276] AJ, 66–355–593, Народно позориште Краља Александра Министарству просвете 4. 8. 1938, 22. 4. 1939.

СУБВЕНЦИЈЕ	
Државна субвенција	585.000
Бановинска субвенција	300.000
Општинска субвенција	120.000
УКУПНО СУБВЕНЦИЈА	1.005.000
ПРИХОДИ	
Приходи од представа	400.000
Приходи од издавања дворане	25.000
Приход од 30% позоришног динара	65.000
УКУПНО ПРИХОДА	1.495.000
РАСХОДИ	
Плате	1.140.000
Хонорари гостима и особљу	110.000
Хонорари оркестру	20.000
Осигурање чланова код СУЗОР-а	35.000
Трошкови за турнеју и службена путовања	120.000
Помоћи члановима	10.000
Тантијема	35.000
Ц. П. Фонду удружења глумаца	25.000
УКУПНО РАСХОДА	**1.495.000**

АЈ, 66–355–593, Народно позориште Општем одељењу Министарства просвете, 4. 8. 1938.

Почетком 1939, након извршене инспекције, инспектор В. Витезица је закључио да културни живот у Скопљу вегетира, чиме је доведено у питање „пропагирање националног духа". Он је посебно истакао ентузијазам управника Живојиновића, који је савесно радио свој посао „не као плаћеник, већ као идеалиста и уметник". Уочена је потреба за ангажовањем веће трупе како би се форсирали национални комади са певањем, а за очување скопског позоришта као „жаришта националне културе" јавним прогласима су се изјаснили и представници просвете, Универзитета и официрског кора: „Државна субвенција од 585.000 није довољна за један крај на јужној граници државе, где би било потребно да народ улази бесплатно у позориште, да чује своју реч и гледа своју историју."[277] Мисија скопског Народног позоришта спровођена је и путем летњих турнеја по Вардарској бановини, па је тако интересовање за театар ширено и у областима за које се не може рећи да обилују културним животом. Сматрало се да су у том послу „националне пропаганде" главну улогу играли ситни чиновници и појединци ношени властитим ентизијазмом. Улога позоришта била је утолико важнија што је оно својом живом речју требало да

[277] АЈ, 66–355–593, Реферат шефа Одсека за уметност и књижевност од 4. 8. 1939.

допринесе „бржем изједначавању извесних језичких и других разлика које су разумљиве код народа тако дуго разједињеног“.[278]

Здравствене прилике и култура живљења

Здравствена политика је по природи ствари рушила границе приватности (вакцинације, прегледи, социјално осигурање), а како каже Антоан Прост, „први пут се у историји рађамо и умиремо у болници“, дакле, у анонимном болничком амбијенту, далеко од огњишта. Нови концепт социјалне медицине који је промовисала Рокфелерова фондација преко југословенског министра здравља Андрије Штампара допринео је изградњи савременог система здравства, реформи медицинског образовања, али и другачијег односа људи према овом сегменту њихове приватности. Ипак, највећи непријатељи медицине били су предрасуде и народна веровања. Упркос едукативним фељтонима који су штампани у готово свим дневним и недељним новинама, у Повардарју је дуго било раширено веровање да се маларија добија од шљива и лубеница и да је најбоља превентива ракија, која је давана чак и деци! Јавности су биле доступне и вести о најновијим светским „открићима“: неколико војних часописа је писало да се при летењу на висини од 2.000 метара лечи „магарећи кашаљ“, те да се тумор успешно санира соком који пчела лучи приликом убода. Због својих верских навика жене турске и албанске националности су дуго избегавале вакцинацију и готово сваки контакт са лекарима, пошто се нису хтеле (и смеле) „пред мушким показивати“.[279] Распадом задруге жена је постала неприкосновена у погледу васпитавања и подизања деце. У сеоским срединама мајка је предавала својој деци хигијенске и моралне вредности, без обзира на низак проценат писмености (14,5%) који је бележен код женског становништва Вардарске бановине. Жена је представљала „чувара народне медицине“, тог комплекса предрасуда и празноверја, упакованог у строгу моралну и религиозну форму. Слаба мобилност становништва такође је „сужавала културне видике становништва“ и затварала село за напредније утицаје са стране.[280]

Међу поузданије показатеље културе живљења свакако спада начин исхране становништва. Осим географско-педолошких услова и климе, на квалитет исхране пресудно су утицали начин привређивања и културноверска традиција подручја. Подаци из 1932. о половини сеоских породица у Југославији које су перманентно гладовале деловали су поражавајуће. Још депресивнији утисак оставља чињеница да је, према тадашњим проценама, на квалитет исхране доминантније утицао културни ниво становништва него

[278] *Скопска сцена. Илустровани уметнички лист*, бр. 15, Скопље, 10. 2. 1936, стр. 207.

[279] В. Јовановић, „Историјско, свакодневно и приватно“, стр. 558–559.

[280] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 55–57.

његово материјално стање.[281] Дакле, друштвени кодови у исхрани били су више последица верских начела него класне диференцијације, тј. није било велике разлике у исхрани богатих и сиромашних. Народ на територији Вардарске бановине био је до аскетизма скроман у јелу и пићу. У области између Лесковца и Скопља сељаци су знали за летње и зимске оброке: лети су обедовали три пута дневно, а преко зиме су имали само ручак и вечеру. Хришћанско становништво је редовно постило, а и исхрана сведена на пасуљ, купус и свакодневну употребу кукуруза допринела је да тамо не буде гојазних људи. Мајке су своју децу до навршене прве године храниле млеком, а као додатак у исхрани користиле су гриз са млеком и барени кромпир.[282] У дебарском крају су нарочито Албанци били здрави, витки и гипки: сматрало се да је њихова дуговечност резултат уредног сексуалног живота, чистог ваздуха и воде, кретања и умерености у исхрани. За Турке се тврдило да су „млитавији", те да су Српкиње биле изузетно лепе, али да њихова физиономија лица није била ни налик жени из Шумадије, Босне или Мачве. Хришћани су се хранили пшеничним и раженим хлебом, а Албанцима је проја била једини хлеб.[283] Иначе, хлеб је дефинитивно био најважнија животна намирница на овим просторима. Извештаји среских лекара о сељаку као „хлебождеру" били су засновани на сазнању да је он целокупну потребу за калоријама задовољавао управо конзумирањем хлеба, док је калоријски просек потрошње хране у Југославији био за трећину нижи од животног минимума. Млечни производи су се више трошили у сеоским срединама, упркос томе што су говеда са простора Вардарске бановине била слабијег квалитета него у осталим крајевима земље. Недостатак беланчевина, минерала и витамина у једноличној и оскудној исхрани становништва директно је утицао на неухрањеност најмлађих нараштаја. Према подацима из Скопља, у тамошњим основним школама било је чак 40% неухрањених ђака, док је у гимназијама сваки пети ученик био неухрањен. За разлику од Загреба, где је било највише „средње" ухрањене деце, скопски ученици су делили судбину простора који је у сваком погледу каскао за остатком државе.[284]

Сељаци на Косову су своје пољопривредне производе – маслац, јаја, месо – искључиво продавали, а врло ретко сами користили (нпр. од маслаца, који су куповали Енглези из рудника Трепча, својој деци би давали само да олижу нож којим су равнали комадиће маслаца). Изузетак је било воће: сваке године у сезони лубеница и грожђа мештани би редовно телесно јачали.[285] Већ средином тридесетих око 20% Скопљанаца хранило се кријумчареним месом које је било

[281] *Исто*, стр. 57.

[282] Ј. Трифуноски, *Народни живот*, стр. 144–145.

[283] *Српски извори*, стр. 92, 147, 178.

[284] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 59–63; Јоксимовић, „Хигијенске, социјалне и просветне прилике у скопским школама и програм рада у будућности", *Гласник хигијенског завода*, бр. 1, Скопље, 1932, стр. 73–74.

[285] А. Прибићевић, *н. д.*, стр. 196, 282–284. Прибићевић је за веродостојан документ о стању косовског села истакао своју фотографију на којој је позирао неухрањен и слабо одевен у гомили златне пшенице.

знатно јефтиније, док су се поједини скопски месари бавили фалсификовањем општинских жигова и пломби. У годинама светске економске кризе бановинска власт је куповала брашно и огревно дрво за градску сиротињу, истовремено помажући рад народних кухиња.[286] Муслиманско становништво имало је генерално разноврснију исхрану, превасходно због чињенице да је муслиманска жена била поштеђена рада у пољу. Поред тога, у кући муслимана су се уместо алкохола пили шербет и кафа, што се свакако одражавало на здравствене прилике код ове популације.[287] Систематска борба државе против алкохолизма била је приметна током читавог међуратног периода али су слабе економске прилике биле непрекидна кочница. После несрећа које су изазивала алкохолисана лица државна пропаганда је појачавана. Повод за нову кампању био је 30. марта 1930. када је на Охридском језеру код Светог Наума дошло до превртања бродића зато што су чамџије биле пијане. Да ствар буде гора, међу деветоро утопљених излетника били су високи представници војних и цивилних власти, као и чланови дипломатског кора.[288]

Непросвећеност и слабе културне навике погоршавали су хигијенске прилике на селу, доводећи у коначном исходу до разбуктавања зараза, туберкулозе и осталих болести које би се могле окарактерисати као последица социјалних поремећаја. Градско становништво је просечно трошило пет пута више воде на личну хигијену од сељака, али ни ту не треба генерализовати: различит однос према хигијени условљавали су верска традиција (у корист муслимана), социјална мобилност (печалбари, варошани, војници) и др. У поређењу са осталим крајевима земље, проценат умрлих од туберкулозе у Вардарској бановини и није био тако висок (11,2% од свих умрлих на простору бановине, или сваки девети), али је недостатак водовода и канализације погодовао епидемијама тифуса и других заразних обољења.[289] Као што је већ поменуто, на простору Вардарске бановине чак у три четвртине смртних случајева није био идентификован узрок (болест), мада су у тај број улазила и мртворођенчад. Оно за шта су постојали медицински докази били су туберкулоза и шарлах, као најопасније болести, док је највећи морталитет бележен код деце до пет година и беба до шест месеци старости. Средином тридесетих година, умирање је ста-

[286] *Вардар*, бр. 90, 8. 6. 1933, стр. 1; бр. 54, 2. 2. 1933, стр. 2; бр. 564, 22. 8. 1935, стр. 4; бр. 567, 25. 8. 1935, стр. 4; бр. 617, 3. 11. 1935, стр. 3. Министарство социјалне политике је 1935. издвојило око 20 милиона динара за исхрану незбринутих лица у Југославији, од чега је само 1,2 милиона припало Вардарској бановини.

[287] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 64–65.

[288] АЈ, 14–194–716, л. 192–195. После 15-минутне борбе за дављенике, за деветоро више није било спаса. Утопили су се: пуковник Мирко Протић, срески начелник Милан Каличанин, Маргита Туртули (жена чехословачког конзула у Корчи), Радмила Крстић (супруга секретара Крстића), грчки конзул Лазаро Жан и његова супруга Жоржета, лекар из Корче Никола Полени са вереницом Јулијом Фундо и морнар Живан Ковачевић.

[289] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 1, стр. 64–67.

тистички било најчешће у првој години живота, док је током 1938/39. смртност одојчади у Вардарској бановини износила 157 на хиљаду живорођених беба.[290]

* * *

Питање здравствене пропаганде и хигијенског васпитања народа у великој мери се може подвести под домен културне политике, иако је затечено стање здравствених прилика било првенствено последица низа неповољних историјских, економских, политичких и социјалних околности. Упоредо са ширењем мреже државних хигијенских установа развијан је и систем здравствених задруга ради ефикасније едукације сељаштва. Банска управа је преко свог одељења за социјалну политику и народно здравље, а уз асистенцију среских и општинских управа, била задужена за функционисање бановинског хигијенског завода, домова народног здравља и здравствених станица.[291]

Југословенска држава је затекла на овим просторима свега две болнице (у Скопљу и Битољу), које су тешко саме могле опслуживати више од милион становника. У почетку су и хируршке операције вршене под „шкиљавом" светлошћу петролејске лампе, уз дим и пуцкетање плеханих пећи, да би у првој половини тридесетих година почела да ничу модерна болничка здања, нпр. у Приштини (1933) и Куманову (1934). Након поделе државе на бановине скопска болница је добила статус државне, док су остале биле бановинске болнице које су најчешће имале само опште, интерно и хируршко одељење (Велес, Тетово, Ђевђелија, Прилеп, Гњилане, Битољ, Призрен, Приштина, Штип, Охрид). У забаченијим крајевима (Кавадар, Ростуша, Јужни Брод, Кратово) осниване су прихватне амбуланте за указивање хитне помоћи до транспорта у неку од бановинских болница. Ради приближавања сеоског становништва стручној медицинској помоћи било је предвиђено оснивање стотинак „удружених здравствених општина", али их је до 1937. основано свега 16. Прва је основана тек 1935. у Драчеву крај Скопља. Имућнији грађани Вардарске бановине обично су се лечили у три приватна санаторијума смештена у Скопљу и Битољу, док је скопски Окружни уред за осигурање радника имао 30 експозитура широм бановине. Почетком 1937. на читавом простору Вардарске бановине радило је укупно 250 лекара чија је улога била и да потисну народне пред-

[290] *СГКЈ (1930),* књ. II, Београд, 1933, стр. 67–72; *СГКЈ (1940)*, књ. X, Београд, 1941, стр. 103, 135; *Вардар*, бр. 158, 21. 12. 1933, стр. 2.

[291] Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, стр. 229–236.

расуде и надрилекарство.[292] На истом задатку били су и сресни санитетски референти који су током 1932. обавили 1.084 изласка на терен.[293]

Током 1932. године на простору Вардарске бановине је постојало 14 бановинских болница и једна државна у Скопљу. У њима је било 865 кревета и 11.365 пацијената док су од особља регистрована 223 лица (19 лекара). У седишту Вардарске бановине је постојао и приватни санаторијум са породилиштем *Балкан* доктора А. Ставридиса.[294] Таксе за лечење у болничким амбулантама биле су по 20 динара за хематолошки и серолошки преглед, анализу урина, секрета и инјекцију, док су нешто скупљи били гипсани завој и рендген (100, односно 50–80 динара).[295]

Статистика болница, пацијената и болничког особља за 1939. годину

	ВАРДАРСКА БАНОВИНА	ЈУГОСЛАВИЈА
Државних болница	1	12
Самоуправних болница	15	140
УКУПНО БОЛНИЦА	**16**	**169**
Постеља у држ./сам. болницама	1.386	21.394
Болесника у држ. болницама	6.554	118.440
Болесника у ост. болницама	16.420	314.904
УКУПНО БОЛЕСНИКА	**22.974**	**433.344**
Лекара	45	927
Стручног санитетског особља	118	2.555
Административног особља	57	797
СВЕГА ОСОБЉА	**311**	**6.510**
Маларија (прегледано)	163.002	295.730
Маларија (негативних налаза)	49.251	91.637
Утрошено кинина (грама)	401.293	924.981
Разних таблета	51.502	469.795

СГКЈ (1940), књ. X, Београд, 1941, стр. 380–387.

Убрзо после администативног преуређења земље донето је неколико закона и правилника којима је заведен ред у области здравствене службе: о сузбијању заразних болести, о контроли животних намирница, о здравственој

[292] Слободан Т. Паламаревић, „Социјална питања“, *СДОЈС*, стр. 763–766. „Петвековно ропство усадило је у душу народа многе предрасуде, које су условиле несметано бујање надрилекарства. Нико се није старао да народ сачува од заблуда и зла, нико му није пришао као људском бићу. Пет векова је осећао над собом насиље и камџију. Његов дух је постао мрачан, његова душевна храна предрасуде и заблуде...“

[293] *СЛВБ*, бр. 168, 12. 2. 1933, стр. 2. Сресни санитетски референти Вардарске бановине су у 1932. години обавили 449 вакцинација против великих богиња, 262 обдукције лешева, 178 сузбијања заразних болести, 47 указивања лекарске помоћи, 71 преглед основаца и 34 предавања из хигијене.

[294] *Вардар*, бр. 104, 27. 7. 1933, стр. 7; *СЛВБ*, бр. 163, 5. 1. 1933.

[295] *СЛВБ*, бр. 195, 6. 8. 1933, стр. 3.

заштити школске деце и одојчади, проучавању и поучавању народа, за асанацију села и др. Нарочитим прописима обухваћени су туберкулоза, маларија и сифилис, који су сматрани специјалним друштвеним болестима.[296] Међутим, лоше стамбене прилике на селу представљале су посебан проблем. Дрвени и гвоздени кревет били су права реткост која се могла видети само у кући чији је члан којим случајем био на „странствовању". Цела породица је обично спавала у једној просторији на поду, неретко са стоком, како би им било топлије. Купатила и нужника готово да није ни било у селима југа, али је далеко већи проблем представљала пијаћа вода. На решавању тог питања радили су пето одељење банске управе, секција за колонизацију и Хигијенски завод који је на Косову и у околини већих вароши постављао модерне нужнике са ђубриштем. До 1937. изграђено је 129 водовода, 313 бунара, 194 каптаже са чесмама, или 689 објеката у 411 места, чиме је око 370.000 становника Вардарске бановине снабдевено пијаћом водом. Укупна вредност ових послова износила је око 25 милиона динара, при чему је највећи терет сносила држава а тек по 10% бановина и општинске управе. Треба напоменути да је од 1930. постојао Фонд за асанационе радове који је мањим селима издавао бескаматне кредите на десет година ради изградње мањих водовода и канализација, али је интересовање сеоских општина Вардарске бановине било занемарљиво.[297] Након асанације у струшком срезу, којом је руководио др Незлобински, око 20.000 људи добило је здраву пијаћу воду.[298]

Током 1930. у Вардарској бановини је за 74% умрлих особа наведено да су умрле од „непознате болести" (ту спада и смрт на порођају), потом следе туберкулоза и шарлах. Највећа смртност забележена је код деце од две до пет година, а четири године касније умирање је статистички било најчешће у првој години живота.[299] Порођаје су често водиле искусне жене, тј. оне које су се више пута порађале или присуствовале порођајима. На сваком кораку били су присутни фатализам и хигијена на најнижем нивоу („сељак се ваљда окупа кад се роди и кад умре",[300] тврдио је један од окружних начелника). Епидемије дифтерије и пегавог тифуса су биле честе у јабланичком, лесковачком, власотиначком, пољаничком и пчињском крају. Ради сузбијања дифтерије, израђен је 1935. план за имунизацију све здраве деце, коју су спроводили домови народног здравља у Лесковцу, Врању и Куманову. У периоду између 1926. и 1936. извршено је милион и по прегледа, вакцинисано више стотина хиљада људи, извршене су бројне асанације терена довођењем воде за пиће, бушењем бунара, изградњом појила, ђубришта и нужника. Ове активности биле су праћене предавањима, едукативним филмовима, курсевима за домаћице, дељењем ле-

[296] Душан Антић, „Превентивна медицина", *СДОЈС*, стр. 770.

[297] Стојимир Симић, „Асанациони радови", *СДОЈС*, стр. 779–785.

[298] *Вардар*, бр. 111, 20. 8. 1933, стр. 4.

[299] *СГКЈ (1930),* књ. 2, Београд, 1933, стр. 67–72; *Вардар*, бр. 158, 21. 12. 1933, стр. 2.

[300] *Српски извори*, стр. 285–287.

така, плаката и брошура.[1] У самом Скопљу се чинило да је трбушни тифус немогуће искоренити (број заражених кретао се увек око 50), док је у Куманову морталитет од туберкулозе у једном тренутку досегао 75%. Школска популација је редовно вакцинисана против шарлаха, а у Крушеву је основано дечје опоравилиште („Дечја република у Крушеву“) којим је руководила докторка Вајс. Поменуте болести су биле ван контроле у забаченијим крајевима бановине и међу децом која из неког разлога нису била интегрисана у просветни систем. На Бадње вече 1933. у кући Милутина Радовића из Медевца петоро деце се разболело и умрло, што од шарлаха, што од дифтерије.[2] О „популарности“ и распрострањености болести тих година сведочи црнохуморна пракса прилепских угоститеља да гостима са менија нарочито препоручују умокац *дивтерија*.[3]

Државни издаци за здравство по становнику разликовали су се од бановине до бановине, а Југославија је имала стални недостатак лекара и била на самом европском зачељу према односу броју лекара и становника.[4] У Вардарској бановини је 1931. било 284 лекара, од чега је готово трећина радила у Скопљу.[5] И поред тога, овај град је средином тридесетих имао готово 70.000 становника а само две квалификоване бабице. Додуше, почетком 1933. у Скопљу је завршен једноипогодишњи течај за бабице који су положиле 22 полазнице. Веома је занимљив однос између економског стања људи и здравственог система. Наиме, пошто су сви становници чије су пореске обавезе биле мање од 300 динара били ослобођени плаћања социјално-здравственог осигурања, 94% становника Вардарске бановине није плаћало лечење! У систему тзв. здравствених општина (којих је у Вардарској бановини било 109) радила су 52 среска референта и десет лекара. За 1934. годину власти су предвиђале да ће у бановини радити 15 бановинских болница и четири амбуланте.[6]

У то време почињу и јавне расправе о „паду лекарског сталежа“, тј. о противзаконитом наплаћивању болничких интервенција, протекцији при запошљавању, малверзацијама у апотекама и сл. То је био повод да се огласе незапослени лекари и критикују кадровску политику скопских болница које су путем намештених конкурса примале богаташке синове којима је медицина би-

[1] D. Mitrović, *n. d.*; V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, str. 145. Само до 1934. од Сјенице до Ђевђелије сграђено је 78 водовода и ископано 100 бунара.

[2] *Вардар*, бр. 113, 27. 8. 1933, стр. 4; бр. 59, 19. 2. 1933, стр. 2; бр, 49, 15. 1. 1933, стр. 1; бр. 78, 27. 4. 1933, стр. 2; бр. 527, 12. 7. 1935, стр. 2. Јула 1930. најчешћи узрок смрти у Вардарској бановини били су шарлах и „гушобоља“ (*СЛВБ*, бр. 21, 23. 8. 1930, стр. 2).

[3] *Вардар*, бр. 90, 8. 6. 1933, стр. 1.

[4] *СБНС*, 40. ред. саст., 15. 3. 1933, стр. 261; 42. ред. саст., 17. 3. 1933, стр. 26. У Дравској бановини је, на пример, издвајано 16 динара, Вардарској 8, Дунавској 6, а у Врбаској бановини једва 4 динара по становнику. У Аустрији је на једног лекара долазило 837 становника, у Грчкој 1.166, Румунији 2.879, Бугарској 2.900, а у Југославији 3.450 становника.

[5] *Гласник Лекарске коморе Вардарске бановине,* Скопље, јануар–март 1931, стр. 7–16.

[6] *Вардар*, бр. 68, 23. 3. 1933, стр. 10; бр. 163, 2. 1. 1934, стр. 6; бр. 149, 30. 11. 1933, стр. 3; бр. 654, 10. 12. 1935, стр. 5. На територији ОУЗОР-а било је 50% више осигураних чланова 1933. него 1925, а дневно је кроз скопску амбуланту пролазило око 500 болесника (маларија, туберкулоза).

ла „само спорт“. Учестали су и захтеви да се угледним лекарима забрани приватна пракса, али и да се уручи отказ свим лекарима-странцима који нису савладали српски језик. Августа 1935. пензионисани шеф железничке станице тужио је суду лекаре скопске државне болнице (Пинта и Чериковског) јер су му „погрешно“ дали инјекцију.[7]

Трговина лековима постала је све уноснији посао па су широм бановине почеле да ничу апотеке које су водили локални предузетници. Само у Скопљу су почетком 1933. дежурале апотеке Ристића, Шкодреануа, Богојевића, Ставрића, Прокопијевића, Франсевића, Крстића, Нухчета, Марцекића, Нишанџијевића, Дилевића и др. Међутим, средином 1935. било је забрањено бесплатно достављање лекова приватним лекарима јер је примећено да су их они, готово по правилу, препродавали пацијентима. Примера ради, апотекари Вардарске бановине су две таблете „саридона“ куповали за два динара а продавали за 15, флашу „тоновина“ набављали за 18 а продавали за 29. Иако су осигураници имали попуст од 30% у јавним апотекама, лекари су покренули иницијативу да држава откупи све апотеке а фармацеуте плаћа као и остале чиновнике.[8] Скопље је било интересантно тржиште и за разне самоуке стоматологе, хироманте и остале алтернативне исцелитеље, па је тако крајем 1933. у хотелу *Бристол* одсео румунски зубар Константин Теото. Од опреме је имао само кофу и лавор док је зубе вадио голим рукама. Чаршијом су се брзо раширили приче о „чудотворцу“ који безболно вади зубе па су око хотела формирани дуги редови грађана. Новинар *Вардара* је забележио да је дневно у тој хотелској соби „излетало“ око стотинак зуба Скопљанаца.[9]

* * *

Скопска државна болница је са својих девет одељења опслуживала широко подручје од Лесковца до Ђевђелије и од албанске до бугарске границе. У њој је хоспитализовано највише пацијената оболелих од ендемских обољења бубрега, чирева на желуцу, карцинома, цирозе јетре, антракса и цревних болести. Према речима тадашњег министра здравља Славка Милетића, изградња нових павиљона скопске болнице (дечјег, очног и одељења за уво, грло, нос) била је нужна „како из хуманих, тако и из националних разлога“.[10] Већ у марту 1930. болница је пресељена у нову зграду која је имала хируршко-гинеколошке павиљоне, лифтове, централно грејање, стерилизаторе, операционе сале са прозирним плафонима, „класне“ собе за богатије пацијенте и сл.[11] Среди-

[7] *Вардар*, бр. 526, 11. 7. 1935, стр. 1; бр. 555, 11. 8. 1935, стр. 5; бр. 544, 30. 7. 1935, стр. 2; бр. 555, 11. 8. 1935, стр. 5.

[8] *Вардар*, бр. 54, 2. 2. 1933, стр. 7; бр. 544, 30. 7. 1935, стр. 2.

[9] *Вардар*, бр. 162, 30. 12. 1933, стр. 6. У скопском *Сплендиду* је одседао чувени хиромант и графолог Зормох од кога су тражени и здравствени савети (*СЛВБ*, бр. 163, 5. 1. 1933).

[10] АЈ, 39–2–2; *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 93, 27. 4. 1923, стр. 4; бр. 64, 19. 3. 1924, стр. 1.

[11] *СЛВБ*, бр. 35, 22. 11. 1930, стр. 4–5.

ном тридесетих у овој установи је, и поред недовољног броја лекара и велике популације која је била упућена на ову болницу, годишње вршено 50.000 амбулантних прегледа и лежало 4.000 болесника.[12] Током 1936. скопска државна болница се састојала из десет објеката међу којима су својом величином и сређеношћу доминирали хируршко-гинеколошки павиљон, дечји, туберкулозни и четири „декерова" павиљона. У оквиру комплекса је постојао и лагум за смештај запаљивих материја, док је лепу управну зграду пројектовао архитекта Миодраг Лукић. Доста се каснило са испоруком и уградњом болничког лифта за хируршки павиљон, па је после неуспешне лицитације фебруара 1937. посао поверен једном београдском предузећу које је продавало и монтирало „стиглер" дизалице и лифтове. Испорука и монтажа уређаја за стерилизацију и операционе сале препуштени су августа исте године *Југословенском Сименсу АД*.[13] Због ових кашњења зграда хируршко-гинеколошког павиљона скопске болнице освештана је тек априла 1938. у присуству тадашњег министра народног здравља Драгише Цветковића и бана Новаковића. Црквени обред је водио митрополит Јосиф док је управник болнице др Сосић говорио о значају новоотвореног павиљона за читаву бановину.[14]

У годинама опште инфлације и привредне нестабилности, државне болнице су све чешће тражиле помоћ од Министарства социјалне политике и народног здравља јер су остајале без резерви у медицинском материјалу и намирницама. Током 1940. министар финансија је затражио од Министарског савета кредит од 25,8 милиона динара како би се подмирили издаци болничких и хигијенских установа. Позајмица је била одобрена а од поменуте суме скопска државна болница добила је свега две партије (укупно 462.000 динара), док су по петину милиона динара добили скопска школа за нудиље и државни санаторијум у Сурдулици.[15] У јуну 1931. уплаћено је нешто мање од пола милиона динара за бановинску болницу у Штипу. Предрачун је обухватао инсталацију водовода, канализације и санитарија, као и зидање главне зграде у коју је требало сместити заразни павиљон, капелу, кујну, чуварску кућицу и перионицу.[16] Марта 1934. саграђен је здравствени дом у Мавровим Хановима.[17]

Од 44 бановинска среза само осам није било захваћено ендемском маларијом коју је држава покушавала да сузбије кининизацијом и низом малих асанација које су подразумевале исушивање стајаћих вода и прскање легла ко-

---

[12] *Вардар*, бр. 537, 22. 7. 1935, стр. 2; бр. 539, 24. 7. 1935, стр. 4. Само на њеном хируршком одељењу дневно су вршене три операције слепог црева, које су већ тада сматране рутинском десетоминутном интервенцијом.

[13] ДАРМ, 119–10–1, л. 2, 3, 5, 6; 119–10–2, л. 45, 52, 88, 122.

[14] АЈ, 74–222–317, л. 279, Извештај краљевог изасланика команданту Треће армијске области, 4. 4. 1938.

[15] АЈ, 138–6–31, л. 139, 140, документ од 26. 12. 1940. Само је цетињска државна болница добила мање новца од скопске.

[16] ДАРМ, 119–10–3, л. 151, 155.

[17] *Вардар*, бр. 198, 24. 3. 1934, стр. 2.

мараца „париским зеленилом“. Бесплатни кинин је дељен зараженом становништву у хигијенским установама, али и по селима у време пољских радова. Поступком кининизације маларија је знатно ублажена у поређењу с првим послератним годинама и сведена у подношљиве границе. Поред тога што је куповала лименке хидрохлоричног кинина, банска управа се старала и о одржавању јазова и одводних канала. С обзиром на то да је на југу од маларије годишње обољевало око пола милиона људи, разматрана је веза између гајења пиринча и појаве ове болести, јер је претварање бара у пиринчана поља погодовало ширењу заразе.[18]

У свом реферату „Сузбијање маларије у Јужној Србији“ с почетка тридесетих година др М. Ранков је потанко разјаснио систем „малих асанација“ које су спровођене у Вардарској бановини. Оне су обављане у „мирним водама“ – њиховим исушивањем или спајањем са речним током како не би и даље мировале и стагнирале. У пословима на затрпавању рупа, копању канала и одстрањивању корова са речних обала учествовала је и војска дајући просту радну снагу, док је на потезу од Страцина до Криве Паланке финансијски терет преузела Рокфелерова фондација. Употреба „гамбузије“ за уништавање ларви комараца није се показала ефикасном јер се ова јужноамеричка рибица није могла одржати у стајаћим водама, као ни потоцима и бујицама Повардарја. Од великих мелиорационих радова помогнута је скопска водна задруга за исушење Скопског поља бескаматном позајмицом од 300.000 динара. Истина, др Ранков примећује да су општинске управе биле прилично статичне и незаинтересоване за борбу против маларије сматрајући је државном кампањом. Поред растурања летака и брошура, у скопском хигијенском заводу је снимљен и едукативни филм о крајевима погођеним маларијом. Дељење бесплатног кинина уз упутство за употребу било је на терету бановинског буџета и показало је добре ефекте, нарочито на терену, у доба пољских радова. Само у периоду 1928–1931. издато је 8.800 кг кинина и извршено 850.000 прегледа. Због раширености болести међу школском популацијом осниване су ђачке трпезе при хигијенским установама у којима је само 1931. издато 82.000 оброка неухрањеној деци, док су многа о државном трошку боравила у бановинским опоравилиштима.[19] Средином 1935. држава је издвојила 100.000 динара за набавку кинина. Тадашњи директор Института др Чедомир Савић је тврдио да се током једне године у Јужној Србији излегне осам генерација комараца (од којих је пет врста преносило маларију), те да је годишње обољевало 350 до 500 хиљада лица, за које је Завод набављао 300 кг кинина.[20]

Опремљеност скопског Института за тропске болести (Хигијенског завода) инспирисала је француског академика Жака Ансела да пише о „освајању Македоније од српских лекара“, а хигијенска секција Лиге народа почела је да

[18] АЈ, 38–10–38; *СЛВБ*, бр. 9, 31. 5. 1930, стр. 4; *Вардар*, бр. 148, 28. 11. 1933, стр. 2; бр. 551, 7. 8. 1935, стр. 1.

[19] АЈ, 38–10–38.

[20] *Вардар*, бр. 551, 7. 8. 1935, стр. 1.

шаље лекаре на стажирање у Скопље.[21] Током 1936. на територији Хигијенског завода у Скопљу радило је 37 антималаричних установа које су разделиле 190 кг кинина и 150.000 таблета атебрина.[22] Међутим, нису сви били задовољни резултатима сузбијања маларије, поготово када се има у виду да је нпр. у Велесу 1927. године, око 40% становништва било заражено.[23]

За разлику од ратних година 1912–1918, уследио је период смањивања венеричних обољења. Тек је у лето 1930. при лесковачком дому здравља отворена станица за сузбијање венеричних болести, а октобра 1937. прво градско купатило, од кога су старији људи у почетку зазирали.[24] Од 1929. маларична станица у Ђевђелији је претворена у здравствену станицу у чијем се купатилу са седам тушева месечно купало око 700 људи.[25] Сифилис је регистрован у великом броју случајева дуж друмова у Новом Пазару и источној Србији. Иако је 44% проститутки у Краљевини Југославији избегавало обавезну здравствену контролу (*реглментацију*), број болесних жена је смањен, па је укинута и обавеза венеричног прегледа. У доба реглментације у Скопљу је регистровано око сто проститутки, при чему су бирои за запошљавање означавани као експозитуре трговине белим робљем и центри директног подвођења. Упркос „расно-хигијенској мери" здравствене контроле мушкарца пре ступања у брак, што је предвиђао нови закон, током 1933. је око 40% свих хроничних болесника у Југославији боловало од сифилиса.[26] Растко Пурић је упозоравао имућније грађане Вардарске бановине да избегавају ангажовање Цигана из хигијенских разлога, али и служавки из Дунавске, Савске и Дравске бановине, јер су, према његовом уверењу, биле „неморалне".[27]

Скопље је, као привредни и политички центар Вардарске бановине, имало најразвијенији комунални систем, али и највеће проблеме: слаба наплата предвиђених средстава (само четвртина) ометала је завршетак грађевинских радова и даљи развој комуналних служби.[28] У мору разних статистика дошло се до сазнања да је један становник Скопља дневно остављао иза себе килограм

---

[21] *СБНС*, 34. ред. саст., 3. 2. 1926, стр. 250; 30. ред. саст., 10. 2. 1927, стр. 65; 62. ред. саст., 9. 3. 1926, стр. 407; *СНКСХС*, бр. 70, 29. 3. 1922, стр. 3; бр. 67, 24. 3. 1923, стр. 2; бр. 81, 13. 4. 1923, стр. 3; бр. 86, 19. 4. 1923, стр. 3; М. Ранков, „Рад хигијенских установа на здравственом подизању народа у Јужној Србији", *Јужна Србија* (уред. Б. Крејчик), Београд, 1937, стр. 137–139.

[22] Д. Антић, *н. д.*, стр. 773.

[23] *Вардар*, бр. 57, 12. 2. 1933, стр. 4; бр. 106, 3. 8. 1933, стр. 7. Посланик Ставра Трпковић је био раздражен сталним хвалисањем Института: „Нека носе ова господа ову станицу и поставе је где хоће, само нека нам униште легло тих комараца. Али они нас теше како ми имамо маларичну станицу која ће нас лечити и да се слободно можемо заразити маларијом" (*СБНС*, 40. ред. саст., 15. 3. 1933, стр. 186).

[24] *СЛВБ*, бр. 20, 16. 8. 1930, стр. 1; Milica Ivanović, „Priče iz stare varoši. Gole žene gledali kroz zvirke", *Blic*, Beograd, 11. 10. 2006.

[25] *Вардар*, бр. 57, 12. 2. 1933, стр. 4.

[26] *СБНС*, 8. ред. саст., 23. 11. 1933, стр. 113; 9. ред. саст., 24. 11. 1933, стр. 142; 10. ред. саст., 5. 2. 1934, стр. 159; *Вардар*, бр. 531, 16. 7. 1935, стр. 4; бр. 557, 14. 8. 1935, стр. 4.

[27] *Вардар*, бр. 240, 3. 7. 1934, стр. 7.

[28] АЈ, 38–706–885, *Скопски гласник*, 11. 11. 1933. Скопљанци су плаћали таксе за поливање и чишћење улица, изношење кућног ђубрета, за употребу канала, обезбеђење приватне имовине итд.

ђубрета, док је свака кућа правила 2,2 кубика ђубрета годишње. Отпадне воде из јавних и општинских нужника сливале су се директно у Вардар, док је око 95% свих нужника и помијара било лоцирано близу бунара.[29] У Скопљу су се бавили и питањем паса-луталица, јер је средином тридесетих код готово сваког петог уједа било регистровано беснило.[30]

* * *

Развој школске инфраструктуре у условима непрекидних политичких ломова етничко-верског конгломерата је требало да подстиче модернизацију простора, подиже културу живљења и „национално васпитава", чиме је школа у Вардарској бановини, поред културног и просветног, добила и снажан идеолошки садржај. Подаци државне статистике показали су да је образовним системом била у далеко већој мери обухваћена мушка популација услед доминантне и тешко искорењиве патријархалне свести. Током прве године диктатуре у Вардарској бановини је било скоро за трећину више мушких него женских основаца, док је школске 1938/39. године та разлика смањена на четвртину. Према суми издатака за народно просвећивање 1930–1938. може се закључити да је Вардарска бановина издвајала најмање средстава у односу на остатак земље (5%), тј. негде око пола динара по глави становника, што је било двоструко горе од југословенског просека. Тиме је најављена државна иницијатива у културној политици изгубила неопходну економску основу, па су и резултати подбацили. У другој години диктатуре свега десети део деце стасале за школу ју је стварно и похађао, док је недостатак учитеља био евидентан чак и међу тако редукованом школском популацијом. Неписменост најширих слојева становништва била је један од узрока слабе продукције штампе, па се у Вардарској бановини 1939. публиковало свега 1,6% свих југословенских часописа.

Када се има у виду прилично агресивна критика организација које су ширила српску пропаганду на простору Македоније, Вардарска бановина је током тридесетих година за културно-просветна друштва издвајала прилично скромних 6,6% на југословенском нивоу. Према односу тог уложеног новца и броја становника Вардарска бановина је имала за нијансу повољнији статус, али ни издалека онакав какав би се могао наслутити из постојећих историографских стереотипа. Као и у претходној деценији изостајале су и озбиљније инвестиције у архиве, музеје, уметничке заводе, али и библиотеке, које су остале препуштене доброј вољи појединаца и добротворних друштава. На истеку четврте деценије у Вардарској бановини је било 5,6% свих југословенских биоскопа и невероватних 27% позоришта која су деловала на простору читаве Краљевине Југославије. Међутим, када се упореди број издатих карата у години, тај проценат пада на реалнијих 5,8%, док је десети део свих представа приређиван управо у позориштима Вардарске бановине.

[29] *Вардар*, бр. 552, 8. 8. 1935, стр. 4.

[30] АЈ, 38–706–885.

За разлику од осталих крајева земље, стање школских зграда у Вардарској бановини било је испод готово свих прописаних норми, упркос томе што су државни издаци за подизање школских зграда током тридесетих година били највећи управо на њеној територији (26,2%). Вардарска бановина је предњачила и према издвојеним средствима за изградњу школа по становнику и квадратном километру, али је са друге стране, расход банских самоуправа за народно просвећивање био далеко испод просека. Од увођења диктатуре па до знамените прославе четврт века ослобођења Јужне Србије (1937) бројно стање основних школа у Вардарској бановини је увећано за 112 нових установа (9%), наставнички кадар је бројао 12% више наставника, док је број основаца нарастао за око тридесетак хиљада (22%). Економска криза је узроковала штедњу и у просвети, што је нарочито било приметно током 1932. године када је драстично смањен број ђака у основним школама. Захваљујући свом политичком значају Скопље као да није пролазило кроз кризу, бар када се радило о подизању скупоцених школских зграда. Једна од константи у просветној политици на југу било је систематско сузбијање „бугарског духа" кроз строжу кадровску селекцију, цензуру штампаних ствари и ригорознију контролу школских срезова уз бугарску границу. Формирање „пожељног" просветног кадра ипак није могло задовољити амбиције власти због мањка квалификованог особља, док је инсистирање на националним предметима дало лоше резултате, баш као и у претходној деценији. Штавише, у источним крајевима Вардарске бановине је у предвечерје Другог светског рата настава извођена готово искључиво на „бугарском дијалекту". Прве школске године након увођења диктатуре свака четврта школа у Вардарској бановини имала је сопствену библиотеку, да би пет година касније књижнице имало 70% основних школа, упркос њиховом проблематичном и оскудном садржају. Надзорници су оптуживали саме учитеље за нестручан избор књига и недовољно залагање на описмењавању сељаштва.

Ситуација у средњим школама одговарала је политичкој пракси коју је југословенска држава спроводила на југу: демагошки јака обећања и готово надреална реализација. Из године у годину расли су расходи за плате док су истовремено некадашње пуне гимназије у Куманову, Штипу, Велесу, Прилепу и Охриду деградиране у ниже. Евентуално похађање виших разреда финансирали су сами ђаци, што је била директна последица примене Закона о средњим школама, срачунатог на рационализацију школске мреже и обуздавање хиперпродукције „интелектуалног пролетаријата". Током школске 1932/33. године уследио је нови талас затварања учитељских и средњих школа и претварања виших гимназија у ниже.

Филозофски факултет у Скопљу је са својих 13 научних група привлачио углавном (женску) децу чиновника који су службовали у Вардарској бановини, те су 75% чинили Срби са Косова, из Санџака, Црне Горе и Србије. Највеће интересовање владало је за српскохрватски језик и југословенску књижевност, а од 1930. група за педагогију постаје најатрактивнија за свршене ученике учитељских школа. Буџетска издвајања за ову установу била су периодична

и несистематска, па се удео у укупним средствима издвајаним за опремање факултетских библиотека, института и семинара на простору Краљевине Југославије кретао око 1%. И поред тога, под утицајем Филозофског факултета у Скопљу настајала су стручна удружења са наглашеном националном улогом као што су Скопско научно друштво, Друштво за српски језик и књижевност, Педагошко друштво, Музеј Јужне Србије, Географско друштво. Заједничка мисија ових друштава, од којих је већина финансирана из државног буџета, била је „културно-просветни препород јужних крајева путем научних метода", по угледу на већ постојеће институције у Бугарској. Строжа контрола над кретањем студената Вардарске бановине ка другим универзитетима у земљи и иностранству указивала је на потребу власти да предупреди њихово „напајање страним идејама" и потенцијалну штету по „српски национални интерес" у ближој будућности.

Једну од суптилнијих форми националне политике на југу представљало је обележавање разних државних и националних празника и јубилеја. Инсистирање на значају годишњице ослобођења од турске власти претварано је у скупоцене феште на којима су представници војних и цивилних власти, уз присуство паравојних формација тзв. народне милиције, величали сопствене успехе и заслуге за напредак југа. Централни догађај била је прослава 25-годишњице ослобођења (1937) када је читава Вардарска бановина била у знаку сумирања југословенске управе.

Промоција југословенства и југословенске идеологије у Вардарској бановини одвијала се на још неколико нивоа. Упркос снажном пропагирању соколства, ове квазиатлетске организације нису успеле да привуку више од 3% југословенске популације, при чему је македонско село у потпуности остало изван њиховог домашаја. И у случају тзв. обавезног телесног васпитања, установљеног средином тридесетих година, резултати на простору Вардарске бановине су били поражавајући. Тимски спортови на подручју Вардарске бановине препуштани су стихији и ћудима приватне иницијативе, док је државно присуство било углавном формалне природе (спорови око назива клубова, организација спортских церемонија и свечаности). Развој индивидуалних спортова остао је такође на самој маргини интересовања државе, да би дефинитиван крах унифицираног физичког васпитања уследио уочи Другог светског рата, сходно актуелним политичким и националним ломовима.

ЕПИЛОГ: ПОВАРДАРЈЕ УОЧИ НОВОГ РАТА

Судећи по редовним активностима цивилних и војних власти могло је изгледати како се у Вардарској бановини не дешава ништа необично. Једног мајског дана 1939. и сам Драгиша Цветковић је нашао времена да одгледа фудбалску утакмицу Јужног купа између екипа Скопља и Ниша.[31] Међутим, у наредних годину дана ствари су почеле из корена да се мењају. Југословенска влада је ипак била реалистична, како у погледу немачких и италијанских планова на Балкану тако и у спознаји сопствене немоћи, те слабости и неодлучности западних сила.[32] Извештавајући септембра 1940. о стању на западном и источном фронту Јужне Србије, генерал Богољуб Илић је закључио да су сви фортификацијски радови на територији Треће армијске области обављани под повољним условима, изузев проблема са зимским смештајем јединица. Он је приметио да су албански регрути са посебном ревношћу учествовали у пословима утврђивања границе те да представљају „одличан ратни материјал у сваком погледу". На тзв. арбанашком фронту, између западне границе Треће армијске области и масива Кораба и Шар-планине постављани су запречни објекти и дрвени мостови за пребацивање возова и артиљерије. Међутим, постојала је сумња да је из подручја италијанског рудника недалеко од Ђаковице читава ситуација била снимљена до детаља. Иако су показивали „дефанзиван карактер", Италијани су муњевито реаговали на сваки покрет југословенске војске, пребацујући се моментално на другу страну Дрима заједно са женама и децом. На бугарском фронту су извођени фортификацијски радови у два правца: Царево Село – Кочане – Штип и Ћустендил – Крива Паланка – Куманово. Прва линија је ојачана са 45 бетонских објеката за пушкомитраљезе, док је на другом правцу, поред исто толико бетонских бункера, нагласак био на гвозденим бранама и воденим препрекама.[33] Већ крајем октобра исте године министар војске Милан Недић је наредио команданту Треће армијске области да започне утврђивање у струмичко-радовишкој, царевоселској и кривопаланачкој области, те да припреми концентрацију трупа Вардарске дивизијске области у долини Радике и рејону око Охрида и Струге. Споразумно са банском управом

[31] АЈ, 38–10–39, извештај дописника ЦПБ из Скопља 28. 5. 1939.

[32] Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1973, str. 285.

[33] „Izveštaj pomoćnika vrhovnog inspektora oružanih snaga Kraljevine Jugoslavije od 10. septembra 1940. ministru vojske i mornarice o vojno-političkoj situaciji na terenu Treće armijske oblasti", dok. 267, *Aprilski rat*, str. 776–783. Приликом извођења ових радова маларија је опустошила гарнизоне око Штипа и Кочана, док су се старешине жалиле на квалитет „обвезничке стоке" која је за ту прилику била ангажована.

требало је припремити стратегију узимања талаца и конфинирање виђенијих „непоузданих“ лица.[34]

Ратиште на грчко-албанској граници се полако али сигурно преливало на неутралну југословенску територију. Када су 5. новембра 1940. нешто иза поднева авиони „страног порекла“ избацили 73 бомбе на Битољ, у самој вароши је погинуло десеторо људи док је 23 рањено. Иако анкета о овом догађају још није била званично спроведена, знало се да је у питању била италијанска авијација.[35] Овај догађај није био случајни инцидент, већ јасна порука Мусолинија шта ће се десити уколико Југославија заузме Солун. Бомбардовање Битоља је заплашило кнеза Павла па је уследила само једна млака протестна нота италијанској влади. Саопштење је писано пре завршетка анкете, тј. истраге о пореклу авиона који су испустили бомбе, али су индиције биле јасне. Југословенска влада је овом нотом „упозорила“ зараћене стране да сличне инциденте не понављају, али и најавила захтеве за накнаду личне и материјалне штете настале бомбардовањем Битоља.[36]

Војне власти су из страха од могућности даљег бомбардовања већ сутрадан наредиле противавионској артиљерији да отвара ватру на све авионе који буду примећени јужно од линије Ниш–Крушевац–Ужице–Сарајево–Сплит. Нови министар војске Петар Пешић је сместа ојачао противваздушну одбрану око индустријских центара и војних магацина. Наравно, прегледом три неексплодиране авионске бомбе недвосмислено је утврђено њихово италијанско порекло, док су на основу техничких карактеристика бомби идентификовани модели летелица (*фиат Б. Р. 20*, *савоја маркети С. М. 79*).[37] Италијани су се извињавали тврдећи како су се њихови пилоти забунили мислећи да се налазе изнад грчке територије. Драгиша Цветковић је понављао да је Битољ бомбардован јер су преко њега из Југославије ишли Грцима храна и ратни материјал, док је министар Двора Радоје Кнежевић инсистирао на теорији о Мусолинијевој одмазди након одлуке генерала Недића с краја октобра 1940. да, у случају избијања италијанске војске у солунску равницу, заузме Солун.[38]

Током 1940. ступили су на снагу законски прописи који су следили спољнополитичку оријентацију Југославије. Укинуте су визе за немачке држављане („пошто је немачка влада одбила да прими реципроцитет“), забрањене су публикације које нису биле у складу са тадашњом неутралношћу државе,

---

[34] *Aprilski rat*, dok. 287, str. 861–862.

[35] „Instrukcije Aleksandra Cincar-Markovića od 7. novembra 1940. jugoslovenskom poslaniku u Londonu za predaju verbalne note britanskoj vladi povodom bombardovanja Bitolja“, dok. 298, *Aprilski rat*, str. 890.

[36] B. Petranović, M. Zečević, *n. d.*, str. 442.

[37] „Naređenje ministra vojske i mornarice od 8. novembra 1940. komandantu vazduhoplovstva da još u toku dana uputi u Bitolj drugu komisiju koja će utvrditi poreklo avionskih bombi bačenih na ovaj grad“, „Komisijski izveštaj od 8. novembra 1940. komandantu vazduhoplovstva kojim se utvrđuje da su bombe kojima je bombardovan Bitolj italijanske“, dok. 301, 302, *Aprilski rat*, str. 896–899.

[38] D. Cvetković, *Dokumenti o Jugoslaviji*, sv. 2, Paris, 1951, str. 14–22; *Д. Цветковић – њим самим*, стр. 334–336, 342. Недићева наредба је гласила: „Напасти италијански леви бок, ако би овај загрозио Солун“.

донета је уредба о неутралности штампе поводом мешања у зараћене стране, ажурирани су спискови странаца којима је био ускраћен боравак у земљи, док је крајем јуна обзнањен престанак јавних функција за све руске емигранте у Југославији.[39] Утицаји рата који се разбуктавао у Европи почели су се одражавати и на привреду Вардарске бановине кроз перманентан пад извоза хрома.[40] Новинари *Гласа Југа* су између страница о отварању нових светских фронтова упадљиво сталожено писали о мирној вардарској свакодневици – кашњењу возова, туберкулози, гуслању, ценама меса, поправљању улица, реакцијама на љубавне јаде Микија Рунија, гајењу кромпира, веридбама, одликовању учитеља, фудбалским подвизима скопског *Грађанског* – ни вести о исходу сусрета Хитлер–Цветковић, бомбардовању Југословенске слободне зоне у Солуну и сл.[41] Када је 23. фебруара 1941. *Грађански* у Београду играо против *Југославије*, то је била главна вест иако је истог дана југословенска артиљерија растерала код Струге неколико страних авиона, а један двомоторац са шесточланом посадом чак приземљила. Крајем марта у Скопљу је одржана свечана седница поводом ступања Петра II на престо.[42]

На конференцији одржаној 3. марта 1941. у Министарству иностраних послова на предлог Министарства војске и морнарице, расправљано је о оснивању концентрационих радних логора за стране војне бегунце, превасходно за оне из Албаније. Конференција је разматрала начин смештаја и могућност запослења војних бегунаца из Албаније. Представник Министарства грађевина је изјавио да његов ресор може упослити до триста таквих бегунаца на изградњи путева, па је одлучено да се узме 250 бегунаца албанске народности. Логор је требало формирати у Ивањици и њиме би управљали активни жандармеријски официри и подофицири са тог подручја. Била је предвиђена изградња посебне кухиње за раднике, лекарска заштита, као и дневнице од Министарства грађевина. Случај је означен хитним пошто је логор за мање од месец дана требало да почне са радом.[43]

На граници са Бугарском примећено је велико комешање. Командант Вардарског жандармеријског пука је 22. марта 1941. телефоном јављао о покрету немачких борних кола на 5-6 км од границе, у висини села Стрезимировци босиљградског среза. У Рејановцима је регистровано тридесетак оклопних

---

[39] *СГМУП*, бр. 4, 1. 4. 1940, стр. 199–202; бр. 6, 1. 6. 1940, стр. 286; бр. 7, 1. 7. 1940, стр. 330.

[40] *Глас Југа*, бр. 106, 19. 2. 1941, стр. 2. Извоз хрома из Варарске бановине пао је са 23.310 тона (1938. године) на 18.170 тона у 1940. години.

[41] *Глас Југа*, бр. 100, 12. 2. 1941, стр. 4; бр. 105, 18. 2. 1941, стр. 1–7.

[42] *Глас Југа*, бр. 111, 25. 2. 1941, стр. 6–8; бр. 143, 30. 3. 1941, стр. 1.

[43] АЈ, 334–4–18, л. 984, 985, Записник интерминистеријалне конференције о оснивању концентрационих радних логора за стране војне бегунце, а посебно бегунце из Арбаније, 3. 3. 1941. Интерминистеријалној конференцији су присуствовали инж. Димитрије Атанацковић (Министарство саобраћаја), Павле Ђорђевић, начелник Одељења за државну заштиту МУП-а, инж. Михајло С. Петровић (Министарство грађевина), др Гавро Вујичић (Министарство социјалне политике), пук. Драгољуб Стојановић, начелник 2. обавештајног одељења Министарства војске и морнарице, док је записник водио Д. Јовановић, саветник у МИП-у.

возила, а у Карановцима и Милатовци по сто немачких борних кола. Пола моторизованог пешадијског пука Немци су оставили у Доњем Селу према Кривој Паланци, док је у Ђујешеву био читав моторизовани пук, на свега седам километара од границе. Било је јасно да ће немачке снаге запосести све карауле на југословенско-бугарској граници. Водник кривопаланачког вода је известио да се истог дана, нешто пре поднева, још пет немачких камиона паркирало испред Ђујешева, док се на путу ка Ћустендилу осећала „велика живост".[44]

Захтеви бугарског премијера Филова за ревизијом македонског питања иритирали су и самог Хитлера, који га је молио за стрпљење, мада се након војног пуча у Београду фирерово расположење нагло променило у корист бугарских прохтева.[45] Хитлер је донео одлуку да се Југославија нападне и раскомада па је 12. априла 1941. дао привремене смернице за начин њеног разбијања и поделе. Према том плану „Јужна Србија" је као подручје настањено „бугарским Македонцима" следовала бугарској управи, док је „Стару Србију" требало ставити под немачку власт.[46] Сходно споразуму из Беча (24. 4. 1941) на коме су спољни министри Италије и Немачке договорили поделу Југославије, Вардарска Македонија је подељена између Бугарске и Италије. Бугарска влада је 15. априла прекинула дипломатске односе са Југославијом наводећи како су напади југословенске авијације на бугарске градове с почетка тог месеца усмртили велики број цивила. Ипак, као кључни разлог наведена је сарадња чланова југословенског посланства у Софији са „превратничким елементима" који су у Бугарској припремали државни удар.[47]

У тзв. трострукој окупацији Македоније било је планирано да се њени западни делови препусте Италијанима, док су Бугари 17. априла добили зелено светло за запоседање остатка територије источно од Струме, заједно са западном Тракијом.[48] Према Бечком споразуму Бугарска је заиста и окупирала Македонију, изузев западних рубова који су припали „италијанској" Великој Албанији до линије Тетово–Гостивар–Струга. Бугарској су припали и југоисточни део Србије, као и делови урошевачког и гњиланског среза.[49] Другим речима, под бугарском окупаторском влашћу се нашла територија Македоније од 28.250 км2 са 1.260.000 становника, док је у састав великоалбанске државе ушао простор од 28.000 км2 са 1.230.000 Албанаца и Црногораца.[50]

---

[44] AJ, 138–6–28.

[45] Ванчо Стојчев, *Бугарскиот окупаторски систем во Македонија 1941–1944*, Скопје, 1996, стр. 108–113. Још у априлу 1941. Иван Михајлов је тражио од немачке владе да успостави протекторат над Македонијом, пошто је његов предлог о бугарској администрацији влада у Софији одбацила.

[46] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, II/2, str. 546–547.

[47] B. Petranović, M. Zečević, *n. d.*, str. 469.

[48] Yiannis D. Stefanidis, „Macedonia in the 1940s", *Modern and Contemporary Macedonia*, II, pp. 64–103.

[49] Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 52.

[50] Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, str. 22–23.

Југословенска војска је у Македонији имала свега једну независну чету борних кола која је располагала оклопним возилима ФТ-17. Без обзира на то, Немци су код Страцина, након подршке из ваздуха, уништили један вод, други се предао без борбе код Скопља, док се трећи повукао у Грчку.[51] Немачка војска је ушла у Македонију 6. априла 1941. и са њом велики број људи македонског порекла. Једанаест дана касније и бугарска армија је ушла у простор Вардарске бановине, освајајући читаву југоисточну Србију и Повардарје, изузев пет срезова у западној Македонији.[52] Месно становништво се поделило у две групе: „домаћа" је била ближа бугарској влади, док је друга била састављена махом од дошљака, симпатизера Михајлова и Гестапоа.[53] Само током преподнева Немци су овладали простором граничног фронта од Криве Паланке до Струмице, после чега се једна оклопна дивизија упутила ка Валандову и Дојрану. По заузећу Штипа немачка 73. пешадијска дивизија уз подршку тенкова је наставила ка Велесу. Прилаз Скопљу су на кумановском правцу браниле снаге Моравске и Ибарске дивизије, али су убрзо после бомбардовања Куманова и Скопља ова два града Вардарске бановине пала у непријатељске руке. Након овако неповољног развоја догађаја, панике избеглица из Скопља и неактивности Вардарске дивизије било је јасно да је ратни план „Р-41" пропао.[54]

После копненог удара из Бугарске југословенска војска је остала без потенцијалне одступнице ка Грчкој. Улазак окупатора из Бугарске у Скопље 7. априла 1941. отворио им је пут ка Приштини и Косову, док је пораз југословенске војске на потезу Софија–Пирот–Ниш наговестио скори пад Београда.[55] Баш као што је српска војска непуне три деценије раније славила „ослобођење јужних крајева", тако су и Бугари априла 1941. доживели ступање своје војске на „ослобођену териорију". Без икакве формалне прокламације бугарска влада је раширила мрежу својих државних установа по Македонији.[56] У војном смислу, Македонија се нашла у зони одговорности Пете бугарске армије и по њој је било разтркано око 40.000 наоружаних бугарских војника, жандарма и полицајаца, све до почетка 1943. Из административних разлога окупирана територија је подељена на области *Скопље* и *Битољ* на чијем челу су стајали директори. Занимљиво је да су полицијске снаге биле изузете од ингеренција два обласна директора.[57] Демаркациона линија која је раздвајала сферу немачких и италијанских утицаја у Македонији и на Косову (тзв. *бечка линија*) није

[51] http://www.vojska.net/eng/world-war-2/kingdom-of-yugoslavia/armor/

[52] N. Kisić Kolanović, *Zagreb–Sofija*, str. 30.

[53] Миле Михајлов, „Меморандумот на македонските политички организации во Америка и во Канада од ноември 1941 година", *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми*, Скопје, 2000, стр. 301/2. Обе групе су желеле независну македонску државу.

[54] Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије*, књ. 2, Београд, 1983, стр. 306, 308. План је предвиђао сузбијање Немаца у Македонији ради слободнијег деловања Треће армије на албанском фронту.

[55] Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992, стр. 103–110.

[56] Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970, str. 602–605.

[57] Vojin Popović, „The Bulgarian Army in Occupied Serbia (1941–1944)", no. 3, 1952, pp. 23–26.

задовољила ниједну од заинтересованих страна – ни Италијане нити Бугаре, а понајмање Албанце. Изузетак су били Немци који су као арбитар у целој причи скрајнули маштарије о великобугарској и великоалбанској држави, усредсређујући се на важност моравско-вардарске комуникације за наставак рата. Поред саобраћајно-стратешких разлога, Немци су након тајног договора Попов–Клодиус (24. април) Бугарима уступили и богата налазишта хромне руде у подножју Шар-планине, како би их могли на миру експлоатисати.[58]

Што се тиче Косова, прве снаге сила Осовине које су крочиле на ову територију (тј. северозападне делове Вардарске бановине) чинила је немачка 60. моторизована пешадијска дивизија која је дочекана међу Албанцима као ослободилац.[59] Већ 21. априла Немци су се договорили са представницима локалних Албанаца о сарадњи при успостављању реда и, у складу са немачко-италијанским договором, препустили највећи део Косова Албанији (коју је окупирала Италија). Немци су извукли своје снаге са Косова, а специјалним декретом од 10. јула област је припојена Албанији и заведена цивилна управа. Северни део Косова остао је у саставу окупиране Србије, док су источни крајеви потпали под бугарску контролу. Провизорна „бечка линија“ и даље је уносила неповерење и подозривост између Италије и Бугарске.[60] Протекторату „Велика Албанија“ прикључена је југословенска територија која је административно преуређена у четири префектуре (призренску, приштинску, дебарску и пећку), а уредбом од 8. октобра 820.000 становника бивше Југославије сматрано је албанским држављанима. Још од маја месеца функционисао је Цивилни комесаријат за Косово, Метохију, Санџак, Дебар и Стругу, који се бавио реорганизацијом администрације у „ослобођеним крајевима“.[61]

Бугарска окупациона армија је ушла у југоисточну Србију и Македонију: 5. и 6. пешадијска дивизија запоселе су Македонију 24. априла 1941. а Скопље је постало седиште Пете бугарске армије. У периоду до 9. септембра 1944. на простору Македоније (тј. у Скопљу, Битољу и Штипу) су биле стациониране 14. и 15. пешадијска дивизија, као и прва и друга коњичка регимента. У Пироту и Врању налазиле су се 50. и 52. пешадијска регимента. Улазак Бугара омогућио је Немцима да своје снаге са југоистока Југославије прерасподеле и употребе на другим фронтовима. Већ крајем априла бугарска војска је потпуно окупирала Повардарје испуниви „заветне снове бугарског народа“. Окупација је представљана као поновно ослобођење, доведени су проверени чинов-

[58] Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Colaboration*, Stanford University Press, 2001, pp. 160–163. С обзиром на то да су снаге Вермахта биле још увек присутне у Грчкој и на северу Африке, одржавање вардарске пруге је било од виталног значаја. Бугарска је у том смислу била погоднији партнер од Италије због чега су Немци пругу оставили у бугарској зони, као и 4.000 људи који су надзирали железницу.

[59] Више о ратним операцијама на фронту према Албанији и у Македонији током Априлског рата: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: порекло–идеје–пракса*, Београд, 1995, стр. 266–289.

[60] J. Tomasevich, *op. cit.*, pp. 148–149.

[61] Ђ. Борозан, *н. д.*, стр. 301–302.

нички кадрови, а простор Вардарске бановине (осим дела који су окупирали Италијани и албански квислинзи) подељен на Скопску и Битољску област.[62]

Некадашњи бугарофилски емигранти се враћају у Повардарје и бивају ангажовани у администрацији, док је у Скопљу основан Централни акциони комитет са подружницама широм Вардарске Македоније. На суђењу Асену Богданову, шефу скопске полиције у доба бугарске окупације, које је одржано у Скопљу крајем новембра 1948, описане су методе терора којима се окупациона власт (како војна, тако и полицијска) обрачунавала са локалним становништвом. Средином јула издата је наредба о хапшењу сумњиваца и о тзв. оправданим случајевима за њихову ликвидацију. Прве жртве су пале у кавадарском крају, а знатан број сељака је ухапшен и интерниран.[63] Бугарске власти нису дирале јеврејске „староседеоце" све до краја августа 1941. када је основан Комесаријат за Јевреје са циљем сталне контроле и надзора над јеврејском популацијом. Прави проблеми су наступили након споразума бугарске фашистичке владе са немачким опуномоћеним министром у Софији Бекерлером (11. 3. 1943) о истовременом хапшењу и депортацији свих македонских Јевреја из Скопља, Битоља, Штипа и других места. Похапшени Јевреји са простора Македоније (њих 7.215) су доведени у скопски сабирни логор, смештен у магацину државног монопола, одакле су у три транспорта – 22, 25. и 29. марта 1943. отпремљени у логор Треблинку у Пољској.[64] У пољском логору су готово сви страдали.[65]

У документу који је Министарство иностраних послова НДХ послало хрватском МУП-у (који га је преписао и проследио као „окружницу" свим великим жупанима и градском поглаварству Загреба) расправља се о повраћају имовине хрватских држављана на подручју Македоније. Према прописима бугарског закона о државним имањима била су подржављена сва имања бивших држављана Југославије на подручју Македоније, при чему није постојала евиденција о њиховом новом пребивалишту, нити да ли су законито напустили Бугарску. Овом уредбом било је погођено неколико хрватских држављана којима је имовина брзим административним путем конфискована, а могли су је повратити само подизањем власничке тужбе против бугарске државе.[66]

---

[62] http://www.vojska.net/eng/world-war-2/bulgaria/organization/1941/

[63] Јован Павловски, *Судењата како последен пораз*, 2. издање, „Полог", Тетово, 1979. Људи су на смрт пребијани и потом бацани у Вардар, тврдио је оптужени Богданов пред судијом.

[64] N. Živković, *n. d.*, str. 200–201. Сва три транспорта за Треблинку обављена су под јаком стражом бугарске полиције, једног вода Гестапоа и немачке полицијске страже.

[65] Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980, str. 184.

[66] HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, R. U. broj 6703/1944 B. I, pročelnik političkog odjela Ministarstva vanjskih poslova NDH poslanik dr V. Riger Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 21. 8. 1944. Будући да ниједан хрватски држављанин није илегално напустио нову територију Бугарске, те да је највећи део њих радио у државној служби НДХ, хрватско посланство у Софији је посредовало како би се они поштедели „неугодног положаја" тужилаца бугарске државе. Стога је бугарско министарско веће 23. маја 1944. овластило своје министарство земљорадње и државних имања да одобри брисање из земљишних књига и врати имовину свих држављана НДХ који су претходно боравили и живели на простору Вардарске бановине.

Почетком маја 1941. на простору Србије успостављена је цивилна управа десет комесара, а 18. децембра Србија је подељена на 14 округа, међу којима су били лесковачки и митровички, бивши срезови Вардарске бановине. Од августа исте године Област Косова се састојала од срезова К. Митровица (седиште области), Нови Пазар, Вучитрн и Подујево који су до ликвидације дотадашњих банских управа чинили саставни део Дринске бановине! Албанска „народносна група" је имала свог повереника у рангу помоћника бана који је учествовао у свим питањима која су се тицала Косова. На челу срезова су стајали Албанци, док је именовање албанског особља вршено у Београду у споразуму са вођом албанске народносне групе. За заменике среских начелника, жандармеријске и општинске службенике постављани су припадници оне народносне групе која је чинила мањину у дотичном срезу са најмање 25%. Окружни суд је образован у Митровици, где је било и седиште државног тужиоца. Овај суд, међу чијим је члановима седео и један судија Албанац, био је у надлежности Апелационог суда у Нишу.[67]

Седиште ИВЗ-а је премештено из Скопља у Нови Пазар, док је пореска управа пресељена у Ниш, при чему су у већински албанским срезовима Албанци постављали свог шефа пореске управе. Албанцима је начелно признато право да имају своје основне и приватне школе („албанске школе водиће у начелу Албанци", стоји у Уредби), док је у Митровици образована осморазредна реална гимназија у којој је, као и у основним школама, била обавезна настава српског језика. Тек средином 1942. банске управе су и фактички биле у ликвидацији а сви њихови приходи преусмерени ка Главној државној благајни. Уредбом о помоћи избеглицама (18. 12. 1942) регулисане су обавезе државе према државним и бановинским службеницима који су остали без посла.[68]

[67] *Уредба о административној подели земље са уредбама о унутрашњој управи у Банату и о уређењу и управи у области Косова и Уредба о финансирању округа, уређењу њихове финансијске службе и ликвидирању бановина (са одредбама о нераспоређеним бановинским службеницима)*, Београд 1942, стр. 12, 13, 32–34.

[68] *Исто*, стр. 35–37, 80, 95, 96. У случају да су оба супружника спадала у ту категорију, следовала им је само једна помоћ, док неожењени и неудате службенице са мање од десет година стажа нису имали право на ову врсту помоћи.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Анахронизми Балкана и хронична запуштеност терена били су тако очигледни на овом простору да су странци с правом говорили о „агломерацији векова“ који су се таложили један преко другог, уместо да се смењују. Динамичнији раскид са феудалним наслеђем није био могућ из више разлога. Пасивност етничког конгломерата и непредвидиво комешање конфликтног друштва на чијем се животном простору одвијало неколико ратова и сменило више државних творевина подстицали су страх и неповерење у државу и све што долази од ње. Страх и незнање су се међусобно бодрили и хранили инхибирајући сујеверје, верску и националну искључивост, као и панични отпор према свему што је ново, другачије. Живот на рубу егзистенције након неколико мучних ратова, непријатних владајућих режима и сушних година, приморао је тамошњег човека да се усредсреди на „садашњи“ тренутак, у коме су се смењивала осећања наде и очајања. Ипак, без обзира на тешку и депримирајућу социјалну слику, Вардарска бановина је захваљујући натпросечном наталитету муслиманске популације на сваких осам минута добијала потенцијалног становника (уколико преживи прву годину у којој је морталитет био највећи) чиме је и просечан број од шест чланова по домаћинству лакше објаснити. Сама чињеница да је у другој половини тридесетих година жена у Вардарској бановини рађала у просеку више од четворо деце довољно сугестивно открива начин и квалитет живота.

Збијеност муслиманских и раштрканост хришћанских села Вардарске бановине била је последица вековних политичких турбуленција и антагонизама, као и доминантног сточарског начина привређивања. Преткумановски одбрамбени рефлекс за „срачунатом скромношћу“, којим су одбијани турски порезници, опстао је и у југословенској краљевини због чега су хришћанска села југа одавала утисак најзапуштенијих делова државе. Примитивне куће на ситним земљишним поседима, обласна ендогамија, традиционални начин одевања и исхране десетина етничких група и интровертних заједница одолевали су новом времену све до краја Другог светског рата. Укорењена епска сета македонских сељака помешана са пригушеном осећајношћу и „обузданим жаром“ тумачена је као исконски пркос тешким животним приликама који је развио њихову способност „стрпљиве патње“ до крајњих граница. Покушаји друштвене еманципације и политичке интеграције села Вардарске бановине изгледали су трајаво и политикантски, због чега је једина систематска акција регистрована тек након катастрофалног земљотреса из марта 1931, када је држава силом прилика саградила типске куће унесрећеним породицама. Са друге стране, четвртина становништва Вардарске бановине живела је у варошким срединама, мада је, с обзиром на њихову унутрашњу структуру, било јасно да тамошњи

градови баш и нису били то у правом смислу речи. Осим Скопља и Битоља сви градови су имали по четвртину становништва које се бавило земљорадњом како би се прехранило, док је висок проценат „индустријског становништва" био превасходно одраз бројности занатског сталежа, а никако развијености индустрије. Мали број пензионера и рентијера посредно је показао да је незнатан део градског становништва био упослен у државној служби те да је било далеко више људи без сталног занимања који су често падали на терет општинама. Оваква конфигурација градске популације најречитије говори о њеном слабом имовинском стању, због чега је разочарани скопски градоначелник с правом поредио развитак јужних вароши са „првим тетурањем детета које ступа у живот". Када се томе дода да је 40% градских становника живело испод сваког хигијенског нивоа, те да је претенциозна статистика о великом постотку стамбено збринутих узимала у обзир и куће од иловаче у којима се збијало по десетак особа, очито је да је живот у јужним варошима био далеко од привилегије. Визуелни утисци домаћих и страних посетилаца о изгледу градских насеља југа одају још упечатљивије слике беде и општег безнађа. Скопље се под притиском национално-политичких мотива, брзоплетих и непланских решења нашло у раскораку између демографске и индустријске урбанизације због чега се у тој својој половичној модернизованости заглавило као каква незграпна „псеудоцивилизација".

Међуратна колонизација Македоније, Косова и Метохије била је израз друштвено-економских и политичких потреба неконсолидоване Краљевине СХС/Југославије са нескривеним националним амбицијама, што потврђује и етничка структура колониста. Насељавањем претежно српског становништва у области које су до балканских ратова биле под турском управом требало је остварити два циља: збринути масу сиротиње из пасивних крајева државе и тиме истовремено изменити национални састав подручја које су увелико почели да напуштају Турци и Албанци. Наиме, миграције балканских муслимана ка Турској временски су се подудариле са слабљењем и сломом Отоманског царства и у неку руку су представљале „евакуацију" изгубљених територија. Са друге стране, мотиви који су покретали исељенике били су верско-политички, али и економски. У питању је био и балкански процес широких размера у коме се, средином тридесетих година, може препознати заједнички интерес балканских држава и Турске. Југославија је тиме покушала да се реши нелојалног албанског елемента и добије земљу за колонизацију, док је Турска „подесним елементом" насељавала опустеле крајеве земље из којих су претходно исељени Курди, Јермени и Грци. На државно-правној равни, контролисана стихија исељавања је легализована потписивањем Југословенско-турске конвенције (1938), која је у југословенској јавности прошла без адекватног публицитета. Осим тога, финансијски неспоразуми и избијање Другог светског рата су омели финалну ратификацију и спровођење Конвенције.

Независно од судбине исељених муслимана почетни ентузијазам српских колониста се брзо урушавао како су у „јужне крајеве" почели да стижу менталн-

но и климатски неприлагођени досељеници, наилазећи на безброј препрека: нерешено питање пијаће воде, непрестану комитску акцију, самовољу чиновника, незадовољство староседелачког становништва итд. Пошто су колонисти били углавном слаби земљорадници, нешто преко осам хектара (необрађене) земље, колико је просечно добијала једна насељеничка породица, није могло задовољити њихове егзистенцијалне потребе. Упркос проблемима државне администрације са ажурирањем стварног броја колониста, који је непрекидно варирао, средином 1940. године је на простору тзв. јужних крајева регистровано нешто мање од двадесет хиљада насељеничких породица расутих у хиљаду колонистичких насеобина. Када се ту урачунају и породице староседелаца које су добиле земљу, онда се може закључити да је 48.000 породица на директан начин било обухваћено процесом колонизације и аграрне реформе, при чему је од укупног броја изграђених кућа држава финансирала једва петину. Цену стереотипа о „богатом Косову", „рају јужних Словена" и „јефтиној колонизацији" платили су сами насељеници. На њихов морал пресудно су утицали лоше безбедносне прилике, слабост државне администрације, одсуство континуитета и „духа мисије", па није ни чудо што се велики број насељеника вратио у завичај. Уместо да социјална агонија буде решена, она је само продубљена, изазвавши успут низ далекосежних политичких и економских последица.

Друштвени живот најутицајних група бановине био је сконцентрисан око бана који је, као персонификација саме државе и владајуће династије, представљао магнетно поље у које су по природи ствари увлачене групе оних који су штитили своју моћ или су на њу претендовали. Поред водећих привредника и индустријалаца овом кругу су гравитирали активни политичари, шефови разних државних надлештава и друштава, али и челници верских организација. Посебно је упадљиво учешће директора вакуфске управе и исламских организација у друштвеном животу бановине, због чега су међу муслиманском интелигенцијом неретко прозивани као „просрпски елемент" који је свађао тамошње Албанце и Турке, растакајући кохерентност отоманске чаршије. Банкари, индустријалци и велетрговци са пожељним политичким педигреом доминирају државним установама, монополским комисијама и управним одборима, док „заслужни" национални радници и војводе бивају интегрисани у савремене политичке токове као народни посланици, сенатори, каткад и министри.

Приликом поделе државе на бановине режим се позивао на потребу разбијања национално-историјских целина, економичније администрације, бољих саобраћајних веза и привредног укрупњавања простора. Међутим, маргинализација покрајинско-историјских мерила и сузбијање „племенских традиција" су уместо жељене унификације само разбуктали разне врсте отпора по националној основи. Бановине су постале највиши облик централизма као територијално-административне јединице подређене директно централној власти, уз оправдање да су државни и национални унитаризам били неопходни ради очувања унутрашњег јединства и одбране државне целине. Вардар-

ска бановина је добила осам одељења која су по много чему подражавала рад Министарског савета и била „министарства у малом“, док су седнице банског одбора и већа личиле на заседање парламента. Иако је Банско веће било дефинисано само као саветодавни орган бана, начин делегирања и кадровски профил већника је указивао на то да је заправо целокупни апарат власти био сконцентрисан у рукама бана. По тој логици, бан је преко већника, које је сам предлагао министру унутрашњих послова, доносио буџете, разрезивао порезе и таксе, одлучивао о грађевинским и просветним приоритетима и сл. Имајући у виду тако широка овлашћења бана, на челне позиције банске управе су бирани људи од највећег поверења. Није чудо што од деветорице банова ниједан није био рођен на простору Вардарске бановине, уколико се не рачуна Врањанац Красојевић, дугогодишњи вршилац дужности бана. Тако су се на челу банске управе у Скопљу смењивали банови родом из Груже, Мачве, смедеревског, ваљевског и таковског краја. Централна фигура био је уједно и први бан Вардарске бановине Живојин Лазић, након чијег је одласка на место министра унутрашњих послова банском управом руководио далеко слабији кадар. Како су пролазиле године банови су се све чешће ротирали, мењали места и премештали с краја на крај Југославије, као да су њихове банске функције биле специјална професија: у Скопље су стизали бивши банови Зетске, Дунавске, Моравске и Врбаске бановине, а из Вардарске потом одлазили на север и запад земље како би преузели руковођење другим банским управама. Колико је овај систем „сељакања“, рокаде и премештања банова био (не)успешан сведочи дужина њихових мандата.

Ефикасност зацртаних планова шестојануарског режима зависила је и од спремности државних чиновника да искрено прихвате нову идеологију, због чега је свим државним службеницима поручивано да раде на искорењивању странчарења у надлештвима. Уз глорификовање режима диктатуре уведене су мере штедње, појачаног надзора и цензуре, сузбијања „племенске политике“ и агресивне пропаганде, а све ради ширења југословенског националног осећања. Првих година постојања Вардарске бановине остало је на снази правило да се службовање на југу рачуна двоструко, али је већ у другој половини тридесетих на бенефицирани радни стаж могло рачунати само особље које је и пре септембра 1923. радило у јужним крајевима. С обзиром на несталност тамошњих чиновника јасно је да је овим бирократским триком направљена велика уштеда у буџету, при чему су плате расле у зависности од величине општине, иако су и даље биле ниже него у осталим бановинама. Незапосленост локалних интелектуалаца је објашњавана чињеницом да је међу државним службеницима било превише образованих странаца. Скоро читава градска полиција на простору Вардарске бановине састојала се од „дошљака“, док је у општинским самоуправама једва четвртина школованих намештеника била пореклом са тих простора. Сматрало се, између осталог, да су тамошњи људи били склонији другим позивима као што су ситна трговина, банкарство, занатство или печалбарство.

Континуитет у начину спровођења извршне власти из претходне деценије донео је идентичне проблеме и бановинској управи у Скопљу, претварајући целу причу о администрацији у хронику непрекидних злоупотреба јавних овлашћења. Чак су и војне власти указивале да је корумпирано чиновништво индуковало незадовољство у народу, због чега је и бугарска пропаганда постала пријемчивија. Председници сеоских општина су углавном били једни те исти људи као и под Турцима и у време бугарске власти, док су утицајни Албанци задржали везе са главним „бугарашима". Изгледало је као да сама држава лошим одабиром кадрова поново ради против себе. На удару критике најчешће су биле стручне квалификације чиновништва међу којим је било мало оних са факултетским образовањем. Иако је корупција преплавила бирократију, ретки су били случајеви у којима су кривци кажњавани и уклањани из службе. Напротив, многи бивши функционери су упркос својим сумњивим каријерима и мрљама у професионалној биографији реактивирани и враћени у Вардарску бановину. Нешто опрезнији избор руководећих кадрова вршен је у Скопљу, које је током читавог међуратног периода било у жаришту медијске пажње. Персонална општинска политика је реформисана 1933. Законом о општинама, када је дошло до изједначења плата у свим општинама Вардарске бановине, али ни та уредба није донела обећавану сталност чиновника. У другој половини тридесетих година приметан је појачани тренд „бежања" чиновника са југа, а након молби начелнику Министарства унутрашњих послова и потезања јаких политичких веза. Оно што се такође да уочити је да су овакве молбе за премештај у друге бановине, за разлику од претходног периода, крајем тридесетих година углавном позитивно решаване.

У склопу нормативног преуређења земље (1929) наступила је и консолидација правосудног система, премда су у Вардарској бановини тек 1934. установљени срески и окружни судови, када је на овом простору почела примена новог кривичног, грађанског и ванпарничног судског поступка. Мерено бројем предмета на број расположивих судија може се закључити да су најоптерећенији били загребачки и скопски апелациони суд, док је ново „помодарство" у парничењу, због кога је по забаченим селима Вардарске бановине за сваки украдени клас требало ићи чак у срески суд, критиковано и у парламенту. Током тридесетих година скопски апелациони суд је изрекао 27.699 пресуда, при чему се њихов број смањивао из године у годину. Највећи број пресуда, према врсти кривичних дела која су разматрана на овој инстанци, тицао се дела „против имовине" и „против личности" – у првом случају доминирале су крађе, а у другом убиства са предумишљајем и тешке телесне повреде. У делима против јавног реда и мира најзаступљенији су били напади на државне органе, док су се случајеви подмићивања могли изразити више него симболичним бројевима. Чак и код дела уперених против службене дужности случајеви пресуда против примања мита били су једноцифрени на годишњем нивоу.

Вардарска бановина је током свог постојања имала хроничне проблеме у комуникацији са Министарством финансија по питању праведније расподеле

дотација и кредита. Сам податак да је 1934. добила свега 3,6% од суме кредита намењених свим бановинама делује довољно интригантно. Осим тога, држава је непрекидно дуговала бановини дотације тзв. државне помоћи, на шта није могао утицати ни бан Лазић снагом свог ауторитета. Како је дуг државе према бановини досезао трећину њеног годишњег буџета, у Скопљу су решили да таквој финансијској дискриминацији стану на пут захватањем новца од трошаринских и осталих фондова. Ипак, дефицит је постајао све већи пошто су највећи дужници бановинских установа били војска, жандармерија и гранична трупа, а како мере строге штедње, корекције трошарина и редукција бирократског апарата нису дале очекиване резултате, крајњи излаз је пронађен у великом зајму од сто милиона динара који је септембра 1940. Државна хипотекарна банка одобрила Вардарској бановини. Проблем (не)рентабилности кредита поделио је политичаре и привреднике при чему је локални свет с правом био забринут због разбуктавања Другог светског рата и могућности да отплата тако великог зајма падне на леђа ионако сиромашних пореских обвезника. Прикупљање пореза у Вардарској бановини се одвијало без већих проблема све док су финансијски чиновници добијали награде, али је по њиховом укидању сав новац пореских обвезника књижен као државни, а тек симболичне суме као бановински прирез. Суочена са непрекидним буџетским дефицитом и ненаплаћеним потраживањима, банска управа у Скопљу је од средине тридесетих година повела кампању за добијање статуса „пасивне бановине“ како би увећала сопствени удео у тзв. скупном порезу, али такође без успеха.

Највећи буџетски корисник била је свакако војска, која је по инерцији свог привилегованог положаја и „гледања кроз прсте“ захватала и из бановинских установа. Поред тога што је представљала главну кохезиону снагу у земљи војска је коришћена и за унутрашње потребе, при чему је њено присуство у претежно албанским крајевима доживљавано као средство „челичења“ српске мањине. Сам етнички састав јединица на простору Треће армијске области показује опрез, неповерење и гард према албанском становништву, доминацију српских војника у артиљерији и превагу хрватских регрута у пешадијским јединицама. Међу активним официрима није било Албанаца и Турака док су се у резервном саставу могли избројати на прсте једне руке. Лоше искуство са четама „организованих Арнаута“ током двадесетих година свакако је допринело да се уочи Другог светског рата све већи број обвезника из редова „потенцијално нелојалних мањина“ држи што даље од фронтова на којима су ратовали њихови сународници. Граничари су били у далеко неповољнијем положају због саме природе посла, ниских принадлежности, лоших животних услова и дефицита у кадру, па су за почетак неискусни резервни официри морали бити замењени активним војним старешинама. Значајан финансијски издатак представљала је жандармерија, која је две трећине свог састава држала на простору Вардарске бановине. Поред чувања вардарске пруге жандарми су учествовали у окршајима са наоружаним групама качака и комита на простору Македоније, Косова и Метохије, због чега је тежња за премештајем у друге

крајеве земље била опсесија свих њених припадника. При коришћењу државних података о броју страдалих уочена је недоследност у презентовању броја жртава, изазвана околностима под којима су ти подаци били саопштавани. Изглед табела и података најчешће је зависио од тога коме су, када и којим поводом информације обелодањиване, због чега се и коначни бројеви погинулих драстично разликују. Зависно од мотива, број погинулих и рањених је често навођен заједно, док је тек у мањем броју случајева вршена дистинкција између погинулих и умрлих жандарма (који су, узгред, чинили две трећине укупних људских губитака жандармерије).

С обзиром на балканске прилике тога доба сва улагања у оружане снаге сматрана су добром инвестицијом. Три готово синхрона режима диктатуре – у Југославији, Бугарској и Грчкој, те државни удари и стављање ВМРО ван закона нису изменили односе заинтересованих страна према македонском питању. Конзервативна решења су превладала у југословенско-бугарским односима уприкос склапању Пакта о вечном пријатељству, па су уочи Другог светског рата македонско питање и ревизија границе поново актуелизовани. У Собрању су се распламсале дебате о историјским правима Бугара у Македонији, чиме су неки процеси чак и у лексичком смислу почели да се понављају, због чега се југословенска перцепција „бугарског политичког морала" показала у доброј мери утемељеном и политички далековидом. Односи са Италијом су се и даље преламали у Албанији, да би 1939, након италијанске анексије, Југославија постала потпуно опкољена непријатељским режимима. Једина веза са „слободним" светом водила је кроз Вардарску бановину до солунског пристаништа, па је и Југославија започела припреме за окупацију северних делова Албаније. Брзи продор Италијана ју је предухитрио у тој намери, а Мусолинијев напад на Грчку октобра 1940. још више је забринуо београдске власти пошто је постојала могућност пада Солуна. Југословенска помоћ Грцима у наоружању и храни само је разбеснела дучеа, због чега су јужни и југозападни градови Вардарске бановине постали небрањена мета одмазде. Како се рат примицао границама Југославије тако су се будили сепаратистички покрети у Бугарској и Албанији, а на „повампирење" ВМРО упозоравали су и водећи светски листови.

Лабављење шестојануарског режима преласком на уставни поредак није суштински изменило природу диктатуре, иако је уведено у живот и дводомно Народно представништво. Штавише, карактер изборног закона је парламентарне изборе сводио на референдум подстичући узгред велику апстиненцију бирача, а увођењем јавног гласања настао је период отворене куповине гласача у Вардарској бановини. У складу са тако скројеном атмосфером извесности, митровдански избори за народну скупштину су 1931. на југу протекли релативно мирно и њихови резултати су, према речима власти, показали „тесан додир" шестојануарског режима са народом. После учесталих позива из државног врха да се гласа за идеју југословенског национализма и кандидате земаљске листе, у југословенском парламенту се нашло и 38 представника кандидованих на простору Вардарске бановине. На „петомајским" изборима 1935.

листа Богољуба Јевтића је у Вардарској бановини званично освојила 84% гласова, што је заправо била и најубедљивија победа владајуће странке, премда су резултати по неким срезовима указивали на озбиљне нелогичности и будили сумњу у њихову регуларност. Чињеница да у чак девет срезова Вардарске бановине листа Удружене опозиције није добила ниједан глас (!) довољан је сигнал за сумњу у ток избора који су показали да је политика Јевтићеве владе пропала, због чега је у најближим круговима око кнеза Павла сазрела идеја о образовању нове владе. Како би удовољила одредбама важећих закона, руководства три прешестојануарске странке су донела одлуку о фузионисању у Југословенску радикалну заједницу, којој је интегрално југословенство и даље остало формална идеолошка база, уз незнатне тактичке модификације. Споро ширење нове странке по Вардарској бановини имало је за узрок сукоб фракција у самом Скопљу, које је измирио тек Драгиша Цветковић понудивши сенаторско место једном од лидера два завађена крила. Три године касније Стојадиновићева листа је освојила у Вардарској бановини једва три четвртине свих гласова, што је значило да се рејтинг Удружене опозиције поправио за читавих 10%. Када се томе додају добар резултат левих земљорадника и нескривене изборне махинације, зачињене правим покољем у вучитрнском срезу и Лесковцу, стварни неуспех режимске листе постаје очигледнији. Штавише, анализом изборних резултата закључено је да је за ЈРЗ гласало махом неписмено становништво из „несловенских крајева“ Вардарске бановине.

Након завођења диктатуре македонско питање је ушло у нову фазу, а нарочито од пролећа 1936. када је под утицајем комуниста основан Македонски народни покрет. Поред општих опредељења за федерализацију Југославије, припадници ове организације су се залагали за признање македонске нације и Македоније као посебног историјског ентитета, те националну и верску толеранцију. Афирмацијом етнокултуролошких особености Македоније и наизглед малим корацима овај покрет је систематски крчио пут амбициознијим политичким циљевима, истовремено подржавајући опозиционе кандидате на општинским и парламентарним изборима по Вардарској бановини. Аутономистички покрет се захуктавао, а почео је деловати из самих државних и бановинских структура, попут тзв. лучистичког покрета, чији су актери стасавали у југословенским националним организацијама и чак били запослени као државни службеници, што је умало коштало положаја самог бана Вардарске бановине. Носиоци „лучизма“ су вешто трансформисали незграпне методе ВМРО залажући се за нормирање македонског језика, његову афирмацију у свакодневном животу, као и за озбиљну политичку ревалоризацију македонског питања. Томе су погодовале измењене друштвене околности и јачање комунистичког покрета који је преплавио школски систем. Увидевши да ствари измичу контроли, а обузети психозом сопствене привремености, многи лојални политичари са југа су крајем тридесетих година предлагали одстрањивање „србомана“ из Повардарја чије је деловање давно постало контрапродуктивно. На учестале инциденте чиновници нису ни покушавали да прописно реагују, што

је стварало утисак о безвлашћу, надолазећим судбоносним тренуцима и политичким преокретима који измичу контроли. Многи прикривени аутономаши почели су јавно да говоре оно за шта су претходних деценија били сумњичени. О драматичној промени политичке климе сведоче све масовнији обичаји напуштања крсне славе, одјекивање бугарских радио-станица широм бановине, али и провокације у самом центру Скопља којих није био поштеђен ни сам бан. Чиновништво је последњи пут посезало за политичким и родбинским везама како би једном заувек спаковало кофере и домогло се севернијих бановина.

Октроисани устав из 1931. је прокламовао начело државног суверенитета над верским заједницама у форми својеврсног патроната који није подразумевао загарантовану материјалну помоћ од државе, мада је наглашено да ће се из државног буџета делити средства предвиђена за верске сврхе, сразмерно броју верника и „потреби". Све чешће указивање из црквених кругова на „опадање вредности Божјег храма" код народа и државних чиновника бацало је сумњу на превелики уплив политике, али и мешање цркве у државне послове, као што је био случај 1937. када су поводом конкордатске кризе деветорица народних посланика из Вардарске бановине екскомуницирана. Јавно агитовање лесковачких и битољских попова против ЈРЗ-а представља кулминацију друштвених напетости на југу, које су захватиле све слојеве становништва. Било је тумачења да су народ из цркве отерале разне таксе за чинодејства које су попови, по ранијој пракси, одређивали на своју руку. Однос јавности према цркви и свештенству умногоме је зависио и од све слободнијих погледа на табуизирану „божју администрацију" које су сервирале новине, мада је био приметан дисконтинуитет у писању хвалоспева цркви, нарочито службеницима верских заједница. Међу муслиманима је владало још веће незадовољство јер су прсти државе били уплетени у скоро све послове Исламске верске заједнице – од продаје вакуфских имања и протежирања лојалних свештеника, до избора чланова вакуфско-меарифског већа, клеветања опонената и изазивања раздора између албанских и турских муслимана. Утисак о свеопштој политизацији скопског улема-меџлиса нису могле поправити ни спектакуларне приредбе рестаурације верских објеката, а још мање обичаји „кумовања" муслиманској деци које су у име двора обављали официри.

О јединственом југословенском привредном простору могло је бити речи само као о целини омеђеној заједничком државном границом, јер је уједињењем дошло до наслеђивања неколико економских тенденција наметаних у склопу ранијих државних формација. Стварањем заједничке државе покидане су старе привредне везе и од неколико области формиран нови економски простор, што је захтевало извесну преоријентацију код сваке од њих. Пошто се трансформација вршила углавном без плана, ослоњена искључиво на здрав разум и интуицију приватника, привредни развој је био неравномеран и спор. Упркос природним богатствима Вардарске бановине овај простор је у економском смислу стагнирао. У годинама техничких иновација и оп-

штег напретка Повардарје је таворило услед екстензивности и нерационалне земљорадње, ниског нивоа културе и писмености, несређених политичких и социјалних прилика, корупције, неразвијености саобраћајних комуникација (која је првенствено спутавала експанзију рударства), нерегулисаних трговинских односа са суседним земљама, конзервативности, неповерљивости и страха становништва, те недоследне економске политике коју је спроводила држава. Увлачење индустријски развијеног Лесковца у мрежу скопског гравитационог поља није задовољило ни привреднике у седишту бановине, а још мање лесковачке текстилце, традиционално окренуте београдском потрошачком реону. Модернизација простора је била по много чему недовршена и спорадична, политички и национално усмерена: без обзира на број изграђених школа и болница, километре путева, пруга, водовода и телефонских инсталација, мање од половине срезова било је повезано пругом нормалног колосека, око четири петине становника Вардарске бановине и даље је остало неписмено, док је трећина боловала од маларије. Додуше, у дужем мирнодопском периоду видљиво је скидање феудалних наслага, превасходно у градским срединама. Устајала свакодневица југа почела је да се мења под утицајем механичког прираштаја висококвалификоване радне снаге и колониста из развијенијих крајева државе са напреднијим пољопривредним технологијама.

Скопље је било прави модернизацијски полигон и атрактивна „мета“ својеврсне југославизације, која се огледала како на политичком, културном и демографском тако и на привредном и архитектонском плану. Сви остали градови Вардарске бановине су до 1937. на своје унапређење потрошили нешто више од пола милијарде динара, од чега је две трећине дала Државна хипотекарна банка. Свака новосаграђена приватна зграда у бановини била је у просеку шеснаест пута јефтинија од новог јавног здања, што сликовито говори о структури и карактеру градње. Рударска производња је била изузетно жива крајем тридесетих година, када је на југоистоку државе остваривана скоро целокупна југословенска продукција хрома и оловно-цинкане руде. Сви изведени хидротехнички радови на простору Вардарске бановине у периоду 1930–1938. коштали су око 3,5 милиона динара, при чему је на мелиорацију и асанацију земљишта отпадала половина, док је остатак новца утрошен на регулацију речних токова и водоснабдевање. На спору и неквалитетну електрификацију подручја указује чињеница да је 3% југословенских електричних централа било смештено у Вардарској бановини чија је продукција представљала тек 78. део укупне југословенске производње електричне енергије.

Просветна политика шестојануарског режима вапила је за концентрацијом система, јер су многе школе припадале различитим министарствима што је, имајући у виду општост средњошколских програма, био својеврстан апсурд. Из угла представника власти школско питање у Вардарској бановини било је првенствено важно како би се кроз просветни систем разбијала свест о привремености српског присуства коју су усађивале стране пропаганде. Са друге стране, школство је на еволутиван начин требало да подстиче модернизацију

простора, подиже културу живљења и „национално васпитава“ чиме је, поред културног и просветног, добило и снажан идеолошки садржај. Интерес за просвету југа долазио је првенствено „одозго“, јер је централна власт, за разлику од локалне, била итекако свесна својих национално-политичких приоритета. Отуда не чуди парадокс да је Министарство просвете за Вардарску бановину издвајало највише средстава, а да је истовремено просветно одељење банске управе у Скопљу имало упадљиво најмањи буџет.

Лоша кадровска политика просветних власти била је део свеопштег расула у администрацији, неминовно скопчана са сузбијањем бугарских утицаја у време када се као актери јачања македонске свести појављују школовани људи уместо дотадашњих „комитаџијских метода“. Ширење комунистичких идеја и појава перфиднијег непријатеља поставили су пред власти потребу ангажовања људи новог кова, у шта свакако није спадало преко две трећине учитеља доведених по казни из других крајева државе. Талас затварања средњих и учитељских школа објашњаван је тежњом за рационализацијом школске мреже и спречавањем даљег фабриковања „интелектуалног пролетаријата“, док је отварањем државне Велике медресе испољена тежња за формирањем световне и духовне муслиманске интелигенције, лојалне југословенској идеји. Пропагирањем соколства и свођењем физичке културе на предвојничку обуку форсирано је одбрамбено васпитање млађих нараштаја, уз неизбежно слављење српске митологије као панјугословенске. Таква милитаризација физичког васпитања је са једне стране послужила као средство деполитизације омладине, али и као механизам превазилажења сепаратистичких тенденција и националних разлика и стварања нове нације оданих Југословена. На сличном националном задатку била су и стручна удружења настала под окриљем Филозофског факултета у Скопљу, мегаломанске прославе разних историјских и државних јубилеја, те скопско позориште чија је једна од улога била да на бановинским турнејама помоћу живе речи поспеши изједначавање „извесних језичких и других разлика“. Иако је затечено стање здравствених прилика било првенствено последица низа неповољних историјских, економских, политичких и социјалних околности, банска управа је успела да уз асистенцију среских и општинских управа покрене систем хигијенских завода, домова народног здравља и здравствених станица, чему је централизација власти очито погодовала. Изазовна и тешка борба са маларијом, од које је на југу годишње обољевало око пола милиона људи, показала је праве потенцијале државе која је уз добру организацију посла могла привући пажњу и водећих светских научника.

* * *

У чему се онда огледају разлике у развојном путу овог простора када се упореди са првом декадом југословенске краљевине? Иако је трајање Вардарске бановине, у историјском и временском смислу, захватало један релативно кратак период, може се уочити неколико општијих одредница које су усло-

виле извесна одступања и разлике. Истина, далеко је лакше указати на сличности у управљању простором из доба југословенског парламентаризма и након завођења диктатуре. Континуитет је био препознатљив у свим сферама: југом владају исти људи истих манира, суочавају се са истим или веома сличним проблемима, нудећи иста или готово идентична решења. Поуке из блиске прошлости нису биле имплементиране у однос шестојануарског режима према овим крајевима, па су и резултати били углавном слични. Оно што је било различито, тицало се општег друштвено-политичког контекста. Прво, у политичком и безбедносном смислу, југоисток државе је након распуштања ВМРО и (привременог) зауздавања албанског одметништва у знатној мери релаксиран. С тим у вези је и тенденција међубалканског споразумевања током тридесетих година, у коме је македонско питање третирано са далеко више пажње и такта, чак и након убиства краља Александра. Штавише, упркос ригидној контроли коју је државни апарат спроводио на свим нивоима (трудећи се по инерцији да сузбије „бугараштво"), неки аспекти македонског питања временом постају легитимни елементи расправе, као што је нпр. употреба „локалног наречја", тј. македонског језика, што је свега пар година раније било незамисливо. Еволуција је присутна и у сазревању тактике заговорника македонске индивидуалности, који су прокажене методе ВМРО заменили суптилнијим, по угледу на комунисте. Сам апарат власти био је крајем тридесетих година „затрован" фактичким противницима режима да се није ни могао још дуго одржати. Систем је посредно љуљан са свих страна (Бугарска, Италија, Албанија), али је дефинитвно иструлео изнутра.

Попуштање стега диктатуре, лоша привредна перспектива појачана светском економском кризом, свеприсутна корупција и одлазак са политичке сцене најтврдокорније групе националних радника, или њихово узмицање до „дефанзивног национализма", поспешили су „аутономистичко" расположење становништва. Вардарска бановина је у поређењу са осталим југословенским крајевима била сва у парадоксу, као и током двадесетих година: није имала најмање хидропотенцијала, али је зато производила најмање струје; имала је највећи проценат градског становништва, а најмање истинских градова; превише индустријских предузећа, а најмање правих фабрика. Као најпасивнија област у земљи Вардарска бановина је добијала најмање средстава државне помоћи; штавише, дугови централне власти и државних институција и надлештава били су највећи управо према овој административној јединици. На југу су владајуће листе остваривале најбоље изборне резултате упркос најслабије развијеној партијској инфраструктури; осим тога, режимској листи су (званично) највише „веровали" они који су били најчешће на удару репресивног односа власти. Највише судских предмета и дугогодишњих затворских казни бележено је на територији скопског апелационог суда, где је истовремено било најмање судија и затворских капацитета. Листа необичних контраста може се проширити и на резултате културно-просветне политике, чији је финални домет био четири петине неписменог становништва, уз изненађујуће скро-

ман буџет Просветног одељења банске управе и натпросечна улагања Министарства просвете.

Тако непријатан биланс индуковао је атмосферу свеопштег незадовољства и несигурности, покренувши незаустављиве таласе чиновништва које је напуштало јужну бановину. Тиме је отваран простор у општинској, среској, па и банској управи дуго занемариваним „домороцима". Време радија и нових комуникација, те дешавања у Европи уочи Другог светског рата уливали су самопоуздање „антидржавним елементима", који су имали све ширу подршку и међу традиционално летаргичним становништвом југа. Опипљива ерозија државног ауторитета осећала се последњих година широм бановине, када је српски језик било опасно говорити на јавним местима. Убиство једног од последњих банова и ограничено кретање његових наследника по „царском Скопљу" били су јасан сигнал да држава дефинитвно губи контролу над делом своје територије.

Априлски слом југословенске краљевине и перцепција простора распаднуте Вардарске бановине као „ослобођених крајева" (овога пута из бугарско-албанске визуре), подсетили су и у реторичком смислу на релативност државних граница и традиционалну нестабилност подручја које се политички окретало наглавачке из деценије у деценију. Када је Крлежа у својим мрачним, експресионистичким реминисценцијама писао о „национал-империјалистичком оркестру" рустикалног порекла, он је имао у виду управо те балканске аграрне елите које су вековима оштриле своје бајонете трудећи се да превладају „архајску бједу и невољу на овим византијским и отоманским ратним друмовима". Немоћ и недораслост државном циљу интеграције једне стратешки важне територије показала је, бар у југословенском случају, на каквим је темељима почивао систем који се крајем тридесетих година урушавао пред очима самих носилаца власти. Упркос евидентним цивилизацијским тековинама које је југословенска краљевина оставила у Вардарској бановини, чини се да је у том директном трењу између феудалног и модерног, уз све снажније сазревање македонске националне свести, била неспособна да рационалније сагледа ситуацију, дефинише своје приоритете и прилагоди их сопственим потенцијалима. Оно што такође не треба губити из вида је бреме великих потреба једног анахроног и пасивног подручја, које није успела да задовољи ни много снажнија држава после Другог светског рата, у далеко стабилнијим политичким условима и међународним околностима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Фондови и збирке Архива Југославије:

14 – Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије
37 – Милан Стојадиновић
38 – Председништво Министарског савета – Централни прес-биро
39 – Министарство социјалне политике и нар. здравља Краљевине Југославије
62 – Министарство грађевина Краљевине Југославије
63 – Министарство правде Краљевине Југославије
65 – Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије
66 – Министарство просвете Краљевине Југославије
67 – Министарство пољопривреде Краљевине Југославије
68 – Министарство шума и рудника Краљевине Југославије
69 – Министарство вера Краљевине Југославије
70 – Министарство финансија Краљевине Југославије
71 – Министарство физичког васпитања Краљевине Југославије
74 – Двор Краљевине Југославије
96 – Министарство аграрне реформе Краљевине СХС
116 – Министарство ПТТ Краљевине Југославије
138 – Министарски савет Краљевине Југославије
148 – Министарство саобраћаја Краљевине Југославије
334 – Министарство иностраних послова Краљевине Југославије
335 – Војислав Јовановић-Марамбо
370 – Посланство Краљевине Југославије у Турској (Истамбул, Анкара)

Историјске збирке Архива Српске академије наука и уметности:

- Расправе др Владимира Николића (10081)
- Заоставштина Стевана Симића (13313–13317)
- Успомене генерала Панте Драшкића (14443)
- Заоставштина Вукашина Животића (14458)

Фондови Државног архива Македоније (Државен архив на Македонија), Скопље:

119 – Банска управа на Вардарска бановина 1932–1941.

120 – Вардарска финансиска дирекција 1929–1941.

121 – Врховно поверенство за аграрна реформа 1937–1940.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu:

- Katalog: *Iz ostavštine Miroslava Krleže*, Rukopisi: 92.

Објављени извори, мемоарска грађа:

- *Алманах Краљевине Југославије. Бановина Вардарска – општи преглед*, Скопље, 1931.
- Živko AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. 2, Zagreb, 1986.
- *Азбучни именик адвоката и адвокатских приправника*, Скопље, 1933.
- *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969.
- *Буџет бановинских расхода и прихода Вардарске бановине за 1938/39. годину*, Скопље, 1938.
- *Буџет бановинских расхода и прихода Вардарске бановине за 1939/40. годину*, Скопље, 1939.
- *Вођ кроз Вардарску бановину*, Скопље, 1931.
- *Годишњи извештај о раду соколске жупе Скопље у току радне 1939. године*, Скопље, б. г.
- *Годишњи извештај Обласне управе и Управног одбора Болесничког фонда за државно саобраћајно особље*, Београд, 1933.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. I, Beograd, 1937.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. IV (Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju), Sarajevo, 1940.
- *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, 2, Скопје, 1981.
- *Zakon o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja; o banskoj upravi; o praznicima*, *Zbirka Službenog glasnika*, sv. XXXVI, Split, 1929.
- *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931,* приредили Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић, Београд, 2002.
- *Извештај Управног одбора Вакуфско-меарифског већа у Скопљу*, Скопље, б. г.
- *Јубиларна књига државних железница Краљевине СХС*, Београд, 1929.
- *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1918–1928*, књ. 1–2, Београд, 1928–1929.
- *Југословенска држава и Албанци*, прир. Љ. Димић, Ђ. Борозан, том 1–2, Београд, 1999.
- *Јужна Србија и Скопље–Охрид–Битољ*, Каталог, Скопље, 1936.

- Михаило КОНСТАНТИНОВИЋ, *Политика споразума. Дневничке белешке 1939–1941. Лондонске белешке 1944–1945*, Нови Сад, 1998.
- *Macedonia. Documents and material*, Sofia, 1979.
- *Меморандум о Филозофском факултету у Скопљу*, Скопље, 1933.
- Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969.
- *Министарство социјалне политике. Исељеничка служба, Извештај Народној скупштини за 1926/27. год*, Београд, 1928.
- Ivan MIHAILOV, *Spomeni*, kn. 1–4, Makedonia Pres, Louvain, 1997.
- *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Албаније*, МИП – Биро за разграничење, Београд, 1935.
- *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске*, МИП – Биро за разграничење, Београд, 1935.
- *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Републике Грчке*, МИП – Биро за разграничење, Београд, 1935.
- Branko PETRANOVIĆ, Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1986.
- *Правилник о извршењу буџета Вардарске бановине за 1939/40*, Скопље, 1939.
- *Предлог буџета расхода Министарства пољопривреде и вода КСХС за 1928/29*, Сарајево, 1927.
- *Предлог буџета расхода Министарства пошта и телеграфа КСХС за 1928/29*, Сарајево, 1927.
- *Преглед извршених техничких радова код градских општина у току од 1919–1931. године*, Београд, 1934.
- *Пречишћено издање Уредбе о ликвидацији земљораднички дугова са објашњењима*, Београд, 1938.
- Адам ПРИБИЋЕВИЋ, *Од господина до сељака*, прир. Ч. Вишњић, Загреб, 1996;
- Svetozar PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990.
- *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд, 1940 (репринт 2000).
- *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Скопје, 1979.
- *Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије 5. маја 1938*, Београд, 1938.
- *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд, 1941.
- *Statistika jugoslovenskih železnica za godinu 1929. sa uporednim podacima za god. 1928*, I, Sarajevo, 1930.
- *Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929*, књ. 4, Београд, 1930.
- *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*
- *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*
- *Уредба о административној подели земље са уредбама о унутрашњој управи у Банату и о уређењу и управи у области Косова и Уредба о финансирању округа, уређењу њихове финансијске службе и ликвидирању бановина (са одредбама о нераспоређеним бановинским службеницима)*, Београд, 1942.

- *Уредба о комерцијализацији Дирекције државног свиларства и подручних фабрика свиле*, Београд, 1933.
- *Уредба о Мелиорационом фонду*, Београд, 1938.
- *Уредба са законском снагом о Великој медреси Краља Александра Првог у* Скопљу, Београд, 1940.
- *Драгиша Цветковић – њим самим (чланци, говори, интервјуи, полемике, мемоари...)*, приредио Видосав Петровић, Ниш, 2006.

Периодика:

Аграрна мисао
Вардар
Vojska i narod
Vreme
Глас Југа
Глас православља
Гласник Скопског научног друштва
Дувански гласник: орган Главне дуванске произвођачке задруге
Ekonomsko-finansijski život
Žandarmerijski kalendar
Jugoslovenski sokolski kalendar
Јужни преглед
Лесковачки гласник. Орган Лесковачке трговачке омладине
Луч: месечни часопис за културна, економска и социјална питања
Народни просветитељ – Лесковац
Naša stvarnost
Nova Evropa
Новости
Organizovani radnik
Полиција
Пољопривреда нашега југа
Политика
Привредни гласник
Radnička zaštita
Radničke novine
Radnik
Ревија „Југ“ Туристичког савеза Вардарске бановине
Скопска сцена: илустровани уметнички лист
Скопски гласник. Службени лист Општине града Скопља
Službene novine Kraljevine SHS
Službeni glasnik Ministarstva unutrašnjih poslova

Службени лист Вардарске бановине
Smena
Socijalna misao
Socijalni arhiv
Soko. List prednjaštva sokola Kraljevine Jugoslavije
South Slav Herald
Српски књижевни гласник
Стара Србија
Статистички годишњак Краљевине Југославије
Učiteljska iskra

ЛИТЕРАТУРА:

- КЊИГЕ -

- Živko AVRAMOVSKI, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd, 1986.
- *Administrativno-teritorijalne promene u NR Srbiji od 1834–1954. godine*, Prikazi, knj. 13, Zavod za statistiku, Beograd, 1955.
- Jacques ANCEL, *La Macédoine, son évolution contemporaine*, Paris, 1930.
- Александар АПОСТОЛОВ, *Колонизацијата на Македонија во Стара Југославија*, Скопје, 1966.
- Сенка БАБОВИЋ-РАСПОПОВИЋ, *Културна политика у Зетској бановини 1929–1941*, Подгорица, 2002.
- Нил БАЛФУР, Сели МЕКЕЈ, *Кнез Павле Карађорђевић: једна закаснела биографија*, Београд, 1990.
- Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988.
- Safet BANDŽOVIĆ, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo, 1991.
- Elisabeth BARKER, *Macedonia. Its Place in Balkan Power Politics*, London – New York, 1950.
- М. БЕЛИЋ, *Рударство у Србији. Положај, законска заштита и осигурање рударских радника*, Београд, 1938.
- Миле С. БЈЕЛАЈАЦ, Г*енерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, Београд, 2007.
- Mile S. BJELAJAC, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd, 2004.
- Mile BJELAJAC, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994.
- Димитрије БОГДАНОВИЋ, *Књига о Косову*, Београд, 1985.
- Воин БОЖИНОВ, *Андрей Ляпчев*, Кама, 2006.
- Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temata iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb, 1987.

- Ognen BOJADŽISKI, *Krleža i Makedonija. Fragmenti*, Zagreb, 2005.
- Ђорђе БОРОЗАН, *Велика Албанија: поријекло–идеје–пракса*, Београд, 1995.
- Ванчо БУРЗЕВСКИ, *Колонизација и деколонизација на Македонија*, Скопје, 1997.
- Rebecca WEST, *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*, Penguin Classics, 1994.
- Мил. Р. ГАВРИЛОВИЋ, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931.
- Бранислав ГЛИГОРИЈЕВИЋ, *Краљ Александар Карађорђевић*, том 1–2, Београд, 1996.
- Димитри Г. ГОЦЕВ, *Младежките национално-освободителни организации на македонските Българи 1919–1941*, София, 1988.
- Владимир ДВОРНИКОВИЋ, *Карактерологија Југословена*, Београд, 1939.
- Љубодраг ДИМИЋ, *Историја српске државности*, књ. 3 („Србија у Југославији“), Нови Сад, 2001.
- Љубодраг ДИМИЋ, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, књ. 1–3, Београд, 1996, 1997.
- Љубодраг ДИМИЋ, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд, 1998.
- Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*, Лесковац, 1983.
- Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Карактеристике индустрије и рударства бивше Југославије*, Београд, 1949.
- Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Привредни развитак Југославије од 1918–1941. год*, Београд, 1962.
- Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Прилози из историје Лесковца 1929–1941*, Лесковац, 2003.
- Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд, 1958.
- *Društveno-politički položaj i pravni režim verskih zajednica u Jugoslaviji,* ISI, Beograd, 1972.
- Ivana DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd, 2006.
- Alex N. DRAGNICH, *The First Yugoslavia: Search for a Viable Political System*, Hoover Press, 1983.
- Željko DUGAC, *Protiv bolesti i neznanja. Rockfellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb, 2005.
- Dejan DJOKIĆ, *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia*, C. Hurst & Co, London, 2007.
- Smiljana ĐUROVIĆ, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986.
- *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми*, Прилози од научниот собир одржан во Скопје на 17–19 ноември 1998 години, Скопје, 2000.
- Milivoje ERIĆ, *Agrarna reforma i kolonizacija 1918–1941*, Sarajevo, 1958.

- Никола ЖУТИЋ, *Соколи. Идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929–1941*, Београд, 1991.
- Helena ZDRAVKOVIĆ, *Politika žrtve na Kosovu. Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u uporном sukobu na Kosovu*, Beograd, 2005.
- Секула ЗЕЧЕВИЋ, *Сиромаштво Југославије. Предлог за увођење и организацију обавезне радне службе*, Београд 1936.
- Момчило ИСИЋ, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији (Према попису становништва од 31. марта 1931. године)*, Београд, 1999.
- *Историја на македонскиот народ*, том 4, Скопје, 2000.
- Milosav JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd, 1984.
- Zoran JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005.
- Milan JAPUNČIĆ, *Od Gospića do Debra*, Gospić, 1922.
- Vladan JOVANOVIĆ, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd, 2002.
- Зоран Т. ЈОВАНОВИЋ, *Народно позориште Краљ Александар I у Скопљу (1913–1941)*, том 1, Матица српска, Нови Сад, 2005.
- Мих. ЈОВАНОВИЋ, *Између Шар планине и Осогова*, Скопље, 1933.
- Надежда ЈОВАНОВИЋ, *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939. године*, Београд, 1994.
- *Jubilarni zbornik života i rada SHS*, II, Beograd, 1929.
- *Југославија у слици и речи*, књ. 1, прир. Т. Радивојевић, друго издање, Београд, 1927.
- *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova, knj. 1, Beograd, 1980.
- Павле КАРА-РАДОВАНОВИЋ, *Кроз Бугарску отворених очију и отворених ушију*, Београд, 1936.
- Fikret KARČIĆ (ur.), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Tuzla, 2001.
- Ivan KATARDŽIEV, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919–1930*, Zagreb, 1983.
- Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Zagreb–Sofija. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941–1945*, Zagreb, 2003.
- Laza M. KOSTIĆ, *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije*, knj I („Ustrojstvo uprave"), Beograd, 1933.
- Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд, 2002.
- Bogdan KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb 1975.
- Ђорђо КРСТИЋ, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928.
- Стеван М. КУКОЛЕЧА, *Индустрија Југославије 1918–1938*, Београд, 1941.
- Zvonimir KULUNDŽIĆ, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb, 1968.
- Joso LAKATOŠ, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb, 1929.
- Hrvoje MACANOVIĆ, *Sport – Sokolstvo*, Zagreb, 1933.
- Ташко МАМУРОВСКИ, *Бугарската пропаганда во југозападна и централна Егејска Македонија (1941–1944)*, Скопје, 1989.

- Justin MCCARTHY, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, Oxford University Press, 2001.
- Петар МИЛЕНКОВИЋ, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд, 1936.
- Dimiter MINCHEV, *The Macedonian Question – Origin and Development 1878–1941*, Sofia, 2002.
- Zef MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb, 2004.
- Mijo MIRKOVIĆ, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1962.
- Тодор МИРОВСКИ, *Стопанството на Вардарска Македонија мегу двете светски војни, Докторска дисертација одбранета на 20 јануари 1934 година на Економско-комерцијалната висока школа во Загреб*, Скопје, 1998.
- Атанасије Д. МЛАДЕНОВИЋ, *Јужна Србија. Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд, 1940.
- *Наша земља: Скопље и Јужна Србија*, Београд, 1925.
- Christian Axboe NIELSEN, *One State, One Nation, One King: The Dictatorship of King Alexander and His Yugoslav Project, 1929–1935*, Columbia University, 2002.
- Костадин ПАЛЕШУТСКИ, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, София, 1983.
- Костадин ПАЛЕШУТСКИ, *Македонското освободително движение 1924–1934*, София, 1998.
- *Педесет години фудбал во Македонија 1919–1969, Скопје, 1969.*
- Rade M. PEROVIĆ, *Ekonomska geografija Kraljevine Jugoslavije za četvrti razred trgovačkih akademija*, Skoplje, 1935.
- Rade M. PEROVIĆ, *Kraljevina Jugoslavija – kratak pregled*, Skoplje, 1937.
- Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, Beograd, 1988.
- Бранко ПЕТРАНОВИЋ, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993.
- Бранко ПЕТРАНОВИЋ, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992.
- Здравко ПЕТРОВИЋ, *Индустрија и рударство Јужне Србије (Вардарске бановине)*, Београд, 1940.
- M. P. PIPINELIS, *Europe and the Albanian Question*, New York, s. a.
- Чедомир ПОПОВ, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995.
- Janko PLETERSKI, *KPJ i nacionalno pitanje 1919–1941*, Beograd, 1971.
- Hugh POULTON, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, Subotica, 2002.
- Hugh POULTON, Suha TAJI-FAROUKI (eds.), *Muslim Identity and the Balkan State*, C. Hurst & Co, 1997.
- Atif PURIVATRA, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkim odnosima u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1974.
- John PHILLIPS, *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*, I. B. Tauris, 2004.
- Мира РАДОЈЕВИЋ, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994.
- Војислав РАДОВАНОВИЋ, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље, 1937.
- Sabrina P. RAMET, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2004*, Indiana University Press, 2006.

- Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980.
- Cvi ROTHMUELLER, *Jevrejska omladina Južne Srbije*, Zagreb, 1932.
- Victor ROUDOMETOF, *Collective Memory, National Identity, and Ehnic Conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question*, Greenwood Publishing Group, 2002.
- *Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама Југоисточне Европе*, Београд, 1976.
- Vladimir SIMEUNOVIĆ, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961. Ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Beograd, 1964.
- Бојан СИМИЋ, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, ИНИС, Београд, 2007.
- Стеван СИМИЋ, *Охрид: опис града и околине*, Скопље, 1925.
- *Skopje – Summary of the Report on the Master Plan*, Institute of Town Planning and Architecture, Skopje, 1965.
- Лазар СОКОЛОВ, *Промене у структури становништва НР Македоније 1921–1953. године као одраз економског развоја,* Скопје, 1962.
- *Соколско друштво Скопље-Матица. Споменица о прослави 30-год. и извештај о раду у 1939. години*, Скопље, 1940.
- *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, уред. Алекса Јовановић, Скопље, 1937.
- *Споменица 40-годишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894–1934*, Скопље, 1934.
- Đorđe STANKOVIĆ, *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*, Beograd, 1988.
- *Сто година лесковачке Гимназије 1879–1979*, Лесковац, 1979.
- Todor STOJKOV, *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*, Beograd, 1985.
- Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969.
- Живан СТОЈКОВИЋ, Слободанка СТОЈИЧИЋ, Хранислав РАКИЋ, *Историја Лесковца*, Београд, 1992.
- Ванчо СТОЈЧЕВ, *Бугарскиот окупаторски систем во Македонија 1941–1944*, Скопје, 1996.
- Vančo STOJČEV, *Military history of Macedonia*, Skopje, 2004.
- Драган СУБОТИЋ, *Историјско-библиографски прилози за националну историју штампе. Српска књига и штампа у Мађедонији 1869–1941*, Прохор Пчињски – Београд, 1998.
- Дмитар ТАСИЋ, *Рат после рата: војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд, 2008.
- Драган ТАШКОВСКИ, *Рађање македонске нације*, Београд, 1969.
- Мирјана ТЕОДОСИЈЕВИЋ, *Мустафа Кемал Ататурк у југословенској јавности*, Београд, 1998.
- Велимир ТЕРЗИЋ, *Слом Краљевине Југославије*, књ. 1–2, Београд, 1983.
- Драган ТЕШИЋ, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд, 1997.
- Десанка ТОДОРОВИЋ, *Југославија и балканске државе 1918–1923*, Београд, 1979.

- Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Colaboration*, Stanford University Press, 2001.
- Живко ТОПАЛОВИЋ, *Привредни проблеми Југа*, Скопље, 1927.
- Јован Ф. ТРИФУНОСКИ, *Албанско становништво у НР Македонији. Антропогеографска и етнографска истраживања*, Београд, 1988.
- Јован Ф. ТРИФУНОСКИ, *Међуратна колонизација Срба у Македонији*, Београд, 1991.
- Н. УЗУНОВ и др, *Степенот на (не)синхронизираност мегу процесите (индустријализација–деаграризација–миграција и урбанизација во СР Македонија)*, Скопје, 1988.
- Атанасије УРОШЕВИЋ, *Косово*, Српски етнографски зборник, књ. 78–39, Београд 1965; *Исто*, поновљено издање, Приштина, 2006.
- Милутин ФОЛИЋ, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, Приштина, 1987.
- Јован ХАЏИ ВАСИЉЕВИЋ, *Скопље и његова околина. Историска, етнографска и културно-политичка излагања*, Београд, 1930.
- Dunja HERCIGONJA, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933. Britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize*, Beograd, 1987.
- Jacob B. HOPTNER, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1973.
- Богумил ХРАБАК, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање, 1988.
- Александар Т. ХРИСТОВ, *Стварање македонске државе 1893–1945*, Београд, 1971.
- Dragan Ž. Cvetković, *Jugoslavija i Bugarska 1929–1935. u dokumentima Centralnog presbiroa*, diplomski rad, Beograd, 1995.
- Драган ЦВЕТКОВИЋ, *Соколи и соколски слетови*, Београд, 1998.
- Надежда ЦВЕТКОВСКА, *Македонското прашање во југословенскиот парламент мегу двете светски војни*, Скопје, 2000.
- Јован ЦВИЈИЋ, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд, 1966.
- Јован ЦВИЈИЋ, Иво АНДРИЋ, *О балканским психичким типовима*, прир. Петар Џаџић, Београд, 1988.
- *Цвијићева књига* (одабрани текстови), СКЗ, коло 30, бр. 201, Београд, 1927.
- Михајло ЧУЧКОВИЋ, *Опиумско питање и изгледи на преоријентацију привреде Јужне Србије*, Скопље, 1939.
- Павле ЏЕЛЕТОВИЋ ИВАНОВ, *Качаци Косова и Метохије*, Београд, 1990.
- Ferdo ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, knj. 1–2, Zagreb, 1961.
- Ferdo ČULINOVIĆ, *Pravosuđe u Jugoslaviji*, Zagreb, 1946.

ЧЛАНЦИ

- Александар АПОСТОЛОВ, „Обиди за колонизација на Македонија во условите на националните пропаганди на соседните држави", *Годишен зборник на Филозофски факултет,* кн. 15, Скопје, 1963.
- Александар АПОСТОЛОВ, „Специфичната положба на македонскиот народ во кралството Југославија", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1972.
- M. APOSTOLSKI, A. HRISTOV, R. TERZIOSKI, „Položaj okupirane Makedonije u Drugom svetskom ratu (1941–1944)", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3, Beograd, 1963.
- T. ARSOVSKI, „Problemi usmerene urbanizacije i prostornog razvoja Skoplja", *Gradovi i naselja u Jugoslaviji: izgradnja i funkcionisanje naselja*, Zagreb, 1977.
- Avdija AVDIĆ, „Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata", *Novopazarski zbornik*, br. 15, Novi Pazar, 1991.
- Avdija AVDIĆ, „Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja Jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938)", *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar, 1985.
- Safet BANDŽOVIĆ, „Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912–1941", *Prilozi*, br. 32, Sarajevo, 2003.
- Nikica BARIĆ, „O problemu nacionalnog sastava žandarmerije nakon sporazuma Cvetković–Maček", *Radovi*, br. 32–33, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999–2000.
- Ванчо БУРЗЕВСКИ, „Економската положба на македонските селани мегу двете светски војни", *Гласник ИНИ,* бр. 2–3, Скопје, 1982.
- Ђорђе ВАСИЉЕВИЋ, „ВМРО и Србија 1893–1934", *Catena mundi. Srpska hronika na svetskim verigama,* књ. 2, Краљево–Београд, 1992.
- Никола ГАЋЕША, „Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ (1918–1948)", *Сеобе српског народа од 14. до 20. века*, Београд, 1990.
- Величко ГЕОРГИЕВ, „Международни прояви на масонската Велика ложа на България", *Исторически преглед, 6*, София, 1981.
- М. ГЕОРГИЕВСКИ, „Културно-просветната и политичката улога на библиотекарството во Вардарска Македонија мегу двете светски војни", *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1982.
- Milan GLASER, "Kratak pregled socijalnog osiguranja u Kraljevini Jugoslaviji", *Radnička zaštita, br. 6–7*, Zagreb, 1935.
- Елка ДИМИТРИЕВА, Верица ЈАНЕСКА, „Особености на миграционите движења од СР Македонија во странство", *Проблеми на демографскиот развој во СР Македонија*, Скопје, 1985.
- Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ, „Лесковачка гимназија од 1918. до 1941. године", *Сто година Лесковачке гимназије (1879–1979)*, Лесковац ,1979.
- Dejan DJOKIĆ, „(Dis)integrating Yugoslavia: King Alexander and interwar Yugoslavism", *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, London, 2003.
- Dejan DJOKIĆ, „Nationalism, history and indentitiy in the Balkans: an overview of recent histories of Europe`s South-East", *The Slavonic and East European Review,* vol. 81, No. 3, July 2003.

- Вид ЂУРЂЕВИЋ, „Неколико привредних проблема Вардарске бановине“, *Привредни летопис Задужбине Николе Спасића, књ. 1*, Београд, 1936.
- Орде ИВАНОСКИ, „Македонското прашање во Парламентот на Кралството Југославија“, *Прилеп и Прилепско мегу двете светски војни 1918–1941*, Прилеп, 1991.
- А. ИЛИЕВСКИ, „Основањето и дејноста на Народниот универзитет во Скопје мегу двете светски војни“, *Гласник ИНИ*, бр. 2–3, Скопје, 1979.
- Владан ЈОВАНОВИЋ, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934“, *Токови историје*, бр. 1–2/2007, Београд, 2007.
- Владан ЈОВАНОВИЋ, „Друга страна мита о српским националним радницима у Македонији“, *Корупција и развој модерне српске државе*, Центар за менаџмент, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2006.
- Владан ЈОВАНОВИЋ, „Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918–1930“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3/2002, Београд, 2004.
- Vladan JOVANOVIĆ, „Zdravstevene prilike u Južnoj Srbiji 1918–1929“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–2, Beograd, 1999.
- Vladan JOVANOVIĆ, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju `neslovenskog elementa` u Tursku (1935)“, *Prilozi*, br. 35, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2006.
- Vladan JOVANOVIĆ, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije“, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, INIS, Beograd, 2007.
- Владан ЈОВАНОВИЋ, „Историјско, свакодневно и приватно на простору Вардарске бановине“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Clio, Београд, 2007.
- Владан ЈОВАНОВИЋ, „Жандармерија Краљевине СХС у `новоослобођеним областима` 1918–1929“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2/2002, Београд, 2002.
- Владан ЈОВАНОВИЋ, „Пољопривреда Јужне Србије у југословенским оквирима 1918–1929“, *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, Зборник радова, Београд, 2007.
- Vladan JOVANOVIĆ, „Sport as an Instrument of Yugoslav National Policy in Macedonia 1918–41“: *Sport zwischen Ost und West. Beiträge zur Sportgeschichte Osteuropas im 19. und 20. Jahrhundert*, Einzel veröffentlichungen des DHI Warschau, Bd. 16, Fibre Verlag, Osnabrück, 2007.
- Vladan JOVANOVIĆ, „Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije“, *Tokovi istorije*, br. 3/2006, Beograd, 2006.
- Владан ЈОВАНОВИЋ, „Физичка култура и спорт као део националне политике. Случај Вардарске бановине“, *Лесковачки зборник*, XLVI, Лесковац, 2006.
- Александар КАДИЈЕВИЋ, „О раду руских архитеката у Јужној Србији између два светска рата“, *Лесковачки зборник*, бр. 41, Лесковац, 2001.
- М. КИСИЋ, „Библиографија српске штампе у Македонији 1908–1941“, *Вардарски зборник*, књ. 1, Београд, 1999.
- Војмир КЉАКОВИЋ, „Италијанско-бугарски спор око Македоније 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 3, Београд, 1973.
- Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ, „Socijalna struktura Narodne radikalne stranke (1918–1929). Skica“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994.

- Војо КУШЕВСКИ, „Преглед на појавата и развитокот на соколството во Вардарска Македонија“, *Прилози за историјата на физичката култура на Македонија*, бр. 1, Скопје, 1975.
- Лазар ЛАЗАРОВ, „Расправите во Парламентот на Кралството Југославија околу Македонија и Македонците“, *ГИНИ, XXXIII/2*, Скопје, 1989.
- Ivo LAH, „Starosna struktura stanovništva u Jugoslaviji”, *Socijalni arhiv,* br. 7–8, Beograd, 1940.
- U. M., „Vladimir Hajdukveljković, ban Vardarske banovine“, Pečat – internet izdanje, Mladenovac, 30. 7. 2006, http://www.pecat.info/sh/493/60/471/
- Dragi MALIKOVIĆ, „Kačački pokret na Kosovu i Metohiji 1918–1924”, *Novopazarski zbornik*, knj. 25, Novi Pazar, 2001.
- Justin MCCARTHY, „Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva“, u: Fikret Karčić (ur.), *Muslimani Balkana: „Istočno pitanje“ u XX vijeku*, Tuzla, 2001.
- Maja MILJKOVIĆ, „Srpska elita i makedonski nacionalni identitet. Srpski pogled na Makedoniju“, *Dijalog povjesničara/istoričara,* br. 2, Zagreb, 2001.
- Киро МИЉОВСКИ, „Скица за историјата на македонскиот народ 1918–1941“, *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1961.
- Миле МИХАЈЛОВ, „Меморандумот на македонските политички организации во Америка и во Канада од ноември 1941 година“, *Македонската историска наука – достигнувања и проблеми*, Скопје, 2000.
- Ejup MUŠOVIĆ, „Jugoslovensko iseljeništvo u Turskoj“, *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, Beograd, 1981.
- Ejup MUŠOVIĆ, „Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja“, *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar, 1989.
- Milovan OBRADOVIĆ, „Agrarni odnosi na Kosovu 1918–1941“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–4, Beograd, 1978.
- Бранко ПАВЛИЦА, „Југословенско-бугарска државна граница“, *Лесковачки зборник*, бр. 38, Лесковац, 1998.
- Živojin M. PERIĆ, „Politička reorganizacija države“, *Naša stvarnost*, br. 9–10, septembar 1937.
- Branko PETRANOVIĆ, „Modernizacija u uslovima nacionalno nestabilnog društva (jugoslovensko i srpsko iskustvo)“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994.
- Драгољуб ПЕТРОВИЋ, „Стање шумарства у Србији и Јужној Србији и задаци ради његовог унапређења“, *Привредни летопис Задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд,1936.
- Hough POULTON, „Macedonians and Albanians as Yugoslavs“, *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, London, 2003.
- Stanoje M. PROTIĆ, „Državni budžeti za vrijeme od 1. januara 1919. do danas“, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb, 1929.
- Растко С. ПУРИЋ, „Анализа састава радништва и радног тржишта Јужне Србије“, *Социјални архив*, бр. 5–6, Београд, 1939.
- Rastko S. PURIĆ, „O pečalbarima Južne Srbije“, *Radnička zaštita,* br. 4/1934.

- Radmila RADIĆ, „Uticaj razvoja Srpske pravoslavne crkve na modernizacijske procese u Srbiji i Jugoslaviji“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, INIS, Beograd, 1994.
- Andrew ROSSOS, „The British Foreign Office and Macedonian National Identity, 1918–1941“, *Slavic Review*, vol. 53, number 2, Summer 1994.
- Милован СЕКУЛИЋ, „Банка Стара Србија А. Д. у Скопљу између два светска рата“, *Вардарски зборник*, књ. 1, Београд, 1999.
- Коста СИДОВСКИ, „Преглед на прехранбената индустрија во НР Македонија 1912–1940“, *Гласник ИНИ*, бр. 2, Скопје, 1958.
- Коста СИДОВСКИ, „Текстилната индустрија во Н. Р. Македонија во периодот помегју двете светски војни“, *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1958.
- Тодор СИМОВСКИ, „Миграционите движења од 1912 до 1971 година и реперкусите врз етничкот состав на населението во Егејска Македонија“, *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb, 1978.
- Sulejman SMLATIĆ, „Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini“, *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb, 1978.
- Милутин СТЕФАНОВИЋ, „Наша жандармерија“, *Полиција*, бр. 9–12, Београд, 1936.
- Милослав СТОЈАДИНОВИЋ, „Размишљања о Јужној Србији“, *Савремена општина*, бр. 31, Београд, 1931.
- Redžep ŠKRIJELJ, „Sandžački Bošnjaci u Makedoniji (1918–1945)“, *Almanah. Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana*, br. 27–28, Podgorica, 2004.
- Hrvoje TARTALJA, *Povijest opijuma i kulture maka u Makedoniji*, Zbornik radova, Beograd, 1965.
- Rudolf TREU, „Skopski Filosofski fakultet i njegovi studenti“, *Smena. Glasnik jugoslovenskih studenata*, br. 1, Beograd–Zagreb–Ljubljana–Skoplje–Subotica, 1930.
- Јован Ф. ТРИФУНОСКИ, „Роми у Скопљу“, *Гласник Етнографског музеја*, бр. 54–55, Београд, 1991.
- B. HABERLE, „Radništvo banovinskih središta“, *Radnička zaštita*, br. 10, Zagreb, 1937.
- Hajredin HODŽA, „Uzroci, problemi i posledice migracija stanovništva Kosova i pripadnika albanske nacionalnosti u inostranstvo“, *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb, 1978.
- Melville CHATER, „Jugoslavia – Ten Years After“, *The National Geographic Magazine*, vol. LVIII, No. 3, Washington, 1930.

ПОПИС СКРАЋЕНИЦА

АЈ	Архив Југославије (Србије и Црне Горе), Београд
АСАНУ	Архив Српске академије наука и уметности, Београд
ВМВ	Вакуфско-меарифско веће (Скопље)
ГИНИ	*Гласник на Инситиутут за национална историја* (Скопље)
ДАРМ	Државен архив на Македонија, Скопље
ИВЗ	Исламска верска заједница
ЈНС	Југословенска национална странка
ЈРЗ	Југословенска радикална заједница
ЈРСД	Југословенска радикално-сељачка демократија
МАНАПО	Македонски народни покрет
МВМ	Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије
СБС	*Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*
СБНС	*Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*
СГКЈ	*Статистички годишњак Краљевине Југославије*
СГМУП	*Службени гласник Министарства унутрашњих послова*
СДОЈС	*Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937.
СЛВБ	*Службени лист Вардарске бановине*, Скопље
СЛМП	*Службени лист Министарства правде Краљевине Југославије*
СПЦ	Српска православна црква
ХДА	Хрватски државни архив, Загреб

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

❖ **А**

Авдић, Авдија … 106, 107, 108, 116, 511
Авдовић, Авдо … 298
Аврамовић … 67
Аврамовски, Живко … 122, 224, 240, 241, 242, 243, 244, 502, 505
Адамовић, Коста … 192
Аднан бај … 110
Аднић, Марко … 147
Аксентијевић, Александар … 274
Аксентијевић, Димитрије … 143
Алберти, Казимјера … 86
Александар, Велики (Македонски) … 258, 415
Александров, Тодор … 224, 236
Алексијевић, Нестор … 94
Алексић, Дејан … 268
Алексић, Душан С. … 403
Алексић, Јован … 151, 152
Алексић, М. … 436, 438
Али-ефенди … 450
Али Хакта, Рахман … 229
Алија, Бајрам … 228
Алија, Хаџи Мехмед … 311
Алијевић, Селим … 298
Алимпијевић, Драган … 154
Алишан, Вејсел … 66, 311
Алкалај, Морис … 66, 69, 357, 388, 389, 390
Алтипармаковић, Јован … 65, 68, 152, 268, 275, 351, 360
Аљехин, др … 459
Амодај, Јосиф … 66
Анастасијевић, Глигорије … 259
Анастасијевић, Димитрије … 114
Андрејевић, Александар Т. … 87, 155, 156, 157, 163, 367
Андрић, Божидар … 463
Андрић, Иво … 33, 39
Анђелковић, Боривоје … 383
Анђелковић, Никола … 177
Анђелковић, Панта … 65
Ансел, Жак (Ancel, Jacques) … 104, 474
Анте, Миша … 205
Антић, Александар … 179
Антић, Душан … 470, 475
Антић, Илија … 66
Антић, Милан … 178
Антоанеску … 254
Антонијевић, Душан … 274
Антонов, војвода … 230
Аћицков, Евгениј … 436
Апостолов, професор … 231
Апостолов, Александар … 9, 21, 49, 79, 88, 95, 199, 336
Аранђеловић, Ђорђе … 66, 192
Арас, Ружди … 116, 118, 119, 239, 340
Аријари, Сејд … 229
Арије, Ернестина … 64
Арије, Јосиф … 63, 66, 142, 170, 435
Аријес, Филип … 40
Арнаутовић, Дамјан … 290
Арсић, Борислав (Арсов, Борис) … 154, 183, 264,
Арсић, Страхиња … 265, 266
Артуковић, Андрија … 52
Асановић, Емин … 444
Атанасов, Филип … 237, 254
Атанацковић, Боривоје … 76, 268
Атанацковић, Димитрије … 481
Аћимовић, Јован … 193
Ахмед, Саид … 357
Аџић, Мирко … 205

❖ **Б**

Бабајчевић, апотекар … 349
Бабамовић, Јордан … 274
Бабић, Милош … 152
Бабовић-Распоповић, Сенка … 5, 35, 142, 207, 215, 310, 426, 427, 443, 452
Баждарев, 230, 231
Бајић, Баја … 436
Бајић, Вукосава … 463
Бајковски, Илија … 196
Бајлони, Игњат … 399
Бајрам, Вели … 229
Бајрамовић, Ахмет … 311
Бајромиса, Вели … 229

Балдаћи, Антонио … 231
Балзак, Оноре де … 411
Балфур, Нил … 242, 243, 249, 277, 280
Банац, Иво … 46, 47, 48, 49, 50, 52, 121, 256
Банашевић, Никола … 436
Банџовић, Сафет … 106, 107, 108, 120
Бањанин, Јово … 304, 413
Барбо, Итало … 231
Барић, Никица … 11, 201
Баричевић, Јанко … 311
Барјактар, Салим … 228
Бартуловић, Нико … 245
Басарић, Бранко … 463
Баскаков, Л. И. … 390
Бацетић, Тома М. … 72
Башић, Мехмед … 66
Бејта, Азем … 227
Бекерлер … 485
Белић, Милорад … 28, 277, 389
Берток, Валеријан … 193
Бећир, Емин … 66, 87
Бећировић, Зећир … 298
Бехар, Јосиф … 58
Бехар, Моша … 66
Бехмен, Мехмед … 310
Бехмен, Шефкија … 310
Бешировић, Димитрије … 99
Бешлић, министар … 376
Биб, Пашук … 228
Бијикоглу, Тефлик, 108
Бислимовић, Абдула … 294
Бити, Честер … 389
Бјелајац, Миле … 2, 8, 14, 20, 177, 185, 190, 192, 193, 195
Боаје, П. … 238, 375
Бобан, Љубо … 52, 138, 275, 280
Богданов, генерал … 59
Богданов, Асен … 485
Богдановић, Бошко … 265
Богдановић, Владан … 66, 67, 68, 69, 142, 165, 349, 357, 360, 402
Богојевић, апотекар … 346, 472
Богојевић, Васа … 65, 187, 275, 284
Богојевић, Ђока … 205
Бодрожић, Милица … 275
Божинов, Војин … 248, 249
Божиновић, Ђорђе … 66
Божовић, Григорије … 383, 437
Божовић, Драгутин … 75
Бојаџијевић, Димитрије … 449
Бојаџиски, Огнен … 38, 50, 54
Бојаџиев … 232
Бојић, Милан … 396
Бојл, Едвард … 239
Борис, краљ … 242, 244
Борозан, Ђорђе … 8, 24, 88, 119, 198, 245, 249, 250, 251, 484, 502
Бошков(ић), Атанас … 348
Бошковић, Драгутин … 65, 205
Брановачки, Иван … 66, 94, 95, 98, 104, 452
Брашић, Илија … 157, 190, 376
Брзак, Верка … 42
Бригљевић, Грга … 428, 430
Брло, Јован … 97
Бродел, Фернан (Braudel, Fernand) … 10
Буквић, Александар … 274
Булат, Петар … 436
Булатовић, Александра … 290
Бурев, Симеон … 252
Бурзевски, Ванчо … 9, 26, 90, 104, 105
Буринчић … 173
Буше … 400, 401

❖ **В**

Вајић, Б. … 355
Вајнингер, Ото … 290
Вајс, др … 471
Вајсмен, Џорџ (Weissman, George) … 106
Вандов, војвода … 232
Варга, Имре … 211
Варнава, патријарх … 154, 306, 307, 435
Варошчић, Војин … 331, 332, 357, 358, 359, 360
Васев … 75
Василев, капетан … 233
Васиљевић, Богољуб … 214
Васић, Лилија … 100
Васојевић, Тодор … 350
Велева, Гена … 260, 261
Велимировић, Николај … 147, 149, 309, 315
Величковић, глумац … 462
Величковић, Миладин … 274, 307
Величковић, Милан … 65
Вељановић, браћа … 259
Вељковић, Вељко … 95, 210, 211, 274, 448
Венизелос, Елефтериос … 16, 240, 246
Венјамин, владика … 147, 306
Веселиновић, Добрица … 463

Веснић, Миленко … 157
Вест, Ребека (West, Rebecca) … 57, 309
Видаковић, Драгиша … 65
Викерс, Миранда (Vickers, Miranda) … 121
Вилхелм, Даут … 143
Винавер, Вук … 112, 322
Висарион, митрополит … 119
Витезица, В. … 464
Вићентијевић, Шана … 63
Вишњић, Чедомир … 38, 503
Влајинац, Милан … 129, 327
Влајић, Божидар … 279
Влајић, Димитрије … 463
Влков … 232
Водаков, Никола … 237
Водопић, ефендија … 312
Војиновић, Бранислав-Брана … 64, 66, 69, 460, 461
Војиновић, Перко … 5
Вотсон, Ситон … 257
Воца, Етхем … 286
Воца, Шериф … 286
Врбица, Илија … 153
Вујевић, П. … 35, 36, 37
Вујичић, Гавро … 481
Вујнович, Милан … 463
Вујовић … 231
Вујчић, Милорад … 46
Вукделић, адв. … 183
Вукићевић, браћа … 401
Вукићевић, Вељa … 24, 152, 441
Вукичевић, Живко … 205
Вукичевић, Јанко … 322, 323, 324
Вукобратовић, Душан … 314
Вуковић, Раде … 412
Вукосављевић, Сретен … 90
Вукотић, Иван … 252
Вукотић, Илија … 69
Вукотић, Хасан … 182
Вуксан, гуслар … 64
Вукчевић, А. … 239
Вулић, Никола … 266
Вуличевић, Драгутин … 66, 333
Вучелић, Н. … 213
Вучидолац, Димитрије … 357

❖ **Г**

Гавриловић, Мил. Р. … 22, 27, 28, 89, 324, 346, 350
Газикаловић, Стеван … 452
Гали, 225, 245
Галић, Влада … 357
Гамерц, Никола … 463
Ганчев … 231
Гаћеша, Никола … 88, 104
Гембеш … 246
Георгиев, Михаил … 254
Георгиевски, Михаило … 414
Георгијев, Кимон … 231, 245, 246, 316
Гец, Јован … 462
Гиз, француски конзул … 63
Гинић, адв. … 183
Гласновић, Лазар … 298
Глигоријевић, Бранислав … 18, 25, 53
Глишић, Владимир … 449
Глишић, Милован … 411
Гломазић, Момир … 87
Гнидавец, бискуп … 59
Говић, П. … 204
Година, Милена … 463
Гојковић, Видоје … 56
Голочевац, Јован … 66, 357
Горгиовска, Татјана … 74
Гоцев, Атанас … 237
Гоцев, Д. … 440
Грамберг, Фердинанд … 388
Гранди … 245
Гребенаровић, Тодор … 357
Грегоров, Кирил … 234
Грејлинг, Ентони Клифорд … 30
Гризигоно, Прибислав … 248
Грковић, Љ. … 78
Грковић, Никола … 448
Гроздановић, Спиридон … 292
Грол, Милан … 223
Грубановић … 183
Грубач, Мате … 286
Грубишић, Антоније … 269
Грујић, Радослав … 38, 415, 434, 439, 441
Групчевић, Димитрије … 288
Гуономо, Ђакомо … 252

❖ **Д**

Давидовић, трговац … 336
Давидовић, Љубомир … 15, 19, 221, 227, 275, 277, 278, 279, 282, 283, 285, 308, 503
Далиповић, Бајруш … 298

Дамјанов, Стефан … 254
Дамјановић, Милица … 433
Данливи, Патрик (Dunleavy, Patrick) … 11
Даут, Бајрон … 229
Дворник, Грга … 329
Де Вос, Марсел … 59
Де Какаши, Милан … 64, 329
Девић, Владимир … 203
Деметровић, Јурај … 356
Денковић, Драгаш Ђ. … 15, 19, 278
Денфорт, Лоринг М. (Danforth, Loring M.) … 56
Диби, Жорж … 40
Дилевић … 472
Димитриева, Елка … 124
Димитријевић, Аца … 192, 445
Димитријевић, Вења … 69, 95, 104, 261
Димитријевић, Глигор … 96
Димитријевић, Илија … 192
Димитријевић, Мита … 265, 274, 279, 284
Димитријевић, Никола … 147, 204
Димитријевић, Пера … 267
Димитријевић, Риста … 194
Димитријевић, Сергије … 8, 273, 274, 276, 279, 283, 284, 285, 307, 308, 321
Димитријевић, Станојло … 450
Димитријевић, Стојадин … 307
Димитријевић, Тома … 357
Димитријевић, Хаци Тодор … 274
Димић, Љубодраг … 6, 8, 14, 19, 26, 29, 34, 39, 41, 88, 116, 138, 168, 170, 174, 182, 207, 208, 219, 220, 222, 223, 258, 272, 273, 283, 285, 286, 287, 323, 325, 354, 409, 410, 413, 418, 419, 420, 421, 423, 425, 426, 428, 429, 430, 434, 439, 461, 465, 466, 467, 468, 502
Динић, Никола … 214, 274
Динић, Танасије … 154, 231
Дино, Џемил … 120
Добривојевић, Ивана … 8, 34, 137, 139, 140, 220
Довезенски, Јован … 274
Догрмација, Никола … 357
Должен, Лудвиг … 352
Домановић, Радоје … 411
Дорјан, Ана … 462
Достојевски … 411
Дошен, Драг. … 65
Дошен, Коста … 147
Дошен, Мирко … 448
Драга, Ферхат бег … 119, 312
Драгишић, Петар … 224
Драгнић, Алекс (Dragnich, Alex) … 223, 280
Драговић, Милош … 153, 210, 274, 291
Драговић, Милутин … 65, 152, 153, 202, 210, 275, 284, 344
Драинац, Раде … 85, 86
Дракаловић, Григорије … 213
Дренски, Димитрије … 238
Дуган, Александар … 231
Дујмушић, Анте … 59

❖ **Ђ**

Ђађули … 119
Ђаков(ић) … 182
Ђелмаш, Душан … 211
Ђерић, Василије … 436
Ђокић, Вукадин … 210
Ђокић, Дејан … 56, 199
Ђоновић, Јован … 241
Ђорђевић, архитекта … 270
Ђорђевић, Бранко … 463
Ђорђевић, Војислав … 285, 360
Ђорђевић, Драгослав П. … 149, 150, 151, 152
Ђорђевић, Јован … 214
Ђорђевић, Лазар … 182
Ђорђевић, Лепосава … 463
Ђорђевић, Милан Ј. … 385
Ђорђевић, Милорад … 161
Ђорђевић, Павле … 481
Ђорђевић, Славка … 56
Ђорђевић, Тихомир Р. … 441
Ђорђевић, Цветан … 265
Ђузелев, Димитар … 284
Ђукић, Војислав … 177, 178
Ђукић, Душан … 177
Ђурђевић, Вид … 27, 28, 66, 69
Ђурић, Ж. … 293
Ђуровић, Ђ. … 273
Ђуровић, Смиљана … 354, 361

❖ **Е**

Елезовић, Глигорије-Глиша … 64, 438
Еминовић, Шукрија … 259
Ериксон, Торстен … 400, 401
Ерић, Миливоје … 89

❖ **Ж**
Жан, Жоржета … 467
Жан, Лазаро … 467
Жерајић, Бошко … 336, 357, 358, 390
Живановић, Драгутин … 192
Живановић, Јеремија … 437
Живковић, Милан … 463
Живковић, Никола … 482, 485
Живковић, Петар … 34, 137, 139, 173, 190, 191, 219, 271, 273, 287, 288, 292, 293, 305, 322, 368
Живковић, Света … 288
Живковић, Тодор … 112, 179, 307, 360
Живојиновић, Велимир-Масука … 461, 464
Жутић, Илија … 179
Жутић, Никола … 19, 34, 451, 453, 458, 459, 502

❖ **З**
Заде, Али Симон … 335
Залијев, Александар … 432
Замфировић, Надежда … 463
Зафировић, Стојан … 65, 263
Здравев, Александар … 74
Здравев, Горги … 74
Зеки паша … 38, 59
Зеки Ћинара, Мехмед … 65, 312
Зечевић, М. … 437
Зечевић, Момчило … 139, 192, 219, 258, 274, 279, 480, 482
Златановић, Радивоје … 192
Златев, генерал … 75, 246
Зогу, Ахмед … 119, 120, 227, 230, 231, 241, 245, 250, 251, 317
Зола, Емил … 411
Зормох … 472
Зумбер, Ахмет … 56
Зупанич, Миран … 99

❖ **И**
Ивановић, Јаков … 414, 419, 428, 435, 520
Ивановић, Милица … 475
Иванчевић, начелник … 259
Ивковић … 193
Илинчић … 180
Илић, Благоје … 381
Илић, Богољуб … 75, 176, 191, 479
Илић, Драга … 463
Илић, Љубисав … 177
Илић, Милан … 69, 353, 357
Илић, Михајло … 223
Иличковић, др … 70
Инени, Исмет … 118, 340, 372
Исаиловић, Благоје … 19, 34, 502
Исаиловић, Негослава … 444
Исић, Момчило … 14, 127, 128, 129, 328
Исни, Абаз … 229

❖ **Ј**
Јакшић, Ђура … 411
Јанакијев, Стефан … 252
Јанаћковић, Каранфил … 211
Јанев, Сотир … 254
Јанеска, Верица … 124
Јани, Бајрам … 229
Јанићијевић, Милосав … 436
Јанковић, ппор. … 233
Јанковић, Велизар … 88, 175, 374
Јанковић, Влада … 349
Јанковић, Ђура
Јанковић, М. Б.
Јанковић, Мирослав … 75
Јанковић, Чеда … 96
Јањетовић, Зоран … 8, 88, 90, 91, 94, 97, 100, 103, 120
Јањић, Никола … 355
Јапунчић, Милан … 415
Јараковић, Бранко … 286
Јаснић, Милутин … 463
Јашаревић, Фетах … 433
Јевремовић, Драгољуб … 274
Јевтић, Богољуб … 69, 116, 150, 259, 277, 278, 279, 280, 287, 361, 494
Јелачић, Алексије … 259, 436
Јечменић, Милан … 190, 251
Јовановић, Алекса … 15, 446, 509
Јовановић, Арсеније … 210
Јовановић, Васа … 152
Јовановић, Владан … 14, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 40, 49, 60, 61, 72, 73, 75, 77, 83, 89, 90, 106, 109, 111, 112, 113, 114, 117, 119, 121, 125, 130, 131, 132, 174, 197, 342, 350, 351, 356, 379, 382, 383, 385, 387, 393, 415, 416, 417, 434, 435, 440, 441, 459, 465, 471
Јовановић, Војислав Марамбо … 501
Јовановић, Глигорије … 214
Јовановић, Д. … 481

Јовановић, Драгољуб … 277, 282, 284, 286, 288
Јовановић, Епаминонда … 268
Јовановић, Живко … 65
Јовановић, Живојин … 276
Јовановић, Зоран Т. … 460, 461, 462
Јовановић, Јован адв. … 279, 280
Јовановић, Јован М. … 76, 239, 240, 288
Јовановић, Љуба … 440
Јовановић, М.(ирослав) … 41
Јовановић, Матеја … 287
Јовановић, Милан С. … 411
Јовановић, Мирко … 456, 458, 459
Јовановић, Михајло … 39, 393, 410, 417
Јовановић, Надежда … 23, 278, 282, 288, 452
Јовановић, Панта … 66, 205, 270, 281,
Јовановић, Петар … 116, 436, 463
Јовановић, Стева … 463
Јовановић-Змај, Јован … 411
Јовановић Стоимировић, Милан … 261, 281
Јовичић, Гоброслав … 274
Јововић, Павле … 102
Јоксимовић … 466
Јоксимовић, Угрин … 284, 285, 307, 313
Јосифов, Стеван … 423
Јоцић, Младен … 304

❖ **К**

Каламатијевић, Михајло … 68, 147, 182, 267, 274, 279, 360, 445, 449
Калановић, Војислав … 65
Каличанин, Милан … 467
Кампалто, Виола ди … 245
Камперелић, Добросав … 87
Камџијаш, Бранко … 299
Каплан, Роберт (Kaplan, Robert) … 235
Кара-Радовановић, Павле … 229
Карађорђевић, Александар I … 6, 8, 48, 47, 52, 53, 76, 90, 112, 137, 146, 149, 153, 178, 186, 187, 189, 219, 221, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 257, 261, 277, 298, 302, 305, 306, 358, 363, 364, 365, 366, 368, 401, 415, 421, 431, 432, 433, 435, 444, 445, 446, 448, 451, 458, 460, 461, 462, 463, 498, 503, 504, 506, 507
Карађорђевић, Павле … 59, 70, 98, 176, 178, 222, 242, 245, 249, 250, 257, 261, 277, 280, 281, 306, 307, 447, 458, 480, 494, 505
Карађорђевић, Петар I … 85, 364, 365, 448
Карађорђевић, Петар II … 155, 254, 269, 374, 425, 447
Карађорђевићи, династија … 30, 417, 437, 449
Карајовов, Наум … 231
Карајовов, Тома … 231, 237
Караман, Станко … 415
Карамата, Стеван … 100
Каранфиловић, Каљуш … 298
Карацић, Димитрије … 267, 268
Карацић, Радивоје … 460
Карацов … 75
Карацов, Иван … 237
Карликовић … 437, 438
Карничова, Менча … 236
Карпузов, апотекар … 349
Катанић, генерал … 144
Катарџиев, Иван … 23, 30, 41, 89, 103, 125, 256, 262, 264, 266, 273, 280, 284, 288, 289
Кемал Ататурк, Мустафа … 108, 109, 120, 509
Керевски-Халперн, Барбара (Kerewsky-Halpern, Barbara) … 73
Киселиновић, Ђорђе … 263, 437, 438
Киселиновски, Стојан … 90
Кисић, М. … 412
Кисић-Колановић, Нада … 225, 278, 289, 483
Китинчевић, Спира … 269
Кјосеиванов, Георги … 69, 120 … 229, 244, 247, 248, 250, 316
Клемансо, Жорж … 253
Клодиус … 484
Кнежевић, Радоје … 480
Ковач, Анте … 448
Ковачевић, Драгиша … 66, 68, 157
Ковачевић, Живан … 467
Ковачевић, Крста … 292
Ковачевић, Михајло … 211, 445, 448
Коен, Јаков … 170
Кожул, Марко … 187, 361, 362
Кожухаров, Тодор … 254
Којић, посланик … 232
Којић, Драгутин … 422
Колар-Димитријевић, Мира … 128
Колашинац, Љубомир … 449
Колендић, Петар … 436

Коневић, Димитрије … 238
Константиновић, Михаило … 223, 287
Конфино, Илија … 463
Коњевић, Душан … 66
Коница, Мехмед … 119, 120
Кораћ, Живорад … 206
Кораћ, Срђан … 290
Корошец, Антон … 151, 153, 178, 191, 202, 214, 219, 265, 277, 280, 286, 311
Коруновић, В. … 337, 338
Костић, Владимир … 94
Костић, Драгутин … 177, 274, 340
Костић, Лаза М. … 6, 139, 140, 142, 144, 175, 180, 181, 184, 187, 194, 196, 204, 215
Костић, Мита … 65, 436
Костић, Нићифор … 357
Костић, Петар … 65, 206, 275
Костић, Ц. … 71
Коузер, Луис (Coser, Lewis) … 60
Крајничанац, Димитрије … 336, 339
Крајничанац, Лазар … 450
Крајничанац, Тодор … 146, 182, 183, 332
Краљевић, Марко … 424, 429, 437, 458
Красојевић, Јанићије М. … 42, 45, 63, 65, 144, 147, 148, 149, 151, 152, 157, 160, 161, 167, 376, 397, 441, 444, 490
Кратовац, Ђорђе … 437
Крек, Миха … 285, 374
Крекић, Богдан … 277
Креманац, адвокат … 64
Кречковић, Михајло … 177, 179, 445
Кривокапић-Јовић, Гордана … 2, 14, 23, 62, 67, 68
Кризман, Богдан … 244, 245, 346
Крилатица, Реља … 417, 437, 444
Крлежа, Мирослав … 38, 49, 50, 53, 59, 85, 411, 462, 499, 502, 506
Кроси, Абдурахман … 230
Крстић, Анђелко … 64, 129
Крстић, Душан … 192
Крстић, Ђорђо … 25, 26, 61, 90, 90, 92, 94, 95, 96, 103, 104, 125, 127, 203,
Крстић, Зарија … 274
Крстић, Милутин … 179, 274
Крстић, Орестије … 404
Крстић, Радмила … 467
Крстић, Риста … 214
Крстић, Серафим … 410
Крстић, Сибин … 294
Круљ, Урош … 290
Крцалић, Ђура … 275
Кршев, Борис … 5
Кујунџић, Б.(огољуб) … 67
Кујунџић, В.(ојислав?) … 295
Кујунџић, Михајло … 19, 285, 288, 308
Куколеча, Стеван … 354
Куленовић, Исмаил … 206
Кулунџић, З. … 389
Кумануди, Коста … 67, 152, 336
Купец, Мартин … 211
Куртовић, Шукрија … 62
Кушевић, Коста … 297
Кушевски, Воислав-Војо … 451, 452, 453, 454

❖ **Л**

Лазаревић, В.(аса) … 20, 204, 360
Лазаревић, Делимир … 66, 414
Лазаревић, Ђорђе … 378
Лазаревић, М. … 398, 399
Лазаревић, С. … 327
Лазаревић, Теодосије … 274
Лазић, Бранислав … 82, 150, 381
Лазић, Воја … 288
Лазић, Драгослав … 265
Лазић, Живојин А. … 62, 68, 70, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 158, 159, 167, 177, 182, 198, 215, 261, 276, 311, 336, 342, 349, 357, 370, 402, 403, 435, 441, 444, 445, 447, 448, 490, 492
Лазић, Зорка … 63, 70
Лазић, Петар … 389
Лазов, Методије … 235
Лајтмановић, Р. … 338
Лакатош, Јосо … 127, 336
Ланг, проф. … 295
Лапарије, гђица … 64
Ларош, Хофман … 340
Леви, Менахем … 339
Левић, Леон … 357
Лекић, Петар … 359
Лепавац, Методије … 418
Лозанић, Никола К. … 292
Лондон, Џек … 411
Лондр, Албер (Londres, Albert) … 234, 235, 236, 237
Луис, Синклер … 411
Лукаревић, Михајло Т. … 284

Лукић, Миодраг … 473
Луковић, Коста … 271
Луковић, Теодосије … 192

❖ **Љ**

Љами, Мухарем … 229
Љапчев, Андреј … 225, 237, 239
Љеш, Аћиф … 227
Љотић, Димитрије … 278, 285
Љубеновић, Влајко … 399
Љубисављевић, Љуба … 357

❖ **М**

Маглајлић, Ибрахим … 310, 311
Маговчевић, Војислав … 115, 116
Макаревић, Шериф … 56, 57
Максимовић, Божа … 207, 278, 280, 441
Максимос, грчки шеф дипломатије … 245
Малагурска, Мара … 150
Малинов, Александар … 233, 249
Малколм, Ноел (Malcolm, Noel) … 88
Мандалов, Стојан … 196
Манев, Глигор … 265
Маневић, Тодор … 69
Маневић, Ћира … 153, 178, 182
Маринковић, Воја … 219, 239, 240, 241, 245, 272, 273, 277
Маринковић, Павле … 440
Маринковић, Тома … 370
Марић, Љубомир … 186, 225, 365, 447
Марић, Стаменко … 214
Марјановић, Јован … 482
Марков, др … 523
Марковић, Б. … 21
Марковић, Божидар В. … 52, 63
Марковић, Душан … 192, 199, 327
Марковић, Лазар … 41, 249, 250, 314
Марковић, Љубомир … 37, 42, 268, 330, 391, 392
Марковић, Никола … 274
Марковић, Петар … 274
Марковић, Свет. К. … 414, 419, 428, 435
Марку, Дан … 227, 228
Мартиновић, Арсеније … 357
Мартиновић, Д. … 349
Мартиноски, Никола … 418
Марцекић, апотекар … 472
Матасовић, Јосип … 436
Матић, В. … 180
Матковић, Добрица … 24, 157
Матовић, Драгутин … 205
Махмудбеговић, Сефедин … 275
Махмутагић, Абдулах … 432
Мацановић, Хрвоје … 452, 453, 454
Мацура, Димитрије … 357
Мачек, Влатко … 201, 202, 219, 220, 223, 266, 269, 277, 278, 279, 284, 285, 287, 511
Медија, Исљам … 229
Мекарти, Џастин (McCarthy, Justin) … 107
Мекеј, Сели … 242
Меленица, Милан … 304
Месарош, Никола … 448
Метикош, Милан … 206
Мехмед Зеки, Ахмед … 65
Мехмед Пети, султан … 53
Мехмедбашић, Ахмед … 62, 312, 432
Мечкаров, Јордан … 52, 254
Мештровић, Иван … 221, 256, 257
Миланович, В. … 253, 255
Миленковић, Василије … 294
Миленковић, Живојин … 65
Миленковић, Милорад … 284, 285
Миленковић, Милутин … 192
Милетић, Славко … 472
Миликић, Илија … 115
Милисављевић, В. … 337
Милић, Даница … 387
Милић, Милан … 143
Милићевић, Драган … 360
Милковић … 183
Милојевић, Б. … 16
Милосављевић Б. … 425
Милосављевић, Лазар … 192
Милосављевић, С. … 194
Милошевић (Слободан) … 51
Милошевић, Дара … 462
Милутиновић, Бора … 65
Милутиновић, Рака … 65
Милчић, Миливоје … 113, 115
Миљковић, Маја … 46
Миљковић, Милан … 65
Миљовски, Киро … 27, 195, 262, 336
Минић, М. … 293
Минчев, Димитар (Minchev, Dimiter) … 9
Мирковић, Мијо … 79, 321, 323, 328, 329
Мировски, Тодор … 125, 132, 322, 323, 324, 325, 332, 342, 350
Мисирков, Крсте … 48, 51
Митев(ић), Коце … 348

Митевић, Ђорђе … 428
Митић, Велимир … 306
Митић, Добривоје … 66
Митровић, Владимир … 374
Митрова, Драгица
Митровић, инж. … 148
Митровић, Душан … 41, 72
Митровић, Живан … 65, 378
Митровић, Момчило … 2, 14
Митровић, Радован … 115
Митровић, Сима … 303
Митропан, Петар … 64, 411
Михаилов, Иван-Ванчо … 59, 224, 225, 230, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 239, 253, 316, 482, 483
Михајлов, Миле … 483
Михаиловић, Јосиф … 63, 66, 70, 79, 80, 81, 84, 85, 87, 127, 144, 147, 157, 161, 177, 182, 268, 269, 363, 367, 399, 400, 421, 441
Михајловић, Матилда … 299
Михајловић, Михајло … 269, 282
Михајловић, Радомир … 210, 214
Мицко, војвода … 149
Мицић, Ариф … 178
Мишчевић, Драган … 146
Младеновић, Атанасије … 35, 36, 38, 42, 213, 403, 404
Мопасан, Ги де … 411
Мостарка, Зора … 418
Морис, Алкалај … 66, 69, 357, 388, 389, 390
Мусафија, Салватор … 339
Мусић, Зуфер … 62
Мусолини, Бенито … 120, 173, 225, 231, 243, 250, 252, 317, 327, 480, 493
Мухамед, Златко … 284
Мушовић, Ејуп … 112, 124

❖ **Н**

Навратил, Мирослав … 193
Накић, Р. … 180
Наневић, Аритон … 297
Настасијевић, југословенски посланик у Тирани … 228
Настасијевић, Бошко … 360
Настић, Панча … 437
Натевић, Игњат … 214
Наумов, Васиљ … 431
Наумовић, Јован … 190, 191, 202
Наумовић, Мирко … 287
Недељковић, Војислав … 374
Недељковић, Душан … 436, 460
Недељковић, Петар … 190
Недић, Милан Ђ. … 63, 66, 190, 256, 261, 386, 441, 445, 479, 480
Незлобински, др … 470
Несторовић, Димитрије … 418
Нетковић, Тодор … 437
Нешић, југосл. посланик у Софији … 238, 259
Нешић, Војин … 294
Нешић, Димитрије … 153
Нешковић, Милош … 65
Никитовић, Часлав … 307, 360
Никифоров, браћа … 259
Николајев, Н. … 254
Николајевић, Војислав Т. … 152, 190
Николић, В.(ладимир) … 106, 501
Николић, Горан … 44
Николић, Милан … 66, 144, 192
Николић, Светислав … 422
Николић, Тодор … 463
Николић-Рашета, Милунка … 212
Николов, Антоније … 254
Нилсен, Кристијан Аксбо (Nielsen, Christian Axboe) … 7, 57, 221, 311
Нишанџијев(ић), апотекар … 349, 472
Новак, Грга … 436
Новаковић, Видак … 189
Новаковић, Марко Н. … 153, 154, 263, 264, 270, 342, 462, 473
Новитовић, Јеротије … 22
Нухчет, апотекар … 472
Нушић, Бранислав … 64, 411, 459, 462

❖ **О**

Обрадовић, Доситеј … 421, 422
Обрадовић, Драгомир С. … 434
Обрадовић, Радован … 66
Обрадовић, Сава … 146, 339
Огњановић, браћа … 341
Озебек, проф. … 193
Окић, Тајиб … 432
Олењин, Михајло … 432
Оливијери, Мери … 64, 462
Опатић, Вјекослав … 143
Орлић, Буда … 276
Осман, Ћамил … 229

Османовић, Рамуш … 315
Остојић, Тихомир … 434, 436

❖ **П**

Павелић, Анте … 49, 224, 225, 239, 252, 266, 275
Павићевић, В. … 29
Павлица, Бранко … 17
Павлов, Тодор … 254
Павловић, Божа Л. … 278
Павловић, Димитрије … 193
Павловић, Миливоје … 57, 338, 436
Павловић, Сава … 417
Павловски, Јован … 50, 485
Паламаревић, Слободан Т. … 469
Палешутски, Костадин … 9, 88, 90, 104, 195, 241, 277, 279
Паликрушев, Мита … 196
Пандев … 236
Пандиловић, Т. … 441
Пандуровић, Драгиша … 177, 190, 191, 192
Паница … 236, 237
Папатеодози, гђа … 63
Парк, Роберт (Park, Robert E.) … 60
Патрногић, Михајло … 69, 349
Патрногић, Хаџи Драгутин-Драги … 66, 357
Патрногић, Хаџи Љуба … 274
Пауновић, Светислав З. … 69, 152, 153
Пашић, Никола … 16, 49, 52, 67, 95, 157
Пашић, Радомир … 65, 389
Пеја, Бедри … 120
Пеливановић, Малић … 119
Пердју, Виљем (Perdue, William D.) … 60
Пери, Данкан (Perry, Duncan M.) … 47
Перишић, Мирослав … 2
Перишић, Тодор … 387
Перко, Драгутин … 202
Перо, Емил … 335
Перовић, Раде М. … 16, 82, 137
Перчец, 224, 252
Петић, Вера … 463
Петрановић, Бранко … 5, 8, 19, 51, 137, 138, 139, 192, 219, 221, 245, 258, 272, 274, 275, 279, 452, 453, 454, 480, 482, 483
Петров, Антон … 349
Петровић, Арса … 65, 178, 180, 184
Петровић, Видосав … 504
Петровић, Војислав … 66, 192
Петровић, Драгољуб С. … 51, 391
Петровић, Здравко … 324, 336, 399
Петровић, Марко … 176, 187, 274
Петровић, Михајло … 210
Петровић, Михајло С. … 481
Петровић, Момчило … 400
Петровић, Н. … 61
Петровић, Нинко … 288
Петровић, Хајдук Вељко … 154
Петровић, Цветко … 446
Пећанац, Коста … 69, 187, 228, 261, 286, 303
Печеновић, Сава … 357
Пешић, протојереј … 309
Пешић, Михајло … 65
Пешић, Петар … 480
Пијаде, Моша … 105
Пинт, др … 472
Пиперкови, браћа … 349
Пираку, Мухамед … 121
Плаовић, Раша … 462
Плесничар, Милан … 192
Подхраски, Мери … 463
Полени, Никола … 467
Полшка, Шукри … 229
Поп-Атанасовић, Глигор … 269
Поп-Димитров, Манојло … 259
Поп-Христов, Ђорђе (Георги) … 230, 231, 232
Попов … 484
Попов, Иван
Попов, Чедомир … 108
Поповић, Аћим … 307
Поповић, Богдан … 238
Поповић, Боривоје … 214
Поповић, браћа … 183, 379, 380, 381
Поповић, Велимир … 143
Поповић, Владан … 294
Поповић, Венедикт … 214
Поповић, Војин … 483
Поповић, Вуле … 332
Поповић, Глигорије … 359
Поповић, Димитрије … 274
Поповић, Ђорђе … 192
Поповић, Зора … 418
Поповић, Иван … 247
Поповић, Иванка … 435
Поповић, Јевтимије … 274
Поповић, Јован … 460
Поповић, Милош … 115
Поповић, Мита … 66

Поповић, Раде … 360
Поповић, Радоња … 214
Поповић, Сава … 308
Поповић, Тоша … 280
Поултон, Хју (Poulton, Hugh) … 7, 124, 199
Првуловић, Василије … 38
Предојевић, Мими … 463
Прек, министар … 370
Прибићевић, Адам … 38, 71, 75, 89, 91, 94, 96, 97, 100, 104, 324, 466
Прибићевић, Ружа … 288
Прибићевић, Светозар … 48, 52, 220, 257, 272, 273, 288, 423, 438
Приштина, Хасан … 231
Продановић, Риста … 437, 438
Прокопијевић, апотекар … 472
Прокопјев, Петар … 349
Прост, Антоан … 465
Протић, директор Народне банке … 399
Протић, Бранислав … 396
Протић, Војислав … 165, 284, 344
Протић, Мирко … 467
Протић, Станоје М. … 21
Протић, Стојан … 49, 78, 107
Протогеров, Александар … 236, 237
Прошић-Дворнић, Мирјана … 74
Пуздерлијевић, Влада … 339
Пуздерлијевић, Јован … 399
Пундев, Васил … 237
Пурић, Растко С. … 28, 59, 82, 132, 475
Путниковић … 286

❖ **Р**

Раваси, Синиша … 463
Радаковић, Јелена … 441
Раденковић, Душан … 462
Радић, Радмила … 14, 304, 305, 309, 311
Радић, Стјепан … 220, 224
Радовановић, Војислав С. … 15, 34, 71, 178, 179, 436
Радовић, Милутин … 471
Радовић, Стеван … 314
Радојевић, Мира … 2, 14, 63, 220, 221, 223, 257, 279, 283, 285, 286
Радојчић, Светозар … 436
Радоња, војвода … 437
Радосављевић, Ружица … 463
Радуловић, Јован … 360
Радуновић, М. … 459, 463
Развигоров, Страхил … 232, 237
Рајнер, Туши … 463
Рајс, Арчибалд … 198
Рајхенић, Јосип … 462
Рајчев, певач … 260
Ракић, Милан … 256
Ракић, Милош И. … 130, 432
Ракић, Хранислав … 36, 274
Ракочевић, Машан … 214
Ралчић, Мирко … 179, 201
Рамадан, Мифтар … 229
Рамет, Сабрина П. (Ramet, Sabrina P.) … 19, 49
Ранђеловић, Риста … 273
Ранков, Миливоје … 65, 474, 475
Ранковић, Светолик … 411
Растодер, Јасмина … 107
Расуканов, Јосиф … 75
Рафајловић, Живојин … 156, 157, 214, 253, 274, 279, 282, 284, 376
Рацин, Коста (Кочо) … 48, 262, 266, 289
Рашид паша … 53
Рашић, Милош … 204
Ре, Хедер (Rae, Heather) … 51, 56
Ребац, Хасан … 62, 66, 69, 311, 312, 314, 433
Ребац-Савић, Аница … 64, 432, 433
Ресуловић, Нијаз … 432
Рибентроп, Јоаким фон … 390
Ригер, В. … 485
Рина, Ита … 416
Ристић, Јован … 66
Ристић, Милан … 116
Ристић, Михајло … 194, 349, 472
Ристић, Светомир … 436
Ристић, Стојна … 441
Ристовић, Милан … 58, 61, 254, 390, 512
Ристовски, Блаже … 50
Робе, др … 269
Рогановић, Благоје … 125, 129, 324, 325, 331
Рогановић, Мирко … 57, 212
Рогљевић, Илија … 333
Романо, Аврам … 69
Романо, Јаша … 485
Росић, Душан С. … 430
Ротмилер, Цви (Rothmueller, Cvi) … 58, 69
Рудометоф, Виктор (Roudometof, Victor) … 7, 47
Ружић, Гојко … 179
Руни, Мики … 481

Рупник, Лав … 66, 193, 458
Рушид, Мехмед … 94

❖ **С**

Сабри, Хајрул … 418
Савић, Бранислав … 299
Савић, Чедомир … 474
Сад-Един, Шеиф … 64
Саитовић, В. … 201
Сака, Хасан … 116
Салијевић, Кадри … 313
Светијевић, Риста … 360
Сеизовић, Василије … 431
Сејц, Роберт (Sage, Robert) … 75
Секулић, Бранко … 149
Секулић, Исидора … 38
Селмановић, Риза … 444
Серафим, владика … 147
Серафимов, Георги … 254
Сиљановић, Глигорије … 390
Симеуновић, Владимир … 127, 351
Симић, скопски кројач … 381
Симић, Бојан … 8, 261, 281, 361
Симић, Здравко … 66
Симић, Стеван … 78, 150, 307, 362, 437, 438, 501
Симић, Стојимир … 470
Симовић, Душан … 192
Симовски, Тодор … 108
Симоновић, Драг. … 438
Симоновић, Живојин … 75
Симоновић, Милан … 291
Синклер, Ептон … 411
Скрбиншек, Владимир … 463
Славковић … 292
Сланкаменац, Првош … 436
Слијепчевић, Перо … 436
Слипичевић, Фуад … 432
Слука, Пава … 463
Смаилагић, Јусуф Зија … 62, 294
Смиљанић, Милоје … 265
Смиљанић, Тома … 274, 438
Смлатић, Сулејман … 122, 124
Сној, Франц … 179
Сокић, Милоје … 377
Соколов, Лазар … 18
Соколовић, Јован … 115
Соколовић, Мехмед … 421
Сондермајер, Т. … 383
Сосић, др … 473
Спасић, Јован … 214
Спасић, Никола … 27, 391
Спасић, Петар … 292
Спасов, А. … 48
Спасов, Трајче-Мариовче … 237
Спасовски, Милена … 124
Спахо, Мехмед … 91, 277, 280, 310, 311, 374, 375
Спахо, Фехим … 119, 286, 311, 313, 315, 450, 454
Срдановић, Живка … 463
Срдановић, Јосиф … 463
Срезов(ић) … 182
Сремац, Стеван … 411
Сретеновић, Миша … 286
Сркуља, Стјепан … 376
Срнић, Антоније … 213
Сршкић, Милан … 277, 296, 311, 322, 442
Ставридис, А. … 469
Ставрић, апотекар … 472
Стајић, Стаја … 211
Стајић, Чедомир … 381
Стамболијски, Александар … 237
Стаменковић, Богомир … 179, 180
Стаменковић, Гаврa … 142
Стаменковић, Коста … 284
Стаменковић, Павле … 42
Станимировић, Милан … 208
Станисављевић, Живко … 192
Станишев, др … 232
Станишић, Алекса … 65, 149
Станишић, Манојло … 420
Станишић, Радомир … 293
Станковић, гђа … 383
Станковић, Ђорђе … 14, 18
Станковић, Мика … 203
Станковић, Мина … 68, 196, 269, 298, 449
Станковић, Раденко … 151
Станковић, Славко … 181
Станојевић, Аца … 221, 257, 275, 277, 283, 388
Станојевић, Драгомир … 274
Стебут, др … 327
Стевановић, Василије … 269
Стевановић, Д. … 90
Стевановић, Мирча … 423
Стевановић, Михајло … 436
Стевановић, Павле … 57

Стевчић, Душан … 345
Стефанидис, Јанис (Stefanidis, Yiannis D.) … 482
Стефанов … 231
Стефановић, Васа … 268
Стефановић, Игњат … 152, 181, 274
Стефановић, Јован В. … 6
Стефановић, М. … 104
Стефановић, Милутин … 20, 199
Стојадиновић, Аугуста … 69, 269
Стојадиновић, Милан … 6, 7, 8, 69, 70, 91, 95, 103, 113, 150, 151, 152, 153, 154, 176, 189, 191, 193, 205, 222, 243, 247, 248, 249, 250, 262, 263, 265, 269, 270, 271, 277, 280, 281, 283, 285, 286, 287, 290, 303, 304, 307, 311, 312, 313, 318, 338, 351, 361, 362, 378, 398, 453, 462, 494, 501, 509
Стојадиновић, Милослав … 72, 154, 274, 368, 369, 370
Стојадиновић, Милош … 179
Стојанов, Доротеј … 349
Стојанов, Никола … 254
Стојановић, инспектор … 95
Стојановић, Д.(убравка) … 41
Стојановић, Драгољуб … 481
Стојановић, Драгутин … 357
Стојановић, Јордан … 180
Стојановић, Михајло … 360
Стојановић, Пане … 66
Стојиљковић, Живко … 399
Стојичић, Слободанка … 36, 274
Стојков, Тодор … 69, 219, 220, 221, 272, 273, 275, 278, 280, 281, 304, 321
Стојковић, Боривоје С. … 30
Стојковић, Живан … 36, 274
Стојковић, Радмило … 279
Стојчев, Ванче … 239, 482
Стошић, Стаменко … 274
Стрезовић, Крста … 142, 274, 360
Суботић, Иван … 249
Сулејмановић, Азис … 314
Сулејмановић, Џафер … 65, 152, 275, 284

❖ **Т**

Тадић, Душан … 115
Тамбурковић, Љубен … 399
Тановић, Стеван … 416, 417
Тараковић, Осман … 228
Тартаља, Хрвоје … 335
Тасић, Дмитар … 8, 46, 56, 185, 194, 195
Тасић, Драг. … 420
Тасић, Ђорђе … 223
Тасић, Светозар … 165
Тасић, Таса … 357
Таталовић, Ђура … 115
Татић, Бранко … 463
Ташевић, др … 282
Ташковић, Глигор … 288
Теодосијевић, Мирјана … 109
Теокаревић, Лазар … 203, 283
Теото, Константин … 472
Терзић, Велимир … 483
Тешић, Владета М. … 433
Тешић, Драган … 222, 283, 286
Титулеску, Н. … 241, 247
Тмушић, Новић … 214
Тодоровић, Бранислав … 307
Тодоровић, Десанка … 49
Тодоровић, Драгомир … 144, 147
Тодоровић, Живка … 211
Тодосић, Драгољуб … 413
Тодосић, Мирослав … 65, 183
Толстој … 411
Томалевски, Наум … 237
Томашевић, Јозо (Tomasevich, Jozo) … 47, 484, 510
Томић, Јеврем … 360
Томић, Мирослав … 192
Томић, Момчило К. … 367
Томић, Св. … 437
Томичић, Јурај … 27
Тонић, Тодор … 274, 279, 284, 308
Топаловић, Живко … 27, 35, 97, 277, 285, 389
Тоскић, Бошко … 192
Тохач, Данило … 349
Трајковић, Душан … 115
Трајковић, Костадин … 213
Трбић, Василије … 31, 69, 151, 274, 276, 279, 290, 303, 339
Трбојевић … 179
Требст, Штефан (Troebst, Stefan) … 51
Тренчевић, Сотир … 288
Тривунац, Стеван … 67
Трифуновић, Димитрије … 180
Трифуновић-Бирчанин, Илија … 267
Трифуновић, Миша … 283

Трифуновић, Ранко Д. … 115, 151, 215
Трифуноски, Јован Ф. … 40, 58, 60, 74, 78, 86, 90, 97, 101, 105, 106, 466
Троj, Рудолф (Treu, Rudolf) … 434, 436, 440
Тројановић, Сима … 436
Троцки, Лав … 106
Трпевић, Владимир … 346
Трпковић, Ставра … 274, 475
Трумбић, Анте … 52, 138
Трухелка, Ћиро … 436
Туртули, Маргита … 467
Тупањанин, Милош … 288
Тургењев … 411
Туђан, Фран … 53, 179
Туцаковић, Раја … 338

❖ Ћ

Ћазим, Дидар … 64
Ћазим, Халил … 66, 69
Ћано, Галеацо … 249, 250
Ћента … 267
Ћирковић, Дарко … 360
Ћирковић, Јован … 78, 360
Ћирковић, Сима М. …
Ћоровић, Владимир … 409
Ћосја, Рецеп … 121
Ћуковић, Милан … 176

❖ У

Убавић, Раде … 372
Углик, Вера … 386
Угљански, С. Б. … 328
Узунов … 75, 510
Узуновић, Никола … 149, 174, 276, 277
Урбанова, Нада … 463
Урукало … 67
Урошевић, Атанасије … 35, 37, 39, 56, 71, 73, 74, 83, 116, 122, 436, 510
Уцовић, судија … 271

❖ Ф

Фанда, Ахмед Селим … 357
Фери, Дезире … 446
Ферид, Бајрам … 432
Фиданчевић, Тома … 95, 274
Филиповић, Душан … 115, 152, 281
Филиповић, Мил. С. … 60, 71
Филиповић, Миленко … 116, 436
Филипс, Џон (Phillips, John) … 7, 47, 415, 508
Филов, Богдан … 482
Фицо, Р. …
Фишер, Макс … 341, 462
Фолић, Милутин … 28, 35, 389, 510
Фотирић, Арса … 274
фон Фаберх … 189
Франгеш, Отон … 325
Франговић, Крста … 297
Франсевић, апотекар … 472
Фрашари, Малик бег … 229
Фундо, Јулија … 467
Фуријан, Макс … 463

❖ Х

Хајдуквељковић, Владимир … 68, 154
Хајдуквељковић, Јелена … 154
Халили, Шпенд … 229
Халим, Мусли … 229
Халперн, Џоел Мартин (Halpern, Joel Martin) … 73
Хан, Жељко (Hahn, Željko) … 31
Хан, Селим … 228
Ханжек, др … 147, 445
Харта, џелат … 293
Хаусхофер, Албрехт … 254
Хаџи Абедин Амди … 66
Хаџи-Арсић, Стевче … 269
Хаџи-Бошковић, Трајко … 65, 275
Хаџи-Васиљевић, Јован … 58
Хаџи Мехмед, Абдула … 66, 311, 516
Хаџи Николајевић, Јанаћко … 387
Хаџи-Ристић, Спира … 65, 69, 168, 275, 304, 307, 332, 340, 344
Хаџи-Ташковић, Глигорије … 437, 438
Хаџи-Хамзић, Февзија … 313
Хаџибегић, Хамид … 432
Хаџиманевић, судија … 268
Хаџић, Осман Нури … 62
Хаџић, Хакија … 285
Хебранг, Андрија … 278, 289
Хендерсон … 245
Херцигоња, Дуња … 245, 510
Хешан Халил, Абдул … 335
Хитлер, Адолф … 120, 250, 268, 334, 459, 481
Хоџера, Светислав … 202, 276
Хојзинга, Јохан (Huizinga, Johan) … 11
Хоптнер, Јакоб Б. (Hoptner, Jacob B.) … 138, 188, 230, 242, 250, 479, 510
Хоџа, Хајредин … 124

Храбак, Богумил … 510
Храсница, Халил … 310
Христић, Борис … 274, 425
Христова, Славица … 74, 86
Хрох, Мирослав … 48

❖ **Ц**
Цабрић, Петар … 115
Цанков, Александар …
Цветковић, Александар … 154, 157, 264, 360
Цветковић, Бранислав … 460
Цветковић, Владимир … 375
Цветковић, Драган … 454, 480
Цветковић, Драган Ж. … 231, 510
Цветковић, Драгиша … 87, 176, 179, 203, 223, 250, 267, 271, 281, 287, 375, 383, 388, 458,473, 479, 494
Цветковска, Надежда … 9, 510
Цвијић, Јован … 16, 33, 38, 46, 48, 55, 71, 76, 106, 156, 440, 510
Цвијовић, Јосиф … 66, 147, 178, 306, 308, 447, 473
Цекић, Душан … 170
Цена бег … 228
Цепетић, Стјепан … 66
Церовић, Гаврило … 167, 333
Цијук, Александар … 325, 326
Цинцар-Марковић, Александар … 118, 246, 249, 250
Ципушевић, Методије … 274
Цураков, Никола … 182

❖ **Ч**
Чакаревић, Војислав … 214
Чарапић … 183
Чвркић, В.(ојко) … 180, 386
Чемерикић, Димитрије … 193
Чемерикић, Милан … 63, 65, 147, 151, 336, 343
Чемерикић, Милош … 69
Чемерикић, Сима … 432
Чериковски, др … 472
Чкатров, Јордан … 237
Чоклевић, Јован … 211
Чорбевић, нар. посл. … 213, 267, 360
Чохаџић, Коста … 67, 156, 165, 177, 459
Чремошник, Грегор … 436
Чубриловић, Васа … 115
Чулев, Илија … 284
Чулиновић, Фердо … 276, 285, 483, 510
Чупаревић, Благоје … 441
Чуплаки. Зеђ … 229
Чуповски, Димитрије … 51
Чучковић, М. … 335, 510

❖ **Ц**
Џаџић, Петар … 33, 510
Џемаил, Асан … 297, 314, 529
Џемаловић, Џемаил … 314
Џида, Јосип … 201
Џодић, Тодор … 211
Џимић, Добрила … 463
Џиновић, Авдо … 463
Џонић, Стојан … 201
Џудовић, Тодор … 294

❖ **Ш**
Шабановић, Ариф … 299
Шалев, Димитрије … 120
Шалетић, Васа … 91, 92, 95, 100, 103, 114, 165, 336
Шанданов, Петар … 231
Шанио, поп … 259
Шафијевић, Бељур … 201
Шапкарев, др … 182
Шаторов, Методије Шарло … 266
Шашко, Ванче … 357
Шв(е)рљуга, Станко …
Шериф, Комбер … 229
Шећерагић, Мурат … 312
Шећеркадић, Дервиш … 312
Шимуновић-Бешлин, Биљана … 5
Шимшир, Билал … 108
Шинигој, Јернеј … 89
Шкодреану, секретар Француског клуба … 63, 472
Шкријељ, Реџеп … 90
Шнор, Лио (Schnore, Leo) … 105
Шолтес, Бела … 395, 396
Шољак, Анте … 463
Шорлија, Иван … 352
Штампар, Андрија … 256, 465
Штроци, Тито … 462
Шулентић, Паја … 401
Шулцбергер (Sulzberger, C. L.) … 235, 253
Шумановац, Паја … 147
Шуменковић, Илија … 182, 259, 274, 401
Шуперина, Бенјамин … 166, 279
Шутеј, Јурај … 166, 367

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ
ВАРДАРСКА БАНОВИНА 1929–1941.

Лектура и коректура
Биљана Рацковић

Техничко уређење, прелом и штампа
„Цицеро принт" Нови Београд

Идејно решење корица
Ивана Налесник"

Тираж
500

ISBN 978-86-7005-091-4
CIP